

CİLT / VOLUME: X • SAYI / ISSUE: 1 • HAZİRAN / JUNE 2023
ONLINE ISSN: 2529-0045

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY

MARMARA ÜNİVERSİTESİ YAYINEVİ

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi (MUTAD) / Marmara University Journal of Turkology (MUJOT)

6 Aylık Uluslararası Hakemli Dergi / Biannual Peer-Reviewed International Journal

Yıl / Year: Haziran / June 2023, Cilt / Volume: X, Sayı / Issue: 1

Online ISSN: 2529-0045

Kuruluş Yılı / Foundation Year: 2014

Marmara Üniversitesi Rektörlüğü Adına İmtiyaz Sahibi / Owner

Prof. Dr. Mustafa KURT (Rektör / Rector)

Derginin Kurucusu / Founder of the Journal

Prof. Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK

Derginin Sahibi / Owner of the Journal

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Adına / On behalf of Institute of Turkic Studies of Marmara University

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT (Enstitü Müdürü / Director of Institute)

Baş Editör / Editor in Chief

Prof. Dr. Okan YEŞİLOT (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Alan Editörleri / Field Editors

Doç. Dr. Bahar DERVİŞCEMALOĞLU, Edebiyat / Literature (Ege Üniversitesi, İzmir / Türkiye)

Prof. Dr. Murat ULUSKAN, Tarih / History (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Ömer ZÜLFE, Dil-Kültür / Linguistics (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Editör Yardımcıları / Assistant Editors

Dr. Öğr. Üyesi Hümeıra BOSTAN BERBER (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Nusret GEDİK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

İngilizce Dil Editörleri / English Language Editors

Arş. Gör. Ayşe Didar AKBULUT (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Ayşe BAŞARAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Rusça Dil Editörü / Russian Language Editor

Dr. Öğr. Üyesi Gülcan İNALCIK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Redaktörler / Redactors

Dr. Öğr. Üyesi Zeynep AKARSLAN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Burcu SIBIÇ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Elif UZUNAĞAÇ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Sekretarya / Secretariat

Dr. Öğr. Üyesi Elif UZUNAĞAÇ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dizgi / Typesetting

Elif TUFAN KIRKIL

Yayın Kurulu / Editorial Board

Doç. Dr. Turhan ADA (Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Ahmet KANLİDERE (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Apollinaria S. AVRUTİNA (St. Petersburg Devlet Üniversitesi, St. Petersburg / Rusya Federasyonu)

Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Evangelia BALTA (Ulusal Helen Araştırmaları Vakfı, Atina / Yunanistan)

Doç. Dr. Hakan KIRIMLI (Bilkent Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Prof. Dr. Olivier BOUQUET (Paris Diderot Üniversitesi, Paris / Fransa)

Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Öğr. Gör. Dr. Liaisan ŞAHİN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Yüksel ÇELİK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Nikolay N. TELİTSİN (St. Petersburg Devlet Üniversitesi, St. Petersburg / Rusya Federasyonu)

Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (Hacettepe Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Prof. Dr. István VÁSÁRY (Macar Bilimler Akademisi, Budapeşte / Macaristan)

Prof. Dr. Davut HUT (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Faisal HUSAİN (Pensilvanya Eyalet Üniversitesi, State College / Amerika Birleşik Devletleri)

Dr. Öğr. Üyesi Elif YILMAZ ŞENTÜRK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Gabor AGOSTON (Georgetown Üniversitesi, Vaşington / Amerika Birleşik Devletleri)

Doç. Dr. Danuta CHMIELOWSKA (Varşova Üniversitesi, Varşova / Polonya)

Prof. Dr. Evá Judit CSÁKI (Pazmany Peter Katolik Üniversitesi, Budapeşte / Macaristan)

Prof. Dr. İsmail E. ERÜNSAL (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Peter B. GOLDEN (Rutgers Üniversitesi, New Jersey / Amerika Birleşik Devletleri)

Prof. Dr. Tooru HAYASHI (Tokyo Üniversitesi, Tokyo / Japonya)

Prof. Dr. Yerden KAZHYBEK (Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı Ahmet Baytursınoğlu Dil Bilimi Enstitüsü, Almatı / Kazakistan Cumhuriyeti)

Prof. Dr. Darhan KIDIRALÍ (Nur-Sultan / Kazakistan Cumhuriyeti)

Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU (Michigan Devlet Üniversitesi, East Lansing / Amerika Birleşik Devletleri)

Prof. Dr. Nizomitdin MAKHMUDOV (Özbekistan Bilimler Akademisi, Taşkent / Özbekistan Cumhuriyeti)

Prof. Dr. Klaus RÖHRBORN (Emekli Öğretim Üyesi, Gottingen / Almanya)

Prof. Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU (Emekli Öğretim Üyesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Gülşen SEYHAN ALIŞIK (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Alfiya YUSUPOVA (Kazan-İdil Boyu Federal Üniversitesi, Kazan / Tataristan Cumhuriyeti / Rusya Federasyonu)

2023 Yılı (Cilt X, Sayı 1) Hakemleri /

Doç. Dr. Ümüt AKAGÜNDÜZ (Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Kırşehir / Türkiye)

Prof. Dr. İbrahim Ahmet AYDEMİR (Hacettepe Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Prof. Dr. Cem BEHAR (MEF Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Günhan BÖREKÇİ (Central European Üniversitesi, Viyana / Avusturya)

Doç. Dr. Huriye ÇOLAKLAR (Bartın Üniversitesi, Bartın / Türkiye)

Prof. Dr. Muammer DEMİREL (Bursa Uludağ Üniversitesi, Bursa / Türkiye)

Doç. Dr. Muvaffak DURANLI (Ege Üniversitesi, İzmir / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Hakan ENGİN (İstanbul Aydın Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Hayrettin İhsan ERKOÇ (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale / Türkiye)

Doç. Dr. Cengiz FEDAKAR (Trakya Üniversitesi, Edirne / Türkiye)

Prof. Dr. İsmail GÜLEÇ (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ (İstanbul Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Mehmet GÜNEŞ (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Fatih GÜRÇAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Davut HUT (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Ali KARACA (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Adnan KARAIŞMAİLOĞLU (Kırkkale Üniversitesi, Kırkkale / Türkiye)

Prof. Dr. İlyas KEMALOĞLU (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Muzaffer KILIÇ (Kırklareli Üniversitesi, Kırklareli / Türkiye)

Prof. Dr. Mehmet Fatih KİRİŞÇİOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Doç. Dr. Burcu KURT (İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

2023 Year (Volume X, Issues 1) Referees

Dr. Simone MANTELLİNİ (Bolonya Üniversitesi, Bolonya / İtalya)

Dr. Nancy MICKLEWRİGHT (Smithsonian Enstitüsü, Washington D.C. / Amerika Birleşik Devletleri)

Doç. Dr. İlkey Canan OKKALI (Trabzon Üniversitesi, Trabzon / Türkiye)

Doç. Dr. Ahmet ÖNAL (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Haluk ÖNER (Bartın Üniversitesi, Bartın / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Lale ÖZDEMİR ŞAHİN (Bartın Üniversitesi, Bartın / Türkiye)

Doç. Dr. Nevzat ÖZEL (Ankara Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Öğr. Gör. Dr. Özhan SAĞLIK (Bursa Uludağ Üniversitesi, Bursa / Türkiye)

Prof. Dr. Abdullah SAYDAM (Erciyes Üniversitesi, Kayseri / Türkiye)

Doç. Dr. Turgay SEBZECİOĞLU (Mersin Üniversitesi, Mersin / Türkiye)

Prof. Dr. Haluk SELVİ (Sakarya Üniversitesi, Sakarya / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Edine Fikret SÜLEYMANOĞLU (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Prof. Dr. Erdal ŞAHİN (Marmara Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Zeynep TEK (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Doç. Dr. Servet TİKEN (Atatürk Üniversitesi, Erzurum / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Vahit Cemil URHAN (Trakya Üniversitesi, Edirne / Türkiye)

Dr. Öğr. Üyesi Faruk YASLIÇİMEN (İbn Haldun Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Doç. Dr. Elvin YILDIRIM (İstanbul Aydın Üniversitesi, İstanbul / Türkiye)

Prof. Dr. Bülent YILMAZ (Hacettepe Üniversitesi, Ankara / Türkiye)

Prof. Dr. Ozan YILMAZ (Sakarya Üniversitesi, Sakarya / Türkiye)

İletişim Bilgileri / Contact Details

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürlüğü / Institute of Turkic Studies of Marmara University

Adres / Address: Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye

Tel / Phone: +90 216 777 18 80

Faks / Fax: +90 216 777 18 81

E-Posta / E-Mail: mutad@marmara.edu.tr

Web: <http://turkiyat.marmara.edu.tr/>

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/mtad>

Marmara Üniversitesi Yayınevi / Marmara University Press

Adres / Address: Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye

Tel / Phone: +90 216 777 14 08

Faks / Fax: +90 216 777 14 01

E-Posta / E-Mail: yayinevi@marmara.edu.tr

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün uluslararası hakemli yayınıdır. Altı ayda bir yayınlanır. Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, TÜBİTAK / ULAKBİM SBVT, ASOS İndeks, ACAR İndeks, DRJI (Directory of Research Journals Indexing), ULRICH Global Serials Directory, EBSCO uluslararası alan endeksi tarafından taranmakta ve dizinlenmektedir. Dergide yayınlanan makalelerdeki görüşler yazarlarına aittir. Yayın Kurulu tarafından benimsendiği anlamına gelmez. Yayın Kurulu, yazının özüne dokunmaksızın gerekli yazım ve ifade değişikliklerini yapma hakkını saklı tutar. Dergiden yapılan alıntılarda kaynak göstermek mecburidir.

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY is a peer-reviewed international journal of Institute of Turkic Studies of Marmara University. The journal is a biannual publication. Marmara University Journal of Turkology is indexed by TÜBİTAK / ULAKBİM SBVT, ASOS Index, ACAR Index, DRJI (Directory of Research Journals Indexing), ULRICH Global Serials Directory and EBSCO International Index. All the views and opinions expressed in the articles are those of the authors and they do not necessarily reflect the views or opinions of the editor, the editorial board, or the publisher. The editorial board reserves the right to make necessary changes in spelling and phrase without changing content. The published contents in the articles cannot be used without being cited.

İçindekiler / Contents

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

Eflak ve Boğdan Voyvodalarının 1787-1792 Osmanlı-Rus ve Avusturya Savaşlarındaki Rollerini The Roles of the Wallachian and Moldavian Voivodeship in the Ottoman-Russian and Austrian Wars of 1787-1792 Ümmügülsüm Filiz BAYRAM	1
Sir Robert Sutton'un Gözünden Edirne Vakası Edirne Incident from the Perspective of Sir Robert Sutton Ahmet BÜYÜKAKSOY	32
Niş Muhacirleri (1860-1900) Niş Immigrants (1860-1900) Ozan ÇEKMEZ	60
Türkiye'deki Üniversite Kütüphanelerinin Çevrim İçi Misyon Bildirimlerinin Analizi An Analysis of Online Mission Statements of University Libraries in Turkey Ömer DALKIRAN	90
"Bilseniz Ne Belirsiz Şeylerdi": Onat Kutlar'ın "Kediler" Öyküsü If You Only Knew How Indefinite Things They Were: Onat Kutlar's "Kediler" ("Cats") Ali KARAHAN	121
Bitlis İngiliz Konsolosu John Heathcote'nin II. Sason İsyanı Sırasındaki Faaliyetleri ve İddiaları The Activities and Claims of the Bitlis British Consul John Heathcote during the Sason Revolt-II Tülay KESKİN	143
Beyne'l-Milel Men-i Tese'ül Cemiyeti İslam Şubesi ve Saadet Yurtlarının Faaliyetleri Islamic Branch of Beyne'l-Milel Men-i Tese'ül Community (International Anti-Begging Society) and the Activities of Saadet (Felicity) Dormitories Ayşen MÜDERRİSOĞLU	177

II. Meşrutiyet'ten Sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kültür Politikaları Çerçevesinde Milli Kütüphaneler Projesi: İzmir ve Konya Milli Kütüphaneleri

The National Libraries Project in the Framework of the Cultural Policies of the Ittihat and Terakki After the Second Constitutional Era: Izmir and Konya National Libraries

Nisa ÖKTEM..... 191

Sufis from the Late Ottoman Istanbul and Photography: Alternative Readings on the 'Popular' Mevlevi Images

Geç Dönem Osmanlı İstanbulu'nda Sufiler ve Fotoğraf: "Popüler" Mevlevi Fotoğraflarına Dair Yeni Bakış Açılımları

Onur ÖNER..... 207

Şenlik ve Roman: Aziz Nesin'in *Surnâme*'si

Festival and Novel: Aziz Nesin's *Surnâme*

Serkan ÖZDEMİR..... 226

Seyyid Lokmân'ın Osmanlı Hanedanına Dair Verdiği Doğum, Ölüm ve Düğün Tarihlerinin (1566-1595) Osmanlı Kroniklerindeki Kayıtlarla Karşılaştırılması

A Comparison of Seyyid Lokman's Records of the Birth, Death and Wedding Dates of Members of Ottoman Dynasty (1566-1595) with the Records in Ottoman Chronicles

İbrahim PAZAN 245

Saha Türkçesinde *Suuy-*, *Suun* – "Yu-, Yun-", *Iraas*, *Iraastaa-*, *Iraastan* – "Arı, Arı-, Arıt-, Arın-" Fiilleri Üzerine

On the Verbs *Suuy-*, *Suun* – "Yu-, Yun-", *Iraas*, *Iraastaa-*, *Iraastan* – "Arı, Arı-, Arıt-, Arın-" in Sakha Turkic

Mehtap SOLAK SAĞLAM..... 272

Behram Çubin'in Göktürkler Üzerine Seferi Hakkında Bir Değerlendirme

An Evaluation of Bahram Chobin's Expedition against the Göktürk Khaganate

Ali Hüseyin TOĞAY..... 288

Türkçede *-Dİ idi* ~ *-Dİydİ* Biçim Biriminin Ayırıcı Özellikleri Üzerine

On the Characteristics of the Morpheme *-DI idi* ~ *-DIydI* in Turkish

Soner TOKTAR, Özlem DENİZ YILMAZ..... 312

DERLEME MAKALE / REVIEW

Kültürel Miras Taşıyıcısı Olarak Dijital Kütüphaneler: *Dede Korkut Kitabı*'nın Dresden Dijital Nüshası

Digital Libraries as Carriers of Cultural Heritage: Dresden Digital Copy of the *Book of Dede Korkut*

Özlem GÖKKURT DEMİRTEL, Banu Fulya YILDIRIM, Şerife Funda CAN..... 333

KİTAP TANITIMI / BOOK REVIEW

Okan Yeşilot – Bihter Gürışık Köksal (Ed.), *Türk Tarihinin Kadim Şehirleri*, Selenge Yayınları, İstanbul 2022, 600 s. (ISBN: 978-625-7459-97-6).

Mehmet GÜNEŞ..... 351

EFLAK VE BOĞDAN VOYVODALIKLARININ 1787-1792 OSMANLI-RUS VE AVUSTURYA SAVAŞLARINDAKİ ROLLERİ

THE ROLES OF THE WALLACHIAN AND MOLDAVIAN VOIVODESHIP IN
THE OTTOMAN-RUSSIAN AND AUSTRIAN WARS OF 1787-1792

Ümmügülsüm Filiz BAYRAM^{*}

Öz

Tuna Nehri'nin kuzeyinde yer alan Eflak ve Boğdan voyvodalıkları, Osmanlı Devleti'nin batı yönünde bulunan iki önemli eyaletleri arasındaydı. Stratejik bir bölgede bulunan bu voyvodalıklar üzerinde 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı Devleti, Habsburg Hanedanlığı ve Lehistan arasında nüfuz kurma mücadeleleri yaşandı. 18. yüzyıla gelindiğinde bölgedeki hâkimiyet mücadelesi Osmanlı İmparatorluğu, Rus Çarlığı ve Avusturya arasında gerçekleşti. Rusya'nın yayılcı politikasını durdurmak ve 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'yla kaybettiği prestijini yeniden kazanmak nedenleriyle, Sadrazam Yusuf Paşa'nın başkanlığında toplanan meşverette 14 Ağustos 1787 tarihinde Rusya'yla savaş kararı alındı. Kısa bir süre sonra Rusya'nın yanında Avusturya da savaşa girdi. Her iki devlet için de ilk hedef Eflak ve Boğdan'ı alarak Osmanlı Devleti'ne karşı üstünlüğü ele geçirmektir.

Osmanlı'nın Eflak ve Boğdan voyvodalıklarında uyguladığı idari statü, mülkiyeti kendilerinde kalmak şartıyla gayrimüslimlere bırakılan topraklar şeklindeydi. Bu statü voyvodalara Osmanlı askerleriyle birlikte savaşma, Batı'dan bilgi toplama, İstanbul'un yiyecek ihtiyacını karşılama gibi birçok sorumluluk ve görev yüklemiştir. 1787-1792 Osmanlı Rus Avusturya savaşlarında voyvodaların yerine getirdikleri bu hizmetlerin yoğunluğu dikkat çekicidir. Osmanlı arşivinde konuyla ilgili birçok belge bulunmaktadır. Dönemin ana kaynağı olan vekayinüvis eserlerde gerek müstakil başlıklar altında gerek farklı konular içerisinde voyvodaların vazifeleriyle ilgili bilgiler mevcuttur. Bu konuya günümüz literatüründe henüz gerektiği kadar yer verilmemiştir. Dönemin kaynaklarında yer alan bu bilgilere dayanarak hazırladığımız çalışmamızda Eflak ve Boğdan'ın Osmanlı Devleti için önemini daha iyi anlaşılması amaçlanmıştır.

Çalışmamızda Eflak ve Boğdan voyvodalarının, savaş sırasında yerine getirdikleri hizmetleri bağlamındaki boyutu incelenmiştir. Bu çerçevede voyvodaların faaliyetlerine vurgu yapılarak merkezden atanan voyvodaların hangi alanlarda hizmet ettikleri ve bu hizmetlerin Osmanlı Devleti için ne ifade ettiğinin anlaşılmasıyla ilgili spesifik örnekler üzerinde odaklanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Eflak, Boğdan, Rusya, Avusturya, Voyvoda

* Dr. Öğr. Üyesi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, İstanbul / Türkiye, filiz.bayram@msgsu.edu.tr, ORCID 0000-0002-3350-1261

Abstract

The voivodeships of Wallachia and Moldavia, located to the north of the Danube River, were among the two important provinces of the western territories of the Ottoman Empire. Due to their strategic location, the Ottoman Empire, the Habsburg Dynasty and Poland often engaged in a struggle for influence over these voivodeships in the 16th and the 17th centuries. By the 18th century, this struggle took place between the Ottoman Empire, Russia and Austria. In order to stop Russia's expansionist policy and to regain the prestige it lost with the Treaty of Küçük Kaynarca in 1774, the Ottoman council chaired by Grand Vizier Yusuf Pasha decided to declare war against Russia on August 14, 1787. Soon after, Austria joined war on the side of Russia. Both empires aimed to gain the upper hand against the Ottoman Empire by occupying Wallachia and Moldavia.

The administrative status of Wallachia and Moldavia voivodeships under the Ottoman rule allowed non-Muslim rulers to keep the ownership of their lands. In turn, the voivodes were assigned with many responsibilities and duties such as fighting together with the Ottoman soldiers, gathering intelligence from the West, and meeting the food needs of Istanbul. The intensity of these services during the Ottoman Russian-Austrian wars of 1787-1782 is especially remarkable. There are many documents related to this subject in the Ottoman archives. Moreover, the chronicles, constituting the main sources of the period, also contain information about the duties of the voivodes. However, recent literature has not sufficiently made use of these sources. This study, which is based on contemporary records, aims to establish the significance of Wallachia and Moldavia for the Ottoman Empire.

This study examines the war time services provided by the Wallachian and Moldavian voivodes. In specific, it focuses on examples that elaborate on the areas of their service and the meaning and significance of these services for the Ottoman state.

Keywords: Ottoman, Wallachia, Moldavia, Russia, Austria, Voivode

Giriş

18. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Osmanlı Devleti güvenliği için Eflak ve Boğdan voyvodaları üzerindeki hakimiyetini devam ettirmeyi gerekli görüyordu. Rusya 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'nın kendisine verdiği haklardan biri olarak Eflak, Boğdan ve birçok Müslüman toprağında konsolosluklar açarak bölgedeki etki alanını adım adım genişletiyordu. Osmanlı Rusya'nın eyaletleri üzerinde giriştiği bu faaliyetleri iç işlerine müdahale olarak görmekteydi. Bazı devlet adamları Rusya'nın yayılmacı politikasını durdurma yolunun savaş meydanı olduğunu düşünmekteydi. Bunlardan biri de Sadrazam Yusuf Paşa'ydı.

18. yüzyılda konjonktürün değişmesine bağlı olarak Osmanlı Devleti klasik dönemde Eflak ve Boğdan'da uyguladığı yönetim tarzında değişiklik yapmış daha önce yerli boyarlar arasından seçilen voyvodalar merkezden Fenerli Rum ailelerden seçilerek atanmıştır (1711-1821). Eflak ve Boğdan'a atanan voyvodaların savaş ve barış süresinde Osmanlı Devleti adına yükledikleri görevleri eksiksiz ve sadakatle yapmaları gerekmektedir. Voyvodaların, sefere çıkıldığında Sultan'a eşlik etmek, orduya yiyecek yardımı yapmak, cephane, zahire ve asker yüklü gemilerin Tuna'dan güvenli bir şekilde geçmesini sağlamak, cepheye at, yük arabası, öküz gibi ihtiyaç olan hayvanları sürmek, yol üzerindeki kaleleri onarmak, dağ geçitlerine muhafız dikmek, kaçak

askerleri yakalamak, düşman askerlerinden elde ettiği haberleri serdara göndermek gibi pek çok yükümlülükleri vardı.

1787-1792 Osmanlı-Rus ve Avusturya Savaşları sırasında Eflak'ta Nikola Mavroyani ve Mihail Suçu olmak üzere iki farklı voyvoda görev almıştır. Aleksandr İpsilanti, Nikola Mavroyani ve Manol Rozetti ise Boğdan voyvodaları olarak atanmışlardır. Savaş başladığı sırada Aleksandr Bey'in Avusturya'ya firar etmesi üzerine Eflak voyvodası Mavroyani bir süre Eflak voyvodalığıyla beraber Boğdan voyvodalığını da üstlenmiştir. Yaklaşık beş yıl süren bu savaşta Eflak ve Boğdan beyleri tarafından birçok görev yerine getirildi.

Savaştan kısa bir süre önce Eflak voyvodası olarak atanan Nikola Mavroyani Bey (1786-1790) yükümlülüklerini yerine getirerek Osmanlı-Rus Avusturya Savaşı'nda Osmanlı'nın öncü kuvvetlerinden biri olarak Avusturya ve Rusya ile savaştı. Sınırları koruyan kalelerin tahkimi için ihtiyaç duyulan gerekli malzemeleri gönderdi. Yiyecek sıkıntısı çekildiği sırada Mavroyani Bey tarafından gönderilen zahire askerlere güç verdi. Avusturya ve Rusya'nın Osmanlı aleyhine ilerlemesini yavaşlatarak orduya zaman kazandırdı. Yaptığı hizmetlerle I. Abdülhamid'in övgüsüne mazhar oldu fakat Sadrazam Şerif Hasan Paşa'nın ihanet suçlamasıyla idam edildi.

Eflak ve Boğdan voyvodalarının atamaları ve yaptıkları hizmetlerle ilgili Cumhurbaşkanlığı Arşivin'de birçok belge bulunmaktadır. Bu belgeler bize savaş sırasında bölgede yoğun faaliyetlerin olduğunu göstermektedir. Çalışmamızda, konu bütünlüğünü sağlamak amacıyla, Eflak ve Boğdan voyvodalıklarının idaresine yönelik kısa bir hatırlatma yapıldıktan sonra savaşlarda yer alan voyvodaların faaliyetleri arşiv belgeleri, vakayinüvis eserler ve araştırma eserlerinden yararlanılarak incelenecektir. Bu kapsamda makalemiz, 1787-1792 Osmanlı-Rus ve Avusturya Savaşları'ndaki Eflak ve Boğdan voyvodalıkları örnekleminden yola çıkarak 18. yüzyılda Batı yönünde yapılan savaşlarda Eflak ve Boğdan'ın Osmanlı Devleti için ifade ettiği değerini anlaşılmasına katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Bu şekilde Rusya ve Avusturya'nın ilk olarak buraları ele geçirmek istemelerinin nedenlerinin daha iyi anlaşılacağı düşünülmektedir. Siyasi tarih anlatımlarında Eflak ve Boğdan voyvodalarının faaliyetleri diğer olayların arasında dağınık bir şekilde yer almaktadır. Oysa Eflak ve Boğdan voyvodalıkları, 18. yüzyılda Avusturya ve Rusya'yla yapılan savaşların geçtiği bölgede yer almaları nedeniyle önemli roller üstlenmiştir. Mikro tarihçilik anlayışıyla dağınık olarak bulunan bu bilgilerin bir araya getirilmesiyle dikkatleri Eflak ve Boğdan voyvodalıkları üzerinde toplamak ve bölgenin stratejik önemini görünür kılmak çalışmamızın odak noktasını oluşturmaktadır.

Romen Prenslikleri

Osmanlı Devleti 15. yüzyılın ikinci yarısında Romen prenslikleri olarak anılan Eflak ve Boğdan voyvodalıkları üzerinde hâkimiyetini kurmuştu.¹ Bu iki voyvodalık Osmanlı

1 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV, Kısım 2, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1983, s. 78.

kaynaklarında *memleketeyn* yani *iki memleket* şeklinde ifade edilirdi.² Osmanlı Devleti, özerk yönetimli eyalet³ statüsünde olan Eflak ve Boğdan'a prenslik değil voyvodalık demiş, yöneticileri için de *voyvoda* ya da *bey* unvanını kullanmıştır. Batılı kaynaklarda Eflak yöneticileri için geçen terim ise *hospodar* unvanıdır.⁴

Osmanlı Devleti ve voyvodalıklar arasındaki ilk ilişki; koruyan (hami) ve korunan (mahmi) şeklinde ifade edilebilir. Eflak ve Boğdan prensliklerine verilen özel statü İslam hukukundaki; “*mülkiyeti kendilerinde kalmak üzere bir haraç karşılığında gayrimüslimlere terk edilen topraklar*” prensibine dayanmaktadır.⁵ Eflak ve Boğdan memleketlerinin merkezleri Bükreş ve Yaş şehirleriydi. Eflak voyvodası Bükreş'te Boğdan voyvodası ise Yaş'ta ikamet ederdi. Prensliklerin merkezi olması nedeniyle düşman saldırılarının ilk hedefinde bu şehirler bulunmaktaydı.⁶ 1768 yılında başlayan Osmanlı-Rus Savaşı'nda, Rus komutan Kont Romanzov'un, Eflak taraflarına gönderdiği küçük birlik, Eflak'taki isyancıların desteğini alarak 16 Kasım 1769 tarihinde başkent Bükreş'e girebilmişti.⁷

18. yüzyılda Eflak ve Boğdan voyvodalıkları kuzeyden Osmanlı Devleti'nin merkezine doğru yapılan saldırıların durdurulduğu noktalarından biriydi.⁸ Sınırların güvenliği ve kontrolü stratejik noktalara yapılan kalelerle sağlanmaktaydı.⁹ Osmanlı, 1768-1774 Rus savaşında aldığı yenilgiyle sınır boylarını güçlendirme faaliyetlerine girişmişti. Öncelikli olarak Kafkasya'da ve Tuna hattında bulunan kaleler güçlendirilirken, Kuzey Kafkasya'da Anapa gibi yeni bir kale ve önemli noktalara da toprak kaleler de inşa edilmişti.¹⁰ Tuna hattında İbrail, İsmail, Vidin, Kili,

2 Ümmügülsüm Filiz Bayram, *Enverî Târîhi: Üçüncü Cild (Metin ve Değerlendirme)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2014, s. 247.

3 Eflak ve Boğdan Osmanlı Devleti'nde “özel statülü hükümetler” konumundaydı. İç işlerinde serbest olan bu eyaletlerin beyleri veya kralları kendi asilzadeleri arasından seçilirdi. Seçilen beyler Osmanlı Devleti tarafından onaylanırdı. Bu hükümetler gördükleri himayeye karşılık belirli miktarda vergi verir herhangi bir savaş sırasında cephede Osmanlı ordusuyla birlikte savaşlardı. Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1991, s. 78.

4 Mihai Maxim, “Voyvoda”, *DİA*, XLIII, (2013), s. 127.

5 Feyzullah Uyanık, *Tuna'nın Kuzeyine Yönelik Osmanlı Siyaseti ve Eflak Boğdan Özerkliğinin Restorasyonu*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2020, s. 48.

6 1768 yılında başlayan Osmanlı-Rus Savaşı'nda, Rus komutan Kont Romanzov'un, Eflak taraflarına gönderdiği küçük birlik, Eflak'taki isyancıların desteğini alarak 16 Kasım 1769 tarihinde başkent Bükreş'e girebilmişti. Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1669-1774)*, V, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe, İstanbul 2011, s. 647.

7 Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1669-1774)*, V, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe, İstanbul 2011, s. 647.

8 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 103; Tahsin Gemil, “Romen-Osmanlı Münasebetlerine Dair Bazı Mülahazalar”, *VIII. Türk Tarih Kongresi* II Ekim 1976, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 1981, s. 1506.

9 18. yüzyıl başında Osmanlı Devleti'nin Avusturya ve Rusya cepheleri için savunma kaleleri; Açıev, Akkirman, Azak, Belgrad, Bender, Berkofça, Bosna, Fethülislam, Güvercinlik, Hırsova, Hotin, Irşova, İbrail, İsfelik, İsmail, Kamanıçe, Kaptan Hasan Paşa, Kara Harman, Kefe, Kerş, Kılburun, Kili, Lomgrad, Maçin, Niğbolu, Niş, Or, Özi (Eski), Özi (Yeni), Rahova, Ribat, Rusçuk, Semnedire, Silistre, Taman, Tameşvar, Tatar Pınarı, Temrük, Timok, Tutrakan, Tulca, Varna, Vidin, Yanık Hisar, Yeni Hasan Paşa, Yenikale, Yergöği ve Zıştovi'dir, Mahir Aydın, *Vidin Kalesi*, Ötüken, İstanbul 2015, s. 31-32.

10 Cengiz Fedakar, “Anapa Kalesi”, *Yeni Türkiye [Kafkaslar Özel Sayısı]*, S 81, (Temmuz-Aralık 2015), s. 280.

Tulça ve Maçin gibi kaleler yer alırken Karadeniz hattında ise Özi, Hotin, Akkırman, Bender ve Anapa gibi kaleler bulunmaktaydı.¹¹ Bölgenin güvenlik açısından önemi, arşiv belgelerine ve dönem kaynaklarına *İstanbul'un kapısı* ya da *payitahtın kilidi* benzetmeleriyle yansımıştır.¹² Sultan I. Abdülhamid (1774-1789); “Hotin, Boğdan ve Eflak açık yerlerdir, Belgrad gayri serhadlere benzemez, bütün Rumeli'nin kilidi mesabesinde” sözleriyle bölgenin önemini vurgulamıştır.¹³

Osmanlı merkezî yönetimi için Eflak ve Boğdan voyvodaları stratejik konumları gereği önemli olup dikkatle idare edilirdi. Bu prensliklerde uygulanan ilk idari yapı; 15. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altına alınmasından 1711 Prut Antlaşması'na kadar geçen sürede görülen *Boyarlıklar*¹⁴ dönemidir. İkincisi ise 1711 yılından 1821 Rum isyanına kadar merkezî yönetim tarafından tayin edilen Fenerli Beyler dönemidir. Bu dönemde, Eflak ve Boğdan'a aynı kişiler farklı zamanlarda atandığı gibi, yerli boyarlardan da voyvoda ataması yapılmıştır. Ayrıca ataması yapılan voyvodalar arasında Arnavut kökenli olanlara da rastlanmaktadır.¹⁵ Fenerli Beyler döneminde, boyarlar nüfuzlarını kaybederken Osmanlı Devleti merkezden atadığı voyvodalar aracılığıyla bölgedeki kontrolünü artırmıştır.¹⁶ Yüz yıl kadar süren bu yönetim tarzıyla istenen sonuç elde edilemediğinden Sultan II. Mahmut tarafından voyvodaların tekrar yerli ailelerden atanması usulüne geçilmiştir.¹⁷ 1822 senesinde Romen boyarlardan İon Sandu Sturdza, Boğdan'a voyvoda olarak tayin edilmiş bu atama Fenerli beylerden şikâyet eden yerli

- 11 Hakan Engin, *1787-1792 Osmanlı, Rus-Avusturya Harpleri Sırasında İbrail Kalesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Edirne 2013, s. 77; Cengiz Fedakar, “Hotin Kalesi (1787-1792 Osmanlı-Avusturya, Rusya Savaşlarında)”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C 16, S 3, (Ankara 2019), s. 516.
- 12 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA), Ali Emiri Tasnifi Sultan I. Abdülhamid Belgeleri (AE.SABH.1.), 41-2998, H. 29.M.1199 (12 Aralık 1784). Hicri ayların sıralaması ve kısaltmaları için bk. Mustafa Özsaray, “Osmanlı Belgelerinde Kullanılan Tarih Türleri”, *Hazine-i evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, I (2019), s. 34. Bu hüküm Boğdan voyvodasına yazılmıştır.
- 13 Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2001, s. 175.
- 14 Boyar: Slav dillerinde yaşayan Türk asıllı askeri-idari unvanlardan biridir, İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1983, s. 192; Türkçe bir lakap olan “boyar” adı asil aileden gelen büyük arazi sahiplerine verildi, Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1987, s. 129; Asilzade sınıfı, büyük toprak sahibi yetkili kişiler, kelimenin kökeni Türkçedir. “boy” ve “ar” olmak üzere iki kelimeden oluşan “boyar” kelimesi boyun adamı anlamına gelir. Bugünkü Kazan Tatarca'sında “bay” kelimesi, zengin ve soylu anlamında kullanılmaktadır, İlyas Kamalov, *Altın Orda ve Rusya*, Ötüken, İstanbul 2009, s. 246; Rumen asilzadelerinin unvanıdır. Eflak ve Boğdan beylerinin meclisinde önemli mevkileri vardı. Osmanlı tarihinde çok geçer, çoğul hali “boyarân”dır, Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I, s. 241; Prensin arkadaşlarının oluşturduğu üst sınıf, Rusya, Tuna bölgesi ve Transilvanya'da soylulara verilen unvan, Eflak ve Boğdan soyluları, Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, I, Ötüken, İstanbul 2006, s. 662.
- 15 İrina Calugher Salık, *Osmanlı ve Romen Kaynaklarına Göre Memleketeyn İdaresinde Fenerli Beyler*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Programı, İstanbul 2022, s. xiii.
- 16 Çiğdem Yardımcı, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasından 1812 Bükreş Antlaşmasına Kadar Eflak-Boğdan'da Osmanlı-Rus Nüfuz Mücadelesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), T.C. Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Zonguldak 2021, s. 33.
- 17 Kemal Karpat, “Eflak”, *DİA*, X, (1994), s. 466.

halk tarafından da memnuniyetle karşılanmıştır.¹⁸ 7 Ekim 1826 tarihinde Rusya'yla imzalanan Akkirman Antlaşması'yla yerli voyvoda atamaları resmiyet kazanarak uluslararası bir mesele haline evrilmiştir.¹⁹

1. Eflak ve Boğdan Voyvodalarının 1787-1792 Osmanlı-Rus ve Avusturya Savaşlarındaki Rollerini

18. yüzyıl boyunca Eflak ve Boğdan memleketleri Avusturya ve Rus orduları tarafından dört defa işgale uğradı.²⁰ 1772 yılına gelindiğinde Avusturya Eflak ve Boğdan topraklarını almak istediğini açıkça göstermişti.²¹ Osmanlı Devleti'nin aleyhine, 1783 yılında Rusya ve Avusturya arasında yapılan gizli anlaşmayla Osmanlı toprakları her iki tarafı tatmin edecek şekilde paylaşıldı. Paylaşılmayan Boğdan, Lehistan ve Besarabya'da ise *Daçya* adında yeni bir *Ortodoks Devleti* kurulması kararı alındı.²²

Osmanlı Devleti, kendi aleyhine yapılan görüşmelerden haberdar olarak 1787 yılında Rusya ile savaşa girdi. Çok geçmeden Avusturya imparatoru II. Joseph Rusya'yla yaptığı anlaşmaya bağlı kalarak, istemese de 9 Şubat 1788 tarihinde Osmanlı'ya karşı savaş ilan etti.²³ Osmanlı Devleti, Rusya'yla savaşmasının nedenlerini Reisülküttap Süleyman Raşid Efendi'nin hazırladığı Şubat 1788 tarihli yayınlanan beyannameyle İngiltere, İspanya, Fransa, Prusya, Hollanda, Venedik, Avusturya, İsveç, Danimarka, Sicilya gibi devletlere duyurdu. Ordu

18 Nevcan Nur Pala, *Eflak ve Boğdan'da Osmanlı Hâkimiyeti ve Fuat Efendi'nin Layihası*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Kütahya 2009, s. 36; "Ion Sandu Sturdza", <https://www.moldovenii.md/md/people/841>, [Erişim tarihi: 03. 10. 2022].

19 Akkirman Antlaşması Sultan II. Mahmud'un zaman kazanmak için imzaladığı bir anlaşma olarak yorumlanmaktadır. II. Mahmud Rusya ile savaşacak durumda olmadığından zorunlu olarak bu anlaşmayı imzalar. Anlaşma, Rusya'nın diplomasi başarısı olarak kayıtlara geçmiştir. Akkirman Antlaşması'yla Rusya önemli toprak kazanımları elde etti. Böylece Eflak ve Boğdan üzerindeki etkisini artırarak bölgede oyun kurucu bir güç haline geldi ve Karadeniz ticaretinde serbestçe hareket etme imkânına sahip oldu. Daha fazla bilgi için bk. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, V, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1983, s. 116; Ahmet Rasim, *Osmanlı'da Batışın Üç Evresi*, haz. H. V. Velidedeoğlu, Evrim Yayınları, İstanbul 1987, s. 159; R. Robert Mantran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, çev. Server Tanilli, Cem Yayınevi, İstanbul 1995, s. 40; Abdurrahman Akdağ, *1826 Akkirman Antlaşması (Sebepleri-Müzakereleri-Tatbiki-Tahlili)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2019, s. 72-89.

20 Virginia Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870*, çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 147.

21 Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, IX, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1992, s. 8.

22 Stanford J. Show, III. Selim Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu (1789-1807), çev. Hür Güldü, Kapı Yayınları, İstanbul 2008, s. 28; Feyzullah Uyanık, *Tuna'nın Kuzeyine Yönelik Osmanlı Siyaseti*, s. 119-120.

23 Virginia Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870*, s. 173; Robert Mantran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, s. 12.

Davutpaşa sahrasında toplanırken, yardımcı kuvvetlere de bahar ayında askerleriyle birlikte Edirne sahrasında serdariekrem²⁴ ordusuna katılmaları emri gönderildi.²⁵

1 Ocak 1787 tarihli Nâme-i Hümâyûn defterinde yer alan hükümde Rusların Küçük Kaynarca Antlaşması'na uymayarak Kırım'ı işgal ettiği, Tiflis hanlarını Osmanlıya karşı kıskırttığı, Eflak, Boğdan, adalar ve Müslümanların yaşadığı yerlerde gereksiz konsolosluklar açtığı, Eflak ve Boğdan halkını yerlerinden ettiği ve bazılarını kürekçi yaptığı, Eflak Boğdan beylerinin ve Çıldır Beylerbeyi Süleyman Paşa'nın azillerini isteyerek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmaya çalıştığı yazılıdır.²⁶ Bu hükümden de anlaşıldığı üzere savaş nedenlerinin başında Kırım'ın işgali gelmekte olup ayrıca Eflak ve Boğdan'la ilgili meseleler de ciddi bir sorun teşkil etmekteydi. Bu durum savaşın sebebinin ilan edildiği Beyannâme'de; “*Eflak ve Boğdan voyvodalarının azl ü te'diblerini ibrâm ile nizâm-ı mülke müdâhele*” ettikleri şeklinde ifade edilmişti.²⁷

1.1. Voyvodaların Cepheadaki Mücadeleleri

Savaş başlamadan önce art arda toplanan meşveret meclislerinde Eflak ve Boğdan'ın güvenliği üzerine çeşitli konuşmalar yapılmıştır. Bu konuşmalardan biri:

Kezâlik Eflak ve Boğdan memleketleri Devlet-i Aliyye'nin kilârı mesâbesinde olduğundan başka ekser ahâlîsi Nasâra makulesinden olduğundan içlerinden a'dâ-yı dîn tarafına meyl ü rükûn ederi olduğu ihtimâlden ba'îd olmamağla birer başbuğ nasbıyla ma'îyyetlerine küllî asâkir tertîb olunarak memleketeyn-i mezbûreteinin ve reâyâsının ihtilâlden himâyet ü vikâyeti ve husûsan a'dâ-yı dînin Boğdan tarafına mürûr u ubûr edeceği...²⁸

şeklinde olup Eflak ve Boğdan'ın stratejik özellikleri hatırlatıldıktan sonra gerekli tedbirlerin alınmasına yönelik görevlendirmeler hızla yapılmıştır. Eflak ve Boğdan voyvodalarına ise Osmanlı ordusuyla birlikte hareket etmeleri emri gönderilmiştir.²⁹

24 Serdariekrem en yüksek rütbeli komutandır. Padişahın katılmadığı seferlerde başkomutan olarak katılan sadrazamlara “serdariekrem” denilirdi. Savaşa katılan sadrazamın serdariekrem olarak yetkisi artardı. Abdülkadir Özcan, “Serdar”, *DİA*, XXXVI, (2009), s. 551.

25 *Enverî Târîhi: Üçüncü Cilt*, s. 298-358; Ahmet Üstüner, *Yusuf Paşa'nın Sefer-nâmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Konya 2005, s. 29.

26 BOA, Bab-ı Asaîf Tasnifi Name-i Hümayun Defterleri (A.DVNSNMH.d), 9, s. 7, 11.N.1201 (27 Haziran 1787); Cengiz Fedakar, “Hotin Kalesi”, s. 517.

27 *Enverî Târîhi: Üçüncü Cilt*, s. 299.

28 Eflak ve Boğdan'ın Osmanlı'nın kileri olarak ifade edilmesi orduya ve İstanbul'a zahire ve çeşitli yiyeceklerin buradan gelmesiyle ilgili bir tanımlamadır. Bu ifade arşiv belgelerinde de sık sık kullanılmaktadır BOA, Cevdet Tasnifi Askeriye Belgeleri (C.AS), 450-18746, H. 17.M.1202 (29 Ekim 1787). *Enverî Târîhi: Üçüncü Cilt*, s. 303.

29 *Agt.*, s. 303.

1787-1792 Osmanlı-Rus ve Avusturya Savaşları sırasında Eflak'ta iki farklı voyvoda görev almıştır: Bunlardan ilki Nikola Mavroyanidir,³⁰ ikincisi ise Mihail Suçu'dur.³¹ Boğdan'da ise voyvoda olarak üç farklı isim karşımıza çıkmaktadır. Bu voyvodaların ilki Aleksandr İpsilanti'dir.³² Daha önce Eflak voyvodalığı yapmış olan Aleksandr İpsilanti 1786 yılında Avusturya'nın desteği ile Boğdan voyvodası olarak atanmıştı.³³ Savaş başladığında, Avusturya'yla yakınlığı olan Aleksandr Bey bilerek gerekli tedbirleri almamış ve kısa bir süre sonra Yaş Kasabası Avusturyalılar tarafından işgal edilmişti. İşgal sonrasında kendisi Avusturya'ya firar etti. Yaş'ın işgali ve savaşın devam etmesinden dolayı Osmanlı yönetimi, Boğdan'a voyvoda atayınca kadar Eflak voyvodası Mavroyani'yi Boğdan voyvodası olarak görevlendirildi. Ardından da Manol Rozetti bu makama getirildi. O sırada Yaş Kasabası işgal altında olduğundan Manol Bey Yaş'ta değil Kalas'ta ikamet ediyordu.³⁴

Eflak Voyvodası Nikola Mavroyani

Kaptan-ı derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa Ruslarla savaşın yakın olduğunu bildiğinden, Eflak'ta güçlü ve Osmanlı Devleti'ne sadık bir voyvodanın bulunmasını gerekli görüyordu. Bu

- 30 Ahmet Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, s. 1005; Nicolae Mavrogheni 1786-1789, Mihai Sutu 1783-1786 (Birinci idaresi)/1791-1793 (İkinci idaresi). Eflak savaşı sırasında 1789-1790 tarihlerinde Avusturya prensi Coburg'un yönetimi altına girmiştir. List of rulers of Wallachia, https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_rulers_of_Wallachia, [Erişim tarihi: 04.02.2023]; BOA, Hatt-ı Hümayûn Tasnifi (HAT) 1450-44, H. 29.Z.1200 (23 Ekim 1786): Mavroyani donanma-yı hümâyûn tercümanlığı hizmetindeyken sadakatle hizmet ettiği kaptan paşa tarafından tecrübe edilmiş olduğundan ve ayrıca Fenerli Rumlardan birkaç kat daha sadakat göstereceğinden dolayı H. 1200/1786 yılında Eflak voyvodası olarak atanmıştır. Mavroyani'nin Rumlar tarafından çıkarılacak gerçek olmayan dedikoduları kontrol altına alması için bir an önce halatinin giydirilmesi ve görevine başlaması istenmektedir. Bu arada Boğdan voyvodasının değiştirilmesi ise ertelenmiştir; BOA, İbnülemin Tasnifi Hariciye Belgeleri (İE.HR), 17-1548, H. 12.Z.1201 (25 Eylül 1787): Bu hükümde Mavroyani'nin donanma tercümanlığına getirildiğinin üçüncü günü Eflak voyvodası olarak atandığı, tercümanlık hizmetinin de üzerinde kaldığı bilgisi mevcut. Mavroyani ile ilgili daha fazla bilgi için bk. Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, V, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s. 53; Ümmügülsüm Filiz Bayram, "A Walachian Lord At 1787-1792 Ottoman-Russian-Austrian War In Ottoman Sources: Nikola Mavroyani", *International Balkan Annual Conference (IBAK)*, Book Series 4, İstanbul 2016; Sinan Yüksel, "Nikola Mavroyani'nin Eflak Voyvodalığı (1786-1790)", *Gazi Akademik Bakış*, XV/29, (Kış 2021).
- 31 Sultan I. Abdülhamid'e Boğdan voyvodası olarak sunulan isim listesinde yer alan Kostantin Mavrokordato'nun sadakatle hizmet ettiği ve Eflak ve Boğdan voyvodası olarak Avusturyalılarla savaşta başarılar kazandığı yazılmıştır. Mavrokordato'nun Kalas'ta Ruslara esir düştüğü ve Yaş'ta üzüntüsünden perişan olduğunun herkesçe bilindiği belirtilmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 72.
- 32 Aleksandr İpsilanti I. Abdülhamid döneminde daha önce Eflak voyvodalığı yapmış olduğundan Boğdan voyvodalığına getirilmiştir AE.SABH.I., 362-25254, H. 22.S.1201 (14 Aralık 1786). 4 Aralık-13 Aralık 1794'de affedilerek sürgünde bulunduğu Rodos adasından İstanbul'daki evine gelmiştir. 19 Ağustos 1796 tarihinde ikinci kez Eflak voyvodası olarak atanmış oğlu Kostantin ise Divan tercümanlığına getirilmiştir. Aralık 1797'de ihtiyarlığından dolayı Eflak voyvodalığından azl edilmiş yerine Divan-ı hümayun tercümanlarından Hançerlizâde Kostantin Eflak voyvodalığına getirilmiştir. Hüseyin Sarıkaya, *Ahmed Vâsıf Efendi Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr [Osmanlı Tarihi (1209-1212/1794-1805)]*, Çamlıca, İstanbul 2017, s. 209-275; Seydi Vakkas Toprak, *Vak'anüvis Halil Nuri Bey Nuri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2015, s. 148-655; Yunan bağımsızlık savaşına katılan torununun adı da Aleksandr İpsilanti'dir. Bazı kaynaklar isim benzerliğinden dolayı dede ve torunu karıştırarak aynı kişi olarak yazmıştır, bu konuda bk. Arzu Erman, "Fenerli Aristokrasisinde Proto-Milliyetçi Bir Örnek: Aleksandros İpsilantis ve Filiki Eteriya", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, VIII/1, (2021), s. 33.
- 33 *Age.*, s. 75.
- 34 Ahmet Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, s. 1006; Ali Osman Çınar, *Mehmed Emin Efendi'nin Hayatı ve Tarihi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1999, s. 32-35.

nedenle güvendiği adamlarından Donanma Tercümanı³⁵ Mavroyani'nin bu göreve atanması için özel gayret gösterdi. Güçlü bir devlet adamının desteğini alan Nikola Mavroyani Nisan 1786 tarihinde Eflak voyvodalığına getirildi.³⁶ Bu atama Ruslara karşı Osmanlı Devleti'nin attığı başarılı bir adımdı. Rus Çarlığı'nın Asitane'deki elçisi Bulgakov, Mavroyani'nin voyvoda olmasını hoş karşılamamış, yetkili makamlara durumu protesto eden bir yazı göndermişti. Mavroyani'nin Eflak'ta Rus etkisini azaltmak için verdiği ilk emir; boyarların Rus yetkililerle görüşmesini yasaklamak ve Rus postanesini kullanarak mektup gönderenleri ölümle tehdit etmek oldu.³⁷ Mavroyani Bey'in bu ilk faaliyeti Rusların bu atamaya neden itiraz ettiklerini göstermesi açısından önemlidir.

Osmanlı ordusu Davudpaşa sahrasından Edirne ordugâhına doğru yol alırken Avusturya hududunu korumakla görevli Belgrad muhafızı Vezir Abdi Paşa, Boğdan başbuğu Vezir Bekir Paşa, Eflak başbuğu Vezir İbrahim Paşa, Eflak ve Boğdan voyvodaları Nikola Mavroyani Bey ve Aleksandr İpsilati Bey ve Kuban Hanı Şahbaz Giray sınırda Avusturya askerleriyle mücadele etmekteydi. Mavroyani askerleri arasında bulunan Türk birlikleriyle Erdel'e girip Herrmannstadt ve Kronstadt dolaylarını ateşe vermişti. Avusturya'nın Romenlere özgürlük vaadiyle yaptığı propagandaya karşı hazırladığı afişleri dağıtarak karşı propaganda faaliyetleri yürüttü.³⁸

Osmanlı ordusu yoldayken Belgrad, Eflak ve Boğdan sınırlarında yapılan çatışmalara dair orduya sürekli haberler geliyordu. Serdarı ekreme sadece cepheye ait haberler değil değil çatışmalarda ele geçirilen esirler de gönderiliyordu. Osmanlı ordusu Edirne sahrasına vardığında, Boğdan voyvodası Aleksandr otuz altısı Avusturyalılardan yirmi biri ise Fransızlardan oluşan toplam elli yedi esiri Edirne'ye göndermişti.³⁹ Bu sırada Kuban Han'ı Şahbaz Giray Sultan⁴⁰ da Ruslara karşı mücadele vermekteydi ve Osmanlı ordusundan destek istemişti. Rus cephesinden sorumlu İsmail Seraskeri Ali Paşa⁴¹ Kuban Han'ına yirmi bin asker göndermiş, ayrıca hanın askerleri için gerekli teçhizat yardımını yapması için Boğdan voyvodası Aleksandr'ı görevlendirmişti.⁴²

35 BOA, AE.SABH.I., 7-617, H. 10.B.1203 (6 Nisan 1789).

36 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 4/1, s. 60; *Age.*, 4/2, s. 528.

37 Sinan Yüksel, "Küçük Kaynarca'dan Yaş Antlaşması'na Kadar Eflak-Boğdan Üzerinde Osmanlı-Rus Nüfuz Mücadelesi", *Belleken*, 83/297, s. 625.

38 Nikolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, s.77.

39 *Enverî Târîhi: Üçüncü Cilt*, s. 397.

40 BOA, Cevdet Tasnifi Hariciye Belgeleri C.HR. 84-4159, H. 03.Z.1201 (16 Eylül 1787): "Bu esnada Kuban Hânlığı ihsân-ı hümâyûn buyurulan şehametlü Şahbaz Giray Hân Hazretlerinin biraderzâdesi Selamet Giray Sultân ile hân-ı müşârünileyhin oğlu Mehmed Giray Sultân'a hazinedârbaşı ma'rifetiyle mübâye'a ve i'tâsı ferman olunan elbise..." Şahbaz Giray Sultan'a 11 Eylül 1787 (H. 28. Z. 1201) tarihinde Bâbüsafî'de yüksek rütbeli vezirlere yapılan törenle Kuban Han'ı unvanı verilmiştir. *Enverî Târîhi: Üçüncü Cilt*, s. 309.

41 Ali Paşa, Şahin Ali Paşa olarak bilinmektedir. 1787-1792 Savaşı iki cephede olduğu için Serdarı ekrem Yusuf Paşa Avusturya cephesini, eski sadrazam Şahin Ali Paşa da İsmail Seraskeri olarak Rus cephesini savunmakla görevliydi. Uğur Kurtaran, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Avusturya Siyasi İlişkileri", *Tarih Okulu Dergisi (TOD) Journal of History School (JOHS)*, S XVII, (Mart 2014-March 2014), s. 409.

42 Ahmet Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, s. 996.

Bahar mevsiminin ortalarında Osmanlı ordusunun Davudpaşa'dan Filibe sahrasına yürüdüğü sırada Eflak Başbuğu Vezir Darendeli İbrahim Paşa ile Eflak voyvodası tarafından Macar dağları boğazlarında, Avusturyalılara karşı verilen mücadeleden müjdeli haberler gelmekte, esir ve ganimetler elde edilmekteydi. Eflak sınırında verilen başarılı savaşlar ve elde edilen ganimetleri duyan askerler savaşmak için bölgeye intikal ediyordu. Ayrıca savaşan askerlere aylık para verilmesi de askerlerin cepheye gitmelerini sağlamaktaydı.⁴³ 1790'a kadar geçen süre içerisinde Avusturyalılarla girdiği çarpışmalarda galibiyetleriyle öne çıkan kişi Eflak beyi Nikola Mavroyani idi.⁴⁴ Bu mücadeleler sonrasında ele geçen esirler ve düşmana ait kesik başlar serdariekremın ordusuna gelmekteydi. Avusturya'nın Yaş Kasabası'na girmesinden kısa bir süre önce sınırda mücadele veren Eflak Beyi Mavroyani başarılarıyla ünlenmişti. Bey'in ele geçirdiği bir kaptan ve kırk kadar esiri, cephedeki başarılarla ilgili serdariekremın yazdığı telhisi sultana ileten Hassa Silahşörlerinden Mehmed Ağa'ya, getirdiği güzel haberlerden dolayı Dergahalı Kapıcıbaşılığı unvanı verildi.⁴⁵

Boğdan cephesinde Başbuğ Vezir Bekir Paşa'nın ölümüyle durum Avusturya lehine döndü. Eflak voyvodalığı sırasında Avusturya ile yakınlığı olan Boğdan Voyvodası Aleksandr Avusturya'yla isteyerek savaşmıyordu. Bekir Paşa'nın ölümünü ve voyvodanın isteksizliğini fırsat bilen Avusturya Yaş Kasabası'na girdi. Sadrazam Yusuf Paşa haberi aldığı Filibe sahrasındaydı. Buradan hızlıca yeni atamalar ve görevlendirmeler yapan serdariekrem öncelikle Tuna civarında bulunan vezirleri, zabitleri, İsmail seraskerini, Kuban Han'ı Şahbaz Giray Han'ı ve Eflak voyvodası Mavroyani'yi Yaş'ı kurtarmaları için görevlendirdi. Aynı zamanda Hotin ve Bender civarında yaşayan halka da Yaş'ın kurtarılması için komutanlara destek vermeleri çağrısında bulundu. Bu sırada Eflak voyvodası Mavroyani Bey sadece Yaş'ı kurtarmakla görevlendirilmedi, kendisine Boğdan voyvodalığı da verildi. Mavroyani, olağanüstü durumdan dolayı bir süreliğine, Eflak ve Boğdan beyliklerini tek başına yönetti. Serdariekrem Yusuf Paşa'nın başında bulunduğu asıl ordu Filibe'de konaklarken, Mavroyani Bey Eflak sınırında Avusturya birliklerine karşı kazandığı çarpışma sonrasında elde ettiği kırk iki esiri orduya göndermişti. Voyvodanın sadıkane mücadelesi üzerine Serdariekrem Yusuf Paşa, Mavroyani'ye ordu hazinesinden yirmi beş bin kuruşa denk gelen altını, askerlerine dağıtması için hediye olarak gönderdi.⁴⁶ Bu sırada Serdariekrem Yusuf Paşa, Yaş Kasabası'nın kurtarılması için yeni tedbirler almış, İsmail seraskeri Hazine Ali Paşa'nın, Yaş'ın Avusturya tarafından işgal edilmesinde ihmali olduğu gerekçesiyle görevine son verilerek İsmail seraskeri olarak Zihneli Vezir Hasan Paşa atanmıştı.⁴⁷

43 *Enverî Târîhi: Üçüncü Cilt*, s. 401; Ali Osman Çınar, *Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı*, s. 10.

44 Nikolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, s. 81.

45 Ali Osman Çınar, *Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı*, s. 14-32.

46 BOA, C.HR., 123-6102, H. 05.M.1204 (25 Eylül 1789); BOA, C.HR., 110-5493, H. 21.R.1203 (19 Ocak 1789): Bu belgede voyvodanın Gazi Hasan Paşa'ya ihtiyacını bildirdiği kâğıdın paşa tarafından padişaha iletilmesi üzerine daha önce gönderilen yirmi beş bin kuruşluk altının yanında ayrıca Mavroyani'ye elli bin kuruşluk daha altın gönderildiği yazılıdır. *Enverî Târîhi: Üçüncü Cilt*, s. 411; Adnan Baycar, *Osmanlı Rus İlişkileri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2004, s. 594.

47 Ali Osman Çınar, *Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı*, s. 39.

Eflak sınırlarında Osmanlı ordusu ve Avusturya kuvvetleri arasında yapılan savaşlardan biri Mehadiye yakınlarında Şebeş Boğazı'nda gerçekleşmiştir. Avusturya birlikleri Mehadiye civarlarında Şebeş Boğazı taraflarında yer alan yüksek bir dağın düzlüğünde *Darağacı* ismiyle anılan yerde karargâh kurmuştu. Bu durumu görüşmek için orduda serdariekrem çadırında birçok kez meşveret meclisi düzenlenmiştir. Toplantılarda sarp ve ulaşılmaması zor bir yerde olan düşmana nasıl saldırılacağı konusu ayrıntılı bir şekilde görüşülürken doğru adım için uygun bir zaman beklenmekteydi. 21 Eylül 1788 tarihinde i serdariekrem çadırında toplanan meşveret meclisinde düşman karargâhına kesin saldırı kararı alındı. Askerlerin başında Vidin Seraskeri Hasan Paşa bulunuyordu. Gece yapılan saldırı hazırlıkları sırasında Avusturya askerlerinin buldukları yeri terk ederek Şebeş Kasabası'na doğru hareket ettikleri görüldü. Aranılan fırsatı ele geçiren Osmanlı birlikleri zaman kaybetmeden Avusturyalıları takip edip Şebeş Kasabası'nda sıkıştırdı. Yapılan çarpışma sırasında çıkan yangında pek çok düşman askeri yanarak can verdi. Kurtulabilenler perişan bir şekilde Şebeş'e yedi saat uzaklıktaki Logoş'a sığındı. Kaçamayan askerlerin binden fazlası ise esir edildi. Zaferden sonra ele geçirilen mühimmatlar ve yüzden fazla esir Memiş Paşa ve Mavroyani Bey tarafından, Serdariekrem Yusuf Paşa'ya gönderildi. Sayıca fazla olan bu esirler tersaneye gönderilmek üzere Vidin Kalesi'nde bırakıldı.⁴⁸ Ayrıca savaşta yararlılığı görülen komutanlar ve gaziler de çeşitli şekilde ödüllendirildi.⁴⁹

Bölgenin korunması hususunda, Eflak beyinin isteği üzerine Karayova ve havalisinin muhafazası ve Eflak sınırlarını korumak için yeniçeri dilaverleri görevlendirilmişti. Sınırdaki Targozu mevkiinde Rus askerleriyle mücadele vermiş yeniçerilerin başarısıyla sonuçlanan bu çatışmada esir edilen dört adet asker ve kesik başlar Vidin Seraskeri Hasan Paşa tarafından orduya gönderilmiştir.⁵⁰

I. Abdülhamid Mavroyani Bey'in Avusturya cephesinde bazen Osmanlı birlikleriyle bazen de tek başına verdiği başarılı mücadeleden memnun kalmış; "*Devlet-i aliyyeme sadakatli bir voyvoda imiş*" diyerek onun için; "*ümmet-i İslâm ile müşerref eylesin, gayretini Allah zayı eylesin*" diye dualar etmiştir.⁵¹

7 Haziran 1789 tarihinde Sadrazamlığa getirilen, Vidin seraskeri Cenaze⁵² Hasan Paşa, Kemankeş Mustafa Paşa'yı Rumeli Beylerbeyi olarak atamış ve ona Yaş Kasabası'nda bulunan Rus kuvvetleriyle mücadele etme görevini vermişti. Yine bölgede bulunan paşalara, askerlere ve Eflak voyvodası Mavroyani Bey'e maiyetlerindeki kuvvetlerle Kemankeş Mustafa Paşa'ya itaat etmeleri nasihatinde bulunuldu. Ordunun İbrail'e doğru gidişi sırasında düzenlenen meşveret toplantısında alınan kararda, Eflak voyvodası Mavroyani'nin Fokşan'a doğru gitmesi ve burada bulunan paşalarla yazışarak onlarla

48 *Enverî Târîhi: Üçüncü Cilt*, s. 472; Ahmet Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, s. 1026; Adnan Baycar, *Osmanlı Rus İlişkileri*, s. 607.

49 BOA, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Belgeleri (TS.MA.e.) 1128-49, H. 30.Ra.1201 (20 Ocak 1787).

50 BOA, TS.MA.e. 520-38, H. 02.Ş.1202 (8 Mayıs 1788).

51 Fikret Sarıcaoğlu, *Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, s. 92.

52 7 Haziran 1789 tarihinde Yusuf Paşa'dan sadrazamlık mührünü alan Çavuşbaşı Genç Osman Ağa sadrazamlık mührünü hasta olan Hasan Paşa'ya Rusçuk'ta verir. Bu nedenle Sadrazam Hasan Paşa'ya "cenaze" veya "meyyit" lakabı verilmiştir; Feridun Emecen, "Hasan Paşa, Kethüdâ", *DİA*, XVI, (1997), İstanbul, s. 337.

uyumlu bir şekilde savaşması istendi.⁵³ Bu sırada Vidin Seraskeri Yusuf Paşa'ya gönderilen başka bir emirde ise Mehadiye ve Şebeş'te düşmanla mücadele eden Mavroyani Bey'in Fokşan civarında olması nedeniyle, bölgenin güvenliğinin sağlanması için Eflak beyine yardım edilmesi de istenmekteydi.⁵⁴

Rumeli Beylerbeyi Kemankeş Mustafa Paşa Yergöğü ordusunun kumandanı olarak 1789 Temmuz'unda Yergöğü'den Bükreş'e ve sonrasında Boğdan hududundaki Fokşan Kasabası'na geldi. Burada Eflak Voyvodası Mavroyani Bey'in de katılımıyla maiyetindeki kuvvet sayısı yirmi beş bine çıktı.⁵⁵ Mavroyani Bey, Romen ve atlı Arnavutlardan oluşan ordusuyla bilfiil cephegedeydi.⁵⁶ Fokşan'da Eflak beyinin yirmi bine yakın askeri olduğunu bilen ve buradaki Osmanlı askerinin sayısının arttığını gören Rus ordusu Avusturya ordusuyla birleşti.⁵⁷ Kemankeş Mustafa Paşa 2 Temmuz 1789 tarihinde Avusturya ordusunun geldiğini bilmeden, gün doğumunda Rusya'ya karşı taarruza geçti. Bu sırada savaşa dahil olan Avusturya kuvvetlerinin saldırısı üzerine iki ateş arasında kalarak bozulan Osmanlı kuvvetleri geri çekildi. Askerlerin bir kısmı İbrail'e doğru yönelirken bir kısmı da Bükreş'e doğru hareket etti.⁵⁸ Serdariekrem Hasan Paşa Fokşan'da uğradığı mağlubiyetin intikamını almak, Bender ve Akkirman'ı kurtarmak için hızlıca toparlandı, önceki kaybı telafi etmek istiyordu. Osmanlı ordusu Remle Nehri civarında konumlandı. Buldukları mevki açık alan olduğundan askerler kazılan siperlere yerleştirildi. Süvari birlikleri de siperlerdeki askerleri korumakla görevlendirildi. Askerler siperlerinde olmalarına rağmen düz ve açık alanda topçu birlikleriyle donatılmış Avusturya'nın yoğun top atışına maruz kaldı. İlerlemek isteyen askerlerin siperlerinden erken çıkmalarıyla ordunun düzeni bozuldu. Piyadeleri korumakla görevli Kemankeş Mustafa Paşa'nın komutasında olan süvari birlikleri yolda Avusturya ordusuyla karşılaşmış olduğundan yorgun düşmüştü.⁵⁹ Serdariekrem Hasan Paşa askerleri toplamak için büyük çaba sarf etmişse de bunda başarılı olamadı ve neticede yenilen Osmanlı ordusu oldu.⁶⁰ Geri çekilmek zorunda kalan Sadrazam Hasan Paşa, İbrail'den Şumnu'ya doğru yöneldi. Ruslar ise bu savaşın ardından Bükreş'e girdi. Mavroyani Bey düşman birliklerini Bükreş'ten çıkarmak için mücadele etmeye devam etti, fakat herhangi bir sonuç alamadı.⁶¹

53 Ahmet Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, s. 1213; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 549.

54 BOA, C.HR., 78-3865, H. 29.Z.1203 (20 Eylül 1789).

55 Işık Ertekin, *Kili Kalesi (1767-1792)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Edirne 2015, s. 109.

56 Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, s. 84.

57 Ahmet Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, s. 1210-1212.

58 Serhat Kuzucu, *Kırım Hanlığı ve Osmanlı-Rus Savaşları*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 188.

59 Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vuku'at*, haz. Yılmaz Kurt, Birleşik Yayınevi, Ankara 2008, s. 182-183; Ayla Efe, "Sılişte Eyaletinde Osmanlı – Rus Savaşları: Küçük Kaynarca'dan Berlin'e", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S 19, s. 143.

60 Havanın yağmurlu olmasından dolayı Remle Nehri'nin taşması orduya zor anlar yaşatarak askeri yormuştu. 22 Eylül 1789'da başlayan çatışmada Rus tarafından gelen güçlü top atışları yeniçerilerin siperlerini erken terk etmesine neden olmuş, bu durumu gören Rus Komutan Suvarof fırsatı kaçırmamış siperlerden çıkan askerin üzerine yoğun top atışları yaptırarak Osmanlı ordusunun geri çekilmesini sağlamıştı. Askerlerin bir kısmı ve Reislüküttap Seyyid Mehmed Hayri Efendi, Boze Nehri'nin karşı tarafına geçerken sağnak yağışlardan dolayı yükselen Boze Nehri'nde boğulmuştur. Boze Nehrin'deki bu kayıplar nedeniyle burada yapılan savaşa "Boze Savaşı" denilmektedir. Serhat Kuzucu, *Osmanlı-Rus Savaşları*, s. 189; Adnan Baycar, *Osmanlı Rus İlişkileri*, s. 620; *Enveri Târîhi: Üçüncü Cilt*, s. 626-633.

61 Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, s. 84-86.

Sadrızam Hasan Paşa'nın Remlik taraflarında uğradığı yenilgi birçok askerinin ölmesi ve teçhizatın düşman tarafından ele geçirilmesi gibi büyük bir kayıpla sonuçlandı. 23 Kasım 1789 Pazartesi tarihinde görevden alınarak yerine İsmail seraskeri Gazi Hasan Paşa sadrazamlığa getirildi (3 Aralık 1789). Vidin Seraskeri Meyyid Hasan Paşa'ya ise vezir rütbesiyle Tırhala Sancağı verildi ve Rusçuk muhafazasıyla görevlendirildi.⁶² Gazi Hasan Paşa ateşli hastalıktan 30 Mart 1790'da otağında yatmaktayken vefat etti.⁶³ Ardından Rusçuklu Seyyid (Şerif) Hasan Paşa sadrazam oldu. 12 Nisan 1790 tarihinde Sultan III. Selim'in Sadrızam Şerif Hasan Paşa'ya gönderdiği hatt-ı hümayunda; Prusya ve İsveç'le ittifak yaptıklarını, Lehistan'ın da Osmanlı Devleti'nin yanında olduğunu yazmış, Eflak ve Boğdan'da bulunan düşmanın buralardan çıkarılması için gayret göstermesini istemişti.⁶⁴ Bu sırada Serdarıekrem Şerif Hasan Paşa, Prens Koburg komutasında Yergöğü Kalesi'ni kuşatan Avusturya kuvvetlerini kaleye yaptığı lojistik destekle bozguna uğrattı. Bu zaferle avantaj kazanan Osmanlı Devleti, Avusturya ile yapacağı anlaşmada daha güçlü hale geldi.⁶⁵

Mavroyani Bey, Boze bozgunundan sonra yanında bulunan üç bin kadar askerle birlikte Zıştovi'ye geçmiştir. Burada bulunan Mavroyani Bey'e tekrar orduya katılması emredilmiş, askerlerine vermesi için birkaç kez para da gönderilmişti. Çağrılmasına rağmen orduya katılmamasını hainlik olarak ifade eden Şerif Hasan Paşa, padişahın da onay alarak Mavroyani'yi yakalatarak idam ettirmiştir.⁶⁶

Eflak ve Boğdan Voyvodalarının Hizmetleri

Eflak ve Boğdan voyvodalarının Osmanlı Ordusu için yaptığı hizmetlerin başında, savaşa aktif olarak katılma yanında ordunun teçhizat, yiyecek ve düşmanın durumuna dair orduyu bilgilendirme gibi birçok hizmeti yerine getirdikleri görülmektedir. Yapılan hizmetlerin aşağıdaki gibi birçok alanda olduğu görülmektedir:

62 *Enverî Târîhi: Üçüncü Cilt*, s. 657.

63 Tefvik Temelkuran, *Gazavât-ı Cezayirli Gazî Hasan Paşa*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2000, s. 111.

64 *Enverî Târîhi: Üçüncü Cilt*, s. 674.

65 Yergöğü Savaşı'ndan kısa bir süre önce 20 Şubat 1790 tarihinde Avusturya İmparatoru II. Joseph ölmüş kardeşi II. Leopold tahta geçmişti. II. Leopold abisi gibi Fransız İhtilalinden kaynaklanan karışıklıktan dolayı savaşın bir an önce bitirilmesini istiyordu. II. Leopold, Osmanlı Devleti'ni Prusya'dan ayırıp yalnız başına bir anlaşma zeminine sokmak istemiş ve Komutan Prens Koburg'a bunu gerçekleştirmesi için emir vermişti. Avusturya'nın bu yenilgisi ile tam tersi bir durum gerçekleşti. Yapılacak bir anlaşmada Osmanlı Devleti daha güçlü hale geldi. Öncelikle Prens Koburg ve Sadrızam Şerif Hasan Paşa arasında 18 Eylül 1790 tarihinde altı maddelik ve dokuz ay süreli bir mütareke antlaşması imzalandı. Kemal Beydilli, "Zıştovi Antlaşması", *DİA*, XLIV, (2013), s. 467. Sadullah Enverî'de bu mütareke'nin maddeleri mevcuttur, *Enverî Târîhi: Üçüncü Cilt*, s. 726.

66 *Agt.*, s. 733: Şerif Hasan Paşa Mavroyani'nin yakalanması için Rusçuk Büyük Mirahoru abisi Seyyid Mehmed Ağa ve Cengiz Mehmed Giray Sultan'ı görevlendirmiştir. Enverî onun Avusturya cepesindeki başarılarından söz etmiş olsa da askerleriyle birlikte halka zarar verdiğini ve isyan içerisinde olduğunu yazarak idamını haklı göstermiştir. Hammer ve Zinkeisen gibi yabancı Mustafa Nuri gibi yerli kaynaklar Sadrızam Şerif Hasan Paşa'nın Mavroyani'nin hazinesini ele geçirmek istediğini yazmaktadır. Voyvodanın yakalanması için görevlendirilen yetkililerden birinin abisi olması bu ihtimali güçlendirmektedir, Mustafa Nuri, *Netayicü'l-Vukuat*, IV, s. 26; Cengiz Fedakar, "1787-1792 Osmanlı Avusturya, Rus Savaşlarında Bender Kalesi", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, haz. Emine Uyumaz, Muharrem Kesik vd., İstanbul Bilge Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 391.

- Önemli haber ve bilgilerin merkeze veya ordugâha gönderilmesi.
- Elçilerin, tüccarların, devlet görevlilerinin çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması.
- Askerlerin yiyecek ve para ihtiyacının giderilmesi.
- Orduda bulunan hayvanların yiyecek temini
- Siper, köprü, kapı, top arabası, barut fıçıları ve kale tamirinde gerekli malzemelerin yapımında kullanılan kereste, demir ve kömür gibi hammaddelerin temini.
- İşçi ve asker temini

gibi birçok alanda olduğu görülmektedir.

1.2. Habercilik Görevleri

Osmanlı Devleti yabancı ülkelerde daimi elçilikler açmadan önce dış devletlerle ilgili haberleri, sınırdaki beylerbeyilerden gönderilen tahrirat, Eflak-Boğdan voyvodalarının gönderdiği istihbarat, İstanbul'daki yabancı elçilerin sadrazama gönderdiği yazılar, tüccarlardan alınan bilgiler, casus mektupları ve Leh boyarlarından gelen haberler vasıtasıyla alırdı.⁶⁷

Eflak beylerinin en önemli görevlerinden biri, voyvoda olarak atandıkları dönemden itibaren, Avrupa'da meydana gelen hadiseleri ve gelişmeleri Osmanlı Devletine aktarmaktı. 18. yüzyıla geldiğinde Fenerli voyvodaların vazifesi; “*celb-i havadis, kiler-i hümayunuma dikkat eyleyesin sende matlup olunur, Avrupa tarafından havadis yetiştiresin*” şeklinde tanımlanmaktaydı.⁶⁸

Batılı devletlere ait çeşitli haberleri merkeze gönderen Eflak ve Boğdan memleketleri için, “*Bâbiâli'nin Avrupa'ya çevrilmiş iki gözü*” benzetmesi yapılmıştır.⁶⁹ Voyvodalar Avrupa ile ilgili aldıkları duyuları ve önemli gördükleri haberleri *Klaraş* veya *Kalaraş* denilen ulaklarıyla hükümete bildirir ve yine aynı yolla merkezden talimat alırlardı.⁷⁰ 18. yüzyılın sonuna geldiğinde Fenerli voyvodalar merkeze gönderdikleri malları ve haberleri ulaştırmak için geniş ağlar oluşturmuştu. Bu ağların kilit noktalarında aile fertleri bulunmaktaydı. Evli olan görevliler bilgilerin toplanmasında aile bireyleriyle birlikte çalışıyor kadınlar eşlerine, kız çocukları babalarına cemiyet hayatından topladıkları haberleri ulaştırıyorlardı.⁷¹

67 Fikret Sarıcaoğlu, *Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, s. 225.

68 Christine M. Philliou, *Bir İmparatorluk Biyografisi İhtilaller Çağında Osmanlı Yönetimi ve Fenerliler*, çev. Renan Akman, İş Bankası Yayınları, İstanbul 2021, s. 29.

69 Cafer Çiftçi, “Bâb-ı Âli'nin Avrupa'ya Çevrilmiş İki Gözü: Eflak ve Boğdan'da Fenerli Voyvodalar (1711-1821)”, s. 1; Georges Castellan, *Balkanların Tarihi*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1992, s. 220; Feyzullah Uyanık, *Tuna'nın Kuzeyine Yönelik Osmanlı Siyaseti*, s. 104.

70 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 100.

71 Christine M. Philliou, *Bir İmparatorluk Biyografisi*, s. 30; Boğdan beylerinin haberlerine dair bk. Hacer Topaktaş, “Bogdan Voivodship as a Channel of Receiving News from the Polish Side (the second half of the 18.th Century)”, *Discussions on Turkology Questions and Development of Modern Turkology Studies*, ed. Öztürk Emiroğlu-Marzena Godzinska-Filip Majkowski, Warsaw 2014.

Voyvodaların, göreve atanmalarındaki belirleyici unsur iyi eğitim almaları ve Avrupa dillerine hâkim olmalarıydı. Avrupa'yı tanıyan ve bilen bu beyler, gerek bizzat öğrendikleri bilgileri gerekse görevlendirdikleri adamları ya da casusları vasıtasıyla ele geçirdikleri haberleri Bâbiâli'ye gönderirlerdi.⁷²

1787-1792 Osmanlı-Rus ve Avusturya Savaşları başlamadan evvel bölgede bulunan casuslar, Avusturya ve Rusya'nın sınır boylarında sıkı bir faaliyet içerisinde olduklarını bildiriyordu. Bu haberlerin bir kısmı, Eflak ve Boğdan beylerinin Rusya ve Avusturya içlerine gönderdikleri casuslar tarafından gönderilmekteydi. Eflak voyvodasının casusu; Rusların Kırım'ı işgal etmelerinin Osmanlı Devleti tarafından savaş sebebi sayılacağını bildiğini belirtirken Rusya'nın Fransa ve Avusturya ile olan ilişkilerinden de söz etmekteydi. Avusturya tarafından gelen başka bir haberde ise Avusturya kralının Galiçya bölgesindeki Liliv şehrini ziyaretiyle ilgili bilgi verilmekte, Rusya ve Avusturya'nın savaş hazırlıkları içinde olduğu bildirilmekteydi.⁷³ Avusturya'nın durumunu öğrenmek için görevlendirilen casuslardan gelen haberler Fransa gibi diğer devletlere ait gelişmeleri de bildirmekteydi. Hotin muhafızı İsmail Paşa ve Eflak voyvodası Mavroyani, elde ettikleri haberleri yazdıkları tahriratla Sultan I. Abdülhamid'e iletiyorlardı.⁷⁴ Boğdan beyi de Avusturya'nın sınır bölgelerinde ordunun iâşesini kolaylaştırmak için mahzenler inşa ettiği haberini göndermişti. Aynı faaliyetler Rus sınırında da gerçekleşmekteydi. Savaştan önce gelen bu haberlerde, savaş hazırlıkları olarak her iki tarafın öncelikle zahire ambarları inşa ettikleri bilgileri ivedilikle merkeze iletilmiştir.⁷⁵

1787'de Ruslarla savaş devam ederken Eflak voyvodası Mavroyani, Viyana'da bulunan casusları vasıtasıyla Avusturya Devleti'nin Rusya'nın yanında savaşa gireceği haberini yetkililere ulaştırmıştı. Merkezin bilgilendirilmesinden kısa süre sonra Avusturya kuvvetlerinin Irşova Kasabası, Belgrad tarafları, Eflak kasabalarından Krayova semtlerine, Bosna hudutları ve Hotin üzerine hücum ettikleri haberleri geldi.⁷⁶ Ordunun Davutpaşa sahasından hareket ettiği gündün itibaren cephede bulunan Eflak voyvodasından, askerinin ve kendisinin durumuna dair haberler her gün gelmekteydi.⁷⁷ Voyvodalık vazifesine atanan Mavroyani Bey, iskemlesine⁷⁸ oturur oturmaz kendisinden Fransa, İspanya ve İngiltere donanmalarına ait bilgileri öğrenmesi

72 Cengiz Orhonlu, *Osmanlı Tarihine Ait Belgeler Telhisler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, s. 64; Eflak ve Boğdan voyvodalarının 1768 yılında savaş sürecindeki hizmetleri için bk. Uğur Demir, *1768 Savaşı Öncesi Osmanlı Diplomasisi (1755-1768)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), T.C. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2012.

73 Cengiz Fedakar, "Hotin Kalesi", s. 516.

74 BOA, C.HR., 129-6416, H. 17.S.1199 (30 Aralık 1784).

75 Işık Ertekin, *Kili Kalesi (1767-1792)*, s. 108.

76 *Enveri Târîhi: Üçüncü Cilt*, s. 397.

77 Ahmet Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, s. 990-998.

78 İskemle: Rumca bir kelime olup, aynı zamanda Anadolu'da da kullanılan bir kelimedir. Burada idari olarak "taht" manasında kullanılmıştır. Voyvodalar belirli teşrifat kaideleri uygulanarak göreve başlardı. Sultan'a bağlı olan voyvodaların statüleri daha alta olduğundan onların makamlarına geçmelerini ifade etmek için taht yerine iskemle tabiri kullanılmıştır. İrina Calugher Salık, *Osmanlı ve Romen Kaynaklarına Göre Memleketeyn İdaresinde Fenerli Beyler*, s. 50, 63, 74.

ve Rusların Lehistan'la ilişkisini takip etmesi istenmişti. Görevi gereği voyvoda, başkentlerde bulunan adamlarından aldığı ve oralarda yayınlanan gazete haberlerinden öğrendiği bilgileri Dersaadet'e iletmekteydi.⁷⁹

Eflak ve Boğdan voyvodaları, savaş başladıktan sonra esir ettiği veya kendisine sığınan kişilerden topladığı bilgileri de sık sık gerekli mercilere ulaştırırlardı. Savaş sırasında düşmana ait bilgiler, diller⁸⁰ ve sığınma talep eden kişiler vasıtasıyla da elde edilirdi.⁸¹ Voyvodalar, Osmanlı tarafına firar etmiş kimselerin güvenliğini ve kalacak yerlerini ayarlardı.⁸² Ordu Edirne sahrasına geldiği gün Boğdan voyvodası Aleksandr kendisine sığınan elli yedi Avusturya askerini ordugâha yollamıştı. Sığınmacılarla düşmanın durumunu anlamak için görüşmeler yapılmış daha sonra her birine ikişer kuruş harçlık verilerek İstanbul'a gönderilmişlerdi.⁸³ Savaş sırasında edinilen bilgiler stratejik açıdan ordunun nasıl hareket edeceğini de belirlemekteydi. Boğdan Başbuğu tarafından gelen haberleri müzakere etmek için Sadrazam Yusuf Paşa, 31 Ekim 1788 tarihinde Lazaret⁸⁴ Sahrası'nda düzenlediği meşveret meclisinde, Şahbaz Giray Han, İsmail Seraskeri Zihneli Hasan Paşa ve Boğdan Başbuğu'nun mührüyle gönderilen mektubu devlet erkânına okudu. Mektupta, Hotin Kalesi'nin Rusların eline geçtiği haberi verilmekte ve yardım istenmekteydi. Konu mecliste görüşüldükten sonra Hantepesi ve Yaş Kasabası muhafızları, Yaş Başbuğu Vezîr Mikdad Paşa, Boğdan Bey'i ve diğer askerlere buldukları yerlerden hızlıca Edirne ve Şumnu'da bulunan kışlağa gelmeleri emri gönderildi.⁸⁵

Eflak ve Boğdan beyleri birbirleri hakkında da istihbarat faaliyetinde bulunur ve elde ettikleri bilgileri Bâbiâli'ye gönderirlerdi. Eflak voyvodası Mavroyani Bey Boğdan voyvodası Aleksandr'ın firarını yazdığı tahriratla Dersaadet'e bildirmişti.⁸⁶ Bu tahriratta İskerletzade Aleksandr'ın 8 Şubat 1787 tarihinde yanında bulunan on beş Arnavut kılavuzuyla firar ettiği yazılmıştır. Bu firar üzerine Boğdan'a Avusturya'nın himayesindeki Aleksandr İpsilanti voyvoda

79 BOA, HAT. 10-337, H. 12.M.1198 (7 Aralık 1783); BOA, HAT, 24-1187, H. 29.Z.1202 (30 Eylül 1788); BOA, C.HR., 138-6881, H. 20.Za.1198 (5 Ekim 1784).

80 Dil: Türk devletlerinde ve Osmanlı Devleti'nde düşmanın durumuyla ilgili bilgi almak için yakalanan esirler için kullanılan bir terim. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, s. 450.

81 Zaman zaman sınır boyunda bulunan akıncılar, martoloslar ve tımarlı sipahiler dil yakalamak için düşman topraklarına girerdi. Yakaladıkları esirler sorgulanarak düşmana dair bilgiler elde edilirdi, Abdülkadir Özcan, "Cusus", *DİA*, VII, (1993), s. 167.

82 BOA, C.HR., 119-5938, H.25.Za.1202 (27 Ağustos 1788).

83 Ahmet Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, s. 997.

84 Lazaret Tuna kıyısında bir yer ismi. Enverî eserinde burayla ilgili ayrıntılı bilgiler vermiştir. *Enverî Târîhi: Üçüncü Cilt*, s. 433.

85 *Agt.*, s. 494.

86 BOA, C.HR., 69-3442, H. 22.R.1201 (31 Ocak 1788): "Rebiyü'l-ahirin 18. günü Fener beyzâdelerinden Boğdan voyvodası İskerletzâde Aleksandr Voyvoda Boğdan Memleketi'nin mukarrer hükümeti olan Yaş Kasabası'na yakın kendisinden binâ olunan köşke seyrân bahânesiyle çıkıp akşama karîbine Yaş Kasabası'na 'avdet ve ertesi günü yani Rebiyü'l-ahirin 19. günü tekrar yanına on beş nefer Arnavut delilleri alıp zikir olunan köşke varıp gecenin sâ'at yediye dek oturup badehü tâbur nâ-peyâ olup ertesi günü sâ'at beşte Yaş Kasabası'nın derûnunda olan boyârân-ı memleket voyvoda-i mersûmun yanına varmak talep eylediklerinde kendisini bulamayıp der-'akap mersûm-ı voyvodanın firarını cümleye i'lân ü işâ'ât ve bulunduğu yerde yolundan men' olunmak için memleketin sınırlarında olan zâbitâna tahrir... " Bu tahrirde tarih, saat ve yer bilgilerinin net bir şekilde yazıldığı görülmektedir.

olarak atanmıştı.⁸⁷ Avusturya'nın himayesinde olan Aleksandr Boğdan Başbuğu Vezir Bekir Paşa'nın ölmesini fırsat bilerek daha önceki görüşmeleri ve dostlukları nedeniyle Avusturya ile savaşmamıştır.⁸⁸ Bu nedenle Avusturyalılar kolayca Yaş şehrine girmiş ve Aleksandr'ı esir almışlardır.⁸⁹ Yaş'ın kaybedilmesi üzerine merkezden voyvoda gelene kadar kısa bir süre Mavroyani Bey Boğdan Bey'i yapılmıştı. 25 Mayıs 1788 tarihinde ise Boğdan Bey'i olarak Manolaki Bey görevlendirildi. Kendisine hızla cepheye giderek, Mavroyani Bey ile birlikte Avusturya ve Rusya'ya karşı savaşması emri verildi.⁹⁰ Cephede mücadele veren Mavroyani Bey merkeze gönderdiği tahrirde kendi maiyeti, Panakdüzoğlu, Binbaşı Behlül Ağa ve mevcut diğer askerlerle Avusturya'yla iki saatlik çarpışma sonucunda Yaş'ı tekrar aldıkları müjdesini vermekteydi. Bu sırada birçok esir ve malzeme ele geçmişti. Esirlerden bazıları konuşturularak düşman kuvvetlerinin durumuna dair bilgiler de öğrenildi.⁹¹ Mavroyani Bey, Boğdan sınırında bulunan Ada Manastırı'nı Ruslarla yaptığı mücadele sonucunda ele geçirmiş ve burada bulunan düşman askerlerinin dağılmasını sağlamıştı. Bu sırada içlerinde bir miralay, yüzbaşı ve bayraktar olan on iki Rus esiri, 17 adet kesik baş ve bir adet telli bayrağı ordugâha göndermişti. Miralayın esir edilmesi önemli bir başarı olarak memnuniyetle karşılanmış Mavroyani Bey'e gayret ve çabaları için destek amaçlı para da gönderilmişti.⁹² Onun düşmanla yaptığı başarılı mücadelesi takdir edilmiş devam eden savaşta sadıkane hizmetinin beklendiği de bildirilmişti.⁹³

Voyvodalar savaş sırasında yaptığı hizmetlerin yanı sıra muahede antlaşmalarıyla ilgili de vazifelendirilmişti. Sadrazam Hasan Paşa, Eflak voyvodasından Rusya ve Avusturya kumandanları ile bir senelik mütareke görüşmelerine dair gerekli çalışmaları yapmasını ve bu konudaki gelişmeleri kısa süre içinde kendisine iletmesini istemişti.⁹⁴ Yine Avusturya ve Rusya ile yapılacak antlaşma sırasında, voyvodanın gönderdiği haberde, Avusturya'nın Belgrad'ı tahliye ettiği ve Rus Generali Suvarof'un ise Yaş taraflarına geldiği yazılmış, her iki devlet arasındaki yakın ilişkilerin devam ettiği bilgisi de verilerek, Ruslar hakkında dikkatli olunması uyarısı yapılmıştı.⁹⁵

Eflak, Macaristan güzergâhı üzerinde olduğundan, tüccarlar, yolcular, devlet adamları ve askerlerin kullandığı kalabalık ve hareketli bir mevkideydi. Bu sayede öğrenilen bilgiler de merkeze gönderilirdi. Eflak ve Boğdan yolu ile İstanbul'dan Prusya, İsviçre, Avusturya ve

87 BOA, C.HR.132-6563, H. 29.Ca.1201 (19 Mart 1787).

88 Ahmet Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, s. 1005.

89 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 76; Ali Osman Çınar, *Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı*, s. 32-33: Bu olayı Vakânüvis Edib, voyvoda olarak atanacak kişilerin güvenilir ve bilinen kişilerden olması gerektiğini gösteren örneklerden biri olarak not etmiştir, s. 35.

90 Manolaki Bey için Edib "deli voyvoda" sıfatını kullanmıştır, *Age.*, s. 35.

91 BOA, HAT. 1384-54762, H. 10.Z.1202 (11 Eylül 1788).

92 BOA, HAT.133-5494, H. 05.B.1203 (1 Nisan 1789).

93 Kadir Güney, *190 Numaralı Mühimme Defteri'nin Özetli Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1204-1204, M. 1789-1790; sayfa 1-97)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Gaziantep 2012, s. 184.

94 BOA, HAT. 30-1419, H. 13.S.1204 (2 Kasım 1789).

95 BOA, Ali Emiri Tasnifi Sultan III. Selim Belgeleri (AE.SSLM.III), 189-11374, H. 29.Z.1205 (29 Ağustos 1791).

Lehistan gibi Avrupa ülkelerine gidip gelen tüccarlara ve hizmetkârlarına yol hükmü verilir⁹⁶ ve bu yolcular görevliler tarafından kontrol edilirdi. Savaş döneminde buralardaki güvenlik artırılır, yolu kullanacak kişilere dikkat edilir, denetimler daha sıkı bir şekilde yapılırdı. Voyvodalar teyakkuzda beklemeleri hususunda uyarılır, bölgede bulunan görevlilere de Eflak ve Boğdan'a ruhsatsız kimselerin alınmaması emri gönderilirdi.⁹⁷ Barış antlaşmasının yapılmasında aracılık rolünü üstlenen Prusya Devleti'ne sefir olarak gönderilen Azmi Efendi'nin yolu da Eflak güzergahı üzerinden geçmekteydi. Karantina yüzünden heyet Avusturya'ya geçerken bir süre bekletilmiş, bu sırada Bükreş'ten gönderilen haberle, yolculuklarına devam etmeleriyle ilgili sorunların ortadan kalktığı iletilmişti.⁹⁸

1.3. Zahire, Mühimmat ve Diğer İhtiyaçların Karşılanması

Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'in kuzeyindeki savunma hatları, Azak Denizi'nden başlayıp Kuban Nehri boyunca uzanan küçük büyük kalelerden oluşuyordu.⁹⁹ 1787 yılından önce Rus tehlikesine bağlı olarak bölgenin güvenliğinin sağlanması adına özellikle kaleler tamir ve tahkim edilmiş, asker sayısı artırılmış, zahire ikmalî yapılarak eksiklikler tamamlanmaya çalışılmıştır. Eflak ve Boğdan beyleri de bölgedeki kalelerin ihtiyaçlarını sorumlulukları dâhilinde karşılamışlardır. Kuban Nehri civarında bulunan Anapa Kalesi için gerekli olan yedi yüz elli ton pirincin Eflak'tan toplanması ve İbrail'e sevk edilmesi emri Eflak Voyvodası Aleksandr'a verilmişti.¹⁰⁰ Eflak'ın kilit noktalarından biri olan ve Tuna Nehri üzerinde bulunan İbrail Kalesi 1787-1792 Savaşları sırasında tahkim edilirken İbrail Muhafızı İsmail Paşa ve maiyeti için Eflak Voyvodası Nikola Mavroyani tarafından tayinat¹⁰¹ olarak kalede bulunanların ihtiyaçlarına yönelik yüz elli çift ekme ve otuz yedi buçuk kıyye¹⁰² et gönderilmişti. Savaş gibi sıkıntılı zamanlarda askerin ve yerli halkın zahire ihtiyacının kontrol altında tutulması gerektiğinden, Eflak ve Boğdan'da izinsiz zahire satışları da yasaklanmıştı.¹⁰³

Boğdan'ın kuzeyinde Turla Nehri'nin Batı kıyısında yer alan Bender Kalesi için yapılan güçlendirme çalışmaları sırasında Boğdan Başbuğu Mikdad Ahmed Paşa Bender'in muhafızı olarak görevlendirilmişti.¹⁰⁴ 1787-1792 savaşı öncesi, Özi Kalesi ve yakın mevzileri Eflak Bey'i

96 BOA, AE.SABH.I., 277-18597, H. 10.03.1200 (11 Ocak 1786); AE.SABH.I., 277-18599, H. 10.Za.1200 (4 Eylül 1786).

97 BOA, AE.SABH.I., 206-13731, H. 20.C.1202 (28 Mart 1788).

98 Ali Osman Çınar, *Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı*, s. 294.

99 Hakan Engin, *1787-1792 İbrail Kalesi*, s. 7.

100 Cengiz Fedakar, *Kafkasya'da İmparatorluklar Savaşı*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 197.

101 Tayinat: Ordu mensubuna verilecek erzak ve yiyecekler "ta'yinat" denir. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, s. 426; Hakan Engin, *1787-1792 İbrail Kalesi*, s. 88; Cengiz Fedakar, "Hotin Kalesi", s. 521.

102 Kıyye-Okka: 1 kıyye 1282 grama karşılık gelir. *Kıyye-i âşâri*: Eski okka (1282 gr.), *Kıyye-i cedide*: Yeni okka, kilo (1000 gr.), Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Eren Yayınları, İstanbul 2000, s. 446.

103 Hakan Engin, *1787-1792 İbrail Kalesi*, s. 88, 107.

104 Cengiz Fedakar, "1787-1792 Osmanlı Avusturya, Rus Savaşları'nda Bender Kalesi", s. 382.

tarafından temin edilen işçilerle onarılarak güçlendirilmiş ve kaleye zahire nakli de yapılmıştı.¹⁰⁵ Yine aynı kalenin su tarafına köprü yapımı için vazifelendirilen Fransız mühendisin hizmetinde çalışması için Eflak Bey'inden iki bin cerahor¹⁰⁶ temin etmesi istenmişti.¹⁰⁷ Bölgedeki kalelerden bir diğeri olan Ada-i Kebir yani Ada Kalesi'ne peksimet ve barut varilleri için deri,¹⁰⁸ yiyecek ihtiyacı için bin kile un ve beş yüz kantar peksimet Eflak taraflarından gönderilmişti.¹⁰⁹ 1787'de savaşın başladığı günlerde elli kıt'a yedeklik top kundağı İbrail Kalesi'nde yapılmış, kundak için gerekli keresteler Eflak'tan gönderilmişti.¹¹⁰ 1788 yılının Aralık ayında İbrail Kalesi'nde yapılan tamirat sırasında kullanılan malzemelerle birlikte yüz cerahor ve yirmi nefer neccar Eflak ve Boğdan'dan getirilmişti.¹¹¹ Bu tür ihtiyaçların karşılanması, bölgede bulunan her kale ve kurulan ordugâhlar için de geçerliydi. Boğdan Voyvodası Aleksandr, Kili ve Akkirman kalelerinin ihtiyaçları olan kereste ve levazımın hazırlandığına dair yaptıklarını gönderdiği tahrirle merkeze bildirmekteydi.¹¹² Bender Kalesi'nin güçlendirilmesi ve Turla Nehri üzerinde kurulacak köprü için gerekli kereste ihtiyacı Boğdan voyvodasından istenmişti.¹¹³ Mavroyani Bey İsakçı ambarına teslim olunacak zahireleri, Özi Kalesi için gerekli olan şaranpo kazıklarını ve çubuklarını, İsmail ordusu için on bin koyun gönderdiğini yazdığı tahriratla bildirmişti.¹¹⁴

Cepheye giden ordunun daha hızlı ve rahat hareket edebilmesi için güzergâh üzerindeki yolların uygun hale getirilmesi gerekmektedir. Bölgenin coğrafi yapısı gereği sıklıkla karşılaşılan nehirlerden geçmek, çözülmesi gereken zorlu bir problemdi. Ordunun karşısına çıkan bu tabii engel geçici olarak kurulan ya da inşa edilen köprülerle aşılmaktaydı. Savaşın önemli cepheleri arasında yer alan Teke ve Irşova mevkilerinde yapılacak köprüler için gerekli keresteyi ve diğer malzemeleri Eflak Bey'i temin etmişti. Buradaki köprü yapımında çalışacak usta ve ameleleri de yine voyvoda göndermişti.¹¹⁵ Vidin üzerine yapılacak köprü için görevlendirilen Kavanoszâde

105 BOA, Cevdet Tasnifi Askeriye Belgeleri (C.AS) 954-41421, H. 29.Ca.1201 (19 Mart 1787).

106 Cerahor: Osmanlı Devleti'nde ordu hizmetlerinde kullanılmak ve kale, köprü, yol vb. inşaatta ırgat, amele olarak çalıştırılmak üzere ücretle toplanan Hristiyanlara verilen isim. Osmanlı Devleti'nde ordu hizmetlerinde kullanılan Hristiyan esirlere verilen ad. Asker yetersizliğinde ücretle toplanan askerlere de denir, Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, s. 280; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları I*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1989, s. 110.

107 BOA, C.A.S., 978 – 42632, H. 24.Ca.1201 (14 Mart 1787).

108 BOA, C.A.S., 910-39291, H. 21.M.1202 (2 Kasım 1787).

109 BOA, C.A.S., 920 – 39773, H. 10.Ca.1202 (17 Şubat 1788).

110 Hakan Engin, *1787-1792 İbrail Kalesi*, s. 96.

111 *Age.*, s. 114.

112 BOA, HAT, 228-12671, H. 29.Z.1203 (20 Eylül 1789).

113 Cengiz Fedakar, "1787-1792 Osmanlı Avusturya, Rus Savaşlarında Bender Kalesi", s. 385; Cengiz Fedakar, "Hotin Kalesi", s. 534.

114 BOA, HAT, 18-823, H. 17.C.1201 (6 Nisan 1787): "İsakçı ambarına nakil ve teslim olunacak zehâyirden yüz bin keyl hinta ile yüz bin keyl şa'ir ve bunlardan mâ'ada havâle olunan otuz üç bin üç yüz kırk beş keyl dakik ile iki yüz otuz dört bin beş yüz yirmi beş keyl bulgur' ve yirmi bin kıyye revgan-ı sâde zehâyiri... kırk kıt'a üstü açık ta'bir olunan sefâyin-i nehriyyeye tahmil-birle... İsakçı ambarına tesyîr ve ırsâl olunduğu... Özi Kal'ası için iktiza eden üç bin aded şaranpo kazıkları ve yirmi bin demet loza çubuğu ve beş bin aded kazıklar... İsmail ordusuna on bin ... ağnam sevk ve ırsal..."

115 BOA, Cevdet Tasnifi Nafia Belgeleri (C. NF.), 12-567, H. 16.Z.1202 (17 Eylül 1788); BOA, C. NF., 9-439, H. 26.Z.1202 (27 Eylül 1788); *Enveri Târîhi: Üçüncü Cilt*, s. 595; Ahmet Üstüner, *Yusuf Paşa'nın Sefer-nâmesi*, s. 130.

Ahmed Paşa, köprü için kullanılacak demirin bir kısmını kendisi karşılamış, geriye kalan, kereste, çivi ve tonbaz gibi edevatı da Eflak Bey'i tamamlamıştı.¹¹⁶

Bölgede bulunan ambarlar, Eflak ve Boğdan'dan gelen zahirelerle doldurulurdu. Osmanlı Devleti'nin savaştan önceki son durumunu görüşmek amacıyla Bâbü'ssâfi'de toplanan mecliste, zahire temini konusu üzerinde durularak, herhangi bir savaş halinde; “*Eflak ve Boğdan memleketleri Devlet-i aliyyenin kıları mesabesinde olduğu...*” hatırlatmaları yapılarak memleketeynin muhafazasının önemi belirtilmiştir.¹¹⁷ Mecliste önlem amaçlı olarak Eflak voyvodasının İsakçı ambarına buğday ve arpa göndermesi kararı alınmıştı.¹¹⁸ Gelen emirler doğrultusunda Özi Kalesi ve sair mevzilere zahire sevki yapılmış ayrıca aynı kalenin tamiri için de çalışacak işçiler temin edilmiştir.¹¹⁹

Savaş zamanında öneminin daha da arttığını gördüğümüz yiyecek ihtiyacının giderilmesi devletin hassasiyetle ilgilendiği meselelerindendi ve bu da belirli bir plan ve program dâhilinde gerçekleştirilmekteydi. Osmanlı Devleti, Avusturya ve Rusya gibi iki büyük devletle mücadele ettiğinden, cepheden sürekli para, zahire, mühimmat, işçi ve asker gibi farklı ihtiyaçların giderilmesine yönelik haberler gelmekteydi. Hotin muhafazasında bulunan askerlerin yiyecek ihtiyaçları için satın alınan zahirenin ücretinin yarısı Boğdan voyvodası tarafından karşılanmıştır. Kaledeki bir kısım tayinat ihtiyacı ise Boğdan cizyesi gelirinden sağlanmıştır.¹²⁰ Vidin Kalesi muhafazasına memur yeniçerilerin on bin kuruşluk aylıklarının bir kısmı” Eflak'ın cizye bedelinden alınmış, bir kısmı da bizzat Eflak Bey'inin kendisi tarafından karşılanmıştır.¹²¹ Voyvoda bölgenin önemli noktalarından biri olan Vidin Kalesi'nin levazım eksikliklerini gidermiş, Tuna boylarının muhafazası için gemiler hazırlamış ve Vidin Kalesi'nde bulunan yeniçerilerin maaşlarını Eflak cizyesi malından ödemiştir.¹²² Varna muhafızı kethüdası, 1787 senesi Aralık ayının 15. gününden başlayarak hesaplanan ve bir aylığı altı yüz elli altı kuruş otuz akçe tutarına karşılık gelen cizye miktarını, tayinat bedeli olarak Eflak voyvodası Mavroyani'den teslim almıştır.¹²³ Boğdan Beyi Aleksandr sefer nedeniyle Boğdan'daki zahire durumunu merkeze bildirmiş, Hotin ve Bender kalelerine zahire sevkiyatının yapıldığını, ambarlar dışında dükkan ve camilere de erzak depolandığını yazmıştır. Voyvodanın bazı eski ambarlarda zahirenin saklanması zor olduğunu bildirmesi üzerine bölgeye yeni ambarların

116 BOA, C. AS., 1101-48642, H. 26.N.1202 (30 Haziran 1788); *Enveri Târîhi: Üçüncü Cilt*, s. 303.

117 *Enveri Târîhi: Üçüncü Cilt*, s. 303.

118 BOA, Cevdet Tasnifi Eyalet-i Mümtaze Belgeleri (C. MTZ.), 19-927, H. 06.B.1201 (24 Nisan 1787).

119 BOA, C., AS, 954-41421, H. 29.Ca.1201 (19 Mart 1787).

120 Cengiz Fedakar, “Hotin Kalesi”, s. 521.

121 BOA. AE.SABH.I., 346-241198, H. 14.S.1202 (25 Kasım 1787). Bilindiği gibi Eflak ve Boğdan, Osmanlı merkezi ve ordusunun işe antreposu durumundaydı. Eflak'ta toplanan ve İbrail İskelesi'ne gelen ürünlerin ya İstanbul'a ya da ordunun muhtelif birliklerine sevk edilmesi sağlanırdı. Bazen hububatın miktarı, binlerce tonu dahi geçebilmekteydi. Makalemizin içerisinde bahsettiğimiz bilgiler 1787-1792 Osmanlı-Rus Avusturya savaşı sırasında yaşanan durumla ilgili spesifik örneklerden birkaçıdır.

122 BOA, AE. SABH.I., 346-24198, H. 14.S.1202 (25 Kasım 1787).

123 BOA, C.AS., 938-40683, H. 29.R.1202 (7 Şubat 1788).

inşa edilmesi emri verilmiştir.¹²⁴ Eflak Bey'ine yoğun olarak gelen emirlerden biri de kale görevlilerinin işlerinin karşılanması için tayinatlarının verilmesiydi. Savaş sırasında Eflak'a memur edilen komutanlardan Kemankeş Mustafa Paşa, Kuğuzâde Süleyman Paşa ve Muhtar Paşaların kapı halkıyla maiyetlerindeki kişilerin günlük tayinatlarının verilmesi,¹²⁵ Mirimiran Kemankeş Mustafa Paşa'nın maiyetindeki altı bin askerinin¹²⁶ ve Varna muhafızının tayinatını temin etmek Eflak Voyvodası Mavroyani'nin görevleri arasındaydı.¹²⁷

Aleksandr Konstantin Bey ve Mihalaki Bey

Nikola Mavroyani'nin idamından sonra Eflak'a voyvoda atanması gerekiyordu. Önceden Boğdan voyvodası olan Aleksandr Konstantin Mavrokordato acilen cephedeki orduya gönderildi. Bu sırada Ancak Mavrokordato Bey, düşmanın durumuyla ilgili haberlere vakıf olamadı ve kendisinden beklenen vazifeleri yerine getiremedi. Bu nedenle divan tercümanlığında sadakatle çalışmış ve ayrıca Avrupa'ya dair bilgilere de vakıf olan Mihalaki Bey Eflak voyvodası tayin edildi. 1791 yılının Nisan ayının ortalarına doğru cepheye gelen Mihalaki Bey'e Sadrazam Yusuf Paşa, Eflak ve etrafında bulunan Avusturya ordusunun durumunu öğrenmek için casuslar yollaması emrini verdi ve ayrıca Eflak halkının gönlünün alınması tavsiyesinde bulundu. Bu arada Sadrazam, Mihalaki (Mihal) Bey'e orduda bulunan sabık Voyvoda Aleksandr'ın İstanbul'a gönderilmesi talimatını da verdi.¹²⁸

Osmanlı Devleti ve Avusturya arasında yapılan barış antlaşması, 18 Eylül 1790 tarihinde Yergögünde imzalanan mütareke antlaşmasından yaklaşık on ay sonra, 3 Zilhicce 1205/3 Ağustos 1991 Perşembe günü Zıştovi'de İngiltere, Prusya ve Hollanda elçilerinin de bulunduğu bir heyet gözetiminde imzalanmıştır.¹²⁹ Antlaşmanın altıncı maddesinde göre Eflak ve Boğdan Osmanlı Devleti tasarrufunda kalmıştı.¹³⁰ Avusturya ile yapılan Zıştovi Antlaşması'ndan sonra Rusya ile savaş devam ettiğinden meşveret meclisinde hızlı bir şekilde Kili, İsmail ve İbrail taraflarına zahire, mühimmat ve asker takviyesi yapılması kararı alınmıştır.¹³¹

Mihalaki Bey'in voyvoda olduğu tarihlerde Avusturya ile anlaşma süreci içerisine girilmişken Rusya ile savaş devam etmekteydi. Bu nedenle Eflak Voyvodası Mihalaki Bey bir taraftan yapılacak antlaşmaya dair üzerine düşen görevleri yerine getirirken diğer taraftan Rus cephesinde devam eden savaşa da destek vermekteydi. Maliye Tezkerecisi Abdullah Bey, Avusturya'yla yapılan antlaşma gereği Eflak'ın teslim edilmesi ve Boğdan kazalarının tahliyesi için mübâşir

124 Cengiz Fedakar, "Hotin Kalesi", s. 523.

125 BOA, C.A.S., 636-26789, H. 07.M.1204 (27 Eylül 1789).

126 BOA, C.A.S., 831-40299, H. 19.L.1203 (13 Temmuz 1789).

127 BOA, C.A.S., 938-40683, H. 29.R.1202 (7 Şubat 1788).

128 Hatice Çetin Durgun, *197 No'lu Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Antalya 2009, s. 91.

129 Anlaşma tarihi İngiliz Parlamento Arşivi'nde 4 Ağustos 1791 olarak kaydedilmiştir. Zülfiye Koçak, "Son Osmanlı – Avusturya Mücadelesi'nde Değişen Dengeler ve Zıştovi Antlaşması", *Akademik Bakış*, C 11, S 22, (2018 Yaz), s. 272.

130 Ali Osman Çınar, *Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı*, s. 224.

131 *Enveri Târîhi: Üçüncü Cilt*, s. 735-738.

olarak bölgeye gönderilmişti. Görevini yerine getirirken Eflak voyvodası Mihalaki ile durumu müzakere etmesi de istenmişti. Aynı emir Mihalaki Bey'e de gönderilerek Eflak sınırına gelen Mübaşir Abdullah Bey'e yardım etmesi ve verilen emrin yerine getirilmesinde birlikte hareket etmeleri söylenmişti.¹³²

Ruslarla bir buçuk ay süren görüşmeler sonunda 10 Ocak 1792 tarihinde imzalanan Yaş Antlaşması'nda Reisülküttap Abdullah Birrî Efendi birinci murahhas, İbrahim İsmet Beyefendi ikinci ve Dürrî Efendi üçüncü murahhas olarak görev yapmıştır. Mehmet Avni Efendi mükâleme kâtibi, Mehmet Said Galip Efendi vekâyi kâtibi olarak tayin edilmişler, önceki Boğdan Voyvodası Kostantin Beyzâde Aleksander Morozi ise Mükâleme Tercümanlığı ile görevlendirilmiştir.¹³³

Sonuç

Eflak ve Boğdan beyleri Osmanlı'nın Batı yönünde yaptığı savaşlarda kendilerinden istenen vazifeleri yerine getiriyorlardı. 18. yüzyılda konjonktürel değişikliğin gerekliliği olarak bölgenin stratejik açıdan daha fazla önem kazandığı görülmektedir. Bu dönemde voyvodaların merkezden sadakatle hizmet edecek kişilerden atanması şeklinde farklı bir idari yapılanmaya gidilmiştir. Voyvodaların merkezden atanması ve sık sık değiştirilmeleri 18. yüzyıl boyunca karşımıza çıkan bir uygulamadır. 1787-1792 Osmanlı-Rus Avusturya Savaşı'nda Avusturya ve Rusya'nın ilk olarak ele geçirmek istedikleri merkezlerin Yaş ve Bükreş olması eyaletlerdeki idari değişikliğin nedenini açıkça göstermektedir.

1787-1792 Osmanlı-Rus ve Avusturya Savaşı süresinde görüldüğü gibi batı yönündeki savaşlarda, Eflak ve Boğdan voyvodaları, cephede bizzat askerlerinin başında Osmanlı ordusuyla birlikte düşmanla mücadele ediyorlardı. Voyvodalar savaş sırasında, düşmanın durumuyla ilgili istihbarat bilgilerinin gönderilmesi, askerlerin yiyecek ve para ihtiyacının karşılanması, kale tahkimi için gerekli malzemelerin tedarik edilmesi, işçi ve asker temini gibi cephedeki ordunun ihtiyacına yönelik birçok vazifeleri de yerine getirdiler. Savaş sürecindeki voyvodaların yerine getirdiği hizmetlerin yoğunluğuna bakıldığında, bu eyaletlerin Osmanlı Devleti'ni aynî ve maddi birçok alanlarda katkı sağladığı ve desteklediği görülmektedir. Bu nedenle eyaletlerde sadakatle hizmet eden yöneticilerin bulunmasının gerekliliği daha iyi anlaşılmaktadır. Sorumluluklarını yerine getirmeyen veya görevini suiistimal eden voyvodalar sık sık değiştirildiler. Bazıları Mavroyani gibi Eflak ve Boğdan'ı tek başına idare etti. Bazıları birden fazla voyvodalık yaptı bazıları ise farklı zamanlarda Eflak ve Boğdan voyvodası oldu. Bazıları sürgüne gönderildi bir süre sonra affedilerek tekrar voyvoda olabildi. Birçoğu da idam edildi ve malları devlet hazinesine aktarıldı. 18. yüzyılda Eflak ve Boğdan voyvodalığı merkezli karşımıza çıkan bu yoğun faaliyetler Osmanlı idaresinin bölge üzerindeki hassasiyetini ve Memleketeyn'in Osmanlı Devleti için taşıdığı değeri gözler önüne sermektedir.

132 *Age.*, s. 509-512.

133 Hüseyin Sarıkaya, *Ahmed Vâsîf Efendi*, s. LXXXIV.

1787-1792 Osmanlı-Rus Avusturya Savaşı'nda görüldüğü gibi Eflak ve Boğdan'ın, Rusya ve Avusturya ile yapılan savaşlarda Osmanlı Devleti'nin stratejik açıdan önemli merkezleri oldukları açık bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. 18. yüzyılın başından itibaren merkezin güvenliğinin sağlanmasında dikkati çeken bu iki eyalet yüzyılın sonuna doğru çok daha önemli bir konuma gelecektir. Eflak ve Boğdan'ın stratejik önemi 19. yüzyılda bağımsızlıklarını elde edene kadar artarak devam etmiştir.

Harita 1. 18. yüzyılın ikinci yarısına ait apılmış Eflak-Boğdan Haritası.¹³⁴

¹³⁴ Hakan Engin, *1787-1792 İbrail Kalesi*, s. 153. (Mavi ile renklendirilmiş alan Eflak sarı ile renklendirilmiş alan ise Boğdan topraklarıdır. Tuna Nehri gri renkle gösterilmiştir. Tuna'nın Karadeniz'e dökülen aşağı [bir nehrin kaynak yönü yukarı akış yönü ise aşağı olarak tanımlanır] yönünden itibaren sırayla kuzey kıyısında; İsmail Kalesi, Kartal, Tomarova, Kalas, İbrail (sarı ile renklendirilmiş, kuzeybatı), Yergöğü (sarı ile renklendirilmiş, kuzeybatı), Irşova (kuzeybatıda Tuna'nın Eflak sınırının bittiği Macar hattında), Tuna'nın güney kıyısında; Tolçı, İsakçı, Maçın, Hırşova (güneybatı), Silistre (güneybatı), Tutrakan (güneybatı), Rusçuk (güneybatı), Niğbolu (güneybatı), Vidin Kalesi (güneybatı). Kuzeyde Eflak ve Boğdan sınırında Fokşan Kalesi. Boğdan'ın kuzeyinde Leh sınırında Hotin Kalesi (sarı renkli). Karadeniz kıyısında kuzeyden güneye doğru Özi Kalesi, karşısında Kılburun, Hocabay ve Akkırman kaleleri).

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Ali Emiri Tasnifi Sultan I. Abdülhamid Belgeleri (AE.SABH.I)

41-2998./277-18597./277-18599./206-13731./346-241198./103-7032./346-24198.

Ali Emiri Tasnifi Sultan III. Selim Belgeleri (AE.SABH.III)

189-11374.

İbnülemin Tasnifi Hariciye Belgeleri (İE.HR.)

17-1548.

Cevdet Tasnifi Hariciye Belgeleri (C.HR.)

123-6102./110-5493./138-6881/119-5938./69-3442./132-6563./78-3865./129-6416./84-4159.

Cevdet Tasnifi Askeriye Belgeleri (C.AS.)

954-41421./978 – 42632./910-39291./920 – 39773./954-41421./938-40683./636 – 26789./831-40299./938-40683./1101-48642./450-18746.

Cevdet Tasnifi Nafia Belgeleri (C. NF.)

12-567./9-439.

Cevdet Tasnifi Eyalet-i Mümtaze Belgeleri (C. MTZ.)

19-927.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Belgeleri (TS.MA.e)

1128-49./520-38.

Hatt-ı Hümyûn Tasnifi (HAT)

10-337./24-1187./1384-54762./133-5494./30-1419./228-12671./18-823.

Bab-ı Asâfi Tasnifi Nâme-i Hümayûn Defterleri (A.DVNSNMH.d)

9.

Araştırma Eserler

Abdurrahman Şeref, *Osmanlı Devleti Tarihi*, haz. Doç. Dr. Musa Duman, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005.

Ahmet Cevdet Paşa, *Târih-i Cevdet*, haz. Sadık Emre Karakuş-Murat Babuçoğlu, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Kültür Yayınları (TOBB), Ankara 2017, Kitap 1.

Ahmet Rasim, *Osmanlı'da Batışın Üç Evresi*, haz. H. V. Velidedeoğlu, Evrim Yayınları, İstanbul 1987.

Akdağ, Abdurrahman, *1826 Akkırman Antlaşması (Sebepleri-Müzakereleri-Tatbiki-Tahlili)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2019.

Aksan, Virginia, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870*, çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

Aydın, Mahir, *Vidin Kalesi*, Ötüken, İstanbul 2015.

Baycar, Adnan, *Osmanlı Rus İlişkileri Tarihi Ahmed Cavid Bey'in Müntehabatı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2004.

Bayram, Ümmügülüm Filiz, *Enveri Tarihi: Üçüncü Cilt (Metin ve Değerlendirme)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2014.

- _____, “A Walachian Lord At 1787-1792 Ottoman-Russian-Austrian War In Ottoman Sources: Nikola Mavroyani”, *International Balkan Annual Conference (İBAK)*, Book Series 4, İstanbul 2016, s. 297-308.
- Beydilli, Kemal, “Yeniçeri”, *DİA*, XLIII, (2013), s. 450-462.
- _____, “Ziştovi Antlaşması”, *DİA*, XLIV, (2013), s. 467-472.
- Canatar, Mehmet, “Kathüdâ”, *DİA*, XXV, (2022), s. 332-334.
- Castellan, Georges, *Balkanların Tarihi*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1992.
- Çağbayır, Yaşar, *Ötüken Türkçe Sözlük*, I, Ötüken, İstanbul 2006.
- Cezar, Musafa, *Mufassal Osmanlı Tarihi*, V, Güven Yayınevi, İstanbul 1962.
- Çınar, Ali Osman, *Mehmed Emin Edib Efendi'nin Hayatı ve Tarihi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1999.
- Çiftçi, Cafer, “Bâb-ı Âlî'nin Avrupa'ya Çevrilmiş İki Gözü: Eflak ve Boğdan'da Fenerli Voyvodalar (1711-1821)”, *Uluslararası İlişkiler*, 7, S 26 (Yaz 2010), s. 27-48.
- Demir, Uğur, *1768 Savaşı Öncesi Osmanlı Diplomasisi (1755-1768)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), T.C. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2012.
- Durgun, Hatice Çetin, *197 No'lu Mühimme Defteri'nin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Antalya 2009.
- Efe, Ayla, “Silistre Eyaletinde Osmanlı-Rus Savaşları: Küçük Kaynarca'dan Berlin'e”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S 19, s. 139-174.
- Emecen, Feridun, “Hasan Paşa, Kethüdâ”, *DİA*, XVI, (1997), s. 337-338.
- Engin, Hakan, *1787-1792 Osmanlı, Rus-Avusturya Harpleri Sırasında İbrail Kalesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yabancı Dil Tarihi Bilim Dalı, Edirne 2013.
- Erman, Arzu, “Fenerli Aristokrasisinde Proto-Milliyetçi Bir Örnek: Aleksandros İpsilantis ve Filiki Eterea”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, VIII/1, (2021) s. 26-47.
- Fedakar, Cengiz, *Kafkasya'da İmparatorluklar Savaşı*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- _____, “Hotin Kalesi (1787-1792 Osmanlı-Avusturya, Rusya Savaşlarında)”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C 16, S 3, (Ankara 2019), s. 513-544.
- _____, “1787-1792 Osmanlı Avusturya, Rus Savaşlarında Bender Kalesi”, *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, haz. Emine Uyumaz, Muharrem Kesik vd., İstanbul Bilge Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 382-393.
- _____, “Anapa Kalesi”, *Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayısı*, S 81, (Temmuz-Aralık 2015), s. 276-289.
- Gemil, Tahsin “Romen-Osmanlı Münasebetlerine Dair Bazı Mülâhazalar”, *VIII. Türk Tarih Kongresi II* Ekim 1976, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1981, s. 1503-1510.
- Güney, Kadir, *190 Numaralı Mühimme Defteri'nin Özetli Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi (H. 1204-1204, M. 1789-1790; sayfa 1-97)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Gaziantep 2012.
- Halaçoğlu, Yusuf *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi Ankara 1991.
- Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, IX, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1992.
- İnalçık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Eren Yayınları, İstanbul 2000.

- İpşirli, Mehmet, “Kapı Halkı”, *DİA*, XXIV, (2001), s. 343-344.
- Jorga, Nicolae, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, V, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1983.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, V, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1983.
- Karpat, Kemal, “Eflak”, *DİA*, X, (1994), s. 466-469.
- Kamalov, İlyas, *Altın Orda ve Rusya*, Ötüken, İstanbul 2009.
- Kılıç, Arzu, “Eflak-Boğdan ve Karadeniz’de Bal ve Balmumu”, *Arı ve Bal*, ed. Emine Gürsoy Naskali-Hilal Oytun Altun, Tarihçi Kitabevi, İstanbul 2013, s. 115-129.
- Koçak, Zülfiye, “Son Osmanlı – Avusturya Mücadelesi’nde Değişen Dengeler ve Zıstovi Antlaşması”, *Akademik Bakış*, C 11, S 22, (Yaz 2018), s. 261-289.
- Köse, Osman, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2020.
- Kurat, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1987.
- Kurtaran, Uğur, “XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Avusturya Siyasi İlişkileri”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD), Journal of History School (JOHS)*, S XVII, (Mart 2014-March 2014), s. 393-419.
- Kuzucu, Serhat, *Kırım Hanlığı ve Osmanlı-Rus Savaşları*, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.
- Mantran, Robert, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi II*, çev. Server Tanilli, Cem Yayınevi, İstanbul 1995.
- Maxim Mihai, “XVI. Asrın İkinci Yarısında Eflak-Boğdan’ın Osmanlı İmparatorluğuna karşı İktisadi ve Mali Mükellefiyetlerine Dair Bazı Düşünceler”, *VII. Türk Tarih Kongresi II Eylül 1970*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1973, s. 553-555.
- _____, “Voyvoda”, *DİA*, XLIII, (2013), s. 127-129.
- Mustafa Nuri, *Netayicü'l-Vukuat*, IV, Uhuvvet Matbaası, İstanbul 1327.
- Orhonlu, Cengiz, *Osmanlı Tarihine Ait Belgeler Telhisler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.
- Özcan, Abdülkadir, “Casus”, *DİA*, VII, (1993), s. 166-169.
- _____, “Serdar”, *DİA*, XXXVI, (2009), s. 551-552.
- Özsaray, Mustafa, “Osmanlı Belgelerinde Kullanılan Tarih Türleri”, *Hazine-i evrak Arşiv ve Tarih Araştırmaları Dergisi*, I (2019), s. 28-41.
- Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-II-III, MEB, Ankara 1983.
- Pala, Nevcan Nur, *Eflak ve Boğdan’da Osmanlı Hâkimiyeti ve Fuat Efendi’nin Layihası*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Kütahya 2009.
- Philliou, Christine M., *Bir İmparatorluk Biyografisi İhtilaller Çağında Osmanlı Yönetimi ve Fenerliler*, çev. Renan Akman, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2021.
- Salık, İrina Calugher, *Osmanlı ve Romen Kaynaklarına Göre Memleketeyn İdaresinde Fenerli Beyler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Programı, İstanbul 2022.
- Sarcaoğlu, Fikret, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, Tarih ve Tabiat Vakfı, İstanbul 2001.
- Sarıkaya, Hüseyin, *Ahmed Vâsıf Efendi Mehâsinü'l-Âsâr ve Hakâikü'l-Ahbâr [Osmanlı Tarihi (1209-1212/1794-1805)]*, Çamlıca, İstanbul 2017.
- Seslikaya, Ali, *Yavuz Sultan Selim’in Sefer Menzîl-nâmeleri (Çaldıran, Kemah, Dulkadiroğlu ve Mısır Seferi Menzîl-nâmeleri) ve Haydar Çelebi Ruznâmesi: Transkripsiyon ve Değerlendirme*, (Yayınlanmamış

- Yüksek Lisans Tezi), Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Bilim Dalı, Tokat 2014.
- Show, Stanford J., III. *Selim Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu (1789-1807)*, çev. Hür Güldü, Kapı Yayınları, İstanbul 2008.
- Temelkuran, Tevfik, *Gazavât-ı Cezayirli Gazî Hasan Paşa*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul 2000.
- Topaktaş, Hacer, “Bogdan Voivodship as a Channel of Receiving News from the Polish Side (the second half of the 18.th Century)”, *Discussions on Turkology Questions and Development of Modern Turkology Studies*, ed. Öztürk Emiroğlu-Marzena Godzinska-Filip Majkowski, Warsaw 2014.
- Toprak, Seydi Vakkas, *Vak'ânivîs Halil Nuri Bey Nuri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2015.
- Uyanık, Feyzullah, *Tuna'nun Kuzeyine Yönelik Osmanlı Siyaseti ve Eflak Boğdan Özerkliğinin Restorasyonu*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 2020.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, IV, Kısım 1-2, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1983.
- _____, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları I*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1989.
- Üstüner, Ahmet, *Yusuf Paşa'nın Sefernâmesi Transkripsiyon-Değerlendirme*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı, Konya 2005.
- Yardımcı, Çiğdem, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasından 1812 Bükreş Antlaşmasına Kadar Eflak-Boğdan'da Osmanlı-Rus Nüfuz Mücadelesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), T.C. Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Zonguldak 2021.
- Yüksel, Sinan, “Küçük Kaynarca'dan Yaş Antlaşması'na Kadar Eflak-Boğdan Üzerinde Osmanlı-Rus Nüfuz Mücadelesi”, *Belleten*, 83/297, s. 605-632.
- _____, “Nikola Mavroyeni'nin Eflâk Voyvodalığı (1786-1790)”, *Gazi Akademik Bakış*, XV, S 29, (Kış 2021), s. 89-106.
- Zinkeisen, Johann Wilhelm, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi (1669-1774)*, V, çev. Nilüfer Epeçeli, Yeditepe, İstanbul 2011.
- Elektronik Kaynaklar**
- Moldeveni, “Ion Sandu Sturdza”, <https://www.moldovenii.md/md/people/841>, [Erişim tarihi: 03.10.2022].

THE ROLES OF THE WALLACHIAN AND MOLDAVIAN VOIVODESHIP IN THE OTTOMAN-RUSSIAN AND AUSTRIAN WARS OF 1787-1792

Ümmügülsüm Filiz BAYRAM*

In the late 18th century, the Ottoman Empire needed to maintain its control over the Wallachian and Moldavian principalities for security reasons. At the same time, Russia, under the rights granted by the 1774 Treaty of Küçük Kaynarca, gradually expanded its influence in the region by opening consulates in Wallachia, Moldavia and many Muslim lands. In an effort to stop Russia's expansionist policy and to regain the prestige lost in the Treaty of Küçük Kaynarca, the Ottoman Empire declared war against Russia on August 14, 1787.

In the 18th century, the Ottoman Empire applied some changes in the administrative apparatus of Wallachia and Moldavia; the voivodes, previously selected from among local boyars, would now be appointed from the Greek Phanariot families in Istanbul (1711-1821). These voivodes were expected to faithfully fulfill their duties to the Ottoman Empire during times of war and peace. Among their responsibilities were accompanying the Sultan on campaigns, providing food to the army, ensuring the safe passage of ships loaded with ammunition, supplies and soldiers through the Danube, providing animals such as horses, carts, and oxen, repairing castles along the way, posting guards at mountain passes, catching deserters and passing intelligence obtained from enemy soldiers to the commanders.

There are many documents in the Ottoman archives regarding the appointment of Wallachian and Moldavian voivodes and the services they provided. These documents show that there was intense activity in the region during the war. While the actions of Wallachian and Moldavian voivodes are dispersed in political accounts, we know that they played important roles especially during the wars with Austria and Russia in the 18th century. Our focus in this study is to bring together the scattered information with a microhistorical approach, to draw attention to the Wallachian and Moldavian principalities, and to make the strategic importance of the region more visible. As such, this article aims to better assess the value of Wallachia and Moldavia for the western territories of the Ottoman Empire especially during the course of the 1787-1792

* Assist Prof., Mimar Sinan Fine Arts University, Faculty of Arts and Sciences, Istanbul / Turkey; filiz.bayram@msgsu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-3350-1261

Ottoman-Russian and Austrian Wars. This discussion will also contextualize the efforts of Russia and Austria to seize these lands.

During the Ottoman-Russian and Austrian Wars between 1787 and 1792, two different voivodes were appointed in Wallachia, namely Nikola Mavroyani and Mihail Suçu. Aleksandr Ipsilanti, Nikola Mavroyani and Manol Rozetti were appointed as the voivodes of Moldavia. When the war broke out, Aleksandr Voivode fled to Austria, and the Wallachian voivode Mavroyani also took on the role of Moldavian voivodeship. Various services were provided by the Wallachian and Moldavian boyars during this five-year war. These services may be listed under the following headings:

- Sending important news and intelligence to the center or to the army headquarters,*
- Meeting the various needs of envoys, merchants, and government officials,*
- Meeting the food and monetary needs of soldiers,*
- Supplying food for the animals in the army,*
- Providing raw materials such as wood, iron, and coal used in the construction of trenches, bridges, gates, gun carriages, gunpowder barrels, and castle repairs,*
- Providing labor and soldiers.*

Due to their central role in the transmission of intelligence, Wallachia and Moldavia were likened to “the two eyes of the Sublime Porte turned towards Europe”. This transmission and secret communication with Sublime Porte was made possible through the agency of messengers called Klaraş or Kalaraş. By the end of the 18th century, the Phanariot voivodes had created extensive networks to deliver the goods and news they sent to the center. Family members were placed at key points of these networks. For example, as soon as Mavroyani Voivode was appointed as a voivode, he was asked to learn about information related to the French, Spanish, and British navies and to keep track of the Russian-Polish relations. The voivodes conveyed information they learned from the residents and the newspapers in the capital cities.

The defense lines of the Ottoman Empire in the north of the Black Sea consisted of castles of various sizes that started from the Azov Sea and extended along the Kuban River. Before 1787, there were efforts to fortify the castles and to overcome the shortages by supplying provisions in order to ensure the security of the region due to the Russian threat. The Wallachian and Moldavian boyars met the needs of the castles that fell within their responsibilities. Before the 1787-1792 war, the Ochakov Castle and nearby positions were repaired and strengthened with workers provided by the Wallachian voivode, and provisions were also transported to the castle. It was also requested from the Wallachian voivode to provide two thousand cerahors to work for the French engineer assigned to build a bridge on the water side of the same castle. Due to these services, Wallachia and Moldavia were referred to as “the cellars of the Ottoman Empire” in contemporary sources.

As witnessed during the Ottoman-Russian and Austrian Wars of 1787-1792, the voivodes of Wallachia and Moldavia fought alongside the Ottoman army, leading their own soldiers on the front lines. The voivodes also fulfilled many duties for the army's needs during the war, such as sending intelligence information, supplying food and money for the soldiers, providing materials for fortress defense, and recruiting workers and soldiers. Considering the intensity of the services provided by the voivodes during the war, it is clear that these provinces contributed and supported the Ottoman Empire in many material and non-material ways. Therefore, the necessity of having administrators who served the provinces loyally is better understood. Voivodes who did not fulfill their responsibilities or abused their power were frequently replaced. Some, like Mavroyani, governed Wallachia and Moldavia alone, while others held multiple voivodeships or became voivodes at different times. Some were exiled but later pardoned and were able to become voivodes again. Many were executed, and their assets were transferred to the state treasury.

These intensive activities centered around the Wallachia and Moldavia voivodeships in the 18th century reveal the sensitivity of Ottoman rule over the region and the value of Wallachia and Moldavia for the Ottoman Empire. As seen in the Ottoman-Russian and Austrian Wars of 1787-1792, Wallachia and Moldavia were strategically important centers for the Ottoman Empire. These two provinces, which had been noteworthy for securing the center's safety since the beginning of the 18th century, would become even more important towards the end of the century. The strategic importance of Wallachia and Moldavia continued to increase until they gained their independence in the 19th century.

SİR ROBERT SUTTON’UN GÖZÜNDEN EDİRNE VAKASI

EDİRNE INCIDENT FROM THE PERSPECTIVE OF SIR ROBERT SUTTON

Ahmet BÜYÜKAKSOY*

Öz

Padişah II. Mustafa'nın tahtına, Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin canına mâl olan 1703 tarihli Edirne Vakası, dönemin gerek Osmanlı gerekse yabancı kaynaklarında teferruatlı bir şekilde kaydedilmiştir. Edirne Vakası, kroniklerin, seyyahların ve maceracıların eserlerinde önemli bir yer teşkil etmiş ve modern tarihçiler bu hadiseyi genel olarak bu kaynakların ışığında kaleme almışlardır. Edirne Vakası'nı kaydedenler arasında o dönemde Osmanlı topraklarında bulunan yabancı diplomatlar da bulunmaktadır. Bu isimlerden birisi İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Sir Robert Sutton'dur. Hadiseyi takip eden isimlerden biri olan Sutton, Londra'daki amirleri için kaleme almış olduğu raporlarında 1703 yazında patlak veren isyana dair teferruatlı bilgiler vermiştir. Buna mukabil Edirne Vakası'na dair eser kaleme alan araştırmacıların bir kısmı her ne kadar İngiliz elçisinin raporlarından istifade etmişlerse de bu raporların münasip bir değerlendirmesi yapılmamıştır. İşbu çalışmada İngiliz elçisinin yazdığı raporlar üzerinden Edirne Vakası anlatılacak ve elçinin yazdıkları, diğer kaynaklar ile mukayese edilerek elçinin yazdıklarının kaynak değeri ortaya konulacaktır. Bu şekilde araştırmacıların istifade edebileceği bir kaynağın bihakkin değerlendirilmesi hedeflenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Edirne Vakası, Feyzullah Efendi, Sir Robert Sutton, elçi, mektuplar

Abstract

The Edirne Incident of 1703, which cost Mustafa II his throne and the life of Grand Mufti Feyzullah Efendi, was recorded in detail in both the Ottoman and foreign contemporary sources. The event had an important place in the accounts of chroniclers, travelers and adventurers and hence modern scholars narrated this incident usually in the light of these sources. Among the narrators were foreign diplomats, who, at the time, were present in Ottoman lands. One such diplomat was Sir Robert Sutton, an English ambassador to Istanbul. In the reports to his superiors in London, Sutton provided detailed information about this rebellion that broke out in the summer of 1703. Even though some scholars focusing on the Edirne Incident have benefited from his reports, overall, they have not been subjected to a thorough analysis. Hence this study seeks to narrate the Edirne Incident through the reports of Sutton in comparison with other sources on the event with the aim to determine its value as a reliable source. It thus aims to provide a sound evaluation of a source that could benefit modern scholars.

Keywords: Edirne Incident, Feyzullah Efendi, Sir Robert Sutton, ambassador, letters.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun isyanlar ve darbeler tarihinde 1703 yılında gerçekleşen Edirne Vakası önemli bir yer tutar. Osmanlı İmparatorluğu'nun üç yönetici sınıfından biri olan ilmiyenin

* Dr. Öğr. Üyesi, Milli Savunma Üniversitesi ATASAREN Harp Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul / Türkiye, ahmetbuyukaksoy@hotmail.com, ORCID 0000-0002-5762-4880

liderini hedef alan bu isyan, yalnızca padişah tebdiline yol açmakla kalmamış aynı zamanda hanedanın ve hatta Osmanlı tarihinde ilk defa sistemin de tartışılmasına zemin hazırlamıştır.¹ Aynı zamanda Edirne Vakası, modern araştırmacılar tarafından, 1656'dan itibaren neredeyse Osmanlı hanedanının iktidarına ortak olacak kadar güçlenen Köprülüzâde ailesi ve onların gücünü sınırlamak isteyen II. Mustafa arasında bir hesaplaşmanın sonucu olarak da telâkki edilmiştir.²

Edirne Vakası, Osmanlı tarihindeki en sıra dışı isyanlardandır. Nâimâ'nın ifadesiyle daha önce Osmanlı tarihinde böyle bir olay yaşanmamıştır.³ Bu sebeplerden mütevellit Edirne Vakası hem dönemin müelliflerinin⁴ hem de modern tarihçilerin⁵ dikkatini fazlasıyla çekmiştir. Genel

- 1 İsyanın liderlerinden Çalık Ahmed Paşa'nın niyeti saltanatı yıkarak Cezayir ve Tunus ocakları gibi işlerin istişareyle yapıldığı ve devlet reisinin seçimle geldiği ilkel model bir cumhuriyet tesis etmekte, bk. Nâimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ (Ravzatü'l-Hüseyn Fi Hulâsati Ahbârî'l-Hâfikayn)*, IV, yay. haz. Mehmed İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 1887; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1978, s. 33-34.
- 2 Zira II. Mustafa, bilhassa 1697'deki Zenta mağlubiyetinden sonra, sadrazam olan Amcazâde Hüseyin Paşa'yı kontrol etmek için Feyzullah Efendi'yi görevlendirmiştir. Bu şekilde Feyzullah Efendi, büyük bir güç kazandı ve geçen süreçte imparatorlukta en güçlü şahıs hâline geldi, bk. Rifa'at Ali Abou El-Haj, *1703 İsyanı Osmanlı Siyasetinin Yapısı*, çev. Çağdaş Sümer, Tan Kitapevi Yayınları, Ankara 2011, s. 87; Tahir Sevinç, *1703 Edirne Vakası*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2004, s. 123.
- 3 Nâimâ, bu durumu, "misli nâ-dîde husûsan bu Devlet-i Aliyye'de nazirinin vukû'u nâ-şinide bir kazıyye-i garibedir" şeklinde izah etmiştir, (bk. *Târih-i Na'ima*, s. 1858). Nâimâ'nın bu tespitine daha önce de dikkat çekilmiştir, bk. Sabra Follet Messervey, *Feyzullah Efendi: An Ottoman Şeyhülislâm*, (Unpublished PhD Thesis), Princeton University, Michigan 1969, s. 152.
- 4 Çağdaş gözlemcileri, Türk ve yabancı gözlemciler olarak iki kısma ayırabiliriz. II. Mustafa'nın silahtarlığını yapmış ve padişaha çok yakın olan, hatta padişahı bizzat teselli eden Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, eserinde Edirne Vakası'na genişçe yer ayırmıştır (bk. Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, yay. haz. Mehmet Topal, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2018, s. 711-799). Edirne Vakası'nın başka bir çağdaş kaynağı olan anonim bir eserin müellifi de Abdülkadir Özcan'ın tespitlerine göre olayların içindedir (bk. *Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, yay. haz. Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s. 227-278). O sıralarda Edirne'de olan Defterdar Sarı Mehmed Paşa da söz konusu isyan için önemli bir kaynaktır (bk. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayât*, (1066-1116/1656-1704), yay. haz. Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 778-815). Mustafa Naima Efendi, tarihinin İbrahim Müteferrika tarafından basılan nüshasında Edirne Vakası, "Feyzullah Efendi Vak'ası" başlığında anlatılmıştır (bk. Mustafa Naima Efendi, *Tarih-i Na'ima*, IV, 1857-1892). Başka bir müverrih olan Uşşâkizade de eserinde Edirne Vakası'ndan bahsetmiştir (bk. Raşit Gündoğdu, "Uşşâkizâde İbrahim Hasib Efendi Gözüyle Edirne Vakası", *Erzurumlu Şeyhülislam Seyyid Feyzullah Efendi Sempozyumu Bildirileri*, Erzurum 2014, ed. Ömer Kara, Atatürk Üniversitesi Yayınları, s. 181-185). Konuyla ilgili bilgi veren başka bir müverrih de Râşid Mehmed Efendi'dir (bk. Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, II (1115-1134/1703-1722), yay. haz. Abdülkadir Özcan, Bakı Çınar, Yunus Uğur, Ahmet Zeki İzgöer, Klasik Yayınları, İstanbul 2013, s. 646-711). Olayları son derece ağıdalı bir üslupla kaleme alan mühim bir müellif ise Şefik Efendi'dir (bk. Turgut Koçoğlu, *Şefik-nâme, Şefik-nâme Şerhi ve Edhem ü Hüma Mecmuası (İnceleme-Tenkitledi Metin-Sözlük – Tıpkı Basım)*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2004). Hadiseden çok sonra kaleme alınmış olan Mü'minzâde Seyyid Ahmed Hasib Efendi'nin *Ravzatü'l-Kübera* isimli eseri tamamen Edirne Vakası'na ayrılmıştır (bk. Mü'minzâde Seyyid Ahmed Hasib Efendi, *Ravzatü'l Küberâ*, yay. haz. Mesut Aydın, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013). Edirne Vakası, hakkında yabancı kaynaklardan en meşhuru La Motraye'in seyahatnamesidir. Aubry de La Motraye, *La Motraye Seyahatnamesi*, çev. Nedim Demirtaş, İstiklal Yayınevi, İstanbul 2007, s. 307-329. Bununla beraber Fransız seyyah Paul Lucas da Edirne Vakası hakkında bilgi vermektedir. Paul Lucas, *Voyage du sieur Paul Lucas au Levant*, C II, Paris 1730, s. 390-414. Bu konuya dair başka bir çağdaş kaynak olarak da Dimitri Kantemir gösterilebilir (bk. Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, çev. Özdemir Çobanoğlu, C 2, Cumhuriyet Kitap Kulübü, İstanbul 1998, s. 840-850). Edirne Vakası'ndan 80 sene sonra Georg Tibir der Hovannesyan veya Balatlı Georg tarafından kaleme alınan bir monografi de konu hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir (bk. Hrant D. Andreasyan, "Balatlı Georg'a Göre Edirne Vakası", *Tarih Dergisi*, XI, 15, (İstanbul 1960), s. 47-64).
- 5 Bunlardan bazıları için bk. Raşit Gökdemir, "Edirne Vak'ası Yahut Şeyhülislâm Seyit Feyzullah Efendi Meselesi I", *Yeni Türk Mecmuası*, VI, 62, (1938), s. 36-42; Aynı yazar, "Edirne Vak'ası Yahut Şeyhülislâm Seyit Feyzullah Efendi

olarak araştırmacılar, muasır Türk ve yabancı gözlemcilerin yazdıklarına dayanarak Edirne Vakası'nı değerlendirmişlerdir. Buna mukabil Edirne Vakası'na dair genel olarak bazı modern araştırmacılar⁶ haricinde göz ardı edilmiş, bu tarihçiler tarafından da bihakkın değerlendirilmemiş bir kaynak daha vardır. Bu kaynak, o dönem İngiltere'nin İstanbul elçisi olan Sir Robert Sutton'un isyanı anlattığı elçilik raporlarıdır. Başarılı ve mahir⁷ bir diplomat olan Sutton, Bâbîâli nezdinde İngiltere'yi 17 yıl gibi uzun süre temsil etmiştir. İstanbul'da gördüklerini Londra'ya rapor etmekle görevli olan Sir Robert Sutton, şahit olduğu ve duyduğu önemli hadiseleri kaydetmiş ve bu şekilde aynı yüzyılda yaşayan diğer elçiler gibi modern araştırmacılar için önemli ve incelenmesi zarurî bir külliyat bırakmıştır. Sutton'un bıraktığı büyük külliyatta Edirne Vakası'na dair bilgiler mevcuttur. Zira Sutton, hadisenin çağdaşı olduğu ve bizzat olayın içinde olanlardan duyduklarını aktardığı için, onun İngiliz Arşivleri'nde saklanan raporları ve Edirne Vakası'na dair gözlemleri son derece mühimdir. Belirtildiği üzere bu çalışma Edirne Vakası'na dair İngiliz elçisinin mektuplarına müracaat eden ilk çalışma değildir. Ancak bu mektupları kullanan bazı araştırmacılar, onun orijinal sayılabilecek tespitlerine çalışmalarında yer vermeyip yalnızca olayların kronolojik diziliminde elçinin raporlardan faydalanmışlardır.

Bu çalışmada Sir Robert Sutton'un gözünden Edirne Vakası anlatılacaktır. Elçinin, isyanın sebeplerine ve liderlerine dair tespitleri, hadiselerin nasıl cereyan ettiği ile ilgili tasviri, isyan akabinde İstanbul'da yeni hükümetin teşekkülü ve isyanın liderlerinin tasfiyesi hususlarındaki gözlemleri ve nihayet Edirne Vakası'nın Bâbîâli'nin haricî siyasetine muhtemel etkilerine dair endişeleri ele alınacaktır. Elçinin yazdıkları, Osmanlı kaynakları ve bazı Batılı kaynaklardaki bilgiler ile mukayese edilecektir. Son olarak da elçinin İstanbul'daki cebeci isyanından, Çalık Ahmed Paşa ve Kavanoz Ahmed Paşa'nın görevden alınmalarına kadar geçen süre zarfındaki hadiseleri ihtiva eden mektuplarının tercümelere verilecektir. Mezkûr dönem aynı zamanda bu çalışmanın sınırlarını da belirlemiştir. Bu şekilde hem Edirne Vakası'na dair yeterince istifade edilmemiş bir kaynağın değerlendirilmesi yapılacak hem de Edirne Vakası'na ve genel olarak XVIII. yüzyıl Osmanlı tarihine dair istikbaldeki çalışmalar için yeni bir kaynak gün yüzüne çıkarılacaktır.

Meselesi II", VI, 63, (1938), s. 69-76. Sabra Follet Messervey, *Fezullah Efendi*, s. 122-160; Rifâ'at Ali Abou El-Haj, *1703 İsyanı*; Tahir Sevinç, *1703 Edirne Vakası*; Tahir Sevinç, "Fezullah Efendi ve Edirne Vakası", *Erzurumlu Şeyhülislam Seyyid Fezullah Efendi Sempozyumu Bildirileri*, ed. Ömer Kara, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2015, s. 151-180; Annemarike Stremmelar, *Justice and Revenge In the Ottoman Rebellion of 1703*, (Unpublished PhD Thesis), Leiden University, Leiden 1972; Marloes Cornelissen, *When the Imperial Sun Shone Upon Adrianople: The Motives For the 1703 Rebellion and the Ottoman Court in Edirne*, (Unpublished Master Thesis), Leiden University, Leiden 2008; Mehmet Seyhan Tayşi, "Fezullah Efendi, Seyyid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XII, (1995), s. 527-528; Abdülkadir Özcan, "Edirne Vakası", *DİA*, X, (1994), s. 445-46.

6 Messervey, ilginç bir şekilde elinde olmasına rağmen çalışmasının Edirne Vakası'nı ihtiva eden bölümünde bu kaynağı kullanmamıştır. El-Haj ise çalışmasında bu kaynağı yeri geldiğinde kullanmıştır ama daha çok onun eseri Osmanlı kaynakları üzerindedir. Bu konuda iki müellifi de mazur görmek lazımdır. Zira Messervey, Edirne Vakası'na dair yazmış olduğu giriş kısmında zaten isyanı yazmak gibi bir niyeti olmadığını söylemiştir (bk. Sabra Follet Messervey, *Fezullah Efendi*, s. 122). El-Haj'ın amacı da zaten mezkûr kaynağı incelemek değil Edirne Vakası'nı bihakkın yazmaktır.

7 Alfred. C. Wood. "The English Embassy at Constantinople 1660-1762", *The English Historical Review*, XL, 160, (October 1925) s. 560.

Sutton'un Edirne Vakası'na dair yazdıklarının kıymetini ölçebilmemiz için ilk önce elçinin isyan sırasında nerede olduğundan ve bilgi kaynaklarından bahsedilmesi gerekmektedir.

Sir Robert Sutton'un Kaynakları

Sir Robert Sutton, Edirne Vakası'na dair mektubu kaleme aldığı anda, Pera'daki İngiliz elçilik sarayındaydı.⁸ İsyan esnasında Hıristiyanların sokağa çıkmaları yasaklandı⁹ için kendisinin bütün hadise boyunca buradan ayrılmamış olması muhtemeldir.¹⁰ Öte yandan bazı elçiler, isyan sırasında vakitlerini Büyükdere'deki yazlık ikametlerinde geçirmişlerdi. Aynı şekilde İngiliz elçinin de bu süre zarfında Büyükdere'de bulunması muhtemeldir. Her hâlükârda Sutton, hadiselerin şahidi olamamıştır. Buna mukabil Sutton'un isyana dair bilgi kaynakları olduğunu biliyoruz. Ancak elçi, bunları açıkça belirtmekten imtina etmiş ve bazı kaynaklarından ise üstü kapalı olarak bahsetmiştir.

Sutton'un en önemli kaynağı, tercümanı olmalıdır. Zira Osmanlı tebaası olan tercümanlar, elçilerin İstanbul'daki "gözleri, kulakları ve ağızlarıydı".¹¹ Her ne kadar Sutton kendi tercümanını kifayetsiz bulsa da¹² ondan malumat almış olmalıdır. Tercümanın yanı sıra Sutton, tüccarlardan da istifade etmiş olabilir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Sutton'un istihbarat kaynaklarından birisi Leh kökenli bir mühtedidir. İsmi meçhul olan bu Lehli, isyana katılan önde gelen ulema mensuplarından birinin kâtibiydi. Sutton, bu mühtediden, asilerin en başından itibaren padişahı devirmeye kararlı olduklarını öğrenmişti.¹³ Sutton, her ne kadar mektubunun ilişişinde kendisine Latince ulaşan bu istihbaratı Londra'ya yolladığını yazmışsa da¹⁴, söz konusu muhtıra arşivlerde henüz tespit edilememiştir.

Yukarıda belirtilen kaynaklar dışında Sutton bazı Türklerden de bilgi almış olabilir. Zira Sutton, Türklerin güvenini kazanmış nadir yabancılardan biridir.¹⁵

Bu gizli kaynaklarının yanı sıra Sutton, İstanbul'daki meslektaşlarıyla da bilgi alışverişinde bulunmuş olmalıdır. 1703 yılında İngiltere ve Fransa savaş hâlinde olduğu için Sutton'un dönemin Fransız elçisi Ferriol ile bu konuyu konuşması zayıf bir ihtimaldir. Diğer yandan İngiliz elçisi,

8 NA, SP, 97/21, vr. 135b.

9 Bu yüzden yabancı gözlemcilerin bazı önemli olayları kaçırmış olmaları mümkündür. Sabra Follet Messervey, *Feyzullah Efendi*, s. 126.

10 İngiliz elçisi isyanla ilgili bilgileri 20 Ağustos 1718 tarihli mektubunda vermeye başlamıştır. Hem Edirne Vakası hem de Macaristan'daki Rakoçi İsyanı yüzünden hükümetine ancak bu tarihte bilgi verebilmiştir. NA, SP, 97/21, vr. 136a.

11 Alfred C. Wood, "The English Embassy at Constantinople 1660-1762", s. 539.

12 Agm., s. 540.

13 Rifa'at Ali Abou El-Haj'ın, *1703 İsyanı*, s. 110, dipnot 226'da bahsettiği kişi kuvvetle muhtemel bu Leh mühtedisidir.

14 NA, SP, 97/21, vr. 137b.

15 Alfred C. Wood, *Levant Kumpanyası Tarihi*, çev. Çiğdem Erkal İpek, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 2013, s. 296.

Felemenk meslektaşı ve elçilik dönemi boyunca teşrik-i mesai sahibi olacağı Jacobus Colyer ile olan biteni tartışmış olmalıdır. İki elçinin kendilerine gelen bilgileri karşılaştırmaları son derece tabiidir.

Sir Robert Sutton'un Üslubu

Sutton, olaylara tamamen tarafsız bir şekilde yaklaşmış, tarafları ne övmüş ne de yermiştir. Mektubunda benzetme ve tasvirlerle çok az yer vermiş ve kendisinin de kaydettiği üzere son derece yalın bir anlatım tarzı tercih etmiştir. Hadiseleri anlatırken fazla ayrıntıya girmeyeceğini belirtmiştir. İsyan esnasındaki bazı olayları atlamasının sebebi de muhtemelen bu tercihidir. Avrupa'da savaş ikliminin olduğu, mektupların taşındığı Macaristan'da isyan yaşandığı ve Bâbüâli'de işlerin karıştığı bir dönemde Sutton mektubunu kısa tutmak istemiş olabilir. İngiliz elçisi anlaşılabilir ve çok sade bir dil kullanmıştır. Edirne Vakası'nın Bâbüâli'nin harici siyasetine etki edebileceği hususu dışında Sutton, yorum yapmaktan çekinmiştir.

Diğer taraftan elçinin hadiseleri anlatımında kronolojik bir dağınıklık olduğunun altını çizmek gerekir. Meselâ, asilerin Cuma namazı kılmama kararını Edirne'ye mazhar yazmalarından sonra anlatmaktadır. Görünüşe göre Sutton olayları kendine göre kurguladığı önem sırasına göre yazmıştır.

Asilerin İstanbul'da Toplanmaları

Sir Robert Sutton, 20/31 Ağustos 1703 tarihli mektubunda isyanı anlatmaya başlamadan önce, hâlihazırda asker ve halk nezdinde padişaha ve Feyzullah Efendi'nin başını çektiği hükümete karşı büyük bir hoşnutsuzluk olduğunu gözlemlediğini belirtir.¹⁶ İngiliz elçisi, uzun süredir maaş alamayan 600 cebecinin 6 Temmuz Salı günü At Meydanı'nda toplandığını ve isyan ettiğini belirterek hadiseleri tasvir etmeye başlar. Sutton'un tarihinin yanına "O.S." yazmasından mütevellit, mektubu Jülyen takvimine göre tarihlendirdiği anlaşılır. Dolayısıyla kastettiği tarihi 17 Temmuz 1703 olmalıdır. İngiliz elçisiyle diğer kaynaklar arasındaki ilk ihtilaf olayın başladığı tarihte başlar. *Anonim Osmanlı Tarihi*'nin müellifi, cebecilerin toplanma tarihini 3 Rebiülevvel/17 Temmuz 1703 olarak verir.¹⁷ Silâhdâr ise cebecilerin toplanma günün Salı olduğu hususunda Sutton ile mutabıkken, tarihini 4 Rebiülevvel 1115/ 18 Temmuz 1703 olarak zikreder.¹⁸ Nâimâ, hadisenin 1115 Rebiülevvel'inin başında olduğunu söylemekle iktifa eder.¹⁹ La Motraye, 15 Temmuz 1703 tarihini vermiştir.²⁰ Eserini hadiseden çok sonra kaleme alan Balatlı Georg ise İngiliz elçisiyle aynı tarihi verir.²¹ Hadiseyi en sıcak şekilde kaydeden

16 NA, SP, 97/21, vr.136b.

17 *Anonim*, s. 227.

18 Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, s. 716.

19 Nâimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ*, s. 1868.

20 Aubry de La Motraye, *La Motraye Seyahatnamesi*, s. 307.

21 Hrant D. Andreasyan, "Balatlı Georg'a Göre Edirne Vakası", s. 49. Balatlı Georg da Jülyen takvimini kullanmıştır. O da 6 Temmuz tarihini verir.

isimlerden biri olan ve çeşitli kaynaklarla da verdiği tarih tasdik edilen Sutton'un işaret ettiği 17 Temmuz tarihi doğru olmalıdır.

Sutton'un At Meydanı'nda toplanan cebecilerin sayısını 600 olarak vermesi de dikkate şayandır. Zira bu sayı Osmanlı kaynaklarında belirtilenden fazladır. Sarı Mehmed Paşa toplanan cebecilerin sayısını 200'den fazla²², Raşid ise 200²³ olarak vermiştir. Anonim müellifi, ilk başta kazan kaldıran cebecilerin sayısının 70-80 olduğunu ama At Meydanı'nda aralarına “oğlan” ve “uşak” seyircilerin karıştığı cebecilerin sayısının 400-500 arası olduğunu kaydeder.²⁴ Silâhdâr ve Nâimâ, cebecilerin sayısı hakkında bilgi vermez. Sutton gibi bir yabancı gözlemci olan La Motraye, cebecilerin miktarını 300 olarak vermiştir. Balatlı Georg ise meydanda 30 ilâ 40 cebecinin toplandığını belirtir.²⁵ Hem Osmanlı kaynakları hem de diğer müellifler ile mukayese edildiğinde Sutton'un kaydettiği sayının abartılı olduğu sonucuna varılabilir.

Sutton, 6-7 Temmuz'da (17 ve 18 Temmuz) asilerin iki gün boyunca At Meydanı'nda herhangi bir taşkınlık yapmadan beklediklerini belirtir. 8 Temmuz'da (19 Temmuz) ise sadaret kaymakamının (Köprülü Abdullah Paşa), yaklaşık 30 bin kuruş tutarındaki maaşlarını cebecilere gönderdiğini ama onların bunu “Maaşımızı istediğimiz zaman alırız” diyerek reddettiğini yazar.²⁶ Anonim müellifi, cebecilerin “bize ulûfe lâzım değil, her ne zamân olur ise aluruz” dediklerini naklederek Sutton'u teyit eder.²⁷ İngiliz elçisi, aynı gün sipahilerin, bostancıların ve topçuların da cebecilere katıldığını ifade eder.²⁸ Nâimâ da gün belirtmeden, bostancıların ve diğer askerlerin cebecilere “mülhak” olduklarını yazar.²⁹

Ulemanın İsyana Dahli

Sutton, ertesi gün (20 Temmuz), yeşilbaş olarak adlandırdığı ulemanın isyana dâhil olduğunu belirtir. Aslında isyanın en başından beri el altından ulema tarafından tertiplendiğini ve artık onların “maskelerini çıkardıklarını”³⁰ yazar. İsyana katılan ulema, Galata, Pera, Üsküdar ve payitahta yakın yerlerde yaşayan bütün Türkleri (yâni Müslümanları) İstanbul'da toplanmaya çağırmıştır.³¹ Elçinin yazdıklarını Anonim müellifi de aşağı yukarı doğrular.³² Ancak Sutton, asilerin, İstanbul

22 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, s. 786.

23 Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid*, s. 640.

24 *Anonim*, s. 227.

25 Hrant D. Andreasyan, “Balatlı Georg'a Göre Edirne Vakası”, s. 49-50.

26 NA, SP, 97/21, vr. 136b; Rifa'at Ali Abou El-Haj, *1703 İsyanı*, s. 32.

27 *Anonim*, s. 227.

28 NA, SP, 97/21, 136b.

29 Nâimâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na'imâ*, s. 1868.

30 İ. Hakkı Uzunçarşılı da ilginç bir şekilde padişahın gönderdiği cevaptan tatmin olmayan asilerin, II. Mustafa'yı devirmek için Edirne'ye yürümeye karar vermelerini “Asilerin maskeyi atmaları” alt başlığı ile vermiştir (bk. *Osmanlı Tarihi*, C IV, s. 31).

31 NA, SP, 97/21, 136b.

32 *Anonim*, s. 228.

kadısı Seyyid Mahmud Efendi'yi zorla Et Meydanı'na getirmeleri ve ona cebren ulemayı isyana davet eden bir mektup yazdırtmaları gerçeğini ya öğrenememiş ya da yazmamıştır.³³

İsyanın Büyümesi

Sutton, ulemanın ve cebren İstanbul kadısının isyana katıldığı gün Sekbanbaşı Hâşimzâde Seyyid Murtaza Ağa marifetiyle durdurulan yeniçerilerin de isyan ederek cebecilere katıldıklarını yazar. Asiler, sancaklarını çıkarmayı reddettiği için sekbanbaşını katlettiler.³⁴ Bu bilgiyi Anonim müellifi de tasdik eder.³⁵

Burada Sutton'un bazı noktaları atladığı gözükmektedir. Evvelâ elçi, Osmanlı kaynaklarında bahsedilen Köprülü Abdullah Paşa ve sekbanbaşının cebecileri yatıştırma girişimlerinden söz etmez.³⁶ Aynı zamanda, cebecilerin, yeniçerilere ulaşma girişimlerinden ve Sekbanbaşı Hâşimzâde Murtaza Ağa'nın tedbirlerinden de bahsetmemiştir.³⁷

İngiliz elçisi, sekbanbaşının katledildiği sabah, asilerin Sadaret kaymakamı Köprülü Abdullah Paşa'nın konağına saldırdıklarını ama paşanın çoktan kaçtığını belirtir. Bunun üzerine asiler, saraya yürümüş ve kaymakamın kendilerine teslim edilmesini istemişlerdi. Ancak kaymakam buradan da kaçmayı başarmıştı. Asiler bostancıbaşını isyana katılmaya zorlamışlardı.³⁸ Bostancıbaşı Mehmed Ağa'nın asileri durdurmak için Hz. Eyüb'ün sancağını çıkarması hususunu atlaması dışında Sutton'un verdiği bilgiler Osmanlı kaynakları ile uyumludur.³⁹

1703 İsyanı ile ilgili önemli konulardan biri de 20 Temmuz 1703'teki Cuma namazının eda edilmemesidir. Sir Robert Sutton, asilerin, padişah İstanbul'da bulunmadığı sürece Cuma namazında padişah adına hutbe okunmasının şeriata göre caiz olmadığını beyan ettiklerini yazar. İngiliz elçisi bu kararın uygulandığını belirtir.⁴⁰ Balatlı Georg da Sutton'u doğrulayacak ifadeler kullanır.⁴¹ İngiliz elçinin hutbe hususunda verdiği bilgi doğrudur. Yalnız, o gün Cuma namazı hiç kılınmamıştır. Nitekim Sarı Mehmed Paşa, asilerin, “*Bu emr-i mühim itmâm-resîde-i nisâb-ı hitâm olmadıkça Cuma namazı kılmamak*” üzere sözleştiklerini kaydeder.⁴² Silâhdâr ve

33 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, s. 786; Rifa'at Ali Abou El-Haj, *1703 İyani*, s. 36; Tahir Sevinç, *1703 Edirne Vakası*, s. 52-53.

34 NA, SP, 97/21 vr. 136b.

35 *Anonim*, s. 227.

36 Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, s. 717.

37 Murtaza Ağa'nın Kaymakam Abdullah Paşa ile beraber aldıkları tedbirler için bk. Tahir Sevinç, *1703 Edirne Vakası*, s. 48. Yeniçerilerin isyana katılma süreci için bk. *Agt.* s. 48-53; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C IV, s. 25-26.

38 NA, SP, 97/21, vr. 137a.

39 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, s. 790; Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid*, s. 660.

40 Sutton, ilginç bir şekilde padişahın İstanbul'da olmamasının Cuma namazının kılınmasında aslında problem teşkil etmeyeceğini belirtir ve asilerin padişahın yokluğunu yalnızca bir bahane olarak kullandıklarını ima eder. NA, SP, 97/21, vr. 137a.

41 Hrant D. Andreasyan, “Balatlı Georg'a Göre Edirne Vakası”, s. 52.

42 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, s. 791.

Râşid'e göre asiler, hâlihazırda Cuma namazının şartlarından biri olan "adl-i imâm" olmadığı için başkaldırdıkları iddia etmekteydiler.⁴³

İstanbul'da Alternatif Hükümet Kurulması ve Padişaha Yazılan Mazhar

Sutton, isyanın hemen başında İstanbul'da alternatif bir hükümet kurulduğunu kaydeder. Asilerin "yeni müftü (Şeyhülislâm Paşmakçızâde Seyyid Ali Efendi), kaymakam (Kavanoz Ahmed Paşa), kazaskerler (Rumeli kazaskerliğine Tevfikîzâde Mehmed Efendi, Anadolu kazaskerliğine Deli Yahya Efendi), yeniçeri ağası (Çalık Ahmed Paşa) ve diğer önde gelen görevlileri aynı gün" seçtiklerini belirtir.⁴⁴

Sutton'un belirttiğine göre ulemanın çağırısına yalnızca diğer âlimler değil, her zümreden insan icabet etmiştir. Binaenaleyh asiler, padişaha hitaben bir mahzar hazırladılar. Sutton, mazharda Şeyhülislâm Fezullah Efendi'nin adalete teslim edilmesi ve şeriata göre İstanbul'da yargılanmasının istendiğini belirtmektedir. Aynı zamanda padişahın İstanbul'a gelmesi de asilerin talepleri arasındaydı.⁴⁵ Sutton, Fezullah Efendi'nin oğulları olan Nakibüleşraf Seyyid Fethullah Efendi'nin, Anadolu kazaskeri Seyyid Mustafa Efendi'nin ve Bursa kadısı Ahmed Efendi'nin Erzurum'a sürülmesi talebinden bahsetmemiştir.⁴⁶ Mazharın çok saygısızca yazılmadığını düşünen Sutton'a göre, ahali ve askerler, padişahın İstanbul'a geri gelmesi talebini duyunca, "Bunu talep etmiyoruz, buna ihtiyacımız var" demişlerdi.⁴⁷ Muhtemelen Sutton, burada ilk yazılan taslağın asiler tarafından fazla yumuşak bulunmasına atıf yapmıştır.⁴⁸

Sutton'a göre "başladıkları işi devam ettirmeye kararlı" olan asiler, At Meydanı'nda ve yakınındaki sokaklarda çadır kurmuşlardı ve padişahın cevabını bekleyeceklerdi.⁴⁹ Anonim müellif de Sutton'a benzer ifadeler kullanır.⁵⁰

Dükkânların Kapatılması ve Sokağa Çıkma Yasağı

İstanbul'da isyan büyürken, dükkânların kapatılması emredildi ve sokağa çıkma yasaklandı. Anonim müellifin "Çârşû-bazar kapanup, etmekçi ve kassâb ve bakkal dükkânından gayrı bir ferd dükkân açmamak üzere muhkem yasağ olup" şeklinde ifade ettiği bu karar⁵¹ Sutton

43 Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, s. 725; Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid*, s. 660; Tahir Sevinç, *1703 Edirne Vakası*, s. 54.

44 NA, SP, 97/21, vr. 137a.

45 NA, SP, 97/21, vr. 137a.

46 Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, s. 730.; *Anonim*, s. 229.

47 NA, SP, 97/21, vr. 137a.

48 Tahir Sevinç, *1703 Edirne Vakası*, s. 59.

49 NA, SP, 97/21, vr. 137a.

50 *Anonim*, s. 230.

51 *Age.*, s. 228. Silâhdâr'ın ifadeleri için, Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, s. 731. Silâhdâr, aynı zamanda hamamların da açık kalacağını eklemiştir. Ayrıca bk. Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid*, s. 665; Mü'minzâde Seyyid Ahmed Hasib Efendi, *Ravzatü'l-Kübera*, s. 48.

tarafından, “erzak satanlar hariç bütün dükkânlar kapatıldı”⁵² sözleriyle nakledilir. Elçi, aynı zamanda Hıristiyanların İstanbul’a gelmesinin ve Suriçi, Pera ve Galata’da yaşayanların da erzak temini dışında, sokağa çıkmalarının yasaklandığını belirtir. Aynı zamanda erzak temin etmek için dışarı çıkanlar da gruplar hâlinde gezemez veya yolda gördüğü bir kimse ile konuşamazdı.⁵³ Sutton, *Nusretnâme*’de de kaydedildiği üzere⁵⁴, kadın ve çocukların da dışarı çıkmasının yasaklandığından söz eder. Elçinin bahsetmediği grup ise kendisinin de dâhil olduğu müstemen taifesidir. Müstemenler evlerine kapanmış veya (muhtemelen Büyükdere’deki) çiftliklerine gitmişlerdi.⁵⁵

Asilerin Edirne’ye Doğru Yürüyüşü

İsyana dair II. Mustafa’nın ve Edirne’deki devlet erkânının ilk tepkisi konusunda Sutton herhangi bir bilgi vermez. Durumun ciddiyetinin padişaha aksettirilmesini istemeyen muktedir Şeyhülislâm Feyzullah Efendi, okların kendine dönebileceğinden endişelenerek, asilerin gönderdiği elçileri Eğridere Palangası’na sürgün edip kâğıtlarını yakıttı.⁵⁶ Bu süreçleri atlayan İngiliz elçisi, padişahın, Feyzullah Efendi’yi sürmesinden, İstanbul’a haber yollamasından, firar eden sipahilerin başkentte ortalığı karıştırmalarından da bahsetmeyip, asilerin Edirne’ye yürüme hazırlıklarına geçmiştir.⁵⁷

İngiliz elçisi, padişaha gönderilen elçilerin sürgün edildiğine dair haber gelince işin renginin değiştiğini belirtir. Zira ona göre, asiler, padişahın hiçbir şekilde İstanbul’a gelmek gibi bir niyeti olmadığı, yalnızca zaman kazanmak istediği kanaatine varmışlardı. Artık asiler, Feyzullah Efendi ve oğullarının cezalandırılmasından daha büyük hedefe sahipti: Padişahı tahttan indirmek!⁵⁸

Sutton, aslında asilerin ilk günden itibaren Edirne’ye yürümek için hazırlık yaptıklarını belirtir. İstanbul’da devletin mühimmatına el koyan isyancılar, muhtemel bir muharebe hazırlıklarını Ağustos ortalarına doğru bitirmişlerdi. İngiliz elçisine göre asiler Belgrad’a gidecek kadar erzak dağıtmışlar, ayrıca her asiye de 5 kuruş vermişlerdi. Yola çıkmadan önce asiler, kendi kurdukları alternatif hükümette de değişiklikler yapmışlardı. Buna göre sadaret makamına Kavanoz Ahmed Paşa getirilirken, Fırarî Hasan Paşa da onun yerine sadaret kaymakamı yapılmıştı. Jülyen takvimine göre 30 Temmuz (10 Ağustos) günü asileri destekleyen ulema şehirden çıkmıştı. Ertesi gün bostancılar ve Çalık Ahmed Paşa’nın riyasetinde yeniçeriler şehirden çıkarak, Davutpaşa Sahrası’nda ordugâhlarını kurmuşlardı. Elçinin belirttiğine göre ordugâhtaki bütün

52 NA, SP, 97/21, vr. 137a.

53 NA, SP, 97/21, vr. 137a.

54 Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, s. 731.

55 *Anonim*, s. 230. Aynı zamanda elçilerin mektup yazmaları da yasaklanmıştı. İngiliz elçisi bu yüzden olayları İngiltere’ye biraz geç aksettirebilmiştir. NA, SP/97/21, 136a.

56 Tahir Sevinç, *1703 Edirne Vakası*, s. 64-66.

57 *Agt.*, s. 66-73.

58 NA, SP, 97/21, vr. 137b.

asilerin sayısı 60 ilâ 70 bin arasındaydı. Asiler son derece istekli ve kendilerinden emindi.⁵⁹ Sutton'un, asilerin miktarına dair verdiği sayı doğruya yakındır. Anonim müellif, yola çıkmadan önce asilerin sayılarının 50-60 bin arasında olduğunu vurgular.⁶⁰ Modern araştırmalarda ise Edirne'ye hareket eden asi ordusunun miktarının 60 bin olduğu kaydedilir.⁶¹ Asiler, gerçekten de yolladıkları elçilerin sürgüne gönderildiği duyunca, Feyzullah Efendi'nin kendilerine teslim edilmediğini görünce ve padişahın İstanbul'a gelme gibi bir niyeti olmadığını anlayınca taht değişikliğine karar vermişlerdi. Hatta kendi aralarında, müteveffa Sultan II. Ahmed'in oğlu Şehzade İbrahim ve II. Mustafa'nın kardeşi Şehzade Ahmed gibi adaylar üzerinde mülâhazalar yapmışlar, kendilerini yatıştırmaya çalışan muarızlara da kulak vermemişlerdi.⁶²

Edirne'de Yapılan Hazırlık

Sutton, asilerin İstanbul'dan Edirne'ye doğru hareket etmelerinden sonra, II. Mustafa'nın ve hükümetin aldıkları tedbirlerden söz etmeye başlar. Hükümet 30 bin adam toplayabilmişti. Acemi yeniçerilere 5 kuruş, tecrübeli olanlara ise 7 kuruş dağıtılacaktı. Ancak asilerin sayısı, gücü ve Edirne'ye yürümekte oldukları haberlerinin gelmesi üzerine Sadrazam Râmi Mehmed Paşa, "büyük divanı" toplamıştı. Meclise davet edilen paşalar, II. Mustafa'ya sadakat yemini etmişlerdi. Meşverette asilerle sorunun sulh ile çözülmesine karar verilmişti. Bu minvalde asilerle müzakere için eski Belgrad beylerbeyi Çakırcı Hasan Paşa görevlendirilmişti.⁶³ Sutton'un yazdıklarından anlaşılıyor ki, hükümet aciz duruma düştüğü için Hasan Paşa'yı asilerle görüşmek üzere göndermişti. Elçinin ifadesine göre İstanbul'da toplanan asilerin sayısı padişaha bağlı birliklerin en az iki katıydı. Padişah da bu yüzden onlarla müzakere yoluna girmişti.⁶⁴

Sutton'un isyana dair verdiği bilgilerin muhtemelen en tartışmalı olanları bu kısımdır. Her ne kadar olay öyküsü genel olarak doğru olsa da İngiliz elçinin bazı tespitleri hatalı görünmektedir. Silâhdâr, Râmi Mehmed Paşa'nın topladığı divanı daha teferruatlı anlatır. Silâhdâr'dan anladığımız kadarıyla, Sutton'un tecrübeli yeniçerilere 7, acemilere 5 kuruş dağıtıldığına dair vermiş olduğu malumatta muhtemelen İngiliz elçisinin bilgisizliğinden kaynaklanan bir hata vardır. Zira Silâhdâr'a göre 7 kuruş yeniçerilere, 5 kuruş da sipahilere dağıtılmıştır. Olayların bizzat içinde olan ve Osmanlı devlet yapısını çok daha iyi bilen Silâhdâr'ın vermiş olduğu bilgi daha doğru olmalıdır. Silâhdâr, Sutton ile karşılaştırılabilecek bir sayı vermese de Edirne'de toplanan askerlerin miktarının çok olduğunu

59 *Agy*, vr. 137b.

60 *Anonim*, s. 241.

61 Tahir Sevinç, *1703 Edirne Vakası*, s. 77; Abdülkadir Özcan, "Edirne Vak'ası", *DİA*, X, s. 445. Balatlı Georg, ise "muhtelif rivayetlere dayanarak" asilerin sayısını 70 bin ilâ 103 bin arasında göstererek oldukça abartılı bir rakam vermiştir. Metnin mütercimi Andresyan, Uzunçarşılı'ya atıfta bulunarak, müellifin hatasını düzeltmiştir. Hrant D. Andreasyan, "Balatlı Georg'a Göre Edirne Vakası", s. 58

62 *Anonim*, s. 238-239.

63 *NA*, SP. 97/21, vr. 138a.

64 *Agy*, vr. 138a.

vurgular.⁶⁵ Anonim müellif, Edirne’de sadrazamın akdettiği divana katılanların mevcut padişaha bağlılık yemini ettiklerini doğrular. Müellife göre, toplanan askerlere 100 kese dağıtılmıştır. Ancak müellif, Edirne’de toplanan askerlerin sayısının asilerin karşı koyamayacakları kadar fazla olduğunu, buna mukabil sadrazamın kan dökülmesini istemediği için Yörük Paşası Hasan Paşa’yı asilerle müzakereye gönderdiğini belirtir. Olayları bizzat Râmi Mehmed Paşa’dan dinleyen Anonim müellif, paşanın Müslümanlar arasında bir iç savaşa sebep olmaktansa ölmeyi tercih edeceğini ve bu yüzden sulh yolunu benimsediğini belirtir.⁶⁶ Sarı Mehmed Paşa da, Râmi Mehmed Paşa’nın devlet erkânı ile divan topladığını, orada önce II. Mustafa’nın hatt-ı hümayununun okunduğunu, herkesin padişaha bağlılık yemini ettiğini, sadrazamın ulema mensuplarına asilerin dileklerinin yerine getirildiğini, inat ettikleri takdirde ne yapılması gerektiğini sorduğunu, onların da katledilmeleri yönünde fetva verdiklerini belirtir. Ayrıca, Hasan Paşa’nın serasker olarak asilere karşı gönderildiğini belirtir.⁶⁷ Ahmed Hâsib Efendi, bu olayı daha farklı bir şekilde anlatır. Müellif, asilerin Silivri’ye yaklaştığını haber alan padişahın, asilerle sulh yoluyla anlaşılması, müspet cevap vermedikleri takdirde bertaraf edilmeleri yönünde bir hatt-ı hümayun kaleme aldığını ve bu görevin, Hasan Paşa’ya tevdi edildiğini belirtir.⁶⁸ Balatlı Georg, II. Mustafa’ya bağlı birliklerin sayısının 300 bin olduğunu yazar.⁶⁹ Fransız seyyah La Motraye ise Edirne ordusunun miktarını 80 bin kişi olarak gösterir.⁷⁰

Sutton’un yukarıda verdiği rakamlara ve ifadelerine bakıldığında, onun Edirne’deki hükümetin asilerin sayısından ve gücünden korktuğu kanaatinde olduğu düşünülür. Ancak diğer kaynaklardan anlaşılıyor ki Edirne’deki hükümetin asilerden korkması için bir sebep yoktur. Zira o sırada Edirne’de olan Silâhdâr, Sarı Mehmed Paşa,⁷¹ olayı bizzat Rami Mehmed Paşa’dan dinleyen anonim müellif⁷² ve birinci elden kaynaklara atıf yapan Ahmed Hasib Efendi⁷³ gibi müverrihler böyle bir acziyetten bahsetmezler.

Sutton, 6 Ağustos’ta (17 Ağustos) Sancak-ı Şerif’in Râmi Mehmed Paşa’ya teslim edildiğini, ertesi gün sadrazamın Edirne dışında ordugâhını kurduğunu ve 4 saat uzaklıkta olan Havsa’ya doğru ilerlediğini belirtir. Havsa’da Çakırcı Hasan Paşa ile görüşen sadrazam, ondan asilerin şikâyetlerini dinlemiştir. Asiler şeriat muktezasınca padişah ile davalı olduklarını iletmişlerdir. Hasan Paşa’dan asilerin taleplerini öğrenen sadrazam, keyfiyeti padişaha bildirdi ve ondan ordugâha bizzat gelmesini rica etti. Sutton, aynı zamanda müzakere sırasında asilerin bir saltanat değişikliği istediklerini de ifade eder.⁷⁴

65 Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, s. 754-759.

66 *Anonim*, s. 244-245.

67 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayât*, s. 804-807.

68 Mü’minzâde Seyyid Ahmed Hasib Efendi, *Ravzatü’l-Kübera*, s. 98-99.

69 Hrant D. Andreasyan, “Balatlı Georg’a Göre Edirne Vakası”, s. 60.

70 Aubry de La Motraye, *La Motraye Seyahatnamesi*, s. 320.

71 Sabra Follet Messervey, *Feyzullah Efendi*, s. 126.

72 *Anonim*, s. 244.

73 Ahmed Hasib Efendi’nin şifahi kaynakları için bk. Mü’minzâde Seyyid Ahmed Hasib Efendi, *Ravzatü’l-Kübera*, s. XXXIX-XLII.

74 NA, SP. 97/21, 138a.

Silâhdâr, Râmi Mehmed Paşa'nın Sancak-ı Şerif'i almasını ve ordugâhını Burnupamkulu'da kurmasını daha ayrıntılı olarak anlatır.⁷⁵ Sutton, Hasan Paşa ve asiler arasındaki müzakereleri de çok kısa geçiştirmiş olsa da muhteva olarak doğru bilgi vermiştir. Anonim müellif, Hasan Paşa'nın müzakerelerinden sonra padişahın ordugâha gelmek istediğini belirtir.⁷⁶ Elçi ise bu talebin sadrazamın tarafından yapıldığını söylemiştir. Sutton'un müzakerelere dair belirtmediği önemli tek husus, asilerin tahtta Şehzâde Ahmed'i görmek istemeleridir.⁷⁷ Ancak her hâlükârda Sutton, müzakereden sonra padişahın tahtının tehlikede olduğunu fark ettiğini vurgulamıştır.

Askerlerin Taraf Değiştirmesi

Sutton'a göre işin tehlikeli boyutlara ulaştığını gören II. Mustafa, Jülyen takvimine göre 8 Ağustos'ta (19 Ağustos) ordugâha gelmiş ve metrisler kazılmasını emretmiştir. Ancak ocak ağaları emirlere uymayı reddetmişlerdir. Elçinin yazdığına göre ocak ağaları, asilerin, "küffar değil, kardeşleri olduğunu ve bu yüzden de metris kazmanın veya onlara karşı gelmenin bir anlamı olmadığını ileri" sürmüşlerdir. Râmi Mehmed Paşa, padişaha sadık yeniçeri ağası ve diğer paşalarla beraber askerlere padişaha itaat etmeleri yönünde baskı yapmıştır. Bunun üzerine askerler, isyan ettiler ve padişahın otağına saldırdılar. II. Mustafa, ordunun bir kısmıyla beraber Edirne'ye avdet etmiş, geri kalanlar ise İstanbul'dan gelen asilere katılmıştır. Sadrazam, yeniçeri ağası ve diğer paşalar da işin kendilerine dokunabileceğinden korkarak gece kaçmışlardır.⁷⁸

Silâhdâr ve Sarı Mehmed Paşa, II. Mustafa'ya bağlı askerlerin taraf değiştirmelerini İngiliz elçiden farklı anlatırlar. Evvelâ, asiler ile Edirne'de zahiren padişaha bağlı olan birlikler arasında hâlihazırda muhaberat vardı ve bu birlikler asilerden aldıkları emir mucibince metrisler kazmışlardı.⁷⁹ Akşam olunca yeniçeriler tüfeklerini ateşlediler ve ortaya çıkan hengâmede II. Mustafa yanlısı görünen askerler de asilere katıldılar.⁸⁰ Bu hıyanet üzerine meyus olan Râmi Mehmed Paşa, padişaha Edirne'ye dönmesi gerektiğini bildirdi.⁸¹ Anonim müellif ise kazılması emredilen metrislerin bir kısmı kazılmışken bir tüfek sesinin duyulduğunu, Râmi Mehmed Paşa olayın aslını öğrenmeye çalışırken tüfek seslerinin arttığını ve gece baskını şüphesinin hâsıl olduğunu yazar. Padişaha bağlı birliklerin bayraklar ve topları alarak asilere katılması üzerine II. Mustafa arabasıyla Edirne'ye dönmüş, Râmi Mehmed Paşa ise Edirne'deki konağına kaçmış, daha sonra da kölelerini azat ederek sırta kadem basmıştı.⁸² Ahmed Hâsib Efendi de Sutton ile aynı bilgileri vermez. Silâhdâr ve Sarı Mehmed Paşa'nın verdiği bilgileri aşağı yukarı doğrular

75 Nusretnâme'den naklen Tahir Sevinç, *1703 Edirne Vakası*, s. 85.

76 *Anonim*, s. 246.

77 Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, s. 765; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, s. 809; Mü'minzâde Seyyid Ahmed Hasîb Efendi, *Ravzatü'l-Kübera*, s. 99-101.

78 NA, SP. 97/21, vr. 138a.

79 Tahir Sevinç, *1703 Edirne Vakası*, s. 89.

80 *Agt.*, s. 89.

81 Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, s. 770-771; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, s. 812.

82 *Anonim*, s. 246-247.

ama işin sorumlusu olarak Râmi Mehmed Paşa'yı gösterir.⁸³ Aynı şekilde Balatlı Georg'un anlattıkları da Osmanlı kaynaklarıyla paralellik gösterir.⁸⁴

İngiliz elçi ile benzer bilgiler veren gözlemciler de vardır. Mesela La Motraye, II. Mustafa'nın emrindeki askerlerin "Hiçbir padişah, hele hele de bir müftü için Müslüman kardeşleriyle savaşmayacaklarını" söylediklerini yazar. Daha sonra ordunun peyderpey karşı tarafa mülhak olduğunu kaydeder.⁸⁵ Sutton'un anlattıklarına az da olsa benzer bilgileri veren diğer müellif ise Dimitri Kantemir'dir. Kantemir, asilerin müftüsünün II. Mustafa taraftarlarının ordugâhına gelerek, şeriata göre kendilerinin hareketlerinin meşru olduğu ve onlara karşı çıkmanın büyük günah olacağı minvalinde sözler söylediğini belirtir. Müftünün söylediklerinin tesirinde kalan askerler taraf değiştirerek asilere katılmıştır.⁸⁶

Sutton ve La Motraye'in vermiş olduğu bilgiler aslında bu olay hakkındaki bir boşluğu doldurabilir. Sutton, her ne kadar asilerle Edirne ordusu arasındaki muhaberrattan ve ordunun nasıl taraf değiştirdiğinden habersiz olsa da, askerler onun ve La Motraye'in belirtmiş olduğu ve Osmanlı kaynaklarına girmeyen tepkiyi vermiş olabilir. Ancak yine de bu hadiseler yaşanırken İstanbul'da olan elçinin aksine, Silâhdâr ve Sarı Mehmed Paşa gibi Edirne'de bulunan ve olaya daha vakıf olan müverrihlere daha çok itimat etmek gerekir.

II. Mustafa'nın Tahttan İndirilmesi ve III. Ahmed'in Cülûsu

Ordunun ihanetinden sonra Sutton tekrar hadiseyi asilerin gözünden anlatmaya başlar. İngiliz elçisi, taht değişikliğini çok muhtasar bir şekilde anlatmıştır. Elçinin kaleme aldıklarına göre ordunun ihanetinden sonra, Jülyen takvimine göre, 10 Ağustos'ta (21 Ağustos) asi ordusu Havsa'ya kadar ilerledi. Ertesi gün asi hükümetin seçtiği sadrazam [Kavanoz Ahmed Paşa], III. Ahmed'in tahta geçirilmesi hususunda Edirne'ye emir yolladı. Paşanın emri aynı akşam yerine getirildi ve 12 Ağustos'ta (23 Ağustos) da kendisi şehre girdi. Aynı gün yeni padişaha biat merasimi icra edildi. Şimdi yeni hükümetin yapması gereken iki iş vardı: Sarayı İstanbul'a nakletmek ve kapıkullarına cülûs bahşişi verecek parayı bulmak. Yeni yönetim, ikinci meselenin halledilmesi için eski vükelânın müsadere edilecek mallarına güveniyordu.⁸⁷

Kavanoz Ahmed Paşa'nın Şehzade Ahmed'in tahta çıkarılması için emir vermesini, Silâhdâr da doğrulamıştır.⁸⁸ Elçinin cülûs bahşişi konusunda sıkıntı yaşanacağı öngörüsü doğru çıkmıştır. Zira gerçekten de asiler, cülûs bahşişi ve kalan maaşlarını istemişlerdir.⁸⁹ Ancak bu mesele,

83 Mü'minzâde Seyyid Ahmed Hasib Efendi, *Ravzatü'l-Kübera*, s. 108.

84 Hrant D. Andreasyan, "Balatlı Georg'a Göre Edirne Vakası", s. 60-61.

85 Aubry de La Motraye, *La Motraye Seyahatnamesi*, s. 321. La Motraye olay örgüsünü karıştırmış gibidir.

86 Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, II, s. 844-845.

87 NA, SP. 97/21, vr. 139b.

88 Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretname*, s. 774.

89 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, s. 819.

Sutton'un öngördüğü gibi eski hükümet mensuplarının mallarına el konularak değil, Enderun hazinesinden para verilerek çözülmüştür.⁹⁰

III. Ahmed'in İstanbul'a Gelişi ve Bazı Asilerin Tedibi

Yeni padişah 2000 kese vermek suretiyle askerleri susturmuştu. Şimdi sıra sarayı İstanbul'a nakletmeye gelmişti. Yola çıkan padişah 4 Eylül 1703'te (15 Eylül) Davudpaşa'ya ulaştı. Burada bir gün geçiren III. Ahmed, kılıç kuşanma merasimi için 6 Eylül 1703'te⁹¹ (17 Eylül) Eyüp Camii'ne gitti. Seremoniden sonra padişah mutantan bir şekilde İstanbul'a girdi. Sabık padişah ise Topkapı Sarayı'ndaki şimşirliğe kapatılmıştı.⁹²

Padişah ve hükümeti zor bir iş bekliyordu. Zira bazı asiler edepsizlik etmeye devam ediyorlardı. Yeni hükümet ilk önce asi liderlerini yatıştırmaya çalıştıysa da sorunun üstesinden ancak idam ve sürgün yöntemleri ile gelebildi.⁹³

Feyzullah Efendi'nin Katledilmesi

Edirne'de yakalanan Feyzullah Efendi, İngiliz elçisinin anlattığına göre sakladığı paraların yerini söylemesi için büyük bir işkence görmüştü. Uzun süre dayanan⁹⁴ sabık şeyhülislâm sakladığı emvali hakkında hiçbir şey söylemeyince "askerlerin nefretine terk edilmişti". En sonunda askerler, "rezil" bir şekilde sabık müftünün kellesini ve tenasül uzvunu kesmişlerdi. Feyzullah Efendi'nin kellesi bütün Edirne'ye teşhir edilmişti. Daha sonra sıra Feyzullah Efendi'nin oğullarına geldi. Oğulları da babalarının paralarının nerede olduğunu söylemediler.⁹⁵

İngiliz elçisi, Feyzullah Efendi'nin en büyük oğlu Nakibüleşraf Seyyid Fethullah Efendi ve diğer evlatlarının da kellelerinin kesildiğini kaydeder.⁹⁶ Osmanlı kaynakları Feyzullah Efendi ve çocuklarının "feci akıbeti" hususunda Sutton ile genel olarak mutabıktırlar.⁹⁷

Edirne Vakası'nın Sir Robert Sutton'da Yarattığı Endişeler

Sir Robert Sutton'un 1703 İsyanı'nın Osmanlı dış politikasında radikal değişikliklere yol açabilme ihtimaline dair vermiş olduğu bilgiler önemlidir. Zira bu dönemde, hem İspanya

90 Tahir Sevinç, *1703 Edirne Vakası*, s. 95.

91 III. Ahmed'in kılıç kuşanma merasimi 16 Eylül 1703'tür, bk. Tahir Sevinç, *1703 Edirne Vakası*, s. 106.

92 NA, SP. 97/21, vr. 142a.

93 *Agy*, vr. 142a.

94 İşkence üç gün sürmüştür, bk. Tahir Sevinç, *1703 Edirne Vakası*, s. 97. Feyzullah Efendi'nin işkenceye karşı sebatını anonim müellif teferruatlı bir şekilde anlatmıştır. *Anonim*, s. 252.

95 NA, SP. 97/21, vr. 141b.

96 NA, SP. 97/21, vr. 142a.

97 *Anonim*, s. 252-253; Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, s. 781-787; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, s. 818-819; Mü'minzâde Seyyid Ahmed Hasib Efendi, *Ravzatü'l-Kübera*, s. 135.

Veraset Savaşları (1701-1714) hem de Büyük Kuzey Savaşları'ndan (1700-1721) ötürü Avrupa birbirine girmişti. Görevi gereği Bâbîâli'nin haricî siyasetini takip eden Sutton, Edirne Vakası'nın muhtemel etkileri hakkında bazı gözlemlerde bulunmuştur. Elçinin değerlendirmelerinden anlaşılacağı üzere, Edirne Vakası İngiltere'yi oldukça tedirgin etmişti. Zira isyan sonucu gelen hükümet, İngiltere'ye zarar verecek bir dış politika izleyebilirdi. İngiltere için en büyük problem, Bâbîâli'nin, müttefiki Avusturya'ya karşı saldırgan bir tutum izlemesiydi.

Sutton, ilk başta tevatür sayılacak bilgileri aktarır. Elçi, 23 Eylül 1703 tarihli mektubunda, her ne kadar sağlam kaynaklara dayanmasa da gelecek bahar Bâbîâli'nin komşu devletlerden birine harp ilân edeceğini yazar. Zira Edirne Vakası'ndan sonra yaşanabilecek muhtemel bir fitnenin önüne ancak askerleri savaşa sevk etmek suretiyle geçilebileceğine dair sözler her yerde konuşulmaktaydı. Ayrıca Bâbîâli, Feyzullah Efendi ve ona bağlı olanlarının mallarının müsadere edilmesi sayesinde 16 yıllık yıpratıcı bir süreçten sonra yaşadığı maddî kaybı telâfi edebilmişti.⁹⁸ Aynı mektubunda İngiliz elçi Macar asiler meselesinden de bahseder. Sutton'a göre Bâbîâli'nin bu asilere yardım etmesinin muhakkak suretle önüne geçilmesi gerekiyordu.⁹⁹

Macaristan'daki Rakoçi İsyanı, anlaşılacağı üzere Sutton'u en çok tedirgin eden husustu. Zira Bâbîâli'nin İngiltere'nin müttefiki olan Avusturya'ya karşı Macar asileri desteklemesi, İngiliz siyaseti için büyük bir sorun teşkil edebilirdi. Ancak isyan sırasında sadaret makamına getirilen Kavanoz Ahmed Paşa'nın yeni hükümetin Karlofça Antlaşması'na sadık kalacağına dair beyanı¹⁰⁰ ve Tımişvar ve Belgrad paşalarına asileri desteklememeleri yönünde emir verilmesi Sutton'u bir nebze rahatlatmış olmalıdır.¹⁰¹ Lakin yine de elçiyi endişelendiren bazı hususlar vardı. Evvelâ Bâbîâli, Macar asilere el altından yardım edebilirdi. Zira Avusturya'nın müşkül duruma düştüğünü ve Macar asilerin güçlendiğini görmek hem Türk vükelâsını hem de kamuoyunu mutlu edebilirdi. İkinci olarak da elçi, Yeniçeri ağası Çalık Ahmed Paşa'nın sadrazamlığa hazırlandığını fark etmişti. Hem Türk hem de yabancı gözlemciler, III. Ahmed'in çok sevdiği yeniçeri ağasının kuvvetle muhtemel sadrazam olacağını düşünmekteydiler. Fransız elçisi Ferriol, Çalık Ahmed Paşa ile dostluk kurmaya çalışıyor ve Avusturya'nın İtalya'da çok kötü bir durumda olduğuna ve Macar asilerin de Macaristan'ın büyük kısmını ele geçirdiklerine dair haberler yayıyordu. Bununla beraber Fransızlar yeni hükümette daha çok destekçi kazanmaya çalışacaklardı.¹⁰²

Ancak Sutton'un korktuğu başına gelmedi. Zira ne Çalık Ahmed Paşa çok istediği sadrazamlık makamına kavuştu ne de Bâbîâli İngiltere'nin müttefiki Avusturya'ya karşı savaşa girdi. Edirne Vakası'ndan 13 sene sonra savaş patlak verdiğinde ise İspanya Veraset Savaşları zaten sona ermişti.

98 NA, SP. 97/21, 143a.

99 Agy., vr. 143a.

100 Zira III. Ahmed cülûsunu bildirdiği nâmede, Avusturya imparatoruna sulh ve dostluğun devam ettirileceğini bildirmiştir. BOA, A.DVNSMH.d.6/19, 29.05.1115/10 Ekim 1703.

101 NA, SP. 97/21, vr. 145b.

102 NA, SP. 97/21, vr. 145b-146a.

Asi Liderlerine Görevden El Çektirilmesi

İstanbul'da yeni yönetim düzen kurmaya çalışırken, Sutton, III. Ahmed ve Kavanoz Ahmed Paşa'nın uygulayacağı dış politikayı merakla takip ediyordu. Her ne kadar padişah ve sadrazam şu ana kadar Sutton'u tedirgin edecek bir harekette bulunmasalar da bilhassa isyanın liderlerinden biri olan Çalık Ahmed Paşa, yukarıda belirtilen sebeplerden mütevellit, İngiltere için büyük bir problem olabiliirdi.

Sutton, görünüşe göre Çalık Ahmed Paşa'nın sadaret makamını elde etmek için çevirdiği entrikalardan ve bu arzusunun padişahı yıldırıldığından habersizdi.¹⁰³ Dolayısıyla o, yeniçeri ağasının azledilip sürgüne gönderilmesini son derece şaşkırtıcı bulmuştu. Zira azledilmesinden birkaç gün önce Çalık Ahmed Paşa, III. Ahmed'i ziyafete davet etmiş, padişah da bu ziyafete katılarak yeniçeri ağasına olağanüstü teveccüh göstermişti.¹⁰⁴ Ancak 30 Ekim 1703'te padişah, Çalık Ahmed Paşa'yı, eski bostancıbaşıyı ve yeniçeri kethüdasını sürgüne yollamıştı. Muhtemelen paşa sürgüne gönderildikten sonra konuyla ilgili bir tahkikat yapan Sutton'a göre bu ani değişimin sebepleri muhtelifdir. Sutton'un öğrendiği kadarıyla, Çalık Ahmed'in küstah tavırları, askerler nezdindeki itibarına güvenerek büyük bir otoriteye sahipmiş gibi hareket etmesi ve sadrazamlık peşinde koşması azlinin sebebiydi. Her ne kadar yeniçeri ağası bilhassa isyandan sonra büyük bir güç elde etmiş olsa da saray, paşanın "silahlarını ona çevirtecek kadar kabiliyetli" olmuştu. Zira hükümet, onun yeniçerilere karşı sergilediği bazı yanlış hareketlerden istifade ederek ve bu sayede ocağın desteğini alarak ondan kurtulmaya muvaffak olmuştur.¹⁰⁵

Çalık Ahmed Paşa'nın azledilmesi hadisesinin tanığı ve hatta tarafı olan Silâhdâr, bazı hususlarda Sutton ile mutabikken bazılarında da ondan ayrılmaktadır. Evvelâ, Çalık Ahmed Paşa'nın usanmadan sadaret mührünü istemesi, küstahlıkları ve yeniçerilere güvenerek büyük bir otoriteye sahipmiş gibi hareket etmesi konusunda Silâhdâr, Sutton'u doğrulamaktadır.¹⁰⁶ Ancak Çalık Ahmed Paşa, yeniçeri ocağının desteğini kaybettiğinden değil, Kavanoz Ahmed Paşa, Moralı Enişte Hasan Paşa ve Firarî Hasan Paşa'nın komplosu sonucunda önce sürgün sonra da idam edilmiştir.¹⁰⁷ Diğer yandan Silâhdâr'a göre, yeniçeriler, paşanın azledilmesine kızıp, sadrazama "Bizden izinsiz haberimiz yoğ-iken ağanın azl ve neyfi ne dimekdir"¹⁰⁸ diye hesap sormuşlardır. Bu da Çalık Ahmed Paşa'nın yeniçerilerin desteğini kaybettiği hususunda İngiliz elçisinin söylediklerini yalanlar. Anonim müellif ise Çalık Ahmed Paşa'nın, vermiş olduğu ziyafette yeniçerilerin ulûfelerinin "kapu ortasından" verilmesi için isyan hazırlığında olduklarını ve sadaret mührü kendisine verildiği takdirde muhtemel bir isyanı bastırabileceğini

103 Çalık Ahmed Paşa'nın sadrazam olmak için yaptıklarının Osmanlı kaynaklarından bir derlemesi için bk. Tahir Sevinç, *1703 Edirne Vakası*, s. 111-114.

104 NA, SP. 97/21, vr. 160b. Sutton'un bu konudaki tespiti doğrudur. Zira her ne kadar sadrazamların padişahlara ziyafet verilmeleri mutata olsa da yeniçeri ağalarının ziyafet vermeleri pek enderdi, bk. *Anonim*, s. 262.

105 NA, SP. 97/21, vr. 160b.

106 Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretname*, s. 794-795.

107 Tahir Sevinç, *1703 Edirne Vakası*, s. 111-113.

108 Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretname*, s. 799.

söylediğini belirtir. Bu üstü kapalı tehdide canı sıkılan padişah, Çalık Ahmed Paşa'ya Kıbrıs beylerbeyliği vererek İstanbul'dan uzaklaştırmıştır.¹⁰⁹ Sarı Mehmed Paşa da Çalık Ahmed hususunda Sutton'dan farklı bilgiler verir.¹¹⁰ Dolayısıyla Sutton, her ne kadar Çalık Ahmed Paşa'nın küstahlığı ve sadaret tutkusu hususunda doğru bilgiler vermiş olsa da paşanın yenicerilerin desteğini tamamen kaybettiği hususunda abartılı değerlendirmeler yapmıştır.

İsyanın muktedir liderlerinden Çalık Ahmed'den sonra Sadrazam Kavanoz Ahmed Paşa da payitahttan uzaklaştırıldı. Sutton'un belirttiğine göre, Özbek elçisinin huzura kabulü ve ulûfelerin sorunsuz bir şekilde dağıtılmasından üç gün sonra sadrazam azledildi ve İzmit'e gönderildi. Onun yerine Rikâb-ı hümâyûn kaymakamı Moralı Enişte Hasan Paşa getirildi. Elçi, bu değişikliğin birkaç sebebi olduğunu yazar. Evvelâ Kavanoz Ahmed Paşa, sadaret makamı için son derece yetersiz bir vezirdi. Diğer yandan Hasan Paşa'nın eşi Hatice Sultan ve Valide Emetullah Gülnuş Sultan da sadrazam değişikliğinde müessir olmuşlardı. Sir Robert Sutton, bu değişiklik ile isyanın son büyük liderinin de ortadan kaldırıldığını belirtir. Ancak Valide Sultan'ın dizginleri eline alması sarayın tekrar Edirne'ye dönmesine yol açabilirdi.¹¹¹

Silâhdâr ve anonim müellif, Kavanoz Ahmed Paşa'nın kifayetsizliği hususunda İngiliz elçisi ile mutabıktırlar.¹¹² Ancak Enişte Hasan Paşa'nın sadreti valide sultan ve eşi vasıtasıyla elde ettiği iddiası görünüşe göre Sutton'un kendi çıkarımıdır. Zira Silâhdâr, III. Ahmed'in yeni sadrazamı ihaneti görüldüğü takdirde damatlığının bir işe yaramayacağı yönünde tehdit ettiğini yazar.¹¹³

Sir Robert Sutton'a Göre İsyanın Sorumlusu

Her ne kadar 1703 İsyanı'nın zahirî sebebi cebecilerin maaşlarını alamamaları olsa da hakikî sebebi devletin iyi yönetilememiş olmasıdır.¹¹⁴ Ancak isyanın arkasında kim olduğuna dair hem çağdaş kaynaklarda hem de modern araştırmalarda muhtelif isimler zikredilir. Meselâ Ahmed Hasib Efendi, isyanın sorumlusu olarak açıkça Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin tahakkümden kurtulmak isteyen Râmi Mehmed Paşa'yı gösterir.¹¹⁵ Silâhdâr, Râmi Mehmed Paşa'nın, Moralı Enişte Hasan Paşa ile birlikte cebecileri tahrik etmek için Boşnak İbrahim Ağa'yı görevlendirdiğini belirtir.¹¹⁶ *Şefiknâme* de isyanın sorumlusu olarak sadrazamı işaret eder.¹¹⁷ Hatta eserin müellifi daha da ileri giderek, hükümete bağlı birliklerin asilere katılmasının bile arkasında sadrazamın

109 *Anonim*, s. 264-265.

110 Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât*, s. 830-831.

111 NA, SP. 97/21, vr. 160b-161a.

112 Abdülkadir Özcan, "Ahmed Paşa, Kavanoz", *DİA EK-1*, (2020) s. 50; *Anonim*, s. 266-268.

113 Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, s. 801.

114 Rifa'at Ali Abou El-Haj, *1703 İsyanı*, s. 13-14.

115 Mü'minzâde Seyyid Ahmed Hasib Efendi, *Ravzatü'l-Kübera*, s. XXXIV.

116 Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, s. 713.

117 Sabra Follet Messervey, *Feyzullah Efendi*, s. 125.

olduğunu iddia eder.¹¹⁸ Naima, La Motraye ve Balatlı Georg ise isyanın arkasında herhangi bir “gizli el” aramayıp, doğrudan asilerin şeyhülişlâma karşı tepki gösterdiklerini belirtirler.¹¹⁹

Sutton, diğer müelliflerin aksine tek bir kişiyi değil, bir grubu işaret eder: Ulema. Edirne Vakası'na dair yapılmış olan çalışmalarda ulemanın rolüne dikkat çekilmiştir. Ancak ulema, bu çalışmalarda, askerler, paralı askerler¹²⁰ ve şehir sakinleriyle beraber Feyzullah Efendi ve Edirne'deki hükümete karşı kurulan koalisyonun bir parçası olarak telâkki edilmiştir.¹²¹ Sutton ise “en başından beri el altından fitneyi ateşleyenin” sâdat ve ulema olduklarını, onların isyana katılmak ve İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'deki bütün Müslümanları isyana davet etmek suretiyle “maskelerini çıkardıklarını” söylemiştir. İngiliz elçisine göre her şeyin arkasında olan ulema mensupları en başından beri, yâni İstanbul'dan Edirne'ye yazılan mazhara cevap gelmeden önce dahi, padişahın tahttan indirilmesini plânlamıştı. Bu konuda İngiliz elçisinin kaynağı yukarıda belirtildiği üzere, önde gelen âlimlerden birinin kâtibinin kendisine ulaştırdığı bir istihbarattır. Bu istihbarata güvenen Sutton, şeyhülişlâmın canına, II. Mustafa'nın ise tahtına mâl olan isyanın arkasında ulema olduğunu işaret etmişti.

Sutton'un tespitinin doğruluk payı vardır. Zira ulemanın II. Mustafa ve Feyzullah Efendi rejimine düşman olması için birçok sebep vardı. Evvelâ Feyzullah Efendi, kendi oğullarını ve yakınlarını ulema sınıfının üst mertebelerine getirerek, hatta kendisinden sonra meşihat makamına oğlu Seyyid Fethullah Efendi'nin geçirileceğine dair bir ferman alarak ve medrese tedrisatı ve uygunluk gerektiren makamlara, buluğa yeni ermiş çocuklarını ve akrabalarını tayin ettirerek, alt rütbedeki ulema mensuplarının istikballerini kapamıştı.¹²² Bu da hâlihazırda ekonomik açıdan kötü durumda olan ulema mensuplarının durumunu daha da kötüleştirmişti.¹²³ Ayrıca Feyzullah Efendi, çeşitli rakiplerini de sürgün ettirmeyi başarmıştı.¹²⁴

Ulemanın Feyzullah Efendi'ye karşı olmasının başka bir sebebi ise şeyhülişlâmın Karlofça Antlaşması'na onay vermesidir. İngiliz elçisi de bu hususa dikkat çekmiştir. Zira ona göre bilhassa Kamaniçe'nin Lehistan'a verilmesi, şeriata aykırıydı.¹²⁵ Feyzullah Efendi'nin buna cevaz vermesi, asilerin liderleri ve onları teşvik edenlerin şeyhülişlama karşı kullandıkları argümanlardandı.¹²⁶ En azından anonim müellif, Sutton'u bu hususta doğrular. Yalnızca anonim müellif, Sutton'dan farklı olarak, Karlofça Antlaşması'nın ve Kamaniçe'nin teslim edilmesinin

118 *Agt.*, s. 140-141.

119 Lewis V. Thomas, *A Study of Naima*, ed. Norman Itzkowitz, New York University Press, New York 1972, s. 84-87; Aubry de La Motraye, *La Motraye Seyahatnamesi*, s. 306; Hrnt D. Andreasyan, “Balatlı Georg'a Göre Edirne Vakası” s. 55. Balatlı Georg'un eserini yayımlayan Hrnt Andreasyan, muhtemelen Uzunçarşılı'dan yararlanarak isyanın arkasında Râmi Mehmed Paşa olduğunu belirtmiştir.

120 Burada paralı askerlerden kasıt, levend, sarıca, sekban ve serdengeçtilerdir. Bunların isyandaki rolü için bk. Annemarike Stremmelaar, *Rebellion of 1703*, s. 98-99.

121 Rifa'at Ali Abou El-Haj, *1703 İsyani*, s. 33; Tahir Sevinç, *1703 Edirne Vakası*, s. 48-49.

122 Tahir Sevinç, *1703 Edirne Vakası*, s. 39-42.

123 *Agt.*, s. 42; Rifa'at Ali Abou El-Haj, *1703 İsyani*, s. 15.

124 Annemarike Stremmelaar, *Rebellion of 1703*, s. 104.

125 NA, SP. 97/21, vr. 174b.

126 *Agy.*, vr. 177b.

sorumlusu olarak padişahın görüldüğünü belirtir.¹²⁷ Modern araştırmalarda da Feyzullah Efendi'ye bu yüzden muhalefet edildiği belirtilir.¹²⁸

Sutton'un argümanlarını şu an itibariyle tasdik etmek mümkün değildir. Ancak isyanın hedefi olan II. Mustafa'nın "dokuz seneden berü devleti yıkup nâ-şer'î virdüğü fetvâları ve ulemâyı kahr u tahkîr idüp manâsıb-ı ilmiyyeyi evlâd ü etbâ'ına mahsus yevmen fe-yevmen ileri çekmekle gürûh-ı ulemâ kendüden dil-gîr ve bu günleri Allah'dan isterlerdi. Mutlak bu ikâz-ı fitneye sebep bu oldu. Yohsa ne ân ki beş-on cebeci ulûfe için bu mel'anete cesâret ideler. Aralarına ulemâ karışmayadı ağızların kapadıp perâkende iderdim" gibi ifadeleri elçinin argümanlarını en azından güçlendiriyor gibidir.¹²⁹

Sir Robert Sutton'un Kaleminden Edirne Vakası

Bu bölümde İngiliz elçisinin mektuplarında isyandan bahsettiği bölümlerin Türkçe tercümeleri verilecektir. Böylece Edirne Vakası'na dair yeni bir kaynak araştırmacıların hizmetine sunulacaktır. Tercüme sırasında, Sutton'un mektuplarındaki isyanla ilgili bölümler çıkarılmıştır.

Sutton isyanın büyük kısmını 20/31 Ağustos 1703 tarihli mektubunda anlatır. İngiliz elçisinin yazdıkları şu şekildedir: "Şimdi lorduma bu imparatorlukta yeni zuhur eden büyük ihtilâl hakkında bilgi vermek zorundayım... Ayrıntılara girmeyip size [ihtilâlın] haberlerini yalın bir şekilde anlatacağım. Bazı eski mektuplarımda lordumu, halkın ama bilhassa da askerlerin eski hükümetin faaliyetlerinden son derece rahatsız oldukları hususunda bilgilendirmekle müşerref olmuşum. Onların kötü ruh hâllerinin patlaması için yalnızca bir fırsata ihtiyaç vardı ki 6/[17] Temmuz Salı günü [bu durum] husûle geldi. O gün, silâhlara ve mühimmata bakmaktan sorumlu bir birlik olan cebecilerden 600'ü, İstanbul'da At Meydanı isimli büyük bir yerde toplandı ve maaşlarının ödenmemesinden mütevellit isyan ettiler. O gün ve ertesi gün orada herhangi bir kargaşa veya taşkınlık çıkarmadan beklemeye devam ettiler. Ayın 8'inde Kaymakam [Köprülü Abdullah Paşa] onlara 30 bin kuruş tutarındaki alacaklarını gönderdi. Ama onlar alacaklarını istedikleri zaman alabileceklerini söyleyerek [kaymakamın gönderdiği parayı] hor görürcesine reddettiler. Aynı gün, sipahiler, bostancılar ve topçular da onlara katıldı. Ayın 9'unda Cuma günü, daha önce Sekbanbaşı [Hâşimzâde Murteza Ağa] tarafından odalarına kilitlenen ve cebecilere katılmaları engellenen yeniçeriler, [kapılarını] kırdılar ve onlarla birleştiler. Sekbanbaşını, sancaklarını çıkarmadığı için [kılıçlarıyla] parçalara ayırdılar. Sekbanbaşı, sancağın kendisinde olmadığını iddia etmişti. Aynı sabah, en başından beri bu fitneyi el altından körükleyen emirler veya yeşilbaşlar ve bütün ulema maskelerini attı ve İstanbul, Galata, Pera, Üsküdar ve civarda yaşayan her Türk'ü İstanbul'da toplanmaya çağırdı. Bu davete o kadar çok insan icabet etti ki mezkûr yerlerde akşama kadar tek bir Türk bile görülmedi. Bu mecliste herkes ittifak ile bir mazhar yazmayı ve imzalamayı kabul etti. Her

127 Rifa'at Ali Abou El-Haj, *1703 İsyanı*, s. 58.

128 Tahir Sevinç, *1703 Edirne Vakası*, s. 98.

129 *Nusretname*, s. 740.

topluluğun ve birliğin başındaki insandan oluşan bir heyet ile mazharı padişaha gönderdiler. Mazharın muhtevasında şeyhülislâma karşı suçlamalar vardı. Onun adâlete teslim edilmesini ve kanuna göre İstanbul'da yargılanmasını talep ediyorlardı. Ayrıca padişahın da sarayını İstanbul'a taşımamasını istiyorlardı. Zira onun yokluğunda herkes zarar görmüş ve yoksullaşmıştı. Bu mazharı kaleme alırken [asiler] sultana olan hürmetlerini kaybetmediler. Kesin bilgilere göre mezkûr mazhar halka ve askerlere okununca [ve onlar] padişahın İstanbul'a gelmesinin niyaz edildiği ifadesini duyunca, bunu talep etmediklerini, buna ihtiyaçları olduklarını söylemişti. Aynı sabah kaymakamın evine saldırdılar ve içeri girdiler. Ancak o kaçmıştı. [Asiler Topkapı] Sarayı'nın açılmasını istediler. Orada da kaymakamı bulamadılar. Bostancıbaşı çıkardılar ve onu kendilerine katılmaya zorladılar. O gün, yeni şeyhülislâm, kaymakam, kazasker, yeniçeri ağası ve diğer önde gelen makamlar için tayinler yaptılar. Başladıkları işi devam ettirmeye kararlı olarak At Meydanı ve oranın yakınındaki sokak ve evlerde ikamet etmeye karar verdiler. Padişahın, mazhara vereceği cevabı bekleyeceklerdi. Herhangi bir Hıristiyan'ın İstanbul'a girmesi ve [İstanbul'da] yaşayanların da evlerinden çıkmaları kati surette yasaklandı. Aynı durum Galata ve Pera'da yaşayanlar için de geçerliydi. Yalnızca erzak temini için dışarı çıkabilirler ve bu durumda da gruplar hâlinde yürüyemez ve yolda karşılaştıkları birisiyle de konuşamazlardı. Erzak satanlar hariç bütün dükkânlar kapatıldı ve [patlak vermesi muhtemel] herhangi bir kargaşayı engellemek için her yer sıkı bir denetim altına alındı. Öyle ki bu başkaldırı sırasında en ufak bir kargaşa veya kötü olay yaşanmadı. Aynı zamanda (her ne kadar gerçekte böyle olmasa da) kanuna göre Cuma namazlarında, padişah burada olmadığı sürece onun adına hutbe okunamayacağını ilân ettiler. Bu minvalde evvelâ o gün hutbeyi okumadılar. Ancak onu tahttan indirme kararı, Edirne'ye gönderilen elçilerin sürgün edildiği haberi gelinceye ve padişahın İstanbul'a gelme gibi bir niyeti olmayıp zaman kazanmaya çalıştığı anlaşılincaya kadar açıkça ifşa olmadı. Ancak ihtilâlın liderleri, lordumun ulemanın önde gelenlerinden birisinin kâtibi olan bir Leh mühtedisinden elde edilen ilişikteki istihbarattan göreceği üzere, onu en başından beri tahttan indirmeye kararlıydı. Lordum ilişikteki mektubun bu yüzden Leh Latincesi ile yazıldığını görecektir. 6[17] Temmuz'dan itibaren asiler Edirne'ye yürüme hazırlığı için imkân dâhilinde olan bütün gayreti göstermişler, bunun için de padişahın mühimmat depolarından istifade etmişlerdi. Temmuz sonu, birkaç gün önce kaydettikleri her şey, yâni, top, silâh, mühimmat ve kuvvetleri hazır. Herkese 5 kuruş verdiler ve Belgrad'a yürümeye yeterli olacak kadar erzak dağıttılar. Yola çıkmadan birkaç gün önce, kaymakamı, veziriazam[ığa] getirdiler ve onun yerine [Fırarî] Hasan Paşa da sadaret kaymakamı yapıldı. 30 Temmuz'da[10 Ağustos] emirler [nakibüleşraf] ve ulema yola çıktı. Orduyu şehirden fazla uzakta olmayan bir mesafede beklemeyi plânlıyorlardı. Ayın 31'inde[12 Ağustos] bir bostancı bölüğü şehirden çıktı ve yeniçeri ağası da yeniçerileri şehirden çıkardı. Şehirden bir saat uzaklıktaki bir çayırda ordugâh kurdular. 4[15] Ağustos'ta Sadrazam [Kavanoz Ahmed Paşa], 60 ilâ 70 bin kişiden mürekkep ordusu ile harekete geçti. Bu sırada herkes şevk içindeydi ve başarılı olacaklarından emindi. Bu arada Edirne Sarayı da onları karşılamaya ve püskürtmeye hazırlanıyordu. Bu amaç için birkaç paşanın komutası altında 30 bin kadar adam toplamışlardı. Padişah da Edirne'deki her eski yeniçeriye 7, acemi yeniçeriye de 5 kuruş dağıtılmasını emretti. Ancak, İstanbulluların ilerleyişi, kudreti ve sayıları öğrenilince Sadrazam [Râmi Mehmed Paşa] büyük bir divan topladı.

[Toplantıda] bütün paşalar padişaha sadakat yemini etti ve eski Belgrad paşası olan [Çakırcı] Hasan Paşa'nın, [asilerin] şikâyetlerini öğrenmek ve onlara bir antlaşma teklifinde bulunmak üzere İstanbullular ile görüşmeye gönderilmesine karar verildi. 6[17] Ağustos günü Sancak-ı Şerif sadrazama teslim edildi. O da 7[18] Ağustos günü, Edirne önünden yola çıktı ve düşmana doğru [gitmek üzere] 4 saat uzaklıktaki Havsa isimli bir yere ilerledi. Orada [Çakırcı] Hasan Paşa ile buluştu ve ondan İstanbulluların cevabını öğrendi. Onlar peygamberlerinin kitabı ve hukuku muktezasınca Sultan Mustafa'dan davacı olduklarını söylemişlerdi. Düşmanın yaklaşması üzerine sadrazam padişaha onun ordugâhtaki varlığının zarurî olduğunu bildiren bir mektup kaleme aldı. Ayın 8'i[19] akşamı padişah ordugâha vardı ve İstanbulluların cevabı ile kendisinin tahttan indirilmek istendiğini anladı. Derhâl müdafaa ve ordugâhın tahkim edilmesi için emir verdi. Ancak bu emir ordu birliklerinin liderlerine iletilince onlar [emre] itaat etmeyi reddettiler. Karşılarına gelenlerin küffâr değil kardeşleri olduğunu ve bu yüzden de metris kazmanın veya onlara karşı gelmenin bir anlamı olmadığını ileri sürdüler. Sadrazam, yeniçeri ağası ve paşalar onlara padişahın emirlerine itaat etmeleri hususunda baskı yaptıkları zaman [askerler] isyan ettiler ve padişahın çadırına saldırmaya gittiler. O [padişah] da bunun üzerine Edirne'deki sarayına kaçtı. Aynı şekilde Sadrazam [Râmi Mehmed Paşa], yeniçeri ağası ve paşalar da geceden istifade ederek teker teker kaçtılar. Padişahın ordusunun bir kısmı Edirne'ye dönerken, bir kısmı da ayın 10'unda[21] Havsa'ya kadar ilerleyen İstanbullulara katıldı. Ayın 11'inde[22] yeni Sadrazam [Kavanoz] Ahmed Paşa, sabık sultanın kardeşi Sultan Ahmed'in cülûsu için emir verdi. Bu emir yerine getirildi. O akşam [sadrizam] geldi ve Edirne'ye yakın bir yerde ordusuyla beraber ordugâhını kurdu. [Sadrazam] ertesi gün yâni bu ayın 12'sinde[23 Ağustos] yeni vükelâ, subaylar ve askerlerle birlikte şehre girdi ve saraya giderek yeni padişah Sultan Ahmed'in tahtına oturmasını sağladı. Bütün devlet büyükleri [sarayda] padişahın eteğini öptü. Daha şimdiden [asiler] valide sultanın uzaklaştırılmasına rıza verilmesini sağladılar. Yeni hükümetin halletmesi gereken iki iş vardır: Sarayın İstanbul'a taşınması ve askerlere geleneksel cülûs bahşişlerinin verilmesi. Bu parayı verebilmek için eski vükelânın bulabilecekleri bütün mülklerine el koyacaklardır. Eski padişah, her zamanki gibi hapsedilecektir. Sabık şeyhülislâm söylenenlere göre işler kontrolden çıkmadan önce sabık sadrazam tarafından yakalanmıştır ve şimdi de yeni hükümetin elindedir. Sabık sadrazam, yeniçeri ağası, paşalar ve oğluyla beraber Sinyor Mavrokaratados canlarını kurtarmak için kaçmışlardır.”¹³⁰

Bu şekilde isyanın genel bir özetini yapan Sutton, bir sonraki mektubunda sabık şeyhülislâmın feci akıbetini şöyle anlatır: “Edirne'de yakalanan sabık müftü, paralarının yerini söylemesi için işkenceye tabi tutuldu. Kendisi işkenceye büyük bir sebat ile katlandı ve parasının nerede olduğunu söylemedi. [Bunun üzerine] kendisi askerlerin öfkesine terk edildi. Askerler de rezil bir şekilde onun kellesini ve tenasül uzvunu keserek teşhir ettiler. Daha sonra oğulları da sorgulandı. Onlar da babalarının parayı nerede sakladıklarını söylemediler”.¹³¹

Şeyhülislâmın akıbetinden sonra İngiliz elçisi III. Ahmed'in ve diğer devlet erkânının İstanbul'a gelişlerini şöyle anlatır: “ 4[15] Eylül Cumartesi günü Yeniçeri ağası [Çalık Ahmed

130 NA. SP/97/21, vr. 136a-138b.

131 *Agy.*, vr. 141b.

Paşa] herhangi bir seremoni olmadan İstanbul'a geldi ve padişah da şehirden 6 saat uzaklıktaki Davudpaşa'daki evinde bir gün geçirdi. Ayın 6'sı [17 Eylül] olan Pazartesi gününde, şehir surlarının dışındaki Eyüp'teki Kraliyet Camii'nde kılıç kuşanma merasimi gerçekleşti. [Merasimden] sonra padişah şehre muhteşem bir giriş yaptı. Oğlunun yakınında kalma isteği gerçekleşmiş olan valide de sabık Sultan Mustafa ile ayın 5'i [16] olan Pazar günü şehre gizlice girdi. Sultan Mustafa ise mutat olduğu üzere saraydaki dairesine kapatıldı. Buraya geldikten sonra hükümetin yapması gereken en önemli husus her şeyi yerli yerine oturtmaktır ki bu şartlar altında bu hiç de kolay bir mesele değildir. Son başkaldırının liderlerini yatıştırmanın yollarını bulmuşlar ve kötü hareketleri yüzünden görevden alınmış olan binlerce yeniçerinin ve bostancının isyanını liderlerini sürgün ederek veya boğdurtarak bastırmaya muvaffak olmuşlardır. [Bunun üzerine] diğerleri dağıldılar. Hiçbir şey şu an çok sakın değildir. Ancak hükümet bundan sonra çıkabilecek herhangi bir kargaşanın önünü alabilecek kadar güç kazanmıştır. Eski müftünün en büyük oğlu Nâkib[üleşrâf Seyyid Fethullah] Efendi'nin ve başka kimselerin kafalarını kesmişlerdir."¹³²

Sir Robert Sutton, daha sonra bu isyanın Osmanlı dış politikasına nasıl yansıtacağına dair fikirlerini ve muhtemel bir savaşın nasıl finanse edileceğini şöyle anlatır: "Her ne kadar kesin olmasa da genel olarak Bâbiâli'nin gelecek baharda savaşa gireceğine genel olarak inanılmaktadır ki bunun askerin ve halkın fitneci mizacını başka yöne çekmek için zarurî olduğu hükümüne varılmıştır. Zira öbür türlü askerler ve halk isyanlardan alıkonulamaz. Eğer düşünceleri bu yönde ise, her ne kadar son savaşın onları herhangi büyük bir işe kalkışamayacakları kadar yorduğu hususunda genel olarak mutabık olunsu da, onlar [savaş düşüncelerini] gerçekleştirmek için hiçbir şeyden mahrum değildirler. Askerlerinki hariç kamu borçlarının hepsi ödenmiştir ki hükümet de [askerlere olan borcu] temizlemeye hazırlanmaktadır. Malî durum eskisinden daha iyidir. Sabık müftünün ıskatından sonra padişahın gelirleri hatırı sayılır derecede artacaktır. [Zira sabık şeyhülislâm, padişahın gelirlerinin] büyük kısmını kendisi, saraydaki adamları ve dostları için ayırmıştır. Çok sayıda toprak ve evden mürekkep mülküne el konulmuştur. Bu da sultanın hazinesine büyük miktarda para getirecektir. Komşu [ülkelerle] yapılacak bir savaşın masrafları, [müsadere edilen bu mallardan elde edilen para miktarını] çok fazla geçmeyecektir..."¹³³

Sutton Ekim ayındaki mektubunda yeni hükümetin muhtemel dış politika hamleleri üzerine başka tespitlerde de bulunur: "Macar murahhasları Bâbiâli'den yardım istemeye devam etmektedir. Fransız elçisi de onlara yürekten destek vermektedir ve bilhassa Kont Tökeli [İmre'nin] İzmit'teki sürgününden çağırılması ve asilerin başına gönderilmesi için çok uğraşmaktadır. Şimdiye kadar bu hususlarda başarılı oldukları söylenemez. Sadrazam Karlofça Antlaşması'nın gözetileceği sözü vermiş ve bu minvalde de Belgrad ve Tımsıvar paşalarına [Macarların isyanına] müdahil olmamaları yönünde emir gönderilmiştir. Daha sonra [Tımsıvar] paşası, Belgrad'a gönderilmiş ve Sofya paşası da onun Tımsıvar'daki yerini almıştır. Her şeye rağmen Türklerin el altından asilere bir ölçüde destek vereceğine inanılmaktadır. Hem vükelânın hem de halkın [Macarların] lehine bir şey duymaktan büyük memnuniyet duyacağı açıktır. Ancak en büyük tehlike sadrazamın bir anda değiştirilmesi

132 Agy., vr. 141b-142a.

133 Agy., vr. 143a.

ve Bâbiâli'nin aldığı bütün tedbirlerin de tamamen tersyüz olmasıdır. Herkesin görüşüne göre o [Kavanoz Ahmed Paşa], uzun süre görevde kalamayacaktır. Onun yerine geçme potansiyeli olanlar da çok tehlikeli eğilimlere sahip kimselerdir. [Sadrazamlığa getirileceğine dair] hakkında en çok konuşulan ve yeni padişahın da en çok sevdiği kişi yeniçeri ağasıdır [Çalık Ahmed Paşa]. Bu yüzden Fransız elçisi onunla dostluk kurmaya çok erkenden başlamıştır. İmparatorun, İtalya ve Almanya'da darboğaza düşüğü, 30 bin Macar asisinin de neredeyse hiçbir direnişle karşılaşmadan Macaristan'ın büyük bölümünün hâkimi olduğuna dair Fransız elçisinin bu insanlar nezdinde yarattığı intibahı yıkmak için elimden geleni yapacağım. [Macaristan'daki] bu isyanın önümüzdeki kış tamamen bastırılması iktiza eder ki, bu insanlar daha fazla tahrik olmasınlar. Fransızların hükümette hâlihazırda büyük dostları vardır ve onlar daha fazla [dost] kazanmak için en iyi yöntemleri kullanmaktadırlar."¹³⁴

Edirne Vakası'na dair İngiliz elçisinin yazdığı başka bir husus da asi liderlerinin ortadan kaldırılmasıdır. Bu kısımda yalnızca Çalık Ahmed Paşa ve Kavanoz Ahmed Paşa'nın akıbetleri ile iktifa edilecektir. Sutton'un yazdıkları şu şekildedir: "Diğer gösterdiği iltimasların yanı sıra, birkaç gün önce evinde verdiği bir ziyafete katılmak suretiyle padişahın olağanüstü bir şeref kazandırdığı Yeniçeri ağası Çalık Ahmed Paşa, dostu ve eski ortakları olan eski bostancıbaşı ve yeniçeri kethüdası ile beraber, bir kadırgayla sürgüne gönderildi. Bu gözden düşüş çok ani ve beklenmedik bir şekilde gerçekleşmişti. Bunun sebebi onun çok büyük bir istekle sadrazamlık peşinde koşması, küstah tavırları ve askerler nezdindeki itibarı ve nüfuzuna ve son isyana katılanların desteğine güvenerek büyük bir otoriteye sahipmiş gibi hareket etmesidir. Ancak [Çalık Ahmed Paşa'nın] bazı yeniçerilere yaptığı yanlışlardan istifade eden saray silahlarını ona çevirtecek kadar kabiliyetli olmuştu. Hükümet daha sonra ona büyük miktarda para cezası kesti. Çelebi Mehmed Ağa ise onun yerine yeniçeri ağası oldu. Bu ayın 2'si[13 Kasım 1703] Salı gün ilk büyük divan sarayda tertip edilmiştir. Özbek Tatarlarından gelen bir elçi padişah tarafından kabul edilmiş ve aynı anda yeniçerilere, topçulara ve cebecilere maaşları ödenmiştir. Burada herhangi bir rahatsızlık veya memnuniyetsizlik emaresine rastlanmadı. Üç gün sonra ise bu göreve hiç layık olmayan Veziriazam azil ve İzmit'e sürgün edildi. Kendisi 300 kese ödemeye zorlandı. Onun yerine padişahın kardeşiyle evli olan Rikâb-ı [hümâyûn] kaymakamı [Enişte] Hasan Paşa sadarete getirildi. [Sadrazam] o zamandan beri sipahilere maaşlarını ödemekle meşguldür ki bu iş henüz bitmiştir. Şüphesiz o, bu terfiini hanımı Hatice Sultan ve Valide Sultan'a borçludur. Cümle âlem bu terfiden dolayı şaşkındır. Herkesin görüşüne göre Valide Sultan, onu o yüce makamın tehlikelerine karşı koruyacaktır. Aksi hâlde [bu tehlikeler ona] çok yakın olurdu. Her şeye rağmen pek çok kişi onun bu makamda uzun süre kalacağından şüphe etmektedir. Bense şayet sadaretinde işleri tatmin edici bir şekilde sonuçlandırırsa böyle bir şeyin olacağına ihtimal vermiyorum. Kendisi işlere çok takdire şayan bir şekilde başlamıştır. O mührü aldıktan sonra pek çok paşalıkta hâlihazırda değişiklikler yapılmıştır. Bu şekilde son ihtilâlin yürütücüleri ve müsebbipleri olan kâdir şahıslar iskat edilmiştir. Genel olarak bu durum validenin yönetimine bağlanmaktadır."¹³⁵

134 *Agy.*, vr. 145b-146a.

135 *Agy.*, vr. 160b-161a.

Son olarak da Sutton'un 1704 Ocak'ında yapmış olduğu bir yorumdan bahsetmek iktiza eder. Elçi burada Feyzullah Efendi'ye karşı oluşan öfkenin sebeplerinden birini şu şekilde izah etmiştir: "Lordum aynı zamanda Karlofça Antlaşması'ndan sonra Türkler arasında hiçbir şeyin Kamanıçe'nin geri verilmesi kadar rahatsızlık ve öfke yaratmadığını öğrenecektir. Sabık müftünün buna rıza vermesi son ihtilâlin yürütücüleri ve müsebbiplerinin ona karşı ileri sürdüğü iddialardan biridir."¹³⁶

Sonuç

Sir Robert Sutton, mektuplarında bazı olayları çok kısa geçiştirmiş, bazı olayları karıştırmış, bazı olayları atlamış olsa da genel olarak 1703 İsyanı'na dair yazdıklarının büyük kısmı doğrudur. İngiliz elçisi, cebecilerin At Meydanı'nda toplanması, toplanan cebecilerin sayısı, II. Mustafa'nın ordusunun sayısı ve asilere katılmaları, Çalık Ahmed Paşa ve azledilme sebebi gibi hususlarda genel olarak diğer çağdaş kaynaklarla bağdaşmayan bilgiler verir. Ayrıca elçi, Köprülü Abdullah Paşa'nın asileri yatıştırmaya çalışması, asilerin İstanbul kadısı Seyyid Mahmud Efendi'yi alıkoymaları gibi konulara değinmemiştir. Dolayısıyla ilk nazarda Sutton, hem bu hususlar hem de olayın birebir içinde olmamasından mütevellit, anonim müellif, Silâhdâr veya Şefik Efendi gibi kroniklerin gölgesinde kalabilir. Ancak bilhassa isyan sonrası oluşan siyasî tablonun uluslararası siyasette dengeleri değiştirebileceğine dair vehme kapılması ve bunu Londra'ya rapor etmesi, 1703 İsyanı'nın aslında uluslararası bir mahiyeti olduğunu da gösterir. Bu açıdan bakıldığında İngiliz elçisi ilginç bilgiler vermiştir

Sutton'un belirtildiği üzere isyanın baş sorumlusu olarak ulemayı göstermesi ve isyanın amacının en başından beri padişahı devirmek olduğunu söylemesi önemli bir husustur. Osmanlı kaynakları isyanın genel olarak Râmi Mehmed Paşa tarafından tertiple edildiğini ama daha sonra hareketin onun da kontrolünden çıktığını ileri sürerken, Sutton isyanın en başından itibaren ulema tarafından tertip edildiğini belirtir. Elçinin bu tespiti önemlidir. Hâlihazırda modern araştırmacıların belirttiği üzere Feyzullah Efendi'nin nepotizmi yüzünden ulema hiyerarşisinde bir tikanıklık husule gelmiş ve bu durum şeyhülislâmın şahsında hükümeti ulemanın hedef tahtasına oturtmuştur. Ayrıca yine elçinin işaret ettiği üzere Karlofça Antlaşması'nın yarattığı rahatsızlık da ulemanın şeyhülislâm ve padişaha düşman olmasına yol açmıştı. Dolayısıyla Sutton'un tespit ettiği üzere ulemanın isyanın arkasındaki aslı güç olması ihtimali dikkate alınmalıdır. Elçinin kaynakların ekseriyetinin hilâfına bir grubu işaret etmesi ve bunun için de makul sebeplerinin olması, bu mektupları son derece mühim kılar.

Sonuç olarak bu çalışmada Edirne Vakası'nı bir yabancı gözlemcinin anlatılması hedeflenmiş ve kendisinin büyük ölçüde doğru ve önemli bilgiler verdiği görülmüştür. İşbu çalışma Edirne Vakası üzerine yapılacak diğer çalışmalar için mütevazı bir kaynak olabilir.

136 Agy, vr. 177b.

KAYNAKÇA

- Andreasyan, D., Hrant, “Balatlı Georg’a Göre Edirne Vakası”, *Tarih Dergisi*, XI, 15, (İstanbul 1960), s. 47-64.
- Anonim Osmanlı Tarihi (1099-1116/1688-1704)*, yay. haz. Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- Aubry de La Motraye, *La Motraye Seyahatnamesi*, çev. Nedim Demirtaş, İstiklal Yayınevi, İstanbul 2007. BOA, A.DVNSMH.d.6/19.
- Cornelissen, Marloes, *When the Imperial Sun Shone Upon Adrianople: The Motives For the 1703 Rebellion and the Ottoman Court in Edirne*, (Unpublished Master Thesis), Leiden University, Leiden 2008.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât (1066-1116/1656-1704)*, yay. haz. Abdülkadir Özcan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- Dimitri Kantemir, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi*, çev. Özdemir Çobanoğlu, C II, Cumhuriyet Kitap Kulübü, İstanbul 1998.
- El-Haj, Rifa’at Ali Abaou, *1703 İsyanı Osmanlı Siyasetinin Yapısı*, çev. Çağdaş Sümer, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara 2011.
- Gökdemir, Raşit “Edirne Vak’ası Yahut Şeyhülislâm Seyit Feyzullah Efendi Meselesi I”, *Yeni Türk Mecmuası*, VI, 62, (1938), s. 36-42.
- _____, “Edirne Vak’ası Yahut Şeyhülislâm Seyit Feyzullah Efendi Meselesi II”, VI, 63, (1938), s. 69-76.
- Gündoğdu Raşit, “Uşşâkîzâde İbrahim Hasîb Efendi Gözüyle Edirne Vakası”, *Erzurumlu Şeyhülislam Seyyid Feyzullah Efendi Sempozyumu Bildirileri*, ed. Ömer Kara, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2014, s. 181-185.
- Koçoğlu, Turgut, *Şefik-nâme, Şefik-nâme Şerhi ve Edhem ü Hümmâ Mecmuası (İnceleme-Tenkitledirilmiş Metin-Sözlük – Tıpkı Basım)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2004.
- Messenger, Sabra, Follet, *Feyzullah Efendi: An Ottoman Şeyhülislâm*, (Unpublished PhD Thesis), Princeton University, Michigan 1969.
- Mü’minzâde Seyyid Ahmed Hasîb Efendi, *Ravzatü’l Küberâ*, yay. haz. Mesut Aydın, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- Naîmâ Mustafa Efendi, *Târih-i Na’imâ (Ravzatü’l-Hüseyn Fî Hulâsati Ahbâri’l-Hâfikayn)*, IV, yay. haz. Mehmed İpşirli, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- National Archives, State Papers, 97/21.
- Özcan, Abdülkadir, “Edirne Vakası”, *DİA*, X, (1994), s. 445-446.
- _____, “Ahmed Paşa, Kavanoz”, *DİA EK-1*, (2020), s. 49-50.
- Paul Lucas, *Voyage du sieur Paul Lucas au Levant*, C II, Paris 1730.
- Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, (1115-1134/1703-1722), II, yay. haz. Abdülkadir Özcan, Baki Çınar, Yunus Uğur, Ahmet Zeki İzgöer, Klasik Yayınları, İstanbul 2013.
- Sevinç, Tahir, *1703 Edirne Vakası*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2004.
- _____, “Feyzullah Efendi ve Edirne Vakası”, *Erzurumlu Şeyhülislam Seyyid Feyzullah Efendi Sempozyumu Bildirileri (31 Ekim 2 Kasım)*, ed. Ömer Kara, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 2015, s.151-180.

- Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, yay. haz. Mehmet Topal, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2018.
- Stremelaar, Annemarike, *Justice and Revenge In the Ottoman Rebellion of 1703*, (Unpublished PhD Thesis), Leiden University, Leiden 1972.
- Tayşi, Mehmet Seyhan, "Fezullah Efendi, Seyyid", *DİA*, XII, (1995), s. 527-528.
- Thomas, V. Lewis, *A Study of Naima*, ed. Norman Itzkowitz, New York University Press, New York 1972.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1978.
- Wood, C., Alfred, *Levant Kumpanyası Tarihi*, çev. Çiğdem Erkal İpek, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 2013.
- _____, "The English Embassy at Constantinople 1660-1762", *The English Historical Review*, XL, 160, (1925), s. 553-561.

EDİRNE INCIDENT FROM THE PERSPECTIVE OF SIR ROBERT SUTTON

Ahmet BÜYÜKAKSOY*

The Edirne Incident of 1703 (also known as the 1703 rebellion) is among the curious topics of Ottoman history, which drew the attention of both Ottoman and foreign observers. Having cost the throne of Mustafa II and the life of Grand Mufti Feyzullah Efendi, the incident was recorded in detail in Ottoman sources such as the accounts of Silâhdâr Fındıklılı Mehmed Ağa, Nâima, Râşid Mehmed Efendi and Ahmed Hasîb Efendi. Turkish historiography on this topic, hence, largely depended on these records. Western historiography, alternatively, commonly employed the accounts of contemporary foreign observers such as La Motraye or Paul Lucas in discussing the incident.

The diplomatic correspondences of foreign diplomats can also be considered as among foreign sources on the incident. These reports often provide the earliest first hand information about particular events, as they were written in the heat of the moment. However, as in the case of the Edirne Incident, few modern scholars have thoroughly benefited from them. This study aims the break this trend by analyzing the report of Sir Robert Sutton, who was the British representative in Istanbul in 1703. As one of the ablest and most dexterous diplomats who served in the Ottoman Empire, the reports of Sir Robert Sutton contain valuable information that might contribute to the established literature on the incident.

This study starts with an analysis of Sir Robert Sutton's reports and his possible sources with the aim to determine their overall value. Then it provides a description of the rebellion from his perspective and a comparison of this information with other Ottoman and foreign sources to establish the accuracy of his account. It also includes Sir Robert Sutton's comments such as his views that the incident might affect international politics. According to Sutton, while the deposed Ottoman government was driven to keep the peace with Britain's allies, the new government could follow a pro-French policy. These conjectures, regardless of the element of truth, demonstrate that the Edirne Incident was not only an internal crisis for the Ottoman Empire, but also had an international character. This aspect has been completely neglected or missed by both Turkish and foreign historiography.

* Assist Prof., University of National Defense ATASAREN, Department of Military History, Istanbul / Turkey, ahmetbuyukaksoy@hotmail.com, ORCID 0000-0002-5762-4880.

The most authentic observation of the Sir Robert Sutton concerns the leader of the rebellion. Both contemporary and modern Turkish historiography has tended to accuse Grand Vizier Râmî Mehmed Pasha for provoking the rebels and then losing his control. According to intelligence received by Sir Robert Sutton, however, this rebellion was planned, controlled and managed by the high ranking 'ulema, who opposed the regime of Feyzullah Efendi. In order to prove his point, Sutton sent a paper in Latin that was prepared by a renegade scribe of an 'ulema member.

The last part of the study provides a Turkish translation of Sir Robert Sutton's report so that this crucial document becomes accessible for the Turkish reader.

This study demonstrates that the reports of Sir Robert Sutton were mostly congruous with the primary Ottoman and foreign sources on the matter. As an impartial observer, he tried to narrate an accurate story for his superiors in London. Even though his narratives contain some setbacks, they are mostly accurate as evident through comparison. Sutton demonstrated that this incident was not only a domestic crisis, but could affect international relations. It is also seen that the rebellion was planned, fomented and managed by religious bureaucracy. Even though there are some hints in contemporary Ottoman histories that accuse the 'ulema, none of them are as harsh as Sir Robert Sutton. Sutton also sent a paper to prove the involvement of the 'ulema. However, this paper has not yet been discovered. Therefore a proper analysis of this particular paper is missing. Still, it is clear that an analysis and a proper Turkish translation of the report by Sir Robert Sutton will be valuable for the historiography of the eighteenth century.

NIŞ MUHACİRLERİ (1860-1900)

NIŞ IMMIGRANTS (1860-1900)

Ozan ÇEKMEZ*

Öz

Sırbistan ve Sırp tarihi, Türk tarihçiliğinde yeni yeni yer bulmakta olan konu başlıkları arasındadır. Sırbistan'ın en büyük şehirlerinden birisi olan Niş ise Türk tarihçiliğinde yeterince çalışılmamıştır. Niş, daha çok son dönem Osmanlı tarihinin öne çıkan simalarından biri olan Mithat Paşa ve onun bölgedeki faaliyetleri üzerinden bilinmektedir. Balkan muhacirlerine yönelik birçok çalışma yapılmakla birlikte Niş muhacirlerine yönelik akademik bir çalışma şimdiye kadar yapılmamıştır. İşte bu durum, Niş ve Niş muhacirlerine yönelik bir çalışmanın yapılmasına imkân tanımaktadır. Nitel araştırma yöntemlerinden kaynak taramanın kullanıldığı bu çalışmada Niş muhacirleri farklı açılardan ele alınacaktır. Bu bağlamda çalışma; Niş tarihi, askerî mağlubiyetler neticesinde kuzeyden Niş'e gerçekleşen göçler ve iskânlar, Niş'ten Anadolu ve farklı coğrafyalara göç eden muhacirler, muhacirlerin karşılaştıkları zorluklar, kurulan muhacirin komisyonları ve muhacirlere yapılan yardımlar gibi birçok konuyu ihtiva etmektedir. Osmanlı arşivinin kıymetli belgeleriyle Türk tarihçiliğinde çok fazla kullanılmayan Sırpça kaynakların kullanılarak Niş muhacirlerinin inceleneceği bu çalışmanın Niş'e yönelik yapılacak akademik çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Niş, Sırbistan, Mithat Paşa, muhacir, iskân, göç

Abstract

History of Serbia and Serbian people is a topic hardly discussed in modern Turkish historiography. Similarly, on the micro-level the history of the city of Nis has not been thoroughly studied so far, except for in the context of Mithat Pasha's term as the governor of the region. Although it was a city from which numerous Muslim immigrants had to flee during, the history of the immigrants of Nis is not sufficiently discussed. All these warrants a study of Nis and immigration from Nis. In this study we will approach to the history of Nis immigrants based on a number of sources. These include emigration and settlement in Nis from the northern regions as a result of rapid military setback in those regions, later immigration from Nis to Anatolia and other regions, the harsh conditions that the immigrants had to endure, and the activities of special commissions for the settlement and aid to the immigrants. In addition to Ottoman archival sources we peruse Serbian sources as well.

Keywords: Nis, Serbia, Mithat Pasha, emigrant, settlement, migration

* Dr., Tarih Öğretmeni, Millî Eğitim Bakanlığı, İstanbul / Türkiye, ozancekmez@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3528-3162

Giriş

Bu makalede, Osmanlı İmparatorluğu'nda siyasi gelişmelere bağlı olarak Niş'e gelen ve yine aynı saiklerden ötürü bölgeden ayrılan Müslüman muhacirler incelenecektir. İlk olarak kuruluşundan 1878'e kadar Niş tarihi ve bu zaman diliminde yaşanan gelişmeler üzerinde durulacaktır. Daha sonra Osmanlı ve Sırp kaynakları ışığında Kırım, Kafkasya ve Belgrad'dan Niş'e gelen muhacirler ve 93 Harbi'nden (1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı) hemen sonra Niş'ten başka yerlere göç edenler üzerinde durulacaktır. Ayrıca Niş'ten göç eden muhacirlerle ilgili "göç edilen bölgeler, muhacirlere yönelik yardımlar, muhacirlerin istihdamı ve tazminat meselesi" gibi başlıklar makalede üzerinde durulacak diğer konu başlıklarıdır.

Bu makale, Niş muhacirlerini konu edinen ilk çalışmalardan biri olma özelliği taşımaktadır. Niş muhacirlerine yönelik Osmanlı arşivinde birçok belge bulunmakla birlikte bu belgeler özellikle Niş'ten ayrılan muhacirler üzerinde yoğunluk kazanmıştır. Kaynak tarama yönteminin kullanıldığı makalede birkaç Osmanlı arşiv tasnif kodu öne çıkmaktadır. Bunlar; *DH MKT* (Dahiliye Nezareti, Mektûbî Kalemi), *A.MKT.MHM* (Sadaret, Mühimme Kalemi), *MVL* (Meclis-i Vâlâ) ve *HR.TH* (Hariciye Nezareti, Tahrirat) gibi tasniflerdir. Keza kullanılan Sırp kaynakları daha çok Niş tarihi ve Niş'te kalan Müslüman gruplarla ilgili özellikle *tazminat meselesi* gibi tartışmalı konularda bilgi vermektedir. Bununla birlikte Osmanlı arşiv kaynaklarıyla Sırp kaynaklarının birlikte kullanımı çalışmayı özgün kılmaktadır.

Niş, Türk tarihi çalışmalarında son derece bakir bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu şehir hakkında Türk tarihçiler arasında bilinen en önemli bilgilerden biri, Mithat Paşa'nın Niş Valiliği sırasındaki bir dizi faaliyetidir. Yine de konuyla ilgili belli başlı tezler bulunmaktadır: Bekir Koç'un "Mithat Paşa (1822-1884)" başlıklı doktora tezi, Niş üzerine müstakil bir çalışma olmamakla birlikte Mithat Paşa'nın Niş valiliğinden kısmen bahsetmektedir. Mead Osmani'nin "Arşiv Belgelerine Göre Niş Sancağı (1839-1878)" isimli doktora tezi 19. Yüzyıl Niş şehri ile ilgili genel bilgiler vermekte olup Niş muhacirlerine dair verdiği bilgiler oldukça sınırlıdır. İlker Alptekin'in hazırladığı "Mithat Paşa'nın Niş Valiliği (1861-1864)" isimli yüksek lisans tezi önceki tezlere göre daha detaylıdır. Çalışmada Osmanlı arşiv kaynakları yoğun bir şekilde kullanılarak Midhat Paşa'nın görev süresince Niş'te yapılan yenilikler detaylıca bahsedilmiştir. Ayrıca Belgrad ve Rusya üzerinden Niş'e göç eden muhacirler, muhacirlerin iskânı ve muhacirlerin yaşadıkları çeşitli zorluklar bu çalışmada bahsedilen diğer konular arasında yer almaktadır.¹

Sırbistan'da ise Osmanlı kaynaklarının derinlikli incelenmesiyle hazırlanmış tarih araştırmaları pek fazla değildir. Bu sebeple Nişli tarihçi Dr. Milan Randjelović'le yapılan akademik iş birliği

1 İlker Alptekin, *Mithat Paşa'nın Niş Valiliği (1861-1864)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2011; Mead Osmani, *Arşiv Belgelerine Göre Niş Sancağı (1839-1878)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2018; Bekir Koç, *Mithat Paşa (1822-1884)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.

ve Türk tarihçiliğinde Niş'e yönelik çalışmaların az olması, böyle bir makalenin inşasına imkân tanımıştır.

1. Başlangıçtan 1878'e Niş Tarihine Kısa Bir Bakış

Sırbistan'ın güneydoğusunda yer alan ve Bulgaristan'a oldukça yakın bir şehir olan Niş'in kuruluşu oldukça eskilere dayanmaktadır. Konum itibarıyla kilit bir noktada bulunan Niş, Balkan topografyasında önemli geçiş güzergâhları üzerinde yer almaktadır. İstanbul'un kurucusu Büyük Konstantin'in doğduğu şehir olan Niş, etrafındaki mümbit tarım arazileriyle cazibesini yüzyıllar boyunca devam ettirmiş ve Balkanlar'ın gözde merkezleri arasında yer almıştır.²

Roma Dönemi'nde bölgede inşa edilen Naissus Kalesi ile Niş'in tarih sahnesine çıktığı belirtilmektedir. Büyük Konstantin tarafından tahkim edilen Niş, İmparator Tiberius tarafından önemli bir merkez haline getirilmiştir. Roma İmparatorluğu'nda yaşanan siyasi kriz ve çatışmalar Niş'i doğrudan etkilemiştir. Niş'i de kapsayan büyük bir Roma şehri (Moesia Superior), imparatorluğun ikiye ayrılmasından sonra Doğu Roma'ya bağlanmıştır. Ayrıca bu kasvetli ortamda Naissus, Hun (441) ve Got (471) saldırılarından nasibini almış ve büyük bir yıkıma maruz kalmıştır.

4-12. yüzyıllar arasında Bizans hâkimiyetinde kalan³ Niş, konumu dikkate alındığında önemli bir ticari, askerî ve idari merkezdi. Fakat 6-7. yüzyıllarda Balkan coğrafyasına yönelik Slav istilası başlamıştı. Slav kabilelerinin bölgeyi istilası ile Niş tekrardan tahrip edilmiş ve Slavların yerel kabileleri asimile etmesi sonrası Bizans'ın bölgedeki hâkimiyeti tedricen zayıflamıştı. Bizans'ın bölgedeki hissedilir zayıflığı Sırp'ların çıkarlarına hizmet eden bir gelişme olmuş ve 1183'te Sırp Prensi Stefan Nemanya, Macarların desteğiyle şehri Bizans'tan almıştır. Bu şekilde şehirde yaklaşık 300 yıl devam edecek Sırp hâkimiyeti başlamıştır.⁴

Böylesi bir dönemde Niş, kimi zaman Bulgarların ve kimi zaman da Bizans ve Osmanlı'nın eline geçse de klasik bir Orta Çağ idari merkezi özelliğini korumuştur. Niş'te Sırp'ların gücünde zamanla sarsıntılar yaşanmıştır. Şöyle ki; Sırp Kralı Stefan Duşan ve oğlu Uroş'un ölümü sonrasında Sırp toprak sahipleri arasında güç savaşları başlamış ve Niş bu çatışma ikliminde zarar görmüştür. 1372 tarihinde ise şehir Sırp Dükü Lazar Grebliyanoviç'in hâkimiyetine girmiştir.⁵

Niş'in konum itibarıyla Balkanlarda önemli bir mevkiye bulunması, bölgeye yeni ayak basmış Osmanlılar için şehrin fethini vazgeçilmez hale getirmiştir.

Sırp Dükü Lazar'a karşı I. Murad döneminde yoğun mücadeleler başlamıştır. Bu savaşların başlamasında Osmanlı "haraçgüzar"ı olan Lazar'ın tutum değişikliği etkili olmuştur. Osmanlı ise bu politika değişikliği sonrasında harekete geçerek, Lazar'ın topraklarını ele geçirmek amacıyla

2 İlker Alptekin, *Mithat Paşa'nın Niş Valiliği (1861-1864)*, s. 10.

3 7. ve 9. yüzyılda bölgede Bulgar Devleti egemenliği bulunmaktadır.

4 Jovanka Kalić-Mijušković, "Srbija i Niš", *Istorija Niša*, I (1983), s. 93; Machiel Kiel, "Niş", *DİA*, XXXIII (2007), s. 147.

5 Jovanka Kalić, "Niş u srednjem veku", *Institut D'Historie Revue Historique*, XXXI (1984), s. 30.

Niş ve etrafındaki yollara saldırı düzenlemiştir. Mücadeleler sırasında her ne kadar Ploşnik yenilgisi yaşansa da Niş Osmanlı Devleti tarafından ele geçirilmiştir.⁶ Bu şekilde Osmanlı Devleti ilk kez Morava Nehri kıyılarına ulaşmış ve Sırlarla Bulgarlar arasına set çekmiştir.⁷

Osmanlı'nın Fetret Devri karışıklıklarını Sırlar kendi lehine çevirmiş ve Lazar'ın oğlu Stefan Lazareviç Niş'i ele geçirmiştir. 1421'de II. Murat'ın tahta çıkışıyla savaşlar kaldığı yerden devam etmiş ve yeni Sırp Despotu Brankoviç ile 1427'de yapılan bir antlaşmayla şehir tekrar Osmanlılara geçmiştir.⁸ Sonrasında Hunyadi Yanoş, Brankoviç ve Vladislav'ın başını çektiği birleşik Haçlı ordusu 1443'te şehri yakmış, Edirne-Segedin Antlaşması'yla bir kez daha Sırların eline geçtiyse de 1456'da Brankoviç'in ölümüyle Niş kesin olarak Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.⁹

Niş'te Osmanlı hâkimiyetinin kesinleşmesi, şehirde Türk ve Müslüman kimliğinin tesisine zemin hazırlamıştır. Bu doğrultuda şehirde Müslüman nüfusu artmış ve Türk-İslam kimliğini yansıtan farklı türde birçok mimari eser inşa edilmiştir. Şehirde inşa edilen tekke, çarşı, cami, kervansaray, mahalle ve vakıflarla¹⁰ Niş kısa sürede klasik Osmanlı şehirlerinin temel özelliklerine sahip olmuştur. Ayrıca 1500'lerin sonunda Yahudilerin bölgeye gelişi şehrin ekonomisine katkı sağlamıştır.

Niş, Osmanlı Devleti'nin kesin hâkimiyetinden 1878'de şehrin kaybedilişine kadar yaşanan iki büyük savaşta Avusturyalılar tarafından kısa süreliğine ele geçirilmiştir. Bunlardan ilki 1683-1699 Kutsal İttifak Savaşları sırasında yaşanmıştır. 1689 yılında Sırp topraklarına kadar gelen Avusturya askerleri, Arnavut askerlerin kaçması yüzünden Niş'i kolayca ele geçirmiştir. Bu durum Sofya'da bulunan Sultan II. Süleyman'ın güvenliğini tehlikeye atmış ve padişah Edirne'ye çekilmek zorunda kalmıştır. Yaklaşık bir yıl (24 Eylül 1689-10 Eylül 1690) süren Avusturya işgalini Fazıl Mustafa Paşa sonlandırmıştır.¹¹

Kutsal İttifak Savaşları'nın oluşturduğu kaotik atmosfer, başkentte şok etkisi yarattığı gibi Niş'in tahkimini de gündeme getirmiştir. Nitekim yapılan düzenlemelerle Niş, büyük yeniçeri garnizonlarından oluşan askerî bir merkez haline gelmiştir. Özellikle 1715-1718 Savaşları sonrasında imzalanan Pasarofça Antlaşması'yla Niş artık sınır şehri olmuş ve etrafı surlarla

6 İsmail Hami Danişmentli şehrin 1375-1376 tarihinde alındığını söylese de gerek Sırp gerekse Türk kaynaklar 1386 yılında hemfikirlerdir.

7 İsmail Hami Danişmentli, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971, s. 57-58; Machiel Kiel, "Niş" s. 147; Mehmet İnbaşı, "Balkanlarda Osmanlı Hakimiyeti ve İskân Siyaseti", *Türkler*, IX (2002), s. 282.

8 Momčilo Spremić, *Prekinuti uspon. Srpske Zemlje u Poznom Srednjem Veku*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Belgrad 2007, s. 113.

9 İsmail Hami Danişmentli, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, s. 209; Machiel Kiel, "Niş", s. 147.

10 Milan Vlayinac, *Iz putopisa Hansa Dernšvama 1553-55*, XXI (1927), s. 12; Dušana Boyanic, "Gradske četvrti i znamenite gradevine", *Istorija Niša*, I (1983), s. 130.

11 Radmila Tričković, "Austrijanci u Nišu", *Istorija Niša*, I (1983), s. 201; Machiel Kiel, "Niş", s. 148; İsmail Hami Danişmentli, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, III, s. 469.

çevrilmiştir. Bu sayede Niş Kalesi 22 hektarlık alanıyla Belgrad-İstanbul güzergâhındaki en büyük kalelerden biri olmuştur.¹²

1737-1739 Savaşı'nda Avusturya tarafından işgal edilen şehir, kısa süre içerisinde Hafız Ahmet Paşa tarafından geri alınmıştır. Buna oldukça sevinen padişah I.Mahmut, Hafız Paşa'yı Niş muhafızlığına getirerek onu para ve *hilat* ile ödüllendirmiştir.¹³

İki büyük Sırp İsyanı (1804-1813 ve 1815-1817), diğer yerlerde olduğu gibi Niş'te de bir takım isyan hareketlerine neden olmuştur. Bu isyanlar kimi zaman şehirde Müslüman-Hıristiyan çatışmasına dönüşürken kimi zaman da Niş haricindeki Sırp'ların şehirdeki Sırp'ları kışkırtması ve onların da topraklarını terk etmesi şeklinde zuhur etmiştir. Bunların sonucunda isyanları bastırması için Ahmet Hurşit Paşa görevlendirilmiş ve o da sert bir şekilde bölgedeki isyanları bastırmıştır. Hurşit Paşa, bu süreçte hesapsız kelleler aldığı¹⁴ ve yaklaşık 2.000 kesilmiş Sırp kulağını İstanbul'a gönderdiğini¹⁵ belirtmiştir.

19. yüzyılda şehirdeki Hıristiyan nüfusun demografik ve ekonomik açıdan gelişim kaydettiği, yarı bağımsız çiftçi ya da tüccar olmaya başladıkları ve Sırp esnaf sayısının iyice arttığı görülmektedir. Bu durum bölgedeki Müslüman ahalinin fakirleştiğinin ve güç kaybetmeye başladığının açık göstergesidir. Keza 1839 ve 1856 hattı hümayunlarının yarattığı görece "eşitlikçi" ortama Müslüman ahalinin tepkisi, Sırp ve Arnavut haydutların baskınları ve vergi sistemiyle çiftlik sisteminde bazı yolsuzluklar gibi birçok olay, bölgede ıslahat hareketlerine girişilmesi gerektiğinin en ciddi ve somut örnekleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Esasında Babıâli, Niş ve çevresinde ıslahatların gerekliliğini çok önceden farkına vararak Rıza Paşa'yı 1850'de bölgeye göndermişti. Daha sonra İstanbul'da komisyon kurularak Niş ve çevresindeki karışıklıkların sebepleri araştırılmaya başlanmıştır. Yapılan soruşturma sonucuna göre bölgedeki sorunların ardında Rusya, komitacılar, şehirdeki mali ve idari sorunlar ile çeşitli suiistimaller vardı. Ayrıca "gospodar" adlı toprak ağalarının halka yönelik zulümleri de problemlerin oluşmasında etkili olmuştu. Bu problemler Zeynelabidin Paşa'nın Niş idaresinde iyice belirgin bir hal almış ve Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa, Rumeli'de Hıristiyanlara zulüm yapıldığı yönündeki Rus iddiasını araştırmak üzere 1860'ta *Rumeli Teftişi*'ne çıkmıştır. Teftiş sırasında, Ahmet Cevdet Paşa'nın aktardıklarına göre Niş'te rüşvet ve kötü idare oldukça yaygındı. Bölgenin gergin yapısı ve olası bir isyan durumunu tahlil eden Kıbrıslı Mehmet, kişisel düşmanlığını bir köşeye bırakarak Mithat Paşa'nın Niş Valiliğine getirilmesine karar verdi. 1861'de Niş Valiliğine atanan Mithat Paşa'nın faaliyetlerine değinilmeyecektir; ancak göreve

12 Borislav Andreyević, *Spomenici Niša: zaštićena kulturna dobra od izuzetnog i velikog značaja*, Prosveta, Niş 1996, s. 62.

13 İlker Alptekin, *Mithat Paşa'nın Niş Valiliği (1861-1864)*, s. 7.

14 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA) *Hattı Hümayun (HAT)* nr. 519/25377 H (Hicri) 16-04-1224, M (Miladi) 31-05-1809. Sırp kaynakları bu süreçte Çegar (1809) isminde bir savaş yapılarak Hurşit Ahmet Paşa'nın birçok Sırp asiye öldürdüğünü ve hatta "ibret" olması için öldürülen kişilerin kafataslarından kelle kulesi yapıldığını söylemektedir. Hatta bununla ilgili Niş'te Kelle Kulesi/ Skull Tower dahi bulunmaktadır; fakat Osmanlı kaynaklarında böyle bir bilgiye rastlanılamamıştır.

15 BOA *HAT*, nr. 1132/45110, H 29-12-1224, M 4-2-1810.

başladığında yapmış olduğu şu tespitler bölgede yaşanan sorunların temelinde nelerin olduğunu açıkça göstermektedir: Güvenlik kaygısı, ağır vergiler, çiftçilerin gospodarlara olan borçları, halka kötü muamele vb.¹⁶

93 Harbi öncesi ve sonrasında yaşananlar, Balkanlar'da Osmanlı Devleti'ne büyük kayıplar getirmişti. Bu durum Niş için de geçerlidir. Sırplar, 1876 Haziran'ında birkaç koldan Osmanlı Devleti'ne saldırmıştı. Saldırılan yerler arasında Niş de bulunmaktaydı. Netice olarak yapılan mücadelede Sırplar Niş'i alamamıştır; ancak 93 Harbi başladığı sırada Niş'i almak için Osmanlı kuvvetleriyle mücadeleye girişmiştir. Osmanlı birliklerinin büyük bir kısmı Plevne'ye destek için gidince Sırp birlikleri 7 haftalık kuşatma sonrası şehri 1877'nin sonlarında zapt etmiş ve 1878 Berlin Antlaşması'yla Osmanlı Devleti Niş'i resmen kaybetmiştir.¹⁷

2. Muhacirler ve Muhacirin Komisyonları

Nedim İpek'in ifadesiyle göç "... En geniş anlamıyla, şahısların hayatının tamamını veya bir parçasını geçirmek üzere tamamen veya geçici bir süre için bir iskan ünitesinden diğerine yerleşmek kaydıyla yaptıkları coğrafi yer değiştirme hareketidir."¹⁸ Göç anlamındaki "muhacerat" ve göç eden anlamındaki "muhacir" kelimeleri yenilgilerin şiddetlendiği 19. yüzyılda Osmanlı kaynaklarında oldukça fazla yer bulmuştur. Savaş sırasında veya sonrasında Müslümanlar, geleceklerini "vatan-ı asli"lerinde sürdüremeyecekleri kanaatine ulaştıkları anda göç dalgası başlamış ve kısa süre içerisinde bu dalganın boyutu ve sürekliliği tahmin edilemez boyutlara ulaşmıştır. Özellikle Kırım Savaşı ve 93 Harbi, Balkanlardaki Müslüman göç hareketlerini ateşleyen iki ana akım savaştır. Bu savaşlar sonucunda Karadeniz'in kuzeyi ve Kafkasya'dan Balkan coğrafyasına yoğun miktarda Müslüman göçü yaşandığı gibi bir o kadar Müslüman da Balkanlardan Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştır.¹⁹

Osmanlı Devleti, çığ gibi büyüyen göçlere karşı hazır olmamakla birlikte, göçlerin yoğunluğuna göre değişik tedbirler almıştır. Bunların başında Muhacirin Komisyonu'nun kurulması gelmektedir. Bu komisyon, muhacirlerin her türlü işleriyle uğraşmak için 1860'ta kurulmuştur. Bu doğrultuda iskân işlerinin daha verimli bir düzlemde sürdürülebilmesi için muhacir giriş yerleri olan vilayet ve limanlara iskân memurları gönderilmiştir. Ancak muhacir işleri her zaman suhuletle halledilememektedir. Muhacirlerin gelişi, yeni sorunlara gebe

16 İlker Alptekin, Mithat Paşa'nın Niş Valiliği (1861-1864), s. 9; Kemal Çiçek, "Mehmet Emin Paşa" *DİA*, XXVIII (2003), s. 464; Bekir Koç, *Mithat Paşa (1822-1884)*, s. 13-15.

17 BOA Yıldız, *Esas Evrakı* (Y.EE). nr. 73/1, H 20-10-1296, M 07-10-1879; İlker Alptekin, *Mithat Paşa'nın Niş Valiliği (1861-1864)*, s. 8; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2010, s. 736, 745; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, VIII. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 16-22, 52.

18 Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 1.

19 Abdullah Saydam, "Muhacir", *DİA*, Ek-2 (2016), s. 288; Derya Derin Paşaoğlu, "Muhacir Komisyonu Maruzatı'na Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İskanı", *History Studies International Journal of History*, Vol 5, Issue 2, [A Tribute To Prof. Dr. Halil İnalcık], (Mart 2013), s. 349; Ahmet Halaçoğlu, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler", *Türkler*, C 13, (2002), s. 1598-1600.

toplumsal bir yapı oluşmasına neden olmakta, bu durum ise bölgeye müfettişlerin atanmasını hızlandırmaktaydı.²⁰

1865'te Muhacirin Komisyonu, işlerinin azalması nedeniyle tasfiye edilmiştir; ancak 93 Harbi'nin ağır sonuçları hacimli muhacir grubunun güneye göçüne sebep olmuş, bu durum 1877'de Muhacirin Komisyonu'nun yeniden kurulmasına neden olmuştur. Komisyonun görevleri; muhacirler için iskân yerlerini tespit etmek, muhacirlere hane, zirai alet, tohum ve hayvan temin etmek, yevmiye vermek, yardımları muhacirlere ulaştırmak vb.dir.²¹

Tüm bu bilgiler ışığında Niş ve Niş'e bağlı kazalarda çift yönlü bir göç trafiğinden bahsedilebilir: 1862 Belgrad Hadisesi ve Ruslarla 93 Harbine kadar yapılan savaşlar sonrasında Niş'e yoğun miktarda göç gerçekleşmiş, 93 Harbinden sonra ise Osmanlı Devleti'nin kaybettiği Niş'ten güneye, Osmanlı topraklarına muhacir göçü başlamıştır. 1850'lerden 1878'e kadar muhacirlerin Balkanlardaki önemli toplanma merkezlerinden biri olan Niş, 1878'den sonra artık muhacirlerin göç ettiği ve Müslüman nüfusun peyderpey azaldığı bir şehir haline gelmiştir. İlgili komisyonlar da bu doğrultuda faaliyet göstermişlerdir.

3. Niş'e Gelen Muhacirler

Niş'e gelen muhacirler ekseriyetle Müslümanlardan oluşmaktaydı. Bunlardan ilki Rusya Müslümanları genel başlığıyla adlandırılabilir. İçlerinde Türkler olduğu kadar farklı milletlere mensup Müslümanlar da mevcuttu. İkinci kafiye, 1862'nin sonlarına doğru gelmeye başlayan ve sayıca Rusya muhacirlerinden daha fazla olan Belgrad muhacirleridir.

Gelen muhacirlerin çoğu oldukça fakir olup bu kişilere gerek aynı gerekse nakdi birçok yardım yapılmıştır. Bu yardımlar padişah tarafından ve merkezi hazineden yapıldığı gibi Niş ve civarındaki yerleşim yerlerinden de sağlanmıştır. Muhacirlere ayrıca ev, arsa ve zirai aletler verilerek geçimlerini temin etmeleri ve tarımsal ekonominin güçlenmesi amaçlanmıştır.

Osmanlı ekonomisinin zor dönemlerinde yaşanan bu gelişmeler hiç şüphesiz merkezi hazineyi de zorlamış, bu sebeple muhacir masrafları mümkün olduğu ölçüde asgari seviyede tutulmaya çalışılmıştır. Hatta muhacir masraflarının çoğu zaman yerel yönetim tarafından karşılanması kararı alınmıştır. Ancak yine de Osmanlı Devleti'nin muhacirlere bakışı –tüm bu olumsuzluklara rağmen– temelde değişmemiş ve her türlü kolaylığın sağlanarak gerekli yardımların yapılmasına özen gösterilmiştir.

Muhacirlerin iskânı için bölgede bir iskân memurunun varlığı kanunen gerekli ve zorunluydu. Bu iş için görevli kişi ise Nusret Bey'di.²² Nusret Bey'den bahseden belgenin 1861 tarihli olması, Belgrad muhacirleri öncesinde Niş'te de geniş çaplı göç hareketleri olduğunu doğrulamaktadır.

20 Abdullah Saydam, "Muhacir", s. 289.

21 Mehmet Demirtaş, "Kırım Savaşı ve 93 harbi Sürecinde Osmanlı memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskânları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C 16, S 41, (2009), s. 217.

22 BOA *Sadaret, Umum Vilayat Evrakı* (A.MKT.UM), nr. 460/85, H 27-08-1277, M 10-03-1861.

İlk etapta muhacirler Niş şehir merkezine yerleştirilmiş ve buralarda muhacir mahalleleri kurulmuştur. Daha sonra gelenler ise Niş etrafındaki mezralara²³, köylere, şehre bağlı diğer yerlere (Şehirköy, Ürgüp, İvranya, Leskovaç) yerleştirilmiştir.

Niş'e muhacir göçü, şehrin büyümesi ve genişlemesinde hiç şüphesiz etkili olmuştur. Bu durum şehirde konut ihtiyacını astronomik ölçüde artırmıştır. Hatta bu durum yetkililerce "ihtiyacat-ı asliye" olarak görülmekteydi. Bazı muhacirler bu süreçte çiftlik arazilerine ruhsatsız ev ve dükkân yapımına dahi girişmişlerdir. Evler kimi zaman miri arazi üzerine inşa edilirken kimi zaman da satın alınan mülki arazilere inşa edilmiştir: 1862 tarihli bir belge, Niş'te Mehmet Paşa Camii civarında biri Müslüman biri de Hıristiyan olmak üzere iki mahalle kurulmasına karar verildiğinden bahsetmektedir. Bunun için yaklaşık 500 dönümlük miri arazi tahsis edilmiştir.²⁴

Bu süreçte iskân zorlukları içerisinde devam etmiş ve uzunca bir süre Osmanlı idaresini meşgul etmiştir. 1861'de Nusret Bey'e gönderilen bir telgrafnamede Niş'in muhacir iskânına müsait olmadığı ifade edilmiştir. Bu ifadenin ne amaçla söylendiği kaynaklara yansımamakla birlikte, Kuzey Karadeniz ve Kafkasya bölgelerinden gelen Rusya muhacirleriyle Niş'in demografik doluluğa ulaştığı fikri üzerinde durulabilir. Üç yıl sonrasına ait bir başka belgede ise yaklaşık 60.000 muhacirin Niş, Vidin, Sofya, Kosova, Vasovik, İştıp ve Rahova taraflarına sevk edildiği belirtilip, bundan sonra gelecek muhacirlerin başka yerlere gönderileceği ifadesi yer almaktadır.²⁵ Bahsedilen yerlerin muhacir göçüne kapalı olduğu bilgisi, Niş bölgesinin demografik doluluğa ulaştığını göstermektedir. Fakat iskân işleri bu tarihten sonra da devam edecek ve ciddi bir sorun olarak 93 Harbi yıllarına kadar sürecektir.

3.1. Rusya Muhacirleri

19. yüzyılda Rusya'yla yapılan savaşlar, savaş bölgesindeki muhacirlerin Osmanlı coğrafyasına göçünü zorunlu kılmıştır. Özellikle Kırım Savaşı ve sonrasında akdedilen Paris Barış Antlaşması, göçlerde adeta kırılma noktasıdır. Göçlerin Balkan coğrafyasında görüldüğü yerlerden birisi de Niş'tir. 1860'tan itibaren²⁶ Nogay, Çerkes, Kırım gibi farklı isimlerle Rusya muhacirlerinin Niş ve Niş'e bağlı yerlere geldiği kaynaklara yansımıştır.²⁷

Rusya muhacirleri Niş ve Niş'e bağlı kazalara iskân edilmiştir fakat sayılarının hızlı artışı arazilerin yetersizliğine ve yeni arazi taleplerine neden olmaktadır. Ayrıca iskân bölgelerinde karşılaştıkları coğrafi zorluklar da yeni arazi taleplerini gündeme getirmiştir. Örneğin; ilk başta İvranya'da bir bölgeye iskân edilen Nogay muhacirlerinin iskân mahalli 1864'te değiştirilmiştir. Bunun nedeni,

23 BOA *A.MKT.UM*, nr. 572/21, H 17-02-1278, M 24-08-1861.

24 BOA *İrade, Meclisi Vala* (İ.MVL), nr. 470/21289, H 27-01-1279, M 25-07-1862.

25 BOA *Sadaret, Mühimme Kalemi Evrakı* (A.MKT.MHM) nr. 305/94, H 10-02-1281, M 15-07-1864.

26 İlker Alptekin tez çalışmasında, Niş'e Rusya Müslümanlarının Mithat Paşa'nın Niş Valiliği'nin ilk aylarında geldiğini söylese de bu konuda tespit edebildiğimiz en eski Osmanlı kaynağı 1860 yılı Temmuz ayını işaret etmektedir. Detaylı bilgi için bk. BOA *A.MKT.MHM*, nr. 182/2, H 12-10-1276, M 03-07-1860. Ancak Mithat Paşa'nın Niş Valiliği yıllarında büyük bir muhacir kitlesinin geldiği söylenebilir.

27 Vahit Cemil Urhan, "Kosova'ya Yapılan Çerkes Göçü ve İskânı (1864-1865)", *Belleten*, C 85, S 304 (2021), s. 997-998.

bölgenin dağlık ve ormanlık olmasıdır. Bu yüzden Niş ile Şehirköy arasında Topolince adlı mevkie muhacirler nakledilmişlerdir. Burada onlar için 25 ev ve bir de mescit yapılmıştır.²⁸

Aynı yılın ilk ayında Osmanlı Hükümeti, Niş yöneticilerine, “Osmanlı ülkesine yaklaşık 50.000 muhacir gelecek, bunun ne kadarını karşılayabilirsiniz?” mealinde soru sorduğunda, cevap olarak Niş ve civarındaki yerleşim yerlerinin tarım ve nüfus açısından dolu olduğu ifade edilmiştir. Ancak tam olarak burada karşımıza *Müslüman-Hıristiyan Nüfusu Dengeleme Siyaseti* ortaya çıkmaktadır. Niş Meclisinden Sadaret’e hitaben kaleme alınan bu belgede Müslüman nüfus artışının gerekliliği vurgulanmaktadır. Bu doğrultuda Niş haricinde tarıma uygun yerlerde 25-30 ev, Morave nehri kenarında 50-60 hanelik bir köy yapılabileceği ve Topolince civarına ek 20-30 muhacir evi inşa edilebileceği belirtilmiştir. Sonuç olarak 400-500 kişilik bir grubun iskân edilebileceği vurgulanmıştır.²⁹ Belgrad muhacirlerinin gelmeye başladığı 1862’den sonra Niş ve çevresindeki yerler dolmuştu ancak Müslüman nüfus artışını bölgede muhacir nüfusuyla sağlamak isteyen Osmanlı Devleti; nehir kenarı, harap ve boş arazileri iskân yeri olarak kullanmış, bu konuda adeta kılı kırk yarararak hareket etmiştir.

Çerkes muhacirlerin iskânı bir sorun olarak yaklaşık 10 yıl daha devam etmiştir. Rus baskı ve zulümleri karşısında bölgeye göç eden Çerkesler Niş ve çevresine iskân edilmiştir. 1864’te 2.000 Çerkes’in Niş’e ulaştığı bildirilmekteydi. Yine aynı yıla ait gazete haberinde, 12.000 civarındaki Çerkes’in Niş ve Sofya sancaklarına iskân edildiği belirtilmekteydi; ancak bölgenin meskûn muhacirlerle adeta dolup taşması üzerine bazı Çerkesler Niş’e iskân edilememiştir. 1874’te Osmanlı hükümeti, hâlâ iskân edilemeyen muhacirlerin var olduğu iddiası üzerine Prizren vilayetine talimat göndererek iskânın yapılmasını emretmiştir. Cevap olarak, Niş’te misafir konumunda iki kişinin olduğu ve bunlardan birinin Çerkes bir şahıs diğerinin de Davut adlı kişi olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca muhacirler, o yıllarda bin bir zorlukla bulunan evlere yerleştirilmelerine rağmen bir evde ortalama 8-10 kişi kalmaktaydı. Bu durum hem evin hem de kendilerine tahsis edilen arazilerin yeterli gelmemesine neden olmuştur. Bu yüzden Niş’e bağlı Şehirköy, Ürgüp ve Kurşunlu bölgelerinde arazi, hane, odun ve zirai alet sıkıntısı baş göstermiştir. Keza Şehirköy’de iskân edilemeyen 162 kişi ve Niş’te Çerkeslerden oluşan Meramor köyünde toprağı yetersiz ahali için 72 dönümlük yeni bir arazi alımı gerçekleşmiştir.³⁰

Rusya muhacirlerine gerek aynı gerekse nakdi birçok yardım yapılmıştır. Onlara tohumluk ve yemeklik zahire³¹, tarımda kullanmaları için öküz³², tarım arazisi ve zirai alet³³ gibi aynı yardımlar yanında yevmiye ve iane gibi nakdi yardımlar da yapılmıştır. Yapılan nakdi yardımlar

28 BOA *Meclisi Vala* (MVL), nr. 975/6, H 26-07-1280, M 06 – 01 – 1864; *A.MKT.MHM.* nr. 292/27 H 03-09-1280 M 11-02-1864.

29 BOA *A.MKT.MHM.*, nr. 292/27.

30 BOA *Şurayı Devlet* (ŞD), nr. 1998/33, H 25-04-1291, M 11-06-1874; *ŞD*, nr. 2082/40, H 23-10-1292, M 22-11-1875; *A.MKT.MHM.*, nr. 478/9, H 17-04-1292, M 23-05-1875; Vahit Cemil Urhan, “Kosova’ya Yapılan Çerkes Göçü ve İskânı (1864-1865)”, s. 1000, 1004.

31 BOA *MVL*, nr. 975/6, H 26-07-1280, M 6-1-1864.

32 BOA *MVL*, nr. 983/66, H 19-10-1280, M 28-3-1864.

33 BOA *A.MKT.MHM.*, nr. 478/9.

gerek Niş gerekse Niş'e komşu yerleşim yerlerinden gerçekleşmiştir. Örneğin; 1860'ta Niş, Ürgüp ve Şehirköy'den 9.294 kuruş³⁴ ve Berkofça'dan da 2121 kuruş iane³⁵ verilmiştir.

Rusya muhacirleri hakkında birtakım olumsuz gelişmeler de yaşanmış ve bu durum kaynaklara yansımıştır. Bunların başında ise dedikodular gelmektedir. Mithat Paşa'nın Niş Valiliği'nin ilk yıllarında şehre gelen Rusya muhacirleri, Mithat Paşa'ya yönelik olası bir manipülasyon için adeta araç olarak kullanılmıştır. 1861'deki bir rivayete göre; Rus saldırıları sonrası Osmanlı ülkesine sığınan muhacirler geri dönecektir. Mithat Paşa bu iddiayı kesin bir dille tektzip ederek Niş eyaletinde olup da şimdiye kadar yabancı ülkeye göçen veya hicret arzusunda olan kimsenin ortaya çıkmadığını ifade etmiştir.³⁶

Bu dönemde, güneydeki bir yerleşim yerinden (Vulçitrın-Kosova) Niş'e muhacir firarı da söz konusudur. 900 Vulçitrınlı Çerkes muhacir kendilerine kötü davranıldığı iddiasıyla ve fakirliklerini gerekçe göstererek daha verimli bir yer olan Niş'e göç etmişlerdir. Meramor bölgesine kadar gelen silahlı Çerkeslerin yoğun ikna çabaları sonrasında tavırlarında yumuşama olmuş ve bu sırada Vulçitrın'dan gelen bir memurun "Arazileriniz tekrardan düzenlenecek ve iskân edileceksiniz." ifadesi sonrasında silahlarını teslim edip Vulçitrın'a geri dönmüşlerdir. 1867 yılında yaşanan bu olayla ilgili Niş'te 5 kişi tutuklanmıştır.³⁷

Bazen muhacirler arasındaki akrabalık ilişkileri o denli yüksek olabilmiştir ki muhacirlerden bazıları sınımlanabilecek en güvenli yerlerin başında gelen Anadolu'yu dahi terk edebilmiştir. Bahsedilen durumun bir benzeri 1866'da Anadolu'da yaşanmıştır. Sivas'a yerleştirilen Çerkes muhacirlerden 35 kadarı Niş'te bulunan akrabalarının yanına gitmek için yola çıkmışlardır.³⁸

3.2. Belgrad Muhacirleri

Niş'e gelen muhacirlerin çoğunluğunu Belgrad muhacirleri oluşturmaktadır. Esasında Belgrad'dan Niş'e ilk muhacir göçleri 18. yüzyılın ilk yarısında gerçekleşmiştir. Bu dönemde Avusturya ile yapılan savaşlar sonrasında birtakım zengin Müslümanlar Belgrad'dan Niş'e göç etmişti.³⁹ 19. yüzyılın başlarında Sırlara verilen imtiyazlar sonrasında Belgrad'dan Niş'e göçlerde artış yaşanmıştır.⁴⁰ Bu göçlerin temelinde hiç şüphesiz güvenlik kaygıları yatmaktadır. Temelinde güvenlik kaygısı olan başka bir hadise daha vardır ki "Belgrad Hadisesi" adıyla, aşağıda açıklanacak durum sonrasında binlerce insan Belgrad'tan güneye, Niş ve başka bölgelere göç etmiştir.

34 BOA *A.MKT.MHM*, nr. 181/5, H 17-09-1276, M 08-04-1860.

35 BOA *A.MKT.MHM*, nr.182-54, H 17-10-1276, M 08-05-1860; Sadaret, *Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT.NZD)*, nr. 311/53, H 14-10-1276, M 01-05-1860.

36 BOA *A.MKT.UM*, nr. 527/91, H 24-06-1278, M 27-12-1861.

37 BOA, *Sadaret, Meclisi Vala Evrakı (A.MKT.MVL)*, nr. 384/8, H 25-07-1276, M 17-02-1860; *MVL*, nr. 1074/6, H 14-01-1284, M 18-05-1867.

38 BOA *MVL*, Nr. 1067/92, H 01-08-1283, M 09-12-1866.

39 Olga Zirojević, *Srbija pod turskom vlašću 1459-1804*, s. 243.

40 İlker Alptekin, *Mithat Paşa'nın Niş Valiliği (1861-1864)*, s. 7.

Sırp isyanlarının 19. yüzyılda giderek artmasını müteakip Osmanlı Devleti'nin yerel idareci ve askerleriyle Sırlar arasında çatışma ortamı daha da şiddetlenmiş ve şiddetin dozu yer yer artmıştır. İşte bu elim hadiselerden biri de sonuçları oldukça ağır olacak Belgrad Hadisesi'dir. Belgrad, esasında 17. ve 18. yüzyıllarda siyasi gelişmelerden ötürü zaman zaman Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmıştı. Osmanlı İmparatorluğu için Balkanlarda önemli bir askeri üs olan Belgrad, Avusturya ve Sırların eline geçtiyse de 1739 Belgrad ve 1791 Zıstovi Antlaşmaları ile tekrar geri alınmıştır. Gelişmeler karşısında Osmanlı Devleti, Belgrad'daki askerî hâkimiyetini giderek güçlendirmeye başlamış, bu doğrultuda şehirdeki yeniçeri sayısı artırılarak yeni askerî yapılar ihdas edilmiştir; ancak alınan askerî tedbirler, sorunların çözümünde tek başına yeterli olamamıştır. Bazı yeniçerilerin ve Belgrad Muhafızlarının halka zulüm derecesine varan kötü davranışları 19. yüzyılın başında bölgede büyük ölçekli Sırp isyanlarına neden olmuştur. İşte bu yeni gelişmeler sonrası Belgrad bölgesinde karışıklıklar daha da yoğunlaşmış, sorunların çözümü için İstanbul'dan bölgeye müfettişler gönderilse de problemler bir türlü çözülememiş ve 1862'deki münferit bir olay Belgrad Hadisesi'ne dönüşmüştür. 1862'de Belgrad Topçudere Mahallesi'ndeki bir çeşmeden su alınması esnasında Osmanlı askeri ile bir Sırp arasında arbede yaşanmış ve Sırp öldürülmüştür. Olayların giderek büyümesi üzerine şehrin muhtelif yerlerinde ikamet eden Müslümanlar Belgrad Kalesi'ne çekilmiş ve sonrasında Belgrad Muhafızı şehri topa tutmuştur. İşte bu tür gelişmeler gerginliği iyice tırmandırmış ve yabancı misyonların müdahalesi sonrasında – birkaç bölge haricinde – Müslümanların *Belgrad*'dan tamamen çıkarılması kararlaştırılmıştır.⁴¹

Karar neticesinde binlerce Belgradlı Müslüman 1862'de güneye doğru göç etmeye başlamıştır. Sayıları Rusya muhacirlerine göre daha fazla olan bu muhacirlerin “Niş'te güzel bir şekilde karşılanması ve insaniyet üzere iskân edilerek tarım yapabilmeleri için ihtiyaçlarının karşılanması” gerektiği bir *Emirname-i Sâmî* ile Mithat Paşa'ya emredilmiştir. Ayrıca Belgrad muhacirlerinin asırlardır “serhatnişinlik” (sınırdan oturan, kalan) şerefini elinde tuttuğunu düşünen hükümet, onlara karşı her türlü kolaylığın sağlanması ve yardımın yapılmasını istemiştir.⁴² Görüldüğü üzere Belgrad muhacirlerine Osmanlı'nın bakışı oldukça insandır. Bu bakış açısının altında politik sebeplerin olduğu da gözden kaçmamalıdır.

Niş'e kara ve deniz yoluyla muhacirler gelmeye devam etmiştir. Gelen muhacirlerin bir kısmı Niş ahalisinin gönüllü olarak boşalttıkları evlere yerleşirken bir kısım da Niş'te yerel halkın evine misafir olmuştur. Bazı muhacirler ise han ve medrese gibi yerlere zorunlu olarak iskân edilmiştir. Bazı arazi sahipleri bu noktada muhacirler için arazilerini ücretsiz tahsis etmiştir. Bu tarz fedakârlıklar sonucunda 1864'te Niş'e “tahsinname” gönderilmesi kararı alınmıştır. Ayrıca onların gündelik ihtiyaçlarını karşılamak için bir komisyon oluşturulmuştur.

41 İlker Alptekin, *Mithat Paşa'nın Niş Valiliği (1861-1864)*, s. 114-115; İsmail Hami Danişmentli, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, IV, s. 203; Mustafa Durdu, “Osmanlı Askerlerinin Sırbistan'dan Çekilmesi ile İlgili Müzakereler ve Belgrad'da Yapılan Merasım” *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XXXIX (2018), s. 160-165.

42 BOA A.MKT.MHM, nr. 241/19, H 29-03-1279, M 24-7-1862.

Gelen muhacirler nitelik olarak üç ana kısma ayrılmıştır: Timar sahipleri; balıkçı, berber ve tütüncü gibi meslek erbabı ve hastalarla dul kadınlardan oluşan aceze takımı. Meslek sahipleri Niş'te kendi mesleklerini icra etmeye çalışırken, bazıları da yardımlarla ayakta durmaya çalışmıştır. Balıkçı muhacirlerse Niş'te tutunamayacaklarını düşünerek Tuna sahillerine gitmek istemişlerdir.⁴³

Belgrad muhacirlerinin Niş'e gelmesiyle şehir merkezi iyice dolmuş ve boş ev kalmadığından yenileri hızlı bir şekilde inşa edilmeye başlanmıştır. Bu doğrultuda muhacirler için Niş'te Gabrovaç Caddesi üzerinde Fethiye, İhsaniye ve Medhiye adlı yerleşim yerleri oluşturulmuştur.⁴⁴ Bunlar içerisindeki Fethiye Mahallesi'nin inşası oldukça dikkate değerdir. 1862'de Niş'in güneyinde kurulan Fethiye Mahallesi, adını Fethiye Camii'nden almıştır. Fethiye Camii yakınlarındaki 500 dönümlük arazi üzerine Müslüman ve Hıristiyan iki mahallenin kurulması kararı daha önce alınmış ve muhacirlerin bölgeden cüzi bir meblağ karşılığında arsa alabilecekleri belirtilmiştir. Netice olarak ilk etapta bölgeye 144 ev, 2 çeşme ve bir de karakol inşa edilmiştir. 144 eve toplamda 1200 kişinin yerleştirilmesi, bir evde ortalama 8 kişinin olduğunu göstermektedir. Bu rakam oldukça yüksek olmakla birlikte, dönemin şartları dikkate alındığında belki de ulaşılabilecek en iyi sayıdır.

Tüm bu masraflar Niş Mal Sandığı ve çevre eyaletlerden yapılan yardımlarla karşılanmıştır. 1864'te Fethiye Mahallesi inşa edilirken bölge halkının katkısı dikkate değerdir. Sokakları 15 zira⁴⁵, caddeleri 25 zira uzunluğunda olan bu mahallenin kaldırımları vakıf parasıyla inşa edilmiş ve Niş gönüllüleri tarafından bölgede ev ve dükkânlar da yapılmıştır.⁴⁶ Daha sonra bu evlerin tapusu ücretsiz olarak muhacirlere dağıtılmıştır.⁴⁷

Fethiye Mahallesi'nde yapılan 144 hane, Belgrad muhacirlerinin ancak yarısını karşılayabilmiştir. Yetkililer 150 ev daha yapılmasıyla bölgede muhacir iskânı meselesinin çözülebileceğine inanmaktaydı. Kaldı ki Şehirköy'de kalmak istemeyen muhacirler de Niş'e gelmek istemekteydi. Bu durum Niş'te ev ihtiyacını oldukça arttırmıştır. Sonuç olarak, açıkta kalanların sayısı oldukça fazla olup bir kısmı han ve medreselere yerleşmek zorunda kalmıştır. Kısa sürede 150 ev ihtiyacının yarısı karşılanabilmiştir. Bu denli ağır şartlarda ortalama bir muhacir evi 2500-3000 kuruş aralığında inşa edilebilmekteydi. Yetkililer bu fiyatı daha da aşağı çekebilmiştir: Kereste gibi bazı ürünler yetkililer tarafından ucuza temin edilmiş ve işçilik ücretleri de hayırseverler tarafından karşılanınca 1900 veya 1903 kuruşluk masrafla bir muhacir evi yapılabilmıştır. Rakamın sonraki muhacir evleri yapımında emsal teşkil etmesi kararı alınmıştır. Evlerin bedeli bazen hayırseverler bazen de merkezi hazineden karşılanırken çoğu zaman muhacirler tarafından karşılanmıştır. Üzerlerinde elbiselerinden başka bir şey olmayan

43 BOA *A.MKT.MHM*, nr. 245/40 H 09-05-1279 M 02-11-1862; *I.DH.*, nr. 499/33937, H 03-06-1279, 26-11-1862; *A.MKT.MHM*, nr. 290/76, H 14-08-1280, M 24-1-1864; *A.MKT.MHM*, nr. 259/37, H 15-10-1279, M 5-4-1863.

44 BOA *ŞD*, nr. 305/16, H 25-05-1302, M 12-3-1885.

45 1 zira yaklaşık 75 cm dir.

46 BOA *I.MVL*, nr. 507/22918, H 02-12-1280, M 09-05-1864; *MVL*, nr. 977/34, H 10-08-1280, M 18-02-1864.

47 BOA *MVL*, nr. 992/28, H 23-12-1280, M 30-05-1864.

fakir muhacirlerin bu noktada yardımına koşan husus ise “Tazminat Maddesi” olmuştur. Belgrad’da bırakmak zorunda kaldıkları gayrimenkullerini satarak muhacirler masraflarını karşılamaya çalışmışlardır. Birçok muhacirin umudu tazminat maddesine bağlı olup bu konuda yaşanan son gelişmeleri sürekli yetkililere sormuşlardır.⁴⁸

Belgrad muhacirlerine aynı ve nakdi birçok yardım yapılmıştır. Muhacirler Niş’e geldiklerinde her birine günlük yarımşar kıyye⁴⁹ ekmek ve haftalık 5 kuruş maaş tahsisi kararı alınmıştır. Uygulamanın bir süre sonra teamül haline geldiği kaynaklara yansımıştır. Fakat herkese yevmiye verilmesi, “bazı kişilerin gevşemesine ve bölgede asayiş sorunları oluşmasına” neden olmaktadır. Mithat Paşa, 1864’te bu tarz kişilerin yevmiyelerini kesmiştir. Bu şekilde gevşeklik ve sorumsuzca davranışlar sonrasında toplumda oluşabilecek muhtemel bir infialin önüne geçilmeye çalışılmıştır.

Ayrıca muhacirlerin gelmesinden çok kısa bir süre sonra bu uygulama hayata geçirilmiş ve 1200 muhacire, önceden ihdas edilmiş komisyon marifetiyle ekmek ve para yardımı yapılmaya başlanmıştır. Keza muhacirlerden hasta, sakat, çocuk, bekâr ve dul kadınlara günde 40 para verilmesi kararı da alınmıştır.⁵⁰

Yardımların 14-15 ay boyunca düzenli olarak devam ettiği kaynaklara yansımıştır. Özellikle ve öncelikle Niş’te, Belgrad muhacirleri arasında dolaşan ve Osmanlı hükümetine kadar giden “sefalet” dedikodusu sonrasında yardım konusuna daha tertipli ve ciddiyetle yaklaşıldığı görülmektedir; fakat Osmanlı ekonomisi bu yıllarda iç açıcı değildi. Bu durum yardımların varlığının zaman zaman sorgulanmasına neden olmaktadır. Böylesi bir çalkantılı dönemde tazminat hususu çözüme kavuşuncaya kadar aylık 31,5 kuruşun her Belgrad muhacirine ödenmesi kararı alınmıştır.⁵¹

Daha sonra farklı düşünceler gündeme gelmiştir. Bu kapsamda 1865’te gündeme gelen bir fikre göre; durumu biraz iyi olanların yevmiyeleri kesilebilir veya tazminat maddesi sonuçlanana kadar bütün muhacirlere yevmiye verilebilirdi. Bu iki fikir de merkezi idareye sunulmuş ve “insaniyet ve merhamet “yönü biraz daha ağır basarak yevmiyelerin verilmesine devam etme kararı alınmıştır.⁵²

Yardımların bir başka türü de “iane”lerdir. Belgrad muhacirleri için Osmanlı Sultanı, Niş halkı ve mücavir alanlardan yüklü miktarda para yardımı yapmıştır. Bu yardımlarda bölge eşrafı, ahali ve memurları başı çekmektedir. Bunlarla muhacirlerin yevmiye ihtiyacı karşılandığı gibi inşa faaliyetlerine de yardım edilmiştir. Yardım yapanların dinî inancı genelde belirtilmemiştir; ancak kendilerine hiç yardım teklifi götürülmediği halde 1862’de İvranya Hıristiyan halkının

48 BOA *MVL*, nr. 985/2, H 18-11-1280, M 25-04-1864; *I.MVL*, nr. 559/25112, H 18-04-1283, M 30-08-1866.

49 Yarım kıyye yaklaşık 600 gramdır.

50 BOA *A.MKT.MHM*, nr. 249/60, H 18-6-1279, M 11-12-1862; *I.DH*. nr. 499-33937; *MVL*. nr. 1074/42, H 15-5-1284, M 14-9-1867.

51 BOA *MVL*. nr. 977/34, H 10-8-1280, M 20-1-1864; *Cevdet, Dahiliye* (C. DH), nr. 12/579, H 29-1-1282, M 24-6-1865.

52 BOA *MVL*, nr. 1074/26, H 23-10-1281, M 21-3-1865.

iane yardımında bulunması dikkat çekicidir. Üstelik yardımlarının İvranya Müslüman ahalisi yardımlarından fazla oluşu insanîyetin varlığına dair anlamlı bir işarettir.⁵³ Sofya, Selanik, Siros, Drama, Silistre ve Filibe'den çeşitli miktarda iane toplanmıştır. 1863'te toplanan bu yardımlar doğrudan Niş Mal Sandığı'na gönderilmiş ve muhacirlerin ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmıştır.⁵⁴

Muhacirlere yapılan aynı yardımlar daha çok ekmek gibi temel ihtiyaç maddesinden oluşmaktadır. Örneğin; Belgrad'dan Niş'e gelirken Lom'da konaklayan muhacirlere Lom ahalisi ekmek vermiştir. Niş ahalisi, Belgrad muhacirleri daha Belgrad'dan hareket etmeden evvel kendilerine elbise ve ayakkabı göndermişlerdir. Bunun dışında 1863'te Belgrad'dan Niş'e kış dolayısıyla birçok yorgan gönderilmiştir. Ayrıca İstanbul'dan basma ve Amerikan bezleri gönderilmişken, Niş'teki komisyon aracılığıyla toplanan nakdi yardımlar (yatak, yastık, mum, odun, kömür, şamdan ve ibrik) Belgrad muhacirlerine dağıtılmıştır.⁵⁵

Belgrad muhacirlerine yardım genel olarak bir şeyler vermek üzerine kuruluyken bu durum bazen değişiklik göstermiştir. Bu değişikliklerin başında geçici vergi muafiyetleri gelmektedir. Niş idaresi, muhacirlerin "hâl-i perîşânîleri"ni gördükten sonra radikal bir karar alarak muhacirlere vergi muafiyeti getirmiştir; ancak inisiyatif olarak gerçekleştirdikleri bu eylem İstanbul'un bilgisi dışındadır. Bu illegal tutum kısa bir süre sonra merkezi hükümet tarafından öğrenilince Niş'ten konuya dair açıklama istenmiştir. Niş İdare Meclisi verdiği cevapta; bu konuda ellerinde resmi bir yazı olmadığını, ancak Niş'te kalan muhacirlerin çok fakir olduklarını vurgulayarak 240 muhacir ailesinden 194'ünün yevmiye ile yaşadığını, vergi verebilecek aile sayısının 5-10 civarında olduğunu açıkça ifade etmişlerdir ve muhacirlerden bir süre daha vergi alınmaması talebinde bulunmuşlardır.⁵⁶ Bunun üzerine konu Şura-i Devlet tarafından tekrar görüşülmüş ve 1871'de muhacirlere 10 sene vergi muafiyeti tanınmıştır.⁵⁷

Belgrad muhacirleri Niş'e yerleştikten bir süre sonra işlerini yoluna koymuş ve iskânları büyük oranda tamamlanarak gündelik yaşamlarına devam etmeye çalışmışlardır. Ancak 1866'da yazmış oldukları mahzar oldukça dikkat çekici olup yaşadıkları genel sorunlar üzerine fikir sahibi olmamızı sağlamaktadır. Muhacirlerin istekleri genel olarak şu şekildedir:

- Belgrad'dan ani bir şekilde göç ettiğimiz için timar ve tekaüt evraklarımızı yanımıza alamadık. Bu yüzden yaklaşık 1 senedir timarlarımızın bedellerini alamamaktayız. Sadece yevmiyelerle geçinebilmekteyiz.

53 BOA *I.DH.* nr. 502/34154, H 02-08-1279, M 23-01-1863.

54 BOA *A.MKT.MHM.* nr. 255/51, H 07-07-1279, M 29-12-1862; *A.MKT.MHM.* nr. 259/37, H 15-10-1279, M 05-04-1863; *A.MKT.MHM.* nr. 258/84, H 10-10-1279, M 31-03-1863; *I.DH.* nr. 502/34116, H 27-07-1279, M 16-1-1863.

55 BOA *A.MKT.MHM.* nr. 251/54, H 07-07-1279, M 29-12-1862; *A.MKT.MHM.* nr. 252/13, H 16-07-1279, M 07-01-1863; *A.MKT.MHM.* nr. 252/60, H 21-07-1279, M 12-01-1863; İlker Alptekin, *Mıhat Paşa'nın Niş Valiliği (1861-1864)*, s. 11.

56 BOA *ŞD.* nr. 243/33, H 29-05-1288, M 16-08-1871.

57 BOA *İrade, Şurâ-i Devlet (İ. ŞD)*, nr. 21/917, H 04-06-1288, M 28-08-1871; *A.MKT.MHM.* nr. 465/35, H 05-08-1290, M 28-08-1873.

- Belgrad'da kalan mallarımızın bedeli hala ödenmedi. Ayrıca evlerimizin içerisindeki eşya bedellerinden hiç bahsedilmedi. Bu konuların düzene konulması gerekmektedir.
- Bütün muhacirler için 750 kuruş ev bedeli verilmeli ve sadaka akçesinin ödenmesine devam edilmelidir.
- 500 kuruş ve üstü timara sahip olanlara da yevmiye verilmelidir.

Talepler Tuna Valisi Mithat Paşa tarafından titizlikle incelenmiştir. Netice olarak, timar evrakları İstanbul'dan tedarik edilerek timar sahiplerine verilmiş ve gerekli ödemeler muhacirlere yapılmıştır. Tazminat konusu için Belgrad'da komisyonun toplandığı belirtilerek, artık konunun Belgrad'daki komisyona bağlı olduğu ve bu konuda kendilerinin doğrudan bir şey yapamayacağı ifade edilmiştir. 750 kuruş ev bedelinin sadece çok fakir ve aciz olanlara ödendiği, herkese verilemeyeceği ifade edilerek, sadaka akçesinin sadece bir kez ödenebileceği ve timar geliri 500 kuruştan fazla olanlara yevmiye verilemeyeceği belirtilmiştir.⁵⁸

4. 1878 Berlin Antlaşması ve Niş'te Kalan Müslümanlar

1860-1878 yılları arasında Niş şehri adeta kuzeyden gelen muhacirlerin toplanma ve dağıtım merkeziydi; fakat Berlin Antlaşması'nın 36. maddesinde⁵⁹ belirtildiği üzere; Osmanlı Devleti şehri Sırbistan'a terk edince Niş bu özelliğini kaybetmiştir. Niş hem Belgrad muhacirleri hem de etrafındaki Müslümanlar için artık anılarda kalan bir şehir haline gelmiştir. Niş, Belgrad şehrinin 1862'de yaşadıklarının adeta bir benzerini 1878'de yaşamıştır. Osmanlı kaynaklarında dikkat çekici noktalardan biri de tam burada karşımıza çıkmaktadır. "Vaktiyle Belgrad ahalisinden olup Niş, Bosna ve Vidin taraflarına iskân edilen..."⁶⁰ şeklindeki ifadeler, yıllar önce Belgrad'dan gelen muhacirlerin çok geçmeden yeni bir göç dalgası başlattıklarını gözler önüne sermektedir.

Niş'teki İngiliz konsolos Baker, Londra'ya yolladığı bir mektubunda şehirdeki Müslüman sayısının 8300'lerden 300'e indiğini ve Müslümanlara ait birçok ev ve caminin yıkıldığını belirtmiştir. Baker ayrıca şehirdeki küçük bir Müslüman azınlığın kaldığını ve diğer Müslümanların sınır dışı edildiğini ifade etmiştir.⁶¹

Berlin Antlaşması'yla Sırbistan'daki farklı dinî gruplara dinî serbestlik tanınmış olsa bile bu durum kitlesel göç hareketlerine engel olamamıştır. Ayrıca 93 Harbi devam ederken Niş Müslümanlarının bir kısmı Osmanlı ordusuna başışlarda bulunmuştur. Tuna gazetesi bu konuda detaylar vermektedir. Bu tarz gelişmeler Nişli Müslümanlarla Sırp idaresinin gelecekte ortak yaşayabilme ihtimalini oldukça kısıtlamıştır

Berlin Antlaşması sonrası şehirdeki Müslüman yoğunluğu iyice azalmıştır. Bu nedenle şehirde kalan Müslümanlara dair çok fazla bilgiye sahip değiliz. Niş'te kalan Müslümanlar üç kategoriye ayrılabilir:

58 BOA *İrade, Meclisi Mahsus (İ.MMS)*, nr. 33/1345, H 17-07-1283, M 25-11-1866.

59 BOA *Y.EE*, nr. 73/1, H 20-10-1296, M 07-10-1879.

60 BOA *ŞD*, nr. 2018/2, H 20-04-1309, M 23-11-1891.

61 Machiel Kiel, "Niş", s. 148-149.

- Ekonomik açıdan göç etmeye gücü yetmeyenler.
- Niş'teki emlakini satmak için bekleyenler.
- Sırp idaresine uyum sağlayanlar.

Sırp kaynakları, Niş'te kalan Müslümanlara sistematik baskı veya saldırı olmadığını ifade etmektedirler. Bu düşünceyi destekleyen kişilerden biri de Britanyalı yazar James George Cotton'dur. Cotton, 1884'te Niş'te Müslümanların sünnet törenine benzer bir kutlamayı sokaklarda yaptığını ifade etmiştir; ancak Niş'te Müslüman yerleşim yerlerine yakın yerlerde karakollar kurulması ve Müslüman ve Hıristiyan halkın talepleri sonrası sokaklara Sırp askerî birliklerinin gönderilmesi, olası çatışma ihtimalini gözler önüne sermektedir.⁶²

Müslümanların çoğu Niş'te eski bir muhacir mahallesi olan Belgrad Mahallesi'nde kalmaya devam etmiştir. Orada var olan ve Osmanlı'dan kalan en önemli eserlerden biri olan cami, II. Dünya Savaşı'nda Niş'in bombalanması üzerine yıkılmıştır.

Niş'teki Müslümanların sayısı zaten çok değildi. 1873 Prizren Salnamesi'nde Niş'te 5500 ev varken 1878'de bu sayı yaklaşık 3000'lere düşmüştür. Bu durum yaklaşık 2500 Müslüman hanenin göç ettiğini göstermektedir. Keza 1878'de Sırp yönetiminin Niş'te yaptıkları nüfus sayımına göre sadece 401 Müslüman Niş'te kalmıştı.⁶³

Niş'teki Müslümanların eski ekonomik güçlerine sahip olmak şöyle dursun ekonomik durumları gün geçtikçe kötüleşmekteydi. Bu durum, kalan Müslümanların zamanla göçüne neden olmuştur. Keza Niş Müslümanlarının yaşadığı bir diğer problem de eğitimdi. 1878 sonrasında Müslümanların Niş'teki tek okulu Belgrad Mahallesi'nde bulunmaktaydı ve bu okula 25 erkek 12 kız öğrenci devam etmekte olup okul müdürü ise Hacı Ali Mustafoviç'ti. 1879 tarihli okul raporuna göre çocuklar Kur'an'ı iyi okumaktaydılar. Ayrıca Türkçe, Arapça ve Acem dillerini nispeten öğrenmişlerdi. Fakat zamanla öğrenci sayısı azalınca okul 1895 yılında kapanmıştır. Daha sonra okul ve öğrencileri aynı bölgede açılan Sırp devlet okuluna bağlanmıştır.⁶⁴

Niş de dâhil birçok Balkan toprağı kaybedildiğinde Osmanlı Devleti bu topraklara sırtını dönmemiştir. Örneğin İsmail Zühdü, bölgedeki Müslüman vatandaşların sorunlarının çözümü için Niş komiserliğine tayin olmuştur.⁶⁵ Daha sonra bölgeye 1880'de gelen Sırbistan Komiseri Muhammet Ali, Niş'teki Müslümanların sorunlarını çözmek ve onlara yalnız olmadıklarını göstermek için birtakım sembolik girişimlerde bulunmuştur. Bunlar; Niş'te bir camiye hafız ve vaiz atanmasıdır. Ayrıca Niş'teki evini kandil, fener, Osmanlı sancakları ve Sultan II.

62 *Niş Gazette*, 11 Ocak 1925, nr. 4-5, s. 2; Todor Stankovich, *Uspomene*, NIP Hemikals, Pirot 1996, s. 28; Peter Manoylovich, *Oslobođenje Niša. Iz uspomena jednog srpskog oficira*, Tamparija G. Davidovića Komp Belgrat 1903, s. 42; Ljubodrag Ristic, "Britanski putopisci o Beogradu u drugoj polovini XIX veka", *Belgrade in the Works of European Travel Writers, Serbian Academy of Sciences and Arts Institute for Balkan Studies, Special Edition LXXIX*, (2003), s. 230.

63 Vladimir Stoyančević, "Demografska sturktura od 1878. Do kraja IX veka," *Istorija Niša*, II, s. 24; Miloš Marsenić, *Politički život u Nišu u vreme vladavine Obrenovića (1878-1903)*, Filozofski Fakultet, Kosovska Mitrovica 2010, s. 104.

64 Marsenić, *age.*, s. 94; Milan Milovanovich, "Škole i školstvo, Istorija Niša", *Istorija Niša*, II, s. 125.

65 BOA ŞD, nr. 305/16, H 25-5-1302, M 12-03-1885.

Abdülhamit'in fotoğrafıyla süsleyerek padişahın tahta çıkış gününü birçok kişi ile kutlamıştır. Komiserin akşam verdiği ziyafet sonrasında Niş Müslümanlarının katılımıyla "Padişahım çok yaşa!" nidaları dile gelmiştir.⁶⁶

I. Dünya Savaşı başlarına ait Osmanlı kayıtları Niş'te hala Müslümanların olduğunu göstermekteydi. Niş'te Osmanlı vatandaşı Hoca Mustafa'nın ölümü üzerine bölgede bulunan eşi ve 5 çocuğu ekonomik zorluklarla karşı karşıya kalmışlardır. Osmanlı Devleti, savaşın yaklaşmasını da dikkate alarak bu kişilerin bölgeden ayrılmasını istemiş ve Avusturya'nın Niş konsolosluğundan bu konuda yardım talep etmiştir.⁶⁷

5. Niş'ten Ayrılan Müslümanlar

Berlin Antlaşması'yla beraber kaybedilen toprakların Sırbistan'a resmen terki gündeme gelmişti. Bu noktada gerek Sırbistan gerekse Karadağ'a bırakılacak yerlerdeki ahaliyi bilgilendirmek amacıyla 1878'de Mehmet Ali Paşa bölgeye gönderilmiştir. Kendisine verilen talimatnamede, bırakılacak yerlerdeki ahalinin tahliyesi vurgulanmaktaydı. Sorunsuz tahliye işlemlerini tamamlaması istenilen Mehmet Ali Paşa'ya, toprağını terk etmeyen ahali olursa Berlin Antlaşması maddelerinin açıklaması gerektiği, eğer yine de tahliyeye yanaşmayan olursa bundan zarar göreceklere söylemesi emredilmiştir. Talimatın son kısımlarında, Sırbistan ve Karadağ topraklarında yaşamak istemeyen Müslüman olursa Osmanlı ülkesine göç edebilecekleri ifade edilerek bu konuda halkın bilgilendirilmesi istenmiştir.⁶⁸

Talimatnameden açıkça anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti, Müslümanların sorunsuz tahliyesini arzulamaktaydı. Tahliye sırasında Mehmet Ali Paşa'nın yanına bir din adamının verilmesi bu düşünceden ileri gelmektedir. Keza talimatnamenin birçok noktasında halka "nasihat edilmesi" ifadesi, gergin siyasi ve toplumsal atmosferin yatıştırılmaya çalışıldığını göstermektedir.

Niş'ten güneye doğru yapılan göçler Osmanlı Devleti'nin bilgisi dâhilinde gerçekleşmekteydi ve bu göçler başta Belgrad'daki Osmanlı Devleti yetkilileri olmak üzere göçün gerçekleştiği merkezler tarafından bilinmekteydi. Göçlerin Osmanlı Devleti'ne ciddi bir maliyeti olmakla birlikte, genel olarak Niş ve civarındaki yerlerden yapılan çoğu göç kabul edilmiştir; fakat ilerleyen zamanlarda bu bölgeden güneye doğru yapılacak bazı göçlere maddi destek verilmediği kaynaklara yansımıştır. Örneğin; 1885'te Bulgarlarla Sırlar arasında yaşanan savaş, Niş ve Leskovaç'taki Müslüman ahaliyi oldukça korkutmuş ve ahali Priştine'ye göç etmek istediklerini belirterek Osmanlı Devleti'nden 300 lira yol masrafı talebinde bulunmuşlardır; fakat Osmanlı Hükümeti, Sırlar ile Bulgarlar arasında savaşın durduğunu ve Sırların Müslümanları göçe zorlayacak herhangi bir davranışın içinde olacağını düşünmediğini belirterek göçün gereksiz

66 BOA Yıldız, *Komiserlikler ve Müfettişlikler Tahrirâtı (Y.PRK.MK)*, nr. 1/26, H 27-09-1297, M 02-09-1880.

67 BOA *Hariciye Nezareti, İdare (HR. İD)*, nr. 29/71, M 20-04-1914; *HR. İD*, nr. 30/3, M 13-06-1914.

68 BOA *Sadaret, Mukavelenameler (A.DVN.MKL)*, nr. 16/4, H 15-08-1295, M 14-08-1878.

olduğunu belirtmiştir.⁶⁹ Osmanlı Devleti'nin 300 lirayı ödemeyi kabul etmemesinde, hicretin maddi külfeti ve bölgede yok olmanın eşliğine gelmiş Müslüman kimliğini koruma fikrinin etkili olmuş olabileceği düşünülebilir.

5.1. Niş Muhacirleri Hangi Bölgelere Yerleştirildi?

Niş muhacirlerinin büyük bir kısmı Niş'e yakın bölgelere göç etmiştir. Bunlar arasında Kosova,⁷⁰ Kuzey Makedonya, Bulgaristan ve Yunanistan gibi Müslüman nüfusun yoğun olduğu yerler başta gelmektedir. Kosova'da Prizren; Kuzey Makedonya'da Üsküp⁷¹, Kalkandelen,⁷² İştıp⁷³, Pirlpepe⁷⁴, Manastır⁷⁵ ve Ohri⁷⁶ başta gelirken, Yunanistan'da Selanik⁷⁷ ve Gümölcine⁷⁸ önemli oranda Niş muhaciri barındırmıştır. Ayrıca Bulgaristan'da Osmaniye ve Koçane⁷⁹ bölgeleri Niş muhacirlerinin Balkanlardaki diğer iskân merkezleri arasında yer almaktadır.

Niş muhacirlerinin iskân mahalli Balkan coğrafyasıyla sınırlı değildir. Oldukça geniş bir coğrafyaya dağılmış muhacirler Anadolu'da daha çok kıyı ya da kıyıya yakın bölgelere yerleştirilmişlerdir. Anadolu'nun iç ve kurak bölgelerine yerleştirilmemelerinin nedeni, muhacirlerin geldikleri yerle yerleşecekleri yer arasında uyum gözetilmesidir. Bu doğrultuda Niş muhacirleri Anadolu'da İzmir⁸⁰, Aydın⁸¹, İstanbul⁸², Kastamonu⁸³ ve Manisa⁸⁴ gibi yerlere iskân edilmişlerdir.

Muhacirler bazen iskân edildikleri yerde yaşamayı tercih etmemiş, başka yerlere göç etmişlerdir. Bu tarz göçlerden biri var ki oldukça ilginçtir. Niş'e bağlı Ürgüp muhacirlerinden Mustafa, Sinop hapisanesinde – içeriğini bilemediğimiz bir suçtan ötürü – 15 sene kürek cezasına çarptırılmıştır ve 1887'de cezasının üçte birini dahi tamamlayamamışken yetkililerden

69 BOA *A.MKT.MHM*, nr. 487/58, H 09-03-1303, M 16-12 – 1885; *Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)*, nr. 6/47 H 05-03-1303 M 12-12-1885.

70 BOA Dahiliye *Nezaretî, Mektubi Kalemi (DH.MKT)*, 1324/37, H 19-09-1295, M 16-09-1878.

71 BOA *Yabancı Arşivler, Makedonya Arşivi (YB021)*, nr. 59/35. Rumi (R), 28-12-1300, 12-03-1885.

72 BOA *DH.MKT*, nr. 1719/55, H 29-08-1307, M 20-04-1890.

73 BOA *Teftişat-ı Rumeli Evrakı, Arzuhaller (TFR I ŞKT)*, nr. 15/1462, H 27-04-1321, M 23-07-1903.

74 BOA *DH.MKT*, nr. 171/28, H 12-05-1311, M 21-11-1893.

75 BOA *DH.MKT*, nr. 1957/61, H 09-11-1309, M 05-06-1892; HR.TH, nr. 133/89, M 21-09-1893.

76 BOA *Zabtiye (ZB)*, nr. 109/7, H 24-11 – 1307, M 12-07-1890.

77 BOA *Hariciye Nezaretî, Tahrirat Odası (HR.TH)*, nr. 53/24, M 17-09-1884.

78 BOA *Yıldız, Mütenevvi Evrak (Y.MTV)*, nr. 33/10, H 04-09-1305, M 15-05-1888.

79 BOA *Sadaret, Bulgaristan (A.MTZ.04)*, nr. 18/55 H 22-04-1298, M 24-03-1881; *DH.MKT*, nr. 2795/41, H 26-03-1327, M 17-04-1909.

80 BOA *HR.TH*, nr. 34/55, M 28-02-1880; *ŞD*, nr. 1381/15, H 23-06-1302, M 09-04-1885.

81 BOA *ŞD*, nr. 1381/15.

82 BOA *DH.MKT*, nr. 877/18, H 24-5-1322, M 6-8-1904; *Babialı Evrak Odası (BEO)*, nr. 1136/85144, H 15-01-1316, M 05-06-1898.

83 BOA *Hariciye Nezaretî, Hukuk Kısmı (HR.H)*, nr. 51/1, M 06-08-1885.

84 BOA *DH.MKT*, nr. 1936/81, H 25-08-1309, M 25-03-1892.

kendisinin Manastır'daki hapisaneye nakledilmesini istemiştir. Nedeni ise orada bulunan eşinin yalnız ve kimsesiz olmasıdır.⁸⁵

Niş muhacirlerinin büyük çoğunluğu iskân edildiyse de bazıları çeşitli sebeplerden ötürü yerleştirilememişlerdir. Bu sorun 20. yüzyılın başlarında da görülmekteydi. Örneğin; Priştine'de yaklaşık 10.000 kişi 1909 itibarıyla iskân edilememiştir. Siyasi gerekçelerden ötürü 10.000 kişinin Bulgaristan imtiyaz hattında bulunan Osmaniye ve Koçane kazalarında satın alınacak arazilere yerleştirilmesi düşünülmüştür; ancak rakamın büyüklüğü Osmanlı ekonomisinin iskâna yetersiz kalacağı anlamına gelmektedir. Bu yüzden 10.000 kişinin iskân süresi oldukça uzamış ve halk sefaletle uğramıştır. Muhacirlerin iskân ve zirai alet masrafı için 6300 liranın sarf edilmesi gerekmektedir. Böylesine büyük bir rakamın bir kısmının borçlanılarak karşılanması düşünülmekteydi; ancak bu düşünce de ekonomik şartlardan ötürü akamete uğramıştır.⁸⁶

5.2. Muhacirlere Yapılan Yardımlar ve Muhacirlerin İstihdamı

Muhacirlere yardım, göçlerle birlikte başlamıştır. 1878'de Kosova'ya gelen Niş muhacirlerinin iaşelerinin süratle temini için girişimler başlamıştır.⁸⁷ Bu yardımlar bazen aynı bazen ise nakdi yapılmıştır. Yardımlar, ilgili belediye ve muhacirin komisyonları tarafından yapılmıştır. Aynı yardımlar incelendiğinde, yardımın niteliği çeşitlilik gösterebilmektedir. Örneğin; Üsküp'e göç etmiş bazı Nişli dul kadınlara on beşer kıyie odun yardımı yapılmıştır. Yine Niş ve Niş'e bağlı Üsküp'e göç eden 22 erkek muhacire 2 aylık tayinat verilmiştir.⁸⁸ Tayinatların sadece 2 aylık olması, onların kendilerini ekonomik açıdan toparlamalarına kadar yapılan geçici yardım olarak düşünülebilir. Muhacirler çeşitli sebeplerden ötürü maaş talebinde bulunmuşlardır. Örneğin; Selanik'teki Niş muhacirlerinden Atiyye Hatun ve Hafize Hatun fakirliklerinden ötürü, keza Selanik İki Şerefeli Mahallesi'nde bulunan Niş muhaciri Hatice Hatun fakirliği ve 2 yaşındaki oğluyla bir başına olduğu için, yine Selanik'te aynı mahallede ikamet eden Niş muhaciri Salih de ikiz çocukları ve fakirliğini gerekçe göstererek maaş talebinde bulunmuşlardır.⁸⁹

İlgili belediyeler, talepte bulunan kişilerin genel durumlarını tespit etmek için inceleme başlatmış ve gerçekten ihtiyaç sahibi olduğuna kanaat getirildiğinde kişilere maaş bağlanmıştır. Bu maaş genel itibarıyla 30 kuruştur.

Bazı muhacirlerin yardım talepleri ise duygusal niteliktedir. Selanik'teki Niş muhaciri Sadiye Hatun 2 defa göç ettiğini ve eşiyle Selanik'e geldiğini belirtmiş, eşini 5 sene önce kaybettiğini belirterek elindeki paranın bittiğini söylemiştir. Gidecek hiçbir yeri olmadığını ve "aç" olduğunu açıkça vurgulayan Sadiye Hatun, 1906 yılında hiç olmazsa "ekmek parası"nın kendisine

85 BOA *DH.MKT.* nr.1398/74, H 15-05-1304, M 09-02-1887.

86 BOA *DH.MKT.* nr. 2795/41, H 26-03-1327, M 17-04-1909.

87 BOA *DH.MKT.* nr.1324/37, H 19-09-1295, M 16-09-1878.

88 BOA *YB.021.*, nr. 60-275, H 09-03-1296, M 03-03-1879; *YB.021.* nr. 59/47 H 10-04-1298, M 12-03-1881.

89 BOA *DH.MKT.* nr. 1464/97 H 3-3-1305 M 19-11-1887; *DH.MKT.* nr. 2050/7, H 19-07-1310, M 06-02-1893; *DH.MKT.* nr. 249/55 H 17-12-1311 M 21-06-1894; *DH.MKT.* nr. 392/81, H 11-01-1313, M 04-07-1895.

verilmesini talep etmiştir. Bunun için belediye dairesine defalarca başvurarak yalvardığını belirten muhacir, “Gözyaşlarının belediye reisinin merhametini celp etmediğini”⁹⁰ söylemekten geri kalmamıştır. Sonuç olarak belediyeden münasip miktar maaş talebinde bulunmuştur.

Niş muhacirlerinin büyük bir kısmı tarım ve hayvancılıkla uğraşırken bir kısmının da çeşitli memuriyetlere istihdam talepleri söz konusu olmuştur. 1898’de Muhacir Zeynelabidin, İstanbul’da Rüsûmat Emanetinde görev almak istemiştir. 1892’de Manisa’daki Niş muhaciri Mehmet Ali ise okuryazar olduğunu belirtip uygun bir işte görev talep etmiştir. Yine Niş muhacirlerinden Hasan Tahsin Efendi, 1902’de İstanbul Şehremanetine bağlı Kantar İdaresi müfettişliğinde istihdam edilmiştir.⁹¹

Bazı muhacirler de önceki görevlerine uygun iş talebinde bulunmuştur. Örneğin; 1894’te Muhacir Hasan daha önce askerlik görevinde bulunduğunu belirterek Rüsûmat Emanetinde muhafaza kolculuklarında görev almak istemiştir. Muhacir Mehmet ise bir zamanlar Niş’teki Cinayet Meclisi’nde yazı işlerinde çalıştığını belirtmesi üzerine 1883’te Dersaadet Bidayet Mahkemesi’nde görevlendirilmiştir.⁹²

5.3. Tazminat Meselesi

Bu mesele Niş ve Niş’e bağlı yerlerden göç eden muhacirlerin geride kalan mallarının bedelini bizzat kendileri veya vekilleri vasıtasıyla tazmin etmesi esasına dayalıdır. 1878’den 1900’lerin başına kadar devam eden böylesi bir girift konu Osmanlı Devleti ve Sırbistan’ın çoğu zaman hukuki düzlemde karşı karşıya gelmesine ve bazen de tansiyonun yükselmesine neden olmuştur. Bu süreçte Niş muhacirlerinin emlak işleriyle Osmanlı ve Avusturya’nın Niş Konsoloslukları, Belgrad Sefareti ve Osmanlı’nın Niş’te bulunan komiserleri ilgilenmiştir.

Osmanlı Devleti ve Sırp yetkilileri konuya çok da yabancı değildir. Belgrad Hadisesi’nden sonra oradan ayrılan Müslümanlar mallarını tazmin etmek istemiş ve bu konuda gerekli girişimlerde bulunulmuştur. Yapılan görüşmeler sonrasında komisyon kurularak Sırp, Belgrad’daki “metruk emval” için muhacirlere ödeme yapmıştır. Niş’te bulunan Belgrad muhacirleri de bu kapsamda tazminatlarını taksit taksit almışlardır.⁹³ Sırp, bazen ödemeleri geciktirmiş bazen de düzensiz ödemelerde bulunmuşlardır. Bu nedenle Niş’teki Belgrad muhacirleri, böylesi bir sorunu kesin çözüme kavuşturmak amacıyla İstanbul’a temsilci dahi yollamıştır.⁹⁴

1878 öncesi tazminat meselesi çok fazla gündeme gelmemiş, en azından kaynaklara çok fazla yansımamıştır; ancak 93 Harbi sonrası başlayan kısa aralıklı ve yoğunluklu göçler, “Tazminat Meselesi”ni de beraberinde getirmiştir.

90 BOA *TFR.I. ŞKT*, nr. 89/8877, H 22-04-1324, M 15-06-1906.

91 BOA *BEO*, nr. 1136/85144, H 15-01-1316, M 05-06-1898; *DH.MKT*, nr. 1936/81, H 25-08-1309, M 25-03-1892; *DH.MKT*, nr. 2599/21, H 03-12-1319, M 13-03-1902.

92 BOA *BEO*, nr. 528/39531, H 06-06-1312, M 05-12-1894; *İ. DH*, nr. 899/71472, H 14-12-1300, M 16-10-1883.

93 BOA *I.MVL*, nr. 559/25112, H 18-04-1283, M 30-08-1866.

94 BOA *İrade, Meclisi Mahsus (I.MMS)*, nr. 33/1345, H 17-07-1283, M 25-11 1866.

İlk olarak Berlin Antlaşması'nın 39. maddesi; Sırbistan'dan göç eden kişilerin buradaki malını kiralayabileceğini ve vekilleri vasıtasıyla yönetebileceğini ifade ederken, üç sene içerisinde bir komisyonun kurularak bu işlerle ilgileneceğini de vurgulamıştır.⁹⁵ Ayrıca Sırbistan ve Karadağ'daki Müslüman ahaliyi göçlere dair bilgilendirmek amacıyla bölgeye sevk edilen Mehmet Ali Paşa'ya verilen talimatlardan birisi de bu doğrultudadır.⁹⁶

Tazminat meselesini halledebilmek için ilk etapta görüşmeler başlamış ve Sırbistan tarafından Miloyko Leshyanin ve Osmanlı tarafından Raşit Paşa'yla Halil Paşa arasında antlaşma sağlanmıştır. Yapılan bu antlaşmaya göre Sırbistan, ülkesindeki Müslümanların malını ve canını korumayı garanti etmiştir. Ayrıca antlaşmada şu kararlar da alınmıştır:

- Osmanlı Devleti'ne ait emlak, o zamana kadar kullanılmamışsa açık arttırmayla kiralanacaktır.
- Niş'e göç eden Müslümanların malları için; eğer emlakın sahibi Türk olup bu kişi daha önce kendi emlakinde çalışmışsa, bu emlak açık arttırmayla kiralanacaktır. Eğer göç eden Türk, kendi emlakinde çalışmamışsa (bir başka deyişe Sırlar çalışmışsa) bu emlak, çalışan kişiye kiralanacaktır.⁹⁷

Alınan bu kararlar, toprak sahiplerini kapsamamaktaydı. Toprak sahipleri, geçmişte timar statüsünde bulunan topraklarının kanunlarla düzenleneceği hakkında bilgilendirilecekti. Bu şekilde kişilerin toprakları üzerindeki hakkı garanti altına alındığı gibi gelecek yıl topraklar ekilebilecekti.⁹⁸

Niş'te bulunan yerel mahkeme açık arttırma usulüyle kiralama faaliyetlerini başlatmıştır; ancak Sırp köylülerle toprak sahipleri arasındaki ilişki oldukça karmaşıktı. Bu sebeple 1879'da Agrar Komisyonu adıyla yeni bir komisyon kurulmuştur. Komisyon, Müslümanlara ait çiftliklerin fiyatlarını belirlemekteydi. Ayrıca Müslümanlar çiftliğin kendisine ait olduğunu komisyona kanıtlamak zorunda olup bu noktada devreye Niş'teki yerel mahkeme girmektedir. Komisyonun kurulması ve hazırlanan "Yeni Topraklarda Agrar İşlerini Düzenlemek İçin Hazırlanan Kanun" ile tazminat işleri nispeten düzene girmiştir. Bu şekilde Sırp Hükümeti, çiftliklerde çalışan Sırp köylüleri vergi ödemekten koruduğu gibi onlara çalıştıkları çiftliklerde imtiyaz tanımıştır; fakat tüm bunların karşılığında köylü, çiftlik sahibi Türklerden toprakları satın almak zorundadır. Köylü, çiftlik sahibine bedeli ödemeyi reddederse çiftlik sahibi çiftliği başka birine satabilecekti. Eğer satıcıyla alıcı fiyatta anlaşamazsa özel bir komisyon durumu inceleyecek ve kesin fiyatı belirleyecektir. Ödeme süresiye 5 yıldan fazla olmayacaktır.

Tazminat meselesi sürecinde taraflar arasında zaman zaman tansiyon yükselmiştir. Yüksek tansiyon, Niş'teki yerel mahkemeye sürekli başvuru şeklinde tebarüz etmiştir. 1879'un Şubat ve Nisan ayları arasında mahkemeye 248 başvuru gerçekleşmiş olup bu başvuruların 122'si

95 BOA *YEE*, nr. 73/1, H 20-10-1296, M 07-11-1879.

96 BOA *A.DVN.MKL*, nr. 16/4, H 15-08-1295, M 14-08-1878.

97 Sevdelin Andreyevich, "Pravno regulisanje društveno-ekonomskih odnosa", *Istorija Niša*, II (1984), s. 46.

98 Sevdelin Andreyevich, *agm.*, s. 46.

ödemenin gecikmesi, 17'si emlak sahipliği durumunu kanıtlama, 17'si alım satım ve 13'ü fiyat belirleme üzerinedir.

1879 Haziranına kadar dava sayısı 486'ya çıkmıştır. Bu davaların bir kısmı borçlu çiftlik sahiplerinin şikâyetlerinden oluşmaktadır. Buna göre hasattan önce borçlanan Türkler, hasatla birlikte borçlarını ödemeyi planlıyorlardı; ancak 93 Harbi'nin çıkışı ve ardından onların göç etmesi üzerine çiftlikleri alacaklılara satılmıştır.⁹⁹

Konuyla ilgili diğer şikâyetler şunlardır:

- Agrar Komisyonu'nun tayin ettiği bedelin az olması sebebiyle Osmanlı Hükümeti'nin Sırbistan'ı protestosu üzerine Türkler tarafından başvuru yapılmaması ve sadece köylüleri dinleyen komisyonunun tek taraflı karar vermesi,
- Vekâletnamelerine Sırp Dışişleri Bakanlığı tarafından el konulması ile emlak sahipliği durumunun işpat edilememesi,
- Emlak sahibinin Agrar Komisyonu'na müracaat edip de takdir edilen fiyatı beğenmeyerek çekilmesi,
- Komisyonun kurulmasından habersiz olan bazı Türk mal sahiplerinin başvuru esaslarını bilmemesi,
- Komisyonun toplanma zamanını bilmeyen bazı Türklerin mallarının açıkta kalması,
- Savaş sonrası Sırların zayıyatı gerekçe gösterilerek, Müslümanların 10 milyon franga yakın parayı ödemeye mahkûm edilmesi.

Osmanlı Devleti, temel amacının halkının hakkını korumak olduğunu çoğu zaman belirtmekteydi. Yine Osmanlı tarafına göre şikâyetlerin bu kadar uzamasında iki faktör etkilidir. Bunlar; Sırların çiftlik sahibini Sırp uyruğuna geçmeye zorlamaları ve Belgrad elçisi Halit Bey'in yaptıkları daha doğrusu yapmadıklarıdır.

Halit Bey'e yönelik şikâyetlerin başında, elçilik binasında sürekli kumar oynaması ve Agrar Komisyonu kararlarını şikâyete gelen kişilere "Ben politika memuruyum. Hukuk işlerine karşıyım." diyerek onlara Agrar Komisyonu'na müracaat etmemeleri için baskı yapmasıdır. Ayrıca Halit Bey, Niş'te Müslüman ahalinin emlak işleriyle ilgilenecek Komiser İsmail Bey ve Markaryan Efendi'yi engellemiş ve onları adeta işlevsiz hale getirmiştir.

Bu tarz yoğun şikâyetler sonrası Osmanlı Devleti 1884'te bölgeye müfettiş göndermiştir. Ayrıca Osmanlı Hükümeti'yle Sırbistan arasında görüşmeler başlamış ve feshedilmiş Agrar komisyonu sonrası şikâyetleri dinleyecek ve çiftliklerin bedellerini gözden geçirecek yeni bir komisyonun kurulmasına karar verilmiştir. Niş mahkemesinden oluşturulan bu komisyon Leskovaç'a giderek fiyatları tekrardan gözden geçirmesine rağmen fiyatlarda bir değişiklik olmamıştır.¹⁰⁰

99 Sevdelin Andreyevich, agm., s. 47.

100 BOA *Hariciye Nezareti, İstişare Odası (HR. HMŞ.İŞO)*, nr. 166/45, H 23-08-1301, M 18 – 06-1884; *HR.TH*, nr. 51/18, M 17-05-1884; *HR.TH*, nr. 51/19 M 17-05-1884.

Niş'teki emlak ve tazminat konusu üzerine en ilgi çekici örneklerin başında Lazar Çiftliği gelmektedir. Osmanlı adına Sırbistan Komiseri İsmail Bey, Niş'teki vakıf mallarıyla yakinen ilgilendiği gibi Lazar Çiftliği'yle de oldukça ilgilenmiştir. İsmail Bey'e göre Sırp çiftlik hakkında "suiniyet"e sahip olup çiftlik üzerindeki Osmanlı hakkını gölgelemek istemektedir. Bu yüzden İsmail Bey, çiftlik konusunu oldukça sıkı tutarak yaşananları ayrıntısıyla Belgrad Sefareti ve merkeze aktarmıştır. O, 1883'te Hariciye Nezareti'ne hitaben kaleme aldığı bir yazısında; Agrar komisyonunun Ahmet Efendi adlı bir kişiyi çiftliğin "sahibü'l-kadim"i olarak tanıdığını belirtmiş ve bu doğrultuda çiftliğin fiyatının, satış için belirleneceğini söylemiştir;¹⁰¹ fakat Osmanlı Devleti'ne göre çiftliğin yarısı mahlûdür ve bu yüzden bu kısım Osmanlı Devleti'ne aittir. Tam bu noktada Niş yerel mahkemesiyle Agrar Komisyonu'nun Osmanlı Devleti hakkını yok saymak amacıyla Ahmet Efendi'yi çiftliğin sahibi olarak kabul ettiğini İsmail Bey belirtmiş ve bu kararın yanlış olduğu vurgulanarak Agrar Komisyonu'na itiraz edilmiştir; fakat komisyondan geri dönüş olmayınca Sırbistan protesto edilmiştir.

Protesto sonrası Lazar Çiftliği konusunu gündeminden düşürmeyen Osmanlı yetkilileri, itirazlarını yoğunlaştırmış ve daha sonra alınan bir kararla çiftliğin yarısının Osmanlı Devleti'ne ait olduğu Niş yerel mahkemesince kabul edilmiştir. Bu doğrultuda çiftliğin yarı bedeli 1887'de İsmail Bey'e verilmiştir.¹⁰²

Niş'ten ayrılan muhacirler, emlaklerinin akıbetiyle ilgilenebilmek için farklı yollara başvurmuşlardır. Bunlar arasında ilki, Niş'e geri dönerek bizzat bu işlerle ilgilenmek gösterilebilir. Örneğin; asker olan muhacir İbrahim 1892'de Niş'teki arazisinin satışı için bölgeye gitmek istemiş ve 2 ay izin istemiştir.¹⁰³

Bu tarz taleplerin savaşın hemen bitiminde başladığı söylenebilir. Kosova'ya göç eden birtakım Niş muhaciri Niş'e geri dönerek emlak ve eşyalarını satmak istemiştir; fakat Sırbistan ile resmi ilişkilerin henüz başlamamış olması ve muhacirlerin pasaporta sahip olmaması bu durumu güçleştirmiştir. Keza Üsküp'e göç eden Niş muhacirleri, Niş'e dönerek orada kalan yemleriyle hayvanlarını beslemek ve kışı Niş'te geçirmek istemişlerdir.¹⁰⁴

Bu tür olaylardan biri vardır ki Osmanlı bürokrasisini uzun süre meşgul etmiştir. Bahsedeceğimiz olayın baş aktörü, Niş'in Taşköprü Mahallesi'ne mensup olup 93 Harbi sonrasında Selanik'e ailesiyle birlikte göç eden Mehmet'tir. Mehmet, eşi Münevver ve ailesinin diğer fertleriyle Selanik'e göç ettiği sırada Ürgüp'te 2 adet eve sahipti. Bu evlerin toplam bedeli 20.000 kuruş olup Mehmet, uzunca yıllar bu parayı temin edebilmek için kâh Niş'e kâh İstanbul'a gitmiştir.

101 BOA *HR.TH*, nr. 45/54, H 0 2 – 08 – 1300, M 08 – 06-1883.

102 BOA *HR.TH*, nr. 70/31, M 8-1-1887.

103 BOA *HR.TH*, nr. 124/100, M 31-10-1892.

104 BOA *Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS)*, nr. 1489/15, M 28-11-1878; *HR. HMŞ.İŞO.*, nr. 162/22, H 01-12-1295, M 26-11-1878.

Belgrad Sefareti'nden gelen çağrı üzerine Selanik'teki evini satarak Niş'e giden Mehmet, evinin bedelini almak niyetindeydi. 9 ay boyunca Niş'te kalan Mehmet, davasını takip etmiş ve sonuç olarak Niş Şehbenderliği Selanik'e geri dönmesi gerektiğini, parayı kendisine yollayacağını ifade etmiştir. Bu doğrultuda Selanik'e dönen Mehmet'e bir süre sonra Niş Şehbenderliğinden mektup gelmiş ve parayı İstanbul'da Hariciye Nezareti'nden alması gerektiği söylenmiştir. Bunun üzerine 1893'te İstanbul'a giden Mehmet, yetkililerden sadece 1200 kuruş alabilmiştir. Daha sonra ailesini de yanına alan Mehmet uzunca bir süre parasını alabilmek için girişimlerde bulunmuş; ancak evlerin tapusunun zayi olması ve İstanbul'da Mehmet'e dair kayıtların olmaması sebebiyle yaşanan girişimler sonuçsuz kalmıştır. Bu süreçte oldukça fakir bir hayat süren Mehmet ve ailesine 1897'de 600 kuruş atıyye verilmiştir. Bu sırada paradan umudunu kesen Mehmet, Sultanahmet'te boş bir evin kendisine tahsis edilmesini dahi istemiş; ancak bu talebi reddedilmiştir.

Sırp tarafına gelince, onlar ısrarla 1200 kuruş haricinde bir miktarın ödenemeyeceğini belirtmişlerdir. Daha sonra Belgrad Sefareti'yle İstanbul arasında yapılan görüşmelerde Mehmet ve eşinin evlerini başka kişilere sattığı, bu yüzden haklarında dava açılıp aleyhte karar çıktığı belirtilerek bir daha teşebbüste bulunmaya gerek olmadığı Belgrad'dan ifade edilmiştir.¹⁰⁵

Niş'e geri dönemeyen muhacirler ise vekilleri aracılığıyla mallarını satmış ya da farklı şekilde değerlendirmişlerdir. Ayrıca vekil belirlenmesi noktasında Belgrad Sefareti çoğu zaman ön plandadır. Sefaret, muhacirler ile Sırp yetkilileri arasında adeta köprü konumundadır. Örneğin; 1875'te Kastamonu'da sakin Niş muhaciri Cemile Hatun, Niş'teki emlakini satmak için orada bulunan akrabası Hüseyin Ağa'yı vekil olarak tayin etmek istemiştir. Bu konuda gerekli yazışmaları Belgrad Sefareti yapmıştır.¹⁰⁶

Vekil işleri bazen pek yolunda gitmemiştir. Örneğin; Şehirköy muhacirlerinden Emine, bölgede Başatnali adlı bir çiftliğin sahibi olup biriken yıllık kirasını alması için önce vekilini Şehirköy'e yollamış; ancak o ücretin tahsilinde başarılı olamayınca bu sefer 1884'te eşi Fehmi Efendi'yi vekil olarak yollamıştır. Vekil Fehmi Efendi, çiftliğin sakinleriyle bir araya gelemediği gibi hakkında açılan davada kendisine masraf da çıkarılmıştır. Ayrıca çiftliğin mülkiyeti Sırp tarafından satın alınmak istenmiş ve 2000 lira onlar tarafından teklif edilince Fehmi Efendi yerine başka bir vekil bırakarak geri dönmüştür.¹⁰⁷

Vekâlet konusunda, zimmete para geçirme gibi birtakım yolsuz davranışlar da yaşanmıştır. Bu tarz yolsuzluklar kamu görevlileri tarafından yapıldığı gibi oldukça yakın akraba olan vekiller tarafından yapılmıştır. Niş muhacirlerinden Mahmut, Sırp Alekso'yu vekil tayin edip ev kirasını kendisine yollamakla görevlendirmiştir; ancak Alekso evin parasını göndermeyince Mahmut, onu 1884'te Osmanlı Devleti'ne şikâyet etmiştir. Yine Niş muhacirlerinden Fatma Hatun'un

105 BOA *BEO*, nr. 893/66961, H 06-08-1314, M 10-01-1897; *BEO*, nr. 886/66436, H 22-07-1314, M 27-12-1896; *A.MTZ.04*, nr. 53/111, H 29-10-1315, M 23-03-1898.

106 BOA *HR.H*, nr. 51/1, M 06-08-1885.

107 BOA *HR. HMŞ.İŞO*, nr. 166/45, H 23-08-1301, M 18-06-1884.

Niş'teki çiftliği, Üsküp tapu memuru Ali Efendi vekâleti altındadır; ancak çiftliğin tapu senetleri ve Fatma Hatun'a ait paraları zimmetinde tutmaktadır. Bu sebeple Fatma Hatun 1881'de yetkili yerlere durumunu arz ederek gerek tapu senedi gerekse parasını talep etmiştir.¹⁰⁸

Niş muhacirlerinden mühtedi Hatice, Manastır'a göç etmiştir. Hatice, Niş'in Yeşniçe köyünde büyük bir arazinin hisselerine sahiptir; ancak içeriğini bilemediğimiz bir sebepten ötürü eşi Recep sahte bir vekâletname hazırlayıp eşinin arazisini satmıştır. 1893'te yaşanan bu olay sonrasında Hatice eşinin cezalandırılmasını istemiştir. Ancak Sırp yetkililer Recep'i teslim etmemiştir.¹⁰⁹

Niş ve Niş'e bağlı kazalarda kalan Osmanlı Devleti ve muhacirlerin emlak bedeli bu süreçte en çok gündemde olan konu başlıkları arasında yer almaktadır. Gerek Osmanlı Devleti'ne gerekse gerçek kişilere ait olan malların satımı ve bedelinin tahsili söz konusudur. Paranın tahsil talepleri farklı gerekçelere dayanmaktadır. Örneğin; 1880'de Şehirköy'deki Sırp idaresi, bölgedeki Galata, Halil Bey ve Kadı Camilerini yıkmış ve Asil Bey Camisi'ni ise satmıştır. Bunun üzerine Osmanlı Devleti yetkilileri, bu camilerin bedelinin talep edileceğini vurgulamıştır.¹¹⁰

Sonuç

Yaklaşık yarım asır Osmanlı hâkimiyetinde kalan Niş, artan Müslüman nüfusuyla Klasik Dönem Osmanlı Balkan coğrafyasında önemli güzergâhlarından biri haline gelmişti; ancak 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin yaşadığı yenilgiler akabinde yaşanan göçler Niş'te de etkisini iyiden iyiye göstermiştir.

Niş, Müslüman göçü konusunda iki yönlü harekete sahne olmuştur ve bu hususta kırılma noktası 1878 yılıdır. 1878'e kadar olan göçler Balkanların kuzeyi ve kuzeydoğusundan Niş ve Niş'e bağlı merkezlere yönelik gerçekleşirken, 1878 sonrası göçler Niş ve Niş'e bağlı merkezlerden daha da güneye gerçekleşmiştir. Bir başka ifadeyle 1862 Belgrad Hadisesi sonrasında Niş'e yeni bir yaşam için gelen muhacirler, 16 yıl sonra başka yerlere göç etmek zorunda kalmıştır. Belgrad, Kırım, Kafkasya bölgesinden bir süre yoğun göç alan Niş, 1878'den itibaren artık Yunanistan ve Anadolu'nun farklı yerlerine göç veren bir bölge haline gelmiştir.

Niş'e ilk ciddi göçler yaşandığı sırada Osmanlı Devleti muhacirlere yönelik örgütlenme faaliyetlerine daha yeni başlamıştı. Bu durum muhacirlerin iskânı, onlara yardım ve daha birçok konuda eksikliklere neden oldu. Öyle ki bazı muhacirler uzun süre iskân edilemedi. Muhacir iskânında mahalle düzeyinde yeni yerleşim birimlerinin kurulması gibi görelî bir düzenlilik olsa da kısa sürede Niş'in muhacirlerle dolması, plansız ve çarpık yerleşime bir örnektir.

108 BOA *HR.TH*, nr. 54/53, M 27-11-1884; *A.MTZ.04*, nr. 18/55, H 22-04-1298, M 24-03-1881; *DH.MKT*, nr. 1334-96, H 11-05-1298, M 11-04-1881.

109 BOA *HR.TH*, nr. 133/89 M 21-9-1893; *HR.H*, nr. 309/52, M 18-11-1893.

110 BOA *HR.SYS*, nr. 1407/48, M 09-12-1880.

Göçlerin siyasi arenada birtakım yansımaları da olmuştur. Örneğin; muhacirlerin sefalet çektikleri iddiasından hareketle Mithat Paşa'nın başarılı Niş Valiliği'ni gölgelemeye yönelik girişimler yaşanmıştır. Keza Osmanlı Devleti, muhacir kabul edemeyecek derecedeki kalabalık yerleşim yerlerine Müslim-gayrimüslim nüfusu dengelemek adına muhacir iskân etmiştir.

Muhacirlerin Niş'te kalan gayrimenkulleriyle ilgili Tazminat Maddesine gelindiğinde, gerek Sırp gerekse Türk tarafının bu konuda farklı tezleri olduğu hemen fark edilebilmektedir. Sırlara göre bu konuda cari kanunlar uygulanmaktayken Türkler, Sırların haksız bir şekilde kendilerine ait mallara el koyduğunu ya da ölü fiyatına mallarını satın almaya çalıştığını düşünmektedir. Tazminat maddesi oldukça zaman alıcı bir konu başlığı olup tartışmaların artışı ve devamı noktasında bazı işgüzar Osmanlı idarecilerinin de payı vardır.

Türk tarihçiliğinde son derece sınırlı bir şekilde bahsedilen Niş ile ilgili oldukça spesifik bir konuyu (göç) inceleyen bu makale, bu yönüyle Niş'le ilgili yapılacak sonraki çalışmalara güçlü bir temel oluşturacaktır. Ayrıca mukayeseli tarih düşüncesinden hareketle makalede Osmanlı ve Sırp kaynaklarının birlikte kullanımı, olaylara karşı farklı bakış açılarıyla yaklaşılmasına ve olayların bu minvalde değerlendirilmesine önemli katkı sağlamıştır.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- A.DVN.MKL (Sadaret, Mukavelenameler): 16/4.
A.MKT.MHM (Sadaret, Mühimme Kalemi): 292/27, 305/94, 182/2, 478/9, 181/5, 182/54, 487/58, 241/19, 245/40, 290/76, 259/37, 249/60, 255/51, 305/94, 258/84, 251/54, 252/13, 252/60, 465/35.
A.MKT.MVL (Sadaret, Meclis-i Vâlâ): 384/8.
A.MKT.UM (Sadaret, Umum Vilayet): 460/85, 572/21, 527/91.
A.MTZ.04 (Sadaret, Bulgaristan): 18/55, 53/111.
BEO (Babıali Evrak Odası): 1136/85144, 528/39531, 893/66961, 886/66436.
C.DH (Cevdet, Dahiliye): 12/579.
DH.MKT (Dahiliye Nezareti, Mektubi Kalemi): 1324/37, 1719/55, 171/28, 1957/61, 2795/41, 877/18, 1936/81, 1398/74, 2795/41, 1464/97, 2050/7, 249/55, 392/81, 1936/81, 2599/21, 1334/96.
HAT (Hatt-ı Hümayun): 519/25377, 1132/45110.
HR.H (Hariciye Nezareti, Hukuk Kısmı): 51/1, 309/52.
HR. HMŞ.İŞO (Hariciye Nezareti, İstişare Odası): 166/45, 162/22.
HR. İD (Hariciye Nezareti, İdare): 29/71, 30/3.
HR.SYS (Hariciye Nezareti, Siyasi): 1489/15, 1407/48.
HR.TH (Hariciye Nezareti, Tahrirat): 133/89, 53/24, 34/55, 51/18, 51/19, 45/54, 70/31, 124/100, 54/53, 133/89.
İ. DH (İrade, Dahiliye): 899/71472.
İ.MMS (İrade, Meclis-i Mahsus): 33/145.
İ.MVL (İrade, Meclis-i Vâlâ): 470/21289, 507/ 22918, 559/25112.
İ. ŞD (İrade, Şuray-ı Devlet): 21/917.
MVL (Meclis-i Vâlâ): 975/6, 983/66, 1074/6, 1067/92, 977/34, 992/28, 985/2, 1074/42, 1074/26.
MV (Meclis-i Vükela Mazbataları): 6/47.
ŞD (Şuray-ı Devlet): 243/33, 1998/33, 2082/40, 305/16, 2018/2, 1381/15.
YB.021 (Makedonya Arşivi) : 60/275, 59/47.
Y.EE (Yıldız, Esas Evrakı): 73/1.
Y.MTV (Yıldız, Mütenevvi Evrak): 33/10.
Y.PRK. MK (Yıldız, Müfettişlikler ve Komiserlikler Evrakı): 1/26.
TFR. I. ŞKT (Teftişat-ı Rumeli Evrakı, Arzuhaller): 89/8877, 15/1462.
ZB (Zabtiye): 109/7.

Gazeteler

Niš Gazette, 11 Ocak 1925, nr. 4-5, s. 2.

Araştırma ve İnceleme Eserler

- Alptekin, İlker, *Mithat Paşa'nın Niş Valiliği (1861-1864)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi,) Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2011.
Andreyeviç, Borislav, *Spomenici Niša: zaštićena kulturna dobra od izuzetnog i velikog značaja*, Prosveta, Niş 1996.
Andreyeviç, Sevdelin, "Pravno regulisanje društveno-ekonomskih odnosa", *Istorija Niša*, II (1984) Niş, s. 46-47.
Boyanić, Dušana, "Gradske četvrti i znamenite građevine", *Istorija Niša*, I (1983) Niş, s. 115-133.

- Çiçek, Kemal, "Mehmet Emin Paşa" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXVIII (2003) İstanbul, s. 463-464.
- Danişmendli, İsmail Hami, İzahlı *Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971.
- Demirtaş, Mehmet, "Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskanları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C 16, S 41, (Erzurum 2009), s. 215-238.
- Durdu, Mustafa, "Osmanlı Askerlerinin Sırbistan'dan Çekilmesi İle İlgili Müzakereler ve Belgrad'da Yapılan Merasim" *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XXXIX (2018), s. 160-167.
- Halaçoğlu, Ahmet, "Balkanlar'dan Anadolu'ya Yönelik Göçler", *Türkler*, XIII, (2002), s. 1598-1614.
- İnbaşı, Mehmet, "Balkanlarda Osmanlı Hakimiyeti ve İskan Siyaseti", *Türkler*, IX (2002), s. 154-164.
- İpek, Nedim, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Kaliç, Jovanka, "Niş u srednjem veku", *Institut D' Historie Revue Historique*, XXXI (Belgrat 1984), s. 5-40.
- Kaliç-mijuskoviç, Jovanka, "Srbija i Niš", *Istorija Niša*, I (1983), s. 90-98.
- Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, VIII. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- Kiel, Machiel, "Niş", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, XXXIII, (2007), s. 147-149.
- Koç, Bekir, *Mithat Paşa (1822-1884)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.
- Manoylovich, Peter, *Oslobođenje Niša. Iz uspomena jednog srpskog oficira*, Štamparija G. Davidovića komp, Belgrat 1903.
- Marseniç, Miloš, *Politički život u Nišu u vreme vladavine Obrenovića (1878-1903)*, Filozofski Fakultet, Kosovska Mitrovica 2010.
- Milovanovich, Milan, "Škole i školstvo, Istorija Niša", *Istorija Niša*, II (Niş 1984), s. 119-125.
- Osmani, Mead, *Arşiv Belgelerine Göre Niş Sancağı (1839-1878)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2018.
- Paşaoğlu, Derya Derin, "Muhacir Komisyonu Maruzatı'na Göre (1877-78) 93 Harbi Sonrası Muhacir İskanı" *History Studies International Journal of History*, Vol 5 Issue 2, [A Tribute To Prof. Dr. Halil İncalık], (Mart 2013), s. 347-386.
- Ristich, Ljubodrag, "Britanski putopisci o Beogradu u drugoj polovini XIX veka", *Belgrade in the Works of European Travel Writers, Serbian Academy of Sciences and Arts Institute for Balkan Studies*, Special Edition LXXIX, (Belgrat 2003), s. 221-236.
- Saydam, Abdullah, "Muhacir", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Ek-2, (İstanbul 2016), s. 101-119.
- Spremiç, Momčilo, *Prekinuti uspon. Srpske Zemlje u Poznom Srednjem Veku*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Belgrat 2007.
- Stankovich, Todor, *Uspomene*, NIP Hemikals, Pirot 1996.
- Stoyançeviç, Vladimir, "Demografska sturktura od 1878. Do kraja IX veka," *Istorija Niša*, II (Niş 1984), s. 23-32.
- Triçkoviç, Radmila, "Austrijanci u Nišu", *Istorija Niša*, I (Niş 1983), s. 199-202.
- Vlayinaç, Milan, *Iz putopisa Hansa Dernšvama 1553-55*, XXI (Belgrat 1927), s. 3-51.
- Urhan, Vahit Cemil, "Kosova'ya Yapılan Çerkes Göçü ve İskânı (1864-1865)", *Belleten*, C 85, S 304 (2021), s. 991-1024.

NIŞ IMMIGRANTS (1860-1900)

Ozan ÇEKMEZ*

The contemporary literature on the history of Serbia and Serbians is rather limited in Turkish historiography and mostly limited to the Serbo-Turkish relations in the 19th century and focuses on the political aspects of this relationship. As such Nish, one of the major cities in Serbia is hardly explored in modern Turkish historiography, except for in relation to the tenure of Mithat Paşa and his political, socio-cultural and economic reforms as the governor of the region. Nish, however was an important urban center in the Ottoman Balkans. In the nineteenth century as a result of incessant wars and territorial losses it first received a significant emigrant populations and then lost most of its Muslim population as immigrants to other parts of the Ottoman Empire. Although there are studies on the immigration to Anatolia from many other Balkan cities, there is not any remarkable study on Nish and immigrants from Nish. In this paper, we try to fill this gap relying primarily on archival research, as the Ottoman archives present a very rich source for the time period. A simple keyword search in the online search engine of the Turkish State Archives results in more than 9000 documents related to Nish and most of them concern immigrants from Nish in the 19th and 20th centuries, as well as convoys of immigrants passing by Nish. Earlier documents about immigrants arriving to Nish are related mostly to their resettlement there. After the war of 1878 with waves of immigrants that left Nish the documents start to reflect the Ottoman Empire's efforts and concerns about the routes of migration, settlement, employment and reimbursement of immigrants that left Nish as well as the fate and indemnities of their houses and properties left behind.

In the state archives we worked mostly with folders of documents from the office of the Grand Vizier (A. MKT. MHM/ Sadaret, Mektubi Kalemi), Ministry of Interior (DH. MKT/ Dahiliye Nezareti, Mektubi Kalemi), Ministry of Foreign Affairs (HR.TH/ Hariciye Nezareti, Tahrirat), the Council of State (ŞD/ Şurayı Devlet), and the Senate (MVL. /Meclisi Vala), The documents from the Ministry of Foreign Affairs (folder code HR.TH) contain mostly correspondences between the Serbian and Ottoman authorities. The rest of the documents are related to problems faced when huge numbers of immigrants had to move across the Ottoman Empire. Documents about immigrants who were resettled in places that were later lost by the Ottoman Empire are also found in folders dedicated to these places such as the Macedonian Archives with the code of YB.021.

* Dr., History Teacher, Ministry of Education, Istanbul / Turkey, ozancekmez@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3528-3162

In addition to this rich archival material we have perused secondary literature in Turkish as well as Serbian. I am indebted to my colleague Dr. Milan Randjelović for his assistance in accessing and reading Serbian literature on the history of Nish and immigration from Nish.

In this paper, I attempted to give a comprehensive picture as much as possible, so the paper starts with an introduction dealing with the Ottoman conquest of Nish, the following settlement of Muslims in the region and a brief overview of the history of the city until the war of 1877-78. In the nineteenth century resettlement of Muslim populations that had to leave Beograd and the territories lost to the Russian Empire has compounded the problems in Nish. New commissions were founded to organize the resettlement of immigrants in Nish and after the loss of Nish in the war of 1877-78 in other parts of the Ottoman Empire. The immigrants had to face great adversities on the way and the Ottoman State, in addition to providing direct aids, tried to employ these people in state service. The cases of left properties and war indemnities on the other hand caused political problems between the Ottoman and Serbian governments.

Nish has remained under Ottoman rule for nearly 500 years and huge population movements following the military defeats and territorial losses causes radical demographic and social changes for the city of Nish, as well many other cities in the Balkans. When the first wave of immigration reached Nish, the Ottoman State had nearly started to make organizations for the needs of the immigrants. Still, many of them could not be settled for a long time. As new buildings were built for these people Nish had to grow rapidly, the unplanned and unorganized expansion had its toll on the infrastructure of the city.

This article aims to contribute to the literature of immigration in the Balkans and in particular to and from Nish based on Ottoman archival sources and the relevant literature in Serbian that has not been explored in the Turkish historiography so far.

TÜRKİYE’DEKİ ÜNİVERSİTE KÜTÜPHANELERİNİN ÇEVİRİM İÇİ MİSYON BİLDİRİMLERİNİN ANALİZİ*

AN ANALYSIS OF ONLINE MISSION STATEMENTS OF UNIVERSITY LIBRARIES IN TURKEY

Ömer DALKIRAN**

Öz

Misyon bildirimleri kurumun amaçlarını, hedeflerini, önceliklerini, ilke ve değerlerini, kısaca varlık sebebini belirten ifadelerdir. Üniversite kütüphaneleri de misyon bildirimleri yoluyla kurumsal kimliklerine ilişkin önemli işaretler sergilemektedir. Bu çalışmanın amacı Türkiye’deki üniversite kütüphanelerinin çevrim içi misyon bildirimlerinin içeriğini analiz etmektir. Böylece Türk üniversite kütüphanelerinin misyon bildirimini oluşturma stratejileri analiz edilebilecek ve kendilerine ne tür roller ve işlevler yükledikleri anlaşılacaktır. Betimleyici nitelikteki bu çalışmada doküman analizi yöntemi benimsenmiş ve içerik analizi tekniğinden yararlanılmıştır. Bu kapsamda Web sitelerinde misyon bildirimini olan 139 üniversite kütüphanesi çalışmaya dâhil edilmiştir. Oluşturulan kapsamlı temalar çerçevesinde misyon bildirim ifadelerinin içeriği analiz edilmiştir. Sonuçta misyon bildirimlerinde yer alan 21 farklı temaya ulaşılmış; bu temaların kategorilerine de yer verilmiştir. En sık karşılaşılan temalar: eğitim rolü, kullanıcı, ilke ve değerler, kaynak, kaynaklara erişim, araştırma rolü, odak noktası, hizmet, teknolojik rol olarak ortaya çıkmıştır. Bu temalar, üniversite kütüphanelerinin kendilerine hangi rolleri biçtiğini ve hangi yapısal unsurlara ağırlık verdiğini göstermektedir. Bulguların üniversite kütüphanelerinin misyon bildirimini oluşturmaya katkı sunabileceği düşünülmektedir. Bu bağlamda öneri olarak ilgili konuda daha çok araştırma yapılmasının önemine dikkat çekilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Üniversite kütüphaneleri, akademik kütüphaneler, misyon bildirim, içerik analizi, Türkiye

Abstract

Mission statements are pronouncements that declare the aims, objectives, priorities, principles and values of an institution, and in brief, the reason for its existence. University libraries also display components of their institutional identity through mission statements. The aim of this study is to analyze the content of the online mission statements of university libraries in Turkey. The strategies of creating a mission statement by Turkish university libraries will be analyzed and it will be possible to recognize what kind of roles and functions they have been assigned to undertake. In this descriptive study, we carry out document analysis

* Bu çalışma Marmara Üniversitesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümünün kuruluşunun 35. yılına özel olarak kaleme alınmıştır.

** Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, Kastamonu / Türkiye, odalkiran@kastamonu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1481-0437

and the data is analyzed with content analysis technique. In this context, 139 university libraries that have posted their mission statements on their websites are included in this study. The contents of the mission statement phrases are analyzed and classified according to a set of comprehensive themes. As a result, 21 different themes are determined and categorized. The most common themes are as follows: edifying role, user profile, principles and values, resources, access to resources, research role, focal point, service and role of technology. These themes show what roles university libraries have assigned to themselves and what structural elements they focus on. The findings of this study can contribute to the creation of better and more accurate mission statements by university libraries. In this context, it is recommended to conduct further research to improve these mission statements.

Keywords: University libraries, academic libraries, mission statement, content analysis, Turkey.

Giriş

Türkçe Sözlük’te misyonun, “görev” ve “amaç” anlamları bulunmaktadır.¹ Türkçe üzerine çalışmalar yapan ve kamu yararına çalışan bir dernek olan Dil Derneği ise misyonu, “Bir kimseye verilen özel görev, özel yükümlülük, özgörev” olarak tanımlamaktadır.² Türk Dil Kurumu, kavrama kısmen basit, günlük dile uygun, yalın ve genel bir yaklaşımla iki farklı açıklama getirerek kavramı “görev” ve “amaç”la özdeşleştirmektedir. Dil Derneği ise, kavramı tek yönlü ele alarak yalnızca “görev”le özdeşleştirmekte ve görece daha detaylı bir tanımlama getirmektedir. Burada ifade edilen “görev”in sıradan ve genel bir görev olmadığı, ayırt edici bir niteliğinin olduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten, Derneğin “özümlü” gibi resmi Türkçe Sözlük’te yer almayan yeni bir birleşik kelime üretmesi/kullanması dikkat çekicidir. Bu yaklaşım “Misyonun güncel sözlük anlamından çok terim anlamını vurgulamaktadır” denilebilir. Nitekim, Bilim ve Sanat Terimleri Sözlüğü’ne göre misyon “bir örgütün yapmakta olduğu işi niçin yaptığını, kendini nasıl görmek istediğini, toplumdaki var oluş nedenini ve topluma katkısını belirlemeye yarayan tanımlama” olarak tarif edilmektedir.³ Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü’nde ise misyon “bir kuruluşun amacını veya varlık nedenini açıklayan ve paydaşları tarafından da kabul edilen ifade” olarak tanımlanmakta ve özümlü ile eşanlamlı olduğu belirtilmektedir.⁴ “Misyon bildirimini” kavramı da misyon kavramıyla örtüşen bir şekilde; “bir organizasyonun felsefesini ve amacını açıkça hedeflere ve taahhütlere çeviren bir ifade” olarak tanımlanmaktadır.⁵ Buraya kadar verilen bilgiler ışığında, misyon; “bir örgütün varoluş kodlarına dayalı en temel görevi” olarak özetlenebilir. Misyon bildirimini ise; “soyut olan misyonun açıkça ilan edilerek somutlaşmış biçimi” olarak değerlendirilebilir.

1 Türk Dil Kurumu, “Misyon”, *Türkçe Sözlük*, ed. Şükrü Haluk Akalın vd., Türk Dil Kurumu, Ankara 2011, s. 1691.

2 Dil Derneği, “Misyon”, *Türkçe Sözlük Ara-Bul*, Dil Derneği, t.y. [Erişim tarihi: 03.05.2022].

3 Türk Dil Kurumu, “Misyon” *Türk Dil Kurumu Sözlükleri – Türk Dil Kurumu Bilim ve Sanat Terimleri Sözlüğü* Türk Dil Kurumu, 2019. [Erişim tarihi: 05.06.2021].

4 Türkiye Bilimler Akademisi, “Misyon”, *TÜBA – Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü*, Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2013. [Erişim tarihi: 06.06.2021].

5 Lee Welch, *The Other 51 Weeks: A Marketing Handbook for Librarians*, göz. geç. bs. Center for Information Studies, 2006, s. 91.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye’deki üniversite kütüphanelerinin misyon bildirimlerinin içeriğini analiz etmektir. Ulaşılan veriler kütüphanelerin misyon bildirimini oluşturma stratejileri ve kendilerine uygun gördükleri misyon algısını açığa çıkaracaktır. Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi’ne⁶ göre Türkiye’de 207 adet üniversite⁷ mevcuttur.⁸ Web sitesi olan üniversite sayısı 205, üniversite kütüphanesi sayısı ise 204 olarak tespit edilmiştir. Bunların arasından çevrim içi misyon bildirimini bulunan 139 adet üniversite kütüphanesi çalışmaya dâhil edilmiştir (Bkz. Ek 1). Bu araştırma mevcut bir durumu olduğu gibi, değiştirmeye çalışmadan ortaya koymayı amaçlayan, betimleyici bir yaklaşım olan tarama modeliyle kurgulanmıştır.⁹ Araştırmada doküman analizinden yararlanılmış ve elde edilen veriler içerik analizi tekniği ile değerlendirilmiştir. Doküman analizinde araştırılmak istenen olgularla ilgili bilgi içeren yazılı kaynaklar incelenmektedir.¹⁰ Araştırmada bir doküman türü olarak Web sitelerinden/sayfalarından veri toplanmıştır.

İçerik analizi, “belirli kurallara dayalı kodlamalarla bir metnin bazı sözcüklerinin daha küçük içerik kategorileri ile özetlendiği sistematik, yinelenen bir teknik” olarak tanımlanmaktadır.¹¹ İçerik analizinde amaç, verileri tanımlayarak gizli kalmış olabilecek durumları açığa çıkarmaktır. Bu çerçevede, benzer veriler belirli kavram ve temalar bağlamında toplanarak anlaşılır biçimde düzenlenir ve yorumlanır.¹² İçerik analizi özellikle, büyük hacimli metinleri incelemede; “uzaktan” inceleme gerektiren konularda (tarihi belge, düşman ülke haberleri, ölü birinin yazıları gibi) ve bir metinde yüzeysel bakışla anlaşılması zor mesajları açığa çıkarma açısından oldukça kullanışlıdır.¹³

Araştırma verileri üniversite kütüphanelerinin Web sitelerinde kamuya açık biçimde sunulan bilgi ve belgelerden¹⁴ 27 Ekim – 2 Kasım 2021 tarihleri arasında derlenmiştir. Misyon bildirimini ifadelerinin içeriğinin analizi için öncelikle bir kodlama çerçevesi oluşturulmuştur. Kategorileri oluşturan öğelerin, misyon bildirimlerindeki yer, işlev ve anlamına göre; nadir biçimde birden fazla kategoriye uyduğu durumlarda birden fazla kategoriye dâhil edilmesi tercih edilmiştir. Tematik analiz aşaması, misyon bildirimlerinin yazar tarafından anlamsal açıdan değerlendirilmesi ile literatürde yer alan kuramsal ve uygulama deneyimlerine dayalı olarak biçimlenmiştir. Özellikle temaların belirlenmesinde büyük oranda Aldrich’in¹⁵ kategorilerinden yararlanılmıştır. Ancak,

6 Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi Web adresi: <https://istatistik.yok.gov.tr/>

7 Siteye erişim sağlanan 27.10.2021 tarihi itibarı ile Devlet, Vakıf ve Vakıf MYO dâhil tüm üniversite türleri.

8 Yükseköğretim Kurulu, “Üniversiteler Hakkında Genel Bilgiler”, t. y. [Erişim tarihi: 27.10.2021].

9 Niyazi Karasar, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, 24. bs. Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2012, s. 177.

10 Ali Yıldırım, Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 8. bs. Seçkin Yayıncılık, Ankara 2011, s. 187.

11 Şener Büyüköztürk vd., *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, 22. bs. Pegem Akademi, Ankara 2016, s. 250.

12 Ali Yıldırım, Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, s. 187.

13 W. Lawrance Neuman, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*, 1. Cilt, çev. Sedef Özge, 5. bs. Yayın Odası, İstanbul, s. 468.

14 Web sitelerinde/sayfalarında ve en güncel tarihli stratejik plan, faaliyet raporu gibi dokümanlarda açık ve bağımsız biçimde “Miyon(umuz)” başlığı altında yer alan metinler dikkate alınmıştır.

15 Alan W. Aldrich, “Following the Phosphorous Trail of Research Library Mission Statements into Present and Future

söz konusu tüm kategoriler ve tanımlamalar birebir kullanılmamış, gözden geçirmeler sonucu bunlara dayalı olarak uyarlamalar, eklemeler, çıkarmalar ve özelleştirmeler yapılmıştır. Böylece kullanılacak olan nihai tema ve tanımlamaları elde edilmiştir (Bkz. Ek 2). Verilerin analizinin bir nitel veri analizi yazılımı ile yapılması planlanmıştır. Bunun için ücretsiz bir yazılım olan QDA Miner Lite¹⁶ ile NVivo¹⁷ ve MAXQDA¹⁸ nitel veri analizi programının deneme sürümü kullanılarak örnek uygulama yapılmıştır. Bu çalışmada amaçlanan temel düzeydeki analiz için her üç programın da benzer ve yeterli özellikler sergilediği değerlendirilmiştir. Bununla birlikte sonuç olarak MAXQDA programı daha kolay ve kullanışlı bulunduğundan dolayı tercih edilmiştir. Web sitelerinden kopyalanan misyon bildirimleri öncelikle Microsoft Excel dosyasına aktarılmıştır. Gerekli kontrol ve düzenlemelerden sonra ise MAXQDA programına girilmiştir. Bu program ile bildirim ifadeleri üzerinde kodlama sistemi oluşturularak kategoriler ve temaların frekansları belirlenmiştir. Daha sonra bu frekanslar Microsoft Excel programına aktarılarak tablollaştırılmış ve gerekli yüzde hesaplamaları yapılmıştır. Araştırma verileri Open Science Framework (OSF) platformuna yüklenmiştir. Bu verilere <https://osf.io/rd76m/> adresinden erişilebilmektedir.

1. Kütüphaneler ve Misyon Bildirimleri

Bir misyon bildiri oluşturmak, kurum veya kuruluşun amacını ortaya koyması anlamına gelmektedir. Bu beyan, kısa bir iş tanımı şeklinde yapılandırılabileceği gibi örgütün temel amaçları, hedefleri, inançları gibi unsurları da içerebilir. Bir misyonu yazılı olarak ifade etmek yani misyon bildiriminde bulunmak, daha kapsamlı bir konu olan stratejik yönetim alanının bir parçası olarak ele alınmaktadır. Stratejik yönetim, hedef belirleme, çalışan motivasyonu, iş organizasyonu ve performans değerlendirmesi gibi süreçleri içeren bir süreçtir.¹⁹ Konuyla ilgili terim olan strateji terimi, kökenleri itibariyle askeri alana özgü bir kelimedir. Bununla birlikte strateji, stratejik planlama ve stratejik yönetim, aralarında kütüphanelerin de olduğu çok çeşitli sivil kuruluşlara da başarıyla uygulanmıştır.²⁰ Stratejik yönetimin bir bileşeni olan stratejik planlama ise üç aşamada hayata geçirilmektedir: Strateji formülasyonu, strateji uygulaması, strateji değerlendirme ve kontrol. Birinci aşama olan strateji formülasyonu evresi

Harbors,” *Sailing Into the Future: Charting Our Destiny : Proceedings of the Thirteenth National Conference of the Association of College and Research Libraries, March 29-April 1, 2007, Baltimore, Maryland*, ed. Hugh A. Thompson, American Library Association, 2007, s. 316. [Erişim tarihi: 04.05.2022].

16 QDA Miner hakkında detaylı bilgi için bk. <https://provalisresearch.com/products/qualitative-data-analysis-software/freeware/>

17 NVivo hakkında detaylı bilgi için bk. <https://www.nvivoturkiye.com/>

18 MAXQDA hakkında detaylı bilgi için bk. <https://www.maxqda.com/tr>

19 John W. Graham, Wendy C. Havlick,. *Mission Statements: A Guide to the Corporate and Nonprofit Sectors*, New York and London, Garland Publishing, 1994, s. 2.

20 Joseph R. Matthews, *Strategic Planning and Management for Library Managers, Libraries Unlimited*, Connecticut 2005, s. 3-4. [Erişim tarihi: 11.01.2023].

misyon, vizyon, hedef tanımlama ile strateji seçimi unsurlarını içermektedir.²¹ Bu bağlamda misyon bildirimleri stratejik planlama sürecinde üzerinde durulması gereken önemli bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır.

Kütüphaneler misyon bildirimleri aracılığıyla kütüphanenin ve bilgi hizmetlerinin temel varlık nedenini ilan ederek, kütüphanenin kimliğini, işlevini ve temsil ettiklerini ortaya koymaktadırlar.²² Bu nedenle, verilmek istenen mesajların isabetli olması ve yerini bulması için iyi bir misyon bildirimini oluşturmanın oldukça önemli olduğu kabul edilmektedir.

Kütüphane kurumunun misyon bildirimini doğal ve kolay biçimde oluşturulabilmesi kendi yapısını iyi tanımasıyla mümkün olabilir. Schroeder'in aktardığına göre Middlebury Koleji Kütüphane ve Bilgi Hizmetleri Dekanı Barbara Doyle-Wilch bunun için paydaşların öncelikle "Biz kimiz?, Ne yapıyoruz? ve çalışma tarzımız nasıldır?" gibi temel soruları dikkate alması gerektiğini belirtmektedir. Böylece, kütüphanenin temel ilke ve değerlerini yansıtabilmesi kolaylaşacaktır.²³ Kütüphaneler misyon bildiriminde – bağlı bulunan ana organizasyon içinde nihai olarak ulaşılmak istenenler dâhil – amaçlarını ve bunları nasıl gerçekleştireceğini açıkça ortaya koymalıdır. Böylece, kullanıcılara kütüphanenin sunduğu hizmet ve temsil ettiği değerler aktarılabilir. Ayrıca, çalışanlar için ortak bir payda oluşturulurken yöneticiler için bir rota çizilmiş olacaktır.²⁴ İyi bir kütüphane misyon bildiriminin özellikleri şöyle belirtilmektedir:

- Bilinmesi istenen en önemli mesajı iletir.
- Kütüphanenin sunduğu benzersiz faydalara odaklanır.
- Paydaşlarda coşku uyandırır.
- Dil ve içerik açısından güncel, yalın ve hatırlaması kolaydır.
- Üslup ve tını açısından kütüphane için temenni edilen atmosferi yansıtır.²⁵

Verilen özelliklere ek olarak Matthews paydaşların, kütüphanenin amaçlarını ve izleyeceği yolu anlayabilmesi için misyon bildiriminin net olması gereğine vurgu yapmaktadır. Matthews ayrıca, bir kütüphane misyon bildiriminin taşıması gereken unsurları da sıralamaktadır. Buna göre bir misyon bildirimini:

- Kütüphanenin neyi yapıp neyi yapmadığını tanımlamalıdır.
- Kütüphaneyi rakiplerinden ayırmalıdır.
- Kütüphanenin kullanıcılarını açıkça belirtmelidir.

21 Tope Florence Dahunsi, Gbenga Odunayo Adetunla. "Assessment of the Concept Of Strategic Planning in Nigerian Librarianship", *Library Philosophy and Practice (e-journal)*, 5744, (2021). [Erişim tarihi: 11.01.2023].

22 Chris Olson, "Casting New Light on Missions and Visions About", *Marketing Treasures: The Electronic Newsletter With Marketing Ideas For Information Professionals*, XV/2, (2006), [Erişim tarihi: 05.06.2022].

23 Randall Schroeder, "Mission Statement vs. Guiding Principles", *Loex Quarterly*, XXXIV/1, (1999), s. 9. [Erişim tarihi: 03.06.2022].

24 Members of the Government Libraries Section of the International Federation of Library Associations, "Mission and / or Vision Statements of Government Libraries Worldwide", [Erişim tarihi: 02.06.2022].

25 Linda K. Wallace, *Libraries, Mission and Marketing: Writing Mission Statements That Work*, American Library Association, Chicago 2004, s. 7.

- Kütüphaneyi kullanmanın yararlarını ifade etmelidir.
- İçinde bulunulan zamana, şimdiye odaklanmalıdır.
- Kütüphanenin amacına ilişkin ortak bir bakış oluşturmalıdır.
- Kısa, öz ve açık olmalı, “moda” ve “klişe” kelimeler içermemelidir.²⁶

Yukarıda verilen genel özellikler misyon bildirimlerinin başarısı açısından önemlidir. Ancak hedef kitleye göre bildirim belirlemek gibi başka önemli konular da mevcuttur. Misyon bildirimleri doğal olarak örgütün hedef kitlesine göre farklılık göstermektedir. Örneğin, akademik bir kütüphanenin misyonu, öğrenme ve araştırma ihtiyaçlarını karşılayan bir merkez olmak iken; halk kütüphanesinin misyonu, toplumun serbest zamanları ve işleriyle ilgili ihtiyaçlarından doğan taleplerine cevap vermektir. Bir sanayi kütüphanesi ise misyon bildirimini, kullanıcılarına alana yönelik, güncel bilgiler sağlama noktasından biçimlendirecektir.²⁷ Dolayısıyla misyon bildirimi hazırlama aşamasında kurumsal özelliklere uygun hareket etmek bir doğal bir zorunluluktur.

Bir kuruluşun stratejik amaçlarını ve yönelimini yansıtan misyon bildirimi temelde üst yönetim kademesinin planları ve görüşleri doğrultusunda biçimlenmektedir. Bu bağlamda bir misyon bildirimi belgesi hazırlama veya güncellemede ilk aşama yönetimin koşulsuz desteğini sağlamaktır. Böylece, biçim ve içerik açısından istenenler misyon bildirimine yansıtılabilir.²⁸ Benzer şekilde üniversite kütüphaneleri de çeşitli ulusal mevzuatlar ve akreditasyon kurumları çerçevesinde, kendisinden daha büyük bir yapı olan üniversite bünyesinde bir nevi “ebeveyn-çocuk” ilişkisi içinde konumlandırılmıştır. Bu ortamda üniversite kütüphanesinin misyon bildirimi temelde, bağlı bulunduğu üst/ana kuruluşun söylemine paralel şekillenmektedir.²⁹

Türkiye’de kamu kurumları ve dolayısıyla kamu kütüphaneleri açısından misyon bildirimlerinin büyük oranda stratejik yönetim ve planlama çalışmalarıyla gündeme gelen bir konu olduğu söylenebilir. 5018 Sayılı Kamu Mali Yönetim ve Kontrol Kanunu bütün merkezi ve yerel kamu idareleri için stratejik planlama yapmayı zorunlu hâle getirmiştir.³⁰ Stratejik plan, “kamu idarelerinin orta ve uzun vadeli amaçlarını, temel ilke ve politikalarını, hedef ve önceliklerini, performans ölçütlerini, bunlara ulaşmak için izlenecek yöntemler ile kaynak dağılımlarını içeren plan” biçiminde tanımlanmıştır.³¹ Söz konusu Kanun ile kamu kurumlarının

26 Joseph R. Matthews, *Strategic Planning and Management for Library Managers*, s. 14.

27 Heather Johnson, “Strategic Planning for Modern Libraries”, *Library Management*, XV/1, (1994), s. 8-9.

28 John W. Graham, Wendy C. Havlick, *Mission Statements: A Guide to the Corporate and Nonprofit Sectors*, 1994, s. 2. [Erişim tarihi: 03.05.2022].

29 Linda R. Wadas, “Mission Statements in Academic Libraries: A Discourse Analysis” *Library Management*, XXXVIII/2-3, (2017), s. 108. [Erişim tarihi: 03.06.2022].

30 Asiye Kakırman Yıldız, *Bilgi Hizmetlerinde Değişim Yönetimi: Süreç ve Haritalar*, Beta, İstanbul 2011, s. 57; Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu Kanun No. 5018, *Resmî Gazete* 25326, 2003. [Erişim tarihi: 05.06.2021]; Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, *Kamu İdareleri İçin Stratejik Planlama Kılavuzu (Sürüm 3.1)*, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2021, s. 2. [Erişim tarihi: 05.06.2022].

31 Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu, Kanun No. 5018. [Erişim tarihi: 05.06.2021].

misyon ve vizyon oluşturma, hedef belirleme, performans ölçümü ve uygulama değerlendirme gibi bileşenlerden oluşan stratejik plan hazırlaması öngörülmüştür.³² Bu çerçevede, stratejik planlama sürecinin, kamu kütüphanelerinin mevzuata uygun, sistematik ve düzenli bir misyon bildirimini tanımlama aşamasına ivme kazandırdığı ifade edilebilir.

Bu gelişmelerin neticesinde, Üniversiteler İçin Stratejik Planlama Rehberi önemli bir kaynak olarak karşımıza çıkmaktadır.³³ Rehber'e göre, bir üniversitenin varlık nedeni olarak görülen misyon, üniversitenin yaptıklarını açıkça ortaya koyan ve gerekçelendiren bir unsurdur. Üniversitenin hizmet ve etkinliklerini kapsayıcı nitelikteki misyon bildirimini stratejik plana bir alt yapı oluşturmaktadır. Oluşturulacak misyon bildiriminin, "üniversitenin yasal yetkisini yansıtması, sunmakla yükümlü olduğu hizmetleri belirtmesi ve üniversitenin kaynakları ile tutarlı olması" beklenmektedir.³⁴ Üniversite misyonlarının belirlenmesinde yasal arka plan, hizmetler ve gerçekçilik unsurlarına dikkat çekildiği görülmektedir. Bu bağlamda, üniversite kütüphanelerinin de bağlı bulunduğu ana kuruluş olan üniversitenin/üst yönetimin misyon yaklaşımına paralel hareket edebileceği değerlendirilmektedir. Bu anlamda üniversite kütüphanelerinin misyon bildirimlerinin üniversitelerin stratejik planlarıyla uyumlu olması gerekir.

Tüm bunlarla birlikte, Sveningsen ve Cherepon kütüphane misyon bildiriminde geniş kapsamlı ve amaca yönelik ifadeler tercih edilmesi gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca bildirim, üniversite bünyesinde akademik ve bağımsız bir birim olarak kütüphanenin varlığı, amaçları ve temel esaslarını yansıtmalıdır.³⁵ Dolayısıyla üniversite kütüphaneleri misyon bildirimlerini oluştururken, dil ve kapsam açısından daha önce sıralanan iyi misyon ilkelerine uygun hareket etmek durumundadır. Aynı zamanda, spesifik ifadeler yerine genel kapsamlı ve amaçlarını tanımlayan ifadeler yer vermelidir. Kütüphane misyon bildirimini, bağlı olunan üst kuruluşun misyonuyla uyum göstermekle beraber kütüphanenin bağımsızlığına da işaret etmelidir.

Bulgular ve Değerlendirme

Çalışmanın bu bölümünde üniversite kütüphanelerinin misyon bildirimlerinin analizi sonucu ulaşılan temalar ve kategorilere ilişkin değerlendirmeler yapılacaktır. Aşağıdaki tabloda tüm (139 üniversite kütüphanesinin) misyon bildirimlerinde yer alan temaların ayrı ayrı vurgulanma sayısı, tüm temaların toplam vurgulanma sayısı ve her bir temanın genel toplam tema sıklığı içindeki yüzdesel oranı verilmektedir.³⁶

32 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, *Kamu İdareleri İçin Stratejik Planlama Kılavuzu (Sürüm 3.1)*, s. 2.

33 Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, *Üniversiteler İçin Stratejik Planlama Rehberi (Sürüm 1.1)*, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2021. [Erişim tarihi: 05.06.2022].

34 *Age.*, s. 34.

35 Karen Svenningsen ve Lois Cherepon. "Revisiting Library Mission Statements in the Era of Technology." *Collection Building*, XVII/1, (1998), s. 16. [Erişim tarihi: 07.06.2022].

36 Bu kısımda yer alan tüm veriler araştırmacı tarafından "Çalışmanın Amacı, Kapsamı ve Yöntemi" kısmında belirtildiği şekilde derlenmiştir.

Tablo 1. Temaların Misyona Bildirimlerinde Vurgulanma Sıklıklarına Göre Dağılımı

Sıra no	Temalar	n	%
1	Eğitim rolü	260	13,5
2	Kullanıcı	240	12,5
3	İlke ve değerler	205	10,7
4	Kaynak	198	10,3
5	Kaynaklara erişim	174	9,0
6	Araştırma rolü	169	8,8
7	Odak noktası	148	7,7
8	Hizmet	138	7,2
9	Teknolojik rol	73	3,8
10	Koleksiyon geliştirme	66	3,4
11	Bilgi gereksinimi	60	3,1
12	Toplumsal ve kültürel rol	48	2,5
13	Bilgiye erişim	28	1,5
14	Kütüphanenin toplumsal konumu	25	1,3
15	İş birliği	24	1,2
16	Koruma rolü	19	1,0
17	Üniversite misyonu	16	0,8
18	Gelecek ifadeleri	12	0,6
19	Fiziksel mekân olarak kütüphane	8	0,4
20	Personel	7	0,4
21	Bütçe	6	0,3
Toplam tema sıklığı		1924	100

Kaynak: Ömer Dalkıran tarafından oluşturulmuştur.

Not 1. Tablolarda yer alan veriler araştırmacı tarafından derlenmiştir.

Not 2. Misyona ifadelerinde birden fazla tema yer almasından dolayı temaların toplamı (1924), örnekleme alınan kütüphane sayısından (139) fazla çıkmıştır.

Tabloda görüldüğü gibi, misyona bildirimlerinde 21 farklı temaya ulaşılmıştır. Toplam tema sıklığı sayısı ise 1924’tür. Belirli temalar baskın olarak öne çıkmış durumdadır. Konuya detaylı biçimde yaklaşabilmek için her bir tema tek tek ayrı başlıklar hâlinde ele alınacaktır. Öncelikle Tablo 1’deki oranına bağlı olarak temaya ilişkin genel bir değerlendirme yapılacaktır. Daha sonra her bir temayı oluşturan kategorilere odaklanılacaktır. Bu nedenle kategorilerin incelenmesi aşamasında temalar, Tablo 1’deki yeri ve yüzdesel oranından bağımsız olarak ele alınacaktır. Dolayısıyla her bir tema, o temayı oluşturan kategorilerin bir araya gelmesiyle ortaya çıkan %100’lük bir oranı ifade etmektedir.

2.1. Eğitim Rolü

Eğitim rolü misyona bildirimlerinin tamamında yer alan tüm temalar (toplam tema sıklığı sayısı) içinde en sık vurgulanan temadır (Bk. Tablo 2; n=260; %13,5). Bu sonuç, üniversite kütüphanelerinin eğitimde üstlendikleri rol ve işlevi somut ve kuvvetli biçimde sergilemektedir. Eğitim rolü temasını oluşturan kategorilerin dağılımı aşağıdaki verilmektedir.

Tablo 2. *Eğitim Rolü Temasının Kategorilerinin Dağılımı*

Sıra no	Kategoriler	n	%
1	Eğitim	109	41,9
2	Öğretim	98	37,7
3	Öğrenme	18	6,9
4	Bireysel ve akademik gelişim	16	6,2
5	Yaşam boyu öğrenme	14	5,4
6	Bilgi okuryazarlığı	5	1,9
Toplam		260	100

Kaynak: Ömer Dalkıran tarafından oluşturulmuştur.

Not. Yuvarlamalar nedeniyle toplam %100'den farklı olabilmektedir.

Eğitim rolü temasını oluşturan kategorilerin başında %41,9'luk oranla *Eğitim*, ardından ise %37,7'lik oranla *Öğretim* gelmektedir. Sıkça birlikte kullanıldığı için *Eğitim* ve *Öğretim* kategorisinin en yüksek ve birbirine yakın oranda gerçekleşmesi normal bir durum olarak görülebilir. Yakın ilişkili bir kavram olarak *Öğrenme* kategorisinin oranının düşük olması misyon bildirimlerinde öğrenme konusuna yeterince odaklanılmadığını göstermektedir. Benzer biçimde, birbirini tamamlayıcı nitelikte sayılabilecek *Bireysel ve akademik gelişim* ile *Yaşam boyu öğrenme* kategorisinin oranı da düşük düzeydedir. Bu durum, kütüphanenin bireysel gelişim ve yaşam boyu öğrenmedeki öneminin yeterince algılanmadığını göstermektedir. Özellikle, en az vurgulanan kategori olarak *Bilgi okuryazarlığı*, kütüphanelerin bilgi okuryazarlığı eğitimindeki rolü konusunda iyileştirmelere ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir.

2.2. Kullanıcı

Kütüphanelerin hedef kitesini oluşturan kişi, grup ve toplulukları tanımlayan bir misyon bileşeni olarak *Kullanıcının* (n=240; %12,5), tüm temalar içinde en sık yinelenen ikinci tema olması anlamlıdır. Çünkü her türlü kütüphane veya bilgi hizmeti eğer bir yararlanıcısı varsa gerçek anlamda varlık kazanmaktadır. Aşağıda verilen tabloda kullanıcı temasını oluşturan kategoriler gösterilmektedir.

Tablo 3. *Kullanıcı Temasının Kategorilerinin Dağılımı*

Sıra no	Kategoriler	n	%
1	Üniversite mensupları	97	40,4
2	Kullanıcılar	93	38,8
3	Araştırmacılar	28	11,7
4	Diğer kullanıcılar	22	9,2
Toplam		240	100

Kaynak: Ömer Dalkıran tarafından oluşturulmuştur.

Not. Yuvarlamalar nedeniyle toplam %100'den farklı olabilmektedir.

Kullanıcı temasının kategorilerinin yaklaşık yarısına yakını (%40,4) oluşturan *Üniversite mensupları* en sık vurgulanan kategoridir. İkinci sırada ise %38,8'lik oranla *Kullanıcılar* kategorisi

gelmektedir. *Araştırmacılar* (%11,7) ve *Diğer kullanıcıların* (%9,2) her biri ise kategorilerin yaklaşık %10’luk kısmını oluşturmaktadır. *Diğer kullanıcılar; paydaşlar, çevre halkı, yerel kamu çalışanları, farklı gruplar, hizmet verilen gruplar, her yaştaki birey, istekliler, insanlar, toplum ve Türk toplumu* kodlarından (anahtar kelimelerinden) oluşmaktadır. Üniversite kütüphaneleri bağlı oldukları ana kuruluş olan üniversiteye hizmet yönünde yapılandırıldıkları için kütüphanelerin temel hedef kitleleri olarak üniversite mensuplarının ve kullanıcı kategorilerinin ön plana çıkması, *Diğer kullanıcılar* kategorisine daha düşük düzeyde dikkat çekilmesi beklendik bir durum olarak değerlendirilebilir. Üniversitenin araştırma yönüne dolaylı olarak işaret eden bir kavram olarak “araştırmacılar”ın ise misyon bildirimlerinde kendisine yeterince yer bulmadığı söylenebilir.

2.3. İlke ve Değerler

Misyon bildirimlerinde tüm temalar arasında en sık vurgulanan üçüncü tema *İlke ve değerlerdir* (n=205; %10,7). Kütüphanelerin kurumsal olarak benimsediği veya hizmet sunumunda dikkate aldığı ilke, değer, mesleki kural ve standartlara işaret eden bu tema kurum kültürü ve felsefesine gönderme yapması bakımından önemlidir. Kurumun sahip olduğu veya önemseydiği çeşitli niteliklerin bir bakıma kurum kültürünü ve felsefesini oluşturduğu söylenebilir. *İlke ve değerler* temasıyla misyon bildirimlerinin önemli bir bileşeni olarak, kütüphanenin benimsediği ve özümseydiği ilkeler, kurallar, standartlar, değerler ve nitelikler ortaya konulmuştur. Aşağıdaki tabloda misyon bildirimlerinde yer alan ilke ve değerlere yer verilmektedir.

Tablo 4. *İlke ve Değerler Temasının Kategorilerinin Dağılımı*

Sıra no	Kategoriler	n	%
1	Çağdaşlık	55	26,8
2	Mesleki ilke, kural ve standartlara uyum	24	11,7
3	Evensellik	23	11,2
4	Kalite	18	8,8
5	Sürekli mesleki gelişim ve değişim	16	7,8
6	Etkinlik	12	5,9
7	Yenilikçilik	11	5,4
8	Kullanıcı odaklılık	9	4,4
9	Verimlilik	8	3,9
10	Diğer	29	14,2
Toplam		205	100

Kaynak: Ömer Dalkıran tarafından oluşturulmuştur.

Not. Yuvarlamalar nedeniyle toplam %100’den farklı olabilmektedir.

İlke ve değerler temasını oluşturan tüm kategoriler içinde *Çağdaşlık* kategorisinin oranı (%26,8) yaklaşık dörtte bir orandadır. Ardından ise *Mesleki ilke, kural ve standartlara uyum* (%11,7) ile *Evensellik* (%11,2) kategorileri gelmekte olup, oran olarak birbirlerine yakın düzeydedirler. *Kalite* kategorisi de azımsanmayacak bir düzeyde olup (%8,8), bu durum

kütüphanelerin önemli bir kısmının “kalite” konusuna kavramsal açıdan da olsa önem verdiğini göstermektedir. Misyon bildirimlerinde ayrıca, değişen oranlarda *Sürekli mesleki gelişim ve değişim, Etkinlik, Yenilikçilik, Kullanıcı odaklılık ve Verimlilik* gibi ilke ve değerlere de yer verildiği görülmektedir. *Diğer* kategorisi ise; *uzmanlık, sürdürülebilirlik, rekabetçilik, tarafsızlık, farklılık, güvenilirlik, çalışkanlık, süreklilik, bilgiye erişim savunuculuğu, değer üretme, bağlılık, ileri görüşlülük, özgünlük, yaratıcılık, eşitlikçilik, güncellik, şeffaflık, saygınlık, saygı, hizmet odaklılık ve yaratıcılık* kodlarından oluşmaktadır.

Kütüphanelerin önemli bir kısmının çağdaşlığa gereken dikkat ve özeni gösterdiği anlaşılmaktadır. Kütüphane ve bilgi hizmetlerinin teknolojiyle ve güncel gelişmelerle yakından ilişkili bir alan olduğu düşünüldüğünde, kütüphanelerin çağdaşlığa yönelik ilgisi olumlu bir durum olarak görülebilir. Çağdaş olanaklarla, gündemi takip edip buna göre pozisyon alıp kendisini geliştiren bir kütüphane kurumu işlevini kuşkusuz daha sağlıklı biçimde yerine getirebilecektir.

2.4. Kaynak

Kaynak, misyon bildirimlerindeki tüm temalar arasında dördüncü sırada yer alarak öne çıkan temalardandır (n=198; %10, 3). Bu tema, farklı formatlarda bilgiyi ve bilgi kaynağını belirten ifadelerle bağlı kodlardan/anahtar kelimelerden oluşturulmuştur. Aşağıdaki tabloda *Kaynak* temasını oluşturan kategorilerin sayıları ve oranlarına yer verilmektedir.

Tablo 5. *Kaynak Temasının Kategorilerinin Dağılımı*

Sıra no	Kategoriler	n	%
1	Bilgi kaynakları	56	28,3
2	Bilgi	50	25,3
3	Kaynaklar	26	13,1
4	Belge	23	11,6
5	Koleksiyon	19	9,6
6	Materyaller	9	4,6
7	Diğer	15	7,6
Toplam		198	100

Kaynak: Ömer Dalkıran tarafından oluşturulmuştur.

Not. Yuvarlamalar nedeniyle toplam %100'den farklı olabilmektedir.

Tabloya göre, *Bilgi kaynakları* (%28,3) *Kaynak* temasını oluşturanlar arasında en sık vurgulanan kategoridir. Ardından gelen *Bilgi* ise kategorilerin dörtte birlik oranını (%25,3) oluşturmaktadır. Kütüphane hizmetlerinin konusu olan bilgi (information), soyut olarak kullanıcıya sunul(a)mamakta, herhangi bir şekilde üzerine kayıt edilebilen/yazılabilen bir malzemeye ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle, söz konusu ifadelerin dolaylı olarak bilgi kaynağına işaret etmesi ve bu bağlamda değerlendirilmesi anlamlı görünmektedir.

Bunun yanında, *Kaynaklar* (%13,1) ve *Belge* (%11,6) kategorileri de yer almaktadır. *Koleksiyon* ve *Materyaller* kategorilerinin oranlarının diğer kategorilere göre kısmen düşük olması “Kaynak” temasını ifade etmede kullanılan kelimelerin genellikle “bilgi kaynağı”, “çeşitli formatlarda bilgi” ve “kaynaklar” olmasıyla ilişkilidir. Diğer kategorisini ise; *veri tabanları*, *basılı kitaplar*, *basılı dergiler*, *elektronik dergiler*, *elektronik kitaplar*, *akıllı cihazlar* ve *yayınlar* kodları oluşturmaktadır.

Mevcut değerlere göre, kütüphanelerin misyon bildirimlerinde bilgi kaynaklarına yönelik ifadelerinin çeşitlilik sergilediği ve kütüphane kaynaklarını tanımlamada genel bir standart yönelim olmadığı söylenebilir. Bu farklılıkların yanında, genel olarak kitap, dergi ve veri tabanı gibi detaylı tanımlamalara gidilmediği, bütüncül bir yaklaşımla hareket edilerek bilgi, kaynak ve bilgi kaynağı özelinde yoğunlaşıldığı da anlaşılmaktadır.

2.5. Kaynaklara Erişim

Kaynaklara erişim toplamdaki yeri bakımından beşinci sıradadır ve en sık vurgulanan bir başka temadır (n=174; %9,0). Aşağıdaki tabloda *Kaynaklara erişim* temasını oluşturan kategorilerin dağılımı verilmektedir.

Tablo 6. *Kaynaklara Erişim Temasının Kategorilerinin Dağılımı*

Sıra no	Kategoriler	n	%
1	Teknolojik olanaklarla erişim	61	35,1
2	Hızlı erişim	51	29,3
3	Etkin ve verimli erişim	21	12,1
4	Elverişli ve uygun yoldan erişim	19	10,9
5	Kolay erişim	11	6,3
6	Ekonomik erişim	5	2,9
7	Diğer	6	3,4
Toplam		174	100

Kaynak: Ömer Dalkıran tarafından oluşturulmuştur.

Not. Yuvarlamalar nedeniyle toplam %100’den farklı olabilmektedir.

Tabloda belirtildiği gibi, tüm kategorilerin oranının üçte birinden fazlasını oluşturan *Teknolojik olanaklarla erişim* (%35,1) en çok vurgulanan kategori konumundadır. İkinci sırada ise yine azımsanmayacak bir oranda olan *Hızlı erişim* (%29,3) gelmektedir. Bu durum, kütüphanelerin kendisini teknolojiyle yakından ilişkili biçimde konumlandığını göstermesi bakımından olumludur. Ayrıca, uzaktan/çevrim içi erişim ile bilgiye ihtiyaç duyulduğu anda hızlı erişim sağlamanın kütüphaneler tarafından önemli bir oranda hedeflendiği iddia edilebilir. *Etkin ve verimli erişim* (%12,1), *Elverişli ve uygun yoldan erişim* (%10,9) ile *Kolay erişim* (%6,3) kategorileri beraber ele alındığında yaklaşık üçte bir oranında; kullanıcının içinde bulunduğu ortam ve koşullara uygun, kolay, zahmetsiz, engelsiz ve ihtiyaca uygun sonuçların alınabildiği erişime önem verildiği söylenebilir. Misyon bildirimlerinde teknolojik araçlarla hızlı ve kolay

erişim baskın erişim biçimi olarak öne çıkmaktadır. Öte yandan, *Ekonomik erişimin* (%2,9) diğer kategorilere göre daha az vurgulanması, kütüphanelerin çoğu tarafından erişimde maliyet faktörünün ve bütçe olanaklarının göz ardı edildiği şeklinde değerlendirilebilir. Bilgi kaynakları ve hizmetleri her zaman ve her koşulda ücretsiz/maliyetsiz olamayacağına göre; kütüphanelerin en azından uygun maliyetle ve ekonomik biçimde erişim sağlama özellikleriyle ön plana çıkması kaçınılmaz bir durumdur. Kütüphanelerin bu yönüne yeterince değinilmemesi bir eksiklik veya olumsuzluk olarak yorumlanabilir. Son olarak, *etik değerlere uygun erişim, yüz yüze erişim, kullanıcı odaklı erişim ve erişilebilirlik* kodları da *Diğer* kategorisini oluşturmaktadır.

2.6. Araştırma Rolü

Araştırma rolü teması (n=169; %8,8) misyon bildirimlerinde araştırma konusunun baskın biçimde vurgulandığını ortaya koymaktadır. Ayrıca, bir öğretim ve araştırma kurumu olan üniversiteye bağlı olarak faaliyet gösteren üniversite kütüphanelerinin araştırma faaliyetlerinde kendilerine biçtiği rolü sergilemektedir. Aşağıdaki tabloda *Araştırma rolü* temasını oluşturan kategoriler yer almaktadır.

Tablo 7. *Araştırma Rolü Temasının Kategorilerinin Dağılımı*

Sıra no	Kategoriler	n	%
1	Araştırma	104	61,5
2	Bilimsel etkinlikler	27	16,0
3	Araştırmacılar	26	15,4
4	Araştırma-Geliştirme (AR-GE)	12	7,1
Toplam		169	100

Kaynak: Ömer Dalkıran tarafından oluşturulmuştur.

Not. Yuvarlamalar nedeniyle toplam %100'den farklı olabilmektedir.

Tabloda gösterildiği üzere, *Araştırma* tüm kategoriler içinde en sık vurgulananıdır ve kategorilerin oranlarının yarısından fazlasını (%61,5) oluşturmaktadır. Doğrudan araştırma olgusuna odaklanan bu durum, üniversite kütüphanelerinin araştırma ile ilgili rol ve sorumlulukları bakımından dikkat çekicidir. *Bilimsel etkinlikler* (%16,0) ve *Araştırmacılar* (%15,4) kategorileri ise daha düşük oranda olup birbirine yakın düzeyde gerçekleşmiştir. *Araştırma-Geliştirme (AR-GE)* ise en düşük düzeyde vurgulanan (%7,1) kategori olarak, üniversite kütüphanelerinde AR-GE olgusuna yeterince yer verilmediği çıkarımını ortaya koymaktadır.

2.7. Odak Noktası

Doğrudan kullanıcı unsurundan ayrı olarak, kütüphanenin hizmet verdiği veya vermeyi planladığı geniş kapsamlı hedef kitleyi grup, topluluk veya kurum olarak tanımlayan ifadelere yönelik olarak *Odak noktası* teması oluşturulmuştur. Misyon bildirimlerinde en sık yinelenen (n=148; %7,7) temalar arasında yedinci sırada yer alan *Odak noktası* kapsamında yer alan kategoriler aşağıdaki tabloda verilmektedir.

Tablo 8. *Odak Noktası Temasının Kategorilerinin Dağılımı*

Sıra no	Kategoriler	n	%
1	Üniversite	122	82,4
2	Toplum	16	10,8
3	Üniversite çevresi	7	4,7
4	Ulusal ve uluslararası akademik çevre	3	2,0
Toplam		148	100

Kaynak: Ömer Dalkıran tarafından oluşturulmuştur.

Not. Yuvarlamalar nedeniyle toplam %100’den farklı olabilmektedir.

Tablo verileri ışığında *Üniversite* (%82,4) en sık vurgulanan kategori olarak, üniversite kütüphanelerinin temel odak noktasının üniversite olduğunu net biçimde ortaya koymaktadır. Bunun yanında, *Toplum*, *Üniversite Çevresi* ile *Ulusal ve uluslararası akademik çevre* düşük oranlarda olsa da odak noktasında yer alan diğer hedef gruplardır. Üniversite kütüphanesinin temelde doğal olarak bağlı bulunduğu üniversite ve çevresine yönelik hizmet geliştirmesi oldukça anlamlıdır. Bunun yanında, ulusal ve uluslararası düzeyde daha geniş çevrelere hitap etmeyi planlayan kütüphanelerin diğer kütüphanelere göre “kapsamlı” hedefler belirlediği söylenebilir.

2.8. Hizmet

Misyona bildirimlerinde sık vurgulanan bir diğer tema ise *Hizmet* (n=138; %7,2). Bu durum, kütüphanelerin gerek kullanıcılar gerekse de toplum düzeyinde kendisini hizmetle özdeşleştirerek kütüphanelerin temelde bir “hizmet kurumu” olduğu bilinci ve algısına işaret etmektedir. Bu kapsamda saptanan ve *Hizmet* temasını oluşturan kategoriler aşağıdaki tabloda verilmektedir.

Tablo 9. *Hizmet Temasının Kategorilerinin Dağılımı*

Sıra no	Kategoriler	n	%
1	Hizmet sunma	69	50,0
2	Bilgi hizmetleri	27	19,6
3	Hizmetler	14	10,1
4	Kütüphane hizmetleri	12	8,7
5	Bilgi ve belge hizmetleri	6	4,4
6	Kütüphanecilik hizmetleri	5	3,6
7	Diğer	5	3,6
Toplam		138	100

Kaynak: Ömer Dalkıran tarafından oluşturulmuştur.

Not. Yuvarlamalar nedeniyle toplam %100’den farklı olabilmektedir.

Tablodan anlaşılacağı üzere *Hizmet sunma* (%50) kategorilerin yarısını oluşturmaktadır. *Bilgi hizmetleri* (%19,6) ile *Bilgi ve belge hizmetleri* (%4,4), *Kütüphane hizmetleri* (%8,7) ile *Kütüphanecilik hizmetleri* (%3,6) beraber değerlendirildiğinde, kütüphanelerin geleneksel kütüphanecilik anlayışı yerine bilgi temelli bir yaklaşımı daha çok sahiplendiği anlaşılmaktadır.

2.9. Teknolojik Rol

Teknolojik rol teması (n=73, %3,8) sıklık oranı bakımından tüm temalar içinde dokuzuncu sırada yer bulmuştur. Bu durum, kütüphanelerin teknolojiyle olan yakın ilişkisini gözler önüne sermesi bakımından önemlidir. *Teknolojik rol* temasını oluşturan kategoriler aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo 10. *Teknolojik Rol Temasının Kategorilerinin Dağılımı*

Sıra no	Kategoriler	n	%
1	Teknolojik kaynak ve hizmetler	38	52,1
2	Bilgi ve iletişim teknolojileri	11	15,1
3	Güncel ve çağdaş teknolojiler	10	13,7
4	Teknolojik olanaklar	8	11,0
5	Teknoloji	6	8,2
Toplam		73	100

Kaynak: Ömer Dalkıran tarafından oluşturulmuştur.

Not. Yuvarlamalar nedeniyle toplam %100'den farklı olabilmektedir.

Tablodaki veriler ışığında, kategorilerin yaklaşık yarısını *Teknolojik kaynak ve hizmetler* (%52,1) oluşturmaktadır. Ardından ise, *Bilgi ve iletişim teknolojileri* (%15,1), *Güncel ve çağdaş teknolojiler* (%13,7) ile *Teknolojik olanaklar* (%11,0) gelmektedir. Kütüphanelerin teknolojik yönünü vurgulayan ifadelerin teknolojiyi daha genel açıdan ele aldığı, bilgi ve iletişim teknolojileri gibi daha özele inen bir bakış açısının fazla tercih edilmediği görülmektedir.

2.10. Koleksiyon Geliştirme

Doğrudan kaynak unsuru ve temasından farklı olmak üzere *Koleksiyon geliştirme*, teması oluşturulmuştur. Bu tema tüm temalar içinde en sık vurgulanan onuncu tema olmuştur (n=66; %3,4). Bu açıdan kütüphanelerin, temel hizmetlerinden koleksiyon geliştirme konusuna azımsanmayacak düzeyde işaret ettiği söylenebilir. Aşağıdaki tabloda ise bu temayı oluşturan kategorilerin dağılımı yer almaktadır.

Tablo 11. *Koleksiyon Geliştirme Temasının Kategorilerinin Dağılımı*

Sıra no	Kategoriler	n	%
1	Kaynak sağlama, düzenleme ve sunma	21	31,8
2	Kaynak sağlama ve sunma	14	21,2
3	Kaynak sunma	14	21,2
4	Kaynak sağlama	8	12,1
5	Kaynak sağlama ve geliştirme	4	6,1
6	Kaynak düzenleme ve sunma	3	4,6
7	Kaynak geliştirme	1	1,5
8	Kaynak düzenleme	1	1,5
Toplam		66	100

Kaynak: Ömer Dalkıran tarafından oluşturulmuştur.

Not. Yuvarlamalar nedeniyle toplam %100'den farklı olabilmektedir.

Tablo verileri incelendiğinde, kategorilerin yaklaşık üçte birini oluşturan *Kaynak sağlama, düzenleme ve sunma* (%31,8) en yüksek düzeyde vurgulanan kategori konumundadır. Ardından ise, *Kaynak sağlama ve sunma* (%21,2) ile *Kaynak sunma* yaklaşık beşte birlik oranla eşit düzeydedir (%21,2). Koleksiyon geliştirme konusunda bütüncül bir yaklaşım sergilenen misyon bildirimleri azımsanmayacak bir oranda olsa da genel olarak kaynakları sağlamaya önem verildiği, geliştirme, organizasyon ve sunma aşamalarının ise yeterince ön plana çıkmadığı görülmektedir.

2.11. Bilgi Gereksinimi

Bilgi gereksinimi misyon bildirimlerinde en sık vurgulanan on birinci tema konumundadır (n=60; %3,1). Temayı oluşturan kategorilerin dağılımı aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 12. *Bilgi Gereksinimi Temasının Kategorilerinin Dağılımı*

Sıra no	Kategoriler	n	%
1	Bilimsel bilgi gereksinimi	15	26,3
2	Kullanıcıların bilgi gereksinimi	14	24,6
3	Üniversitenin bilgi gereksinimi	10	17,5
4	Her türlü bilgi gereksinimi	10	17,5
5	Bilgi ve belge gereksinimi	7	12,3
6	Farklı grupların bilgi gereksinimleri	1	1,8
Toplam		57	100

Kaynak: Ömer Dalkıran tarafından oluşturulmuştur.

Not. Yuvarlamalar nedeniyle toplam %100'den farklı olabilmektedir.

Bu temayı oluşturan kategoriler oranlarına göre azalan sırayla şunlardır: *Bilimsel bilgi gereksinimi* (%26,3), *Kullanıcıların bilgi gereksinimi* (%24,6), *Üniversitenin bilgi gereksinimi* (%17,5), *Her türlü bilgi gereksinimi* (17,5), *Bilgi ve belge gereksinimi* (%12,3), *Farklı grupların bilgi gereksinimleri* (%1,8). Mevcut veriler ışığında, genel olarak misyon bildirimlerinde önemli bir oranda üniversite kullanıcılarının bilimsel bilgi gereksinimlerine önem verildiği söylenebilir. Bu durumun *Odak noktası* ve *Kullanıcı* temalarından elde edilen sonuçlarla ilişkili biçimde benzer gerçekleştiği ifade edilebilir.

2.12. Toplumsal ve Kültürel Rol

Diğer kütüphane türlerinde olduğu gibi, üniversite kütüphanelerinin de toplumsal ve kültürel açıdan üstlendikleri rol ve sorumluluklar bulunmaktadır. Nitekim, misyon bildirimlerinde yer alan tüm temalar içinde en sık vurgulanan on ikinci tema olarak (n=48; %2,5) karşımıza çıkan *Toplumsal ve kültürel rol* bu duruma işaret etmektedir. Mevcut sonuçlar genel olarak kütüphanelerin toplumsal ve kültürel rolüne ilişkin yeteri kadar algının oluşmadığına işaret etse de söz konusu rollere azımsanmayacak bir oranda dikkat çekildiği de göz önünde bulundurulmalıdır. Bu tema aşağıdaki tabloda yer alan kategorilerden oluşturulmuştur.

Tablo 13. *Toplumsal ve Kültürel Rol Temasının Kategorilerinin Dağılımı*

Sıra no	Kategoriler	n	%
1	Toplumsal hizmet	16	33,3
2	Yaşam boyu öğrenme	13	27,1
3	Toplumsal gelişme	5	10,4
4	Toplumsal fayda	3	6,3
5	Nitelikli birey yetiştirme	2	4,2
6	Sosyal ve kültürel gelişim	2	4,2
7	Toplumsal faaliyetleri destek	2	4,2
8	Kültürel iletişim	1	2,1
9	Toplumsal gereksinimlere çözüm	1	2,1
10	Evrensel bilgi ve kültür birikimine katkı	1	2,1
11	Bireylerin yaşam kalitesini yükseltmek	1	2,1
12	Bilgi toplumu yaratılması	1	2,1
Toplam		48	100

Kaynak: Ömer Dalkıran tarafından oluşturulmuştur.

Not. Yuvarlamalar nedeniyle toplam %100'den farklı olabilmektedir.

Bu tema kapsamında *Toplumsal hizmet* (%33,3), *Yaşam boyu öğrenme* (%27,1), *Toplumsal gelişme* (%10,4), *Toplumsal fayda* (%6,3), *Nitelikli birey yetiştirme* (%4,2), *Sosyal ve kültürel gelişim* (%4,2), *Toplumsal faaliyetleri destek* (%4,2), *Kültürel iletişim* (%2,1), *Toplumsal gereksinimlere çözüm* (%2,1), *Evrensel bilgi ve kültür birikimine katkı* (%2,1), *Bireylerin yaşam kalitesini yükseltmek* (%2,1) ve *Bilgi toplumu yaratılması* (%2,1) kategorileri ortaya çıkmıştır. Misyon bildiriminde bu temaya sahip kütüphanelerin, toplumsal faaliyetleri destekleyerek ve sorunlara yönelik çözüm geliştirerek toplumun gelişmesine katkıda bulunmayı önemsendiği söylenebilir. Ayrıca, kütüphaneler bireylerin entelektüel yanlarının gelişimine katkı sağlayarak yaşam boyu öğrenmenin yolunu açıp, eğitilmiş ve nitelikli vatandaş yetiştirmeyi de önemsemektedir.

2.13. Bilgiye Erişim

Geçmişten günümüze kütüphanelerin varoluş nedenlerinin başında gelen *Bilgiye erişim*, misyon bildirimlerindeki tüm temalar içinde oldukça düşük bir oranda (n=28; %1,5) olsa da en sık vurgulanan on üçüncü tema olarak yer bulmuştur. Yalnızca bu sonuca bakarak, literatürde yer alan, bilgiye erişimin kütüphanelerin en temel misyonu olduğuna ilişkin anlayışın misyon bildirimlerinde yeterince ön plana çıkmadığı söylenebilir. Ancak, konuya daha geniş bir bakış açısıyla bakılarak bu temanın *Kaynaklara erişim*, *Bilgi gereksinimi* ve *Hizmet* temaları ve kategorileri ile beraber değerlendirilmesi anlamlıdır. Nitekim, söz konusu temaların tamamı ya da belirli kısımları doğrudan veya dolaylı biçimde *Bilgiye erişim* konusunu tanımlar niteliktedir. Bu bağlamda, misyon bildirimlerinde bilgiye erişim konusunun baskın biçimde somutlaşacağı görülecektir. Sonuç olarak, kütüphanelerin bilgiye erişimdeki rolü doğrudan olmasa da dolaylı biçimde en sık vurgulanan temalardan olarak değerlendirilebilir. Bu tema aşağıdaki tabloda yer alan kategorilere dayalı olarak ortaya çıkmıştır.

Tablo 14. *Bilgiye Erişim Temasının Kategorilerinin Dağılımı*

Sıra no	Kategoriler	n	%
1	Bilgiye erişim	22	78,6
2	Bilgi ve belgeye erişim	3	10,7
3	Bilgiye ulaşım	2	7,1
4	Bilgiyi ulaştırma	1	3,6
Toplam		28	100

Kaynak: Ömer Dalkıran tarafından oluşturulmuştur.

Not. Yuvarlamalar nedeniyle toplam %100’den farklı olabilmektedir.

Tablo 14 incelendiğinde *Bilgiye erişim* teması kapsamında yer alan en baskın kategorinin yaklaşık dörtte üçlük bir oranla *Bilgiye erişim* (n=22; %78,6) olduğu görülmektedir. *Bilgiye erişimin* ardından kategorilerin yaklaşık onda birini oluşturan *Bilgi ve Belgeye erişim* (n=3; %10,7) gelmektedir. *Bilgiye ulaşım ve Bilgiyi ulaştırma* kategorilerinin ise daha az oranda ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Temelde kullanıcı ile bilgi arasında bir köprü görevi görmeyi ifade eden bilgiye erişim olgusu misyon bildirimlerinde büyük bir oranda yalın biçimde “bilgiye erişim” olarak yer almaktadır. Ayrıca, bilgi ve belgeyi ayrıca ele alarak erişime odaklanan bir yaklaşım da söz konusudur. Ek olarak, bilgiye erişime bilgiye ulaşım ve bilgiyi ulaştırma gibi farklı kavramlarla da işaret edildiği görülmektedir.

2.14. Kütüphanenin Toplumsal Konumu

Misyon bildirimlerini oluşturan temalardan bir diğeri kütüphanenin ait olduğu toplum içinde kendisini nerede veya nasıl konumlandığını belirten ifadelerden oluşan *Kütüphanenin toplumsal konumu* temasıdır (n=25; %1,3). Bu temanın tüm temalar içindeki yinelenme oranı diğerlerine göre düşük oranda olsa da yine de azımsanmayacak düzeydedir. Söz konusu temanın ortaya çıkması temayı içeren misyon bildirimlerine sahip kütüphanelerin kendilerini içinde bulunduğu yerel, ulusal veya uluslararası toplumda yerleştirmek istediği noktaya ışık tutmaktadır. Bu temanın hangi kategorilerden ibaret olduğu aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo 15. *Kütüphanenin Toplumsal Konumu Temasının Kategorilerinin Dağılımı*

Sıra no	Kategoriler	n	%
1	Örnek kütüphane olma	10	40,0
2	Öğrenen organizasyon olma	4	16,0
3	Çağdaş kütüphane olma	3	12,0
4	İyi bir üniversite kütüphanesi olma	1	4,0
5	Bilginin toplandığı, korunduğu ve hizmete sunulduğu merkez	1	4,0
6	Ulusal ve uluslararası bilgi erişim merkezi olma	1	4,0
7	Ulusal ve uluslararası akademik araştırma merkezi olma	1	4,0
8	Önemli bir kütüphane olma	1	4,0
9	Özgün kütüphane olma	1	4,0
10	Ulusal ve uluslararası saygın kütüphane olma	1	4,0
11	Yerel kamu kuruluşlarına hizmet veren önemli kütüphane olma	1	4,0
Toplam		25	100

Kaynak: Ömer Dalkıran tarafından oluşturulmuştur.

Not. Yuvarlamalar nedeniyle toplam %100’den farklı olabilmektedir.

Bu tema kapsamında, *Örnek kütüphane olma* (%40), *Öğrenen organizasyon olma* (%16), *Çağdaş kütüphane olma* (%12), *İyi bir üniversite kütüphanesi olma* (%4), *Bilginin toplandığı, korunduğu ve hizmete sunulduğu merkez olma* (%4), *Ulusal ve uluslararası bilgi erişim merkezi olma* (%4), *Ulusal ve uluslararası akademik araştırma merkezi olma* (%4), *Önemli bir kütüphane olma* (%4), *Özgün kütüphane olma* (%4), *Ulusal ve uluslararası saygın kütüphane olma* (%4), *Yerel kamu kuruluşlarına hizmet veren önemli kütüphane olma* (%4) kategorileri ortaya çıkmıştır. Kütüphanelerin yarıya yakın bir kısmı kendisini örnek bir üniversite kütüphanesi olarak konumlandırmaktadır. Ayrıca, sürekli gelişim ve çağdaşlaşmaya önem verdiklerinin bir belirtisi olarak öğrenen bir organizasyon ve çağdaş bir kütüphane olmayı benimsedikleri görülmektedir.

2.15. İş Birliği

Misyon bildirimlerinde *İş birliği* temasının görece olarak düşük oranda (n=24; %1,2) ortaya çıkması, üniversite kütüphanelerinin misyonları bakımından iş birliği konusuna yeterince önem vermediği veya bu konuya dikkat çekmediği biçiminde yorumlanabilir.

Tablo 16. *İş Birliği Temasının Kategorilerinin Dağılımı*

Sıra no	Kategoriler	n	%
1	Kütüphaneler arası işbirliği	12	52,2
2	Mesleki işbirliği	4	17,4
3	Kurumlar arası işbirliği	3	13,0
4	Paydaşlar	2	8,7
5	Mesleki dayanışma	1	4,4
6	Paydaşlarla işbirliği	1	4,4
Toplam		23	100

Kaynak: Ömer Dalkıran tarafından oluşturulmuştur.

Not. Yuvarlamalar nedeniyle toplam %100'den farklı olabilmektedir.

İş birliği teması, *Kütüphaneler arası iş birliği* (%52,2), *Mesleki iş birliği* (17,4), *Kurumlar arası iş birliği* (%13), *Paydaşlar* (%8,7), *Mesleki dayanışma* (%4,4) ile *Paydaşlarla iş birliği* (%4,4) kategorilerine sahiptir. *Kütüphaneler arası iş birliği*, kategorilerin yaklaşık yarısını oluşturan oranıyla en fazla benimsenen iş birliği biçimi konumundadır. Bunun yanında, düşük oranda olsa da farklı kurumlar ve paydaşlarla iş birliğinin benimsendiği de anlaşılmaktadır.

2.16. Koruma Rolü

Kütüphanelerin kaynakları koruma açısından önemli roller üstlendiği bilinmektedir. Misyon bildirimlerinde *Koruma rolü* (n=19; %1,0) diğer temalara kıyasla daha az oranda yer almaktadır. Bu sonuç, kütüphanelerin kaynakları ve dolayısıyla da kültürel mirası korumadaki işlevini yeterince kuvvetli biçimde ön plana çıkarmadığı, önemsemediği veya benimsemediği biçiminde yorumlanabilir.

Tablo 17. *Koruma Rolü Temasının Kategorilerinin Dağılımı*

Sıra no	Kategoriler	n	%
1	Kütüphane kaynaklarını koruma	9	47,4
2	Üniversitenin kültürel birikimini koruma	5	26,3
3	Her türlü bilgi kaynağını koruma	2	10,5
4	Bilgiyi koruma	1	5,3
5	Bilgi birikimini geleceğe taşıma	1	5,3
6	Kültürel mirasın korunması	1	5,3
Toplam		19	100

Kaynak: Ömer Dalkıran tarafından oluşturulmuştur.

Not. Yuvarlamalar nedeniyle toplam %100'den farklı olabilmektedir.

Koruma rolü temasının kategorileri şu şekilde oluşturulmuştur: *Kütüphane kaynaklarını koruma* (%47,4), *Üniversitenin kültürel birikimini koruma* (%26,3), *Her türlü bilgi kaynağını koruma* (%10,5), *Bilgiyi koruma* (%5,3), *Bilgi birikimini geleceğe taşıma* (%5,3), *Kültürel mirasın korunması* (%5,3). Genel olarak bakıldığında, konuya dar çerçeveden yaklaşarak bilgiyi ve kaynağı korumaya odaklanıldığı, kültürel mirasın korunması rolünün yeterince benimsenmediği ifade edilebilir.

2.17. Üniversite Misyonu

Misyon bildirimlerinde bağlı bulunduğu üniversitenin misyonuna işaret eden ifadelerin kullanım sıklığı oldukça düşük düzeydedir (%0,8; n=16). Sonuç olarak, üniversite kütüphanelerinin misyon bildirimlerini üst kuruluşu olan üniversitelerin misyonları doğrultusunda belirlemediği veya üniversite misyonu ile kütüphane misyonu arasında organik bir bağ kurulmadığı söylenebilir. Bu tema kapsamında oluşturulan kategoriler aşağıdaki tabloda verilmektedir.

Tablo 18. *Üniversite Misyonu Temasının Kategorilerinin Dağılımı*

Sıra no	Kategoriler	n	%
1	Üniversitenin temel misyonu	10	62,5
2	Üniversite misyonu	6	37,5
Toplam		16	100

Kaynak: Ömer Dalkıran tarafından oluşturulmuştur.

Not. Yuvarlamalar nedeniyle toplam %100'den farklı olabilmektedir.

Tablo 18 verileri ışığında *Üniversite misyonu* temasını oluşturan iki kategori mevcut olup, *Üniversitenin temel misyonu* yaklaşık üçte ikilik oranıyla (n=10; %62,5) en sık yinelenen kategori konumundadır. *Üniversite misyonu* kategorisi de yaklaşık üçte birlik oranla (n=6; %37,5) önemli düzeyde temsil edilmektedir. Üniversite misyonuna gönderme yapılan kütüphane misyon bildirimlerinde önemli bir oranda, merkezi ve temel bir üniversite misyonuna işaret edildiği söylenebilir.

2.18. Gelecek İfadeleri

Kütüphanelerin misyon bildirimlerinde, geleceği veya geleceğe yönelik plan ve proje gibi etkinlikleri işaret eden *Gelecek ifadeleri* teması da düşük bir düzeyde (n=12; %0,6) ortaya çıkmıştır. Misyon bildirimlerinde gelecek konusuna yeterince değinilmediği görülmektedir. Temayı oluşturan kategoriler aşağıdaki tabloda verilmektedir:

Tablo 19. *Gelecek İfadeleri Temasının Kategorilerinin Dağılımı*

Sıra no	Kategoriler	n	%
1	Hedeflere ulaşma	7	58,3
2	Bilgi ve kültür birikimini geleceğe taşıma	3	25,0
3	Gelecekteki eğitim ve araştırma rolü	1	8,3
4	Zamanla değişen gereksinimleri karşılama	1	8,3
Toplam		12	100

Kaynak: Ömer Dalkıran tarafından oluşturulmuştur.

Not. Yuvarlamalar nedeniyle toplam %100'den farklı olabilmektedir.

Gelecek ifadeleri teması çerçevesinde, *Hedeflere ulaşma* (%58,3), *Bilgi ve kültür birikimini geleceğe taşıma* (%25,0), *Gelecekteki eğitim ve araştırma rolü* (%8,3) ve *Zamanla değişen gereksinimleri karşılama* (%8,3) kategorileri oluşturulmuştur. Mevcut veriler ışığında, geleceğe ilişkin somut plan ve projelere güçlü biçimde yer verilmediği söylenebilir.

2.19. Fiziksel Mekân Olarak Kütüphane

Misyon bildirimlerinde *Fiziksel mekân olarak kütüphane* teması düşük düzeyde (n=8; 0,4) yer almaktadır. Bu veriler ışığında, kütüphanenin beş temel unsurundan biri olan kütüphane mekânlarına yeteri kadar dikkat çekilmediği söylenebilir. Durum böyle olunca, üniversite kütüphaneleri açısından kütüphanenin fiziksel bir mekân olarak ön plana çıkan bir imajının bulunmadığı görülmektedir. Kütüphaneler günümüzde yalnızca fiziksel ortamda hizmet veren kurumlar olmaktan çıkmış durumdadır. Ancak, fiziksel mekân ihtiyacının tamamen ortadan kalktığı da söylenemez. Bu nedenle fiziksel mekân ve koşullara yeterince değinilmemesi bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Aşağıdaki tabloda bu temayı oluşturan kategoriler gösterilmektedir:

Tablo 20. *Fiziksel Mekân Olarak Kütüphane Temasının Kategorilerinin Dağılımı*

Sıra no	Kategoriler	n	%
1	Kütüphanenin fiziki ortamı	5	62,5
2	Bilginin ve teknolojinin bulunduğu mekân	1	12,5
3	Fiziki şartlar	1	12,5
4	Öğrenme ortamı	1	12,5
Toplam		8	100

Kaynak: Ömer Dalkıran tarafından oluşturulmuştur.

Not. Yuvarlamalar nedeniyle toplam %100'den farklı olabilmektedir.

Tabloda görüldüğü gibi, *Kütüphanenin fiziki ortamı* (%62,5), *Bilginin ve teknolojinin bulunduğu mekân* (%12,5), *Fiziki şartlar* (%12,5), *Öğrenme ortamı* (%12,5) ise temayı oluşturan kategoriler olarak belirlenmiştir. Kategoriler, ilgili temayı içeren misyon bildirimlerinde büyük oranda kütüphanenin fiziksel ortamına genel açıdan değinildiğini göstermektedir.

2.20. Personel

Misyon bildirimlerinde *Personel* de oldukça az sıklıkta (n=7; %0,4) karşımıza çıkan bir temadır. Kütüphanenin temel unsurlarından olan personelin misyon bildirimlerinde yeterince görünür olmaması bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Çünkü personel olmadan kütüphane hizmetlerinin yürütülmesi mümkün değildir. Kütüphanelerin personel konusuna yeterince dikkat çekmediği görülmektedir. Temayı oluşturulan kategoriler aşağıdaki tabloda verilmektedir:

Tablo 21. *Personel Temasının Kategorilerinin Dağılımı*

Sıra no	Kategoriler	n	%
1	Personel	5	71,4
2	Çalışanlar	2	28,6
Toplam		7	100,0

Kaynak: Ömer Dalkıran tarafından oluşturulmuştur.

Not. Yuvarlamalar nedeniyle toplam %100'den farklı olabilmektedir.

Tabloda gösterildiği gibi, *Personel* temasının kategorileri *Personel* (%71,4) ve *Çalışanlar* (%28,6) biçiminde oluşmuştur. Kütüphane çalışanlarının büyük oranda personel olarak nitelendirildiği, “çalışan” kavramının ise daha az tercih edildiği görülmektedir.

2.21. Bütçe

Bütçe misyon bildirimlerinde en yetersiz bir yaklaşımla (n=6; %0,3) temsil edilen tema olarak ortaya çıkmıştır. Bilindiği gibi, yeterli ve devamlı bir bütçesi olmayan bir kütüphanenin varlığını sağlıklı biçimde sürdürmesi olanaklı değildir. Böylesi bir öneme sahip bir unsura misyon bildirimlerinde yeterince değinilmemesi önemli bir eksiklik veya olumsuzluk olarak sayılabilir. Aşağıdaki tabloda temaya ilişkin kategorilere yer verilmektedir.

Tablo 22. *Bütçe Temasının Kategorilerinin Dağılımı*

Sıra no	Kategoriler	n	%
1	Ekonomik bilgi sunumu	3	50,0
2	Olanaklar dâhilinde hizmet sunumu	1	16,7
3	Ekonomik hizmet sunumu	1	16,7
4	Ödenekler dâhilinde hizmet sunumu	1	16,7
Toplam		6	100

Kaynak: Ömer Dalkıran tarafından oluşturulmuştur.

Not. Yuvarlamalar nedeniyle toplam %100'den farklı olabilmektedir.

Bütçe teması *Ekonomik bilgi sunumu* (%50), *Olanaklar dâhilinde hizmet sunumu* (%16,7), *Ekonomik hizmet sunumu* (%16,7), *Ödenekler dâhilinde hizmet sunumu* (%16,7) kategorilerinden ibarettir. Bütçe konusuna doğrudan değinme düzeyinin oldukça düşük olduğu, genelde dolaylı olarak bütçeden bahsedildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, geniş açıdan bakıldığında da tüm kategorilerin bütçeye işaret ettiği de açıktır.

3. Sonuç ve Öneriler

Misyon bildirimleri, bir kurumun temel var oluş amacını açıklayan ifadedir. Bu ifadenin incelenmesi kurumun amaçları, hedefleri, ilke ve değerleri gibi konularda değerli bilgiler verebilir. Ayrıca kurumun kendisine uygun gördüğü rol ve işlevleri de bu bildirimlerden çıkarmak olanaklıdır. Bu çerçevede, bu çalışmada Türkiye'deki üniversite kütüphanelerinden çevrim içi misyon bildirimleri bulunan 139 adet üniversite kütüphanesi örnekleme dâhil edilerek misyon bildirimleri ifadeleri incelenmiştir. Bu çalışmada ulaşılan önemli sonuçları şu şekilde özetlemek olanaklıdır:

- Üniversite kütüphaneleri misyon bildirimlerinde en çok eğitim konusundaki rol ve işlevlerini ön plana çıkarmaktadırlar. Kütüphanelerin temelde eğitime odaklandığı anlaşılmaktadır. “Üniversite kütüphanelerinin en temel misyonu bağlı bulunduğu üniversitenin eğitim faaliyetlerini desteklemektir” denilebilir.
- Kütüphanelerin varlık nedeni olarak kullanıcılar en sık vurgulanan ikinci unsurdur.
- Kütüphaneler öncelikli olarak kendi mensuplarına yönelik hizmet vermeyi amaçlamaktadırlar.
- Kütüphaneler ilke ve değerlere çokça değinmektedirler. Çağdaşlık başta olmak üzere çeşitli ilke ve değerleri sahiplenmektedirler.
- Kütüphanelerin temel malzemesi ve asli unsuru olan bilgi kaynakları misyon bildirimlerinde sıkça vurgulanmaktadır. Bu durum, kütüphanelerin bilgiyle özdeşleşmiş kurumlar olduğu ve özünde bir bilgi merkezi olduğu algısına işaret etmektedir.
- Geniş bir bakış açısıyla *Kaynaklara erişim*, *Bilgi gereksinimi*, *Hizmet ve Bilgiye Erişim* temalarının birlikte değerlendirilmesi olanaklı ve anlamlıdır. Bu açıdan misyon bildirimlerinde kütüphanelerin en temel misyonu olan bilgiye erişime de güçlü biçimde işaret edildiği anlaşılmaktadır.
- Kütüphaneler araştırma konusundaki rol ve işlevlerini sahiplenmekte ve ortaya koymaktadırlar. Ancak, eğitim ve araştırma kurumu olan üniversitenin bir parçası olan üniversite kütüphanelerinin bir misyon olarak AR-GE rolünü yeterince benimsemediği de söylenebilir.
- Misyon bildirimlerinde kütüphanelerin toplumsal ve kültürel rolleri ile kütüphanenin toplum içindeki konumuna da değinilmektedir. Bu durum, kütüphanelerin kendilerini toplumsal birer kurum olarak görerek sosyal ve kültürel gelişimde roller üstlendiklerini göstermektedir.

- Kütüphaneler mesleki iş birliği ile kütüphanenin kaynakları koruma rolünü yeterince benimsememiş görünmektedir.
- Kütüphanelerin misyon bildiriminde bağlı olunan üst kuruluş olarak üniversitenin misyonuna gönderme yapma oranı oldukça düşüktür.
- Geleceğe yönelik plan ve hedefler ile bina, personel ve bütçe unsurlarına yeterince yer verilmemiştir.
- Özgün misyon bildirimlerinin yanı sıra diğer kütüphanelerin misyon bildirimlerine benzer ifadelerden oluşan bildirimler de mevcuttur.
- Misyon bildirimlerinin bilimsel, sistemli ve stratejik bir yaklaşımla oluşturulmadığı söylenebilir.

Çalışmada ulaşılan sonuçlardan yola çıkılarak şu hususlar dile getirilebilir:

- Üniversite kütüphanelerinin stratejik yönetim hazırlama süreçlerinin kimler (kütüphane yöneticileri, üst yönetim vb.) tarafından ve nasıl gerçekleştirildiğine yönelik tanımlayıcı araştırmalar yapılmalıdır.
- Üniversite kütüphanesi yöneticilerinin, uygun ve kapsamlı bir misyon bildirimini oluşturabilmek için, üniversite kütüphanelerinin bilimsel açıdan rol, görev ve işlevlerini kavraması özellikle önemlidir.
- Üniversite kütüphaneleri iyi bir misyon bildirimini oluşturmak için öncelikle alt yapılarını ve kaynaklarını göz önünde bulundurarak somut ve gerçekçi bir şekilde kurumsal amaç, hedef ve değerlerini belirlemek durumundadır.
- Üniversite kütüphaneleri misyon bildirimlerini bilimsel literatür ışığında ancak ülkenin kendine has şartları ile de uyumlu olacak biçimde oluşturmalıdır.
- Kütüphanelerin vizyon bildirimlerine yönelik de benzer araştırmalar yapılabilir.

KAYNAKÇA

- Büyüköztürk, Şener, Ebru Kılıç Çakmak, Özcan Erkan Akgün, Şirin Karadeniz ve Funda Demirel, *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, 22. bs., Pegem Akademi, Ankara 2016.
- Graham, John W., Wendy C. Havlick, *Mission Statements: A Guide to the Corporate and Nonprofit Sectors*, Garland Publishing, New York and London 1994.
- Kakırman Yıldız, Asiye, *Bilgi Hizmetlerinde Değişim Yönetimi: Süreç ve Haritalar*, Beta, İstanbul 2011.
- Karasar, Niyazi, *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, 24. bs., Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2012.
- Neuman, W. Lawrance, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar: 1. Cilt*, çev. Sedef Özge, 5. bs., Yayın Odası, İstanbul 2006.
- Türk Dil Kurumu, “Misyön”, *Türkçe Sözlük*, ed. Şükrü Haluk Akalın, Recep Toparlı, Mustafa Argunşah, Nurettin Demir, Nevzat Gözaydın, Melek Özyetgin, Hamza Zülfikar vd., Türk Dil Kurumu, Ankara 2011.
- Wallace, Linda K, *Libraries, Mission and Marketing : Writing Mission Statements That Work*, American Library Association, Chicago 2004.
- Welch, Lee, *The Other 51 Weeks: A Marketing Handbook for Librarians*, göz. geç. bs. Center for Information Studies, 2006.
- Yıldırım, Ali, Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 8. bs., Seçkin Yayıncılık, Ankara 2011.

Elektronik Kaynaklar

- Aldrich, Alan W., “Following the Phosphorous Trail of Research Library Mission Statements into Present and Future Harbors.” *Sailing Into the Future: Charting Our Destiny : Proceedings of the Thirteenth National Conference of the Association of College and Research Libraries, March 29-April 1, 2007, Baltimore, Maryland* içinde ed. Hugh A. Thompson, 304–16. American Library Association, 2007. https://alair.ala.org/bitstream/handle/11213/17010/aldrich_researchlibrarymissionstatements.pdf?sequence=1&isAllowed=y [Erişim tarihi: 04.05.2022].
- Dahunsi, Tope Florence ve Gbenga Odunayo Adetunla, “Assessment of the Concept Of Strategic Planning in Nigerian Librarianship”, *Library Philosophy and Practice (e-journal)*, 5744, (2021). https://digitalcommons.unl.edu/libphilprac/5744/?utm_source=digitalcommons.unl.edu%2Flibphilprac%2F5744&utm_medium=PDF&utm_campaign=PDFCoverPages [Erişim tarihi: 11.01.2023].
- Dil Derneği, “Misyön” *Türkçe Sözlük Ara-Bul*, Dil Derneği, t.y. <http://www.dildernegei.org.tr/TR,274/turkce-sozluk-ara-bul.html>. [Erişim tarihi: 03.05.2022].
- Johnson, Heather, “Strategic Planning for Modern Libraries” *Library Management*, XV/1, (1994), 7–18. <https://doi.org/10.1108/014.351.29410049007>. [Erişim tarihi: 03.05.2022].
- Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu, Kanun No. 5018, *Resmi Gazete* 25326, (2003), <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=5018&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5> [Erişim tarihi: 05.06.2021].
- Matthews, Joseph. R., *Strategic Planning and Management for Library Managers, Libraries Unlimited, Connecticut*, 2005, <https://www.proquest.com/docview/213.496.6829/bookReader?accountid=107421> [Erişim tarihi: 11.01.2023].
- Türk Dil Kurumu. “Misyön” *Türk Dil Kurumu Sözlükleri – Türk Dil Kurumu Bilim ve Sanat Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu, 2019. <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 05.06.2021].
- Türkiye Bilimler Akademisi, “Misyön”, *TÜBA – Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü*, Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA), 2013. <http://terim.tuba.gov.tr/>. [Erişim tarihi: 06.06.2021].

- Members of the Government Libraries Section of the International Federation of Library Associations, “Mission and / or Vision Statements of Government Libraries Worldwide”, 2011. <https://www.ifla.org/wp-content/uploads/files/assets/government-libraries/publications/MissionStatementsAugust2011-2.doc> [Erişim tarihi: 02.06.2022].
- Olson, Chris, “Casting New Light on Missions and Visions About”, *Marketing Treasures: The Electronic Newsletter With Marketing Ideas For Information Professionals*, XV/2, (2006). <http://www.chrisolson.com/marketingtreasures/mtcontent/MTPDFs/MTVol15PDFs/Vol15N2Feb06.pdf> [Erişim tarihi: 05.06.2022].
- Schroeder, Randall, “Mission Statement vs . Guiding Principles”, *Loex Quarterly*, XXXIV/1 (1999), s. 8-10. <https://commons.emich.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1083&context=loexquarterly> [Erişim tarihi: 03.06.2022].
- Svenningsen, Karen ve Lois Cherepon, “Revisiting Library Mission Statements in the Era of Technology”, *Collection Building*, XVII/1, (1998), 16-19. <https://doi.org/10.1108/016.049.59810368956>. [Erişim tarihi: 07.06.2022].
- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, *Kamu İdareleri İçin Stratejik Planlama Kılavuzu (Sürüm 3.1)*, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2021. http://www.sp.gov.tr/upload/xSpKutuphane/files/0QRai+Kamu_Idareleri_Icin_Stratejik_Planlama_Kilavuzu_V3_1_.pdf [Erişim tarihi: 05.06.2022].
- _____*Üniversiteler İçin Stratejik Planlama Rehberi (Sürüm 1.1)*. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2021. http://www.sp.gov.tr/upload/xSpKutuphane/files/jXL5k+Universiteler_Icin_Stratejik_Planlama_Rehberi_V1_1_.pdf [Erişim tarihi: 05.06.2022].
- Wadas, Linda R., “Mission Statements in Academic Libraries: A Discourse Analysis”, *Library Management*, XXXVIII/2-3, (2017), s. 108–16. <https://doi.org/10.1108/LM-07-2016-0054>. [Erişim tarihi: 03.06.2022].
- Yükseköğretim Kurulu, “Üniversiteler Hakkında Genel Bilgiler”, Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi, Yükseköğretim Kurulu, t. y. https://istatistik.yok.gov.tr/zkau/view/z_pb4/zEBQg71/c9e/1/Universite_Hakkında_Genel_Bilgiler.xls [Erişim tarihi: 27.10.2021].

EKLER**Ek 1. Çalışmaya dâhil edilen üniversite kütüphanelerinin listesi³⁷**

Abdullah Gül Ü.	Bursa Teknik Ü.	İstanbul Ticaret Ü.
Adana Alparslan Türkeş	Bursa Uludağ Ü.	İstanbul Ü.
Bilim ve Teknoloji Ü.	Çanakkale Onsekiz Mart Ü.	İstanbul Ü.-Cerrahpaşa
Adıyaman Ü.	Çankırı Karatekin Ü.	İstanbul Yeni Yüzyıl Ü.
Afyon Kocatepe Ü.	Çukurova Ü.	İstinye Ü.
Afyonkarahisar Sağlık	Dicle Ü.	İzmir Demokrasi Ü.
Bilimleri Ü.	Dokuz Eylül Ü.	İzmir Katip Çelebi Ü.
Ağrı İbrahim Çeçen Ü.	Düzce Ü.	İzmir Tınaztepe Ü.
Aksaray Ü.	Ege Ü.	İzmir Yüksek Teknoloji Enst.
Alanya Alaaddin Keykubat Ü.	Erciyes Ü.	Kadir Has Ü.
Alanya Hamdullah Emin Paşa Ü.	Erzincan Binali Yıldırım Ü.	Kafkas Ü.
Altınbaş Ü.	Erzurum Teknik Ü.	Kahramanmaraş Sütçü İmam Ü.
Amasya Ü.	Eskişehir Osmangazi Ü.	Karabük Ü.
Anadolu Ü.	Eskişehir Teknik Ü.	Karadeniz Teknik Ü.
Ankara Hacı Bayram Veli Ü.	Fırat Ü.	Karamanoğlu Mehmetbey Ü.
Ankara Müzik Ve Güzel	Galatasaray Ü.	Kastamonu Ü.
Sanatlar Ü.	Gazi Ü.	Kayseri Ü.
Ankara Sosyal Bilimler Ü.	Gaziantep İslam Bilim ve	Kırıkkale Ü.
Ankara Ü.	Tekn. Ü.	Kırklareli Ü.
Ardahan Ü.	Gaziantep Ü.	Kırşehir Ahi Evran Ü.
Artvin Çoruh Ü.	Giresun Ü.	Kilis 7 Aralık Ü.
Atatürk Ü.	Gümüşhane Ü.	Kocaeli Ü.
Atılım Ü.	Hakkari Ü.	Konya Teknik Ü.
Aydın Adnan Menderes Ü.	Haliç Ü.	Kütahya Dumlupınar Ü.
Bahçeşehir Ü.	Harran Ü.	Kütahya Sağlık Bilimleri Ü.
Balıkesir Ü.	Hatay Mustafa Kemal Ü.	Lokman Hekim Ü.
Bandırma Onyediy Eylül Ü.	Iğdır Ü.	Malatya Turgut Özal Ü.
Bartın Ü.	İbn Haldun Ü.	Maltepe Ü.
Batman Ü.	İnönü Ü.	Manisa Celâl Bayar Ü.
Bayburt Ü.	İstanbul Arel Ü.	Mardin Artuklu Ü.
Bezm-İ Âlem Vakıf Ü.	İstanbul Aydın Ü.	Marmara Ü.
Bilecik Şeyh Edebali Ü.	İstanbul Gelişim Ü.	MEF Ü.
Bingöl Ü.	İstanbul Medeniyet Ü.	Mersin Ü.
Bitlis Eren Ü.	İstanbul Medipol Ü.	Mimar Sinan Güzel Sanatlar Ü.
Boğaziçi Ü.	İstanbul Sağlık ve Teknoloji Ü.	Muğla Sıtkı Koçman Ü.
Bolu Abant İzzet Baysal Ü.	İstanbul Şişli Meslek Y. O.	Munzur Ü.

37 Çalışmaya dâhil edilen üniversite kütüphanelerinin listesi, çalışmanın “Giriş” kısmında belirtildiği şekilde araştırmacı tarafından oluşturulmuştur.

Muş Alparslan Ü.	Siirt Ü.	Türk-Alman Ü.
Necmettin Erbakan Ü.	Sinop Ü.	Ufuk Ü.
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Ü.	Sivas Bilim Ve Teknoloji Ü.	Uşak Ü.
Niğde Ömer Halisdemir Ü.	Sivas Cumhuriyet Ü.	Üsküdar Ü.
Ordu Ü.	Şırnak Ü.	Van Yüzüncü Yıl Ü.
Orta Doğu Teknik Ü.	Tarsus Ü.	Yalova Ü.
Osmaniye Korkut Ata Ü.	TED Ü.	Yaşar Ü.
Özyeğin Ü.	Tekirdağ Namık Kemal Ü.	Yeditepe Ü.
Pamukkale Ü.	Tokat Gaziosmanpaşa Ü.	Yıldız Teknik Ü.
Recep Tayyip Erdoğan Ü.	Toros Ü.	Yozgat Bozok Ü.
Sabancı Ü.	Trabzon Ü.	Zonguldak Bülent Ecevit Ü.
Selçuk Ü.	Trakya Ü.	

Kaynak: Ömer Dalkıran tarafından oluşturulmuştur.

Ek 2. Temalar ve tanımlamaları³⁸

Tema	Tanımlama
Üniversite misyonu	Üniversitenin misyonunu tanımlayan veya üniversitenin misyonuna gönderme yapan ifadeler.
Odak noktası	Kütüphanenin var oluş amacıyla bağlantılı biçimde temel hedef kitlesini tanımlayan üniversite, üniversite çevresi, toplum gibi genel ve kapsayıcı ifadeler.
Kullanıcı	Kullanıcıdan bahseden veya kütüphane tarafından hangi kullanıcı kitlelerine hizmet verildiğini belirten ifadeler.
Bilgi gereksinimi	Bilgi gereksiniminden bahseden veya kütüphanenin bilgi gereksinimlerini karşılamadaki rolünü tanımlayan ifadeler.
Eğitim rolü	Eğitimden bahseden veya kütüphanenin eğitimi, öğretimi ve bilgi okuryazarlığını destekleme işlevini tanımlayan ifadeler.
Araştırma rolü	Araştırmadan bahseden veya kütüphanenin araştırma rolünü belirten bilimsel çalışma, araştırma ve sanatsal çabalar gibi ifadeler.
Kaynak	Çok çeşitli formatlarda bilgiyi ve bilgi kaynağını belirten ifadeler.
Koleksiyon geliştirme	Bilgi kaynağı oluşturmayı, seçmeyi, sağlamayı, edinmeyi, organize etmeyi veya sunmayı tanımlayan ifadeler.
Kaynaklara erişim	Bilgiye, kaynaklara ve hizmetlere erişimi tanımlayan veya erişimin nasıl gerçekleştirildiğini açıklayan ifadeler.
Teknolojik rol	Teknolojiden bahseden veya kütüphanenin teknolojik yönünü tanımlayan ifadeler.
İlke ve değerler	Kütüphanenin benimsediği ilke, değer ve standartları belirten ifadeler.
İş birliği	Mesleki dayanışmayı, kütüphanenin paydaşlarını, iş birliklerini, konsorsiyumları, ulusal ve uluslararası bağlantıları tanımlayan ifadeler.
Hizmet	Hizmetlerden veya kütüphanenin hizmet olarak tanımladıklarından bahseden, hizmet türlerini ve niteliklerini belirten ifadeler.
Toplumsal ve kültürel rol	Kütüphanenin topluma sunduğu hizmetlerden ve katkılarından bahseden, kullanıcıları ve toplumu sosyal ve kültürel açıdan desteklediğini belirten ifadeler.

³⁸ Temalar ve tanımlamaları tablosu ve içeriği çalışmanın “Giriş” kısmında belirtildiği şekilde araştırmacı tarafından Aldrich’in kategorilerinden yararlanılarak oluşturulmuştur.

Kütüphanenin toplumsal konumu	Kütüphaneyi içinde bulunduğu toplulukla ilişkisi bağlamında konumlandıran merkezi bir araştırma kütüphanesi ya da kültür merkezi olmak gibi ifadeler.
Koruma rolü	Kütüphanenin kaynakları koruma rolünü tanımlayan kaynakları koruma, kültürel mirasın korunması gibi ifadeler.
Fiziksel mekân olarak kütüphane	Kütüphanenin fiziksel çevresi ve ortamıyla ilgili ifadeler.
Bütçe	Doğrudan bütçeden bahseden veya kütüphanenin kaynak ve hizmet sunumunda bütçe ve ekonomik koşullara bağlı olduğunu belirten ifadeler.
Personel	Kütüphane personelinden bahseden veya kütüphane personelinin özelliklerini tanımlayan ifadeler.
Gelecek ifadeleri	Henüz gerçekleşmemiş ancak gerçekleştirilmesi planlanan amaç, hedef, plan ve etkinlikleri tanımlayan ifadeler.

Kaynak: Ömer Dalkıran tarafından oluşturulmuştur.

AN ANALYSIS OF ONLINE MISSION STATEMENTS OF UNIVERSITY LIBRARIES IN TURKEY

Ömer DALKIRAN^{**}

Every institution starts out to achieve specific goals and objectives. These goals and objectives are, in a sense, the reason for the existence of institutions. Institutions need a systematic management and planning process to maintain their existence. In this process, institutions reveal the main reasons for their existence, and their duties, namely their missions, in written form. These mission statements are often included in administrative documents such as strategic plans. Furthermore, institutions can share their mission statements on their official websites. This institutional convention of has affected university libraries as well. Libraries have started to create and openly announce mission statements in strategic planning and management processes. While independent libraries create mission statements in accordance with their structures, libraries organized under another institution also create mission statements parallel to the parent organization to which they are affiliated. University libraries, which are a significant type of library due to being considered important as educational and research settings, have to determine their mission statements by pronouncing their reason for existence and target audience. Undoubtedly, university libraries must act in line with the mission of the university they are affiliated with. Mission statements of institutions are written statements that reveal the reason for existence, principles, values, goals and objectives, and priorities of that institution briefly and concisely. In this framework, examining the mission statements of university libraries will make it possible to get to know their institutional identities closely. Accordingly, this study aims to analyze the online mission statements of university libraries in Turkey. In this way, the study will be able to reveal what kind of roles the university libraries in Turkey take on themselves. In addition, it will be possible to understand what kind of strategies the libraries create in their mission statements. This study has a descriptive nature. In this study, we use the document analysis method and content analysis technique . According to the Higher Education Information Management System, there are 207 universities in Turkey; 205 of them have official websites, and . there are 204 university libraries. 139 of the se university libraries have online mission statements. These 139 university libraries are included in the study. As a result of the content analysis, a wide variety of comprehensive themes are determined. These are as follows: edifying role, user profile, principles and values, resources, access to resources, role of research, focal point, service, technological role,

^{**} Assist Prof., Kastamonu University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Information and Records Management, Kastamonu / Turkey, odalkiran@kastamonu.edu.tr; ORCID: 0000-0003-1481-0437

collection development, information, social and cultural role, access to information, social position of the library, cooperation, preservation role, university mission, statements about the future, library as physical space, staff, budget. Edifying role, user profile, principles and values, resources, access to resources, role of research, focal point, service, and technological role are the most frequently used themes. In addition, these themes are categorized as follows; the categories that make up the theme of the role of education emerged as education, training, learning, individual and academic development, lifelong learning, and information literacy. Categories that make up the user profile theme are university members, users, researchers, and other users. The principle and values theme is; modernity, compliance with professional principles, rules and standards, universality, quality, continuous professional development and change, effectiveness, innovation, user-orientedness, efficiency, other. The categories of the theme of resources are; information resources, information, resources, documents, collections, materials, and other categories. Apart from these, very detailed categories of other themes are also determined. According to the findings, in the mission statements of university libraries, the roles and functions of education come to the fore. It can be said that libraries mainly focus on education. Users, who are the reason for the existence of university libraries, are among the most frequently emphasized elements in mission statements. This shows that university libraries put their members at the focal point. University libraries reflect a wide range of principles and values, especially modernity, in their mission statements. Information resources, which are the most basic elements of libraries are frequently emphasized in mission statements. This strongly emphasizes that libraries are institutions identified with information. In mission statements, access to information, which is one of the basic missions of libraries, is also predominantly pointed out. University libraries seem to recognize their role and function lay in research. However, a weaker emphasis on the role of research and development (R&D) can be considered as a deficiency. Libraries have embraced their role in society. They assume roles in social and cultural development. It is noteworthy that the role of professional cooperation and resource conservation is not adequately addressed in mission statements. Libraries do not sufficiently refer to the university's mission in their mission statements. The building, staff, budget, and future goals have not been adequately addressed. It is seen that some of the mission statements are not created uniquely, and they overlap a lot with the mission statements of other university libraries. It is understood that mission statements are not systematically created. Depending on the results obtained in the study, some points can be reiterated.. Further research should be conducted on the strategic plan preparation processes of university libraries. University library managers need to understand the characteristics and functions of university libraries in a scientific sense. University libraries should create their mission statements by considering their infrastructure and resources realistically. While creating mission statements, scientific literature should be followed, but the facts and unique conditions of the country should also be taken into account. The themes and categories determined in this study are important in terms of showing which elements the university libraries focus on in their mission statements. It is considered that the findings can contribute to the process of creating a mission statement for libraries. However, further research on the subject would be beneficial. It may also be useful to research vision statements of university libraries as well.

“BİLSENİZ NE BELİRSİZ ŞEYLERDİ”*: ONAT KUTLAR’IN “KEDİLER” ÖYKÜSÜ

IF YOU ONLY KNEW HOW INDEFINITE THINGS THEY WERE: ONAT
KUTLAR’S “KEDİLER” (“CATS”)

Ali KARAHAN^{ID}

Öz

Onat Kutlar’ın da içinde bulunduğu 50 kuşağı, Türk öyküsünde modernist yaklaşımın başlangıcını oluşturur. Bu kuşağa mensup öykücüler, metinlerini varoluşçuluk, sürrealizm ve/veya büyü gerçekçilik gibi modernizm kaynaklı eğilimlerin etkisinde yayınlamaya başlar. Ayrıca kuşak yazarları, Kafka ve onun gerçekliği eğip büken ve Kafkaesk adı verilen tarzını öykülerinde dener. Bu tarz ve eğilimler, anlatılmak istenileni okuyucuya daha çarpıcı ve alışılmışın dışında olarak yansıtmak için seçilir. Onat Kutlar ise gerçeküstü söylemi bir adım öteye taşıyarak öykülerinde büyü bir atmosfer yaratır. Özellikle ilk kitabı olan ve yirmi yaş verimini yansıtan *İshak*’taki dokuz öyküsünde büyü/masalsı bir hale oluşturarak, bunalan, kaçış arzusu taşıyan ve hayatın tekdüzeliğinden sıyrılma hedefindeki alelade insanların yaşam seyrini soyut dokunuşlarla anlatır. Öykülerde yer yer absürtlük vardır ve çok anlamlılık kurgunun yapısını oluşturur. Ayrıca hayvanları kişileştirerek gerçeküstü duruma getiren Kutlar, kurguyu çevreleyen dış mekânın psikolojik yüklemelerini kullanmaya da özen gösterir. Bu makalede, 50 kuşağı Türk öykücülüğünün genel hüviyetinden bahsedilip Onat Kutlar’ın öykü anlayışı üzerinde durulduktan sonra “Kediler”deki gerçeği boyutlandıran/gerçeküstü öğeler, varoluşçu izlekler, kırılma noktalarındaki ve normal deneyimleyen kişiler, ruhu kuşatıcı mekân, özgün semboller ve mücadele hâlindeki karşıtlıklar irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Türk öyküsü, 1950 kuşağı, Onat Kutlar, “Kediler”, gerçeküstücülük, absürt, flâneur, psikanalitik

Abstract

The generation of the 1950s that includes Onat Kutlar attests to the beginning of the modernist approach in Turkish story writing. Storytellers of this generation started to publish their works under the influence of trends originating from modernism such as existentialism, surrealism and/or magical realism. In addition, the writers of this generation attempted to imitate Kafka’s reality-bending style called Kafkaesque. The aim in adopting these trends was to convey the desired message to the reader in a more striking fashion. Onat Kutlar created a magical atmosphere in his stories by extending the surrealistic discourse further. In particular, the nine stories included in his book *İshak*, which he wrote in his twenties, form a magical halo to convey the story of ordinary people, who try to escape the depressive monotony of everyday life.

* Onat Kutlar, “Kediler”, *İshak*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, s. 40.

** Arş. Gör., *Tarsus Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Mersin / Türkiye*, alikarahan@tarsus.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5199-7272

His stories contain occasional absurdities, while polysemy constitutes the backbone of his fiction. He also personifies animals and renders them surreal and attempts to employ the psychological predicates of the setting surrounding the fiction. This article starts by describing the general character of Turkish story writing in the 1950s and Kutlar's unique approach therein. It then examines certain aspects of his story "Kediler" ("Cats") such as realistic and surrealist elements, existential themes, characters who experience breaking points, soul-embracing setting, authentic symbols and contrasts in conflict.

Keywords: Turkish story, 1950s generation, Onat Kutlar, "Kediler", surrealism, absurd, flâneur, psychoanalytic

Giriş

50 kuşağı, modernitenin sonuçlarının Türk toplumunda görülmeye başlandığı yıllarda, 40 kuşağı ve toplumcu gerçekçilerin (sosyal realizm) bireyden uzaklaşmasına karşıt olarak öykü türü etrafında oluşur. 1950'li yıllar, yalnızca öyküde değil şiirde de "yeni"nin peşine düşüldüğü ve "İkinci Yeni" olarak adlandırılan bir hareketin varlık gösterdiği yıllardır. Bu dönemde iktidarda olan Demokrat Parti Türkiye'yi Batı'ya açarak, gelişmeyi ve kalkınmayı amaçlar bunun sonucunda da kapital ekonomi düzeni ve kent modernitesi sanat dallarında işlenen başat konulardan biri olur. Siyasi durumun kültürel ortama yansımaları da, öyküde 50 kuşağı, şiir ise İkinci Yeni'yle görünürleşir. Böylece

Tematik ve biçimsel açıdan farklılaşan bu yayımlarla, bireye odaklanan yeni bir öykücülük anlayışı şekillenmeye başlar. Öykülerde, varoluşçuluğun etkisiyle anlamsızlık, can sıkıntısı, cinsellik, intihar ve suç gibi temaların sıkça işlendiği, bilinç akışına, iç konuşmalara ve dilsel deformasyonlara başvurulduğu gözlemlenir."¹

50 kuşağı Türk öyküsü, gerçeği sunuş biçimi yönünden geleneksel anlatıdan kopar. Bir önceki dönemlerden ve klasik anlatı geleneğinden ayrılan öykücüler, yeni bir gerçekliğe yönelir. Kentteki sıkışan/daralan insan edebiyatı, yine bu yıllarda kurgu içerisinde öne çıkmaya başlar. Ayrıca 50 kuşağı Türk öyküsü, her edebî yöneliş gibi kendinden önce gelenlere bir itiraz barındırarak ortaya çıkar. Onlar, "nesnel gerçeklik" yerine "özel gerçeklik" anlayışına eğilir. Dirlikyapan, Erdal Öz'ün bir yazısından mülhem, bu aralığın yazarlarının gerçekliğe bakışını,

Erdal Öz, *A* dergisinin 3. sayısında yayımladığı "Halka Yönelmek" başlıklı yazısında, 'sıkıcılık', 'kapalılık', 'anlaşırlık' gibi yazınsal nitelikleri 'halka ulaşmak' ekseninde ele alır. Edebiyatta 'toplumcu' yaklaşımların egemen olduğu o yıllarda epey çarpıcı ve irkiltici olabilecek sözlerle, 'halka yönelen bir sanat işlevini yitirmiştir' sözleriyle yazısına başlayan Öz, gerçekçiliğin 'nesnel' ve 'özel' boyutlarından söz eder ve nesnel gerçekliğin 'iç yaşantıları' vermediği için 'eksik' olduğunu belirtir. Bir öykücüyü

1 Jale Özata Dirlikyapan, *Kabuğunu Kıran Hikâye: Türk Öykücülüğünde 50 Kuşağı*, Metis Yayınları, İstanbul 2017, s. 5.

halkın beğenmesi için onun yalnızca ‘dış davranışları, hem de en ilkel, en bayağı biçimde vermesi’ gerektiğini düşünür.²

sözleriyle değerlendirir. Ayrıca kuşak öykücülerini tıpkı İkinci Yeni gibi dili simgesel, imge yoğun, soyut bir kullanım alanına sokar. Kapalı, mücerret, çağırışıma ve metaforlara yaslanan bu dil, toplumsal gerçekçilerden ve geleneksel söylemden uzaklaşmanın biçimsel yönünü ifade eder.³

19. yüzyıl öyküsü mimetik bir kaplam ve eğilime sahiptir. Bu nedenle de rasyonalist bilinçle örgülenen bir kurgu içerir. Dolayısıyla öykü yazarının, anlatıcısının veya kişinin dış gerçekliği deney ve gözleme dayalıdır. Nedenlerin ancak sonuçları doğuracağı anlayışından ve peş peşelik ilişkisinden ödün vermeyen bir yaklaşımla yayımlanan öykü, 20. yüzyılla birlikte öznenin bakış açısına göre değişen, göreceleşen bir gerçeklik algısına kayar. Yeni roman/öykü, gerçeği bir daha, özgün ve öznel şekilde yaratır. Kafka, bu yeni gerçekliğin ilk akla gelen işleyenlerindedir. Yıldız Ecevit, Kafka ve yeni romanın/öykünün gerçeklik algısının yansıtma değil, yabancılaştırarak yeniden kurma yoluyla oluştuğunu ve yol gösterici/eğitici edebiyatın son bulduğunu söyler.⁴ Kuşak da bu dönüşümün Türk öyküsündeki uygulayıcısıdır.

Bahsedilen öykünün/öykücülüğün doğduğu 1950’li yıllarda veya biraz öncesinde ve sonrasında Sartre, Camus gibi varoluşçu yazarların kitapları çevrilmeye ve edebiyat dergilerinde Gerçeküstücülük ve Dadaizm gibi avangart sanat akımları tanıtılmaya başlanır. Hâliyle de bu aralığın yazarları, yoğun olarak öncü sanat akımlarının etkisindedir. Kuşağın önemli isimlerinden Demir Özlü’nün *Bunaltı*’sının, Sartre’nin *Bulantı* romanını ismen çağırıştırması tesadüf olmamakla birlikte, etkinin derecesini gözler önüne serer. Kaldı ki bu kuşak dergilerde varoluşçuluğun ve sürrealizmin Türkiye’de tanınması için yazılar da yazar. Onat Kutlar da Ertem ve Hilav ile birlikte *Gerçeküstücülük (surrealisme)* adlı bir derleme kitap çıkarır.⁵

İshak Bağlamında Onat Kutlar Öykücülüğü

Onat Kutlar, edebiyat yolculuğunu şiirle adımlamaya başlayan bir isimdir. İlk öyküsü “Yolan Kayışı” ise 1955 yılında *Seçilmiş Hikâyeler* dergisinde yayımlanır. *Hisar*, *Küçük Dergi* ve *İlke*’de (Gaziantep) şiirlerini yayımlamayı sürdüren Kutlar, daha sonraki yıllarda öykü ve çeşitli konularda kaleme aldığı yazılarıyla *Meydan*, *Yeni a*, *Yeni Ortam*, *Yürüyüş*, *Yeni Düşün*, *Milliyet Sanat* ve *Gösteri* dergileri ile *Cumhuriyet* gazetesinde yer alır.⁶

İshak, yazarın yayımlanmış ilk eseridir. Dokuz öyküden müteşekkil kitap, Kutlar’ın 20’li yaşlarının verimidir. Onat Kutlar, *İshak*’la Türk edebiyatında fizik-ötesi boyutları edebî metnin

2 Age., s. 46.

3 Necip Tosun, *Modern Öykü Kuramı*, Hece Yayınları, Ankara 2014, s. 44.

4 Yıldız Ecevit, *Türk Romanında Postmodernist Açılımlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, s. 39.

5 Selahattin Hilav, Engin Ertem ve Onat Kutlar, *Gerçeküstücülük (Surrealisme)*, De Yayınevi, İstanbul 1962.

6 Murat Yalçın, “Onat Kutlar”, *Tanzimattan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, II, (2001), s. 664.

dâhilinde deneyimleyen ilk kalemler arasına girer. Türk Dil Kurumu Öykü Ödülü'nü kazandıran kitabına yazdığı ön sözde “*İshak* bir Anadolu kentinde gerçeklerin ne yorumudur ne de sorunların çözümü. Küçük alçakgönüllü kesitlerdir sadece”⁷ diyerek hem klasik gerçekçi anlayışın yansıtmacı sanat eğilimine hem de didaktik anlatı geleneğine uygun olmayan bir yaklaşım benimsediğini belirtir. Ayrıca *İshak*'ı okurken, Kutlar'ın öykülerin büyük bir çoğunluğunun, okurun tamamlayabileceği şekilde açık ve muğlak bırakılmış bir sonu içerdiği görülür. Bu anlamda Kutlar'ın öyküleri çok katmanlı anlam yapısıyla da öne çıkar. Füzuran,

İshak yeniden yeniden okunabilir ender kitaplardandır, her okunduğunda sizi ülkenizin, Anadolu toprağının büyük gizimine çeker götürür, uçsuz bucaksız bir dinginlikle süren zamanın kuytululuklarındaki atan yüreğe, düşlere yaklaştırır, büyük çarşıların, erken akşamların indiği çatıların boşluklarına çekiliveren masal kuşlarını görürsünüz.”⁸

sözleriyle, kitaptaki öykülerin masalsı ve hayali aylalar yaratan, çok boyutluluk içerisinde okuru her defa şaşırtan, taşranın gözden uzaklığını ve gizini taşıyan söylemine vurgu yaparak kültleştiğine değinir.

Kutlar, öykü kişilerinin yaşadıkları, durum ve olayların süregeldiği mekânları da benimsediği felsefeye uygun olarak tasarlar/kurgular. Öykülerde mekân olarak vurgulanan evler, kapalı, karanlık, kötü kokan, sıkıntı veren/basan bir atmosfere sahip ve kaçma hissi uyandıran yerlerdir. Örneğin, “Çatı” öyküsünde çatısından suların aktığı evde bulunan genç öykü kişisi, dışarıyı/kenti, evden çıkmak için bir kurtuluş vesilesi olarak görür. Kutlar, yer yer de öyküdeki kişilerle kendini özdeşleştirdiğini düşündüren bir dil kurar.

Onat Kutlar'ın öykü kişileri, sınırdı/düzensüz bireyliklere sahiptir. Çünkü “1950 Kuşağı öykücülerinin tuhaf, alışılmadık, farklı, ‘anormal’ olana büyük ilgisi vardır. Dayatılan ‘normal’e, bilindiğe, alışıldık olana yönelik bir protesto olarak yorumlayabiliriz bunu”⁹ “Horozlar” öyküsünde büyükannenin bunaması, “Çatı”da Güleç Osman'ın çatıyı yıkması, “Yunus”ta ağabeyin/abinin kitap okuyarak ölümü beklenmesi ve “Dördüncü”de öykü kişilerinin hayali kâğıtlarla iskambil oynaması gibi öykü durumları/olayları, Onat Kutlar'ın delileri anlattığına dair tartışmalı iddiaları gündeme getirmiştir. Hâlbuki herkesçe benimsenmeye, rutine yatkınlığa ve döngüsel yaşantıya karşı olan öykü kişileri deliliğe değil “düzen dışılık”a yakındır. Bazı öykülerinin de çocuk bakış açısıyla yazıldığı görülür. Hatta öyküler, yazar bakış açısıyla kaleme alınsa da çocuk özeğinden geçer. Böylece öykülerde anormal ve olağanüstü atmosferin çocukluğun hayal gücüne bağlanmasıyla, gerçeküstü motiflere bir doğallık ve saflık eklenir. Kitaptaki öykülerin çoğu, toplum koşullarının baskısı altında ruh bunalımları yaşayan kişilerden, mihnet hâlini kuran çevreden ve mahkum edici içsel daralma durumlarına verilen

7 Onat Kutlar, *İshak*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, s. 8.

8 Füzuran, “Onat Kutlar İçin”, *Yaşanmış Ağır Bir Ezgi Onat Kutlar İçin Bir Harita*, haz. Burcu Şahin-Aslan Erdem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s. 19.

9 Jale Özata Dirlikyapan, “İyimser Bir Çamura Bulanmış Teraziye Dengelemek: Onat Kutlar Öyküleri”, *Yaşanmış Ağır Bir Ezgi Onat Kutlar İçin Bir Harita*, haz. Burcu Şahin-Aslan Erdem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s. 95.

tepkilerden oluşur. Dışarı çıkmak isteyen büyükanne, evden başını alıp gitmeye çalışan delikanlı ve “Yunus” öyküsünde onu kuşatan çevreden kurtulmak için sığındığı mescitte kitap okuyarak ölümü bekleyen Yunus Amca, eldeki koşullardan sıyrılmak isteyen kişilerdir. Bu öykü kişileri, kendini gerçekleştirmeyi seçerek özgür olmayı ister. Dolayısıyla itiraz/başkaldırı ruhu taşırlar ve serüvenleri ikili karşıtlıklar üzerinden ilerler.

Kutlar’ın yarattığı mekânların masal/fantezi ülkesi ve öykü kişilerinin yaşadıkları gerçeklikten kopuk olduğu benzeri eleştiriler yapılmıştır. Fazla Batı’lı olmakla itham edilen Onat Kutlar, yazdıklarını toplumu çevreleyen hakikatin uzağında kalmakla suçlayanlara “Öyle uzaktır ki Anadolu kimi aydınlarımıza, onlara bir Avrupa tadı verir. Yakın olmayan gerçeği değiştirilmiş sanırlar”¹⁰ sözleriyle, esasında kimi entelektüeller için Anadolu’nun ölçülebilir bir mesafede olmasından dolayı yabancı bir yer gibi görüldüğü anlamını içeren bir cevap verir. Çünkü yazara göre o, her ne kadar gerçeküstü bir söyleme bürünse de belleğindeki Antep’i anlatır. Ancak sadece kesitler sunar, bir yöntem, çözüm ve eleştiri getirmez. Dolayısıyla “... gönlünce bir Gaziantep yaratmış, kendi Gaziantep’ini; yeniden yarattığı kendi Gaziantep’i içinde yarattığı kişilerle, olaylarla kendine özgü, gizemli bir dünya kurmuş, zaman zaman neredeyse salt kendi için yarattığı, bu yüzden dışarıdakilere yer yer kapalı bir dünya”.¹¹ Kutlar ayrıca öykülerinin kendiliğın iç dinamiklerinden ve yaşam edimlerinden oluştuğundan da *İshak*’ın önsözünde bahseder.¹²

Öykülerdeki izleklerden birisi de, bulunduğu yeri terk edip, başka yerlere gitme isteğidir. Başkaldıran, arayışta olan ve yabancılaşan kişiler, Kutlar’ın “...şiir ve düşlerin gerçekler ile kavuşup birleştiği yer”¹³ olan Gaziantep’teki yıllarında toplum veya ev baskısından kurtulmak isteyen bir çocuk ya da gencin değişen ruh hâlleriyle yazıda birleşir. Onat Kutlar her ne kadar bir öykücü olsa da sinema tutkusunu eserlerindeki bakış açısını da belirler. Bu nedenle öykülerde betimleme ve sinematografik yapı önem kazanır. “Göstererek anlatmayı seçen Kutlar, öykülerinde peş peşe fotoğraflar, görüntüler, tasvirler sıralar. Tıpkı bir slayt gösterisi gibi, film gibi görüntüler akar, akar.”¹⁴ Öykü başladığında adeta bir objektif efekti görünür, ardından kamera çevreyi taramaya başlar. Böylece kurgu içerisinde sinematografik bir atmosfer yaratılır.

Vedat Günyol’a göre Kutlar öykü konularını, klinik dosyalarda yer alabilecek olaylardan seçer ve hatta olaylardan ziyade kişilerin ruh durumları öne çıkarır. Bu nedenle de yazar, kişileri sarmalayan birtakım olayları, benliklerin psikolojik açılımlarını sergilemek için araçsallaştırır.¹⁵ Böylece öyküler, alt metin oluşturulmaya ve alegorik okumaya açık hâle gelir. Çokanlamlılık veya katmanlı yapı ortaya çıkar. Ayrıca Onat Kutlar, öykünün sonunu açık bırakarak okuru işleyen kurmaca sürecine dâhil eder.

10 Onat Kutlar, *İshak*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, s. 8.

11 Fethi Naci, “Onat Kutlar’ın Hikâyeleri”, *Adam Öykü*, 1, 1995, s. 37.

12 Onat Kutlar, *İshak*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, s. 9.

13 Hulki Aktunç, “Onat Kutlar’ı Anlattılar”, *Cumhuriyet*, 12 Ocak 2010, s. 17.

14 Necip Tosun, *Öykümüzün Sınır Taşları*, Dedalus Yayınları, İstanbul 2017, s. 360.

15 Vedat Günyol, *Dile Gelseler*, Çan Yayınları, İstanbul 1966, s. 230-231.

Bir Anlatı Zenginliği: “Kediler” Öyküsü

İshak'taki beşinci öykü olan “Kediler”, başkahramanla anlatıcının aynı kişi olması sebebiyle¹⁶ “ben-öyküsel”dir. Öyküde hayatın monotonluğundan uzaklaşmak isteyen bireyin arayışları ve bu arayışların sonunda sığındığı arkadaşının evinde yaşadıkları, gerçeküstü bir atmosferle anlatılmaktadır. Öykünün başka anlatılardan ayrılan en önemli yanı, kronolojik bir zaman çizgisi takip etmeyip, geriye dönüş yöntemiyle kurulmasıdır. Öykünün daha ilk satırlarında kahramanın başından geçenler sonucunda evdeki arkadaşının öldüğü, bulunduğu şehirden kaçtığı ve işini bıraktığı aktarılır. Kutlar, daha başta öyküyü bir olay öyküsünden çıkararak düşünsel durumları işleyeceğini okura sezdirir. Zaten “Bu dönemin yazarları, bazı öykülerinde önce öykülerinin belkemiğini oluşturan çarpıcı bir olayın sonucunda yaşananları anlatıp daha sonra geriye dönüşlerle bu olayın ne olduğunu açıklarlar. Bu teknik, okurun merak duygusunu kamçilediği gibi, geleneksel öyküleme tarzını yerinden oynatıp öyküye bir dinamizm katar.”¹⁷ “Kediler” de bu çıkarıma uyan bir öyküdür.

Öykü, dokuz yıldır bir makine işleyişi içerisinde yaşayan anlatıcının bir gün işe gitmekten vazgeçerek bilinçsizce arkadaşının evini ziyaret etmesini içerir. Tekdüzelige başkaldıran anlatıcı için arkadaşının evi sığınak işlevi görür. Bu evde bir süre mutluluğu yakalar. Dışarıya çıkmayı hiç düşünmez. Evin sahibi olan arkadaşı, yirmi kadar kediyi yalnız yaşamaktadır ve senede sadece birkaç defa dışarı çıkmaktadır. Bir süre sonra evde bulunan ve uçuş yeteneği olan yirmi kadar kedi ile anlatıcı arasında gerginlik oluşur. Bahçede çiçeklere baktığı bir gün kedilerden biri anlatıcıya saldırır. Bu andan sonra evde kedilerle anlatıcı arasında bir mücadele başlar. Anlatıcı ev sahibinden duruma müdahale etmesini istese de bir karşılık bulamaz. Bunun sonucunda bir plan yaparak kedileri birbirine düşürür ve birbirlerini öldürmelerine yol açar. Daha sonra anlatıcı, ev sahibi arkadaşını ölmüş kedilerin yaydığı hastalıktan kurtarmaya çalışsa da, ev sahibi öykü kişisi bağımlısı olduğu kedileri bırakamaz ve evde hastalanarak ölür. Anlatıcı ise evden kente kaçarak ferahlığa/sağlığa ulaşır. Ancak ev sahibinin bir arkadaşı, intikam amacıyla anlatıcının peşine düşer. Öykünün başında bir kurgu unsuru veya anlatım yöntemi olarak verilen mektupla anlatıcı, dostu tarafından peşinde bir adam olduğu gerekçesiyle uyarılır. Öykü ise anlatıcının kasabaya inip bir kahvehanede kendisini öldürecek “martini” olan adamı beklemesiyle son bulur.

İroni de anlatı türleri için özgünlüğe, varoluşsal acının kıvrımlarında gezinmeye ve kurgu unsurları arasındaki karşıtlıkları belirginleştirmeye yardımcı olur. Örneğin, “Kafka, acıyı anlatırken ironinin gücüne başvurur, modern insanın kolektif yaşamdaki budalalığını ironize eder. Otoriter/bürokratik yapının labirentlerinde yok olan bireylerden bu durumu fark edemeyenler ironize edilerek bunu fark eden kahramanlar çıkışsızlığa teslim olur.”¹⁸ Kafka'nın eserlerinden etkiler taşıyan “Kediler” öyküsünde de anlatıcının bir rüya hâli yaşar gibi bulunduğu ev, sahibinin budalalığı ve pasifliğiyle ironize edilir.

16 Özlem Kale, “Anlatıcının Macerası”, *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 6/12, (2017), s. 43.

17 Jale Özata Dirlikyapan, *Kabuğumu Kıran Hikâye: Türk Öykücülüğünde 50 Kuşağı*, Metis Yayınları, İstanbul 2017, s. 180.

18 Necip Tosun, *Modern Öykü Kuramı*, Hece Yayınları, Ankara 2014, s. 159.

Kutlar, öyküde şiirsel ve imge yoğun bir dil kullanır. Anlamın sınırsızlığı içinde dolaşan bu dil, imgenin muğlaklık yaratan gücüne yaslanarak verili düzeyleri ötelere ve imgelemden kök alarak yepyeni bir oluşumla yazıda belirir. Sözcüklerin bilindik karşılıklarının adeta üstünü kazar ve yalın anlamın yanına imgelemine yansıttığı derindeki olabilirliği de ekler.¹⁹ Nihayetinde ise varlığı önce bilinen çerçevesi içinde görünmez kılar, sonra kendiliğiyle diriltir. Alışılmışın dışına çıkan benzemelerle, çarpıcı ve bir o kadar da şeffaflaşan dil ve anlatım yoluna girer. Diğer 50 Kuşağı öykücülerine gibi Kutlar da şiirsellik namına bir yoğunluğu, düşselliği yaratmak için metinlerine yedirir.²⁰ Kutlar’ın şiirselliğinin dikkat çekici bir özelliği de, soyut kavramları somut nesnelere veya durumlara benzetmesi ve ardından soyutu kullanmak yerine somut olanı ifade etmesidir. Kediler, soyut bir kavram olan “tahâkküm”ün somutlaştırılmış biçimi olarak görülebilir. Böylece gerçeküstücülerin de yaptığı gibi anlatılan kavram, daha alımlanabilir veya deneyimlenebilir şekle girer. Ayrıca, edebî bir tür olan şiirin imkân zenginliğine dadanan söylemiyle, Kutlar metinleri bir derinlik de elde eder. Fakat bu yalınlığı göz ardı eden bir derinlik değildir. Kutlar metinlerinde ilk bakışta çelişki gibi görünen yalınlık-derinlik ikilemine, Füsün Akatlı’nın berraklığı/berraklaşmayı imleyen “Çok derin bir su; ama ta dipteki çakıllar, masalsı canlılar tek tek renklerine, en ince çizgilerine varasıya seçiliyor yine de” sözleri, bir açıklık getirir.²¹

“Kediler” Öyküsü Fantastik Mi, Büyülü Gerçekçi Mi, Gerçeküstücü Mü?

Onat Kutlar’ın öykülerinin söylem, biçim ya da içerik açısından hangi yaklaşıma tekabül ettiğine dair tartışmalar yaşanmıştır. Eleştirmenlerin birçoğu *İshak*’taki dokuz öykünün büyümlü gerçekçi olduğunu savunur. Fethi Naci “*İshak*, ‘uzakta bir başına’ duruyor – bir ada gibi” sözleriyle Kutlar’ın öykülerin benzersizliğine/özgünlüğüne dikkat çeker.²² Semih Gümüş ise *İshak*’taki öykülerin asıl dünyasını gerçekötelere olarak niteler ve Fethi Naci’ye istinatla da büyümlü gerçekçiliğin Márquez’den çok önce Kutlar tarafından bir eserde somutlaştırıldığını dile getirir.²³ Bunun yanında onun öykülerinin fantastik ve gerçeküstü olduğunu düşünenler de vardır.

Todorov, yapısalcı bir yaklaşımla edebî tür olarak fantastiği “Okur doğal ve doğaüstü arasında eserde bir kararsızlık yaşar, bu kararsızlık sürdükçe eser fantastik olarak kalır” diyerek açıklar.²⁴ Buradan bakıldığında Todorov’un fantastik gibi gerçek dışılıkları/olağanüstülükleri içeren bir türü tanımlarken okurun tavrını da önemseddiği ve metindeki sıra dışı öğelerin yarattığı etkinin devam etmesini şart koştuğu anlaşılır. “Kediler” öyküsünde de kedilerin doğaüstü biçimde

19 Burcu Şahin, “İshak’ta ‘Ansızın Görünmeyen’: Il y a”, *Yaşanmış Ağır Bir Ezgi Onat Kutlar İçin Bir Harita*, haz. Burcu Şahin-Aslan Erdem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s. 31-32.

20 Jale Özata Dirlikyapan, *Kabuğunu Kıran Hikâye: Türk Öykücülüğünde 50 Kuşağı*, Metis Yayınları, İstanbul 2017, s. 190.

21 Füsün Akatlı, *Öykülerde Dünyalar*, Boyut Yayınları, İstanbul 1998, s. 112.

22 Fethi Naci, “Onat Kutlar’ın Hikâyeleri”, *Adam Öykü*, 1, 1995, s. 37.

23 Semih. Gümüş, *Öykünün Kedi Gözü*, Can Yayınları, İstanbul 2012, s. 54-55.

24 Tzvetan Todorov, *Fantastik: Edebi Türe Yapısal Bir Yaklaşım*, çev. Nedret Öztokat, Metis Yayınları, İstanbul 2012, s. 24.

uçması, dağılması gibi durumlar karşısında, öykü kişileri ve okurda şaşkınlık, kararsızlık gibi duygu hâlleri görülür. Ancak daha sonra öykü kişileri ve okuyucu, ortada olağan/rastlanabilir/alelade bir durum varmış gibi, kedilerin yaptıklarına inanmış olarak bir benimseme veya sindirme yaşar. Bu kabulleniş, okuyucu ve kişilerin doğüstülüğün gerçek mi yoksa yansıma mı olduğu tartışmasına girmesini engellediği için onlardaki “kararsızlık” yaşantısı süreklilik arz etmez. Büyülü gerçekçi anlatının esasında ise, inanılmazlığı doğuran mitik, masalsi veya gerçek ötesi olaylar/durumlar karşısında doğallıkla razı olmak bulunur.²⁵ Böylece “Kediler” öyküsü, ilk başta fantastik değil de büyülu gerçekçiliğe yakın görülür.

Ancak büyülu gerçekçiliğin başat özelliklerinden birisi, “psikolojik edebiyatta olduğu gibi karakterlerin ruhsal analizini yapmaz, davranışlarının nedenlerini bulmaya çalışmaz.”²⁶ Hâlbuki öyküde psikolojik açılım ve çıkarımlar anlatıcı kişinin ağzından birçok kez duyulur. “Kediler”de bahsi geçen gerçek dışı olaylar, kurgunun odağında yer alır ve kişilerin psikolojik duygu durumlarını etkiler. Ayrıca büyülu gerçekçi anlatı, alegorik ve sembolik anlamlar barındırdığı işaret eden sonuçlar ve metnin yoğunluk noktasında yer alan olağanüstülüklerle öne çıkmamasına rağmen öyküde, kedilerin gerçeküstüye dönük bir söylemle düşüncüyü yansıtmak için sembolik/alegorik şekilde araçsallaştırılması söz konusudur. Todorov’un “Eğer bir eserde hayvanlar konuşuyorsa, hiçbir kuşku düşmez aklımıza; metnin sözcüklerinin başka bir anlamda, alegorik anlamda anlaşılması gerektiğini biliriz”²⁷ demesinden, hayvanların gerçek dışı durumlar sergilemesinin alegorik bir anlam ihtiva ettiği çıkarılır. Öyküde kediler konuşmasa da eylem ve tavırlarıyla bilinçli bir varlık gibi öykü kişilerini yönlendirir. Bu açıdan bakıldığında da öykü, büyülu gerçekçilikten ziyade gerçeküstücülüğe yaklaşır. Çünkü esas gerçeküstücülük, alegorik okumayı mümkün kılan bir yapıya sahiptir. Ayrıca büyülu gerçekçiliğin aksine, öyküde olağanüstü hâller gösteren kediler, gerçekçiliği zedelemek için değil, her ne kadar kabullenme yaşantısı görülse de “tuhaflık”²⁸ duygusu doğurmak için vardır. Anlatıcı öykü kişisi de, kedilerin gerçek dışı acayıplıklarını önce yadırgamamasına rağmen, süreç içerisinde aralarındaki ikircikli ilişki yüzünden, onların normal dışı müdahaleci yapılarına itiraz etmeye ve onlarla mücadeleye girişir. Öyküde kaçış izleğinin varlığı, tıpkı gerçeküstücülükte olduğu gibi, “bilinçaltının bilinmeyen yerlerinde yaşayan”²⁹ maceralara doğru meyleterek adeta dünya gerçeğinden uzaklaşan, dürtü ve içgüdüleriyle yönelim gösteren anlatıcıda tezahür eder.

Ayrıca “Kediler” öyküsündeki gerçek ötesi tasarımlar, bir süre sonra olağanlaşarak okurun zihninde imkânın duvarları içinde yer bulur. Gerçekleşebileceğine ihtimal verilen

25 Angel Flores, “Magical Realism in Spanish American Fiction (1955)”, *Magical Realism: Theory, History, Community*, ed. Lois Parkinson Zamora and Wendy B. Faris, Duke University Press, Durham 1995, s. 115-116.

26 Cana Öktemil Turgut, *Latife Tekin’in Yapıtlarında Büyülu Gerçekçilik*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003, s. 19.

27 Tzvetan Todorov, *Fantastik: Edebi Türe Yapısal Bir Yaklaşım*, çev. Nedret Öztokat, Metis Yayınları, İstanbul 2012, s. 38.

28 Cana Öktemil Turgut, *Latife Tekin’in Yapıtlarında Büyülu Gerçekçilik*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003, s. 15.

29 David Hopkins, *Dada ve Gerçeküstücülük*, çev. Suat Kemal Angı, Dost Yayınevi, Ankara 2006, s. 91.

gerçeküstülükler, yavaşça mantıksal dizgiye uyum sağlar. Kutlar’ın öykü kişileri de, “sıradanlıkların içinden olağanüstü olanı çekip çıkarabilmek, gerçeğe ihanet etmeksizin olağanüstü olanı”³⁰ yaratabilmek için çabalar. Bu yolla da aşırılığa kapalı, düzgü içerisinde ve kaidelere uygun görünenden uzaklaşmak için gerçeküstülüklerle başvururlar.³¹ Böylece Kutlar için gerçeküstülük, gerçeğe düş arasında gelgitli bir ilişki kurup simgesel düzlemde ilerleyerek öykülere sokulan bir yaklaşım olur.

Gerçeküstücülük, akıl ve mantığın kapsamı dışında simgesel düşüncenin üretildiği bir düzlem olarak tanımlanabilir.³² Bu aynı zamanda mevcut gerçekçi ortamda hayal gücüne bir imtiyaz verme girişimidir. Simgesellik ise sanatın yaratıcı gücü vasıtasıyla varlığın görünmeyenlerini deşifre etmek içindir. Gerçeklik bir nevi sahne, hayallerse bu sahneyi dönüşüme uğratan yansıma-dekordur. “Kediler” öyküsünde de, anlatıcı üzerinden insan bütünlüğü, bilinçdışının imge veya simgeler yoluyla serbest kalmasıyla, ele alınmaya çalışılır. Anlatıcının hoşuna gitmeyen konumu, gerçeküstü durumlarla ve bilinçdışının barındırdıklarını da teyelleyerek yeniden yaratılır. Öykü anlatıcısı olan başkişinin iç gerçekliği, dış gerçekliğe sızar. Böylece kişinin çaresizliğine seçenek içeren bir kurgu ortaya çıkar. Gerçeküstü bir nesne olarak kediler, fayda uğruna üretilmiş değildir. Bilakis algıyı özgür bırakacak şekilde, üzerindeki tasarrufu öteleyen hâliyle görünür olurlar. Artık tasarlanmış bir değere sahip olan kedilerin kabul görmüş karşılıkları tedavülden kalkar. Uçan ve dağılan kediler, “gündelik yaşamda duyularımızla algıladıklarımızın yinelenmesinden doğan yasağı kaldırma özelliği”³³ne sahip olur. Düşle örülen gerçek ötesi semboller, “aşk, kıskançlık, hırs, kavga, dövüş gibi bilinçaltından gelen insancıl öğeler”i okura daha etkili aktarabilmekten doğar.³⁴ Öyküdeki, kediler, ev vb. olguların gösterdiği olağanüstülükler de, aşağıda ele alındığı gibi, bilinçten fişkıran ve sembolik değer taşıyan çağrışımlardır.

Bütün bunların ötesinde Todorov, çeşitli edebî akımların ve sanat eğilimlerinin aynı metinde bir arada temsil edilmeye olanak tanıdığını da söyler,³⁵ dolayısıyla büyülü gerçekçi öğeler ile gerçeküstü öğelerin bir öyküde iç içe/karışık bir biçimde bulunabileceği de unutulmamalıdır. Mesela, kedilerin uçması, havada asılı kalması, dokununca dağılması ve sonra yeniden eski biçimlerini bulması öyküdeki gerçeküstü durumlardır. Kutlar, sinemacılıktan gelen etkiyle öykülerinde sinematografik bir atmosfer oluşturur. “Kediler” öyküsünün de gerçek dışı içerikleriyle bir korku/gerilim filmi senaryosuna benzediğinden bahsedilebilir.

30 Onat Kutlar, “Onat Kutlar’dan Zeynep Avcı’ya”, *Onat Kutlar Kitabı*, haz. Turgut Çeviker, Türsak Yayınları, İstanbul 2006, s. 384.

31 Jale Özata Dirlikyapan, “İyimser Bir Çamura Bulanmış Teraziyi Dengelemek: Onat Kutlar Öyküleri”, *Yaşanmış Ağır Bir Ezgi Onat Kutlar İçin Bir Harita*, haz. Burcu Şahin-Aslan Erdem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 96.

32 André Breton, *Surrealist Manifestolar*, çev. Yeşim Seber Kafa vd., Altıkkırkbeş Yayınları, İstanbul 2009, s. 31.

33 André Breton, “Gerçeküstücü Nesne”, *Modernizmin Serüveni*, haz. Enis Batur, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998, s. 342.

34 Orhan Duru, “Gerçeğe Düşle Dokunan Öyküler”, haz. Fecir Alptekin, *Cumhuriyet*, 31.01.1998, s. 13.

35 Tzvetan Todorov, *Fantastik: Edebi Türe Yapısal Bir Yaklaşım*, çev. Nedret Öztokat, Metis Yayınları, İstanbul 2012, s. 39.

“Kediler” Öyküsünde Absürt İzdüşüm

Genel olarak öykülerinde kişinin duyarlılığının yoğun olduğu zaman aralıklarına, anlamsızlığa varan ve onulmaz durumlara eğilen Kutlar, yer yer absürt tonlamalara da müracaat eder. Öykü içindeki bazı olaylar ve anlatıcının tekil anlarda beliren tepkileri absürtlüğü su yüzüne çıkarır. Dostu, arkadaşını işkence yaparak öldürdüğü gerekçesiyle, anlatıcıya biri tarafından arandığını gönderdiği mektupla bildirir. Bu andan itibaren öykü kronolojik bir düzleme oturur.

Notu okuyunca bir gülmedir tuttu beni. Oradaki basit saçmalığı bir türlü anlayamıyor, anlayamadığım için de boyuna gülüyordum.. Mektubu düşündüm kötü şeyler yazılıydı. Belki bir yığın saçma. Birisi benden hesap soracaktı. O, ölmüş. Yaşlı dostumuzun hesabını.. Ne olursa olsun, epeyce korktum. Üşüdüm. Kafam binlerce lirayı yanlış saydığını fark eden bir veznedarın kafası gibiydi. Kâğıtları hızla çevirip yeniden başladım. Ta o işe gitmediğim ilk günden.³⁶

İnsanın içselleştirdiği modern rutinlik, bir süre sonra anlam arayışına ve sorgulamaya götürür. Böylece absürt tepkisellik açığa çıkmaya başlar. Çünkü kişi, bu döngüsel sıradanlığa yabancılaşma ve uyumsuzluk hissetmeye başlar. Alıntılanan satırlarda, anlatıcının mektupta yazılanlara verdiği tepki, bazı olguları saçma buluşu, saçma karşısında takındığı hâl ve süreduran yaşamına uyumsuzluğu görülür. Bazen kişi, sınırları belirgin bir düzen içinde “neden” sorusunun bilince doğru yükseldiğini ve nihayetinde varlıksal bir sorgulamaya giriştiğini deneyimler.³⁷ Camus’ya göre makinemsi/ mekanik yaşamın parantezindeki insan, bir aralık bıkkınlığı yaşar ve böylece bilincin devinimleri ortaya çıkmaya başlar. İşte varoluş gücündeki artış veya azalıştan doğan uyumsuzluk duygusu, bu anda belirir.³⁸ Bu duygu da, tıpkı başkişi olan anlatıcıda olduğu gibi absürt olana meyli doğurur.

Anlatıcı, arkadaşının ölümüne şahit olur. Ölümüne tanıklık, anlatıcıyı kendi varoluşunun özünü sorgulamaya iter. Tanımlayamadığı yaşam-ölüm giriftliği, onda anlamsızlığa yol açar ve umursamazlığın bir işareti olarak gülümseme eylemi sıklaşır. Martini olan adamın intikam isteğini de saçma bulur. Bu, anlatıcının yalnızlaştığına ve kendi içine kapandığına işarettir. Artık dünya ve gerçeklikle dalga geçmeye başlar. Böylece bilincinde kurguladığı gerçeklik de absürt tavırla birlikte değişmeye başlar.

Bir Flanör Olarak Anlatıcı

Anlatıcı, mektubu okuduktan sonra sokaklara çıkar. Bir flâneur/flanör gibi düşüncelerini de adeta sokaklarla beraber adımlayarak/geçerek yürür. O, işe gitmek istemez, avare şekilde sokaklarda dolaşmak veya amaçsız/anlamsız eylemler yapmak arzusundadır: “Yirmi iki ekim sabahı kendimi daireye gitmeye isteksiz buldum. Canım evde oturmak, bir dosta gitmek, kısacası, avare bir gün geçirmek istiyordum.”³⁹

36 Onat Kutlar, *İshak*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, s. 37.

37 Albert Camus, *Sisifos Söyleni*, çev. Tahsin Yücel, Can Yayınları, İstanbul 2016, s. 31.

38 *Age*., s. 32.

39 Onat Kutlar, *İshak*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, s. 38.

Artık kent benliğini çevreleyen kapalı bir mekâna dönüşmüş gibi “Onun gözünde emaye kaplı parlak firma tabelaları, aşağı yukarı bir burjuva salonundaki yağlıboya tablo gibi bir duvar süsüdür; duvarlar, not defterini dayadığı yazı masasıdır; gazete kulübeleri kitaplıklarıdır; kafelerin balkonları da işini bitirdikten sonra eğilip sokağa baktığı cumbalardır.”⁴⁰ Böylece anlatıcı, başından geçenleri bir güz ikindisinde vuku bulan yağmurlu havada, başıboş gezerken tekrar düşünür. Düşüncelere dalmış olarak gezinirken gerçeğin yabancı, daha önce hiç görülmemiş yanlarına sürüklenir.

Flâneur veya paçavracı olarak sanatçı, yürüdüğü esnada duyduğu bir kelime, karşılaştığı bir görüntü veya dokunduğu bir nesnenin etkisiyle onu farklı yerlere konumlandıran bir düşünceye kapılabilir ve bu düşünceyi imgeleminde mevcut başka duyum, görüngü veya imgeyle birleştirerek bir öykü/kurgu oluşturabilir. Kökeni bu minval durumlara dayanan oluşumlar, “altparçacık”lar olarak yaşama yapılan atıflardır/imlemelerdir.⁴¹ Öyküdeki anlatıcı kişi de tıpkı bir flâneur sanatçı/bir öykü yazarı gibi kenti gezindikçe ve yeni olguların muhatabı oldukça, yaşamsal birikimini değiştirir veya yeni olgularla bütünlemesinin ardından imgeleminde yorumlayarak kurgular.

Aslında flâneur, etrafına avare, işsiz güçsüz, başıboş gezinen izlenimini bilinçli olarak verir. Benjamin’e göre flâneur, bu şekilde insanları birer uzman yapan iş bölümünü protesto etmiş olur.⁴² Sistemin sıkıştırmasıyla dokuz yıldır bir gün bile aksatmadığı işine gitmek istemeyen anlatıcı, geçmişteki bu bağlılığının derecesini belirgin kılmak için dokuz yıllık zaman dilimini günlere ve saatlere bölerek aktarır. Dokuz yıllık memur/iş hayatı, makine düzeni içerisinde geçer. İki bin altı yüz doksan iki sabah, kasaba meydanındaki saat tam o geçerken çalar. Ne bir an önce ne bir an sonra. Saat, yaşam pratiği içerisinde para ekonomisini göz ardı etmeyen insanların, zamanlarını hesaplama gerecidir. Simmel’e göre, eğer Berlin’de bütün duvar ve masa saatleri aniden ve bir saat boyunca farklı değerleri/sayıları gösterecek şekilde çalışsa, kentin bütün ekonomik yaşantısı ve iletişimi çok uzun bir süre düzensizlik içinde kalır.⁴³ Kentteki çalışan birey, dakik olmak zorundadır. “Kediler” öyküsünde valiliğin önündeki saat de modernitenin dikta edici zaman anlayışının görüngüsüdür. Dakiklik, hesaplanabilirlik, kesinlik, kent varoluşunun uzantıları ve karmaşası tarafından yaşama dayatılır. Anlatıcı öykü kişisi de bütün bu kaotik baskıyı üzerinde hisseder.

Anlatıcı da tıpkı Sisifos’un her gün kayayı dağa çıkarması gibi sonsuz bir döngü içerisinde usanmadan yaptığı işin, bir süre sonra boşluğunu fark eder ve modernite ve bürokrasinin içine sıkışmış olmaktan bir çıkış arar. İşe gitmeyerek/işten geri durma isteğiyle ona biçilen rolü, iş bölümünü protesto eder. Anlatıcı öykü kişisi, ayakları “nereye götürürse oraya” gidecek bir ruh hâliyle “Yatağın içinde düşünüp dururken, uyuşuk bir kaplumbağanın, o ne yapacağını bilmez, bilinçsiz atılışı ile birden”

40 Walter Benjamin, *Pasajlar*, çev. Ahmet Cemal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 131.

41 *Age.*, s. 133.

42 *Age.*, s. 148.

43 George Simmel, “Metropol ve Zihinsel Yaşam”, *Bireysellik ve Kültür*, çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul 2009, s. 320.

kalkarak güne başlar.⁴⁴ Kutlar'ın bu satırlarda kaplumbağayı öykü kişinin içinde bulunduğu ruhsal durumu betimlemek için kullanması, akla Benjamin'in flâneur/flanörü kaplumbağaların temposuna uymaktan hoşlanan kişi olarak tanımlamasını getirir.⁴⁵ Flâneur, ancak bu ritimle gezinirse etrafını seyretmek için zaman kazanabilir. Anlatıcı da aylıklık duygusunun etkisinde kaplumbağanın fütursuzluğunu ve ağır işleyen dizemini üstlenerek kalkar/dolaşır.

Evin Psikanalitik Yorumu

Başkişi/anlatıcı, öyküde bilinçdışının yönlendirmesi altında olduğunu ısrarla belirtmektedir: “Ama biraz sonra bilinçaltımın işe karıştığını fark ettim. Tuhaf bir zincirleşmiş beni eski günlerin kaynaştığı bir kalabalık düzene, sonra oraya ait silik bir anının zorla ittiği bir merak duygusuna sürükledi. Bulvar hafif bir yağmurla ağır ağır ıslanıyordu.”⁴⁶ Yağmur ise bir iklim/doğa unsuru olarak öykünün birçok bölümünde olduğu gibi duygusal değişimi ve mekân farklılaşmasını sağlar. Anlatıcının bilinçdışı itkileri, onu anılarının bir parçası olan eski dostunun evine götürür. Bilinçdışının da işe karışmasıyla yönlendirilen anlatıcı, otobüsten kaçarak inip bir tanıdığının/dostunun evinin avlusuna sığınır. Ona otobüsü görmek dahi çekilmez gelir. Belirli bir mesafeyi kısa zamanda alma işine aracı olan ve insanların bir takım eylemlerinin kolaylaştıran otobüs, işe gitmeyi hatırlattığı için monotonluğun başlatıcısı ve sembolüne dönüşür.

Dostunun evine girdikten sonra kapıyı sıkıca kapatarak tüm dışsallığı/çevreyi ötelediği düşüncesine kapılan anlatıcı öykü kişisi için avlu, iki dünya arasında bir geçiş bölgesi olarak gerçeklikten gerçeküstü durumlara ulaştıran bir yol işlevi görür. Metaforik bir anlama sahip olan avlu, Freud'dan itibaren psikanalist kuramda, mağara veya anne karnına dönüş arzusunun hedefi olarak nitelenen sığınma bölgesinin girişi kabul edilir.⁴⁷ Anlatıcı dış dünyanın gerçekliğinden kaçtığı için avluyu veya evi melce olarak görür. Evin koruyucu ve kapsayıcı hüviyeti anlatıcıyı çeker. Jung'a göre de insanoğlu bilinç kazanmadığı, anne ile birlikte olduğu çocukluk ve öncesi (anne karnı) döneme dönmek isteği taşır. Bunalım yaşayan kişi, kendini gerçekleştirebilmek için başlangıca, self (kendilik) durumuna dönmek ister.⁴⁸ Öykü kişinin, arkadaşının evine adeta koşarak gelmesi, bu benzeri itkilerin yönlendirmesiyle doğan isteklerdendir.

Freud, egoyu bilinçdışının kapıcısı gibi görür. Bilinçdışından gelen istekler bu kapıdan elenerek geçer ve yüzeye çıkar. Ego, bilince ve eyleme ulaşılabilirliği kontrol eder.⁴⁹ Anlatıcı avluya geldiği ana kadar öyküde herhangi bir gerçeküstü öğeye rastlanmaz. Fakat anlatıcı öykü kişisi evin kapısından girince gerçeklik kaybolur. Olağanüstü olarak tanımlanabilecek

44 Onat Kutlar, *İshak*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, s. 38.

45 Walter Benjamin, *Pasajlar*, çev. Ahmet Cemal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002, s. 133.

46 Onat Kutlar, *İshak*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, s. 38.

47 Young-ran Kim, “The Cave: A Channel for Journeying toward Ego Development”, *Journal of Symbols & Sandplay Therapy*, 12/2, (2011), s. 48-49.

48 Carl Gustave Jung, *Dört Arketip*, çev. Zehra Aksu Yılmaz, Metis Yayınları, İstanbul 2017, s. 22.

49 Daniel Lagache, *Psikanaliz*, çev. Evin Aktar, Dost Yayınevi, Ankara 2016, s. 46.

bir atmosfere geçilir. Çünkü kapının/evin dışı, simgesel gerçekliklerin, baskılayan düzenin temsiliyetle salınım kazandığı yerdir. Ev ise anlatıcıyı mantığının ötesine taşıyan imgesel bir alandır. Onat Kutlar’ın “Kediler” öyküsündeki anlatıcı öykü kişisi, avludan geçerek, kentten (akıl ve mantık) ve günlük sıkıntılardan sıyrılabilceği imgelem evrenine ulaşır. Avlu da bir nevi ego işlevi görerek kişiyi gerçeküstü imgelere iletir.

Jale Özata Dirlikyapan, 50 kuşağı Türk öykücülerinin, bireyin içsellliğini daha derinlikli ortaya koymak ve aynı zamanda edebiyat dilini sığıltan uzak, çok katmanlı ve şiirsel esnekliğe kavuşturmak amacıyla, imgelere, bilinç akışına ve zaman-mekân soyutlamalarına yaslandığını söyler.⁵⁰ Gerçeküstü durumlar yaratan Onat Kutlar da, anlatmak istediği düşünceyi bu yöntemlerle daha çarpıcı kılmayı amaçlar. Yazarın imge yoğun şiirselliği, olağanüstüyü, mücerret bir kronolojiyi ve hayalle kurgulanan mekân kapalılığını kullanarak oluşturduğu evin içi, gerçeküstü öğelerin düzlemidir. Artık burada tekdüzelikten sıkılan kişi, modern düzenle evin/imgelemin gerçeküstü atmosferinde çarpışır.

Kutlar’ın öyküsünde uzamlaşan ev, gizemli bir yapıya sahiptir. Ev, bütün tekinsizliğiyle düş gücünü keskinleştirir, kesifleştirir ve olağanüstü için gayet verimli bir zemin sunar. Anlatıcı, evde mekânın insan üzerinde etkisini artıracak ve onu kuşatarak orayı bilincine kodlayacak/işleyecek keskin kokular alır:

Bir an garipsediğim, sonra bütün ayrıntılarıyla hatırladığım sonra da alıştığım bir koku içimi doldururdu. Hani o bir eski zaman matbaasının, bir oto tamir evinin, bir kış ahırının ya da bir derici dükkânının kendine özgü bulunmaz kokusu. Kıl pösteki ile karışık tutkal kokusu.⁵¹

Kutlar, öykü söylemiyle bir rüya/hayal atmosferi yaratır ve bu yolla okuru olağanüstüye geçişe hazırlar. Avludan geçip eve giren anlatıcı, bilinç durumundan bilinçdışına geçer. Tıpkı bilinçdışı gibi ev de kasvetli bir ortamdır. Bilinçdışının alanına girildikten sonra id serbest kalır, böylece şiddet gibi baskılanan arzulara evde serbestçe gerçekleştirilir. Avlu, ilk geldiğinde ferahlığın, kurtuluşun ve arınmanın mekânı olarak evin girişinde yer alırken, iç mekân olan evin karabasan haline gelmesi anlatıcının daha birkaç adımının ardından avluda başlar. Ev, erkin bilinçdışında olduğu mekân olarak, anlatıcının derinlerde kurguladığı bunalım, sıkıntı ve şiddet gibi eğilimlerini de kışkırtır. Anlatıcı öykü kişisinin kedilere karşı duyacağı yeğnilik, onun dış gerçeklikten/dünyadan getirdiği sorunlarıyla bağdaştığından ortaya çıkar. Burada dışarıdan gelen anlatıcının evdeki “ilksel nesneye” yani kedilere, “birinci olma tutkusu”nun sonucu olarak “haset ve saldırganlıkla”⁵² yaklaştığı da düşünülebilir.

Daha sonra bir kasımpatı almak için bahçeye inen anlatıcı öykü kişisinin kedilerden birinin saldırısına uğramasıyla evin yarattığı olumlu atmosfer iyice değişir. Ev bezginlik ve mihnet

50 Jale Özata Dirlikyapan, *Kabuğunu Kıran Hikâye: Türk Öykücülüğünde 50 Kuşağı*, Metis Yayınları, İstanbul 2017, s. 57.

51 Onat Kutlar, *İshak*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, s. 39.

52 Melanie Klein, *Haset ve Şükran*, çev. Orhan Koçak, Yavuz Erten, Metis Yayınları, İstanbul 2011, s. 74.

veren bir yer hâlini almaya başlar. Aslında “...anlatıcı, bir yandan bu eve sığınan diğer yandan eve dışarıyı sızdıran, dışarının içeriye katlanmasını mümkün kılan denge ve sınır bozucu bir işlevle”⁵³ donanmıştır. Evin sakinleri olan sakallı adam ve kediler, sınırları içinde taşraya/dışarlığa ait anlatıcı kişinin yayılmasına ve kendi normlarını hükümferma etmesine olanak tanımaz. Daha ilk temas veya müdahalede istenmeyen konumuna sürüklenen anlatıcı, evin dengesini/konseptini bozmaya ve kendi esnekliğini eve taşımaya çalışmakla ötelenir.

“Kediler” Öyküsünde Semboller

Kediler öyküsü, alegorik/sembolik okumaya açıktır. Öykü bu amaçla iki bölüme ayırabilir: İlk bölüm gerçek dünya, ikincisi ise evin içindeki imge dünya. Ev ile birlikte, avlunun bitiminde gerçeküstü durum başlar. Kediler, evin sahibi gibi hareket etmektedir. Gerçeküstü bakış açısında nesnelere ya da fenomenlere, insanların onları algıladıkları biçimleriyle/anlamlarıyla var olur.⁵⁴ Bu nedenle nesnelere, bir gösterge işlevi görebilir. Böylece gerçeküstü anlatılarda, alegorik ve çok anlamlı okumaya müsait olma durumu dikkat çeker. Kutlar’ın da “Kediler” öyküsünde, kediyi iktidarın ve tahakkümün bir sembolü olarak araçsallaştırdığı düşünülebilir. Eagleton, Freud’un ileri sürdüğü Oedipus kompleksinin ahlak, yasa, vicdan gibi bütün toplumsal ve dinsel otorite biçimlerinin baskısında oluştuğunu söyler.⁵⁵ Öyküdeki kediler de, toplumsal düzenin veya onu dizginleyen, baskılayan baba figürünün kolektif hâlidir. İktidar, yeteneklerinden dolayı, anlatıcının hayal gücüne işleyerek bir nesne ya da varlıkta sembolleşir ve süper-egonun, ego yani kişilik/kendilik üzerindeki baskısını imler. Böylece anlatıcı öykü kişisi bir çeşit “Oedipus Kompleksi” yaşadığı baskı oluşturan erk varlıkları olan kedilere karşı kendi “id”inden gelen agresif itkileri açığa çıkarır ve kedilerden birini öldürür/ölümüne sebep olur. Ayrıca “... kedilerin ölümü, insanın dokunduğu, baktığı ve hatta düşündüğü, dile getirdiği şeyleri yok eden yönünü açık eder.”⁵⁶ Kişi, kendilik bilincinin önündeki her türlü otokrat engeli, bu düşünce, insan, ya da söylem olsun, ortadan kaldırmaya eğilim gösterir.

Onat Kutlar, öykülerinin çoğunda zaman unsurlarına simgesel anlamlar yükler. Birçok öyküsünde olduğu gibi “Kediler” öyküsünde de kurgu güz mevsiminde geçer. Güz mevsimi hüznün ve geçişliliğin bir simgesidir. Öykü boyunca arayışını sürdüren anlatıcı kahraman ile zaman yer yer bütünleşir. Örneğin, öykü kişinin keskin yön değişimlerinin olduğu anlarda yağmur yağar. Kahraman da değişen ve dönüşen zaman gibi ev, kent ve iş değiştirir. O, “22 Ekim sabahı kendimi daireye gitmeye isteksiz buldum”⁵⁷ dedikten sonra tekdüzeliğin ve bıkkınlığın getirdiği sıkıntı güz mevsiminin yarattığı kapalı atmosfer birleşir. Yağmur da gittiği her yerde ona

53 Fatih Altuğ, “Onat Kutlar’da Kıvrımlar, Katmanlar ve Katlanmak”, *Yaşanmış Ağır Bir Ezgi Onat Kutlar İçin Bir Harita*, haz. Burcu Şahin-Aslan Erdem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s. 142.

54 Tzvetan Todorov, *Fantastik: Edebi Türe Yapısal Bir Yaklaşım*, çev. Nedret Öztokat, Metis Yayınları, İstanbul 2012, s. 38.

55 Terry Eagleton, *Edebiyat Kuramı*, çev. Tuncay Birkan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2016, s. 184.

56 Burcu Şahin, “İshak’ta ‘Ansızın Görünmeyen’: II y a”, *Yaşanmış Ağır Bir Ezgi Onat Kutlar İçin Bir Harita*, haz. Burcu Şahin-Aslan Erdem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s. 38.

57 Onat Kutlar, *İshak*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, s. 37.

eşlik eder. Anlatıcı olan biteni düşünürken, gözü sokaktaki gece yağın yağmurun oluşturduğu su birikintilerine ilişir.⁵⁸ Yağmur, yağdığı sürelerde bir zaman aralığı olarak gerçek ile düşü birbirine yaklaştıran bir ortam yaratır. Öykünün ilerleyen bölümlerinde de düş atmosferindeki eve girerken yine yağmur yağdığı görülür: “Bulvar hafif bir yağmur altında yavaş yavaş ıslanıyordu. Dalgınlıkla, arkadan gelen bir otomobilin altında kalmamak için bulvarın soluna geçtim.”⁵⁹

Yağmur, ayrıca öykünün süjesine yön veren bir anlam da içerir. Evde huzursuzluk ortamının oluştuğu ve kedilerin ölmeye başladığı zaman, yağmur yeniden başlar ve hatta evin tavanından sızacak kadar fazla yağar. Anlatıcı, biraz da abartarak, döşemede biriken yağmur suyunun bahara kadar kalırsa evin tabanını yeşertebileceğini düşünür. Evde, ilk zamanlardaki huzur ortamı yerini tedirgin edici bir gerginliğe bırakmaya başladığı anda, tavan biriken suyun ağırlığından yıkılacak noktaya gelir. Ev, su baskını tehdidi altındadır.⁶⁰ Dışsallık, adeta kurgunun sonunu önceden haber verir. Su baskını ve evin yıkılması olasılıklarını göz önüne alarak kaçan anlatıcı, yağmurun altında sarhoşlar gibi dolaşır.⁶¹ O anda ise yağmur, ferahlatıcı ve arındırıcı bir görev üstlenir. Mitolojik ve arketipsel olarak yağmur, mitlerde, edebi eserlerde ve rüyalarda bilinçdışıyla bilincin uyum sağladığı, anlaştığı ve örtüştüğü durumları simgeler.⁶² Anlatıcı öykü kişinin de bilinçdışının, içerdiği semboller yoluyla bilinçle üst üste geldiği, uyuştığı anlarda yağmur bir zaman aralığı ya da bir ortam yaratıcı olarak belirir. Böylece kahramanın ruh hâlinin, yağmur yağdığı anlarda bilinçdışı tarafından tayin edildiği anlaşılır.

“Kediler” Öyküsünde Karşıtlıklar

Öykü, üzerine kurulduğu karşıtlıklar yoluyla okurda bir anlam gerilimi yaratır. Bunlardan biri, iç mekân-dış mekân ve mekânlar vasıtasıyla oluşan anlatıcı-ev sahibi karşıtlığıdır. Ev sahibi budala, modern sistemin kölesi, boyun eğen, itiraz etmeyen, şaşmayan, aynılığı şiar edinmiş, değişime gelemeyen bayağı kişidir. Anlatıcı ise yalnızlaşan, bıkan, dönüşüme açık, başkaldıran, özgün olma gayreti taşıyan, anlık farklılaşmalar yaşayan ekstrem karakterdir. Ev sahibi için bulunduğu mekân mutluluk verir ama anlatıcı öykü kişisi için onu kuşatan mekân sıkılana ya da sınırlayıcılık/kısıtlayıcılık ortaya çıkana kadar tatmin eder. Fakat o, bir süre sonra mekânın çevrelediği ortamın huzursuzluğuyla dolmaya başlar. Çünkü yetinme, sabretme özellikleri bulunmaz, müdahaleci ve aşkın bir kişiliğe sahiptir. Öyküde, anlatıcı öykü kişisi ve dostu olan ev sahibi arasındaki çatışma/karşıtlık üzerinden yalnızlık, yabancılaşma ve mekanikleşme irdelenir. Çağın getirdiğiyle ortaya çıkan kendilik bilincinin varoluşunu betimleyen yazar, insanın çaresizliğini, kısırlılığını ve kabuğunu kırma dürtüsünü imgesel, ironik ve soyut biçimde kurgular. Evin sahibi, dış gerçekliğe körleşme, düzen karşısında edilgenleşme/etkisizleşme yaşar ve kabullenme konumundadır. İktidar sembolü olan kediler, mekânın hâkimiyetini ve düzenini ele geçirerek, ev sahibine dilediklerini yaptırma erkini edinirler.

58 *Age.*, s. 37.

59 *Age.*, s. 38.

60 *Age.*, s. 44.

61 *Age.*, s. 44.

62 Mi-yeon Eom, “Water: A Symbol of Potential”, *Journal of Symbols & Sandplay Therapy*, 5/1, (2014), s. 31.

Ev, özellikle hapishaneyi andıran görüntülerle okurun imgeleminde kurulur. Ev sahibi ise kaçıp kurtulma şansı olmasına rağmen bunu yapmaz. Dolayısıyla ev, kapana kısılmış ve çıkış noktası olmayan kişinin mekânıdır. Kutlar'ın diğer öykülerinde de görüldüğü gibi evler sıkıntılı, sokaklar ise hüznü yerlerdir. Mektup eve gelir ve öldürülme korkusu da burada belirir. Kent dahi öykünün sonunda sıkıntı yeri olur, anlatıcının G. kentine kaçması, bulunduğu yerin tedirgin ediciliğini gösterir.

Anlatıcının dostu olan ev sahibi, düzene uyumu ve sıradanlığı savunması bakımından Gasset'in "kitle adamı" tanımına akla getiren davranışlar sergiler. Gasset'e göre "Kitle adamı, boşlukta asılı hayali bir yaşamı tercih eder. Her şeyi oluruna bırakır. Kitlenin içinden birinin çıkıp bir şeye muhalefet ettiği nadiren görülür."⁶³

Bu nedenle kendine özgü, bağımsız bir yaşama sahip olmayan kitle adamı, bireyliğini/kendiliğini kazanamaz veya yitirir. Anlatıcı, hem işinden istifa ederek modern mekanikleştirici düzenden sıyrılması hem de kedilerin egemenliğine sor vermesi bakımından tekdüzeliğe karşı çıkan, özgürlüğü arayan ve dışlanan kişidir. Birey, eğer kendini gerçekleştirmek istiyorsa sürüden ayrılmak, sürünün yürüyüşüne ortak olmamak zorundadır.⁶⁴ Ev sahibi ise varoluşundan gelen birey olma güdülerini kullanamaz, baskılar ve bu nedenle de yabancılaşır. Modern sosyoekonomik yaşama koşulları içinde birey, kitleleştirildiği bir toplumsal yaşama bağımlı kılınmaktadır. Öyle ki; bireyliğini ortaya koymak, kendi gibi davranmak ve toplumun çitlerini/kalıplarını aşmak ağır bir baskıyı beraberinde getirir. Bu baskı öyküde, önce zamanın dayatıcılığıyla ortaya çıkan modern ekonomik düzenken, sonra ölen ev sahibinin intikamını almak için anlatıcıyı arayan adamla belirir. Dolayısıyla bu baskıdan bunalan kişi sıkıntılara katlanmak yerine, ev sahibi gibi, birey olmaktan vazgeçmeyi seçer. Çıkış aramayan kişi, düzene uyum sağlar. Nihayetinde de ev sahibi benzeri sıradanlaşmış insana dönüşür. Evin sahibi olan sakallı adam da, kedilerin üstünde tahakküm kurmasına izin vererek, yaşamına dair etkisini kaybeder. Ayrıca anlatıcıyı öteki olarak görür ve onunla birlikte başka varlıkların boyunduruğundan kurtulmaya ve evden ayrılmaya yanaşmaz. Ev sahibi özne değil nesne konumundadır, yönlendirilir. Artık evin öznesi kediler, öznenin etkisinde olan nesne ise ev sahibi olur. Anlatıcı ise bunalımla gelen yabancılaşmayı, kaçarak ve başkaldırarak aşmaya çalışır. Bu nedenle de ev sahibi açısından öteki ve aykırı olarak kalır.

50 kuşağı Türk öykücülerini, varoluşçuluğu temelinden bütünüyle alıp kavramak yerine öznel bakış açılarına uygun belirli izleklerle uygulamayı yeğler. Demir Özlü, Onat Kutlar'ı Sartre ve Camus çizgisinden gelen bir düşünür-yazar olarak tanıtsa da⁶⁵ Kutlar, varoluşçuların kabul ettiği gibi insanın doğuşundan itibaren yabancılaşmasını, varoluşunu yadırgamasını temel almayıp, varoluşçuluğu, tıpkı "Kediler" öyküsündeki gibi, bir sistem eleştirisine dönüştürür. Öyküde düzenin değişmemesi veya

63 Jose Ortega Y. Gasset, *Kitlelerin Ayaklanması*, çev. Neyyire Gül Işık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 98-99.

64 Søren Kierkegaard, *Ölümcül Hastalık: Umutsuzluk*, çev. M. Mukadder Yakupoğlu, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 2010, s. 127.

65 Demir Özlü, "Bir Bireyin Anıları: Onat Kutlar", *Onat Kutlar Kitabı*, haz. Turgut Çeviker, Türsax Yayınları, İstanbul 2006, s. 329-346.

düzene dönük itiraz ve böylece sabitleşen insanın çıkışsızlığı, anlatıcı evden kurtulduktan sonra da, yeni bir maceranın başlangıcı olarak intikamcı tanidik tarafından aranması yoluyla devam eder.

Bu noktada ev sahibi, insan-kültür ilişkisi bağlamında da değerlendirilebilir. Kültür, Nermi Uygur’a göre insanın ortaya koyduğu ve içinde var olduğu tüm gerçeklik anlamına gelir ve bu insanı hayvandan ayıran en önemli unsurdur.⁶⁶ Bireyi yabancılaşmaya iten bir başka olgu, kendi yarattığı kültür ürünlerinin veya erkiyle idare ettiği nesnelere onu gereğinden fazla şekillendirmesidir. Modern çağda benliğin parçalanmasına neden olan etkenler ve makineleşme sonucunda insan, hayatının tümüne hükmedemez hâle gelir. Böylece kendi yarattıkları veya ona dönük işlevleriyle yaşamlarında var olan nesnelere, kültür ürünleri, üzerinde egemenlik gücü azalır. Yabancılaşmanın nedenlerinden biri de budur. Kediler, ev sahibinin kendi beslediği ve büyüttüğü varlıklardır. Bu varlıklar, bir zaman sonra velinimetini ele geçirip, onun hayatına yön verir duruma gelir. Anlatıcı, ev sahibine kedilere çekidüzen verme konusunda telkinde bulunduğu anda, ev sahibinden “Hiçbir şey yapamam.. Onları ben öyle olsunlar diye yetiştirdim, hiçbir şey yapamam. Asıl siz kendinize çekidüzen verin”⁶⁷ karşılığını alır. Bu cevap, evdeki “öteki”nin esasında anlatıcı olduğunu gösterir. Kaldı ki kediler arasında da rekabet vardır. Ev sahibi daha fazla yemek verilen kedilerin kuvvetlenerek diğerlerini öldürebileceğini söyler. Bu durum, doğada ve insan kalabalığı arasında güçlünün zayıfı ezmesi olgusunun tezahürüdür.

Onat Kutlar’ın edebiyatının en başat çıkarımlarından biri, öyküyü anlatırken duyguları abartmadan nesnel olarak yansıtmasıdır. Öyküde çıkmazda olan anlatıcının dramı yansıtılırken okurdan gözyaşı dökmesi beklenmez, dolayısıyla anlatı melodrama dönüşmez. Öykü okuru ev sahibine acıma duygusuyla yaklaşmaz, bilakis onu budalalıklarıyla tanır.

Evin sınırları içerisinde kısırlanmışlık yaşayan ve huzursuz olan anlatıcı, ruhsal derinliklerine inerek içindeki “kötücül” tarafı ortaya çıkarır ve kedileri birbirine düşürerek ölümlerine yol açar. Aynı zamanda evden kaçmaya çalışan anlatıcı, dışarıyı bir ferahlama yeri olarak görür. Sığındığı yerin onun üzerinde yarattığı bunaltıcı etkiyi dağıtmak için tekrar mevcut işleyişe başkaldırır. Ev sahibi ise bu başkaldırıya ortak olmadığı gibi onu da boyunduruğu altına alan sistemin bozulması sonucunda nevroitik bir duruma geçerek, hastalanır ve ölür. Öyküde bürokrasi ve monotonluktan kaçan anlatıcı kahraman, tahakkümden kurtuluş çabasını hayal etme aracılığıyla somut olarak senaryolaştırır. Öykünün sonunda, çağcıl mekanik düzenin tel örgülerini geçtiği için cezalandırılması ve öldürülmek amacıyla aranması, anlatıcının mevcut egemenliğe karşı koyuşunun sonucudur. Kahraman, işten ayrılarak, kent değiştirerek ve ev ev dolaşarak kurtulmak için arayışını/kaçışını sürdürür.

Sonuç

Şiirsel, çok boyutlu, alışkanlıkları sorgulayan bir öykü dili yaratan 50 kuşağı Türk öykücülerinden Onat Kutlar, kişilerini sınırlarda dolaşan, deliliğe yatkın, aşkınlığı arzulayan,

66 Nermi Uygur, *Kültür Kuramı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 18.

67 Onat Kutlar, *İshak*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018, s. 43.

sabitlenmeyen uçarılıkta, gerçeküstü/büyülü bir atmosferle kurgular. Bu tanımlamanın içeriğindeki unsurlar, “Kediler” öyküsündeki anlatıcıda da mevcuttur. Öyküde bunalım yaşayan kişi, metaforik bir anlam barındıran eve sığınarak, insan kalabalığından kaçışını somutlar. Kafka gibi modern mekanikleşmenin olumsuz yönlerini işleyen/öne çıkaran Kutlar, dakiklik, monotonluk, iş bölümü gibi insanı makine düzenine sokan çemberi kırmak ve bireyleşmesini sağlayacak koşullara ulaşmak isteyen kişilere öykülerinde yer verir. “Kediler” öyküsünün anlatıcısı, bir flâneur/flanör gibi sokaklarda dolaşırken, kendi anlatısını değiştirerek, gerçeküstü durumlara girdiği bir rüya atmosferi oluşturur. Anlatıcı, sığınak olarak gördüğü arkadaşının evinde düzen ürünü baskılardan kaçarken, kendini yeni bir mücadelenin öznesi olarak bulur.

Anlatıcı öykü kişinin kendiliği, evde de kediler tarafından baskıya maruz kalır. Kediler, ev sahibi tarafından beslenen varlıklar olsa da bağımsızlıklarını kazanmış hatta çevrelerine egemen olmuş birer güç ögesidir. Bencilce, fütursuzca ve hatta evin sahibini dahi umursamadan hareket ederler. Eve gelen yabancı olarak anlatıcı, hâkim düzenlerini bozduğu için ona karşı bilenirler. Kediler, eve yeni gelen anlatıcıyı yabancılaştırmaya kalkar. Yabancılaştırmaya tepkilerden birisi de şiddete yönelimdir. Öyküde kedilerin anlatıcı tarafından birbirine düşürülüp, öldürülmesi, tepkisel şiddetin açığa çıkışıdır. Anlatıcı, Kafka'nın anlatılarında karikatürize ettiği kitle adamına benzeyen ev sahibi gibi tahakküme teslim olmaz. Böylece ötekileşmesi/yabancılaşması ertelenir. Ev, olağanüstü durumların yaşandığı mekân olarak karakterin bilinçdışından gelen arzuların ve itkilerin açığa çıkmasına yol açar. Kediler ise sembolik varlıklar olarak toplumsal baskıyı karşılar. Anlatıcının evden kaçışı da kurutulmasına yetmez. Martini olan adam onun peşine düşer ve böylece bireyin zorbaca kurulan sistematik baskıyla mücadelesi devam eder. Bu durum mücadelenin döngüsellğine vurgudur. Ek olarak öykünün sonunun açık uçlu bırakılması da, mücadelenin döngüsellik arz eden yapısına kanıttır. Modernitenin insanoğlunun zihnini ampirik ve rasyonel bir düşünce biçimine dönüştürmesine avangard bir tepki olarak ortaya çıkan gerçeküstücüler, nesnel gerçekliği bozup, öznel gerçekliği yakalamaya çalışırlar. Onat Kutlar'ın da öyküde kedileri uçma yeteneği olan varlıklar şeklinde vermesi, öznel gerçekliğin karşılığıdır. Ayrıca öykünün geriye dönüş yöntemiyle sunulması, mekânların betimlenmesindeki kaotik çizgiler, nesnelere ayrıntılı simgeleştirilmesi ve anlatımın görüntüye dayalı algıya dönük olması, sinematografik bir söylem yaratır. Hatta korku öyküsüne varacak kadar kasvetli durumlar ortaya çıkar.

KAYNAKÇA

- Akatlı, Füsün, *Öykülerde Dünyalar*, Boyut Yayınları, İstanbul 1998.
- Aktunç, Hulki, “Onat Kutlar’ı Anlattılar”, *Cumhuriyet*, 12 Ocak 2010, s. 17.
- Altuğ, Fatih, “Onat Kutlar’da Kıvrımlar, Katmanlar ve Katlanmak”, *Yaşanmış Ağır Bir Ezgi Onat Kutlar İçin Bir Harita*, haz. Burcu Şahin-Aslan Erdem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s. 137-165.
- Benjamin, Walter, *Pasajlar*, çev. Ahmet Cemal, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.
- Breton, André, *Sürrealist Manifestolar*, çev. Yeşim Seber Kafa ve diğer, Altıkkırkbeş Yayınları, İstanbul 2009.
- Breton, Andre, “Gerçeküstücü Nesne”, *Modernizmin Serüveni*, haz. Enis Batur, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998, s. 341-342.
- Camus, Albert, *Sisifos Söyleni*, çev. Tahsin Yücel, Can Yayınları, İstanbul 2016.
- Dirlikyapan, Jale Özata, “İyimser Bir Çamura Bulanmış Teraziye Dengelemek: Onat Kutlar Öyküleri”, *Yaşanmış Ağır Bir Ezgi Onat Kutlar İçin Bir Harita*, haz. Burcu Şahin-Aslan Erdem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s. 95-103.
- Dirlikyapan, Jale Özata, *Kabuğunu Kıran Hikâye: Türk Öykücülüğünde 1950 Kuşağı*, Metis Yayınları, İstanbul 2017.
- Duru, Orhan, “Gerçeğe Düşle Dokunan Öyküler”, haz. Fecir Alptekin, *Cumhuriyet*, 31.01.1998, s. 13.
- Eagleton, Terry, *Edebiyat Kuramı*, çev. Tuncay Birkan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2016.
- Ecevit, Yıldız, *Türk Romanında Postmodernist Açılımlar*, İletişim Yayınları, İstanbul 2016.
- Eom, Mi-yeon, “Water: A Symbol of Potential”, *Journal of Symbols & Sandplay Therapy*, 5/1, (2014), s. 30-35.
- Flores, Angel, “Magical Realism in Spanish American Fiction (1955)”, *Magical Realism: Theory, History, Community*, ed. Lois Parkinson Zamora and Wendy B. Faris, Duke University Press, Durham 1995, s. 109-117.
- Fürüzan, “Onat Kutlar İçin”, *Yaşanmış Ağır Bir Ezgi Onat Kutlar İçin Bir Harita*, haz. Burcu Şahin-Aslan Erdem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s. 18-23.
- Gasset, Jose Ortega Y., *Kitlelerin Ayaklanması*, çev. Neyyire Gül Işık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.
- Gümüş, Semih, *Öykünün Kedi Gözü*, Can Yayınları, İstanbul 2012.
- Günyol, Vedat, *Dile Gelseler*, Çan Yayınları, İstanbul 1966.
- Hilav, Selahattin, Ertem, Engin, Kutlar, Onat, *Gerçeküstücülük (Surrealisme)*, De Yayınevi, İstanbul 1962.
- Hopkins, David, *Dada ve Gerçeküstücülük*, çev. Suat Kemal Angı, Dost Yayınevi, Ankara 2006.
- Jung, Carl Gustave, *Dört Arketip*, çev. Zehra Aksu Yılmaz, Metis Yayınları, İstanbul 2017.
- Kale, Özlem, “Anlatıcının Macerası”, *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 6/12, (2017), s. 41-47.
- Kierkegaard, Sorenç, *Ölümçül Hastalık: Umutsuzluk*, çev. M. Mukadder Yakupoğlu, Doğu Batı Yayınları, İstanbul 2010.
- Kim, Young-ran, “The Cave: A Channel for Journeying toward Ego Development”, *Journal of Symbols & Sandplay Therapy*, 12/2, (2011), s. 43-53.
- Klein, Melanie, *Haset ve Şükran*, çev. Orhan Koçak, Yavuz Erten, Metis Yayınları, İstanbul 2011.
- Kutlar, Onat, “Onat Kutlar’dan Zeynep Avcı’ya”, *Onat Kutlar Kitabı*, haz. Turgut Çeviker, Türsak Yayınları, İstanbul 2006, s. 384.
- Kutlar, Onat, *İshak*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018.

- Lagache, Daniel, *Psikanaliz*, çev. Evin Aktar, Dost Yayınevi, Ankara 2016.
- Naci, Fethi, “Onat Kutlar’ın Hikâyeleri”, *Adam Öykü*, 1, 1995, s. 37-64.
- Öktemil Turgut, Canan, *Latife Tekin’in Yapıtlarında Büyülü Gerçekçilik*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2003.
- Özlü, Demir, “Bir Bireyin Anıları: Onat Kutlar”, *Onat Kutlar Kitabı*, haz. Turgut Çeviker, Türsak Yayınları, İstanbul 2006, s. 329-346.
- Simmel, George, “Metropol ve Zihinsel Yaşam”, *Bireysellik ve Kültür*, çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul 2009.
- Şahin, Burcu, “İshak’ta ‘Ansızın Görünmeyen’: II y a”, *Yaşanmış Ağır Bir Ezgi Onat Kutlar İçin Bir Harita*, haz. Burcu Şahin-Aslan Erdem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, s. 30-41.
- Todorov. Tzvetan, *Fantastik: Edebi Türe Yapısal Bir Yaklaşım*, çev. Nedret Öztokat, Metis Yayınları, İstanbul 2012.
- Tosun, Necip, *Modern Öykü Kuramı*, Hece Yayınları, Ankara 2014.
- Tosun, Necip, *Öykümüzün Sınır Taşları*, Dedalus Yayınları, İstanbul 2017.
- Uygur, Mermi, *Kültür Kuramı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013.
- Yalçın, Murat, “Onat Kutlar”, *Tanzimattan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, II, (2001), s. 664.

IF YOU ONLY KNEW HOW INDEFINITE THINGS THEY WERE: ONAT KUTLAR'S "KEDİLER" ("CATS")

Ali KARAHAN*

The generation of the 1950s, which represents the modernist approach in new Turkish literature, has formed a new understanding of art as a result of urbanization and capital economy. Subjective reality becomes original with imaginary expression. Especially important has been the influence of existentialist writers such as Camus and Sartre, Kafka and the avant-garde approaches such as surrealism. The storytellers of the 1950s, who use abstract language, present selected objects with their symbolic values in the order of a transcendent reality. Onat Kutlar has also written his stories with a layered semantic structure and ambiguous endings, basing them on the mystery of the country and the boundaries of the imaginary frame. Stories in which an extraordinary atmosphere prevails with frivolous people in spaces that create the need for escape are texts in which the spirit of objection and liberation permeates.

"Kediler", on the other hand, is a self-story narrative with surreal traces. Tired of the monotony, the narrator takes refuge in his friend's secluded house. But after a while, he starts to clash with the cats, who are the guardians of the house and order. The owner is also submissive to the cats and does not bother to interfere with their domain. However, the narrator eventually turns the cats against each other, causing their deaths. Similarly, the owner cannot leave the cat corpses with the grief of losing his beloved animals, and he too dies. Written in a language that is poetic and wandering in the infinity of meaning, "Kediler" offers an experience in which the themes of domination and rebellion are embodied.

Although it is said by many critics that it shows magical realist tendencies, the story of "Kediler" seems close to surrealism with its phenomena that are the product of symbolic thought that frees the unconscious and the sense of strangeness that cats create. Because the symbolization of animals opens the door to allegory. In addition, the lack of continuity of indecision and the habituation experienced against the supernatural also prove the existence of a story far from the fantastic. Moreover, it is possible for various literary movements and artistic tendencies to show themselves in the same text.

* Research Assistant, Tarsus University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Turkish Language and Literature, Mersin / Turkey, alikarahan@tarsus.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5199-7272

The discourse of Kutlar, who writes stories in which there are incurable situations and meaninglessness, sometimes slips into the absurd. The narrator's reaction to the letter he receives, the position he takes in front of the nonsense can be given as examples of this situation. The narrator of the story expresses the senseless and absurd finding driven by the disharmony.

The narrator's wandering in the streets, his inconclusive thoughts and his unprovoked actions bring to mind flâneur. When the city surrounds him like a closed space, the narrator, who rethinks what he has done, considers about the parts of the truth that he finds unfamiliar. The narrator, who does not want to go to his work, which he has not interrupted for nine years due to the forcing of the system, realizes the futility of his work, which he does in an endless cycle, just like Sisyphus takes the rock up the mountain every day, and looks for a way out of being stuck in modernity and bureaucracy. He protests the assigned role, the division of labor, by not going to work/with the desire to stay away from work.

The narrator's unconscious impulses take him to the house of his old friend, who is part of his memories. For the narrator, who, after entering his friend's house, thinks that by closing the door tightly, he excludes all externality/environment, the courtyard functions as a transition zone between two worlds, a way that leads from reality to surreal situations. The narrator, who comes running home / takes shelter, is under the influence of the desire to go back to the mother's womb or childhood, where the human being did not gain consciousness. Reality disappears when the narrator enters through the door of the house. An atmosphere that can be described as extraordinary emerges. Because the outside of the door/house is the place where symbolic realities and the repressive order oscillate with representation. The house is an imaginary space that carries the narrator beyond his logic. Just like the unconscious, the home is a gloomy environment. Once in the domain of the unconscious, the id is released, so that repressed desires, such as violence, are freely realized at home. when he first arrives, turning into a nightmare of the house which is the interior space, begins after a few more steps of the narrator to courtyard, while the courtyard as the place of refreshment, salvation and purification is located at the entrance of the house. As the place where the power is unconscious, the house also provokes the narrator's deep-constructed tendencies such as depression, distress and violence.

The story "Kediler" is suitable for allegorical/symbolic reading. In the story, it can be thought that he instrumentalized the cat as a symbol of power and oppression. Cats stand out as collective states of the social order or the father figure that suppresses it. Another symbolism in the story appears in the time elements. The events take place in the autumn season and the autumn season is the symbol of the sadness, the transition period. Rain, which is a product of autumn, appears at the moments of decision in the story. when it rains, the narrator, experiences sharp turns and a transition period just like the seasons. Rain creates an environment that brings reality and dreams closer together as a time interval when it rains. In the later parts of the story, it is seen that it rains again while entering the house in the atmosphere of a dream. When the

BİTLİS İNGİLİZ KONSOLOSU JOHN HEATHCOTE'IN II. SASON İSYANI SIRASINDAKİ FAALİYETLERİ VE İDDİALARI*

THE ACTIVITIES AND CLAIMS OF THE BITLIS BRITISH CONSUL JOHN HEATHCOTE DURING THE SASON REVOLT-II

Tülay KESKİN**

Öz

1894 yılında Sason bölgesinde başlattıkları isyan ile hedeflerine ulaşamayan Ermeni komiteciler, 1901 yılının yaz aylarından itibaren Bitlis vilayetinde faaliyetlerini artırmaya başladılar. Özellikle Sason bölgesinin pek çok yerine silah, mühimmat ve yiyecek taşımak suretiyle her sene yaz mevsiminde bölgeye gelen Kürt aşiretlerine saldırarak şiddetli çatışmaların meydana gelmesine sebep oldular. 1903 ve 1904'te Sason civarında Ermeni komitecilerin faaliyetleri yoğunlaşınca Bitlis'teki İngiliz Yardımcı Konsolosluğunun önemi daha da arttı. Bu yıllar arasında İngiliz Bitlis Konsolosluğunda Walter John Heathcote görev yapmaktaydı. Konsolos Heathcote görev süresi boyunca Ermeni komitecilerin faaliyetleriyle ilgili bilgi toplamak için sık sık Muş'a gidip geldi.

Walter J. Heathcote, 1903 yılının mayıs ayında göreve başlamasından itibaren Bitlis vilayetindeki gelişmeler hakkında birçok rapor kaleme almıştır. Raporlarının konusu genel olarak Sason'da meydana gelen Ermeni isyanı ve onlara karşı yapılan askerî faaliyetler, Ermeni komiteciler ile askerî birlikler arasında yaşanan çatışmalar, seyyar jandarmanın kurulması ve Vali Hüsnü Bey'in ölümü üzerine Ferid Bey'in tayin edilmesi hakkındadır. Heathcote, Bitlis'e yeni bir konsolosun atanmasıyla birlikte 29 Kasım 1905'te Bitlis'ten ayrılmıştır. Bu çalışmada, Bitlis İngiliz Konsolosu W. J. Heathcote'un Ermeniler ile olan ilişkileri, II. Sason İsyanındaki etkisi ve Bitlis vilayetindeki faaliyetleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bitlis Vilayeti, Ermeni komiteciler, İngiliz Konsolosluğu, Kürt aşiretleri, II. Sason İsyanı

Abstract

Armenian rebels (komitadjis), who could not achieve their goals with the rebellion they started in Sason region in 1894, started to increase their activities in Bitlis province during the summer months of 1901. They stationed in the region by carrying and storing weapons, ammunition, and food and they organized attacks against the Kurdish tribes who came to the region every year in summer, which caused violent clashes. When the activities of the Armenian rebels intensified around Sason in 1903 and 1904, the importance of the British Assistant Consulate in Bitlis began to increase. In these years, Walter John Heathcote was

* Bu çalışma yazarın "II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayetinde İngiliz Konsoloslarının Faaliyetleri" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., Manisa / Türkiye, tulaykeskin@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1836-1563

commissioned as the British Consul in Bitlis. During his tenure, Consul Heathcote frequently visited to Muş to gather information about the activities of the Armenian rebels.

Walter J. Heathcote wrote many reports about the developments in Bitlis province since he took office in May 1903. The reports are mainly related to the Armenian revolt in Sason and the military activities against them, the conflicts between the Armenian rebels and the army units, the establishment of the mobile gendarmerie, the appointment of Ferid Bey as the governor of the region upon the the death of Governor Hüsnü Bey. Heathcote left Bitlis on 29 November 1905 and new consul to Bitlis took over his position. In this study, we examine the relations of the British Consul in Bitlis, W. J. Heathcote with the Armenians, his influence on the Second Sason Revolt and his activities in the province of Bitlis.

Keywords: Bitlis Province, Armenian Rebel committees, British Consulate, Kurdish tribes, Second Sason Revolt

Giriş

16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar olan sömürgeleştirme dönemindeki hâkimiyet mücadeleleri dünya siyasetine yön vermiştir.¹ Rusya sıcak denizlere inmek; İngiltere, Hindistan'daki sömürgelerine daha rahat ulaşabilmek, Fransa ise gelişen sanayisine ham madde ve pazar bulabilmek için Osmanlı egemenliğinde olan bölgelerde söz sahibi olmak istemiştir. Bu yüzdendir ki adı geçen devletler dünya politikasındaki rekabetlerinin büyük bir kısmını Osmanlı topraklarında sürdürmüşlerdir.²

İngiltere, Rusya ve Fransa'nın Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlere yönelik politikaları ile Fransız İhtilali sonrasında ortaya çıkan milliyetçilik, liberalizm, demokrasi ve sosyalizm gibi fikir akımlarının etkisi ile Ermeniler de kendileri için hak ve imtiyaz talebinde bulunmaya başlamışlardır.³ Bu durum daha önce olmayan Ermeni sorununun ortaya çıkmasına neden olmuştur. 1875-76 yıllarında Balkanlarda meydana gelen isyanlar Ermeniler üzerinde büyük etki oluşturmuş, İngiltere ve Rusya'nın Ermeniler üzerindeki faaliyetleri 1880'lerde etkisini göstermeye başlamıştır.⁴ Ermeniler, 20 Haziran 1890 Erzurum İsyanı ve yine aynı yıl meydana gelen Kumkapı Gösterisi, 1892-1893 yıllarındaki Merzifon, Yozgat ve Tokat olayları ile Avrupalı devletlerin ilgisini çekemeye çalışmışlardır. Berlin Anlaşması'nın 61. maddesinde istenilen ıslahatların Osmanlı Devleti tarafından yapılmamış olması ve bu zamana kadar yapılan isyan

1 Halil Ersin Avcı, "İngiltere'nin Asya Politikalarında Ermeniler (1878 – 1923)", *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, C 10, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 184.

2 Mim Kemal Öke, *Ermeni Meselesi, 1914-1923*, İstanbul, 1986, s. 31.

3 *Age.*, s. 60-62. Ermenilerin din ve toplumsal işleri ile okullar ve cemaatlerine ait konuların idaresi Patrikhanelerine verilmiş ve bu iki ferman ile kanıtlanmıştı. Ancak yapılanlar yeterli görülmemiş ve daha sonradan Patrikhanede toplanan meclis tarafından Ermeni Milleti Nizamnamesi hazırlanmıştır. Bu nizamname Ermenilerin siyasi ve toplumsal hayatı için çok önemli esasları içeriyordu. Nizamname 29 Mart 1862'de Osmanlı hükümeti tarafından onaylanmıştır. Bu nizamnamenin detayları için bk. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 2. Bs., Belge Yayınları, İstanbul 1987, s. 156-171.

4 Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1983, s. 106-107; Davut Kılıç, "XIX. Asırda İngiltere'nin Ortadoğu Politikasının Osmanlı Ermenilerine Yansımaları", *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, ed. İdris Bal – Mustafa Çufalı, Nobel Yayıncılık, 1. Bs., Ankara 2003, s. 232; Feridun Eser, "Ermeni Sorunun Ortaya Çıkışında ve Devamında Yabancı Ülkelerin Rolü", haypedia.com/makale/.../4ba5bd4a-7b7a-4212-bcc8-63bf3ffae535.pdf, [Erişim tarihi: 11.11.2016].

girişimlerinin Ermeni komiteleri tarafından yetersiz görülmesi üzerine daha kapsamlı ve daha çok ses getirecek bir isyan çıkarmayı düşünmüşlerdir. Ermeni komiteciler, bölgenin coğrafi konumu kadar sosyal yapısını da göz önünde bulundurarak çıkaracakları büyük isyan için Bitlis vilayetinin Sason⁵ ve Talori⁶ bölgelerini seçmişlerdir. Ermenilerin, burayı seçme nedeni bölgede birden fazla aşiretin yaşaması ve aşiretler arasında ihtilafların bulunmasıydı.⁷

Bölgenin yüksek dağlarla çevrili olması ve dışarıdan getirilen Ermeni nüfusunun artmasından dolayı Ermeni komiteleri Sason'u bir üs haline getirmiştir. Bölgeye ilk olarak Hınçak Komitesi üyesi olan Mihran Damadyan gelmiştir. Hınçak Komitesi adına propaganda ve tahriklerde bulunarak Ermenileri ayaklandırmaya çalışmıştır. Bölgede 3 yıl kalan Mihran Damadyan ve çetesi 1892 yılının aralık ayında Muş'a bağlı Avezren köyüne baskın yaparak ahaliden birini öldürmüştür. Olay sonucu yapılan aramalarda yakalanan Damadyan için idam, çete üyelerine de müebbet hapis cezası verilmiştir. Ancak daha sonra Damadyan serbest bırakılmıştır. Tutuklamalardan sonra da Ermeniler; Gelimansur, Hoşigan, Geligüzan, Şenik ve Simal köylerinde aşırılıklarına devam etmişlerdir. Ayrıca Sason, Kulp ve Talori Ermenileri de Müslüman halka saldırıp onları tahrik etmeye çalışmışlardır.⁸

Damadyan'dan sonra bölgeye Murad takma ismini kullanan Hamparsum Boyacıyan⁹ gelerek Ermenileri isyana teşvik etmeye devam etmiştir. Kumkapı olaylarında da faaliyet gösteren Boyacıyan, Ermenilere kendisini Avrupalı olarak tanıtmıştır. Ayrıca Ermenilerin isyan ettikleri takdirde İngiltere'den balonla asker getireceğini ve bütün Avrupalı devletlerin Ermenileri koruyacağını söyleyerek onları kandırmaya çalışmıştır. Bu tahrik ve teşvikler sonucunda Haziran 1893 yılında Ermeni çeteleri Talori'de toplanmaya başlamıştır. Ermenilerin isyan hazırlıklarında olduğunu haber alan Bekiran ve Hıyan aşiretleri de Ermenilere karşı toplanmaya başlamıştır. Sonuçta Ermeniler ve bu iki aşiret arasında çatışmalar yaşanmıştır. Yaşananların duyulması üzerine olayların daha da büyümemesi için Dördüncü Ordu Komutanı Zeki Paşa¹⁰ Genç'te

5 Sason, Van Gölü'nün batısında Muş ve Diyarbakır ovaları arasında idari yönden Bitlis vilayetinin Muş sancağına bağlı bir kazaydı. Sason, Muş'a 14 saat mesafede dağlık bir coğrafi konuma sahipti. Bu yıllarda Sason 10.370 Müslüman, 8.389 Ermeni, 970 Yezidi ve 372 kişi de diğerleri olmak üzere toplam 20.101 nüfusa sahipti. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 471.

6 Talori ise 1890'larda Bitlis vilayetine bağlı Genç sancağının Kulp kazasıyla Muş'un güneydoğusundaki Sason arasında çok dağlık ve sarp bir bölgede bulunmaktaydı. Ermeni komiteleri böyle bir yerde isyan çıkarmayı uygun görmüş ve hazırlıklara başlamışlardır. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 471.

7 Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Y. PRK. AZJ, 29/21; Hamdi Doğan, *Sason Ermeni İsyanları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2000, s. 17.

8 Y. PRK. AZJ. 29/21; Mehmet Hocaoglu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976, s. 200; Törehan Serdar, *Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezâlimi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Bitlis 1996, s. 98.

9 Haçin'de doğmuş, İstanbul'da tıp eğitimi almıştır. Kumkapı olaylarına katılmıştır. Olay sonrasında Atina'ya kaçmış oradan Cenevre'ye gitmiştir. Kılık ve isim değiştirerek İskenderun – Diyarbakır yoluyla Bitlis yakınlarına gelerek burada Ermenileri isyana teşvik etmiştir. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1878-1895)*, C I, Ankara 2008, s. 82.

10 Müşir Mehmet Zeki Paşa (1835-1929), 1888'de Müşirliğe terfi etmiş ve Erzincan'daki IV. Ordu Komutanlığı'na atanmıştır. Komutanlığı sırasında başta Hamidiye Süvari Alaylarının kurulmasında ve Ermeni isyanlarının önlenmesinde önemli rol oynamıştır. Cengiz Çakaloğlu, *Müşir Mehmet Zeki Paşa (1835-1929)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999.

bulunan iki bölük piyadeyi Talori'ye sevk etmiştir. Askerî birliklerin bölgeye ulaşması üzerine Ermeniler ve aşiretler dağılmıştır.¹¹

1893'teki isyan teşebbüslerinin başarısızlıkla sonuçlanması üzerine sonraki yıl daha büyük bir isyan hareketi düzenlenmiştir. İsyanın elebaşısı yine Hamparsum Boyacıyan'dı. Bu isyan sayesinde Avrupa'nın müdahalesini kesin olarak sağlamak için daha planlı hareket edilmiştir. İsyan hazırlıklarını tamamlayan Ermeniler, Bekiran, Kavrikar, Badikan aşiretlerine saldırarak 30 kadar Müslümanı öldürüp mallarını gasp etmişlerdir.¹²

Osmanlı askerî birlikleri, 27 Ağustos 1894 tarihinde komitecilerin toplandığı Andok Dağı'na doğru harekete geçmiştir. Askerî birliklerin bölgeyi kontrol altına almaya çalışmasının karşısında isyancılar ormanlara ve derelere sığınmışlardır. 28 Ağustos-5 Eylül 1894 tarihine kadar geçen bir hafta içinde dere, dağ ve ormanlar aranıp bölge eşkıyadan temizlenmiştir. Hamparsum ve arkadaşları ise Hartek köyü civarında yüksek ve sarp bir mağarada yakalanmışlardır.¹³

İngiliz arşiv belgelerinde Sason ve Talori ile ilgili gelişmeler Nisan 1894'ten itibaren verilmeye başlanmıştır. Sason olayları meydana geldiğinde de tüm gelişmelerden Erzurum Konsolosu Graves'i, Bitlis'te o zamanlar İngiliz konsolosunun bulunmaması sebebiyle, Diyarbakır Konsolosu Thamos Boyacıyan ve Van Konsolosu Hallward bilgilendirmiştir.

Bu arada Van Konsolosu Hallward, bizzat kendisi Muş'a giderek Sason'daki gelişmeleri yakından takip etmek istemiştir.¹⁴ Hallward, Talori bölgesine gitmek için beklerken boş durmamış ve Sason'da meydana gelen olaylar hakkında Ermenilerden bilgi toplayarak Ermenileri ayaklanmaya teşvik etmiştir. 1 Ekim 1894 yılında Çanlı Manastırı'nı ziyaret ederek Ermeni Katolikleri ile görüşmüştür. Konsolosun Van vilayetindeki faaliyetleri¹⁵ de göz önünde bulundurulduğunda, Ermenileri mazlum gösterme düşüncesine hizmet ettiği, buraya yaptığı seyahatinin de bu yöndeki zararlı fikirlerini desteklemeye yarayacağı ifade edilmiştir.¹⁶ Vali Tahsin Paşa, konsolosun bu gibi faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'nin tamamen iç işlerine müdahaleye kalkışmasının uluslararası anlaşmalara aykırı olduğu ve konsolosların ve misyonerlerin birkaç yıldır devam eden Ermeni meselesini büyütme amacıyla Ermenilere çeşitli telkin ve kışkırtmalarda bulduklarına dair halk arasında birtakım söylentilerin İngiltere Devleti'nin şan ve haysiyetine yakışmayacağını bildirmiştir. Bunun üzerine Van konsolosunun bu gibi sakıncalı faaliyetlerine engel olunması için II. Abdülhamid tarafından bir irade yayınlanmıştır.¹⁷

11 Mehmet Hocoğlu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler*, s. 202.

12 T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1878-1895)*, s. 82; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, s. 476.

13 Hamparsum ve arkadaşlarının Bitlis'teki faaliyetleri için bk. Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, C I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1998, s. 15-16, 21.

14 Arman J. Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question, from the 1830s to 1914*, London 2003, s. 192.

15 BOA. Y. EE., 156/88.

16 BOA. DH. ŞFR., 168/133. BOA. Y. EE., 156/89; BOA. Y.EE., 158/2; BOA. Y.MTV., 108/50; BOA. Y.EE., 157/79.

17 BOA. A. MKT. MHM. 752/47; BOA. Y. EE., 158/34; Haluk Selvi, "Amerikalı Misyoner George P. Knapp ve Bitlis'te Ermeni Olayları (1893-1896)", *Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909) Sempozyumu 23 Ocak 2014*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 204.

Bitlis vilayetinde 1894 yılındaki Sason İsyanı ve sonrasında meydana gelen Ermeni olayları nedeniyle İngiltere burada bir yardımcı konsolosluk kurulmaya karar vermiştir. Bunun üzerine, Doğu Anadolu vilayetleri hakkında bilgi sahibi olan Charles Seymour Hampson Bitlis Yardımcı Konsolosluğuna atanmıştır. Büyükelçi Currie, Muş'un, Bitlis'e göre daha merkezi bir yerde olması ve Sason'a yapılan yardımların denetlenmesi açısından daha önemli bir konumda olmasından dolayı konsolosluğun Muş'ta açılmasını uygun bulmuştur. Böylece Bitlis Vilayeti İngiliz Yardımcı Konsolosluğu, vilayetin merkezi olan Bitlis'te değil Muş sancağında açılmıştır.

Charles S. Hampon'dan sonra Bitlis Vilayeti Konsolosluğu'na atanan Francis Edward Crow, James Henry Monahan, Dragoman Agop Mirzoyan, Frederick G. Freeman Bitlis'te değil Muş'ta ikamet etmişlerdir. Makalenin konusu olan Walter John Heathcote'un zamanında ise konsolosluk Bitlis'e taşınmıştır.¹⁸

Makale, Bitlis İngiliz Yardımcı Konsolosu Walter J. Heathcote'ın 1904 II. Sason İsyanı öncesi ve sonrasındaki faaliyetlerini, Ermeniler ile olan ilişkilerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Makalenin temel kaynaklarını İngiliz ve Osmanlı arşiv belgeleri oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti'ni son zamanlarda meşgul eden konulardan bir tanesi şüphesiz Ermenilerin pek çok yerde çıkarmış oldukları olay ve isyanlardı. Bu konu hakkında pek çok çalışma ve araştırma olsa da Ermenilerin Doğu Anadolu'da bulunan konsolos ve misyonerlerden aldıkları destek ve yardımlar tam olarak ortaya konulamamıştır. Bu bağlamda Bitlis Konsolosu Heathcote'ın II. Sason İsyanındaki etkisi araştırılarak literatüre katkı sağlanmıştır.

1. İngiliz Konsolosu Walter John Heathcote'ın Göreve Başlaması ve Konsolosluk Merkezinin Bitlis'e Taşınması

Sağlık sorunlarından dolayı izne ayrılmak zorunda kalan Bitlis Konsolosu Frederik G. Freeman'dan sonra Bitlis Yardımcı Konsolosluğuna 20 Nisan 1903'te Walter J. Heathcote atanmıştır. Heathcote, Bitlis'e atandığı sırada Beyrut'ta görev yapmaktaydı. Bitlis'e atanmasının ardından Halep'e gelerek buradaki İngiliz konsolosluğunda birkaç gün misafir oldu.¹⁹ Halep'ten sonra Urfa'ya giden Heathcote, 6 Mayıs'ta Diyarbakır vilayeti üzerinden görev yeri olan Bitlis'e doğru hareket etti.²⁰ 17 Mayıs 1903'te Bitlis'e ulaşarak konsolosluk görevini devraldı.

18 İngiltere, Kıbrıs Konvansiyonu ve Berlin Antlaşması'nın imzalanmasının ardından bu anlaşmalardaki haklarını kullanarak özellikle Rusya'nın Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki nüfuzunu azaltmak ve kendi etkisini arttırmak için Doğu Anadolu'da Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı vilayetlere konsoloslar göndermiştir. Konsoloslar, 1878 yılında Doğu Anadolu'da göreve başladıklarında Bitlis, Van vilayetine bağlı bir sancaktı. Dolayısıyla Van Yardımcı Konsolos Emilius Clayton'un yetkisi altındaydı. Ancak Bitlis 1879'da vilayet olunca buraya ayrı bir konsolos atanmamış, Van konsolosları Bitlis vilayetinden de sorumlu tutulmuşlardır. Musa Şaşmaz, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2013, s. 303; Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, 1. Bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 132; Arman J. Kirakossian, *British Diplomacy and the Armenian Question, from the 1830s to 1914*, s. 88-90.

19 BOA. Y. PRK. ASK., 194/10.

20 BOA. DH. TMIK. M., 143/69.

Heathcote, Bitlis'e geldiğinde Bitlis Yardımcı Konsolosluğuna atandığına dair elinde herhangi bir berat ve ferman yoktu. Bu yüzden Bitlis Valisi Hüsnü Bey tarafından tanınmamıştır. Vali bu konuda ne yapılması gerektiğini Dâhiliye Nezaretine sormuş ve İngiliz büyükelçiliği durumdan haberdar edilmiştir. Büyükelçilik Heathcote'ın Bitlis'e yardımcı konsolos olarak atandığını teyit etmesi üzerine Bitlis vilayetine de haber verilmiştir.²¹

1903 ve 1904'te Sason civarında Ermeni komitecilerinin faaliyetleri yoğunlaşınca Bitlis'teki İngiliz Yardımcı Konsolosluğunun önemi de artmaya başlamıştı. Daha önce de belirtildiği gibi konsolosluğun ismi Bitlis İngiliz Yardımcı Konsolosluğu olmakla beraber konsolosların ikametgâh yeri olarak Muş sancağı seçilmişti. Önceki konsoloslar sadece kış aylarında Bitlis'te kalmışlar, yaz aylarında Muş'ta ikamet etmeye devam etmişlerdi. Heathcote da haziran ayının ilk haftasında atama yazısı kendisine ulaştırıldığında ikametine Muş'ta mı yoksa Bitlis'te mi devam etmesi gerektiğini büyükelçiliğe sormuştur.²²

Konsolosluğun ikamet merkezinin nerede olacağı konusunda ikileme düşülmesinin nedeni her iki şehrin de kendine has özelliklerinin olmasıydı. Bitlis vilayet merkeziydi ve vilayet ileri gelenleri burada oturmaktaydı. Bu yüzden konsolosların vilayet genelinde olup bitenleri öğrenmesi ancak burada bulunması ile mümkün olacaktı. Bitlis'i önemli kılan bir başka husus da diğer ülke konsoloslarının burada ikamet etmesiydi. Muş'un önemi ise oldukça geniş alana hâkim bir ovaya sahip olması ve bu ovada hatırı sayılır bir Ermeni nüfusunun bulunmasıydı. Bunun yanında Muş, Ermenilerinin yoğun olarak yaşadığı ve göçebe aşiretlerle sık sık çatışmaların çıktığı Sason'a çok yakındı. Kısaca Muş'un konsolosluk merkezi seçilmesi stratejik, Bitlis'in ki ise idari ve bürokratik açıdan önemliydi. Bütün bu değerlendirmeler sonrasında 1904 yılında Bitlis'in daimî ikametgâh merkezi olarak seçilmesi ve zaman zaman ya da yılda birkaç aylığına konsolosun Muş'ta kalmasının en doğru yol olduğuna karar verildi. Büyükelçisi O'Conor, Bitlis'in çok önceden beri daimî konsolosluk merkezi yapılmadığına pişman olmuştur.

Büyükelçi O'Conor, Bitlis Yardımcı Konsolosluğunun ikamet yerinin Bitlis'e taşınmasına dair teklifini İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na bildirdi. Teklif bakanlık tarafından kabul edildi. Ancak Heathcote'a yolluk ve yevmiye verilmemesi için konsolosluğun Bitlis'e transferi onun Bitlis'e atanma tarihi olan 20 Nisan 1903'ten başlatıldı. Konsolosluk merkezinin Bitlis'e taşınma emri ise uzun zaman sonra O'Conor tarafından Heathcote'a bildirildi. Konsolosluk ancak 20 Temmuz 1904'te Muş'tan Bitlis'e taşınabildi.²³

Agop Mirzoyan'ın 1900 yılı ilkbaharında İngiliz Büyükelçiliği'nin yardımlarıyla Amerika'ya gitmesi üzerine Bitlis Konsolosluğu dragomansız kalmıştı. Heathcote, buraya atandıktan sonra bir dragomana ihtiyaç duymuş ve bu ihtiyacını bölgede bulunan diğer İngiliz konsoloslarına bildirmiştir. O sırada Van'da yardımcı konsolos olarak görev yapan Gerald E. Tyrrell, Van'da Sosooğlu Mahallesi'nden ve Ermeni okulunda öğretmenlik yapan Ortodoks Ermeni Erşak Safratiyan'ı Heathcote'a dragoman olarak önermiştir. Heathcote, önerilen bu kişiyi bir süre

21 BOA. DH. TMIK. M., 145/40.

22 Heathcote'dan O'Conor'a, No 8, 8 Haziran 1903, FO 195/2147. s. 188-189.

23 Musa Şaşmaz, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)*, s. 315.

denedikten sonra daimî olarak kalması için resmî bir istekte bulunacağını ifade etmiştir. Bunun üzerine Erşak Sefratıyan Bitlis'e gelmiş, yerel yetkililerle tanışmış ve geçici olarak görevine başlamıştır.²⁴ Heathcote dragomandan memnun kalmış ve bir ay sonra 27 Ekim 1903'te büyükelçiliğe beraatının alınması için teklif göndermiştir. Bu teklifin uygun görülmesi üzerine Sefratıyan, Bitlis Konsolosluğunda dragomanlık yapmaya devam etmiştir.²⁵

2. II. Sason İsyanı Öncesinde Muş ve Çevresinde Ermeni Komite Faaliyetleri ve Alman Askerî Önlemler

Heathcote, kendisine tevdi edilen görev gereği konsolosluğu Muş'tan Bitlis'e taşımıştır. Bitlis'e geldikten bir süre sonra Sason'dan yeniden endişe verici haberlerin geldiğini, kısa bir süre önce Muş'tan gelen birkaç Ermeni tarafından komitecilerin Sason'da güçlendiği ve yakın zamanda bir isyan gerçekleştireceklerine dair haber getirdiklerini öğrenmiştir. Komitecilerin Muş'ta faaliyetlerini arttırmaları üzerine herhangi bir olayın çıkmasından korkan birçok Ermeni, Muş'tan kaçarak farklı bölgelere gitmişlerdir. Heathcote, Muş Ermenilerinin yaşadığı bu korkuyu Bitlis'te bulunan Ermenilerin de yaşadıklarını bildirmiştir.²⁶ Bitlis yönetimi, komitecilerin karışıklık çıkaracaklarına dair haberlerin yayılması üzerine gerekli tedbirleri almışlardır.²⁷

Heathcote, Sason'a giden yolların hepsinin askerî birlikler tarafından korunduğunu ve kimsenin girip çıkmasına izin verilmediğinden emin olduğunu ayrıca bölgede iletişimin çok zor sağlandığını, birkaç kilometrede bile nelerin olup bittiğini bilmenin oldukça zor olduğunu, sadece komitecilerin değil oradaki yetkililerin de işlerini büyük bir gizlilik içinde yürüttüklerini öğrenmiştir. Bu durumun Ermenileri oldukça huzursuz etmesi üzerine 1 Ağustos'ta Vali ile görüşerek Sason'daki gelişmeler hakkında bilgi almıştır. Vali, Sason'da ciddi bir rahatsızlık beklemediğini, son yıllarda olduğu gibi Bekiranlı aşiretinin bulunduğu alanın yakınlarında onlar ile diğer sakinler arasında düzeni koruma için yaz aylarında bekleyen üç askerî birliğin bölgede bulunduğunu, bu yıl aynı amaçla 60 jandarma daha gönderdiğini söylemiştir. Ayrıca Sason'da bulunan komitecilerin Rusya ile başka yerlerden geldiğini, sayılarının 80 ila 100 arasında olduğunu sözlere eklemiştir. Ermeniler ise her iki tarafın sayılarının çok daha fazla olduğuna inandıklarını, vilayetin içinden bulacakları yardımın haricinde dışarıdan gelen komitecilerin en az 300 kadar olduklarını, Muş askerî birliğinin 200'e düşürülmüş olmasından dolayı bölgedeki birliklerin sayısının birkaç tabur olduğunu, Genç, Hazo ve diğer köylerden gönderilen askerlerin de dörde bölündüğünü Heathcote'a aktarmışlardır. Ermeniler, aşiret kavgalarıyla ilgili olarak Jandarma Komutanının son zamanlarda şehri iki kez ziyarette bulunmasından büyük endişe duymuş ve askerî birlikler ve komiteciler arasında olası bir çatışmada Kürtlerin bir kısmının da olaylara karışacaklarından korkmuşlardır.²⁸

24 *Age.*, s. 314.

25 Heathcote'dan O'Conor'a, No 20, 27 Ekim 1903, FO 195/2147.

26 Heathcote'dan O'Conor'a, No 11, 4 Ağustos 1903, FO 195/2147, s. 264-267.

27 BOA. A. MKT. MHM. 622/15-22; BOA. DH. TMIK. M. 140/46.

28 Heathcote'dan O'Conor'a, No 11, 4 Ağustos 1903, FO 195/2147. s. 264-267.

Heathcote üç hafta önce Harput'tan Bitlis'e gelen yeni Ermeni Piskoposu ile görüşerek bilgi almıştır. Piskopos görüş ve düşüncelerini Heathcote ile paylaşmıştır. Piskopos, dışarıdan gelen komitecilerin sayısının 300 kadar olduğunu ve bölgede bulunan askerî birliklerin onlarla baş edebilmede yetersiz kalabileceğinden endişe duyduğunu ifade etmiştir. Bu düşüncelerin yanında, bölgede barışın sağlanmasının tek yolunun onların vilayeti terk etmeleri için teşvik edilmesi olduğunu ve olayları kışkırtarak dış müdahaleyi sağlamanın imkânsızlığı konusunda onları ikna etmek gerektiğini belirtmiştir.

Vali, Heathcote ile bir kez daha görüştüğünde daha önce vermiş olduğu bilgileri tekrarlamış ve askerî birliklerin bir hazırlık içerisinde olduklarını söylemiştir. Muş ve yakın çevresindeki askerî birliklerin sayısının artırılması için irade çıktığı bilgisini onunla paylaşmıştır. Müşir Zeki Paşa, yeni askerî birliklere gerek olup olmadığı konusunda Vali'nin ne düşündüğünü sormuştur. Vali cevabında sürekli bir askerî birliğe ihtiyaç olmadığını herhangi bir saldırı anında takviye kuvvetlerin gelebileceğini söylemiştir. Heathcote, Vali Hüsnü Bey'in durumun zorluklarının tamamen farkında olarak konuştuğunu ve olaylara sağduyu ile yaklaştığını bildirmektedir.²⁹

Heathcote, Sason'da Ermeni komitecilerinin faaliyetlerinin arttığına dair haberler almaya başlayınca haberlerin doğruluğunu teyit etmek için ağustos ayının başında Muş'a gitmiştir. Burada yaklaşık bir ay kalarak Muş'ta Ermeniler ve Ermeni Katolik piskoposlarını ziyaret etmiş ve komitecilerinin faaliyetleriyle ilgili bilgi toplamaya çalışmıştır. Ermeni piskoposları da Heathcote'a iade-i ziyarette bulunmuşlardır. Daha sonra 2 Eylül 1903'te Bitlis'e geri dönmüştür.³⁰ Heathcote'ın buradaki faaliyetlerinin Ermenileri karışıklık ve fesada teşvik ettiğine dair şikâyetler üzerine hal ve hareketleri gözetim altına alınmıştır.³¹

Heathcote'ın Ermeni Piskoposu ile görüşmesinin ardından komitecilerin isyan çıkaracağı düşünülmüş ancak beklenen olay yaşanmamıştır. Ancak Heathcote'ın bu gibi faaliyetlerinin komitecileri teşvik ettiği düşünülmüş ve bu durum Muş Komutanlığı'ndan Dördüncü Ordu Komutanlığı'na bildirilmiştir.³²

Heathcote'ın Bitlis'teki faaliyetlerinden ve Ermenilere karşı olan tutumundan rahatsız olan Babıâli ise durumu büyükelçiliğe iletmıştır. Durumla ilgili olarak büyükelçilik Heathcote'a 29 ve 30 Temmuz tarihli iki rapor göndermiştir. Bunun üzerine konsolos kendisini savunan bir rapor kaleme almıştır. Kendisinin ve Misyoner Cole'un, Vali ve Malazgird Kaymakamı ile görüşene kadar herhangi bir para yardımı yapmadıklarını, daha önceki raporlarında da ifade ettiği gibi yardım etmek için en uygun kişilerin bulunması konusunda kendilerine yardım edildiğini söylemiştir. Büyükelçiye kendisiyle ilgili suçlamaların kesinlikle doğru olmadığını, kendisinin ne manastıra gittiğini ne de depremzedelere dağıtması için kendisine verilen paradan başka para dağıtmadığını ifade etmiştir.³³

29 Heathcote'ın raporlarında Ermeni komiteciler "devrimci" olarak adlandırılmaktadır. Heathcote'danO'Conor'a, No 11, 4 Ağustos 1903, FO 195/2147, s. 264-267.

30 BOA. DH. ŞFR. 310/65; BOA. TMIK. M. 151/54.

31 BOA. DH. TMIK. M. 154/58.

32 BOA. BEO., 2168/162569.

33 Heathcote'dan O'Conor'a, No 14, 9 Ağustos 1903, FO 195/2147, s. 290 – 291.

24 Ağustos 1903 Pazartesi günü *Times* gazetesinde, “Muş’a giden Bitlis İngiliz Yardımcı Konsolosu Heathcote, Ermeniler arasındaki durumun daha da sakinleşmeye başladığını ve Kürtlerle Ermenilerin arasının iyi olduğunu bildirdi.”³⁴ şeklinde bir haber yayınlanmıştır. Heathcote bu haberin gerçeği yansıtmadığını ve kendisinin bu şekilde bir bilgi vermediğini büyükelçiliğe bildirmiştir.³⁵

Heathcote’a Muş’tan ayrılmadan hemen önce Sason’daki komitecilerden geldiği söylenen bir mektup ulaştırılmıştır. O da bu mektubun çevirisini büyükelçiliğe iletmiştir. Heathcote, mektupta Hükümet ve Kürt aşiretleri tarafından ezilen Ermenilerin birçok konudaki şikâyetlerinin yer aldığını bildirmektedir. Komiteciler mektupta hükümetin o yıl dağlara çok sayıda göçebe getirerek onlara düzenli silah ve mühimmat dağıttıklarına dair söylentiler duyduklarını yazmışlardır. Ayrıca Kürtlerin, Ermenileri katletmekle tehdit ettiklerinden, Müslümanlara olan tüm borçlarının talep edilmesi üzerine büyük korku yaşayan Ermenilerin köylerini terk ederek dağlara kaçtıklarından bahsetmişlerdir. Bu kişiler şikâyetlerinin İngiliz Kralı ve Hükümeti tarafından bilinmesini, kendilerine acil olarak yardım edilmesi ve vaad edilen ıslahatların gerçekleştirilmesi gibi isteklerinin yanı sıra en azından kendilerinin silah taşınması için Osmanlı’nın zorlanması gerektiğini talep etmişlerdir. Bu kişiler diğer Avrupa hükümetlerinin Muş’a gelecek herhangi bir temsilcisine de benzer başvuruları yapacaklarını ifade etmişlerdir. Mektup sadece bir kişinin imzasını taşııyordu, imza sahiplerine ait isimlerden oluşan bir liste ile bitmekteydi. Mektup, Simal, Şenik, Geligüzan, Ağpig, Şuşamerik, Hashez, Talori, Hakmank, Telalink, Poush, Hosnoud, Hazdk, Halalink, Spaghank, Yeğgöz, Hedink ve Eşkenlsöz köyünden 61 köylü, üç rahip ve 3 köy ağası tarafından imzalanmıştır.³⁶ Sadaret tarafından mektupta yazılı bu iddiaların kesinlikle asılsız olduğu ifade edilerek bunun İngiliz ve Rus elçiliklerine bildirilmesi kararı alınmıştır.³⁷

Heathcote mektubun dağdaki kişiler tarafından yazıldığını ancak bilgileri kimin veya hangi kaynaklardan edindiklerini tam olarak anlayamadığını ifade etmiştir. Yukarıdaki rapordan da anlaşıldığı üzere komiteciler faaliyetlerini haklı zemine oturtmak ve kendilerini haklı çıkarmak için bir mektup hazırlamışlardır. Çeşitli istek ve şikâyetlerin yer aldığı bu mektubu Heathcote da büyükelçiliğe iletmiştir. Heathcote bir nevi Ermenilerin sözcülüğünü yaparak onlara destek olmuştur.

Heathcote, 1903 yılının eylül ayı içerisinde komitecilerin saldırı başlatmadan önce Avrupa’ya son bir çağrıda bulduklarını ve bir an evvel köylülerin durumlarında iyileşme yapılmazsa saldırıya geçeceklerini bildirmektedir. Heathcote, komitecilerin eylül ayının ortasına kadar harekete geçmemelerinin sebebi olarak kendilerini henüz kararlı bir eyleme hazır görmemeleri olduğunu düşünmekteydi. Bu düşüncesinin 20 Ağustos’ta kendisine sözlü olarak söylendiğini de belirtmiştir. Kürtler komitecilerin faaliyetlerini engellemek için üç kez harekete geçmişler ancak

34 *Times*, 24 Ağustos 1903, FO 195/2147, s. 356.

35 Heathcote’dan O’Conor’a, No 19, 15 Eylül 1903, FO 195/2147, s. 355.

36 Heathcote’dan O’Conor’a, No 18, 15 Eylül 1903, FO 195/2147, s. 347-350.

37 BOA. HR. SYS. 2795/ 14; BOA. BEO. 2133/159942.

onlara ulaşamadıkları için bu girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Heathcote, bölgeyle ilgili daha farklı iddialar olduğunu, bu iddiaları doğrulayamayacağı için üzgün olduğunu ancak komitecilerin kesin olarak bir hazırlık içinde olduklarını bildirmiştir. Bu konudaki bazı iddialar şunlardır: Son zamanlarda birçok silah, komitecilerden bir şahıs tarafından Van Gölü'nün batı kıyısında bulunan Zigag'a getirilmiştir. Sason liderleri Muş'ta bulunan Vali'ye isteklerinin yerine getirilmediği takdirde en kısa zamanda birliklere saldıracaklarının yazılı olduğu bir mektup göndermiştir.³⁸

Ermeni komitecilerin faaliyetlerini arttırması üzerine Vali Hüsnü Bey, ağustos ayının sonlarına doğru kış mevsiminde dağlarda barınmadığı için köylere inen komitecilerin sayılarının 300'e kadar çıktığını, Sason köylülerinden bile Rusya'ya gidip gelenlerin olduğunu bildirerek onlar üzerine askerî bir harekât yapılmasını istedi. 1901 yılında Antranik³⁹ liderliğinde Arak Manastırı'nı işgal eden ve dört tabur askerî birliğin ablukasından kurtularak firar eden komiteciler pek çok köye yayılmışlardı. Bu süre içerisinde oralara gidip gelen hükümet memurlarına ve Müslümanlara saldırıyorlardı. Ayrıca bölgede asayişin sağlanması için yapımına başlanan kışla inşasına engel olmuşlardı. Vali, her sene yaz mevsiminde Sason'a gelen askerî birlikler sayesinde aşiretler ile komiteciler arasında kargaşa ve çarpışma yaşanmasının önüne geçilse de askerî birliklerin Sason'dan çekilmesi üzerine güçlerini arttırmaya çalıştıklarını ve ileride daha büyük olaylara yol açabileceği için komiteciler üzerine askeri bir harekât yapılmasını istediğini yinelemiştir. Ancak bölgeye fazla asker gönderilmesinden doğabilecek siyasi çekincelerden ve kış şartlarından dolayı isteği kabul görmedi.⁴⁰

Ermeni komiteciler 1904 yılının ilk aylarında Kulp kazasının Hiyan nahiyesine bağlı Helin, Sivit ve İnikan köylerine giderek birkaç Müslümanı öldürmüşler, birçoğunu tehdit ederek evlerini yakmışlar, mallarını ve hayvanlarını gasp etmişlerdir. Vergi tahsili için köylere giden tahsildar ve jandarmaları da tehdit ederek köylerden kovmuşlardır. Burada yaşayan Ermenileri ise kendilerine katılmaya zorlamışlar ve bazılarını silahlandırmışlardır. Şubat ayı içerisinde Tapık köyüne giden Antranik liderliğindeki 30 komiteciye Geligüzan, Şenik, Simal, Kop ve Ahpi'den yaklaşık 500 Ermeni daha katılmıştır. Komiteciler burada da Müslümanların mallarını ve eşyalarını gasp etmişlerdir.⁴¹ Heathcote, Muş'ta bulunduğu şubat ayı içerisinde komitecilerle görüşmüştür. Bu görüşme Sadaret'e bildirilmiştir.⁴²

Heathcote komitecilerin artan faaliyetleri neticesinde yetkililerin seyyar bir jandarma kurduğunu, mart ayı içerisinde bu yeni kuvvete 50 kişinin kaydını yaptırıldığını bildirmiştir.

38 Heathcote'dan O'Conor'a, No 18, 15 Eylül 1903, FO 195/2147, s. 347-350.

39 Ermeni çete reisidir. 1865'te Şebinkarahisar'da doğmuştur. 1885 yılında isyan hareketlerine katılmış ve 1894 Sason isyanının tertipleyicisi Serop ölünce 1899'da onun yerine geçmiştir. Haluk Selvi, "Hangi Antranik?", www.satemer.sakarya.edu.tr/pdf//Antranik.pdf, [Erişim tarihi: 25.09.2017].

40 BOA. DH. TMİK. M. 148/66; T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1896-1909)*, C III, Başbakanlık Basımevi, Ankara 2009, s. 106-110.

41 T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1896-1909)*, s. 113 – 124.

42 BOA. Y.A. HUS., 467/36.

Üç bölükten oluşan birliğin kurulmasından itibaren birliğe 200 kişi daha eklenmiştir. Bu yeni birlikteki kişilerden birkaçı Bitlis'ten ve Lesghis'dendir. Çoğunluğu ise vilayetin kuzeyindeki bölgelerdendir. Birlikler genellikle Çerkes göçmenlerden seçilerek kurulmuştur. Bu birliğin büyük bir kısmı Muş'ta, küçük bir kısmı da Garzan'da bulunmaktadır. Heathcote'a göre Diyarbakır yolu üzerindeki baskınların ve Kürt çatışmalarının yapıldığı Garzan'da bu kişilerin istihdam edilmesi, yetkililere birtakım sıkıntılar yaratmıştır. Ayrıca bu kişilerin çoğunluğunun göçmen Çerkeslerden seçilmesinde Kürtler üzerinde bir kontrol sağlama amacının olabileceğini, bir ırkı diğerine karşı kullanmanın geleneksel Osmanlı politikası olduğunu ifade etmektedir.⁴³

Bitlis Valisi Hüsnü Bey'in ölümü üzerine Bitlis'e atanan Ferid Bey⁴⁴ İskenderun ve Diyarbakır yoluyla 17 Mart 1904'te Bitlis'e gelerek görevine başlamıştır. Heathcote, Ferid Bey'in görevine başlamasından hemen sonra tanışmak için kendisini ziyaret etmiştir. Vali görüşmeleri esnasında Heathcote'a son derece samimi davranmıştır. Heathcote, Ferid Bey'in kendisinde genel olarak iyi bir izlenim bıraktığını ancak nasıl bir politika izleyeceğinin anlaşılabilmesi için henüz çok erken olduğunu, bölgedeki aşiret reislerinin ve şeyhlerin yönlendirmesiyle hareket edecek bir kişiye benzemediğini ifade etmektedir. Bu ziyaret sırasında Vali Ferid Bey'i vilayetin genel durumuyla ilgili bilgilendirmiş ve kendisine birtakım tavsiyelerde bulunmuştur. Ülkenin güvensizliğinden ve Sason'da yaşanabileceklerden ötürü çiftçilerin tarlalarını zamanında eklemeleri için onları teşvik etmesi gerektiği konusunda kendisini uyarmıştır. Ayrıca Ermeni çiftçilere soyulmayacaklarına dair bir güvence verilmediği takdirde tarlalarını ekmeyeceklerini ve bunun sonucunda tüm vilayetin kıtlık tehdidi altına girebileceğini söylemiştir. Bu durumun vergi toplamayı da kötü şekilde etkileyeceğini ifade etmiştir. Vali, bu konunun önemini anladığını söyleyerek mevcut yönetimin ve adalet koşullarının iyileştirilmesi için çalışacağını belirtmiştir. Heathcote, vilayetin durumuna ve ihtiyaçlarına ilişkin görüşlerini söylediğinde Vali oldukça endişelenmiş ve vilayetin durumuyla ilgili çok az bilgiye sahip olduğunu söylemiştir.

Vali Ferid Bey, Sason ile ilgili olarak kendi düşüncelerini söylemekten ziyade Heatcote'un fikirlerini duymak istemiştir. Heatcote'un söyledikleri karşısında da oldukça endişelenmiştir. Vali komiteci sayılarının oldukça abartıldığını ve Sason'a dışarıdan 200'ün çok az üzerinde komiteci geldiğini düşündüğünü söylemiştir. Heathcote'a ise hükümetin onlara karşı harekete geçip geçmemesi konusunda ne düşündüğünü sormuştur. Heathcote alt rütbedeki askerlerin üstlerini dinleyip aşırılık yapmadıklarında ve suçu olmayanlara suçlular ile birlikte muamele edilmediğinde durumun iyileşeceğini ancak şartların yerine getirilmemesi halinde bu tarz bir harekete kalkışılmaması gerektiği cevabını vermiştir. Heathcote, vilayetin genelinden İstanbul'a

43 Heathcote'dan O'Conor'a, No 11, 19 Mart 1904, FO 195/2172, s. 101.

44 Ferid Bey, 1855'te İstanbul'da doğmuştur. 1869'da Dâhiliye Nezareti Mektubi kaleminde çalışmaya başlamıştır. 1883'te Beyoğlu Mutasarrıf vekilliği yapmıştır. 1900 yılında Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi azalığı yapmıştır. Kendisine 10 Ekim 1901'de Altın Liyakat Madalyası verilmiştir. Bitlis'e tayin edildikten sonra da Birinci Rütbeden Mecidi Nişanına layık görülmüştür. Danyal Tekdal, *II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (Idari ve Sosyal Yapı)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2018, s. 97.

oldukça abartılı haberlerin gittiğini ve Sason'da Ermeni komitecilerin ovada 25 Müslüman köyü ele geçirdiğine dair Sadrazam'ın yanlış bilgilendirildiğini anlatmıştır.⁴⁵

Heathcote, Vali ile görüşmesine dair değerlendirmesinde Sadrazam'a iletilen bu bilgilerin hangi kaynaktan sağlandığı hakkında bir malumatı olmadığını ifade ediyordu. Ancak bilgilerin yanlış olduğundan emin olduğunu ve bu yanlış bilgilerin yeni Vali'nin raporlarıyla düzeltileceğini umuyordu. Ermeni komitecilerin para ve gereksinimlerini ovadaki Ermenilerden sağladıklarını ve aynı zorlamayı Müslümanlara da yapmış olabileceklerini ifade etse de bunun imkânsız olduğunu, gerçek olduğuna inanmadığını, bu söylentilerin bölgede sıkıntı arzulayan ve çıkarları için bunu destekleyenler tarafından uydurulmuş olabileceğini beyan ediyordu. Bu ifadelerinden anlaşıldığı üzere diğer yardımcı konsoloslar gibi Heathcote da taraflı ve önyargılıydı. Ermenilere karşı yaklaşım ve tutumu ise aynıydı.

Bölgedeki hareketlilikten dolayı 6 Mart'ta göreve başlayan redifler kısa bir süre sonra görevden alınmışlardır. Rediflerin, Komutan Salih Paşa'nın İstanbul'a gönderdiği telgraflardan dolayı göreve çağrıldıkları söylentileri dolaşmıştır. Yine Said Paşa'nın kendilerine ihtiyaç duyulmadığını söylemesi üzerine de dağıtılmışlardır.⁴⁶

3. II. Sason İsyanı (Nisan 1904) ve Heathcote'm Faaliyetleri

1894 yılında Sason bölgesinde başlattıkları isyan ile hedeflerine ulaşamayan Ermeni komiteciler, 1901 yılının yaz aylarından itibaren Bitlis vilayetinde faaliyetlerini arttırmaya başladılar. Özellikle Sason bölgenin pek çok yerine silah, mühimmat ve yiyecek taşıdılar. Her sene yaz mevsiminde buralara gelen Kürt aşiretlerine saldırarak şiddetli çatışmaların meydana gelmesine sebep oldular. Komitecilerin bu faaliyetleri, hükümet tarafından gerekli tedbirlerin alınmasına rağmen bir türlü engellenemedi ve asayiş tam olarak sağlanamadı.⁴⁷ Ermeni komiteciler, 1904 yılının ilk aylarında Sason ve Kulp bölgelerinde birçok köye saldırarak Müslümanları katletmeye başladılar. Bölgede yaşayan Ermenileri ise kendilerine katılmaya zorlayarak bazılarını silahlandırdılar. Şubat ayı içerisinde Tapık köyüne giden Antranik liderliğindeki 30 komiteciye Geligüzan, Şenik, Simal, Kop ve Ahpi'den yaklaşık 500 Ermeni daha katıldı.⁴⁸

Sason ve Kulp bölgelerinde bulunan Ermeni komiteciler Nisan 1904'te İkinci Sason İsyanını başlatarak Gözrak, Ardingok, Germab, Zinkan, Helin, Şenik, Simal, Gelimansur, Gelikenman, Mezraa köylerini yakıp ahalisini eşya ve hayvanlarıyla birlikte Akçasir ve Geligüzan'a götürdüler. Muş'un Kulp kazasına bağlı Laçikan köyünde ise 40 Müslümanı katlederek haneleri yaktılar.

45 Heathcote'dan O'Conor'a, No 12, 2 Nisan 1904, FO 195/2172, s. 112-116.

46 Heathcote'dan O'Conor'a, No 12, 2 Nisan 1904, FO 195/2172, s. 112-116.

47 BOA. Y. PRK. UM. 67/11.

48 T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1896-1909)*, s. 113-124.

Burada bulunan Ermeni köylülerini kendilerine katılmaları için tehdit ettiler.⁴⁹ Komitecilerin Laçikan'da yaptıkları katliamdan sonra Zeki Paşa, yakalanmaları için izin istedi. Padişah iradesinin çıkmasından sonra da bölgeye askerî yığınak yapılmaya başlandı. Daha önce vilayetin çeşitli yerlerine konuşlandırılan 11 tabur nizamiye birliklerine ilave olarak Muş'a 7 nizamiye taburu daha sevk edildi. Böylece vilayetteki nizamiye piyade taburlarının sayısı 18 oldu. Askerî harekâtın başladığı nisan ayının ortalarında vilayette 18 nizamiye piyade taburu, bir nizamiye süvari alayı ayrıca iki redif livası bulunmaktaydı. Ayrıca bazı Hamidiye Alay komutanlarına haber gönderilerek harekâta hazır beklemeleri emredildi. Daha önceleri mevsim şartları ve yolların elverişli olmamasından dolayı ertelenen harekât, takviye birliklerin yeterli sayıya ulaşmasının ardından Dördüncü Ordu'ya bağlı Salih Paşa komutasında 23 Nisan 1904'te başladı.⁵⁰

Sason harekâtını yerinde izlemek için Bitlis Valisi Ferid Bey Muş'a gitmişti.⁵¹ Vali, ayın 15'inde Cuma namazının ardından Bitlis Piskoposu'nu yanına çağırarak İmparatorluk emriyle ertesi sabah erkenden Muş'a giderken kendisine eşlik etmeye hazır olmasını istedi. Piskopos, bu ani gidişinin Ermenileri çok rahatsız edeceğini, görev yerinin dışında herhangi bir etkisinin olmayacağını ve durumdan kendi üstlerinin haberdar edilmesini söyledi. Bu görüşmenin ardından Vali'nin Muş'a gideceğini öğrenen Heathcote, onunla görüşmek istemiş ancak bu isteği kabul edilmemişti.

Vali Ferid Bey; hâkim, savcı, yönetim meclisinin iki üyesi ve episkopos konseyinin iki üyesi ile birlikte 16 Nisan'da Bitlis'ten ayrıldı. Heathcote, Muş'a yapılan bu ziyaretin Sason'daki Ermeni komitecilerin faaliyetlerinden dolayı olduğunu bilmiyordu. Zira kendisi bu ziyaretin 5 Nisan 1904'te Muş Piskoposu ve konsey üyelerinin tutuklanmaları ile ilgili olduğunu, adli görevlilerinin Vali'ye eşlik etmesinin bazı yasal soruşturmaların amaçlandığını gösterdiğini düşünüyordu.⁵²

Bitlis'te benzer olayların bir daha yaşanmaması için öncelikle Hıristiyanlardan oluşan bir nasihat heyeti oluşturularak komitecilerden teslim olmaları istendi. Teslim olmaları için 5 gün mühlet verildi. Verilen süre içerisinde kimse teslim olmayınca Sason ve Kulp bölgesinde bulunan Ermeni komitecilerin etkisiz hale getirilmesi ve bölgede asayişin sağlanması için 23 Nisan 1904'te askerî harekâta başlandı.⁵³ 23 Nisan–18 Mayıs 1904 tarihleri arasında gerçekleştirilen askerî harekât neticesinde birçok köy komitecilerden temizlenerek çoğu öldürülmüş, bazıları yakalanmış, bir kısmı da kar yağışı ve arazi şartlarından faydalanarak kaçmışlardır. Ağır kış şartları altında gerçekleştirilen askerî harekâtın başarıyla sona ermesi neticesinde takibata son verilmiştir.⁵⁴

49 BOA. Y. PRK. ASK. 212/49; BOA. Y. PRK. BŞK. 72/24; *Age.*, s. 125-139; Komitecilerin Laçikan'da Müslümanlara yaptıkları vahşet için ayrıca bk. *Age.*, s. 129-131.

50 BOA. Y. PRK. ASK. 212/49; Daha fazla bilgi için bk. BOA. TMIK. M. 163/36.

51 BOA. Y. PRK. DH. 13/4.

52 Heathcote'dan O'Connor'a, No 15 ve 17, 9 Nisan ve 23 Nisan 1904, FO 195/2172, s. 132-133, 181-183.

53 T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1896-1909)*, s. 125-139; Komitecilerin Laçikan'da Müslümanlara yaptıkları vahşet için ayrıca bk: BOA. DH. ŞFR. 326/15.

54 BOA. PRK. BŞK.72/34; BOA. Y. MTV. 260/62.

Heathcote, Ermeni komitecilerin kendilerini güçlü hissettiklerinde Hükümetin sunacağı her şartı reddedeceklerini ve bu güven sayesinde kendilerine birçok kişinin dâhil olacağını düşünmekteydi. Çünkü ona göre Ermeni komiteciler Avrupa sayesinde ve özellikle de İngiliz müdahalesi dışında ıslahatların uygulanmasına dair tüm umudunu kaybetmişlerdi.⁵⁵ Heathcote bu ifadesiyle komitecilerin yapmış oldukları vahşeti haklı bir zemine oturmaya çalışmıştır. Heathcote, Muş'taki gelişmeler ile ilgili sürekli bilgilendiriliyordu. Harekâtın başladığı sıralarda Bitlis'e gelen bazı kişiler, Vali'nin Bitlis ve Muş Piskoposunu, konsey üyelerini yanına çağırarak komite liderleri ile görüşme başlatmaları için Sason'a gitmeleri konusunda emirler verdiğine dair haberler getirmişlerdir. Onlar, görüşmede Vali'nin de kendilerine eşlik etmedikçe herhangi bir etki yaratmayacağı ve komitecilerin Vali'nin dışında kimse ile iletişim kurmayacaklarını söylemişlerdir. Ferid Bey, emirlerine uymaları gerektiği konusunda ısrar ederek en son 25 Nisan pazartesi gününe kadar kendilerine müsaade vermiştir. Piskoposlar ve konsey üyeleri görüşmelerinden bir sonuç çıkmayacağı görüşlerini yinelemişlerdir.

Heathcote, Vali Ferid Bey'in 23 Nisan cumartesi günü sıkıntının yaşandığı ilk yer olan Simal'a gitmek için Muş'tan yola çıktığını, Bitlis'ten kendisiyle birlikte getirdiği adli görevlilerin de içinde olduğu birkaç memuru ve az bir refakatçiyi de yanına aldığı öğrenmiştir. Haber getiren kişiler Simal ve Muş arasında iletişimin sağlanması için telgraf hattında düzenleme yapıldığını Heathcote'a söylemişlerdir.⁵⁶

Bitlis vilayetinde 1904 yılının başından itibaren pek çok köyü basıp yakan yılan, ahalisini öldüren ve nisan ayı içerisinde İkinci Sason ayaklanmasını başlatan komitecilerin faaliyetleri göz önüne alındığında Heathcote'ın yaşananlar hakkında herhangi bir bilgi vermediği görülmektedir. Bitlis'te bulunan komitecilerin gerçek niyetlerinin ne olduğunu ve güçlerinin ne derece olduğunu bilmediğini söylemektedir.

Heathcote'ın nisan ayı içerisinde kaleme aldığı raporlarında Ermeni komitecilere karşı oluşturulan bölgedeki askerî birliklerin durumları, Muş Piskoposu ve konsey üyelerinin tutuklanması ile ilgili bilgiler vermiştir. Bunların yanında raporlarda işlenen konulardan birisi de Bitlis'te postacı olarak görev yapan Tahir Bey'in Erzurum vilayetinde yeni kurulan Hınıs sancağına mutasarrıf olarak atanması hakkındadır.⁵⁷ Aynı gün yazdığı başka bir raporun konusu ise Muş'taki askerî birliklerin son durumları hakkındadır. Buna göre Muş'taki birlikler altı taburdan oluşmaktadır. Erzurum Konsolosu Shipley de Heathcote'a Erzurum ve Erzincan'dan dört taburun daha bölgeye gönderildiğini haber vermiştir. Heathcote bir taburun kısa bir süre önce Siirt'ten sıkıntılı bölge sınırına gittiğini Vali'ye sormuş, Vali ise bunun doğru olmadığını söylemiştir.⁵⁸

Heathcote'ın raporlarının detayları şu şekildedir: Yukarıda belirtildiği gibi Muş Piskoposu ve konsey üyeleri 5 Nisan 1904'de tutuklanmışlardı.⁵⁹ Muş Piskoposu, Bitlis Ermeni Piskoposu'na

55 Heathcote'dan O'Conor'a, No 13, 9 Nisan 1904, FO 195/2172, s. 127-130.

56 Heathcote'dan O'Conor'a, No 19, 23 Nisan 1904, FO 195/2172, s. 187-188.

57 Heathcote'dan O'Conor'a, No 14, 9 Nisan 1904, FO 195/2172, s. 131.

58 Heathcote'dan O'Conor'a, No 13, 9 Nisan 1904, FO 195/2172, s. 127-130.

59 Heathcote'dan O'Conor'a, tel 8 Nisan ve 11 Nisan 1904, FO 195/2172, s. 105-108.

kendisinin ve konsey üyelerinin hepsinin tutuklandığını bildirerek kendilerinin Paskalya sonrasına kadar serbest bırakılmaları için Vali Ferid Bey'e aracılık etmesini istemiştir. Bunun üzerine Bitlis Ermeni Piskoposu, Vali'yi ziyaret etmiştir. Ferid Bey, tutuklamaların sadece siyasi nedenlerle yapıldığını söylemiş ve başka bilgi vermemiştir. Bu görüşmeden sonra Vali'nin Muş'a gideceğini öğrenen Heathcote'ın kendisi de Vali ile görüşmek istemiştir. İsteğinin kabul edilmemesi üzerine Vali'nin oğluyla görüşebilmiştir. Vali'nin oğlu babasından edindiği bilgileri Heathcote ile paylaşmıştır. Piskoposun ve konsey üyelerinin "sahte beyanlarda bulunmakla" suçlandığını, kapsamlı bir soruşturma yapılmadan daha fazla ayrıntı veremeyeceğini söylemiştir.⁶⁰

Heathcote daha sonra Muş Piskoposunun ve konsey üyelerinin Erzurum Konsolosu'na Honan meselesiyle ilgili yanlış beyanlarda buldukları için tutuklandığını öğrenmiştir. Vali Muş'a gidmeden Piskopos ve konsey üyeleri Ermeni Paskalya arifesinde yani 11 Nisan'da serbest bırakılmışlardır.⁶¹ Bazı ileri gelen Ermeniler de tutuklamaların sebebi hakkında daha fazla bilgiye sahip olmamakla birlikte, Piskopos'un Honan olayını yanlış ve abartılı bir şekilde Erzurum'daki konsolosluga bildirmekle suçlandığını düşünmüşlerdir.⁶²

Heathcote, Honan'da meydana gelen olay ile ilgili pek çok şey duymuştur. Ancak kendisine göre elde ettiği en doğru bilgi; jandarmaların Honan'a gelerek birkaç gün önce bir kişi tarafından toplanan vergilerin ödenmesini talep ettikleri, bir kişinin evine girmeleri üzerine de orada saklanan 6 komiteci tarafından üzerlerine ateş açılmasıdır. Çıkan çatışma birkaç saat devam etmiştir. Çatışma sırasında köylülerden 8 kişi hayatını kaybetmiş, 2 jandarma yaralanmıştır. Köylülerden 2'si erkek diğerleri kadın ve çocuktur. Komiteciler akşam karanlığında kaçmışlar ve hiçbirine bir şey olmamıştır. Heathcote, çevre köylerden hatta Muş'tan jandarmaların ve Kürtlerin, köyü yağmalamak için Honan'a geldiklerini iddia etmektedir. Olaydan sonra pek çok köylü kaçmış ancak birçoğu geri dönmüştür. Heathcote, yerel yetkililerin olayın hemen kontrol altına alındığını söyleyerek olayın önemini en aza indirdiklerini, ilk atışın köydeki komiteciler tarafından yapıldığı konusunda bazı farklılıkların olduğunu ifade etmektedir. Bir yandan bütün Ermenilerin verdiği bilgilerin genelde doğru olduğunu söylerken raporunun sonunda vermiş olduğu bu bilgilerin tamamen güvenilir olmadığını söylemektedir. Heathcote aynı raporunda birbiriyle çelişen bilgileri bile büyükelçiliğe aktarmıştır. Muş Piskoposu, Heathcote'a olayın tüm ayrıntılarını Erzurum'daki konsolosluga iletmesine dair bir mesaj göndermiştir. Aynı bilgileri kendisine gönderme riskini göze alamayacağını ifade etmiştir. Heathcote, bu durumun gizli tutulmasını büyükelçilikten rica etmiştir.⁶³

Heathcote nisan ayının sonlarına doğru Bitlis'e, Ermeni komiteciler ile Türk birlikleri arasında bir çatışma çıktığına dair söylentilerin geldiğini ve sempatizan olarak adlandırdığı bazı kişilerin Sason'a yakın Kürt köyünde kavga çıktığını bildiren bir mektup gönderildiğini bildirmektedir. Çıkan olayda yaklaşık 30 Kürt hayatını kaybetmiştir, kalanlar da köyün dışına sürülmüştür.

60 Heathcote'dan O'Conor'a, No 15, 9 Nisan 1904, FO 195/2172, s. 132 – 133.

61 Heathcote'dan O'Conor'a, tel 11 Nisan 1904, FO 195/2172, s. 108; BOA. DH. TMİK. M. 167/ 54.

62 Heathcote'dan O'Conor'a, No 15 ve 17, 9 Nisan ve 23 Nisan 1904, FO 195/2172, s. 132-133, 181-183.

63 Heathcote'dan O'Conor'a, No 18, 23 Nisan 1904, FO 195/2172, s. 184-186.

Kürtler hayatını kaybedenleri Muş'a götürmüşlerdir. Aynı tarihlerde 15-20 askerin öldürüldüğü, Sason'un güneyindeki Hazo yakınlarında bir çatışmanın çıktığı duyulmuştur. Heathcote, bu iki olayın aynı olay olup olmadığını tam olarak bilmediğini ifade etmektedir.⁶⁴

Heathcote, Ferid Bey'in Muş Ermenilerine karşı tutumunun, Bitlis'tekilere oranla çok daha az uzlaşmacı olduğunu iddia etmektedir. Ayrıca Ferid Bey'in bölgenin ileri gelen Ermenilerini, komiteciler ile iş birliği içerisinde olmakla ve onlara para ile malzeme sağlamakla suçladığını bu nedenle mevcut durumdan büyük ölçüde onların sorumlu olduklarını iddia ettiğini düşünüyordu. Bunun yanında Ferid Bey'in ileri gelen Ermenilerden, dağda bulunanları eşkıya olarak kabul etmelerini ve Honan olayı ile ilgili raporların yanlış olduğunu kabul etmelerine dair yazılı bir açıklama talep ettiğini ifade etmektedir. Bunların yanında Heathcote, Ferid Bey'in bu iddialarının doğru olduğu varsayıldığında, onun amacının hükümetin bu konuda Ermeni ileri gelenlerine olan ihtiyacını itiraf etmeksizin, Ermenilerin sebep olduğunu söylediği sıkıntıları gidermek için asiler ile müzakere etme sorumluluğunu yine onların üzerine yüklemek olabileceğini düşünüyordu.

Ferid Bey'in Bitlis'ten ayrıldığında Sason sorunun çözüleceğine dair gayet umutlu olduğunu ancak onun buna olan inancını Bitlis'te kimsenin paylaşmadığını bildirmiştir. Heathcote, daha önce de ifade ettiği gibi komitecilerin, dış müdahaleyi sağlamak için mücadelelerini sürdürecekleri ve kendilerine sunulan teklifleri kabul etmeyeceklerini bir kez daha tekrarlamış ve bu konuda nasıl bir tutum izlenmesi gerektiğini büyükelçiliğe sormuştur. Heathcote, Bitlis'te bu tür bir iletişimin, mesafenin uzak olması ve güvenilir araçların temin edilememesine bağlı olarak hiç de kolay olmayacağını, şu anda yabancı hükümetlerin komitecilere ulaşmaların çok da akıllıca olmayacağı yorumunda bulunmuştur.⁶⁵

Heathcote, raporunu yazdığı sırada Muş'tan çok sayıda haber almaktaydı. Kendisine Ermeniler tarafından gizlice haberler getirildiği için yaşananları onların gözüyle aktarmaktaydı. Sason bölgesindeki Ermenilerin olayların çıkmasından büyük paniğe kapıldığını, bazı haberlerin daha önceki raporlarında bildirdikleriyle benzerlik gösterdiğini, kendisine gelen haberlere göre Badikanlı aşiretinden 200'den fazla Kürt'ün Gelikenman ve Gelimansur'a saldırdığını, Kürtlerden 25 ve komitecilerden 1 kişinin öldüğünü bildirmekteydi.

Görüldüğü gibi Heathcote, komitecilerin faaliyetleri hakkında bilgi vermek yerine sürekli olarak komitecileri yakalamaya giden jandarma ve Kürtlerin köyleri yağmaladığının altını çizmektedir. Komitecilerin Müslüman köylerinde yaptıkları katliamı ise sadece bir söylentiden ibaret olarak aktarmaktadır. Bitlis'te görev yapan konsoloslar, Kürtler tarafından yapıldığı iddia edilen yağma ve öldürme gibi haberleri kesin olarak aktarırken Ermeni komitecilerin yaptıklarını söylenti olarak vermektedirler. Bunun yanında nisan ayı içerisinde Laçikan köyünde Müslümanlara yaptıkları vahşetten ve Sason ve Kulp'ta birçok köye saldırarak yakıp yıkan komitecilerin faaliyetlerinden tek kelime bahsetmeyen Heathcote, saldıran tarafın Kürtler olduğunu iddia etmektedir. Raporlarını taraflı ve ön yargılı olarak kaleme aldığı açıkça

64 Heathcote'dan O'Conor'a, No 19, 23 Nisan 1904, FO 195/2172, s. 187-188.

65 Heathcote'dan O'Conor'a, No 20, 30 Nisan 1904, FO 195/2172, s. 206-212.

görülmektedir. Heathcote bu iki köyün yanı sıra hepsi aynı bölgede bulunan Gop, Germab, Şenik ve Simal'in bir kısmının; bunların yanında Han Kürtlerinin Talori bölgesinde bulunan Helin, Ardingok, Göznak, Seret, Mezraa ve Harto köylerini yaktıklarını iddia etmektedir.⁶⁶ Ancak adı geçen bu köylere saldırarak köyleri yakıp yıkan ve ahalilerini köylerinden eden komitecilerin kendileriydi.⁶⁷

Heathcote'ın muhbirleri bölgede sürekli bir çatışmanın yaşandığına, köylerde katliamın devam ettiğine, her iki taraftan yüzlerce kişinin hayatını kaybettiğine dair haberler getiriyorlardı. Heathcote'ın bu ifadelerinden anlaşılacağı üzere kendisine haber getiren kişiler Ermeniydi ve komitecilerin yaptıklarını sanki Müslümanlar yapıyormuş gibi aktarıyorlardı. Kendisi de bu ifadelerin gerçeği ne kadar yansıttığı konusunda tereddütlerinin olduğunu açıkça ifade etmekteydi. Yetkililerin de olaylarla ilgili doğru bilgiye sahip olmadıklarını ve sadece Hazo yakınlarındaki Kürtler arasında aşiret kavgalarının olduğuna dair söylentilerin olduğunu söylediklerini beyan etmektedir.⁶⁸

Heathcote, Mayıs ayında bir kez daha Muş'a gitmiş⁶⁹, 19 Temmuz'a kadar orada kalmıştır. Heathcote'ın Muş'ta bulunduğu sırada Van Fransız Konsolosu Robin de gelişmeleri yakından takip etmek için Muş'a gelmiştir. Her ikisi birlikte Sason harekâtını yerinde izlemek için Muş'ta bulunan Vali Ferid Bey ile görüşmek istemişlerdir. Ferid Bey bir konsolosa saat üçte değerine ise dörtte randevu vermiştir. Ancak konsoloslar buna uymamışlar ve görüşmeye birlikte gitmişlerdir. Ermenilerin durumu hakkında kendisinden bilgi almaya çalışmışlar, askerler ve polislerin Ermenilere karşı olan tutumlarını şikâyet etmişlerdir.⁷⁰ Heathcote 19 Temmuz'da Muş'tan ayrılmış ve ertesi akşam Bitlis'e geri dönmüştür. Bitlis'e geldikten kısa bir süre sonra Fransız Konsolosu Robin'de Bitlis'e gelmiştir. Heathcote raporunu kaleme aldığı 26 Temmuz'da Fransız konsolosun hala orada bulunduğunu, Rus Konsolosunun ise Muş'ta kaldığını ve ne yapacağına henüz karar vermediğini bildirmiştir.⁷¹

1904 yılının yaz aylarında komitecilerin faaliyetlerini arttırması ve onlara karşı yürütülen askerî harekâtları yakından takip etmek için Fransız Konsolosu Robin'den sonra Van İngiliz Konsolosu Gerald E. Tyrrell de Muş'a gelmiş ve Sason bölgesinde bulunan Tapık, Simal ve Geligüzan köylerini gezerek gelişmelerle ilgili bilgi toplamaya çalışmış ve Ermenilere para ve zahire yardımında bulunmuşlardır.⁷²

66 Heathcote'dan O'Conor'a, No 20, 30 Nisan 1904, FO 195/2172, s. 206-212.

67 Ermeni komitecilerinin Sason ve Kulp'taki faaliyetleri için ayrıca bk. BOA. Y.PRK. DH.13/4.

68 Heathcote'dan O'Conor'a, No 20, 30 Nisan 1904, FO 195/2172, s. 206-212.

69 BOA. DH. ŞFR. 328/8-13.

70 BOA. DH. ŞFR. 330/18. BOA, DH. TMİK. M., 172/30; BOA. Y. MTV. 262/43; BOA. Y.PRK. BŞK. 72/34.

71 Heathcote'dan O'Conor'a, No 34, 26 Temmuz 1904, FO 195/2173. s. 117; BOA. Y. PRK. UM., 70/45; BOA. DH. ŞFR., 330/51-61; BOA. Y. MTV. 261/127.

72 Van Konsolosu Gerald E. Tyrrell'in Muş'ta bulunduğu süre içerisinde faaliyetleri yakından takip edilmiştir. BOA. DH. ŞFR. 329/143; BOA. Y. PRK. UM. 72/62-129; BOA. DH. TMİK. M. 176/32. BOA. DH. TMİK. M. 177/19. Gerald E. Tyrrell, Eylül ayına Van'da karışıklık çıkması üzerine görev yerine dönmüştür. BOA. DH. TMİK. M. 181/42. BOA. DH. TMİK. M. 188/51.

Heathcote ise bu arada Fransız Konsolos Robin ile birlikte Muş'tan yaklaşık beş saat uzaklıkta bulunan Gezmar'a gitmiştir.⁷³ Hizan'da bulunan bir grup Ermeni komiteci, konsoloslar ile görüşmek için buraya gelmişlerdir. Bu durumun haber alınması üzerine bölgeye Muş'tan jandarma sevk edilmiş ancak komiteciler bir onbaşığı şehit ederek kaçmışlardır.⁷⁴ Rusya,⁷⁵ Fransa ve İngiltere konsoloslarının Muş civarında bulunmaları ve bu gibi faaliyetlerin komitecileri şımartacağından bahisle bunun engellenmesine dair padişah iradesi çıkmıştır.⁷⁶ Bitlis vilayetinde Kürtlerin Ermeni köylerine saldıran Ermenileri katledtikleri ve mallarını yağmaladıkları hakkında elçiliklerini bilgilendiren konsolosların bu beyanlarının yalan olduğu Sadaret tarafından Hariciye Nezaretine bildirildi.⁷⁷

Heathcote, Gezmar'da isyandan önce 320 kişi yaşarken bu sayının 200 kişiye düştüğünü bildirmektedir. Köye yemek için buğday, ekmek için darı hükümet tarafından sağlanmıştı. Köylünün elinde az da olsa koyun ve sığır vardır. Ahaliye gerekli yardımlar yapılmış olsa da köylüler çok geç olduğunu iddia ederek tahıl ekmeyi ve evlerini yeniden inşa etmeyi reddetmişlerdir. Heathcote ve Fransız Konsolosu ahaliye zamanı geçmiş olsa da en kısa sürede tarlalarını ekmelerinin iyi olacağı telkininde bulunmuşlardır. Heathcote, kendileri tarafından para yardımı yapılmadığı için köylülerin tarlalarını ekmek durumunda kalacaklarını ayrıca tohumluk buğdaylarını da yemeklik olarak kullanırlarsa hükümetten daha sonra yardım istemeyeceklerini de ifade etmiştir. Hükümet, Germar halkına evlerini yeniden inşa etmek için az bir para teklif etmiştir. Bunu az bulan köylüler daha fazla yardım alabilmek için hükümetin teklifini reddetmişlerdir. Konsoloslar köylülere hükümet tarafından ne kadar yardım yapılırsa yapılsın kabul etmeleri konusunda öneride bulunmuşlardır.

Heathcote ve Robin daha sonra bölgeye hâkim bir kışlanın yapıldığı Tapık'ten geçmişlerdir. Kışlanın yapılması daha önceden planlanmış ancak Ermenilerin karşı çıkması sonucu yapılamamıştı. Burada bulunan emir subayları, konsoloslara binanın kış öncesinde kullanıma hazır olacağını söylemişlerdir.⁷⁸

Van Fransız konsolosu Robin ile birlikte Muş ve civarındaki köyleri gezen Heathcote, bölge hakkında Ferid Bey'i bilgilendirmiştir. Ermenilerin bölgede tekrar iskân edilmelerinin hızlı bir şekilde devam ettiğini, ancak her gittikleri yerde Ermenilerin hallerinden şikâyet ettiklerini

73 Heathcote'dan O'Conor'a, No 35, 26 Temmuz 1904, FO 195/2173. s. 118 – 120; BOA. DH. ŞFR. 330/19; BOA. A. MKT. MHM. 624/18. Van konsolosu Gerald E. Tyrrell'in Muş'ta bulunduğu süre içerisinde faaliyetleri yakından takip edilmiştir. BOA. Y. PRK. UM. 72/62-129; BOA. DH. TMIK. M. 176/32. BOA. DH. TMIK. M. 177/19. Gerald E. Tyrrell, eylül ayına Van'da karışıklık çıkması üzerine görev yerine dönmüştür. BOA. DH. TMIK. M. 181/42.

74 BOA. DH. TMIK. M. 179/29.

75 1904 yılının yaz aylarında komitecilerin faaliyetlerini arttırması sonucu Bitlis vilayetinde Rus Konsolosluğu kurulmuştur. Rus Konsolosu tarafından bölgedeki tüm gelişmeler yakından takip edilmiştir. BOA. A. MKT. MHM. 624/13; BOA. Y. MTV. 260/149; BOA. Y. PRK. UM. 71/55.

76 BOA. İ. HUS. 116/103.

77 BOA. A. MKT. MHM. 624/19-2; BOA. A. MKT. MHM. 625/15-3.

78 Heathcote'dan O'Conor'a, No 35, 26 Temmuz 1904, FO 195/2173, s. 118 – 120; BOA. DH. ŞFR. 330/19.

aktarmışlardır.⁷⁹ Fransız konsolosu ağustos ayının başında Van'a geri dönmüştür. Heathcote, Robin'le bir arada bulunduğu zaman içerisinde samimi bir iş birliği içerisinde olmuştur.⁸⁰

Sason ve Talori bölgesinden kaçarak Nemrut Dağı eteğinde bulunan Şamiran köyüne⁸¹ gizlenmeye başlayan Antranik liderliğindeki 100'den fazla Ermeni komiteci ağustos ayının ilk haftalarında askerlerle çatışmaya girdiler. Bunun haber alınması üzerine çatışma bölgesine Bitlis'ten ve Ahlat'tan destek kuvvetler gönderilmiştir. Çıkan çatışmada bir asker hayatını kaybederken altı kişi de yaralanmıştır. Komiteciler hâkim tepeleri işgal ettikleri için ve gerekli askeri teçhizatın geç gelmesinden dolayı gece karanlığından yararlanarak kaçmışlardır. Kaçan komiteciler Van Gölü'nün kıyısında bulunan Bitlis'in Urtap köyünden teknelere binerek Van taraflarına gitmişlerdir. Bir süre takip edilmişlerse de yapılan soruşturma ve aramalardan bir sonuç elde edilememiştir.⁸² Kaçan komiteciler son olarak Ahtamar'a gelerek burada yedi gün kalmışlar ve bir savaş meclisi kurmuşlardır. Antranik ise Van'da yakalanamamış ve birkaç arkadaşıyla birlikte Kafkasya'ya gitmiş, bir daha geri dönmemiştir.⁸³

Heathcote ağustos ayında Şamiran'da yaşananlar sırasında Bitlis'te bulunuyordu. Bu nedenle Şamiran'da yaşananlar ile ilgili gelişmeleri Ahlat ile Van'a giderken orayı ziyaret eden Harput Amerikan Konsolosu Dr. Norton⁸⁴'dan gelen özel bir mektuptan ve bölgeden Bitlis'e gelen kişilerden edinmiştir. Buna göre kendisi bir veya iki komiteci grubun Rus sınırından Muş yönünde Ahlat'a doğru ilerlediğini, bir grup komitecinin de Bitlis'te saklandıklarından şüphelenildiğini, Bitlis'te bulunan Ermenilerin polis aramalarında veya ortaya çıkacak bir çatışma durumunda Müslümanların tavrı konusunda endişe duyduklarını bildirmiştir.

Heathcote, Dr. Norton'dan aldığı mektuptan şunları öğrenmiştir; 75 kişiden oluşan Muş komitecileri olaydan iki gün önce Şamiran'a gelmiş ve bir Gregoryan kilisesini ve köyün üzerindeki tepelyi işgal etmiştir. Komiteciler kendilerini gizleme gereksinimi duymamışlardır. Köylüler, askerler gelmeden önce her şeylerini bırakarak kaçmışlardır. Kaçarken bir kadın hayatını kaybetmiştir. Bölgedeki çatışma gün boyunca devam etmiştir. 14 asker hayatını kaybetmiştir. Komitecilerden ise 2 kişi öldürülmüş 3 kişi de yaralanmıştır. Köyün yarısından çoğu yakılmış, çevre köylerden olan Çerhur köyü de yağmalanmıştır.

Norton, Heathcote'a Seyyar Jandarma Komutanı Çerkes Ali Bey'e karşı çok sayıda şikâyet duyduğunu söylemiştir. Bölgedeki komitecilere göz açtırmayan Çerkes Ali Bey'in Ermeni

79 BOA. Y.A. HUS., 475/100; BOA. Y.A. HUS., 475/104.

80 Heathcote'dan O'Conor'a, No 37, 2 Ağustos 1904, FO 195/2173. s. 160.

81 Şamiran, Muş'a dokuz, Bitlis'e üç, Ahlat'a dört saat mesafede bulunuyordu. Nizamiye Yüzbaşı Fettah Bey, Seyyar Jandarma Yüzbaşı Ali Bey ve Ahlat Zabıta Memuru Mülazım İbrahim Bey komutasında 250 asker ve 45 Jandarma komitecileri yakalamak için gitmişlerdir. BOA. Y. MTV, 262/221.

82 T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1896-1909)*, s. 155-157.

83 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 2. bs., Belge Yayınları, İstanbul 1987, s. 523.

84 Harput İngiliz Konsolosu Norton, temmuz ayında Bitlis, Muş ve Van'a gelerek komitecilerin faaliyetleri ile ilgili bilgi toplamaya çalışmıştır. BOA. BEO. 2374/177992; BOA. BEO. 2380/178467; BOA. Y. PRK. UM. 70/128; BOA. Y. PRK. UM.71/9.

köylülere de jandarmalardan daha kötü davrandığı konusundaki söylentiler her zamanki gibi konsolosları rahatsız etmiştir.⁸⁵ Ali Bey'e atfedilen suçlardan bazıları şunlardır. Uztap köylüsünün işkenceyle ölümüne sebep olmak, 1898 yılında Dızıgağ'da 4 kişiyi işkenceyle öldürmek, 1899 yılında 70 Medskli kadını dövmek, Sohort ve Kızıvağ'daki köylüleri boğarak ölümlerine sebep olmak, Dapavank'ta birkaç kişiyi ateşe atarak ve başka yollarla ölümüne neden olmak.

Heathcote, Ermenilerin Ali Bey hakkındaki şikâyetlerin doğrulanmasının ve ne kadarının gerçeği yansıtır yansıtmadığının bilinmesinin imkânsız olduğunu ifade etse de bu söylentilerin temelsiz olmadığını bildirmiştir.⁸⁶ Ekim ayının başında Seyyar Jandarma Komutanı Çerkez Ali Bey, Ahlat'tan ayrılmış ve düzenli birliklerin başına geçmek için Siirt'e gitmiştir.⁸⁷

Diğer konsoloslar gibi Heathcote'ın da söz konusu Ermeniler ve komiteciler olduğunda onlar hakkında tek olumsuz söz etmediği ancak Müslümanlar, yerel yöneticiler ve aşiret reisleri söz konusu olduğunda bütün kötü söz ve ithamları kullandığı görülmektedir. Bir kez daha yukarıdaki raporlardan anlaşılmaktadır ki komitecilerin köylerde yaptıkları katliamlara dair tek bir ayrıntıdan bahsedilmezken Çerkes Ali Bey hakkındaki bütün iddialar raporlarda ver almaktadır.

Ağustos ayının sonlarına doğru bir grup komitecinin Van Gölü'nün güney kıyısını ele geçirdikleri haberi Bitlis'e ulaşmıştır. Bunların daha önce Şamiran'da askerî birliklerle çatışan komiteciler olabileceği düşünülmüştür. Bu haber ilk olarak Ahtamar Patriği tarafından telgraf ile Van yetkililerine bildirilmiştir. Bunun üzerine Van'dan ve Bitlis'ten bölgeye asker sevk edilmiştir. Komitecilerin, Van'ın birkaç saat güneyindeki Vostan kazasındaki Noreg Manastırını ele geçirdiği ve Muş Ovasına doğru ilerledikleri bildirilmiştir.⁸⁸

Heathcote, 30 Ağustos 1904 tarihinde kaleme aldığı raporunda Vali Ferid Bey'in vilayetin genel durumunda herhangi bir iyileştirme sağlayamamasına ilişkin bir değerlendirme yapmıştır. Heathcote'a göre Vali Ferid Bey görevine başlayalı yaklaşık üç ay geçmiş olmasına rağmen beklenen ıslahatları gerçekleştirememiştir. Hatta Ferid Bey'in eski vali Hüsnü Bey'in idaresi sırasında görevde olan Müftü Fethullah Efendi'nin başında bulunduğu yozlaşmış ve fanatik bir grubun etkisinde kaldığına dair bazı işaretlerin olduğu beyanında bulunmuştur. Vali Ferid Bey'in göreve ilk başladığında kendisini bu gruptan soyutlamaya çalıştığı ancak Muş'tan döndükten sonra onlarla sık sık istişarelerde bulunduğunu bildirmiştir. Yine Heathcote'a göre Vali, Hacı Faris ve Çerkes Ali Bey meselelerinde iyi niyetli olduğunu gösterse de meydana gelen bazı kötü olaylara karşı kayıtsız kalmıştır.⁸⁹

Heathcote, temmuz ayının sonlarına doğru biri göl yakınındaki Tuh'da diğeri Bitlis'in doğusunda bulunan Nil'de asılmış iki Ermeninin bulunduğu ve cesetlerine komitecilerin emriyle idam edildiklerini bildiren bir kâğıdın asıldığını aktarmıştır. Heathcote bu gibi doğruluğu kesin

85 Heathcote'dan O'Conor'a, No 42, 23 Ağustos 1904, FO 195/2173, s. 204-207.

86 Heathcote'dan O'Conor'a, No 42, 23 Ağustos 1904, FO 195/2173, s. 204-207.

87 Heathcote'dan O'Conor'a, No 50, 4 Ekim 1904, FO 195/2173, s. 279.

88 Heathcote'dan O'Conor'a, No 44, 30 Ağustos 1904, FO 195/2173, s. 230-231.

89 Heathcote'dan O'Conor'a, No 45, 30 Ağustos 1904, FO 195/2173, s. 232-234.

olmayan bilgilerin komiteci hareketinin canlandırılması için yapıldığını düşünmekteydi. Bunların yanında komitecilerin Bitlis'te ileri gelen bir Müslümanı ve ailesini öldürdüğünü ve Muş'un kuzeybatısında bulunan birliklere saldırdığını düşünülmesini bildirmektedir. Heathcote'ın bir Müslümanın öldürüldüğünü bildirirken kesin ifadeler kullanmazken bir Ermeninin öldürülmesi ve yaralanmasına dair bilgileri kesin olmamasına rağmen net ifadeler ile anlattığı görülmektedir. Heathcote çıkan olaylarda 4 köyün yağmalandığını ve yıkıldığını ifade etmektedir. Heathcote kendisinin bölgeyle ilgili net bir bilgisinin olmadığını, büyükelçiliğin Van Konsolosu Tyrrell tarafından bilgilendirileceğini ifade etmiştir.⁹⁰

Heathcote ağustos ayı sonunda Bitlis hapisanesinin durumu hakkında bilgi vermiştir. Hapishanenin oldukça kalabalık olduğunu, mahkûmların çok sağlıksız koşullarda kaldıklarını ve son zamanlarda 40'dan daha fazla mahkûmun Muş'tan Bitlis'e getirildiğini bildirmiştir. Heathcote, hapishanenin durumuyla ilgili Vali ile görüşmüştür. Vali hapishane koşullarının yeterince iyi olmadığını kabul etmiş ve uzun zamandır yetkililerin herhangi bir yardım almadan uygun bir bina inşa etmek için çabaladıklarını söylemiştir.⁹¹

Heathcote, 30 Temmuz'dan Eylül ayının sonunda kadar Muş ve Bulanık'ta meydana geldiği iddia edilen cinayetlerin ve diğer suçların bir listesini büyükelçiliğe göndermiştir. Bu bilgiler son zamanlarda Van ve Bitlis'e gelen Harput Amerika Bileşik Devletleri Konsolosu Dr. Norton için Muş Piskoposluğu tarafından hazırlanmıştır. Heathcote, iddia edilenleri doğrulayacak durumunun olmadığını ifade etmektedir.⁹²

Ermeni bir kaynaktan aktarılan Ağustos ve Eylül aylarında Muş Ovası ve Bulanık'tan meydana geldiği iddia edilen olaylar şu şekildedir;

- 30 Temmuz'da Muş ovasında bulunan Zuharu'ya birlikler saldırmış, 20 erkek 10 kadın ve 4 çocuk öldürülmüş 10 kişide yaralanmıştır.
- 2 Ağustos'ta Bulanık'a bağlı Şirvan Şeyh'de Hasenanlı Yusuf Zade Darik ile onun adamları, Dikran Nadoyan ve onun hizmetçisi Bogos ve Simon'u öldürerek büyük miktarda saman yakmıştır.
- 3 Ağustos'ta Bulanık'a bağlı Şeyh Yakub'da Hasenanlı Kürtleri, Bozo Sirkoyan ile Şaro Hoveyan'ı öldürmüş, 250 koyun ve 12 baş sığırı çalmıştır.
- 7 Ağustos'ta Hasenanlı Kürtlerinden Afo ve Davag, Muş Ovasının kuzey batısında bulunan Megdi'de saldırmışlar iki kişiyi öldürüp, 280 koyunu çalmışlardır.
- 8 Ağustos'ta Bulanık kazasına bağlı Karkalu'lu Garo Mersesyan Kürtlerden yediği dayak sonucunda hapishanede ölmüştür.
- 9 Ağustos'ta Muş Ovasının kuzey batısında bulunan Kones'de Muşlu Mehmet Emin ve adamı, Gazo, Melko, Sohag, Haro ve Haik ile Zozan adlı kişileri öldürmüşlerdir.

90 Heathcote'dan O'Conor'a, No 38, 9 Ağustos 1904, FO 195/2173, s. 163-164.

91 Heathcote'dan O'Conor'a, No 43, 23 Ağustos 1904, FO 195/2173, s. 208-209.

92 Heathcote'dan O'Conor'a, 27 Eylül 1904, FO 195/2173, s. 265 – 266.

- 10 Ağustos'ta, Muş Ovasında bulunan Şemlag'da Jadigli Mehmet, Magar'ı kendi tarlasında öldürmüştür.
- 19 Ağustos'ta Muş Ovasında buluna Gavars'da Hamze adlı biri, Kuşad Azizan'ı öldürmüştür. Yine Muş yakınlarında bulunan Tehezig'de İbrahim adlı bir Türk, Nado Helgatyay'ı öldürmüştür.
- 21 Ağustos'ta Muş Ovasının kuzey batısında bulunan Hergerd'de İki Kürt, Mateos, Marcar ve Tavo'yu öldürüp bazı sığırları çalmışlardır. Yine 21 Ağustos'ta Muş'un güneyindeki Şimal'de Artin adlı bir kişi Muş'tan köyüne tuz getirirken öldürülmüştür.
- 22 Ağustos'ta Muş Ovasının kuzey batısında bulunan Medgi'de askerler kiliseyi ve evleri yağmalamış, bir kadını yaralamışlar 5'ine tecavüz etmişlerdir.
- 28 Ağustos'ta Muş Ovasında bulunan Kertsank'da Balakli adlı bir kişi Solig'in karısı Nubar'a tecavüz etmiştir. Muş ve Bulanık bölgelerinde bulunan Burdu'da, Garabed'in kızı tecavüze uğramış daha sonra hayatını kaybetmiştir.
- 29 Ağustos'ta Muş Ovasında bulunan Ozhnotz'a Kürtler saldırmıştır. Zgho Talorian'ı öldürüp Magre'yi yaralamışlardır.
- 17 Eylül'de Muş Ovasında bulunan Alvaring'de Balaklı bir Kürt olan İbo, Sempad'i öldürmüş ve Hagop Derderyan'ı ise ağır yaralamıştır.⁹³

Heathcote 4 Ekim'de kaleme aldığı raporunda 11 Ağustos'ta Şamiran'da meydana gelen olaylarla ilgili 4 ayrı kişiden topladığı bilgilerin ayrıntılarını vermiştir. Olaylar başladığında bölge sakinleri kaçmıştır. Heathcote, kendisine iletilenlerin mahkemede delil olarak fazla önemli olmasa da, doğru olabileceğini ifade etmiştir.

Şamiran'ın güney doğusunda bulunan Tuxh sakinlerinden bir kişi, olay çıktığında Tuxh'daydı ve sabaha karşı Kürtler Şamiran'a doğru hızla ilerlediğini görmüştür. Şamiran yakınlarında yağmalanan Çerhur'lu bir sakin, çatışma başladığında avlanıyordu. Köye dönerken güneydoğudan gelen birçok Kürt ona yetişmiştir. Yaklaşık 300'e yakın kişinin ve birkaç kadının olduğunu görmüştür. Kendi köyünün Çerkur'un Norhlu Kürtler tarafından yağmalandığını söylemiştir.

Tadvan ahalisinden bir kişi ateş edildiğinde bir tekneye kaçmış ve çok sayıda Kürtün Şamiran'a doğru ilerlediğini görmüştür. Daha sonra bir jandarma çavuşunun "kaybın binden daha fazla olduğunu" söylediğini duymuştur. Şamiran ahalisinden bir kişi de olay başladıktan yarım saat sonra köye gelmiştir. O da birçok Kürt görmüş, daha sonrada dağa kaçmıştır.⁹⁴

Dr. Norton için hazırlanan raporda ayrıca, Sason'a geri dönen nüfusun ihtiyaçlarını karşılamak için hiçbir şey yapılmadığına dair şikâyetlere de yer vermiştir. Bazı köylerin yenilediği ancak çok sayıda köyün hala yıkık olduğu belirtilmektedir. Bunun yanında bölgedeki yardım çalışmalarının Vali Ferid Bey tarafından kötü idare edildiği de belirtilmiştir. Piskoposluk, 7.637

93 Heathcote'dan O'Conor'a, 27 Eylül 1904, FO 195/2173, s. 265-266.

94 Heathcote'dan O'Conor'a, No 49, 4 Ekim 1904, FO 195/2173, s. 275-278.

kişinin kış için acil olarak yiyecek ve giyeceklere, ekim için gerekli tohumun yanı sıra sığırlara da ihtiyaç duyulduğunu bildirmiştir. Vali ise çoğu kişinin erzaklarını ve giyeceklerini sakladıklarını, gerekli yardımların herkese yapıldığını bildirmiştir. Piskoposluk, Geligeniman (Gelyegenman), Gelimansur ve Talori sakinlerinin evlerine dönmelerinin yasak olduğunu, Hitenk'in dört yıl önce yıkıldığı gerekçesiyle yardım yapılamadığını, yaklaşan kıştan önce büyük bir yardım yapılmazsa neredeyse Sason kazasının tamamının ve ovada bulunan yaklaşık 20 köyün açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalacağını Heathcote'a bildirmiştir.

Heathcote, büyükelçiliğe gönderdiği bilgilerin yanında Van Konsolosu Tyrrell'in ve Harput Konsolosu Dr. Norton'un da bölgenin durumuyla ilgili raporlar göndereceklerini bildirilmiştir. Heathcote, tercümanı, kavası ve yanlarında bulunan 3 jandarmayla birlikte 7 Eylül saat 14:30'da Ahlat'a bağlı Zegal karyesine gitmek için Bitlis'ten ayrılmıştır. Bu ziyaretin amacının Nemrut Dağının zirvesinde bulunan gölü seyretmek ve fotoğraflarını çekmek olduğu bildirilmiştir.⁹⁵

Heathcote, Vali'nin kısa süre içerisinde Sason ve Talori'yi ziyaret edeceğini duymuştur. Vali, üç gün önce Heatcote ile görüştüğünde böyle bir niyetinin olduğunu ona söylememiştir.⁹⁶ 27 Eylül'de Vali Ferid Bey'in Sason bölgesine gideceğini duyduğunu haber veren Heathcote, Vali'nin 3 Ekim'de Muş'a gitmek için Bitlis'ten ayrıldığını bildirmiştir. Vali Sason bölgesinde kurulan yeni kışlanın resmi açılışı ve bölgede yürütülen yardım çalışmalarını kontrol etmek için Muş'a gitmiştir.⁹⁷

27 Eylül 1904 tarihli raporda da görüldüğü gibi bütün suçlamalar Kürtler üzerine yoğunlaşmıştır. Diğer yardımcı konsoloslar gibi Heathcote da Kürtler aleyhinde ne kadar eylem varsa rapor etmiş ancak Ermeni komitecilerin gerçekleştirdiği katliamlardan bahsetmemiştir.

3 Ekim 1904'te Muş'a giden Vali Ferdi Bey, 2 Kasım'da Talori ve Sason bölgelerine yaptığı ziyaretten dönmüştür. Ziyaretten dönen Vali'yi Heathcote ve Van İngiliz Konsolosu Tyrrell ziyaret etmişlerdir. Vali, konsoloslara bölgenin genel durumu ve yardım çalışmaları hakkında genel bir değerlendirme yapması için bir telgraf aldığından, Muş ve Genç Mutasarrıflarından gerekli bilgilerin alınması sonucunda bir değerlendirme yapacağından bahsetmiştir. Konsoloslar ise Vali'ye, Sadrazam'ın bölgeye yardım için para göndereceğinden bahsetmişlerdir. Bunu duyan Vali oldukça şaşırmıştır. Heathcote, Bulanık'ta meydana gelen aşiret kavgalarıyla ilgili de Vali'den bilgi edinmeye çalışmıştır. Vali konuyla ilgili çok bir şey bilmediğini ifade etmiştir.⁹⁸

1904 yılının neredeyse tamamını Bitlis vilayetinde geçiren Van İngiliz Konsolosu Tyrrell de buradaki gelişmeleri yakından takip etmiş ve Ermenilere yardımda bulunmuştur. Muş bölgesindeki Ermeni köylerini tek tek dolaşarak satın aldığı zahire ve giyecekleri Ermenilere

95 BOA. DH. ŞFR. 332/49; BOA. DH. TMIK. M. 182/63.

96 Heathcote'dan O'Conor'a, No 46, 27 Eylül 1904, FO 195/2173, s. 262-264.

97 Heathcote'dan O'Conor'a, No 51, 4 Ekim 1904, FO 195/2173, s. 280.

98 Heathcote'dan O'Conor'a, No 54, 8 Kasım 1904, FO 195/2173, s.347 – 348.

dağıtmıştır.⁹⁹ 18 Aralık'ta Bitlis'e gelmiş ve burada da bir gece kaldıktan sonra Van'a gitmek için ayrılmıştır.¹⁰⁰

Heathcote, son iznini 1901 yılının ekim ayında kullandığını bildirerek 8 Ocak 1905'te izne çıkmak istediğini Dışişleri Bakanlığına bildirmiştir. Dışişleri Heathcote'ın izne ayrılmasını 13 Şubat'ta onaylamıştır. Büyükelçi O'Conor, 20 Şubat'ta izin onayını Heathcote'a iletmıştır.¹⁰¹ Heathcote Bitlis'e yeni konsolosun atanmasıyla birlikte 29 Kasım 1905'te Bitlis'ten ayrılmıştır.¹⁰²

Sonuç

Ermeni komiteciler Berlin Anlaşması'nın 61. maddesinde istenilen ıslahatların Osmanlı Devleti tarafından yapılmamış olması ve bu zamana kadar yapılan isyan girişimlerinin Ermeni komiteleri tarafından yetersiz görülmesi üzerine daha kapsamlı ve daha çok ses getirecek bir isyan çıkarmayı düşünmüşlerdir. Çıkaracakları büyük bir isyan için bölgenin coğrafi konumu kadar sosyal yapısını da göz önünde bulundurarak Bitlis vilayetinin Sason ve Talori bölgelerini seçmişlerdir. İlk isyanı 1894 yılında çıkararak Müslüman halkı katletmişlerdir. 1894'te başlayan bu ilk isyan Osmanlı birlikleri tarafından bastırılmıştır. Bitlis Konsolosu Walter J. Heathcote, 1903 yılında göreve başladığında Ermeni komiteciler vilayetin genelinde tekrardan isyan çıkarma hazırlığı içerisindeydi. Heathcote, komitecilerin faaliyetleri hakkında bilgi toplamak için çoğunlukla Muş'ta bulunuyordu. Burada Ermeniler ile görüşerek onların istek ve şikâyetlerini dinlemiştir. Heathcote'ın buradaki faaliyetleri Osmanlı yöneticileri tarafından Ermenilerini isyana teşvik ettiği şeklinde yorumlanmıştır. Bu yüzden Konsolosun hal ve hareketleri gözetim altında tutulmuştur.

1903 yılının mayıs ayında göreve başlamasından itibaren Bitlis vilayetindeki gelişmeler ile ilgili olarak büyükelçiliği bilgilendiren Heathcote, 1904 yılında da yardımcı konsolosluk görevine devam etmiştir. 1904 yılına ait raporlarının konusunu genel olarak Vali Hüsnü Bey'in ölümü üzerine Ferid Bey'in tayin edilmesi, Sason'da meydana gelen Ermeni isyanı ve onlara karşı yapılan askeri faaliyetler, Ermeni komiteciler ile askeri birlikler arasında yaşanan çatışmalar, seyyar jandarmanın kurulması hakkındadır. Heathcote bu yıl içerisinde Ermeni komitecilerin faaliyetleriyle ilgili bilgi toplamak için sık sık Muş'a gidip gelmiştir. Heathcote, 1904 yılının başından itibaren pek çok köyü basarak yakıp yıkan, ahalisini öldüren ve nisan ayı içerisinde II. Sason ayaklanması sırasında Müslümanları katleden komitecilerin faaliyetleri hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Komitecilerin Müslüman köylerinde yaptıkları katliamı sadece söylentiden ibaret olarak rapor etmiştir. Hatta bütün suçlamaları Kürtler üzerine yoğunlaştırmış, saldıran tarafın Kürtler olduğunu iddia etmiştir. Raporlarında komitecileri yakalamaya giden

99 BOA. DH. ŞFR. 336/117.

100 BOA. DH. ŞFR. 337/6; BOA. DH. TMİK. M. 188/51.

101 Heathcote'dan Lansdowne'a, 8 Ocak 1905, FO, 78/5416, s. 360; O'Conor'dan Heathcote'a, 20 Şubat 1905, FO 195/2196.

102 Musa Şaşmaz, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)*, s. 316.

jandarma ve Kürtlerin köyleri yağmaladığının altını çizmiştir. Heathcote'ın muhbirleri bölgede sürekli bir çatışmanın yaşandığına, köylerde katliamın devam ettiğine, her iki taraftan yüzlerce kişinin hayatını kaybettiğine dair haberler getiriyorlardı. Heathcote'a haber getiren kişiler Ermeniydi ve komitecilerin yaptıklarını sanki Müslümanlar yapıyormuş gibi aktarıyorlardı. Dolayısıyla bölgede yaşananları Ermenilerin gözüyle aktarıyor, raporları tarafı ve ön yargılı olarak kaleme alıyordu. Vilayette daha önce görev yapmış olan konsoloslar gibi Heathcote da Kürtler aleyhinde ne kadar eylem varsa rapor etmiş ancak Ermeni komitecilerin gerçekleştirdiği katliamlardan bahsetmemiştir. Sonuç olarak konsolosluk belgeleri önemli birer kaynak olmakla birlikte dikkatlice incelenmesi gereken belgelerdir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

- A.MKT. MHM. (Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi Evrakı) nr. 622/15-22; 624/18; 624/19-2; 625/15-3; 752/47; 750/14.
- BEO. (Bab-ı Ali Evrak Odası) nr. 637/047766; 2168/162569; 2374/177992; 2380/178467; 2133/159942.
- DH.ŞFR. (Dahiliye Şifre Kalemi Belgeleri) nr. 310/65; 314/98; 326/15; 328/8-13; 330/18; 330/19; 330/51-61; 329/143; 332/49; 336/117; 337/6; 168/133
- DH. TMIK. M. (Dahiliye Nezareti Tesrî-i Muâmelât ve Islahat Komisyonu Muamelat) nr. 143/69; 145/40; 140/46; 151/54; 154/58; 148/66; 163/36; 167/ 54; 172/30; 176/32; 177/19; 179/29; 181/-42; 182/63; 188/51.
- HR.SYS. (Hariciye Nezareti Siyasî Kısmı Belgeleri) nr. 2795/14.
- İ. HUS. (İrade Hususi) nr. 116/103.
- Y. EE. (Yıldız Esas Evrakı) 97/44; 156/88-89; 157/79; 158/2-34; 160/75-5.
- Y.MTV. (Yıldız Mütenevvi Maruzat) nr. 260/62; 260/149; 261/127; 262/43; 262/221; 180/50.
- Y.PRK.ASK. (Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat) nr. 194/10; 212/49.
- Y.PRK.UM. (Yıldız Perakende Evrakı Umumi) nr. 67/11; 70/45; 70/128; 71/9; 71/55; 72/62-129.
- Y.A.HUS. (Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı) nr. 330/6; 467/36; 475/100; 475/104.
- Y.PRK. ASK. (Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat) nr. 194/10.
- Y. PRK. AZJ. (Yıldız Arzuhal Jurnal) nr. 29/21.
- Y.PRK.BŞK. (Yıldız Perakende Evrakı Başkitabet Dairesi Maruzatı) nr. 72/24; 72/34.
- Y.PRK. DH. (Yıldız Perakende Evrakı Dahiliye Nezareti Maruzatı) nr. 13/4.

İngiliz Dışişleri Arşivi

- Foreign Office (FO), 195/1887, Hampson'dan Currie'ye, 21 Temmuz 1895.
- Foreign Office (FO) 195/2147, Heathcote'dan O'Conor'a, No 8, 8 Haziran 1903.
- Foreign Office (FO) 195/2147, Heathcote'dan O'Conor'a, No 11, 4 Ağustos 1903.
- Foreign Office (FO) 195/2147, Heathcote'dan O'Conor'a, No 14, 9 Ağustos 1903.
- Foreign Office (FO) 195/2147, Heathcote'dan O'Conor'a, No 18, 15 Eylül 1903.
- Foreign Office (FO) 195/2147, Heathcote'dan O'Conor'a, No 19, 15 Eylül 1903.
- Foreign Office (FO) 195/2147, Heathcote'dan O'Conor'a, No 20, 27 Ekim 1903.
- Foreign Office (FO) 195/2172, Heathcote'dan O'Conor'a, No 11, 19 Mart 1904.
- Foreign Office (FO) 195/2172, Heathcote'dan O'Conor'a, No 10, 19 Mart 1904.
- Foreign Office (FO) 195/2172, Heathcote'dan O'Conor'a, No 12, 2 Nisan 1904.
- Foreign Office (FO) 195/2172, Heathcote'dan O'Conor'a, tel 8 Nisan ve 11 Nisan 1904.
- Foreign Office (FO) 195/2172, Heathcote'dan O'Conor'a, No 13, 9 Nisan 1904.
- Foreign Office (FO) 195/2172, Heathcote'dan O'Conor'a, No 14, 9 Nisan 1904.
- Foreign Office (FO) 195/2172, Heathcote'dan O'Conor'a, No 15, 9 Nisan 1904.
- Foreign Office (FO) 195/2172, Heathcote'dan O'Conor'a, No 18, 23 Nisan 1904.
- Foreign Office (FO) 195/2172, Heathcote'dan O'Conor'a, No 19, 23 Nisan 1904.
- Foreign Office (FO) 195/2172, Heathcote'dan O'Conor'a, tel 11 Nisan 1904.
- Foreign Office (FO) 195/2172, Heathcote'dan O'Conor'a, No 15 ve 9-17-23 Nisan 1904.
- Foreign Office (FO) 195/2172, Heathcote'dan O'Conor'a, No 20, 30 Nisan 1904.
- Foreign Office (FO) 195/2173, Heathcote'dan O'Conor'a, No 34, 26 Temmuz 1904.

- Foreign Office (FO) 195/2173, Heathcote'dan O'Conor'a, No 35, 26 Temmuz 1904.
Foreign Office (FO) 195/2173, Heathcote'dan O'Conor'a, No 37, 2 Ağustos 1904.
Foreign Office (FO) 195/2173, Heathcote'dan O'Conor'a, No 38, 9 Ağustos 1904.
Foreign Office (FO) 195/2173, Heathcote'dan O'Conor'a, No 42, 23 Ağustos 1904.
Foreign Office (FO) 195/2173, Heathcote'dan O'Conor'a, 27 Eylül 1904.
Foreign Office (FO) 195/2173, Heathcote'dan O'Conor'a, No 43, 23 Ağustos 1904.
Foreign Office (FO) 195/2173, Heathcote'dan O'Conor'a, No 44, 30 Ağustos 1904.
Foreign Office (FO) 195/2173, Heathcote'dan O'Conor'a, No 45, 30 Ağustos 1904.
Foreign Office (FO) 195/2173, Heathcote'dan O'Conor'a, No 46, 27 Eylül 1904.
Foreign Office (FO) 195/2173, Heathcote'dan O'Conor'a, No 49, 4 Ekim 1904.
Foreign Office (FO) 195/2173, Heathcote'dan O'Conor'a, No 50, 4 Ekim 1904.
Foreign Office (FO) 195/2173, Heathcote'dan O'Conor'a, No 51, 4 Ekim 1904.
Foreign Office (FO) 195/2173, Heathcote'dan O'Conor'a, No 54, 8 Kasım 1904.
Foreign Office (FO) 78/5416, Heathcote'dan Lansdowne'a, 8 Ocak 1905.
Foreign Office (FO) 195/2196, O'Conor'dan Heathcote'a, 20 Şubat 1905.

Araştırma ve İnceleme Eserler

- Avcı, Halil Ersin, “İngiltere'nin Asya Politikalarında Ermeniler (1878 – 1923)”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, C 10, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Çakaloğlu, Cengiz, *Müşir Mehmet Zeki Paşa (1835-1929)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1999.
- Doğan, Hamdi, *Sason Ermeni İsyanları*, (Basılmamış Doktora Tezi), Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde 2000.
- Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, C I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1998.
- Hocaoğlu, Mehmet, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976.
- Kılıç, Davut, “XIX. Asırda İngiltere'nin Ortadoğu Politikasının Osmanlı Ermenilerine Yansıması”, *Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri*, 1. Bs., ed. İdris Bal – Mustafa Çufalı, Nobel Yayıncılık, Ankara 2003.
- Kirakossian, Arman J., *British Diplomacy and the Armenian Question, from the 1830s to 1914*, London 2003.
- Kodaman, Bayram, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1983.
- Öke, Mim Kemal, *Ermeni Meselesi 1914-1923*, İstanbul 1986.
- Selvi, Haluk, “Amerikalı Misyoner George P. Knapp ve Bitlis'te Ermeni Olayları (1893-1896)”, *Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909) Sempozyumu 23 Ocak 2014*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları Ankara 2015.
- Şaşmaz, Musa, *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2013.
- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1878-1895)*, C I, Ankara 2008.
- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1896-1909)*, C III, Başbakanlık Basımevi, Ankara 2009.

Tekdal, Danyal, *II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdari ve Sosyal Yapı)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2018.

Törehan Serdar, *Bitlis'te Ermeniler ve Ermeni Mezalimi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Bitlis 1996.

Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 2. bs., Belge Yayınları, İstanbul 1987.

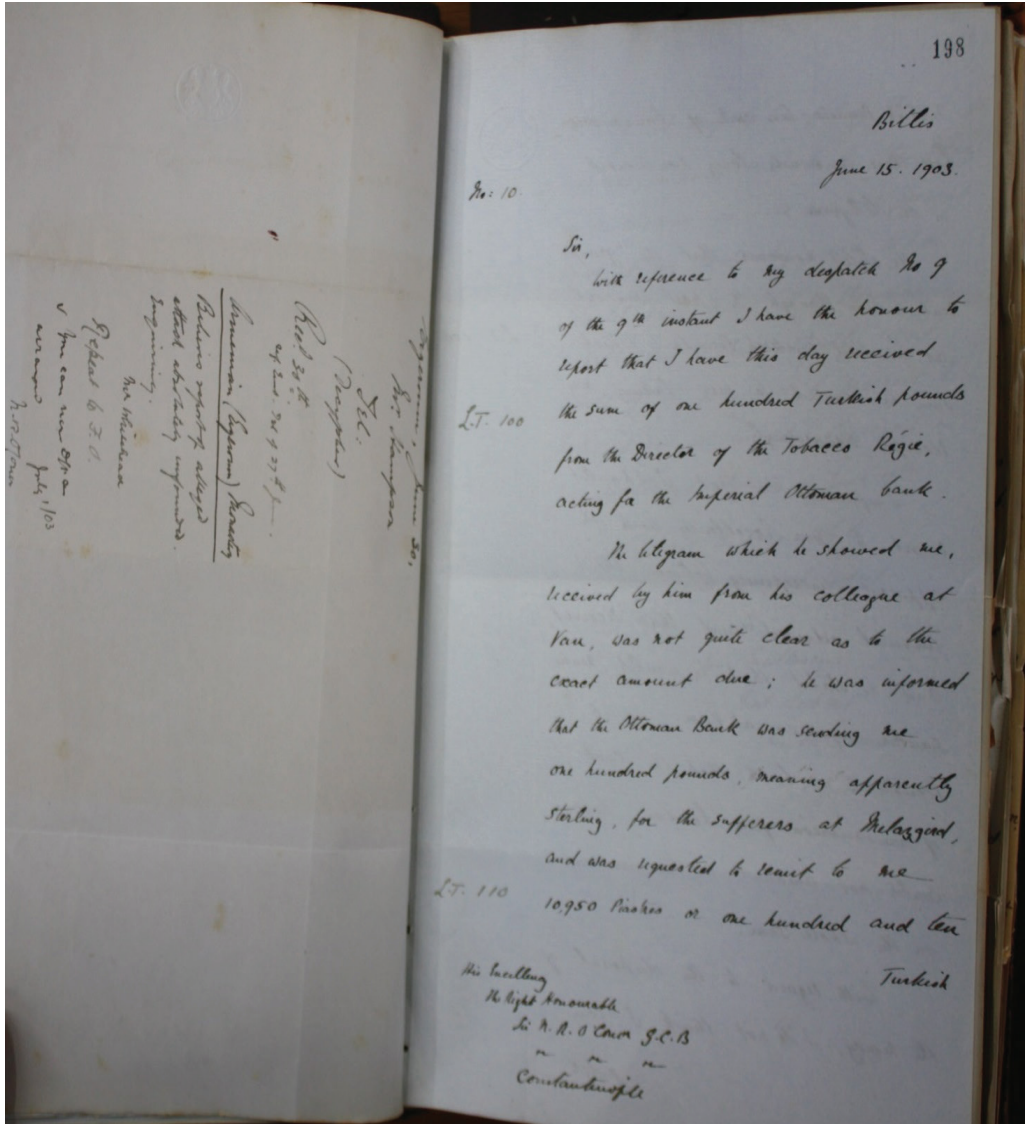
Elektronik Kaynaklar

Eser, Feridun, “Ermeni Sorunun Ortaya Çıkışında ve Devamında Yabancı Ülkelerin Rolü”, haypedia.com/makale/.../4ba5bd4a-7b7a-4212-bcc8-63bf3ffae535.pdf, [Erişim tarihi: 11.11.2016].

Selvi, Haluk. “Hangi Antranik?” www.satemer.sakarya.edu.tr/pdf//Antranik.pdf, [Erişim tarihi: 25.09.2017].

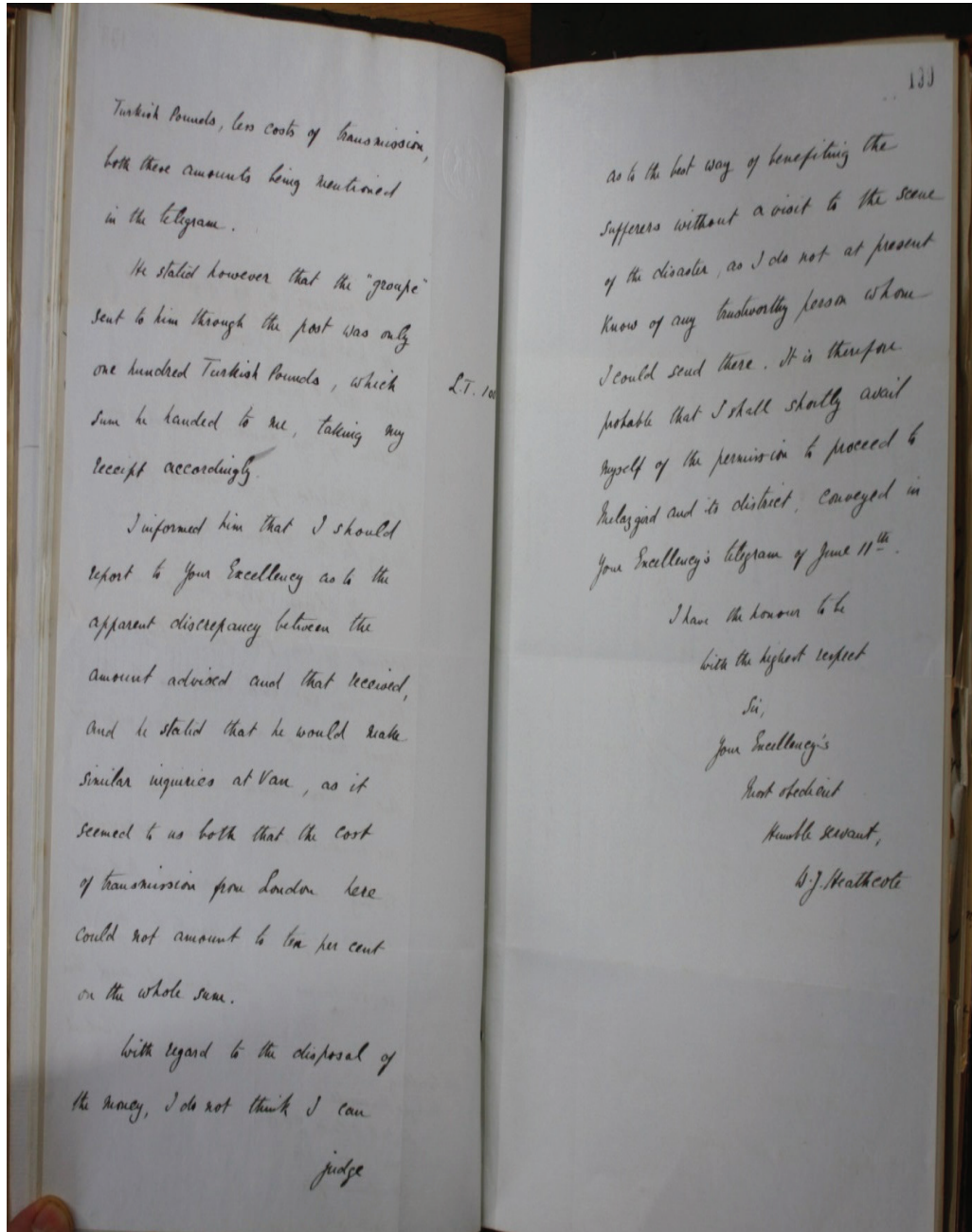
EKLER

Ek 1. Yardımcı Konsolos W. J. Heathcote'nin 15 Haziran 1903 tarihli raporu (1. Sayfa)

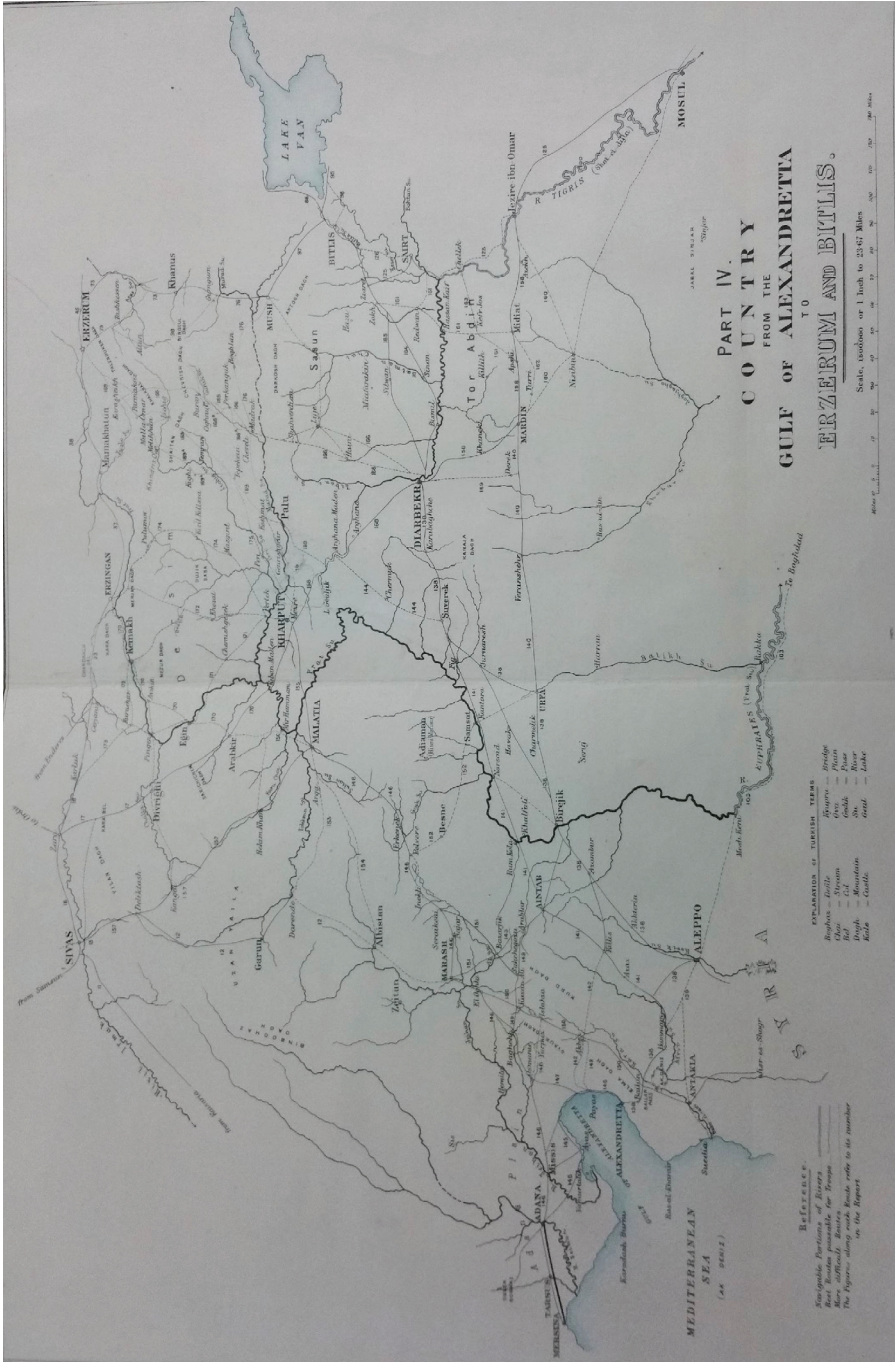

Kaynak: Foreign Office (FO) 195/2147.

Ek 2. Yardımcı Konsolos W. J. Heathcote'ın 15 Haziran 1903 tarihli raporu (2.ve 3. Sayfa)

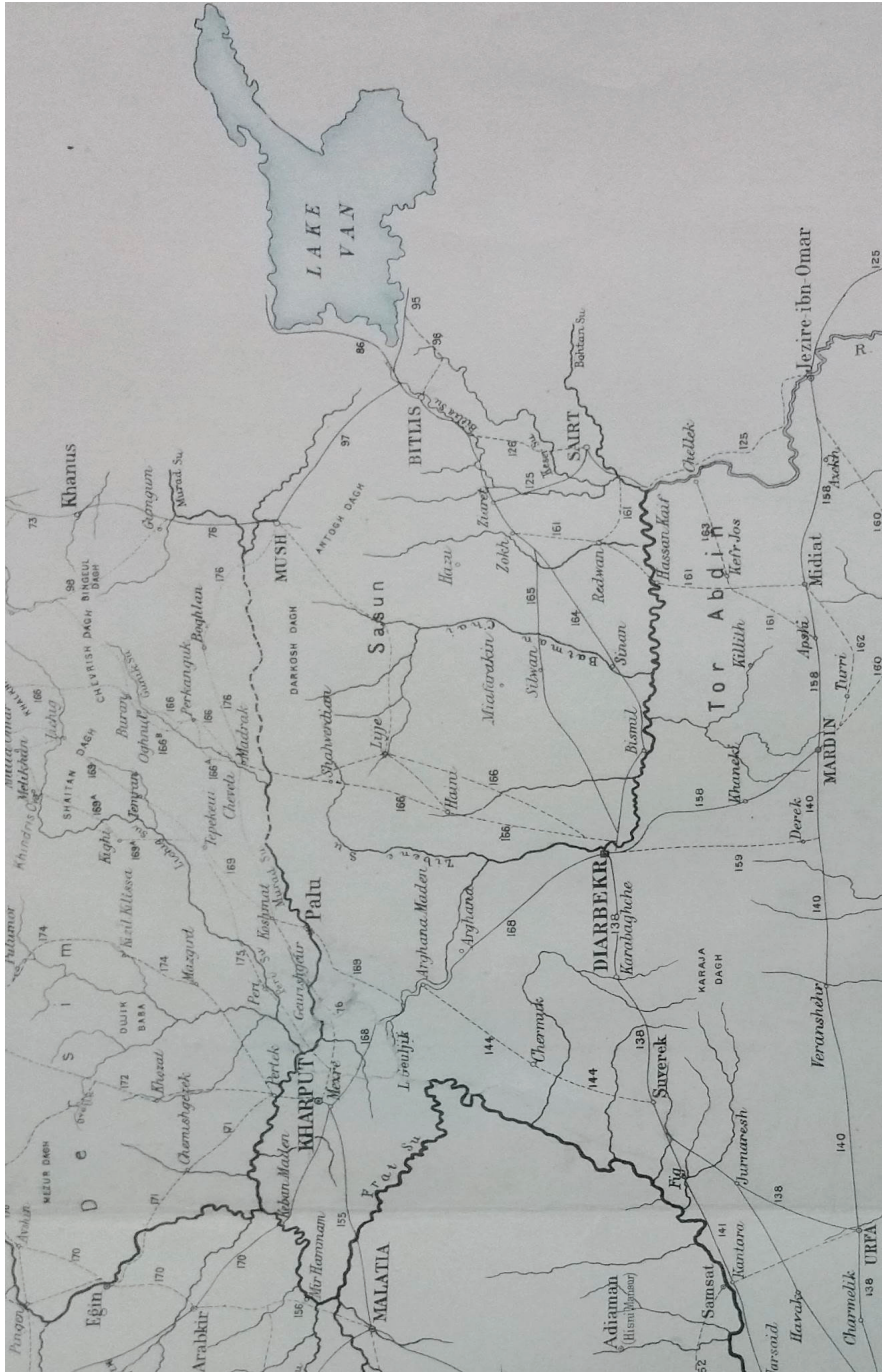

Ek 3. İngiliz kaynaklarında Bitlis ve Erzurum Bölgesi ile İskenderun Körfezi'ni gösteren harita

Kaynak: Foreign Office (FO) 925/2831.

Ek 4. İngiliz kaynaklarında Bitlis vilayetine ait harita

Kaynak: Foreign Office (FO) 925/2831.

THE ACTIVITIES AND CLAIMS OF THE BITLIS BRITISH CONSUL JOHN HEATHCOTE DURING THE SASON REVOLT-II

Tülay KESKİN*

The Armenian separatists in the Ottoman Empire tried to attract the attention of European states with the Erzurum Revolt of 20 June 1890 and the Kumkapı Demonstration that took place in the same year, as well as the Merzifon, Yozgat, and Tokat events in 1892-1893. They claimed that the Ottoman Empire did not implement the reforms stipulated in the 61st article of the Berlin Agreement to the extent they wanted and considering that the smaller rebellions around the Empire has not been sufficient so far, they planned to instigate a much bigger and widespread revolt. Considering the social structure as well as the geographical location of the region, the Armenian committee members chose the Sason and Talori regions of the Bitlis province for this great revolt. The main reason for the Armenians choice of this region was that more than one Kurdish tribe lived in the region and there were already conflicts between the tribes.

Following the Sason Revolt in 1894 in the province of Bitlis and further violent events involving Armenians that took place after it, the British decided to establish a vice-consulate in the region. Thereupon, Charles Seymour Hampson was appointed as the first Vice Consul in Bitlis. The consulate however was in the province of Muş as the Ambassador Currie considered Muş a more central location compared to Bitlis and as such in a position to supervise aids sent to Sason.

Armenian rebels or the so-called committee members, who could not achieve their goals with the rebellion they started in Sason region in 1894, started to increase their activities in Bitlis province during the summer months of 1901. They stationed in the region by carrying and storing weapons, ammunition, and food and they organized attacks against the Kurdish tribes who came to the region every year in summer, which caused violent clashes. When the activities of the Armenian rebels intensified around Sason in 1903 and 1904, the importance of the British Assistant Consulate in Bitlis began to increase. In these years, Walter John Heathcote was commissioned as the British Consul in Bitlis. During his tenure, Consul Heathcote frequently visited to Muş to gather information about the activities of the Armenian rebels. In Muş he met with the Armenians and listened to their requests and complaints. Heathcote's activities in the

* Ph.D., Manisa / Turkey, tulaykeskinn@gmail.com, ORCID: 0000-0002-1836-1563

region were interpreted by the Ottoman government as encouraging Armenians to rebel. For this reason, the movements and contacts of the Consul were kept under surveillance.

In the first months of 1904, Armenian committee members attacked the villages of Helin, Sivit, and Inikan in the Hiyan Nahiyah of the Kulp district and killed a few Muslims, threatened many of them, burned their houses, robbed their property and animals. Armenian committee members in Sason and Kulp regions started the Second Sason Revolt in April 1904 and burned down the Göznak, Ardingok, Germab, Zinkan, Helin, Şenik, Simal, Gelimansur, Gelikenman, Mezraa villages and took the people captive, seized their belongings and animals and carried them to Akçasir and Geligüzan. In the Laçikan village of the Kulp Kaza of Muş, they killed 40 Muslims, burned down the houses, and threatened the Armenian villagers in order to recruit them.

Heathcote did not report these violent activities of the Armenian gangs who destroyed many villages, killed their inhabitants, and massacred Muslims during the second Sason uprising in April of 1904. Instead, he wrote that the massacres committed by the Armenian rebels in Muslim villages were just rumors. Furthermore, he accused the Kurds and laid all the blame of violence on them. In his reports, he claimed that the gendarme corps and the Kurds, who went after the Armenian gangs looted the villages. Heathcote's informants were bringing news that there was a constant violence in the region, that the massacres continued in the villages, and that hundreds of people were killed on both sides. The people who brought news to Heathcote were however Armenians only and they described what the rebel gangs did as if they were committed by Muslims. Therefore, Heathcote was reporting the events in the region solely from the perspective of the Armenians, and as such his reports were marred with severe bias and prejudices. Heathcote reported all the actions carried out by the Kurds but did not mention the massacres carried out by the Armenian gangs at all. Thus, although consular documents are important historical sources, often they are highly biased documents that need to be carefully examined. Heathcote left Bitlis on 29 November 1905 and a new consul was appointed to Bitlis.

The aim of this paper is to reveal the activities of the British Vice Consul in Bitlis Walter J. Heathcote before and after the 1904 Sason Revolt and his relations with the Armenians. Our main sources are British and Ottoman archival documents as well as the consular reports of Walter J. Heathcote, which should be a significant contribution to the literature on the Armenian rebellions in the 19th century Ottoman Empire and the position and role of European governments in the course and historiography of these events.

BEYNE’L-MİLEL MEN-İ TESE’ÜL CEMİYETİ İSLAM ŞUBESİ VE SAADET YURTLARININ FAALİYETLERİ

ISLAMIC BRANCH OF BEYNE’L-MİLEL MEN-I TESE’UL COMMUNITY
(INTERNATIONAL ANTI-BEGGING SOCIETY) AND THE ACTIVITIES OF
SAADET (FELICITY) DORMITORIES

Ayşen MÜDERRİSOĞLU

Öz

Asırlar boyunca süre gelen ve sosyal bir problem olan dilencilik, tüm toplumlarda olduğu gibi Osmanlı topraklarında da gözlemlenen bir olgudur. Osmanlı’da devlet yöneticileri daima yardıma muhtaç, kimsesiz, hasta ve çaresiz olan tebaaya bakmakla kendini yükümlü olarak görmüş, bununla birlikte koruma ve kollama görevini eksik etmemeye çalışmıştır. Dilencilik yapanların arasında özellikle ebeveyn koruyuculuğundan mahrum çocukların ve düşkün kadın ve yaşlıların olduğu görülmektedir. Dolayısıyla devlet, toplumun himayeye muhtaç bu kesimine daha iyi şartlar sağlamak ve dilenmelerini önlemek adına çeşitli tedbirler almıştır. Bu doğrultuda dilencilige karşı mücadelenin öncelikle bir takım yardım dernekleri tarafından yürütüldüğü gözlemlenmiştir. II. Meşrutiyet ile birlikte yardım faaliyetlerinde şahıslar çevresinde kurumsallaşma sürecinin başladığı bir dönem olmuştur. Osmanlı topraklarında hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler kurdukları yardım cemiyetleriyle cins ve mezhep ayrımı gözetmeksizin yardıma muhtaç kişilere destek olmaya gayret etmişlerdir. Bu çalışmada ise Amerikalı Yahudi asıllı bir kadın olan Madam Rachelle Naar’ın kimsesiz ve sefalet içerisinde olan çocukları, kadınları ve yaşlıları korumak amacıyla Osmanlı topraklarında kurduğu Beyne’l-milel Men-i Tese’ül Cemiyeti İslam Şubesi ve yine bu cemiyete bağlı olarak açtığı Saadet Yurtları’nın faaliyetleri ele alınacaktır. Ayrıca Osmanlı Devleti’nde ilk defa yabancı bir kadın tarafından kurulan bu cemiyetin özellikleri, gayesi, kapsamı ve faaliyetleri üzerinde de durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Cemiyet, eğitim, dilencilik, yurt, gayrimüslim, hayır kurumu

Abstract

Beggary was a pressing social problem for Ottoman society as for other parts of the world. The Ottoman state officials always felt obliged to take care of their subjects, who were in need, homeless, sick, and desperate. Among the beggars were children deprived of parental protection as well as women and the elderly. The state took the necessary precautions to provide better opportunities for these people and to prevent them from begging. Some charity organizations, too, joined this quest to fight beggary. The Second Constitutional Period, in specific, witnessed the institutionalization of charity work around pioneering individuals. Both Muslims and non-Muslims of the Ottoman Empire supported the needy people without

* Dr. Öğr. Üyesi, Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü, İstanbul / Türkiye, aysenmuderrisoglu@gmail.com, ORCID 0000-0001-8873-4225

regard for their gender or sect. This study focuses on the charitable work of the Islamic Branch of Beynelmîlel Men-i Tese'ül Society and the Saadet Dormitories, both founded by an American Jewish woman named Madame Rachele Naar with the aim to protect children, women and the elderly on Ottoman lands. It will discuss the characteristics, purpose, scope, and activities of this society, which constituted the first example of an institution in the Ottoman Empire established by a foreign woman.

Keywords: Society, education, mendicity, dormitory, non-Muslims, charity

Giriş

Dilencilerin büyük kısmını ebeveyn sevgisinden yoksun, evsiz, himayeye muhtaç, yetim, öksüz ve kimsesiz çocuklar oluşturmaktadır. İçinde buldukları zor koşullar sebebiyle beslenme ve barınma gibi temel ihtiyaçlarını karşılayamayan bu çocukları dilendirerek istismar eden kişilerin her toplumda mevcut olduğu görülmektedir.¹ Binlerce kişinin geçimini sağladığı dilencilik esasında sadece çocukların değil aynı zamanda kadınların da başvurdukları bir yöntem olarak karşımıza çıkmaktadır. Konuyla ilgili yapılan istatistiksel çalışmalar özellikle 18-49 yaş arası kadınların dilenme oranlarının daha fazla olduğunu göstermektedir. Çünkü bu yaş aralığı doğurganlık oranının yüksek olduğu ve bedenlen verimli sayılabilecek bir döneme tekabül ettiğinden kadınlar anne rolünü kullanarak dilenme eylemini gerçekleştirmişlerdir.²

Dilencilik olgusunun toplumsal açıdan büyük bir sorun hâline gelmesindeki ana faktörlerden biri savaş dönemleridir. Özellikle Osmanlı topraklarında Birinci Dünya Savaşı yılları hem toplumsal hem de ahlaki açıdan büyük bir çözülmeyi de beraberinde getirmiştir. Savaşın olumsuz etkileri İstanbul'da ve taşrada güvenliği büyük oranda yok etmiş, ülkenin her tarafında hırsızlık, fuhuş, cinsel istismar, tecavüz, gasp, cinayet gibi sorunlar kol gezer bir hâle gelmişti. Şüphesiz dilencilik de bu dönemde bir artış gösterdi.³ Savaş yıllarının sosyo-ekonomik açıdan getirdiği zorlu şartlar toplumu tümüyle etkilese de bu süreçte en fazla mağduriyet yaşayan taraf kadınlar ve çocuklar olmuştur. Sokaklar temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek için dilencilige itilmiş çocuklar ile fuhuş yapmaya zorlanan ve düşük ücretler karşılığında boğaz tokluğuna çalışan kadınların sıkça görüldüğü yerler hâline gelmiştir. Yetimhanelere sığınanların dışında sokaklarda başıboş, aç ve sefil bir şekilde ortada kalan bu çocuklar ve kadınlar büyük bir yaşam mücadelesi vermek zorunda kalmıştır.⁴ Buna karşılık Osmanlı Devleti kimsesiz çocukların ihtiyaçlarını karşılamak, bakımını ve terbiyesini nizami bir şekilde üstlenmek için 29 Ocak 1896'da "Tese'ülün Men'ine

1 Tahsin Özcan, "Osmanlı Toplumunda Yetimler ve Eytam Sandıkları", *Bir Kent Sorunu: Dilencilik Tebliğler Kitabı*, haz. Dr. Suvat Parin, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Zabıta Daire Başkanlığı, İstanbul 2008, s. 133.

2 Korkut Tuna, Suvat Parin, Kent Yaşamı ve Dilencilik, "İstanbul Dilencileri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma", *Bir Kent Sorunu: Dilencilik Tebliğler Kitabı*, haz. Dr. Suvat Parin, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Zabıta Daire Başkanlığı, İstanbul 2008, s. 151.

3 Cihan Özgün, "Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarında Çocuk Dilenciler Sorunu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi Journal of Modern Turkish History Studies*, XVI/33, (2016), s. 52.

4 Cafer Ulu, "I. Dünya Savaşı ve İşgal Sürecinde İstanbul'da Yaşanan Sosyal ve Ahlaki Çözümle (1914 – 1922)", *Tarih Dergisi*, 58, (2013/2), s. 102.

Dair Nizamname” adındaki kanunu yürürlüğe koymuş ve hemen ardından 31 Ocak 1896’da *Darülacezeyi* resmen kurmuştur.⁵

II. Meşrutiyet yıllarına (1908-1918) gelindiğinde ise dilencilik, müsamaha gösterilemeyen bir suç hâline gelmiştir.⁶ Diğer taraftan bu dönem aynı zamanda hayırseverlik faaliyetlerinin görece kurumsallaştığı bir sürece de tekabül etmektedir. Özellikle gayrimüslimlerin kurdukları yardım dernekleri Müslümanlara örnek teşkil ederken bu zamana kadar Müslümanların yardım anlayışında yaygın olan vakıf ve sadaka usulüne dernekleşme de eklenmiştir.⁷ Bilhassa dilenciligi önlemek için İstanbul ve taşrada *Himaye-i Etfal Cemiyeti*, *Fukaraperver Cemiyetleri*, *Bayburt Müslüman Dilendirmeler Cemiyeti*, *İstanbul Men-i Tese'ül Cemiyeti* gibi çeşitli sivil toplum kuruluşları faaliyete geçmiştir.⁸

1. Beyne'l-milel Men-i Tese'ül Cemiyeti İslam Şubesi ve Saadet Yurtları

Birinci Dünya Savaşı yıllarından itibaren bazı Amerikalı zenginler Anadolu’ya gelmeye ve ihtiyaç sahibi kişilere destek olmak amacıyla yardım kuruluşları açmaya başlamışlardır.⁹ Yahudi asıllı Amerikalı Madam Rachelle Naar da bu isimlerden birisidir. Madam Naar “Beyne'l-milel Men-i Tese'ül” (Uluslararası Dilencilik Engelleme) Cemiyeti’nin kurucusu¹⁰ ve İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold’un eşidir. Sir Horace Rumbold 1920 yılında İstanbul’da yüksek komiser olarak göreve başlayıp, İngilizlerin çıkarlarını gözeterek hareket etmiştir. Aynı zamanda Rumbold, Millî Mücadeleye karşı düşmanlık ve nefret duyguları beslemekle birlikte saltanata sempati duyan bir kişiliktir.¹¹

Bu cemiyet Birinci Dünya Savaşı’nın hemen sonrasında yaşanan açlık ve sefaletin önüne geçmek, yardıma muhtaç olan kimsesiz çocukları, yaşlıları ve kadınları koruyup gözetmek, dul kadın ve yetimlere eğitim vermek amacıyla kurulmuştur. Rachelle Naar tarafından kurulan bu cemiyeti diğer Osmanlı kadın cemiyetlerinden ayıran özellik ise ilk kez yabancı bir kadın tarafından kurulup beraberinde cemiyete bağlı olarak İslam şubesinin açılmasıdır.¹²

5 Muhittin Eliaçık, “Hicaz’a Hac İçin Gelip Geri Dönmeyerek Dilencilik Yapan Afrikalı Dilenciler”, *Bir Kent Sorunu: Dilencilik Tebliğler Kitabı*, haz. Dr. Suvat Parin, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Zabıta Daire Başkanlığı, İstanbul 2008, s. 293.

6 *Age*, s. 294.

7 Sadık Sarısan, “Osmanlı Fukaraperver Cemiyeti’nin Fakirlik ve Dilencilikle Mücadelesi”, *Bir Kent Sorunu: Dilencilik Tebliğler Kitabı*, haz. Dr. Suvat Parin, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Zabıta Daire Başkanlığı, İstanbul 2008, s. 124.

8 Said Öztürk, “Osmanlı Devleti’nde Dilencilik’in Önlenmesi”, *Bir Kent Sorunu: Dilencilik Tebliğler Kitabı*, haz. Dr. Suvat Parin, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Zabıta Daire Başkanlığı, İstanbul 2008, s. 117.

9 Safiye Kıranlar, *Savaş Yıllarında Türkiye’de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2005, s. 302.

10 Naim A. Güler, “Osmanlı Devlet Nisânına Layık Görülen Yahudi Kadınlar”, <https://www.salom.com.tr/arsiv/haber-99041-osmanli-devlet-nisanina-layik-gorulen-yahudi-kadınlar.html>, [Erişim tarihi: 13.02.2022].

11 Salahi R. Sonyel, “İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold’un Türk Ulusal Akımına Karşı Tutumu”, *Belleten Türk Tarih Kurumu*, 58/221, (1994), s. 159-161.

12 Zehra Toska, “Beynelmilel Men-i Tese'ül İslam Şubesi ve Saadet Mektepleri”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, 229, (2003), s. 27.

Cemiyetin İslam Şubesi'nin başkanı Beyoğlu Mutasarrıfı Saadettin Bey, başkan vekili ise Bahriye Nezareti müsteşarı Enver Bey olarak belirlenmiştir. Cemiyetin kurucusu olan Madam Rachele Naar ise cemiyete dair tüm idari hakları elinde tutan daimî üye olarak kabul edilmiştir.¹³ Zabıtanın Mehmed Hulusi Efendi ise asli üyelerinden olup cemiyete katkısı olan önemli isimlerdendir. Yapılan hizmetlerin karşılığında Madam Rachele Naar'a şefkat nişanı ve bu cemiyetteki katkılarına binaen Mehmed Hulusi Efendi'ye de iftihar madalyası verilmesi uygun görülmüştür.¹⁴

Rachele Naar'ın öncülüğünde kurulan başka bir kuruluş olan Saadet Mektepleri'nin 30 Nisan 1337 (1918) tarihinde inşasına başlanmış, 30 Eylül 1337 (1918)'de ise mektepler resmen açılmıştır.¹⁵ Bu mektepler Hasköy, Beşiktaş ve Şişli olmak üzere üç yerde inşa edilmiştir. Anlaşılabacağı üzere Hasköy'de açılan ilk mektep Musevi çocukları için kurulmuştur. Beşiktaş'ta açılan mektep ise hem Musevi hem de Rum çocukları için faaliyete geçmiştir. 120-130 civarında talebeye hizmet veren bu mektep, söz konusu çocukları dilencilikten kurtarmıştır.¹⁶ Şişli'de inşa edilen mektep ise Müslüman çocuklar içindir. Bu müessesenin idaresi, lisana güçlü bir şekilde hâkim münevver bir Türk kadını olan Muazzez Hanım'a verilmiştir. Bu mektepler ile zor durumdaki çocuklara iki sene eğitim verilip onların iş istihdamına katkı sağlanması amaçlanmıştır. Bu suretle çocuklar tekrar dilenmeye tenezzül etmeyerek, çeşitli kurum ve kuruluşlarda çalışmaya başlayıp geçimlerini sağlayabilmişlerdir.¹⁷ Esasen bu okulların İtilaf Devletleri'nin yönlendirmesiyle kurulduğu açıktır. İlk olarak Musevi çocuklar için bir okul açılmış olması ardından Rum şubesinin kurulup en son İslam mekteplerinin açılması oldukça manidardır.¹⁸

Söz konusu *Saadet Yurtları* (Mektepleri) Birinci Dünya Savaşı'nın hemen akabinde açılan müesseselerdir. Bu yıllarda yaşanan zorlu süreci sadece cephedekiler değil, geride kalanlar da

13 Agm., s. 27.

14 Konuyla ilgili Beyoğlu mutasarrıfının Dahiliye Nezaretine yazdığı dilekçe ise şu şekildedir: “Beyne'l – milel Men'i Tese'ül Cemiyeti Saadet Mektepleri mü'essesesi Madam Raşal Nar'ın faal ve cevval bir himmet ve zihniyetle müddet-i vefireden beri gerek cem'iyet-i mebhûsanın ve gerek mezkûr mekteplerin i'tilâ-yı mevcûdiyet ve idâmet-i intizâm idâresine ibzâl-i mürûvet ve şefkat eylemekte cem'iyet-i beşeriyeye madâmü'l-hayât pek mücbel ve mükemmel bir anide-i nik nâmı bırakmış ve şu suretle maddeten ve manen [m...] 'azimiyeye nâ'iliyet şerefini kazanmıştır. Çünkü madam nar bu mü'esseler de yetim ve bi-vâye çırpıl zokaklar da sefil kalmış ve nân-pareye avuç açmış küçücük vatan yavrucaklarına ağuş-ı şefkat [...] açup pek çok yavruları o aşiyâne-i saadette perver-i şebâb etmekle mes'ûdiyet kazanmıştır binâ'en-'aleyh Madam Nar bu suretle teveccühât ve takdirât-i 'umûmiyeye mazhar olmuş vâliyü'l-ebed bu şerefi muhâfaza için de hasr-ı işgâl ve mesâ'i eylemekte bulunmuştur hükümetimizce şu teşebbüsât-ı ma'küle ve makûlenin her vech ile tensib ve takdîri bir emr-i aşikâr olacağından veya husûs-ı zi-rahm ve şefkat şevket-me'âb efendimizin d eböyle bir emr-i hayra rızâ-yı 'âli-i şehenşâhileri isticlâb edilmiş bulunacağından mezbûra Madam Raşal Nar'ın teşvik ve tergib-i mesâ'isi cihetiyle bir kıta ikinci şefkat nişâniyle ve maiyetinde gayret ve faaliyeti görülen Polis Hulusi Efendinin de gümüş liyâkat madalyası veyahud beşinci mecdî nişâniyle taltifi husûsuna müsaade-i 'alîyye-i nezâret-penâhileri müsterhamdır ol bâbda emr u fermân hazret-i men lehü'l-emrindir.”. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), DH.MKS., 61-43, 20. 03. 1337.

15 G. Zade Mehmet Tevfik, *Beyne'l-Milel Men'-i Tese'ül Cemiyeti İslam Şubesinin Saadet Yurtları Mecmuası*, (1337-1338), Bahriye Matbaası, vr. 15.

16 *Agy.*, vr. 23.

17 *Agy.*, vr. 23.

18 <https://www.cagdasdeveli.com.tr/kose-yazarlari/islam-subesi-ve-saadet-mektepleri-1.html> [Erişim tarihi: 22.02.2022].

açlık ve hastalıkla mücadele ederek sürdürmüştür. Savaşın yaratmış olduğu enkazı telafi etmek, yoksulluk ve açlıkla mücadele eden insanlara yardım etmek için girişimlerde bulunulmuştur. Konuyla ilgili olarak hükümet başta olmak üzere her kurum detaylı çalışmalar yapmıştır. *Saadet Mektebi* namıyla kurulan bu yurtlarda savaşın feci sonuçlarını bir nebze olsun gidermek adına imkanlarının el verdiği ölçüde insanların yaraları sarılmaya çalışılmıştır.¹⁹ Söz konusu kurumun başlıca gayesi; cins ve mezhepleri ayırmaksızın dünyadaki bütün kadınları birlik altında toplamak ve büyük savaşın sebep olduğu kötülükleri yok etmek şeklinde belirlenmiştir. Bunun için ilk olarak sıkıntılı olayları tespit ve tahlil etmek, ikinci olarak mutluluğa kavuşmak için topluluğun en aşağı tabakasında bulunan kişileri hisse sahibi yapmak ve saadete ulaşabilmesi için bu vasıtaları arttırmaktır. Bu kurumlarda “usul teorilerle uğraşmak yerine hemen tatbikata geçip basitten karmaşığa, fertten aileye doğru gidilmesi amaç” edinilmiştir. Ayrıca bu yurtlarda ihtiyaçların darülacezelerde, gençlerin numune mekteplerinde, kadınların da ziraat müesseselerinde istihdamının sağlanması için çalışmalar yapılmıştır.²⁰

Kaynaklarda Saadet Yurtları'ndan zaman zaman mektep olarak söz edildiği gözlemlenmiştir. Karışıklığa mahal vermemek adına konuya burada değinmek yararlı olacaktır. Her şeyden önce Saadet Yurtları için mektep ifadesi kullanılırken mektep kelimesi en geniş anlamda düşünülmüş ve anlandırılmıştır. Zira bireylerin öğrenme süresinin hayat boyu devam edeceği düşünülmüştür. Bu yüzden zavallı ve yardıma muhtaç kişilerin acı tecrübelerini bir kenara bırakıp Saadet Yurtları'ndan adeta bir mektep gibi istifade edecekleri, bir eğitim-öğretim atmosferi sunulmuştur.²¹

Saadet Mektebi müdürü Mehmet Celal Bey ve çalışanları mektebin amaçlarına ve faaliyetlerine ışık tutması amacıyla bir mecmua hazırlanmasına karar vermiş ve bunun üzerine *Saadet Yurtları* isminde siyasî, ilmî, edebî ve fennî bir dergi çıkartılması için ruhsat talebinde bulunulmuştur. Mehmet Celal Bey ve çalışma arkadaşlarının bu talebi devletçe uygun bulunmuştur.²²

2. Saadet Yurtları Mecmuası

Saadet Yurtları Mecmuası 1918-1919 tarihleri arasında yayın hayatına başlayan bir dergidir. Yazarı, hazırlayanı ve düzenleyeni G. zade Mehmet Tevfik Efendi'dir.²³ Mehmet Tevfik Efendi, meşrutiyeti savunan, bu uğurda defalarca kez tutuklanan gazeteci ve yayıncı kimliğiyle sesini duyuran önemli bir fikir adamıdır. Namık Kemal'in ve Şinasi'nin düşünce yapısından etkilenen Mehmet Tevfik Efendi, matbaacılık alanında yaptığı yeniliklerle ün salmıştır. İlk fikir dergisi, ilk kadın dergisi, ilk antolojik edebiyat tarihi kitabı, ilk resimli takvim ve kadın takvimi gibi eserler

19 *Saadet Yurtları Mecmuası*, vr. 8.

20 *Agy.*, vr. 9.

21 *Agy.*, vr. 8.

22 BOA. DH. MKT., 1277-34, 12.07.1336 (12 Temmuz 1920).

23 *Saadet Yurtları Mecmuası*, vr. 1.

onun yayıncılığının eseridir. Batı matbaasının gelişmelerini yakından takip eden Mehmet Tevfik Efendi, modern matbaanın kuruluşuna büyük ölçüde katkı sağlayan kişi olmuştur.²⁴

Bahriye Matbaası'ndan çıkan derginin ilk sayfasında yayın amacına yer verilmiştir. Müellif Birinci Dünya Savaşı'nın yıkıcı sonuçlarına maruz kalanlara seslenerek, bu hayatta mevki sahibi olunması için çok çalışılması gerektiğini belirtmiştir. Bu dergi ayrıca bütün insanların yardım çığlığını duyup, onların sesine kulak verip destek olmak için yazılmış olan bir düşünce dergisidir.²⁵

Saadet Yurtları dergisinin ilk sayfalarında İslam Şubesi'nin tüzüğüne yirmi bir madde hâlinde yer verilmiştir. Burada İslam Şubesi'nin açılma amacı, hedefleri, idari biçimi, faaliyetleri, maddi kaynakları gibi hususlara yer verilmiştir. Burada kuruluş amaçları arasında geçimini sağlamak için dilenmeye mecbur olan çocuklar, kadınlar ve ihtiyarlara usul çerçevesinde yardım etmek; çalışmaktan ziyade dilencililiği kolay bulan tembeller, menfaatleri maksadıyla çocuklarını dilencililiğe sevk eden ahlâk düşkününü akrabalar, diğerlerinin çocuklarını kiralayarak dağınık bir hâlde sokaklarda dilencilik ettirenlere ve dilenenlere mani olmak; savaşın kamusal ahlâk üzerine etki bıraktığı ahlâksızlıkla çocuklarını ve kadınları fuhşa sevk edenlerin engellenmesi yer almaktadır.²⁶ Bununla birlikte yine hedefleri arasında dilencililiğe yöneltilen çocukların gece gündüz her zaman gönderilebileceği çocuk evi, hasta ve evsiz ihtiyarların sevk edileceği bir düşkünler evi, genç kızlar ve ailesiz genç kadınların kullanabileceği bir bina tesis edilmesi de yer almaktadır. Dilencilikten kurtarılan ufak çocukları korumak, hastaları bulunması dolayısıyla evlerini terk edemeyenlerle çalışamayacak derecede hasta olanlara ve kadınlara evlerinde çalışabilecekleri bir iş imkanlarının sağlanması da hedefler arasında yer almaktadır. Bunun yanı sıra mektebe devam etmeleri mümkün olmayan veya hiçbir mesleğe sahip olmayan çocuklara işlerini icra edebilmeleri maksadıyla gerekli olan malzemeleri tedarik için sermaye verilmesi; lüzumlu gördüğü anlarda bilhassa hastalık veya kutsal günler dolayısıyla dilencililiği terk eden ve iş yapamayan hastalara para yardımı yapılması; sara hastalığından ötürü iş yapamayanlara sağlık heyeti tesis edilmesi gibi maddeler de yer almaktadır.²⁷

Cemiyetin yönetimi hakkında da bilgileri ihtiva eden bu tüzüğe göre; kurucu sıfatıyla yer alan Rachelle Naar'ın seçime gerek olmadan idare müdürü ve idare heyeti üyesi olması; cemiyetin senede bir sefer toplanacak olan umumi heyet tarafından 9 üye tarafından idare edilmesi; söz konusu heyetin içinden biri reis, ikisi reis vekili, biri kâtip, biri de muhasebe işleriyle ilgili olması kararlaştırılmıştır. Ayrıca cemiyet reisinin davetiyle ayda bir defa idare meclisinin toplanması, bir aylık icraata dair rapor sunulması ve yardım tekliflerinin mütalaa edilmesi; her toplantıda yapılan müzakerelerin kayda geçirilmesi ve bu kaydın bir sonraki toplantıda reis tarafından imzalanması; cemiyet şubesi

24 Nuri Yavuz ve Abdullah Kara, "Bir Fikir ve Siyaset Adamı Olarak Ebüzziya Mehmed Tevfik Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir Çalışma", *Bellek/Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Dergisi Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1(1), (2019), s. 45.

25 *Agy.*, vr. 2.

26 *Agy.*, vr. 3-6.

27 *Agy.*, vr. 4.

bulunduğu Beyne'l-milel Merkez Heyeti ile bulunacak ve onun bulunduğu yararlar ve ayrıcalıktan yararlanacak olduğu için %10'u Beyne'l-milel Merkez Heyetine gönderilmesi belirtilmiştir.²⁸

Cemiyetin gelirleri ise üyelerinin taahhüdü, her türlü para veya eşya yardımı; üçüncü olarak hükümet ve hususi şirketler tarafından verilecek aidattan oluşacak şekilde belirlenmiştir. Bununla birlikte cemiyetin gelirlerinin Osmanlı Bankası'na yatırılması kararlaştırılmıştır. Kurumun feshi hâlinde ise topluluğun varlığının umumi heyetin kararıyla İslam Yardım Cemiyetine devredilmesi kararlaştırılmıştır.²⁹ Zikredilen bu hususlar 19 Eylül 1920 tarihinde Beyoğlu'nda bir otel santralinde toplanan umumi heyet tarafından tasdik edilmiştir.³⁰

Derginin ilerleyen sayfalarında okuyucuları Saadet Yurtları hakkında aydınlatmak amacıyla bu kuruluşların gayelerine sıklıkla değinilmiştir.³¹ Buna göre:

1. Cemiyetin amacı ne olursa olsun her kaydı kabul edip kişiye yardımcı olmak, iş bulmak, kocasıyla birlikte çocuklarına ve dolayısıyla kendisine maddi ve manevi mutlu etmenin yolunu öğreten müesseselerdir.
2. Umumi harpten kaynaklanan şeyleri göstermek ve önlemek bu topluluğun elindedir.
3. İnsanların refah ve mutluluğunu incelemek, eleştirmek ve bilhassa tatbik eden topluluktur.
4. Her genç kızın veya kadının ilim ve irfanını, terbiyesini öğreten yerdir.
5. Kadınlara her zaman iş bularak onları sefaletten kurtaran yurttur.
6. Her ne sebeple olursa olsun sıkıntılı olan genç kız ve kadınları koruyan ve yardım eden merkezlerdir.
7. Fuhuştan uzaklaşıp tövbe edenlerin hayır ve güzellikleri görebilecekleri yerlerdir.
8. Fertlerin aileleri, topluluğun ve dolayısıyla bütün insanların huzur ve refahına, olgunlaşmasına hizmet edecek surette kadınlığın yüce fedakârlığının ulaşacağı yerlerdir.
9. Kadınların faydaları ile beraber hukuk ve vazifelerini tayin eden ve sınırlandıran hâllerini gösteren heyettir.
10. Gerek insanlar ve gerekse onları sevk eden hareketleri olan olayların husumet ve kıskançlık gibi kötü hisleri öğreten mekteplerdir.
11. Mutluluğu seçmek için herkesin müracaat edebileceği bir şefkat yuvasıdır.

Yukarıda yer alan maddelerden anlaşıldığı üzere Saadet Yurtları; Birinci Dünya Savaşı nedeniyle sefalete düşüp dilenmek zorunda kalan herkesin bakımını üstlenen bir nevi sosyal hizmetler kurumudur. Bu kuruluşlar kişinin sosyo-ekonomik durumunun ne olduğunu gözetmeksizin her genç kızı ve kadını koruyup kollamak, onlara yardım etmek, kamusal alanda istihdamını sağlamak, eğitim vermek, maddi ve manevi hayat kalitesini yükseltmek gayesindedir. Ayrıca psikolojik olarak yıkılmış, bunalıma girmiş, ezilmiş genç kız ve kadınları uygun tedavi yöntemleriyle eski sağlıklarına kavuşturan da merkez olması da öngörülmüştür.

28 Agy., vr. 5.

29 Agy., vr. 5.

30 Agy., vr. 3-6.

31 Agy., vr. 7-9.

Kadın haklarını korumakla birlikte fuhuş yolu ile hayatta kalmaya çalışan kadınlara yegâne yuva olmayı amaçlamıştır. Son maddeden anlaşıldığı üzere kurum sadece kadınlara ve çocuklara değil aynı zamanda yardıma muhtaç olan her kişiye kapısının açık olduğunu belirtmiştir.³²

Saadet Yurtları Mecmuası'nın yazarlarından olan Mehmet Zeki Bey Osmanlı topraklarında bu mekteplerin önemi hakkında bir yazı kaleme almıştır. Bu yazıda, bu kurumların insanın fitri iki ihtiyacını karşılaması yani umumi savaşta hayatını kaybeden erkeğin geride bıraktığı kadınlara yardım etmesi ve savaş mağdurlarına yardım eli uzatmasından ötürü önemli olduğunu vurgulamıştır. Ancak umumi sefaletle karşı tam olarak çare olamayacaklarının da altını çizmiştir.³³

Mecmuada bazı çocukların ve kadınların yaşamış oldukları sefil hayat, psikolojilerinde derin izler bırakmış olduğundan bu kuruma pek uyum sağlayamadıklarından, bu yüzden de mektepten kaçtıklarından söz edilmektedir. Bu yoksul kimselere şiddetli soğuğa ve açlığa nasıl tahammül edebilirsiniz diye sorulduğunda ise; “Rüzgârdan başka yemeği, güneşten başka saracı, semadan başka çatıya tahammül etmeyip ne yapayım” şeklinde karşılık vermişlerdir.³⁴

Uluslararası Dilenciliği Men Etme Cemiyeti'nin İslam Şubesi'nin hizmetlerine Tevhid-i Efkâr gazetesinin 13 Teşrin-i Sâni 1337 (1919) 155 – 3183 numaralı nüshasında da yer verilmiştir. Gazetede yer alan Beyoğlu Mutasarrıfı Sadettin Bey'in beyanâtı şu şekildedir:

Eskiden Müslüman zenginler bir tür yardım ve dayanışma temini için servetlerinin büyük bir kısmını hayra ve iyilik için farklı tarzda olan vakıflara tahsis ederek din ve millete faydalı olmuşlardı. Bugün zenginlerimizin hayırseverliğine başka bir şekilde ihtiyaç duyulmaktadır. Bilhassa dindaşlarımız arasında fakirlik ve sefalet o kadar hazin sonuçları görülmektedir ki bunun tamiri ancak yine milletin ve dindaşlarımızın omuzlarındadır. İslam şubesinin beğenilen prensibi şudur: Memnun bir şekilde aldığımız habere göre Beyoğlu sancağında tesis edilen uluslararası dilenciliği menetme cemiyetinin İslam şubesi mütarekeden sonra sokaklarda gittikçe artan fakirlik ve sefalet içinde yaşayan Müslüman çocuklarının kurtarılması için çalışılması gerekmektedir. Cemiyetin bu beğenilen mesaisiyle bir aydan beri Şişli'de fakir Müslüman çocuklarının sokaklardan toplatılıp kendilerine maaş verilmesi, eğitimlerinin sağlanması adı altında Saadet Mektebi açılmıştır. İstanbul'da bu yolda birçok hayır kurumları mevcuttur. Hayatlarını dilenmekle geçiren yüzlerce Müslüman çocuğun yetim evi ve Darülaceze'den başka bir yerinin olmaması pek hazindir. Araştırmalarımıza nazaran memleketin birçok zenginleri gerek dilenciliği menetme cemiyetinin gerekse Saadet Mekteplerinin açılmasına teşvik ve yardımlarından geri durmamışlardır.³⁵

Saadet Mecmuası'nda sürekli olarak cemiyet üyelerinin yardım çağrılarına yer verilmesi ihmal edilmemiştir. Bu çağrılar sonucunda hayırsever vatandaşlar, devlet ricali, diğer kurum ve kuruluşlar cemiyete yardımda bulunmuşlardır. Örneğin; Bahriye Nezareti cemiyet için her

32 Agy., vr. 7.

33 Agy., vr. 10-11.

34 Agy., vr. 19.

35 Agy., vr. 22-23.

birinden 25 adet olmak üzere yatak, yorgan, karyola ve yastık gibi ihtiyaçları karşılamıştır. Mektebin bulunduğu semtte yaşayan Müslümanlar ise ayda bir kuruşluk yardım yapmayı kabul etmişler, bu yardımların karşılığında makbuz senetlerini almışlardır.³⁶ Şişli Saadet Mektebi'nin oluşturduğu iâşe kurumuna önde gelen cemiyetlerden olan Hilâl-i Ahmer de maddî ve manevî destek olmuştur. Hilal-i Ahmer üyeleri bir adet yemek ocağını cemiyete bağışlamışlardır.³⁷

Sonuç

Mondros Mütarekesi sonrası İstanbul'da Yahudi asıllı Amerikalı bir hanım olan Rachelle Naar tarafından kurulan Beyne'l-Milel Men'i Tese'ül Cemiyeti şehirde dilencililiğin önlenmesi için kurulmuş olup, cemiyet üyeleri özellikle çocuk dilencililiğinin önüne geçilmesi için faal olarak çalışmalarını sürdürmüştür. Cemiyet sadece dilencilikle mücadele etmekle kalmayıp çocukların ve kadınlarını eğitimi sağlamak amacıyla çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bu doğrultuda Madam Naar öncülüğünde Saadet Yurtları adıyla İstanbul'un çeşitli semtlerinde mektepler kurulmuştur. Bu kurumlarda din ve mezhep farkı gözetmeksizin sokaklardan toplanan, aç, sefil çocuklara ve kadınlara gerekli eğitim verilerek, uygun olan işyerlerinde istihdamına katkı sağlanması amaçlanmıştır. Dolayısıyla çocukların ve kadınların tekrar sokaklara düşüp dilenmesinin önüne geçilmesi hedeflenmişti. Ancak Saadet Yurtları'nın hedefi sadece çocuklar ve kadınlar değildi. Dilenmek zorunda kalan yaşlılar da Saadet Yurtları'nın hitap ettiği kitle arasında yer almaktaydı. Cemiyet, ailesi tarafından sahip çıkılmayan ve yardıma muhtaç olan yaşlılara sahip çıkıp tüm bakımlarını üstlenmiş ve onlara daha iyi koşullarda bir yaşam bağışlamayı gaye edinmiştir.

Osmanlı Devleti hemen her dönemde dilencililiği kontrol altına almaya çalışmış olup belirli sınırlar dâhilinde yardıma muhtaç olan kişilerin de dilenmesine karşı çıkmamıştır. I. Dünya Savaşı öncesinde dilencililiği azaltmak için çeşitli uygulamalar ortaya koyan, kimsesiz, yetim ve öksüzlere yardımını esirgemeyen devlet ricali, bu konudaki sosyal yardım politikalarını savaş ortamının getirdiği zorlu şartlarda dahi gerçekleştirememiştir. Eldeki kaynakların tükenmesi bir yana, çekirge istilalarının getirdiği kıtlıkla birlikte yaşanan açlık, salgınlar, doğal afetler, cephe ve cephe gerisindeki kayıplar mevcut olan en iyi şekilde kullanmayı zorunlu hâle getirmiştir. Sonuç olarak; İngiliz komiser Rumbold'un eşi olan Amerikalı Musevi asıllı bir kadının savaş döneminde Anadolu'ya gelip cins ve mezhep ayrımı gözetmeksizin muhtaç halka yardım etmesi de devletin içinde bulunduğu umutsuz durumun ve acizliğinin en büyük göstergesi olarak değerlendirilebilir.

36 Agy., vr. 24.

37 "Leffen takdim huzûr-ı 'âlileri kılınan bir kıta nizâmname ve programdan istidlâl buyurulacağı üzere sokaklar da aç ve çıplak dolaşarak zill-i tese'ül ve fahşâ irtikâb etmekte olan evlâd-ı vâfi (evlad dahi) toplayarak taht-ı himâye ve terbiyesine almak üzere beyne'l-milel bir surette teşekkül ile vücûda getirdiği Şişli de Saadet mektebinde i'âşe ve iyâne(iane) eylemekte bulunduğu şimdilik otuzu mütecâviz [...] miktarı tezâyüd eylemekte olduğu mesâ'i-i hayriye ve insâniyesine her taraftan yardım görmekte bulunan Beyne'l-milel men-i tese'ül cem'iyyeti islâm şubesi için zir-i idâre-i 'aliyyelerinde olan Hilâl-i Ahmer cem'iyyet-i muhteremesinden de bir lütf-i mahsûs telakki etmek üzere mevcûdu istihbâr kılınan bir aded yemek ocağının i'tâsıyla cem'iyyet-i muhteremelerinin 'âlem-i insâniyete karşı göstermekte olduğu mü'esser lütfundan bu cem'iyyet-i hayriyenin de vâye-mend-i mübâhât buyurulması esbâbının istikmâlini ma'a'l-ihitârâm ricâ eyleyim efendim hazretleri." Fi 29 Teşrin-i sâni sene 1337, Beyne'l-milel Men 'i – Tese'ül Cemiyeti İslâm Şubesi Re'isi Beyoğlu Mutasarrıfı. BOA. HR. İM., 59-21, 28. 10.1340 (29.11.1921).

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

BOA. DH. MKT., 1277-34, 12.07.1326.

BOA. DH.MKS., 61-43, 20. 03. 1340.

BOA. HR. İM., 59-21, 28. 10. 1340.

Yazma Eser

Mehmet Tefvik, G. Zade, *Beyne'l-Milel Men '-i Tese'ül Cemiyeti İslam Şubesinin Saadet Yurtları Mecmuası*, Bahriye Matbaası, nr. 1338, vr. 2-15.

Kitap ve Makaleler

Eliaçık, Muhittin, “Hicaz’a Hac İçin Gelip Geri Dönmeyerek Dilencilik Yapan Afrikalı Dilenciler”, *Bir Kent Sorunu: Dilencilik Tebliğler Kitabı*, haz. Dr. Suvat Parin, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Zabıta Daire Başkanlığı, İstanbul 2008, s. 291-305.

Kıranlar, Safiye, *Savaş Yıllarında Türkiye’de Sosyal Yardım Faaliyetleri (1914-1923)*, (Yayımlanmış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul 2005.

Özcan, Tahsin, “Osmanlı Toplumunda Yetimler ve Eytam Sandıkları”, *Bir Kent Sorunu: Dilencilik Tebliğler Kitabı (18-19 Ekim 2008)*, haz. Dr. Suvat Parin, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Zabıta Daire Başkanlığı, İstanbul 2008, s. 133-146.

Özgün, Cihan, “Osmanlı Devleti’nin Son Zamanlarında Çocuk Dilenciler Sorunu”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi Journal of Modern Turkish History Studies*, XVI/33, (2016), s. 25-60.

Öztürk, Said, “Osmanlı Devleti’nde Dilencilik’in Önlenmesi”, *Bir Kent Sorunu: Dilencilik Tebliğler Kitabı*, haz. Dr. Suvat Parin, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Zabıta Daire Başkanlığı, İstanbul 2008, s. 109-122.

Sarısaman, Sadık, “Osmanlı Fukaraperver Cemiyeti’nin Fakirlik ve Dilencilikle Mücadelesi”, *Bir Kent Sorunu: Dilencilik Tebliğler Kitabı*, haz. Dr. Suvat Parin, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Zabıta Daire Başkanlığı, İstanbul 2008, s. 123-132.

Sonyel, Salahi R., “İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold’un Türk Ulusal Akımına Karşı Tutumu”, *Bulleten Türk Tarih Kurumu*, 58/221, (1994), s. 159-184.

Toska, Zehra, “Beynelmilel Men-i Tese’ül İslam Şubesi ve Saadet Mektepleri”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, 229, (2003), s. 25-31.

Tuna, Korkut, Suvat Parin, Kent Yaşamı ve Dilencilik, “İstanbul Dilencileri Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma”, *Bir Kent Sorunu: Dilencilik Tebliğler Kitabı (18-19 Ekim 2008)*, haz. Dr. Suvat Parin, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Zabıta Daire Başkanlığı, İstanbul 2008, s. 147-158.

Ulu, Cafer, “I. Dünya Savaşı ve İşgal Sürecinde İstanbul’da Yaşanan Sosyal ve Ahlaki Çözümle (1914 – 1922)”, *Tarih Dergisi*, 58, (2013/ 2), s. 87-129.

Yavuz, Nuri, Kara, Abdullah, “Bir Fikir ve Siyaset Adamı Olarak Ebüzziya Mehmed Tefvik Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir Çalışma”, *Bellek/Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Dergisi Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1(1), (2019), s. 45-52.

Elektronik Kaynaklar

Güleryüz, Naim A., “Osmanlı Devlet Nişanına Layık Görülen Yahudi Kadınlar”, https://www.salom.com.tr/arsiv/haber-99041-osmanli_devlet_nisanina_layik_gorulen_yahudi_kadinlar.html, [Erişim tarihi: 13.02.2022].

<https://www.cagdasdeveli.com.tr/kose-yazarlari/islam-subesi-ve-saadet-mektepleri-1.html>, [Erişim tarihi: 22.02.2022].

EKLER

Ek 1. *Beyne'l-milel Men-i Tese'ül Müessesesi-i Hayriyesi İslam Şubesinin Nizamnamesi*

Madde: 1 – Dersaadette Saadet Mektebi “Men-i Tese'ül Kısmı” İslam Şubesi tesis edilmiştir.

Madde: 2 – Cemiyetin maksadı: Evvela Teayyüş için çalışmaya adem-i iktidar, fakr-ı teşkilat-ı bedeniyye noksanı hasebiyle tese'üle müracaata mecbur olan çocuklar, kadınlar ve ihtiyarlara fenni bir usul dairesinde ve muntazam bir kaideye tevfikân muavenet etmek.

Saniyen: Ahalinin fukaraperverliğinden istinade ile

Hasta veyahut son derece ihtiyaç halinde görünerek,

Çalışmaktan ziyade tese'ülü kolay bulan tembelleri,

Cer-i menfa'at maksadıyla çocuklarını tesseül sevk iden ahlâk düşkünü akrabâları.

Diğerlerinin çocuklarını icâr ile alarak celb-i merhamet için pejmürde bir hâlde sokaklarda tesseül itdiren mesâilleri men' itmek.

Sâlisen – Harbin ahlâk-ı 'umûmiye üzerine 'âriz itdiği sui ahlâk dolayısıyla çocuklarını fuhuşa sevk idenlerin güvenden men' idilmesi.

Madde: 3 – Her ne sûretle ve her nev' tedâbir ile cem'iyet bu makâsıdını temîn idebileceğini görür ise o tedâbiri ittihâz idecektir.

Evvelen – hükümet ve cemâ'at-i islâmiye kavâsının müdâhale ve mu'âvenetiyle.

Sâniyen – Sadaka ve mu'âvenet malı idâresi tesisi ve bilâ mesken veyahud tesseülde görülen veyahud bilâ mesken etfâl-i metrûkenin geceli gündüzlü her an gönderilebileceği bir dârü'l-etfâl, 'alif

Madde: 6 – Müstekrah veyahud sarı hastalığa ibtilâdan dolayı iş tedârik idemeyenlere mu'âvenet-i tibbiye icrâ itmek üzere bir heyet-i sıhhiye tesis idilecektir.

Madde: 7 – Men'-i tesseül islâm şu'besi bir cem'iyet şeklinde teşekkül itmiş olduğundan senevi bir meblağ mu'ayyen virenler şerik olacaklardır. İşbu taksit-i senevi herkesin arzusuna göre olmak üzere mikdarı gayr-ı mu'ayyendir. Kendi hisse-i mesabelerini i'tâdan başka 25 şerik kayd itdirenlere hâmi ve def'aten 250 lira-yı osmani virenlere <<A'zâ-yı vâhibe>> ve hidemât ve i'ânât fevkaladede bulunan a'zâlara dahi <<a'zâ-yı men'ime>> nâmı virilecektir.

Madde: 8 – İşbu cem'iyet senede bir kere ictimâ' edecek olan heyet-i 'umûmiye tarafından müntehab dokuz a'zâyı hâvi bir heyet-i idâre tarafından idâre idilecektir. Bunlar içlerinden birini reis ikisini reis vekili birini kâtib ve birisini muhâsib intihâb ideceklerdir.

Madde: 9 – İşbu cem'iyetin müessisi sıfatıyla madem râşil nedir bilâ intihâb heyet-i idâre a'zâsı olacağı gibi bi'l-cümle idâri hukûku hâiz müdir-i idâre dahi olacaktır.

Madde: 10 – Reisin da'vetiyle lâ akıl bir kere meclis-i idâre 'akd-i ictimâ' idecektir ve müdir-i idârenin bir aylık icrâatına dâir raporunu ve kendüsüne vâki' olacak tekâlif-i nâfi'ayı tedkik idecektir. Müdir-i idârenin göstereceği lüzum üzerine her iki ictima'm 'âdi arasında reisin da'vetiyle bir ictimâ' fevkalade icrâ olunacaktır.

Madde: 11 – İşbu heyet-i vezâifini mecânen icrâ idecektir.

Madde: 12 – Her ictimâda müzâkeresi zabta geçecek ve işbu zabıt ikinci ictimâ'da ba'de'l-karâe ve tasdik reis tarafından imzâ olunacaktır.

Madde: 13 – Cem'iyet şu'besi bulunduğu beyne'l-milel heyet-i merkeziye ile münâsebât-ı dâimede bulunacak ve anın hâiz bulunduğu bi'l-cümle menâfi' ve imtiyâzâtıdan istifâde edecek ve vâridât-ı hâsilasının bu emniyenin temini için yüzde onunu beyne'l-milel heyet-i merkeziyeye irsâl eyleyecektir. İctimâ'âtında bulunmak üzere heyet-i merkeziyeye iki a'zâ i'zâm idilecek ve bunlar bi'l-fi'il heyet-i merkeziye a'zâsı meyânına dâhil olacaktır.

Madde: 14 – Cem'iyetin vâridâtı:

Evvelen: A'zâlarının ta'ahhüdât-ı senevîyelerinden

Sâniyen: Her nev' ve eşya teberru'âtından

Sâlisen: Hükümet ve husûsi şirketler tarafından virilecek 'aidâtdan

Râbi'an: Virilecek misâfire, konser vesâir hâsilâtından 'ibâretidir.

Madde: 15 – Cem'iyetin bi'l-cümle vâridâtı bank-ı Osmani'ye tevdi' olunacaktır.

Madde: 16 – Heyet-i idâre her mahalde ihtiyac-ı mahalliyeye göre vazifeleri ta'yin ve tahdid idilecek şu'ubât heyet-i idâreleri teşkil idecektir.

Madde: 17 – Evvelce heyet-i idârenin ma'lûmât ve muvâfakatı istihsâl olunmadan hiçbir nev' neşriyâtda bulunamayacaktır.

Madde: 18 – Heyet-i 'umûmiye bi'l-cümle a'zânın ictimâ'ıyla teşekkül ider ve senede bir kere ictimâ' ider ve heyet-i idâre raporunu ve hâl ve mevki' mâddi ve ma'nevisini tedkik ider hesâbâtı tasdik ve heyet-i cedîde-i idâriye intihâb ider.

Madde: 19 – Haliyle ibkâsı mecburu olan 9'uncu maddesinden gayrisini heyet-i idârenin teklifi üzerine ta'dil ider. Fakat bunun için fevkalade olarak heyet-i 'umûmiyenin ictimâ'ı lazımdır. Heyet-i 'umûmiyenin nizâmen teşekkülü için a'zâ-yı 'umûmiyenin lâ akıl rub'u hâzir bulunmalıdır. Bu hâsil olmadığı halde on beş gün zarfında yeni bir ictimâ'a da'vet olunub bunda hâzir bulunan a'zâların mikdarı ne kadar bulunur ise bulunsun mukarrerâtı vâcibü'l-icrâdır.

Madde: 20 – Cem'iyetin feshi için toplanılan heyet-i 'umûmiye a'zânın nısfı mikdarında olacaktır. Bunların arası re'y hafiy sûretinde toplanılacak ve vâcibü'l-icrâ olmak için a'zâ-yı mevcûdenin üçde ikisinin re'yi bulunmak şarttır.

Madde: 21 – Şirketin feshi halinde cem'iyetin mevcûdâtı heyet-i 'umûmiye kararıyla islâm mu'âvenât cem'iyetinin bir veya birkaçına devr idilecektir.

Kaynak: Mehmet Tevfik, G. Zade, *Beyne'l-Milel Men'-i Tese'ül Cemiyeti İslam Şubesinin Saadet Yurtları Mecmuası*, Bahriye Matbaası, nr. 1338, vr. 6.

ISLAMIC BRANCH OF BEYNE'L-MILEL MEN-I TESE'UL COMMUNITY (INTERNATIONAL ANTI-BEGGING SOCIETY) AND THE ACTIVITIES OF SAADET (FELICITY) DORMITORIES

Ayşen MÜDERRİSOĞLU*

Beggary was a pressing social problem for Ottoman society as for other parts of the world. The Ottoman state officials always felt obliged to take care of their subjects, who were in need, homeless, sick, and desperate. Among the beggars were children deprived of parental protection as well as women and the elderly. The state took the necessary precautions to provide better opportunities for these people and to prevent them from begging. Some charity organizations, too, joined this quest to fight beggary. The Second Constitutional Period, in specific, witnessed the institutionalization of charity work around pioneering individuals. After the devastation of World War I, poverty and desperation increased in the Ottoman Empire. Both Muslims and non-Muslims provided support for the needy people without regard for their gender or sect. However, Ottoman subjects were not the only ones who lent their hand to the people left in destitute. There were also foreign philanthropists, who organized or sometimes managed charitable organizations for the poor in the Ottoman Empire.

One such philanthropist was an American Jewish woman named Madame Rachell Naar, who founded both the Islamic Branch of Beynel-milel Men-i Tese'ül Cemiyeti (Islamic Branch of International Anti-Begging Society) and Saadet Yurtları (Felicity Dormitories) in order to protect children, women and the elderly on Ottoman lands. This paper will discuss the characteristics, purpose, scope, and activities of this society, which constituted the first example of an institution in the Ottoman Empire established by a foreign woman.

The first part of the study describes the establishment and the management of the International Anti-Begging Society and Felicity Dormitories. Here it is seen that Madame Rachelle Naar, who was also the wife of the British High Commissar Sir Horace Rumbold, established the aforementioned community in order to protect the orphans, unattended elders and women. After World War I, the number of people in destitute in the Ottoman Empire had increased and Madame Rachelle Naar felt compassion for them. The first part also examines the Felicity Dormitories

* Assist Prof., Yeditepe University, Department of History, Istanbul / Turkey, aysenmuderrisoglu@gmail.com, ORCID 0000-0001-8873-4225

founded by Madame Rachele Naar. It is seen that these dormitories (or schools) were established for both Muslim and non-Muslim subjects of the empire in order to save children from begging. These institutions intended to train these children as future workforce, which would, hopefully, save them from beggary for good.

The Journal of Felicity Dormitories constitutes the second part of the paper. This journal, which was managed, prepared and organized by the constitutional monarchist Mehmed Tevfik Efendi, echoed the cries of the poor, who were harmed by the devastating effects of World War I. The main significance of this journal, however, resided in its role as the public branch of the International Anti Begging Society. It published important documents allowing us to draw accurate information about the society. For example, it contained its main charter, which laid out its aims and goals. Accordingly, the main aim was to save children from begging and to attend to the needs of desperate women and the elderly. The charter also shed light on the staff involved. According to the charter, Madame Naar would be the general administrator and the society would be managed by a board of nine members. Moreover, the charter contained details about the organization scheme as well as monetary regulations. Finally, it included information about the main aims of the Felicity Dormitories, namely to give a shelter to destitute women, or to educate them.

Beggary was a social problem which the Ottoman Empire tried to keep in check for centuries. Due to the devastating effects of World War I, however, the empire lost control of its ability to contain increased poverty and social desperation. In this regard, Madame Naar's work was significant as the first women's organization in the Ottoman Empire founded by a foreign woman in order to help the destitute and poor. This paper, hence, aims to examine its foundation process, aims, and legislation.

II. MEŞRUTİYET'TEN SONRA İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN KÜLTÜR POLİTİKALARI ÇERÇEVESİNDE MİLLİ KÜTÜPHANELER PROJESİ: İZMİR VE KONYA MİLLİ KÜTÜPHANELERİ*

THE NATIONAL LIBRARIES PROJECT IN THE FRAMEWORK OF THE
CULTURAL POLICIES OF THE İTTİHAT AND TERAKKİ AFTER THE
SECOND CONSTITUTIONAL ERA: İZMİR AND KONYA NATIONAL
LIBRARIES

Nisa ÖKTEM**

Öz

İttihat ve Terakki'nin kütüphanecilik faaliyetleri dolayısıyla başlattığı, milli kütüphane adı verilen bir dizi şehir kütüphanesi kurulmuştur. Bu çalışmada, geliştirilen şehir kütüphanesi politikaları, basın ve yayına intikal etmiş gazete haberleri ve belgeler üzerinden değerlendirilerek söz konusu politikanın 1910'lu yıllardan 1920'li yıllara kadar olan serüveni incelenecektir. Milli kütüphane kavramı ilk defa İttihat ve Terakki döneminde kullanılmıştır. Bundan önce genellikle İstanbul merkezli olmak üzere umumi kütüphane adı altında bir milli kütüphane denilebilecek ve ülkede neşredilen kitapları derleme ve toplama görevini üstlenecek bir merkezi kurum oluşturulmaya çalışılmıştır. Ancak bu kurum Bayezit Devlet Kütüphanesi ile sınırlı kalmıştır. Fakat İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu politikayı bütün Osmanlı şehirlerinin önde gelen merkezlerine yaygınlaştırmak amacıyla milli kütüphane adı altında bir dizi kütüphanenin kurulması için teşebbüslerde bulunmuştur. Bu teşebbüslerin sonucunda İzmir, Konya, Trabzon, Eskişehir gibi önemli kent merkezlerinde ilk defa milli kütüphane adıyla kütüphaneler kurulmuş ve bu çerçevede basına intikal eden haberlere göre 1910'lu yılların başından itibaren çeşitli basın organlarında milli kütüphanelere dair haberlerin yayımlandığı tespit edilmiştir. Bu şehirlerde kütüphane kurma girişimlerinden sadece İzmir'deki başarılı olmuştur. 1912 senesinde kurulan İzmir Milli Kütüphanesi günümüze kadar gelmiştir. 1916 senesinde Konya'da kurulan milli kütüphane ise şimdiki Konya İl Halk Kütüphanesinin temelini oluşturmuştur.

Anahtar Sözcükler: Kütüphanecilik, Türk kütüphaneciliği, milli kütüphane, umumi kütüphane, İttihat ve Terakki Cemiyeti

* Bu çalışma Marmara Üniversitesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümünün kuruluşunun 35. yılına özel olarak kaleme alınmıştır.

** Arş. Gör., İstanbul Medeniyet Üniversitesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, İstanbul / Türkiye, nisa.oktem@medeniyet.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7862-1788

Abstract

The Union and Progress Party initiated a campaign for establishing public libraries throughout the Empire and a number of national libraries were founded in this context. In this study we examine these efforts that spanned a decade, from 1910s to 1920s, based on newspaper articles and official documents. The term of “national library” was first used during the UAP governments’ term. Previously there were attempts to establish a public library in Istanbul that could be considered a national library and would collect books and periodicals published all over the country; this resulted in the establishment of Bayezit State Library. The UAP tried to spread these kind of libraries to other urban centers and attempted to found public libraries under the name of national libraries. Thus, libraries were founded in İzmir, Konya, Trabzon and Eskişehir and news about these libraries are found in newspapers from 1910s onwards. From these attempts only the library in İzmir was completed successfully and the İzmir National Library, founded in 1912 is still active today. Similarly, the National Library established in Konya in 1916 has been the forerunner of modern Konya Provincial Public Library.

Keywords: librarianship, Turkish librarianship, national library, public library, Ittihat and Terakki

Giriş

19. yüzyılın ilk yarısından itibaren batıyı örnek almaya başlayan Osmanlı Devleti, yeni bir yapılanma süreci içerisine girmiş ve başta eğitim kurumları olmak üzere birçok alanda önemli sayılabilecek reform girişimlerinde bulunmuştur. Modernleşme kavramı içerisinde değerlendirilebilecek olan bu reform hareketlerinden eğitim kurumlarının vazgeçilmez bir parçası olan kütüphaneler de etkilenmiştir.

Yenileşme döneminde Osmanlı’da medreselerin eski önemini koruyamaması genellikle bu kurumların öğrencilerine hizmet eden vakıf kütüphanelerinin de önemini azaltmıştır. Cumhuriyet’in ilânı sonrasında vakıf kütüphaneleri, zengin ve değerli koleksiyonlarıyla sadece klasik İslâm ilimleri üzerine araştırma yapacak kimselerin başvurduğu kurumlar haline gelmiştir.¹

Uzun yüzyıllar boyunca Osmanlı eğitim sistemi içerisinde topluma hizmet eden vakıf kütüphaneleri, 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren işlevlerini yitirmiş ve bu kütüphanelerin yerini yeni tip kütüphaneler almaya başlamıştır. Özellikle Tanzimat Dönemi’nde vakıf kurumları olarak kurulan kütüphaneler dışında, farklı kamu kurumları bünyesinde de kütüphanelerin kurulmaya başlandığı ve Osmanlı kütüphane kültürünün bu doğrultuda yeniden şekillendiği gözlenmektedir.

Osmanlı Devleti’nde Tanzimat ve Meşrutiyet’in ilânıyla birlikte ortaya çıkan yeni dünya görüşü, batıya kapı aralamış ve bu sayede hiçbir kuruma bağlı olmayan müstakil kütüphane kurumları oluşmaya başlamıştır.²

1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı’nda yer alan eğitim alanındaki kimi genel hükümler, Türk kütüphaneciliği için de büyük bir değişime kapı aralamıştır. Sonraki yıllarda

1 İsmail, E. Erünsal, *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*, 3. bs., Timaş Yayınları, İstanbul 2020, s. 613.

2 Selçuk Mülayim, “Osmanlı Kütüphanesi-i Umûmisi”, *X. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Prof. Dr. H. Örcün Barışta’ya Armağan (3-6 Mayıs 2006), yay. haz. Muhammet Görür, T.C. Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Ankara 2009, s. 529.

kütüphaneciliğimiz adına bu büyük değişimin en somut örneklerinden birisi 1 Eylül 1869 tarihinde yayımlanacak olan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi olacaktır. 1826 yılında Evkaf-ı Hümayun Nezareti kontrolünde olan kütüphanelerin yönetimini bu nizamname ile Maarif-i Umumiye Nezareti devralmıştır.³

Eğitimi bütün olarak ve tüm kurumlarıyla düzenleme amacına yönelik olarak hazırlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Soysal'a göre 'çağdaşlaşma' girişimi gereği ve özde siyasal bir eğilimin ürünüdür.⁴ Bu durum da Türk kütüphaneciliğinde kendini göstermeye başlayan büyük evrimin temelinde siyasal eğilimin dolaylı olarak etkisi olduğunu göstermektedir. Vakıf kütüphaneleri döneminde kütüphanelerin hizmet alanları vakıf kurucusunun amaçlarına göre değişiklik göstermekle birlikte bazen dar bazen de geniş bir kesimde kalmaktaydı. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile kütüphane hizmeti, vâkıfın kişisel etkinlik konusundan çıkıp devletin sorumluluk alanına girmiştir. Yani, bu nizamname ile devlet, kütüphane kurma hizmetini bir kamu görevi olarak kabul etmiş ve böylece Türk kütüphanelerinin vakfa dayalı geleneksel yapısı değişmiştir.⁵

1869 yılını izleyen dönemde Türk kütüphanecilik tarihimizi ilgilendiren bir diğer önemli girişim ise İstanbul'da bir 'Millet Kütüphanesi' yapımını gündeme getiren ve sonrasında 'Türk Ulusal Kütüphanesi'ni kurma gibi bir amacı olup olmadığı tartışmalı olan "*Münif Paşa Layihası*"dır. Bu layihanın tarihi 1870'lere dayandırılmaktadır.

Maarif Nezareti'nce 1881'de yürürlüğe konulan 'Kütüphanelerin Suret-i İdaresine İlişkin Talimatname' de Türk kütüphaneciliği alanındaki yenilik hareketlerine bir işarettir. 1882'de Bayezit'te kuruluş çalışmalarına başlanılan ve 1884'te açılan 'Kütüphane-i Umumi-i Osmani' ise kütüphanecilik tarihimizdeki en önemli girişimlerden biridir. Bu kütüphanenin, "*Münif Paşa Layihası*"ndaki 'Millet Kütüphanesi' kurulma fikrini bir derece olsun karşıladığı düşünülebilir. 1883-1895 yıllarını kapsayan süreçte İstanbul kütüphaneleri kataloglarının yayınlanması da kütüphane hizmetlerinde bir yenilik girişimi olarak gösterilebilir.

II. Meşrutiyet Dönemi, Türk Kütüphaneciliğini de toplumsal açıdan eğitim-kültür bağlamında etkileyen önemli bir dönüm noktasıdır. 2 Haziran 1889 tarihinde dört Mekteb-i Tıbbiye Şâhâne öğrencisi tarafından ilk olarak İttihâd-i Osmânî ismiyle kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1895 yılında cemiyetin oluşum sebeplerini içeren bir nizamname hazırlamış ve o dönemin siyasal sistemi içerisinde etkili bir unsur haline gelmiştir.⁶ İttihat ve Terakki Cemiyeti, Türk kütüphaneciliğini eğitim-kültür politikaları çerçevesinde ele almış ve bu konularda politikalar

3 Hüseyin Türkmen, "Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin Türk Kütüphanecilik Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri*, (İstanbul 12-15 Nisan 1999), der. Hidayet Yavuz Nuhoğlu, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi IRCICA, İstanbul 2001, s. 646.

4 Özer Soysal, "XIX. ve XX. Yüzyıllar Osmanlı Siyasal Yaşamının Kütüphane Kurumunu Etkileyen İki Olgusu", *VIII. Türk Tarih Kongresi 11-15 Ekim 1976 Kongreye Sunulan Bildiriler II. Cilt*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1981, s. 1115.

5 Hüseyin Türkmen, "Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin Türk Kütüphanecilik Tarihindeki Yeri ve Önemi", s. 651.

6 M. Şükrü Hanoğlu, "İttihat ve Terakki Cemiyeti", *DİA*, XXIII, (2001), s.476.

geliştirmeye çalışmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti, toplumda ulus bilincini ve bu bilince dayalı toplumsal örgütlenmeyi/değişimi yaratmak için plan ve programlarında eğitim-kültür sahasının olmazsa olmazlarından olan kütüphane kurumuna da önemli işlevler yüklemiştir.⁷ Başlangıçta ‘Osmanlılık’ ilkesi ile yola çıkan İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin 1911 yılından sonraki programlarında ‘Milliyetçilik’ ilkesi egemen olmaya başlamış ve bu doğrultuda yineledikleri ‘milli kütüphane’ kurma önerisi ise bir kurum şeklinde somutlaşma olanağı bulamasa da kütüphanecilik yaşamında yeni bir akıma yol açmıştır.⁸

II. Meşrutiyet’in ilan edilmesiyle 1908 yılında yönetimi devralan İttihat ve Terakki Cemiyeti, siyasal programını oluştururken toplumsal örgütlenme kapsamında eğitim ve kültür sorunlarına da yer vermiştir. Cemiyet, toplumsal bir araç olarak gördükleri kütüphane kurumunu da toplumun her kesiminin istifade edebilmesi için daha planlı bir şekilde örgütlemek amacıyla birtakım girişimlerde bulunmuştur.⁹ Osmanlı İmparatorluğu’nda özellikle II. Meşrutiyet sonrasında devlet sisteminde meydana gelen yeni yapılanma dolayısıyla kütüphanecilik konusu da bu yeni görüşler doğrultusunda ele alınmış ve İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin bir programı çerçevesinde ilk defa milli kütüphaneler adı altında çeşitli kütüphaneler kurulma teşebbüsü başlatılmıştır.

Milli bir kütüphane kurulması, Osmanlı İmparatorluğu’nda yıllarca ihmal edilen ve çözüme ulaştırılması beklenen bir mesele haline gelmiştir. İlaydın’a göre milli kütüphane küçümsememesi gereken bir kıymet olup bir şeref müessesesi, bir seviye ölçüsüdür.¹⁰

Mevcut kütüphanelerin dağınık halde bulunması, gelir kaynaklarının sınırlı olması, çoğu kütüphanelerdeki kitapların çağdaş tasnif metotları ile sınıflandırılmaması dolayısıyla aranılan bir kitabın kolay bulunamaması ve binaların ve okuma tertibatının da genellikle eski ve noksan olması gibi sebepler milli bir kütüphaneye ne kadar muhtaç olduğunu göstermektedir.¹¹

II. Meşrutiyet’in ilanıyla canlanan Türk fikir hayatı konuları arasında kütüphane sorunları da ele alınmaya başlamıştır. Durumun saptanması amacıyla 1909 yılında Sadrazam Hüseyin Paşa’nın

7 Bülent Yılmaz, “Türk Kütüphaneciliğinde Siyaset Ögesi”, *Kütüphaneciliğin Destanı: Uluslararası Sempozyumu 21-24 Ekim 2004, Ankara (Bildiriler)*, yay. haz. Sacit Aslantekin, Fahrettin Özdemirci, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih – Coğrafya Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, Ankara 2004, s. 320.

8 Özer Soysal, “XIX. ve XX. Yüzyıllar Osmanlı Siyasal Yaşamı’nın Kütüphane Kurumunu Etkileyen İki Olgusu”, 4 Temmuz 1917 yılında Tanin gazetesinde yayınlanan “*Milli Kütüphaneye Doğru*” isimli makalede, özellikle “*Türk*” ve “*Milli*” kavramlarını vurgulamak amacıyla milli kütüphane, milli hazine-i evrak (arşiv), milli musiki, milli filmcilik, milli coğrafya cemiyeti ve turizmle alakalı çeşitli kurumlar oluşturma çabalarının o dönem için önem arz ettiği dile getirilmektedir.

9 Hayrünisa Alp, *Cumhuriyet Dönemi Türk Kütüphaneleri ve Kütüphaneciliği (1923-1950)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2003; Müşerref Avcı, *Atatürk Dönemi Kütüphanecilik Faaliyetleri (1923-1938)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2017, s. 67.

10 Hikmet İlaydın, “Milli Kütüphane Meselesi Dolayısıyla”, *Fikirler, İzmir Halkevi Kültür Dergisi*, 334, (1947), s. 1. Dünyada milli kütüphane örneklerine baktığımızda Osmanlı Devleti’nin ve devamında Türkiye’nin bu alanda oldukça geç kaldığı söylenebilir. Fransa’da Biblioteheque Nationale 1480, İngiltere’de British Museum 1753, ABD’de Library of Congress 1800, İtalya’da Biblioteca Nazionale 1804, Yunanistan’da Ulusal Kitaplık 1828’de kurulmuştur.

11 Hikmet İlaydın, “Milli Kütüphane Meselesi Dolayısıyla”, s. 4.

çağrısı üzerine, Mısır Nazırlar Meclisi ikinci kâtibi Ahmet Zeki Bey'den İstanbul kütüphaneleri hakkında bir rapor hazırlanması istenmiştir. Ahmet Zeki Bey, hazırladığı 96 maddelik raporunda, İstanbul'da birbirinden uzak yerlerde bulunan kütüphanelerin bir düzen içerisinde bir araya toplanması isteği ile milli kütüphane kurulmasının gerekliliğini dile getirmiştir.¹²

II. Meşrutiyet Dönemi öncesinde kütüphane politikaları genellikle İstanbul merkezli olarak planlanmıştır. Anadolu'da kütüphanelerin kurulup geliştirilmesiyle ilgili bütüncül bir politika eksikliği göze çarpmaktadır. II. Meşrutiyet'in bu alanda getirmiş olduğu en önemli yenilik ise İstanbul merkezinin dışına çıkarak kütüphane kurma faaliyet ve düşüncesinin Anadolu'ya da yaygınlaştırılması olmuştur. Bu bağlamda da İzmir başta olmak üzere Konya, Trabzon ve Eskişehir gibi önemli kent merkezlerinde de kütüphane kurma teşebbüslerinde bulunulmuştur.

İzmir Milli Kütüphanesi

Ekonomi, sanat ve kültür alanlarında İzmir'de aktif olan yabancılara karşı Türk kültürünü etkin kılmak isteyen İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1911 yılında Selanik'te gerçekleştirilen 4. Genel Kongresinde bir 'milli kütüphane' kurulması kararı almıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin milliyetçilik düşüncesi, kurmak istedikleri kütüphaneyi de bu kimlikle adlandırmalarında etken olmuştur. Aslında İstanbul dışında taşrada bir milli kütüphane kurulması fikri İzmir'le sınırlı olmamıştır. Çeşitli nedenlerle toplumda milli bir kütüphaneye duyulan gereksinim sonucu Anadolu'nun bazı kentlerinde 'milli kütüphane' niteliği taşımayan, bir halk kütüphanesi işlevi gören milli kütüphaneler kurulmaya başlamıştır. Bunlardan ilki 1912 senesinde İzmir ve Kayseri'de, 1917'de Eskişehir ve Konya'da, 1918'de Diyarbakır'da kurulmuştur.¹³ Bu çalışma kapsamında kullanılan gazete haberlerinde bu teşebbüslere yer verilmiştir. Bu konuyla ilgili değerlendirmeler ilerleyen kısımlarda yapılacaktır. Bu hususta İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yapmış olduğu çalışmalardan bahseden bir makale *Anadolu (İzmir)* gazetesinde "Siyasiyyat: Milli Kütüphane-İttihad ve Terakki Cemiyetinin Hizmetleri." başlığı altında yayınlanmıştır.¹⁴ Bu makale, milli kütüphane kavramının basında ilk defa ifade edildiği çalışmalardan biri olarak dikkat çekmekte ve önem taşımaktadır. Makale, siyaset düşüncesinden bağımsız olarak kültür konularına değinmenin öneminden bahseden bir giriş paragrafı ile başlamaktadır. Makalede, inkılabın yalnız siyasi boyutu ile ele alınamayacağı, en yüksek inkılapların toplumu cehalet ve ataletten kurtarmaya matuf oldukları vurgulanmaktadır. Milletlerin ancak eğitimle yüksek bir toplum idealine kavuşabileceği, siyasi inkılabı yapanların bu inkılabı ancak kültürle kalkındırabilecekleri, Fransız İhtilalini yapanların da bu yolda kendilerini sevk ettikleri, ihtilalden

12 Leman Şenalp, "Türkiye Milli Kütüphanesi", *Anadolu Kütüphaneleri*, ed. Bülent Yılmaz, T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara 2013, s. 407.; Müşerref Avcı, *Atatürk Dönemi Kütüphanecilik Faaliyetleri (1923-1938)*, s. 67.

13 Leman Şenalp, "Türkiye Milli Kütüphanesi", s. 407; Günver Güneş, "Mütareke ve İşgal Yıllarında İzmir Milli Kütüphanesi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XV/31, (2015), s. 159.

14 "Siyasiyyat: Milli Kütüphane", *Anadolu (İzmir)*, 2 Şubat 1912; akt. Özer Soysal, *Türk Kütüphaneciliği, Geleneksel Yapıdan Yeniden Yapılanışa*, C 3, Kütüphaneler Genel Müdürlüğü, Ankara 1998, s. 203.

sonra mektepler açarak sürekli bir gayret içerisinde vatandaşların kültürlerini geliştirmeye çabaladıkları dile getirilmektedir.

Yazının İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ilgili faaliyetlerine ait kısmı; cemiyetin, kültürün toplumların kalkınmasındaki rolünü çok iyi kavradığını ve bütün çalışmaların Osmanlı memleketinde kültür ve bilginin yaygınlaşması üzerine sarf edilmesi gerektiğini vurgular; 10 Temmuz inkılabının, siyaseten toplumu kurtarmakla beraber kültür anlamında da yeni bir yol açtığını ifade eder.

Makalede İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kültür politikaları çerçevesinde 5000 kadar mektep açtığı söylenmektedir. Yazının yazılış amacıyla ilgili paragrafta öncelikle milli kütüphanelerin kurulması ile ilgili olarak bir düşüncenin hangi esaslardan ortaya çıktığı ele alınmaktadır. Genellikle coğrafya kitapları ve seyahatname yazarların bir şehirle ilgili izlenimlerinde öncelikle cami, mektepler ve kütüphaneleri inceleyip tarif ettikleri vurgulandıktan sonra kütüphanelerin birinci sırada yer aldığı söylenir ve kütüphanelerin miktarını o milletin maarif ve medeniyetine dair esas olarak gördükleri belirtilir. Bir milletin medeniyet ve terakkisinin kütüphanelere dayandırılması düşüncesinin bu dönemde ifade edilmesi bakımından bu satırlar önemlidir.

Bu yazının kütüphanelerle ilgili kısmında kütüphaneler, ilmin merkezi ve membaa olarak vurgulanmaktadır. Makalede, "Araştırmacıların ortaya çıkardıkları gerçeklerin kitaplar aracılığıyla muhafazası ve nesilden nesile aktarılması ancak kütüphanelerle mümkün olur" görüşü ileri sürülür. Makaledeki dikkat çekici bir diğer husus ise ecdadın çok sayıda kütüphane meydana getirdiği en ufak kasabalarda bile birer kütüphane kurulmasının düşünüldüğünün üzerinde durulmasıdır. Uzun zamandır kütüphanelerin ihmal edildiği belirtildikten sonra asrın bir 'menba-i tettebbu' yani bir araştırma asrı olduğu ifade edilir ve eski kütüphanelerde birçok müteferrik eserin bulunduğu ve onların toplanarak bir külliye içerisinde muhafaza edilmesi gerektiği söylenir.

"Binaen-aleyh şimdi asrın ihtiyacına göre İslam ve garb kütübhanelerindeki kıymetdâr asarı bir yerde cem' itmeli ve millete avuç avuç saadet serpecek bir müessese meydana getirmelidir." Bu cümleler milli kütüphane kurma düşüncesinin en önemli işaretlerinden biridir. Makalede, batı ve doğu kitaplarının ayırt edilmeksizin hepsinin bu kütüphanede bulunması gerektiği belirtilir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bu makalede belirtilen kütüphanenin tesisi düşüncesinin, İzmirli tarafından talep edilen kütüphane kurma projesinin bir neticesi olduğu anlaşılmaktadır. Kurulacak kütüphanede bilimsel eserlerin derlenmesi ve toplanmasının çok zamana ihtiyaç göstereceği ifade edilmektedir. Kütüphane katalog ve fihristlerinin çok zor bir şekilde hazırlandığı ve bunların yayınlanmasının da 20-30 yıl kadar sürdüğü vurgulanarak öncelikli olarak katalog ve fihristlerin hazırlanmasının epey zaman alacağı söylenir.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kütüphane kurma politikaları ile ilgili düşüncelerinin hayata geçirildiği ilk merkez İzmir'dir ve bu konuda İzmir şubesi merkez kurulu üyesi Kadızade İbrahim Refik Bey, İzmir'de milli kütüphane kurulması girişiminde bulunarak öncü olmuştur. Cemiyetin

İzmir sekreteri Talat Muşkara'dan yardım ve destek istemiş ve sonrasında kütüphaneye yardım için bir kurul oluşturulmuştur. Bu kurul Selçuk (Kemeraltı)'a bir gezi ve piyango çekilişi düzenlemiştir.¹⁵ Buna dair haber, 7 Eylül 1911 tarihinde Âhenk gazetesinde “*Kütüphane-i Milli İçün Piyango Tertib Olunuyor*” başlığıyla yayınlanmıştır.¹⁶ Bu yazıda, kütüphanenin bir milletin maddi ve manevi ilerleyişini temin eden en mühim vasıtalar arasında olduğu dile getirilmekte; İzmir'in kütüphane ihtiyacının giderilmesi için yapılan girişim anlatılmaktadır. Bu yazı sayesinde Kadızade İbrahim Refik Bey tarafından gerçekleştirilen maarifpervarene bu girişime halkın da iştirak etmesi sağlanmıştır.

1914 tarihinde “*İzmir Milli Kütüphane ve Sineması Nizamnamesi*” yayınlanmıştır. Avcı'ya göre yayınlanan nizamnamede dikkati çeken iki önemli husus bulunmaktadır. Bunlardan ilki, nizamnamenin ilk maddelerindeki “*İzmir Milli Kütüphanesi*” kavramının yerine sonraki maddelerde “*Kütüphane-i Milli*” kavramının tercih edilmesidir. Böylelikle kütüphanenin aslında bir milli kütüphane olduğu vurgulanmaktadır. Dikkat çeken ikinci önemli husus ise piyango düzenlenmesinden kütüphaneye bina bulunmasına, kitap bağışından kütüphaneye kalıcı gelir sağlanmasına kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kütüphane için atılan her türlü çalışmanın içerisinde yer almasıdır.¹⁷ Türk fikir dünyasının zenginleşmesinde eğitimin önemli rolü olduğuna inanan İttihat ve Terakki, ilk olarak kütüphaneleri bu iş için hem bir eğitim-propaganda vasıtası olarak kabul etmiş, hem de kuruluşuna katkıda bulunduğu ve adında milli kelimesini taşıyan kütüphanelerle benimsenen bu politikanın kalıcı ve somut ifadesini gerçekleştirmiştir.¹⁸

Kurucuları, daha evvel İzmir Milli Kütüphanesi'nin kuruluşunda yer aldığı bilinen kişilerden oluşan Teşvik-i Maarif Cemiyeti, hazırladığı “*Teşvik-i Maarif Cem'iyetinin Nizamname-i Esasisi*”nin ikinci maddesinde “*milli*” unvanıyla anılan kütüphanenin bundan böyle “*İslam Kütüphanesi*” namıyla yad edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.¹⁹ İttihat ve Terakki'nin Türkçülük görüşü doğrultusunda kurulmaya çalışılan ve büyük bir eksiklik olarak görülen “*Milli Kütüphane*” ancak Cumhuriyet'ten yıllar sonra kurulabilmiştir.²⁰

İzmir Milli Kütüphanesi'nin kuruluş serüveniyle ilgili literatürde yer alan önemli araştırmalar mevcuttur. İpek (1993), “*Tarih İçinde İzmir Milli Kütüphanesi*” ve Gürlek (2013), “*İzmir Milli Kütüphane*” başlıklı çalışmalarında İzmir'de kurulan ve milli unvanıyla anılan kütüphanenin kuruluşundan açılışına ve I. Dünya Savaşı ve sonrasındaki işgal yıllarında ne vaziyette olduğuna dair, dönemin gazete haberlerinden de faydalanarak, detaylıca bilgiler vermektedirler.

15 Günver Güneş, “Mütareke ve İşgal Yıllarında İzmir Milli Kütüphanesi”, s. 159.

16 “Kütüphane-i Milli İçün Piyango Tertib Olunuyor”, *Ahenk*, 7 Eylül 1911; akt. Soysal, *Türk Kütüphaneciliği, Geleneksel Yapıdan Yeniden Yapılanışa*, s. 200.

17 Müşerref Avcı, *Atatürk Dönemi Kütüphanecilik Faaliyetleri (1923-1938)*, s. 71-72.

18 Tuba Çavdar, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995, s. 65-66.

19 “Teşvik-i Maarif Cem'iyetinin Nizamname-i Esasisi”, *Ahenk*, 12 Mayıs 1920 (1336); akt. Özer Soysal, *Türk Kütüphaneciliği, Geleneksel Yapıdan Yeniden Yapılanışa*, s. 209-210.

20 Müşerref Avcı, *Atatürk Dönemi Kütüphanecilik Faaliyetleri (1923-1938)*, s. 73-74.

Konya Milli Kütüphanesi

İttihat ve Terakki Dönemi'nin bir diğer önemli milli kütüphane kurma teşebbüsü ise Konya'da gerçekleşmiştir. Bu şehirde de “*milli*” unvanıyla bir kütüphane kurulması düşünülmüş; Vali Muammer Bey'in ilgi ve yardımlarıyla 1916'da Konya Türkocağı'nda “*Konya Milli Kütüphanesi*” hizmete açılmıştır.²¹

2 Ağustos 1917 tarihli *Türk Sözü* gazetesinde yayınlanan “*Konya Milli Kütüphanesi Nizamnamesi*”ne göre²² Konya Milli Kütüphanesi, diğer memalik-i müteaddidedeki umumi kütüphanelerin takip ettikleri yolu izleyerek maarife heveskar olan ve bütün ahaliye tedarik edilecek kitapları ücretsiz olarak okutmak amacı ile kurulmuştur. Bu müessesenin Türk ve İslam Cemaatine ait bir müessese olarak hizmet vereceği belirtilmektedir. Bu nizamnamede ayrıca “Konya Milli Kütüphanesi'nin meslek ve mesaisi, sırf ilim ve fennle masruftur” denilerek; ilim ve bilimin gelişimi için bu kütüphanenin kurulmaya çalışıldığı vurgulanmaktadır. Nizamnamede ayrıca, söz konusu kütüphanenin ahlak esaslarına uygun olan her türlü din ve millete ait ve her lisan yazılmış ve her mesleğe dair kitap, gazete, risalelerin, matbu eserlerin bu kütüphanede toplanması amacıyla kurulduğu ve bu kaynakların serbestçe herkesin istifadesine açık olduğu belirtilmektedir. Kütüphane, mensubu olduğu Türk milleti ve İslam cemiyetini lisan ve dinin esası olarak kabul eder.

Nizamnamenin önemli maddelerinden biri de kütüphanenin gelirleriyle ilgili olarak tanzim edilmiştir. Buna göre, idare-i hususiye-i vilayet ve belediye bütçelerinden her sene vaki olacak yardımla ve ahalinin bağışlarıyla ayrıca kütüphanenin menfaati için tertip edilecek çeşitli programlardan elde edilecek gelirler, tiyatro ve piyangolar ile bu kütüphanenin gelirlerinin sağlanacağı belirtilir. Daha sonra karşımıza çıkan “Suret-i İdare” başlığında kütüphanenin idare şekli üzerinde durulmaktadır.

Nizamnameye göre kütüphanenin heyet-i idare ve heyet-i ilmiye olmak üzere iki heyeti bulunmaktadır. Bunlardan ilkinin yedi kişiden oluştuğu; ikincisinin ise adedi sınırsız olmak üzere ilim ve fen mütehasıslarından müteşekkil olduğu belirtilir. Heyet-i idare, kütüphane ve gelirlerin idaresinden sorumludur. Heyet-i ilmiye ise kütüphanenin mesai-i ilmiyesiyle meşgul olur. Heyet-i ilmiye görüşlerinin müzakerelerle kararlaştırıldığı belirtilir. Vazifeler heyet-i idarenin kabul ve tasdikine bırakılmıştır. Ayrıca kütüphane müessisleri İttihat ve Terakki Cemiyeti kütüphane heyetinden oluşmaktadır.

Bu nizamnamede kütüphanenin idaresiyle ilgili maddeler 27. maddeye kadar devam etmektedir. Son maddede, kütüphanenin gelirlerinin hiçbir sebeple birinci maddede zikredilen maksadın dışında, hiçbir amaçla kullanılmayacağı belirtilmektedir ve bu maddeyle nizamnamenin ilgili bölümü bitirilmiştir.

21 Bekir Şahin, *Konya'nın Kırk Kütüphanesi*, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Konya 2017, s. 104.

22 akt. Özer Soysal, *Türk Kütüphaneciliği, Geleneksel Yapıdan Yeniden Yapılanışa*, s. 193.; “Konya Milli Kütüphanesi Nizamnamesi”, *Türk Sözü*, 26, 30 Temmuz; 2 Ağustos 1917.

Nizamnamenin 26. maddesi ilginçtir:

Kütüphaneyi yeniden tesis edecek surette fevkalade muavenet ve teberruatta bulunacak zevat-ı hamiyetsimata gazetelerle alenen beyan-ı teşekkür ve heyet-i idare ve ilmiyenin müttefikan vereceği kararla defter-i mahsusuna kayda ve isimleri müebbeden taziz ve tebrik ve icabı halinde resimleri kütüphanenin mevki-i ihtiramına vaz' edilecektir.

denilerek kütüphaneye bağışta bulunan şahıslara gösterilen ihtimam vurgulanmaktadır.²³

Nizamnamenin 27. maddesinden sonra “*Mevad-ı dahiliye ve inzibatiye*” başlığı ile kütüphanenin dahili işler ve düzeniyle ilgili maddeler gelmektedir. 28. maddede, kütüphanede bir kâtip ve sandık emininin bulunacağı ve bir hafız-ı kütüb ve bir hademe bulunacağı belirtilmektedir. Kâtip ve sandık emininin heyet-i idare azalarından biri olacağı ifade edilir. Hafız-ı kütüb ve hademe hariçten ücretle tedarik edilir. İcabı halinde “hademenin taaddüdü” heyet-i idare kararıyla gerçekleştirileceği söylenir. 29. madde de yine kâtip ve sandık emininin görevlerine tahsis edilmiştir.

Nizamnamenin 43. maddesi de ilginçtir: Bu maddede kütüphane kullanıcılarının hizmetten memnun kalmadıklarında ve beklenmedik bir durumla karşılaşmış olduklarında kütüphane müdürlüğüne şikâyet etme haklarına sahip oldukları belirtilir. Kütüphane okuyucularının, işleriyle meşgul oldukları esnada hafız-ı kütüb, müstahdem vesaireyle görüşmelerinin yasak olduğu belirtilir.

Kütüphanenin açık bulundurulmasıyla ilgili saatlere tahsis edilen 45. maddede ise bunların mevsimlere göre gazetelerde ahaliye duyurulacağı ve bu saatler haricinde hafız-ı kütüb ve hademelerin hizmet etmeyecekleri belirtilir.

Kütüphane dahilinde toplum adabına aykırı ve toplum geneline rahatsızlık verici hareketlerin, yerlere tükürmenin yasak olduğu ve heyet-i idarenin herhangi bir sebepten kütüphane kurallarına uymayanları kütüphaneye kabul etmeyeceği de nizamnamede açıkça belirtilmektedir. Söz konusu nizamnamede, kütüphaneye aynen veya naklen muavenette bulunacakların hediyelerini müdür veya kâtime teslim etmelerini ve bunun karşılığında da makbuz talep etmelerinin gerektiği belirtilmektedir ve bundan sonra da kütüphane ile ilgili muhtelif maddeler sıralanmaktadır.

Nizamnamede, Konya Milli Kütüphanesi kuruluş tarihinin 1333 sene-i maliyesi Temmuz'unun üçüncü günü olduğu kaydedilir. Bu itibarla her sene Temmuz'un üçüncü günleri kütüphanede özel gün olarak kabul edilecektir. 3 Temmuz'da heyet-i idare, kütüphane salonunda genel bir kabul töreni yapar. Bidayet-i tesisinden itibaren her sene de yapılması istenmektedir.

Nizamnamenin maddelerinin uygulanmasıyla ilgili olarak karar yetkisinin kütüphane komisyonunda ve heyet-i idarede olduğu söylenir. Heyet-i idare düzenli aralıklarla görev değişikliği yapabilmek için içlerinden birini maaşsız bir şekilde müdürlük görevine atar. Müstahdem heyet-i idareye karşı sorumludur. Müdür-i umur kendi yetkilerinin dışındaki işleri

23 “Konya Milli Kütüphanesi Nizamnamesi”, *Türk Sözü*, 26, 30 Temmuz; 2 Ağustos 1917.

heyet-i idarenin kararıyla icra eder ve haberleşme ve sözleşmeleri heyet-i idare namına imza eder. Kütüphanenin işleyişine ve idare durumuna bağlı olan tesisat, satın almalar, inşaatlar yeniden memuriyet ihdası gibi işlerin icrası meclisin kararına bağlıdır. Kütüphanenin iç işleyişi ve müstahdemin görevlerini yerine getirip getirmediği kontrolü müdürün görevleri arasındadır. Bilumum senelik harcamalar heyet-i idareye karşı mesul olan müdür-i umur tarafından görülüp imza olunur. Müdürün yetişemediği durumlarda heyet-i idarenin de takdiriyle aynı görev yetkisine sahip başka bir yardımcı atanabilir.

Kütüphanenin kuruluş amacı, hizmet ilkeleri, yönetimi gibi konular bu nizamnamede açıklanmaktadır. Öte yandan bu kütüphanenin modern kütüphanecilik esaslarına göre gelişmesi, düzenlenen sosyal ve kültürel etkinlikler ile okuyucu, kütüphaneci ve çevre ilişkilerinin geliştirilmesi de nizamnamede öngörülen hükümler arasında yer almaktadır.²⁴

Konya İl Halk Kütüphanesinin temelini oluşturan Konya Milli Kütüphanesi için hazırlanan nizamname haricinde bize bu kütüphaneyle alakalı önemli bilgiler veren birtakım gazete haberleri ve makaleler de mevcuttur.

Konya Milli Kütüphanesinin kitap kaynağını, bütçe imkanları doğrultusunda satın alınanlarla birlikte geniş ölçüde yapıldığı belirlenen bağışlar oluşturmaktadır. Bu bağış kampanyasının başlatılıp sürdürülmesinde Türk Sözü gazetesinin de önemli bir rolü olduğu anlaşılmaktadır.²⁵

Türk Sözü gazetesinin 18 Temmuz 1917 tarihinde yayımlanan “*Konya’da Faaliyet: Şehir Haberleri*” başlıklı haberine göre Necati Bey’e hitaben Refik Bey tarafından yazılmış olan bir mektupta kırk yedi adet kitabın kütüphaneye bağışlandığı belirtilmektedir.²⁶ Bu haber, Konya Milli Kütüphanesi Nizamnamesinin 26. maddesinde yer alan kütüphaneye herhangi bir bağışta bulunan kişilere gazetelerle açıkça teşekkür edileceği bilgisini doğrulamaktadır.

Tanin gazetesinin 14 Temmuz 1917 tarihli haberine göre de Konya’da milli kütüphanenin nihayet tesis edildiği Türk Sözü gazetesinde okunmaktadır ve tesisi için de Konya belediyesi tarafından yüz lira verildiği gibi her taraftan ibraz-ı muavenet edilmektedir şeklinde bilgiler aktarılmaktadır.²⁷

1915’te Konya Sanayi Mektebi müdürlüğüne atanan, kente kısa sürede ısındığını söyleyen ve bu arada Hamdizade Müderris Abdülkadir Efendi ile tanıştığı anlaşılan Osman Ferit, İleri (Konya) gazetesinde 17 Ekim 1919 tarihinde yayımlanan “*Konya’daki Milli Kütüphane ve Müze Ne Oldu?*” isimli makalesinde Abdülkadir Efendi’nin birtakım arkadaşlarıyla çalışarak pek kıymetli kitapları ve eski Türk eserlerini bir araya getirdiklerini söyler. Osman Ferit, dönemin valisinden bir iki yüz lira kadar yardım temin ederek bir buçuk sene müddetinde yaklaşık iki

24 Bekir Şahin, *Konya’nın Kırk Kütüphanesi*, s. 106.

25 *Age*, s. 107.

26 “Konya’da Faaliyet: Şehir Haberleri”, *Türk Sözü*, 18 Temmuz 1917; akt. Özer Soysal, *Türk Kütüphaneciliği, Geleneksel Yapıdan Yeniden Yapılanışa*, s. 196.

27 “Konyada Kütüphane”, *Tanin*, R. 14 Temmuz 1333 [M. 14 Temmuz 1917]; akt. Özer Soysal, *Türk Kütüphaneciliği, Geleneksel Yapıdan Yeniden Yapılanışa*, s. 195.

bin küsür cilt kitap topladıklarını dile getirmektedir. Kendisinin de Beyrut'tan bir hayli kitap gönderdiğini belirten Ferit, bu sayede Konya Milli Kütüphanesi ile müzesinin kurulduğu haberini vererek bundan duyduğu gurur ve sevinci aktarmaktadır. Ancak Ferit, bir süre sonra valilik yaptığı dönemde İbradali Cemal Bey'in verdiği bir emir ile müzenin kapatıldığı ve kütüphanedeki kitapların da arabalarla nakledilerek pazarlarda sattırıldığı, müessisi bulunan Abdülkadir Efendi'nin de tahte'l hıfz Bekir Ağa Bölüğüne sevk edildiği haberini aktararak bundan duyduğu üzüntüyü dile getirmektedir.²⁸

Konya ve İzmir haricinde tespit edilebildiği kadarıyla Trabzon ve Eskişehir gibi şehirlerde de çeşitli milli kütüphane tesis etme faaliyetlerinin bulunduğu dönemin gazete haberlerine yansımıştır. Eskişehir bölgesiyle ilgili çıkan kütüphane haberleri 1917 senesinde Tanin gazetesinde, Trabzon ile ilgili çıkan kütüphane haberleri ise 1921 ve 1924 senelerinde İstikbal (Trabzon) gazetesinde yayımlanmıştır.

6 Temmuz 1917 tarihli Tanin gazetesinde²⁹ Eskişehir'de umumi bir kütüphanenin tesisine başlandığı yazmaktadır. Kütüphanenin bir odası okuma salonu olarak ayrılmıştır. Bir gazete salonu, burada günlük Türkçe, Fransızca, Almanca gazetelerle, haftalık edebi, ictimai, fenni gazetelerin olduğu masalar mevcuttur. Ayrıca bir de tettebbu ve idare heyeti odaları bulunmaktadır. Kütüphanede medeniyet ve sanayii ilerlemesi hakkındaki resimlerle donatılmış bir teşhir camekanları mevcuttur. Haberde ilginç bir detay da göze çarpmaktadır. Kütüphane, maarif idaresine bağlı olarak hizmet verecek ve bir kadın kütüphaneci de bulundurulacaktır.

İstikbal (Trabzon) gazetesinin 3 Ocak 1921 tarihinde yayımlanan bir haberine göre Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, yaklaşık 1600 ciltlik kütb-ü nefiseden oluşan bir kütüphane tesis etmiştir. Bu kütüphaneye bağış yapan şahısların isimleri de bu haberde zikredilip teşekkürle şayan görülmüştür. Yine aynı gazetenin (İstikbal) 8 Eylül 1924 tarihli bir haberine göre ise Trabzon'da bir memleket kütüphanesi açılacağı duyurulmaktadır.³⁰

Sonuç

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle İttihat ve Terakki Cemiyeti, siyasal programı kapsamında eğitim ve kültür sorunlarına da yer vermiş ve bu bağlamda toplumsal bir araç olarak gördüğü kütüphane kurumunu toplumun her kesiminin faydalanabileceği bir yapıya dönüştürme girişimlerinde bulunmuştur. İttihat ve Terakki, milli kütüphaneler oluşturma politikasını ve düşüncesini iktidarının ilk yıllarından itibaren hayata geçirerek bütün Osmanlı şehirlerinin önde gelen merkezlerine yaygınlaştırmak amacı gütmüş ve milli kütüphane adı altında bir dizi kütüphanenin kurulması için teşebbüslerde bulunmuştur. Bu teşebbüslerin sonucunda İzmir,

28 “Konya'daki Milli Kütüphane ve Müze Ne Oldu?”, *İleri (Konya)*, 17 Teşrin-i Evvel [Ekim] 1919; akt. *Age.*, s. 198-199.

29 “Eskişehirde Faaliyet”, *Tanin*, R. 6 Temmuz 1333 [M. 6 Temmuz 1917]; akt. *Age.*, s. 191.

30 “Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Kütüphanesi”, *İstikbal (Trabzon)*, R. 3 Kanun-ı Sani 1337 [M. 3 Ocak 1921]; “Trabzon Memleket Kütüphanesi”, *İstikbal (Trabzon)*, R. 8 Eylül 1340 [M. 8 Eylül 1924]; akt. Özer Soysal, *Türk Kütüphaneciliği, Geleneksel Yapıdan Yeniden Yapılanışa*, s. 220-221.

Konya, Trabzon, Eskişehir gibi önemli kent merkezlerinde ilk defa milli kütüphane adıyla kütüphaneler kurulmuştur. Bu faaliyet basına da intikal ederek 1910'lu yılların başından itibaren çeşitli basın organlarında milli kütüphanelere dair haberler yayınlanmıştır.

Bu çalışmada “*Tanin, Türk Sözü, Anadolu (İzmir), Ahenk, İleri (Konya) ve İstikbal (Trabzon)*” gazetelerinde yayımlanan haberlerden yola çıkılarak İzmir, Konya, Trabzon ve Eskişehir'deki milli kütüphane kurma teşebbüsleri incelenmiştir. Bu girişimlerden sadece İzmir'deki girişim başarılı olmuş; 1912 senesinde kurulan İzmir Milli Kütüphanesi günümüze kadar gelmiştir. 1916 senesinde Konya'da kurulan milli kütüphane şimdiki Konya İl Halk Kütüphanesinin temelini oluşturmuştur. Birtakım siyasi çekişmeler ve yeterli finansal imkânların sağlanamaması dolayısıyla Trabzon ve Eskişehir'de kurulmak istenen milli kütüphane projeleri ise nihayetlenilememiştir.

KAYNAKÇA

- Alp, Hayrünisa, *Cumhuriyet Dönemi Türk Kütüphaneleri ve Kütüphaneciliği (1923-1950)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2003.
- Avcı, Müşerref, *Atatürk Dönemi Kütüphanecilik Faaliyetleri (1923-1938)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2017.
- Çavdar, Tuba, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Osmanlı Kütüphanelerinin Gelişimi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.
- Erünsal, İsmail E., *Osmanlılarda Kütüphaneler ve Kütüphanecilik*, 3. bs., Timaş Yayınları, İstanbul 2020.
- "Eskişehirde Faaliyet", *Tanin*, R. 6 Temmuz 1333 [M. 6 Temmuz 1917].
- Güneş, Günver, "Mütareke ve İşgal Yıllarında İzmir Milli Kütüphanesi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XV/31, (2015), s. 157-175.
- Gürlek, Ahmet, "İzmir Milli Kütüphane", *Anadolu Kütüphaneleri*, ed. Bülent Yılmaz, T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara 2013, s. 341-361.
- Hanioğlu, M. Şükrü, "İttihat ve Terakki Cemiyeti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXIII, (2001), s. 476-484.
- İlaydın, Hikmet, "Milli Kütüphane Meselesi Dolayısıyla", *Fikirler, İzmir Halkevi Kültür Dergisi*, 334, (1947), s. 1-5.
- Erkal İpek, Çiğdem, "Tarih İçinde İzmir Milli Kütüphanesi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi Özel Sayı*, I/3, (1993), s. 225-239.
- "Konya'da Faaliyet: Şehir Haberleri", *Türk Sözü*, 18 Temmuz 1917.
- "Konyada Kütüphane", *Tanin*, R. 14 Temmuz 1333 [M. 14 Temmuz 1917].
- "Konya Milli Kütüphanesi Nizamnamesi", *Türk Sözü*, 26, 30 Temmuz; 2 Ağustos 1917.
- "Konya'daki Milli Kütüphane ve Müze Ne Oldu?", *İleri (Konya)*, 17 Teşrin-i evvel [Ekim] 1919.
- "Kütüphane-i Milli İçün Piyango Tertib Olunuyor", *Ahenk*, 7 Eylül 1911.
- "Milli Kütüphaneye Doğru", *Tanin*, R. 4 Temmuz 1333 [M. 4 Temmuz 1917].
- Mülayim, Selçuk, "Osmanlı Kütüphanesi-i Umûmisi," *X. Orta çağ – Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, Prof. Dr. H. Örcün Barışta'ya Armağan (3-6 Mayıs 2006) Bildiriler*, yay. haz. Muhammet Görür, T.C. Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Ankara 2009, s. 529-538.
- "Siyasiyyat: Milli Kütüphane", *Anadolu (İzmir)*, 2 Şubat 1912.
- Soysal, Özer, "XIX. ve XX. Yüzyıllar Osmanlı Siyasal Yaşamının Kütüphane Kurumunu Etkileyen İki Olgusu", *VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara: 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler*, II. Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1981, s. 1113-1125.
- Soysal, Özer, *Türk Kütüphaneciliği Geleneksel Yapıdan Yeniden Yapılanışa*, C. 3, Kültür Bakanlığı Kütüphaneler Genel Müdürlüğü, Ankara 1998.
- Şahin, Bekir, *Konya'nın Kırk Kütüphanesi*, Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Konya 2017.
- Şenalp, Leman, "Türkiye Milli Kütüphanesi", *Anadolu Kütüphaneleri*, ed. Bülent Yılmaz, T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, Ankara 2013, s. 405-419.
- "Teşvik-i Maarif Cem'iyetinin Nizamname-i Esasisi", *Ahenk*, 12 Mayıs 1920 (1336).
- Türkmen, Hüseyin, "Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi'nin Türk Kütüphanecilik Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri, İstanbul 12-15 Nisan 1999*, der. Hidayet Yavuz Nuhoğlu, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi IRCICA, İstanbul 2001, s. 643-652.

“Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Kütüphanesi”, *İstikbal (Trabzon)*, R. 3 Kanun-ı Sani 1337 [M. 3 Ocak 1921].

“Trabzon Memleket Kütüphanesi”, *İstikbal (Trabzon)*, R. 8 Eylül 1340 [M. 8 Eylül 1924].

Yılmaz, Bülent, “Türk Kütüphaneciliğinde Siyaset Ögesi”, *Kütüphaneciliğin Destanı: Uluslararası Sempozyumu 21-24 Ekim 2004, Ankara (Bildiriler)*, yay. haz. Sacit Aslantekin, Fahrettin Özdemirci, Ankara Üniversitesi Dil, Tarih – Coğrafya Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, Ankara 2004.

THE NATIONAL LIBRARIES PROJECT IN THE FRAMEWORK OF THE CULTURAL POLICIES OF THE İTTİHAT AND TERAKKI AFTER THE SECOND CONSTITUTIONAL ERA: İZMİR AND KONYA NATIONAL LIBRARIES

Nisa ÖKTEM*

A series of city libraries – which is called national libraries – were established by the Committee of Union and Progress for their librarianship activities. The first use of the national library as a concept belongs to the period of the İttihat and Terakki. The Committee of Union and Progress decided to establish a ‘national library’ at the 4th General Congress held in Thessaloniki in 1911 in order to make Turkish culture more dominant in Izmir against foreign people in terms of economy, art and culture. The idea of nationalism led the Committee of Union and Progress to using the ‘national’ word in the naming of the libraries as they wanted to establish them with this identity. In fact, the idea of establishing a national library outside of Istanbul was not limited to Izmir. The national libraries were needed for various reasons in a society and as a result of the need, in some cities of Anatolia, national libraries which do not have the quality of a “national library” but function as a public library, have begun to be established. These were established first in Izmir and Kayseri in 1912, then in Eskisehir and Konya in 1917, and then in Diyarbakir in 1918. The newspapers including these initiatives have been reviewed within the scope of this study.

An article in this regard was published in Anadolu (Izmir) newspaper, under the title of “Politics: The Services of the National Library-Community of Union and Progress.”. This article is important as one of the studies in which the concept of national library was expressed for the first time in the press and drew a lot of attention. In the article, it is said that the Committee of Union and Progress opened about 5000 schools within the framework of its cultural policies. In this article, the principles of an idea about the establishment of national libraries have been discussed. In the part of this article about libraries, libraries were emphasized as the center and source of science. The view of “the preservation of the facts revealed by the researchers through books and their transmission from generation to generation is only possible with libraries” has

* Research Assistant, Istanbul Medeniyet University, Department of Information and Records Management, Istanbul / Turkey, nisa.oktem@medeniyet.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7862-1788

been put forward. Another remarkable point in the article is the establishment of a library has been considered even in the smallest towns where the ancestors created many libraries.

Before the II Constitutional Monarchy, library policies were generally planned in Istanbul. There was a lack of a holistic policy regarding the establishment and development of libraries in Anatolia. The most important innovation brought by the Constitutional Monarchy in this area was the dissemination of the activity and idea of establishing a library outside the center of Istanbul to Anatolia. In this context, a similar attempt was made in Konya, especially in Izmir. A library with the title of “national” was planned to be established in this city as well. With the interest and help of the Governor Muammer, the “Konya National Library” was opened in 1916 in Konya Turkocagi. According to the “Konya National Library Regulations” published in the Turk Sozu newspaper on August 2, 1917, the Konya National Library was established with the aim of following the path followed by the public libraries in other schools, with the aim of making all the people who are eager for education read the books free of charge.

Apart from Konya and Izmir, as far as can be determined, it was reflected in the newspaper news of the period when various national libraries were established in cities such as Trabzon and Eskisehir. In the Tanin newspaper dated 6 July 1917, it is written that the establishment of a public library in Eskisehir has begun. One room of the library has been reserved as a reading room. There was a newspaper room, where there are tables with daily Turkish, French and German newspapers and weekly literary, social and scientific newspapers. There were also a board of directors and administrative committee rooms. The library news about Trabzon was published in the newspaper Istikbal (Trabzon) in 1921 and 1924.

In important city centers such as Izmir, Konya, Trabzon and Eskisehir, libraries were established with the name of national library for the first time, and according to the news in this context, it was determined that news about national libraries were published in various press organs since the beginning of the 1910s.

In this study, the attempts to establish a national library in Izmir, Konya, Trabzon and Eskisehir were examined based on the news published in the newspapers “Tanin, Turk Sozu, Anadolu (Izmir), Ahenk, Ileri (Konya) and Istikbal (Trabzon)”. Of these initiatives, only the one in Izmir was successful; Founded in 1912, the Izmir National Library has survived until today. The national library established in Konya in 1916 formed the basis of the current Konya Provincial Public Library. The national library projects to be established in Trabzon and Eskisehir could not be finalized due to some political conflicts and insufficient financial opportunities.

SUFIS FROM THE LATE OTTOMAN ISTANBUL AND PHOTOGRAPHY: ALTERNATIVE READINGS ON THE ‘POPULAR’ MEVLEVI IMAGES

GEÇ DÖNEM OSMANLI İSTANBULU’NDA SUFİLER VE FOTOĞRAF: “POPÜLER” MEVLEVİ FOTOĞRAFLARINA DAİR YENİ BAKIŞ AÇILARI

Onur ÖNER^{*}

Abstract

Despite the growing literature on Ottoman photography, the depictions of Sufi dervishes and the Mevlevi, in particular, are still considered a vestige of Orientalist thinking. Beyond art historical approaches, a close reading of these ‘popular’ dervish images reveals that the Mevlevi were indeed actively engaged in representing themselves. From this perspective, this article argues that their intimate involvement in photography, as a modern medium, was profoundly related to certain characteristics of the Mevlevi order.

This article also scrutinizes the possible contributions of the visual sources to the history of Ottoman music, particularly the musical aspects of the Mevlevi photographs, to which the scholarship has so far paid little attention. The representations of instruments, and the holding and playing positions of the musician dervishes in those images are discussed in this paper. Moreover, these images are instrumental in critically addressing the historiographical debates around the Mevlevi tradition and the waves of Mevlevi revivalism, both of which have emerged in Turkey from the 1950s onward.

Keywords: Mevlevi order, Sufism, Ottoman photography, Pascal Sébah (1823-1886), Polycarpe Charles Joaillier (1848-1904), Ottoman music, Abdülbaki Gölpınarlı (1900-1982)

Öz

Osmanlı fotoğraf tarihi üzerine gelişen bir literatür olmasına rağmen fotoğraf üzerine yapılan teknik ve teorik analizlerde kimi önyargıların halâ devam ettiği gözlenmektedir. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren üreilmeye başlanan Mevlevi fotoğrafları bu duruma bir örnek olarak gösterilebilir. Değerlendirmeler ağırlıklı olarak oryantalizme paralel yaklaşım biçimleriyle yapılmakta, Mevlevilerin fotoğraflar içerisindeki edilgen konumlarına işaret edilmektedir. Bu çalışma, bu görseller hakkında farklı bir bakış açısıyla, dervişlerin fotoğraf içerisindeki konumlarının edilgen olmadığını; modern hayatın getirdiği yeniliklere ilgi ve alakâ gösterip adapte olabilmelerinin Mevlevi tarikatının bazı karakteristik özellikleriyle ilgili olduğunu iddia etmektedir.

Mevlevi fotoğrafları, Osmanlı müzik tarihi açısından da tartışma zemini oluşturabilir. Enstrümanların temsili, çeşitliliği, tutuş ve icra pozisyonlarının sergilenmesi bakımlarından Mevlevi fotoğrafları, müzikolojik değerlendirmelere konu olabilecek tarihi kaynaklar olarak kullanılabilirler. 1950’ler Türkiye’nde, Mevlevi kültürünün yeniden canlandırılması sırasında önemli araştırmalar yayınlanmıştır.

* Ph.D., Independent Scholar, Istanbul / Turkey, onur.ioa@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3994-4426

Tekke ve zaviyelerin kapanmasıyla yaşanan kopuş sonrası ortaya çıkan yazın kültürü, genel hatlarıyla, Mevleviliği idealize etmekte ve nostaljik tonlara sahiptir. Bu makale, bu yazına eleştirel bir bakışla yaklaşırken, tarihi kaynak olarak Mevlevi fotoğraflarını literatür içerisindeki tartışmalara entegre etmeye çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mevlevilik, Sufizm, Osmanlı fotoğrafı, Pascal Sébah (1823-1886), Polycarpe Charles Joaillier (1848-1904), Osmanlı müziği, Abdülbaki Gölpınarlı (1900-1982)

Introduction

This paper calls into question the potential value of photography in late Ottoman historical accounts by focusing on several photographs depicting Mevlevi dervishes.¹ The problematic approach of the late Ottoman scholarship, which has confined photography to assumptions of Orientalism has been reviewed critically since the early 2000s.² Such scholarly bias tends to locate the images of Mevlevi dervishes alongside other photographs depicting ‘Oriental types’. Without any differentiation, it lumps together the photographs of dervishes, street vendors, and artisans into the Orientalist configuration due to the cultural and religious authenticity that they claimed to display. As Woodward emphasized, such historical readings run the risk of oversimplifying the complexities and nuances that the visual sources carry.³ Moreover, a limited number of identical photographs representing the overall Mevlevi culture appears to be another problematic part to which the scholarship has not paid much attention. Micklewright is probably the first art historian to bring a critical approach to the interpretation of the dervish photographs by addressing the circulation of photography within the Sufi communities and various meanings of photography as a visual source material.⁴

This paper starts by questioning the prejudices and gaps in the current literature and offers a fresh look into the subject matter. The idea is to better integrate photographs into the interpretation of Ottoman society and culture by considering the complexities of photographic production and the circulation of images.⁵ A welcoming and open attitude to novelties was considered a

- 1 I am indebted to Prof. Cem Behar for his valuable comments on this study. I additionally like to thank to photographer Abdülkerim Tever for helping me analyse the images technically. I presented an earlier version of this paper at an online lecture organized by the Orient-Institute Istanbul in collaboration with The Nafi Baba Center for Research in Sufism, History, and Culture at Boğaziçi University in January 27, 2021. I want to thank the scholars that participated in the online lecture, whose comments and critiques were significant for the final version of this study.
- 2 For critical literature on the relationship between Orientalism and photography, see Nancy Micklewright, “Orientalism and Photography”, *The Poetics and Politics of Place: Ottoman Istanbul and British Orientalism*, ed. Zeynep İnankur, Reina Lewis and Mary Roberts, İstanbul Research Institute, İstanbul 2015, pp. 99-110; Ali Behdad, “Orientalist Photography,” *Photography’s Orientalism: New Essays on Colonial Representation*, ed. Ali Behdad and Luke Gartlan, Getty Publications, Los Angeles 2013, pp. 11-32.
- 3 Michelle L. Woodward, “Between Orientalist Clichés and Images of Modernization”, *History of Photography*, XXVII/4 (2003), pp. 363-374.
- 4 Nancy Micklewright, “Dervish Images in Photographs and Paintings”, *The Dervish Lodge: Architecture, Art, and Sufism in Ottoman Turkey*, ed. Raymond Lifchez, University of California Press, California 1992, pp. 270-271.
- 5 Methodologically, the photographs, which this study will analyse are the result of the systematic search in the

characteristic of the Mevlevi order, which the study will seek to involve in the analysis of the mutual interactions of the Mevlevis and photography.

Photographs, as primary sources, might provide historical details that could not be traceable in textual sources. Even so, many scholars are hesitant to integrate photography into historical interpretations either because of theoretical inadequacy or the tendency to hierarchically classify textual sources above visual sources. Tucker underlines that a visual source is not different compared to textual sources; similar questions should be asked to textual as well as visual material: Who took the photograph? Who is the targeted audience? In which ways it supports or opposes the established historical narratives?⁶

Having said that, photographs that are integrated into historical analyses might produce dilemmas and problems. Photographers who witnessed past events help us configure how the past event “looked” like through their photography. However, there is always something outside of the frame that is not being shown. Indeed, the photographer might have an active role in shaping the visual memory by deliberately staging scenes for the camera. One example is the photographs representing the liberation of Paris, which marked a major turning point toward the end of World War II. Photography was illegal in the occupied territories and photojournalists could only enter the area along with the Allies troops. The majority of the popular images of resistance, therefore, were taken after the war has ended and depicted artificially constructed scenes. Those images operated to shape the popular memory for a particular political purpose.⁷ Thomas emphasizes the differences between the image and past realities by stating that “an image is not reality, it is a representation”.⁸ The same logic applies to the fact that historiography is not history itself, but a reconstruction. Even though the injection of visual materials into historical narratives might open new historical readings, the evidential complexities should not be ignored.

As a social historian, my academic interests primarily lie in the life narratives of musicians. I seek to explore the channels of transmitting musical knowledge, reveal the influential actors in the musicians’ networks, and analyse the frequency of interactions among different musician communities. Even though I am not an expert in interpreting visual sources, the focus in this paper is on the photographs of Mevlevi whose life narratives have a significant share in the history of Ottoman music due to their strong artistic interests. In other words, the visual sources of this paper come from the field in which I am academically involved.

Pierre de Gigord Collection, which is provided by the Getty Research Institute. The bulk of the digital images is in open access and available in high quality. For the essentials about the history and the structure of the Pierre de Gigord Collection, see Nancy Micklewright, “Alternative Histories of Photography in the Ottoman Middle East”, *Photography’s Orientalism: New Essays on Colonial Representation*, ed. Ali Behdad and Luke Gartlan, Getty Publications, Los Angeles 2013, pp. 75-92. For more information about the collection, see https://www.getty.edu/research/tools/digital_collections/notable/gigord.html [Date of Access: 27 Nov., 2022].

6 Jennifer Tucker, “Entwined Practices: Engagements with Photographs in Historical Inquiry”, *History and Theory* Themed Issue, XL/4, (2009), pp. 1-8.

7 Catherine M. Clark, “Capturing the Moment, Picturing History: Photographs of the Liberation of Paris”, *American Historical Review*, CXX/3, (2016), pp. 824-860.

8 Julia Adney Thomas, “The Evidence of Sight”, *History and Theory*, XLVIII/4, (2009), pp. 151-168.

On the Relationship Between the Mevlevis and the Audience

The Mevlevi order was distinguished from other Sufi orders in various ways, and in particular by the predominance of music in their rituals and *sema*. Moreover, due to various reasons Mevlevi affiliates were known to be more receptive of new new ideas and practices and this tendency might help to understand their interest in photography as a novel medium of representation. For example, the role of Mevlevi musicians in the development of the use of notation in Ottoman music can not be overlooked. The Ottoman musical tradition has profited fundamentally from oral teaching methods⁹ and many scholarly works demonstrate the complexities of the transition as well as continuing practices of oral tradition in music throughout the nineteenth and early twentieth centuries.¹⁰ However, in especially in the nineteenth century new modes of notation started to be introduced to various Ottoman musical traditions and Armenian musician Hamparsum Limonciyan (d. 1839) is a leading figure in this process. The notation system that he had invented was not accepted by the church authorities but thanks to his affiliation with some Mevlevi dervishes that appreciated, learned and used his notation, his name did not fall into oblivion. It seems that the interest and support of the Mevlevis was a crucial in creating wider awareness and acceptance of Hamparsum notation among late Ottoman musicians.¹¹ One may multiply the instances of innovative changes triggered by the members of the Mevlevi order as well as their receptiveness to the new practices not only in music but in different art forms, including literature and calligraphy, which, while very important, are beyond the scope of this paper.¹²

The cultural distinctiveness of the Mevlevi order is observable in the architectural aspects of the Mevlevi lodges as well, which appears to be related to the argument of why the Mevlevis but not the other Sufi orders dominated the visual culture of Sufism. Cem Behar provides valuable insights into the practicalities of Mevlevi rituals from an architectural standpoint and focuses

- 9 Osman Dede (d. 1730), the Sheikh of Galata Mevlevi lodge, developed a notation system that was based on Arabic letters. Abdülbaki Nasır Dede (d. 1821), the great grandson of Osman Dede, was another Mevlevi to work on a staff notation system, see Nâsır Abdülbaki Dede, *Tedkik ü Tahkik*, ed. Yalçın Tura, Pan, İstanbul 2006; For a critical overview of the issue, see Eugenaia Popescu-Judetz, *Türk Müziği Kültürünün Anlamları*, trans. Bülent Aksoy, Pan, İstanbul 2007, pp. 17-55; For a more recent publication that deals with the subject matter, see Cem Behar, "Inventors of Notation Systems in Seventeenth and Eighteenth-Century Istanbul: The Loneliness of the Long-Distance Runner", *Annual of Istanbul Studies*, 1, (2019), pp. 193-199.
- 10 Merih Erol, *Greek Orthodox Music in Istanbul: Nation and Community in the Era of Reform*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis 2015; Maureen Jackson, *Mixing Musics: Turkish Jewry and the Urban Landscape of a Sacred Song*, Stanford University Press, Stanford, California 2013; Panagiotis C. Poulos, "Rethinking Orality in Turkish Classical Music: A Genealogy of Contemporary Musical Assemblages", *Middle Eastern Journal of Culture and Communication*, IV/2, (2011), pp. 164-183; Cem Behar, *Aşk Olmadan Meşk Olmaz: Geleneksel Osmanlı/Türk Müziğinde Öğretim ve İntikal*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998.
- 11 Aram Keropvyan and Altuğ Yılmaz, *Klasik Osmanlı Müziği ve Ermeniler*, Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi Vakfı Kültür Yayınları, İstanbul 2010, pp. 93-106.
- 12 Particularly about the people of culture and art among the dervishes of Yenikapı Mevlevi lodge and the intellectual networks between the lodge and the outside world, see Bayram Ali Kaya, *Tekke Kapısı: Yenikapı Mevlevihanesi'nin İnsanları*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

how the Mevlevi interacted with the audience during the rituals.¹³ It seems the Mevlevi highly encouraged the presence of an audience during their ceremonies. Although the practice of performing religious rituals in front of other people sounds quite modern, it is not. The central lodge of the Mevlevi order in Konya, which was built in 1520, had a particular space for the visitors, *zıvvar mahfili*, from the eighteenth century on. The space was separated with wooden bars from where the rituals took place. It was built as a two-story structure, the upper part of which was reserved for female visitors.¹⁴

Towards the middle of the seventeenth century, Istanbul had four Mevlevi lodges: Galata (1491) which was the oldest, Yenikapı (1597), Beşiktaş (1613), and Kasımpaşa (1631).¹⁵ There is not any historical account regarding the architectural aspects of the Galata Mevlevi lodge from the time it was initially built in 1491. What we know is that the lodge at Galata has undergone major renovations over time due to destructive earthquakes and fires. The earliest visual sources can be traced back to the beginning of the seventeenth century, and they reveal the architectural features as well as the presence of the audience during the rituals.¹⁶

Mary Roberts provides a detailed account of a Rıfai lodge in Üsküdar while comparing two paintings of Fausto Zonaro (d. 1929) to discuss the self-portrait drawings in the Ottoman painting. The author underlines that the Rıfai lodge and the Mevlevi lodge in Galata were centers of attraction for European audiences, both of which appeared frequently in the travel guides of the nineteenth century.¹⁷ Although visitors were indeed accepted by the Rıfa'is to watch their rituals, still the prominence of the presence of an audience is still not comparable to that of the Mevlevi order. The Mevlevi added a special part to their religious ritual called the 'niyaz ayini', which was based on the request of the audience to extend the rite beyond the usual schedule.¹⁸ Given that, drawing a comparison between the Mevlevi and other Sufi order should underline that the former shifted the role of the audience from passive followers to active participants. The Mevlevi integrated visitors into the ritual deliberately, with which the ritual gained an additional dimension. The result of this amalgamation was the transformation of the religious ritual into a

13 Cem Behar, "Mevlevî Mukabelesi: İbadet ve Temaşa", *Osmanlı/Türk Musikisinin Kısa Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, pp. 177-198.

14 Haşim Karpuz, "Konya Mevlâna Dergâhının Mimari Yapısı", *Mevlâna Ocağı*, ed. Mehmet Bayyigit, Kombassan Vakfı, Konya 2007, p. 26.

15 For more on the history of the Mevlevi lodges in Istanbul as well as the influential Mevlevi figures of the late Ottoman Istanbul, see Sezai Küçük, *Mevleviliğin Son Yüzyılı*, Vefa, İstanbul 2007, pp. 72-175; Ekrem Işın, *İstanbul'da Gündelik Hayat: İnsan, Kültür ve Mekân İlişkileri Üzerine Toplumsal Tarih Denemeleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 1995, pp. 267-318.

16 M. Baha Tanman, "Galata Mevlevihânesi", *İslâm Ansiklopedisi*, XIII, (1996), pp. 317-321; Erdem Yücel, "Galata (Kulekapısı) Mevlevihânesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, I/2, (1979), p. 81.

17 Mary Roberts, *Istanbul Exchanges: Ottomans, Orientalists, and Nineteenth-Century Visual Culture*, University of California Press, Oakland 2015, pp. 141-146. More on the depictions of the Sufis by European daily papers and travel guides as well as examples from the visual representations, see Thierry Zarcone, "Western Visual Representations of Dervishes from the 14th Century to Early 20th", *Kyoto Bulletin of Islamic Area Studies*, VI, (2013), pp. 43-58.

18 Abdülbâki Gölpınarlı, *Mevlevî Âdâb ve Erkânı*, İnkılap ve Aka Kitapevleri, İstanbul 1963, pp. 95-98.

performance. By addressing the issue, Thierry Zarcone proposed a controversial interpretation of the presence of the audience, locals and Westerners alike. However, the way he narrated the Mevlevis of Galata in the late Ottoman period gives the impression that the dervishes were a kind of degenerate people that sought material benefit from the crowd but especially from the Europeans.¹⁹ The rituals were indeed free to the public and gifts were accepted by the audience after the rituals. However, it is difficult to argue that the material benefit or the financial expectations motivated the Mevlevis and thus to consider it as the underlying cause of the rituals.

Another aspect of the cultural distinctiveness of the Mevlevis was that they were known to welcome new ideas and practices as a sign of intellectual curiosity. Plus, they were in continuous interaction with the outside world through the frequenters of the rituals, which helped them develop a kind of familiarity with the practice of being watched. The popular understanding of photography particularly in early Meiji Japan (1868-88), as the historians of Meiji Japan have proposed might expand the argument. In Japan, until the late 1860s, photography in general was only accessible to privileged territorial lords. Partly related to being an expensive and limitedly circulated technology, the common understanding of photography was blended with superstitious beliefs such as that the camera would take the soul, and the person posed in the middle of a group portrait would die soon, et cetera. Even so, the Meiji government confidently employed photography to promote its visual self-narrative to the outside world as an industrialized, enlightened, and modern country. As a consequence, photography would expand rapidly into the daily life of the urban population through professional studios and would help to promote social change in the Meiji society. In contrast, on the part of the Mevlevis, reactionary attitudes towards photography seem never to be the case.²⁰

Images for Alternative Histories

The control over the image by the photographer varies, ranging from the choice of lens, the usage of light, and the way the model(s) are posed. That could be also through accessories, costumes, decors, and sometimes by the use of hired models. Creating narratives through specific compositions was a frequently applied practice for most of the nineteenth century studio photographers. Pascal Sébah's two indoor shoots showing different folk costumes worn by the same models aptly exemplify the immense influence of the photographer on the images as well as how each photograph has served a specific function.²¹ It is precisely the point that I will begin

19 Thierry Zarcone, "The "Performance" of Dervishes and The European Tourists in Istanbul (19th – 20th Century)", *Journey to the Center of the East, 1850-1950: 100 Years of Travelers in Istanbul from Pierre de Gigord Collection*, ed. Ekrem Işın and Catherine Pinget, İstanbul Research Institute, İstanbul 2015, pp. 81-95; "Şeyh Mehmed Atullah Dede (1842-1910) and the Mevlevihâne of Galata: An Intellectual and Spiritual Bridge Between the East and the West", *The Dervishes of Sovereignty & The Sovereignty of Dervishes: The Mevlevi Order in Istanbul*, ed. Ekrem Işın, İstanbul Research Institute, İstanbul 2007, pp. 58-75.

20 Maki Fukuoka, "Selling Portrait Photographs: Early Photographic Business in Asakusa, Japan", *History of Photography*, XXXV/4, (2011), p. 356.

21 Edhem Eldem, "The Search for an Ottoman Vernacular Photography", *The Indigenous Lens? Early Photography in the Near and Middle East*, ed. Markus Ritter and Staci G. Scheiwiller, Walter de Gruyter, Berlin 2018, pp. 34-35.

speculating about the photograph in Figure 1. Who were these neatly arranged rows of people in Mevlevi costumes in the photograph taken by Mihran Iranian?²²

Figure 1. Mihran Iranian, *Derviches*, albumen print, 19.2 x 25.4 cm, undated. The Getty Research Institute, Los Angeles, Pierre de Gigord Collection, 96.R.14 (C37.14b).

At first sight, the prominence of the outfit, the instruments that were part of the Mevlevi musical tradition, and the place which is identifiable as being the main entrance of the Galata Mevlevi Lodge in Pera and the mausoleum at the right corner of the image are amply convincing details to classify this as a Mevlevi photograph. The well-organized photograph leaves no room for objection to the message the image conveys: these are were Mevlevi dervishes. But what if it was otherwise? Could we not think that they were hired models of the photographer, similar to the setups of Sébah mentioned above?

To further speculate, I suggest an alternative option between the two. Rather than being 'fake' dervishes gathered by the photographer or being 'original' dervishes, that is as permanent residents of the lodge where they were photographed, the people in the images could be outsiders

²² According to the limited biographical information, Mihran Iranian owned a photography studio in the Pera neighbourhood of Istanbul during the 1890s. Roughly about 300 images have survived until today from his lens, see Bahattin Öztuncay, *The Photographers of Constantinople*, Vol. I, Aygaz, İstanbul 2003, pp. 315-319.

of varied backgrounds. In other words, outsiders but not irrelevant souls to the Mevlevi culture. Those people were called sympathizers, or *muhib* of the order, a *sine qua non* part of the Sufi communities. Hailing from diverse social and economic backgrounds, they were acquainted with the principles of the Mevlevi set by Celaleddin-i Rumi and his followers. Being in touch with the order through personal connections with dervishes and sheikhs, they were often the financial supporters of the lodges.²³ Although it is hard to establish the precise number of *muhibs* in Istanbul, Klaus Kreiser gives a rough estimate of sixty thousand in the early twentieth century. Those people were in association with one of the three hundred lodges in the city, from which sixty to eighty-five percent of whom were active in the late Ottoman period. The number corresponds closely to one in four of the Muslim male residents in the city.²⁴ We are therefore talking about a sizeable number of people. Indeed, there were instances in which the boundaries between the dervishes and sympathizers seemed to blur. Occasionally, the sympathizers were allowed to wear the Mevlevi attire to attend the religious rituals in the lodges. A memoir from the late nineteenth century depicts the involvement of the *muhibs* in the rituals at the Kasımpaşa Mevlevi lodge in Istanbul:

‘With the encouragement of the fellows from the order, I intended to wear the Mevlevi headgear, *sikke*. The Sheikh of the lodge has the right to permit the wearing of Mevlevi attire and participation in rituals on the occasion that one has a reasonable explanation for not having completed the required thousand and one days of service leading to becoming a dervish. These people were referred to as *muhib* in the order.’²⁵

Going back to Iranian’s photograph, we will probably never learn the real story behind it. Even so, the familiarity with the hierarchical structures that demarcated dervishes, sympathizers, and visitors, as well as the instances that cut across those separations could be instrumental to reconsider the Mevlevi images.

Following this line of thinking, the photograph of Iranian seems to have more to offer. The issue of clothing in particular needs further attention because there is something unusual about it. Apart from the tall felt hat, *sikke*, and the cloak, *hurka*, the clothings of the people in the picture are quite diverse. It seems that they were wearing casual clothes under the cloak and the tall hat. One may even observe the difference in the cloaks. The first four people from the left had the same kind of cloak, the arm lengths of which were tailored to fit perfectly. It was for everyday use. The first three from the right wore another type of cloak, which was designed for ceremonies. Dervishes wore those loosely cut ceremonial cloaks over their shoulders without putting their arms in the sleeves.²⁶ One may speculate that the person on the far right posed with his *ney* and seems to be wearing a necktie and a vest could be an official functionary who just left his workplace to join the dervish group in the photograph. In

23 Gölpinarlı, *Mevlevî*, pp. 133-135.

24 Klaus Kreiser, “The Dervish Living”, *The Dervish Lodge: Architecture, Art, and Sufism in Ottoman Turkey*, ed. Raymond Lifchez, University of California Press, California 1992, p. 49.

25 Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede’nin Hatıraları: Çok Yönlü Bir Sufinin Gözüyle Son Dönem Osmanlı Hayatı*, ed. Mustafa Koç and Eyyüp Tanrıverdi, Vol. I, Kitabevi, İstanbul 2006, p. 197.

26 Gölpinarlı, *Mevlevî*.

a broad sense, the image challenges the validity of a standard Mevlevi garb, for which the fourth and sixth persons from the left and the *kanun* player could be an example. What was widely believed is that only a white shirt without a collar had to be under the cloak. Given the complexity of the issue, it was mostly the case for dervishes who performed music, *mutrib*, during the rites. The clothing of the dervishes that performed the ritual, *sema*, was somewhat more elaborate. In addition to the cloak and tall hat, they wore long white robes called *tennure*, a white jacket called *destegül*, a wide waistband called *elif-nemed*, and shoes called *paşmak*.²⁷ What is notable in the photograph is that the clothing of the majority of the dervishes barely corresponded to those standards.

One may observe further diversity in the dresses in one of Sebah & Joallier's Mevlevi photographs being set at a different corner of the same lodge (Figure 2). The three individuals seen in the left part of the fountain used for ablution seem so contrasting in clothing that they did not even have the essential long felt hat and cloak on. One may even not help to question their presence in a frame whose aim was to represent the Mevlevi dervishes in an authentic environment. No matter how contrasting their looks were, it is highly probable that they were part of the community and were allowed to take part in the group portrait of the Mevlevi dervishes.

Figure 2. Sébah & Joallier, *Derviches tourners*, albumen print, 21 x 27 cm, 1884-1900. The Getty Research Institute, Los Angeles, Pierre de Gigord Collection, 96.R.14 (C37.1b).

27 Ibid.; Nurhan Atasoy, *Derviş Çeyizi: Türkiye'de Tarikat Giyim-Kuşam Tarihi*, Kültür Bakanlığı, Ankara 2000.

Meanwhile, these images propose a narrative about the everyday life in a Sufi lodge that is more interconnected with the outside world, quite opposed to the widely held opinion that dervishes lived an isolated life confined to the walls of the lodges. Similarly, perhaps the sympathizers, the immediate circle of the Sufi dervishes were much more closely associated with the Sufis than it was thought.

Given the diversity in clothing observable in the photographs, maybe the idea of seeking uniformity is itself problematic. Why should there be a standard dervish outfit? It seems to me that a significant part of this thought stems from the studies of Abdülbaki Gölpınarlı (d. 1982). As a prolific writer, he was an esteemed scholar of Sufi studies in Turkey and was attached firmly to the Mevlevi communities from an early age on. With all the credentials he had, his studies on the history of the Mevlevi order have received very limited objection, his opinions were persuasive and hence played a role in creating historical memory for the past Mevlevi communities.

Gölpınarlı's studies have expanded to the innumerable aspects of the Mevlevi culture including its music. He published a book in 1953, still a seminal work in the field, and he requested Halil Dikmen (d. 1964) to describe the Mevlevi rite by stressing the musical aspects.²⁸ Dikmen was a painter and a ney player, who was well-versed in the Mevlevi culture. In addition to the studies of Gölpınarlı, Dikmen's concise but concentrated text seems to have far-reaching consequences not only for the groups that aimed to re-organize Mevlevi rites in the 1950s but also for the next generation of followers of the Mevlevi order. Nevertheless, these accounts that explained the principles of Mevlevi music and the rituals in detail are contestable because one would never be sure whether they indeed corresponded to the practices of the Mevlevis before the official closure of the Sufi orders in 1925.

The majority of the Gölpınarlı's publications coincided with the re-organization of the Mevlevi rituals in public after nearly a quarter-century of interval.²⁹ The effort might be perceived as the cultural revitalization of the Mevlevi order. One scholar argues that Gölpınarlı cautiously wrote down every single detail regarding the cultural material of the order assuming that the traditional values and attitudes will be lost forever. The conservative approach, therefore, led to the idealization of the past culture of Mevlevis to some extent.³⁰

On the part of the visual sources, the photographic representations make the issue of uniform Mevlevi garb even more controversial, and they do not align with literature on the Sufis of the

28 Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İnkılâp, İstanbul 1953, pp. 464-65.

29 A small group of people among whom was Gölpınarlı, actively engaged in the commemoration of Mevlana Celaleddin-i Rumi from the early 1940s on. Given the political atmosphere of Turkey in the 1940s, the annual meetings were carefully designed not to provoke too much public interest. The meetings did not feature any musical presentation and were confined to the speeches by experts. Music was introduced to the meetings in 1948, albeit limitedly. The situation seems to be normalized by the early 1950s. But Mevlevis had to wait until 1954, for a full-fledged ritual together with the participation of whirling dervishes, see, Yavuz Selim Ağaoglu, *Neyzen Selami Bertuğ'un Anularından Belgelerle Hazret-i Mevlâna'yı Anma Törenleri (1942-1974)*, Kültür A.Ş., Konya 2013. Burcu Sağlam's biographical study on Saadeddin Heper while emphasizing his critical role in the reorganization of the Mevlevi ceremonies during the 1950s provides a vivid account of the tension between the organizers and the local authorities in Konya, "Türk Müziğinin Hafızası: Saadeddin Heper", *Musikaşinas*, XIV, (2015), pp. 58-63.

30 Behar, "Mevlevî Mukabelesi", pp. 182-183.

late Ottoman period. They seem to illustrate an alternative narrative in which a standard outfit was not a practice strictly followed by the members of the order.

Apart from the dressings of the dervishes in the photographs, another issue that I have reservations about is the way the Mevlevi were set to pose. It is the gesture of whirling dervishes (Figure 3) that seems to be particularly noteworthy. It seems the variety in gestures is confined to the identical pose of the arms wide-open. Even though the two photographs discussed above differed from the bulk of the images as nobody was whirling, they are rare.

Figure 3. Mihran Iranian, *Dervishes tourners*, the 1860s-1880s. The Getty Research Institute, Los Angeles, Pierre de Gigord Collection, 96.R.14 (F3.102).

It seems that the photographers' aesthetic concerns were at play as the type of posing looked visually attractive, yet it is unnatural in two ways. Firstly, it is largely the result of contemporary technological limits. What characterized photography in those times was the ultra-long exposure times.³¹ Allowing light into the camera is basically about shutter speed and aperture and how they work with one another. To freeze the motion, 1/250th second shutter speed is needed. If the motion is really slow, one may reduce the shutter speed to one or two stops below, but not more than that.³²

31 Bahattin Öztuncay, "The Origins and Development of Photography in Istanbul", *Camera Ottomana: Photography and Modernity in the Ottoman Empire 1840-1914*, ed. Zeynep Çelik and Edhem Eldem, Koç University Publications, Istanbul 2015, pp. 90-91.

32 The daylight was fundamental to the professional studios of Istanbul until electricity was widely available throughout the city in the first decade of the twentieth century. The studios of Istanbul were necessarily on the

Keeping that brief technical detail in mind, there was no possibility to receive a sharp image while the dervishes were whirling during an ordinary ceremony due to the technological limits. Photographers, therefore, overcame the problem by developing this artificial pose. Besides, specific to the image of Iranian, he took the photo in the garden, on unevenly paved ground, exactly the sort of place where the dervishes would never turn. Secondly, the pose is unnatural because, in a standard ceremony, it was not possible to capture a moment in which the whirling dervishes may come close to musicians. There was a wide distance between the whirling dervishes and the area reserved for the musicians, called *mutrib maksuresi*. Moreover, they could not even be on the same floor since musicians would be seated on the upper floor of the ceremonial room, that is *semahane*, in some of the Mevlevi lodges in Istanbul. As a result, the neatly arranged rows of whirling dervishes, musicians, and sheikhs in the photographs were not a glimpse of a real ceremony but the scenes that were staged for the camera.

It might be assumed that the intervention by the photographer was somewhat limited regarding the presence of child dervishes in the images. I argue that the dervishes were more proactive about choosing to pose with child dervishes.³³

Figure 4. Photographer(s) unknown, *Dervishes tourners*, 1860-1953, albumen print. The Getty Research Institute, Los Angeles, Pierre de Gigord Collection, 96.R.14 (C39.013).

top floor of buildings. They had a transparent roof and used curtains to balance the daylight for the photographic production, see Adem Köşlü – Ünsal Köşlü, *Nicolas Andriomenos Phootgrappe*, Galenos, İstanbul 2018, pp. 71-74.

33 Although the children in the Mevlevi culture appears to be a promising topic, it has attracted very little scholarly interest. For the accounts of the child Sheikhs in the history of the Mevlevi order, see Sezai Küçük, “Mevlevilerde Çocuk Şeyhler ve Vekil Şeyhlik”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XV/27, (2013/1), pp. 95-119.

What could be the reason for it? Mainly because dervishes that were residing permanently in the lodges, *hücrenişin*, could not get married. Only the sheikhs had the right to have a family living in the lodges. Mevlevi lodges always had a private residence for the sheikh and his family.³⁴ One possibility is that the children in the photographs were from sheikh families. Alternatively, they could be the relatives of the dervishes or the children of the followers, *muhibbans*. The latter option, the children belonging to the immediate circle of the dervish community sounds more reasonable to me. Because they adhered firmly to the Mevlevi order and hence would prefer to raise the children in the environment they were affiliated to. One often encounters such expressions in the life narratives of musicians, who frequented the Mevlevi lodges and gained familiarity with its music in their early childhood years.³⁵ Meanwhile, the presence of the children in the images might be read as an indication of how the Mevlevi were a networked society linked by multiple contacts between dervishes and affiliated people.

Regarding the location of the three images, there might be a biased view of the situation because they were taken in the Galata Mevlevi lodge at Pera. The situation seems to reflect the general tendency in the Mevlevi photographs. On the one hand, the location's centrality in the most cosmopolitan quarters of Istanbul was an advantage for both foreigners and city dwellers. On the other hand, professional studios were concentrated in this area.³⁶ Having said that, it was a technology-related problem as well. Because many apparatuses of the camera, including the body, plates, lenses, and tripod were large and heavy items. The estimated weight of the overall equipment was between 20 to 30 kilograms, which posed a major obstacle to mobility. Even though smaller cameras with roll films emerged in the market in the late 1890s, photographers continued to use glass plates due to the limited sensitivity of dry films.³⁷ I guess these were the underlying causes of why the images from the lodge of Galata surpassed all the other Mevlevi lodges of the city, namely Yenikapı, Kasımpaşa, and Bahariye.

Although the financial dimension of the situation seems to be an intriguing part of the topic, I have not encountered any account of whether the Mevlevi dervishes commissioned professional photographers, such as Sébah & Joallier or Iranian, to document any specific events. Nor have I found a source stating that photographers paid a fee to the dervishes for the images. Nevertheless, the option that professional photographers paid dervishes for posing sounds more possible since these images were commercially profitable in the market. From the beginning of

34 M. Baha Tanman, "Bahariye Mevlevihanesi'nin Yerleşim Düzeni ve Mimari Özellikleri", *Mevlevî Dünyasında Bahariye Mevlevihanesi*, ed. M. Baha Tanman, İstev, İstanbul 2013, p. 8.

35 For the childhood years of Bedriye Hoşgör (d. 1968) in Konya, see Mustafa Rona, *50 Yıllık Türk Musikisi: Bestekârları, Besteleri Güftelerile*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1960, p. 223. Likewise, Ahmet Bey (d. 1926) was a frequenter of the Mevlevi lodge at Thessaloniki in the course of his childhood years, İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikîşinasları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1958, p. 38.

36 *Camera Ottomana*, ed. Zeynep Çelik and Edhem Eldem, pp.18-19.

37 Sara Dominici, "Cyclo-Photographers, Visual Modernity, and the Development of Camera Technologies, 1880s-1890s", *History of Photography*, XL/1, (2018), p. 47.

the mid-nineteenth century onward, a growing number of professional studios began to operate in Istanbul. As the popularity of photography expanded, art became a profitable business. European visitors in particular created a market for panorama photography as well as images that displayed the historical architecture of the city.³⁸ The Ottoman postcards did not only cover beautiful corners of Istanbul but also the local types, men and women alike, with their traditional clothes on. Yet the photographic representations of dervishes were something special for the Ottoman postcard market.

Photography Captures Music

The Mevlevi images may also be viewed from the musical standpoint which is well-connected to the art of painting. Broadly speaking, misleading and inaccurate details in depicting an instrument player appear to be the characteristic of the Ottoman painting. Much to the annoyance of historians of music and musicians, art historians have largely failed to notice these problematic points. Moreover, the controversial points are discernible both in the works of Ottoman and European painters alike. Osman Hamdi Bey's 'Two Musician Women' and Fausto Zonaro's 'Neyzen' are two conspicuous examples.

To play the *tanbur* in a standing position, as Osman Hamdi Bey has depicted it, is simply impossible. The instrument is always played in a sitting position otherwise it would move downward easily because the weight of the instrument is not evenly distributed due to its too long neck. Regarding the *ney* player of Zonaro, nothing appears to be in order but the cloak and the long felt hat. The body position is anatomically incorrect. And the same goes for the angle of the head, the point where the lips meet with the upper part of the instrument, *başpare*, the position of the fingers, and the wide distance between the two hands. Perhaps replacing the *ney* with the side-blown flute would have resolved the problem. These improper features in the painting are even more surprising as Zonaro kept visiting the Rıfai lodge in the Üsküdar neighbourhood to follow the rituals. As part of the preliminary work, he has invited some dervishes from the lodge to his residence in the Beşiktaş neighbourhood, the Sheikh, and the 'Mevlevi music master' as he described the *ney* player in his memoirs. They posed for him many times for the painting series of the Rıfai dervishes. According to Zonaro, a sense of locality was fundamental to creating art with historical value. For a foreigner, he said, the only way to possess it was to reside there for long enough. Hence, the local eye would avoid adding strange things to the environment that is painted and would help to be accurate and correct in all details.³⁹ Given that, it is not easy to explain what might have misled him to come up with such a caricatured portrait of the instrumentalist.

38 Öztuncay, pp. 73-77.

39 *Twenty Years Under the Reign of Abdülhamid: The Memoirs and Works of Fausto Zonaro*, ed. Erol Makzume and Cesare Mario Trevigni, trans. Dylan Clements, Geniş Kitaplık, İstanbul 2011, pp. 194-199.

Figure 5. Osman Hamdi Bey, *Two Musician Girls*, 1880, Oil on canvas, 58 x 39 cm. Suna-İnan Kıraç Foundation, İstanbul.

Figure 6. Fausto Zonaro, *Neyzen*, pastel, 6.5 x 9.5 cm. Suna-İnan Kıraç Foundation, İstanbul.

The inaccuracy of the musical aspects in the painting seems to be reduced to a minimum due to the documentary character of the photography. As far as I have observed, in the Mevlevi photographs, the sitting and the holding positions were correct in most details. The underlying reason might be that many of the individuals in the photographs were either members of the order or they were part of the wider Sufi circles. They likely knew how to play the instruments they posed with and even were participants of the ceremonies performed in the lodges.

As an interconnected issue, the images provide information about the diversity of the musical instruments in Mevlevi music as well. Based on the images, the *ney* and the *kudüm* appear as the most common instruments, surpassing all others. Their prominence together with the eminence of the vocals corresponds to the widely accepted opinion about their pivotal role in the Mevlevi musical tradition. The Mevlevi photographs from the late Ottoman Istanbul affirm the validity of this argument. Very few images indicate the employment of the *kanun*, the *violin*, and the *oud*, which rarely appeared as compared to the fundamental instruments. Oddly enough, the *tanbur* and the *kemenche* did not appear in the images at all. In terms of *tanbur*, its absence seems strange because it is believed to be the most suitable instrument for the peculiarities of Ottoman music due to the ease of producing the special sound intervals. Furthermore, Mehmed Celaleddin Dede (d. 1908), the Sheikh of Yenikapı Mevlevi lodge between 1887 and 1908, has witnessed and narrated the use of this instrument in Mevlevi rituals in his own times.⁴⁰

40 *Yenikapı Mevlevihanesi: İhtifalci Mehmet Ziya Bey*, ed. Murat A. Karavelioğlu, Ataç, İstanbul 2005, pp. 185-192; Sadettin Nüzhet Ergun, *Türk Musikisi Antolojisi: Dini Eserler II*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1942-43, pp. 464-466.

Conclusion

The paper aimed to examine the photographs of dervishes beyond certain recurrent conventions in the literature. The study approached critically the flat and reductionist understandings that tend to portray the Mevlevis as the passive elements of the images. The idea was to argue that even the most ‘cliché’ Mevlevi representations might be read alternatively and provide novel historical interpretations beyond the photographic representation.

I suggested that the group photographs of Mevlevis might be a way to underline the vivid relationship between the lodge and the outside world. As I have sought to discuss how the line between *muhibbans* and the dervishes is blurred, these photographs provide some evidence of the dense network of relations between the Mevlevi lodge and the wider circle of sympathizers. Yet I claimed that the photographs might offer challenges to dominant narratives of Sufism, most of which originate from the early 1950s. In doing so, I sought to interpret the photographic representations of the Mevlevis to emphasize the evolving relationships between historical narrative and photography.

BIBLIOGRAPHY

- Ağaoğlu, Yavuz Selim, *Neyzen Selami Bertuğ'un Anılarından Belgelerle Hazret-i Mevlâna'yı Anma Törenleri (1942-1974)*, Kültür A.Ş., Konya 2013.
- Aşçı İbrahim Dede, *Aşçı Dede'nin Haturaları: Çok Yönlü Bir Sufinin Gözüyle Son Dönem Osmanlı Hayatı*, ed. Mustafa Koç and Eyyüp Tanrıverdi, Vol. I, Kitabevi, İstanbul 2006.
- Atasoy, Nurhan, *Derviş Çeyizi: Türkiye'de Tarikat Giyim-Kuşam Tarihi*, Kültür Bakanlığı, Ankara 2000.
- Behar, Cem, *Aşk Olmadan Meşk Olmaz: Geleneksel Osmanlı/Türk Müziğinde Öğretim ve İntikal*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998.
- _____, "Inventors of Notation Systems in Seventeenth and Eighteenth-Century Istanbul: The Loneliness of the Long-Distance Runner", *Annual of Istanbul Studies*, I, (2019), pp. 193-199.
- _____, "Mevlevî Mukabelesi: İbadet ve Temaşa", *Osmanlı/Türk Musikisinin Kısa Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2019, pp. 177-198.
- Behdad, Ali, "Orientalist Photography," *Photography's Orientalism: New Essays on Colonial Representation*, ed. Ali Behdad and Luke Gartlan, Getty Publications, Los Angeles 2013, pp. 11-32.
- Clark, Catherine M., "Capturing the Moment, Picturing History: Photographs of the Liberation of Paris", *American Historical Review*, CXX/3, (2016), pp. 824-860.
- Dominici, Sara, "Cyclo-Photographers, Visual Modernity, and the Development of Camera Technologies, 1880s-1890s", *History of Photography*, XL/1, (2018), pp. 46-60.
- Eldem, Edhem, "The Search for an Ottoman Vernacular Photography", *The Indigenous Lens? Early Photography in the Near and Middle East*, ed. Markus Ritter and Staci G. Scheiwiller, Walter de Gruyter, Berlin 2018, pp. 19-56.
- Ergun, Sadettin Nüzhet, *Türk Musikisi Antolojisi: Dinî Eserler II*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1942-43.
- Erol, Merih, *Greek Orthodox Music in Istanbul: Nation and Community in the Era of Reform*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis 2015.
- Fukuoka, Maki, "Selling Portrait Photographs: Early Photographic Business in Asakusa, Japan", *History of Photography*, XXXV/4, (2011), pp. 355-373.
- Gölpınarlı, Abdülbâki, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İnkılâp, İstanbul 1953.
- _____, *Mevlevî Âdâb ve Erkâmı*, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1963.
- Işın, Ekrem, *İstanbul'da Gündelik Hayat: İnsan, Kültür ve Mekân İlişkileri Üzerine Toplumsal Tarih Denemeleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 1995.
- İnal, İbnülemin Mahmut Kemal, *Hoş Sadâ: Son Asır Türk Musikînasları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1958.
- Jackson, Maureen, *Mixing Musics: Turkish Jewry and the Urban Landscape of a Sacred Song*, Stanford University Press, Stanford, California 2013.
- Kaya, Bayram Ali, *Tekke Kapısı: Yenikapı Mevlevihanesi'nin İnsanları*, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2012.
- Karpuz, Haşim, "Konya Mevlâna Dergâhının Mimari Yapısı", *Mevlâna Ocağı*, ed. Mehmet Bayyigit, Kombassan Vakfı, Konya 2007, pp. 19-39.
- Keropyyan, Aram and Altuğ Yılmaz, *Klasik Osmanlı Müziği ve Ermeniler*, Surp Pırgıç Ermeni Hastanesi Vakfı Kültür Yayınları, İstanbul 2010.
- Köşlü, Adem – Ünsal Köşlü, *Nicolas Andriomenos Photographe*, Galenos, İstanbul 2018.

- Kreiser, Klaus, "The Dervish Living", *The Dervish Lodge: Architecture, Art, and Sufism in Ottoman Turkey*, ed. Raymond Lifchez, University of California Press, California 1992, pp. 49-56.
- Küçük, Sezai, *Mevlevîliğin Son Yüzyılı*, Vefa, İstanbul 2007.
- _____, "Mevlevîlerde Çocuk Şeyhler ve Vekil Şeyhlik", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XV/27, (2013/1), pp. 95-119.
- Micklewright, Nancy, "Dervish Images in Photographs and Paintings", *The Dervish Lodge: Architecture, Art, and Sufism in Ottoman Turkey*, ed. Raymond Lifchez, University of California Press, California 1992, pp. 269-283.
- _____, "Alternative Histories of Photography in the Ottoman Middle East", *Photography's Orientalism: New Essays on Colonial Representation*, ed. Ali Behdad and Luke Gartlan, Getty Publications, Los Angeles 2013, pp. 75-92.
- _____, "Orientalism and Photography", *The Poetics and Politics of Place: Ottoman Istanbul and British Orientalism*, ed. Zeynep İnankur, Reina Lewis and Mary Roberts, İstanbul Research Institute, İstanbul 2015, pp. 99-110.
- Nâsır Abdülbaki Dede, *Tedkik ü Tahkik*, ed. Yalçın Tura, Pan, İstanbul 2006.
- Öztuncay, Bahattin, *The Photographers of Constantinople*, Vol. I, Aygaz, İstanbul 2003.
- _____, "The Origins and Development of Photography in Istanbul", *Camera Ottomana: Photography and Modernity in the Ottoman Empire 1840-1914*, ed. Zeynep Çelik and Edhem Eldem, Koç University Publications, İstanbul 2015, pp. 66-105.
- Popescu-Judetz, Eugenaia, *Türk Müsiki Kültürünün Anlamları*, trans. Bülent Aksoy, Pan, İstanbul 2007.
- Poulos, Panagiotis C., "Rethinking Orality in Turkish Classical Music: A Genealogy of Contemporary Musical Assemblages", *Middle Eastern Journal of Culture and Communication*, IV/2, (2011), pp. 164-183.
- Roberts, Mary, *Istanbul Exchanges: Ottomans, Orientalists, and Nineteenth-Century Visual Culture*, University of California Press, Oakland 2015.
- Rona, Mustafa, *50 Yıllık Türk Müsiki: Bestekârları, Besteleri Güftelerile*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1960.
- Sağlam, Burcu, "Türk Müziğinin Hafızası: Saadeddin Heper", *Musikişinas*, XIV, (2015), pp. 58-63.
- Tanman, M. Baha, "Galata Mevlevîhânesi", *İslâm Ansiklopedisi*, XIII, (1996), pp. 317-321.
- _____, "Bahariye Mevlevîhanesi'nin Yerleşim Düzeni ve Mimari Özellikleri", *Mevlevî Dünyasında Bahariye Mevlevîhanesi*, ed. M. Baha Tanman, İstev, İstanbul 2013, pp. 87-127
- Thomas, Julia Adney, "The Evidence of Sight", *History and Theory*, XLVIII/4, (2009), pp. 151-168.
- Tucker, Jennifer, "Entwined Practices: Engagements with Photographs in Historical Inquiry", *History and Theory*, Themed Issue, XL/4, (2009), pp. 1-8.
- Twenty Years Under the Reign of Abdülhamid: The Memoirs and Works of Fausto Zonaro*, ed. Erol Makzume and Cesare Mario Trevigni, trans. Dylan Clements, Geniş Kitaplık, İstanbul 2011.
- Woodward, Michelle L., "Between Orientalist Clichés and Images of Modernization", *History of Photography*, XXVII/4 (2003), pp. 363 – 374.
- Yenikapı Mevlevîhanesi: İhtifalci Mehmet Ziya Bey*, ed. Murat A. Karavelioğlu, Ataç, İstanbul 2005.
- Yücel, Erdem, "Galata (Kulekapısı) Mevlevîhânesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, I/2, (1979), p. 81.
- Zarcone, Thierry, "Şeyh Mehmed Atullah Dede (1842-1910) and the Mevlevîhâne of Galata: An Intellectual and Spiritual Bridge Between the East and the West", *The Dervishes of Sovereignty & The Sovereignty of Dervishes: The Mevlevi Order in Istanbul*, ed. Ekrem Işın, İstanbul Research Institute, İstanbul 2007, pp. 58-75.

- _____, "Western Visual Representations of Dervishes from the 14th Century to Early 20th", *Kyoto Bulletin of Islamic Area Studies*, VI, (2013), pp. 43-58.
- _____, "The "Performance" of Dervishes and The European Tourists in Istanbul (19th – 20th Century)", *Journey to the Center of the East, 1850-1950: 100 Years of Travelers in İstanbul from Pierre de Gigord Collection*, ed. Ekrem Işın and Catherine Pinguet, İstanbul Research Institute, İstanbul 2015, pp. 81-95.

Electronic References

- Pierre de Gigord collection of photographs of the Ottoman Empire and the Republic of Turkey, 1880 https://www.getty.edu/research/tools/digital_collections/notable/gigord.html [Date of Access: 27 Nov. 2022].

ŞENLİK VE ROMAN: AZİZ NESİN'İN SURNÂME'Sİ

FESTIVAL AND NOVEL: AZİZ NESİN'S *SURNÂME*

Serkan ÖZDEMİR*

Öz

Osmanlı döneminde düğün, sünnet, doğum gibi nedenlerle düzenlenen eğlence ve kutlamalara saray şenliği denir. Bu şenlikleri konu edinen manzum veya mensur eserler “surnâme” olarak adlandırılır. Aziz Nesin, *Surnâme* adlı romanda bu anlatı türüne öykünerek adeta bir “Cumhuriyet Surnâmesi” kaleme alır. Bir idam mahkûmunun infazı için düzenlenen asılma şenliğini/törenini konu edinir. Bunu yaparken grotesk halk kültürüyle edebiyatı buluşturur. Osmanlı dönemi şenliklerindeki halk eğlence biçimlerini; gösteri, oyun, ziyafet gibi unsurları vurgular. Romanı ikili karşıtlıklar üzerine kuran yazar, ciddi ile komiği, yaşam ile ölümü, idam ile şenliği bir araya getirir. Romanda şenlikli, çok sesli ve özgürlükçü bir yaşamı tasvir eder. Resmî gündelik hayatın karşısına ikinci bir yaşam tarzı olarak şenliği koyar. Aziz Nesin, idam cezası çerçevesinde yargı bürokrasisini ve hukuk sisteminin yol açtığı sosyal eşitsizliği ve adaletsizliği ironik bir dille eleştirir. Romanda ironiyi mizah ve eleştiri yöntemi olarak kullanır. Böylece ironiyi romanın yazınsallığının ana unsuru hâline getirir. Yazar, evrensel hukukun ve insan haklarının önemini vurgular. Ölüm cezası ile yaşam coşkusunu bir araya getirerek trajik idam öyküsünden trajikomik bir şenlik yaratır. Bunu yaparken festivallerin değişime, özgürlüğe, eşitliğe dayanan evrensel ruhunu öne çıkarır.

Anahtar Sözcükler: Sûr-ı Hümâyun, Surnâme, Aziz Nesin, şenlik, idam, grotesk

Abstract

In the Ottoman Empire, celebrations organized for occasions such as weddings, circumcisions and childbirth were called palace festivals. Works in verse or prose dealing with these celebrations were called “surnâmes”. This type of narrative was emulated in the Republican era by Aziz Nesin in his novel, *Surnâme*. The novel was built around the execution ceremony of a death row convict through a synthesis of grotesque folk culture and literature. Nesin emphasized the forms of public entertainment in the Ottoman period including shows, plays and banquets. Building the novel on binary oppositions, the author brought together the serious and the comic, life and death, execution and festivity. He described the possibility of a festive, polyphonic and libertarian life style as an alternative to the daily life in official discourse. Nesin adopted irony as a tool to criticize social inequality and injustice caused by the judicial bureaucracy and legal system in the light of capital punishment. Irony constituted his method of criticism and humor, hence the main element of his novel. He emphasized the importance of universal law and human rights. By bringing capital punishment together with the joy of life, he created a tragicomic feast out of a tragic execution story. In doing so, he emphasized the universal nature of festivals based on change, freedom and equality.

Keywords: Sûr-ı Hümâyun, Surnâme, Aziz Nesin, festival, capital punishment, grotesque

* Arş. Gör. Dr., Erzinçan Binali Yıldırım Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzinçan / Türkiye, sozdemir_55@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-3620-0779

Giriş

Türk mizah edebiyatının önemli isimlerinden biri olan Aziz Nesin, roman, hikâye, oyun, şiir, anı vb. yazınsal türlerde eserler verir. Bu eserlerinde acıları, sevinçleri ve çelişkileriyle insan hayatını konu edinir. Gündelik hayata, resmî düzene yönelik gözlemlerini ironi ve mizah vasıtasıyla dile getirir.¹ İnsan hakları, adalet, özgürlük, eşitlik gibi konularda aydın bilinci ve sorumluluğuyla hareket ederek eleştiriler yapar. *Surnâme*'de idam cezası ve infaz yöntemlerini irdeler. Bunun insan hakları ihlali olduğunu savunur. Devlet ile halk arasındaki uyuşmazlığı ve çatışmayı, şenlik ile idamı ironik biçimde birleştirir.

Yazar, yaşadığı devrin sosyal gerçeklerini halkın gözünden ve halkın diliyle mizahî biçimde aktarır. Gerçeği ispat etmekten çok, insanlarda acıma, sevgi, nefret, gülme gibi hissî tepkiler açığa çıkarmayı tercih eder.² Etrafında gördüğü aksaklıkların, insan hakları, sosyal adalet ve eşitlik gibi konuların üzerine gider. Ironi, onun eleştirilerinin ve mizahının ana enstrümanıdır. Bu sayede alışılmamış bağdaştırmalar yaparak ciddi konuları gülünçleştirir, söylediği şeylerin tersini ima eder. Okura mesaj ve ders verir.³

Aziz Nesin'in *Markopaşa* adlı mizah gazetesinde benimsediği “gülme, düşünmek ve faydalı olmak” prensibi onun sanat anlayışının özünü oluşturur. Bu anlayışla topluma, iktidara, siyaset kurumuna, bürokrasinin işleyişine eleştiriler yönelir. *Markopaşa*'nın yanında, *Zübük* (1961), *Şimdiki Çocuklar Harika* (1967), *Surnâme* (1976), *Yaşar Ne Yaşar Ne Yaşamaz* (1977), *Tek Yol* (1978) gibi romanlarıyla Cumhuriyet devrinde iktidara karşı toplumsal muhalefetin oluşabilmesinin önünü açar. Muhalif tavrını ve eleştiri görevini roman, hikâye gibi farklı yazınsal türlerde devam ettirir.⁴ Bunu sosyal bir sorumluluk olarak görür. Sosyal eşitsizlik ve adaletsizlik gibi konulardaki duyarlılığını “Çünkü yoksul aileden geliyordum, azınlığın egemenliğine hep tepki gösteriyordum, toplumsal adaletsizliklere hep tepki gösteriyordum.” şeklinde açıklar. Bunu sosyalist oluşuna bağlar.⁵

Eserlerinde insan hayatının acılarını ve gülünçlüklerini bir araya getiren Aziz Nesin, bu yaklaşımını “Ben bir simyacıyım, gözyaşlarımı gülmeceye çevirerek dünyaya sundum.”⁶ şeklinde açıklar. Dünyayı değiştirmek, düzeltmek istediğini vurgular. Yaşadığı çağın Türkiye'sinin toplumsal topografyasını ortaya koymaya çalıştığını ifade eder. Mizahının toplumun sorunlarından esinlendiğini, çağdaş dünya insanının sorunlarını anlattığını belirtir.

1 Alpay Kabacalı, *Gözyaşından Gülmeceye Aziz Nesin*, Gürer Yayınları, İstanbul 2007, s. 51-52.

2 Mehmet Kaplan, *Hikâye Tahlilleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2003, s. 216.

3 Aziz Nesin'in mizah anlayışı farklı kaynaklardan beslenir. Yazar Kierkegaard, Hobbes, Spencer, Bergson gibi isimlerin gülme hakkındaki görüşlerini takip eder. Bu çerçevede şu tespitleri yapar: Kierkegaard'e göre gülmenin kaynağı karışık düşünceler arasındaki uyuşmazlıktır. Hobbes, gülmeyi insanın diğer insanlara karşı duyduğu üstünlüğe ve gururlanmaya dayandırır. Spencer'a göre gülme bilinç düzeyleri arasındaki farklılıktan doğar. Bergson'a göre toplum ile gülme arasında ilişki vardır. Ulusların güldükleri olaylar, o ulusun sosyopsikolojisiyle ilişkililidir. İnsandan başka hiçbir varlık gülme yetisine sahip değildir. Aziz Nesin, *Cumhuriyet Dönemi Türk Mizahı*, haz. Aziz Nesin, Akbaba Yayınları, İstanbul 1973, s. 20-21.

4 Levent Cantek, *Markopaşa Bir Mizah ve Muhalefet Efsanesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2020, s. 34.

5 Alpay Kabacalı, *Kültürümüzden İnsan Adaları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 154.

6 Alpay Kabacalı, *Gözyaşından Gülmeceye Aziz Nesin*, s. 33.

Bu nedenle yaptığı işi “halk gülmececi” olarak niteler. Mizahın bir amacı ve işlevi olduğunu; güldürmek yoluyla düşündürdüğünü ve daha güzel bir dünyayı mümkün kıldığını vurgular. Okurlarını içinde yaşadıkları dünyanın ve toplumun sorunları üzerinde düşündürmek istediğini; onlarda değişim/değiştirme arzusu yaratmayı amaçladığını ifade eder.⁷ Cemal Süreya, onun güldürmenin ötesinde büyük bir kaygıya sahip olduğunu ileri sürer. Değişen Türkiye’de halkın yeni düzeni ve kurumları nasıl karşıladığını, devlet ile halk arasındaki uyumsuzluk ve çatışmayı halkın gözüyle görmek ve göstermek istediğini ifade eder.⁸

Aziz Nesin’in sanatının önemli özelliklerinden birini halk yaşantısı ve sözlü-yazılı kültür ile kurduğu ilişki oluşturur. Yeni bir mizah anlayışı ve dili kuran yazar, halkın konuştuğu dili kullanarak halk kültüründen yararlanır. Kültürel mirasın sonraki nesillere aktarılmasının önemine dikkat çeker. Bu nedenle masal, meddah hikâyesi, surnâme, mesnevî vb. sözlü-yazılı kültür unsurlarından beslenen yeni eserler kaleme alır. Bu kültürel mirastan etkilenmesinin gayet doğal olduğunu ifade eder.⁹ Bu çerçevede *Mahmut ile Nigâr* (1959) hikâyesinde halk hikâyeciliğinin;¹⁰ *Leylâ ile Mecnun* (1972) hikâyesinde mesnevî nazım şeklinin;¹¹ *Seyyahatnâme* (1976) adlı eserinde klasik gezi anlatılarının, seyahatname türünün;¹² *Üç Karagöz Oyunu* (1969) adlı yapıtta geleneksel Türk tiyatrosunun ve gölge oyunlarının;¹³ *Surnâme* (1976) adlı romanda ise saray şenliklerinin ve surnâmelerin etkisi görülür.¹⁴ Bu eserlerde sözlü-yazılı geleneği yeniden yorumlayıp üreten yazar, kültürel mirasın geleceğe taşınmasına katkı sunar.

Bu çalışmada Osmanlı dönemi saray şenliklerini konu edinen surnâmeler ile Aziz Nesin’in *Surnâme* adlı romanı arasındaki ilişki incelenecektir. Yazarın yargı bürokrasisi, demokrasi, idam cezası ve insan hakları gibi konulardaki düşünceleri tespit edilmeye çalışılacaktır. İroninin onun eleştiri, mizah ve sanat anlayışındaki yeri üzerinde durulacaktır. Şenlik ve idam bağdaştırması çerçevesinde edebiyat ile grotesk halk kültürü arasında kurduğu ilişki açıklanacaktır.

1. Osmanlı Saray Şenlikleri ve Surnâmeler

Osmanlı döneminde saray mensuplarının çeşitli özel günlerini kutlamak için yapılan genel törenlere saray şenliği (Sûr-ı Hümâyun) denir. Bu şenlikler doğum, evlenme, sünnet yanında tahta çıkma, zaferler, fetihler, sefere gidiş ve dönüşler, önemli konukların gelişi vb. nedenlerle de

7 *Age.*, s. 54-55.

8 *Age.*, s. 101-103.

9 Aziz Nesin, edebiyat geleneğinden ve gülmececi (halk mizahı) yararlanmak gerektiğini belirtir. Kültürel mirasın böylece nesilden nesile aktarılacağına inanır. Edebiyatta etkilenmenin doğal olduğunu, kendi eserlerinde geleneksel kültürün ve halk mizahının izlerinin görülmesinin de normal olduğunu vurgular. Çünkü kendini içinde yaşadığı toplumun mirasçısı olarak görür. Bu topluma özgü kültürel özelliklerin kalıtım yoluyla kendisine aktarılmasının kaçınılmaz oluşuna dikkat çeker. *Age.*, s. 33.

10 Aziz Nesin, *Mahmut ile Nigâr*, Nesin Yayınevi, İstanbul 2017.

11 Aziz Nesin, *Leylâ ile Mecnun*, Nesin Yayınevi, İstanbul 2020.

12 Aziz Nesin, *Seyyahatnâme*, Nesin Yayınevi, İstanbul 2012.

13 Aziz Nesin, *Aziz Nesin Bütün Oyunları – 4*, Nesin Yayınevi, İstanbul 2006.

14 Aziz Nesin, *Surnâme*, Nesin Yayınevi, İstanbul 2019.

yapılır.¹⁵ Bunların konu edildiği eserlere “sûrnâme” adı verilir. Surnâme, sözcük olarak “dügün”, “ziyâfet”, “şenlik” anlamlarındaki Farsça “sûr” ve yazılı belge anlamındaki “nâme”den türer. Osmanlı dönemindeki ilk surnâmeler Âlî Mustafa Efendi ve İntizâmî'ye aittir. Her iki eserde de III. Murad'ın oğlu III. Mehmed'in 1582'deki sünnet töreni anlatılır.¹⁶ XVI. yüzyıla kadar tarihçiler ve vakanüvisler tarafından aktarılan şenliklerin şair ve yazarlar tarafından kaleme alınmaya başlanmasıyla surnâme türü ortaya çıkar.¹⁷

Surnâmeler yazıldıkları dönemin folklorik, edebî, tarihî, iktisadî, sosyolojik özelliklerini yansıtır. Bunlardaki anlatım biçimi ve aktarılan konular yazara göre değişebilirse de tarihî gerçeklere bağlı kalındığı görülür. Surnâmelerde genel olarak düğün hazırlıkları, törene katılanların isimleri, nikâh merâsimi, gösteriler, hediyeler, ziyafetler, kullanılan eşyalar, yapılan harcamalar, geçiş törenleri hakkında bilgiler verilir. Spor müsabakaları, geçiş alayları, ziyafetler ve oyunlar geniş yer tutar.¹⁸

Genel olarak şenlikler şekerden yapılan figürlerin tören alanına getirilmesi ve sultan ile beraberindekilerin kendileri için hazırlanan alana geçmesiyle başlar. Belirli bir sıra ve düzen içerisinde esnaf loncaları hünelerine sergileyerek geçiş töreni yaparlar. Davetliler, devlet ileri gelenleri ve çeşitli meslek grupları hediyelerini sunarlar. Ziyafetler verilerek eğlenceler, gösteriler ve spor müsabakaları yapılır. Erkekler ve kadınlar için ayrı saz âlemleri tertip edilir. Şenlik sırasında dans, ışık, hayvan (ayı ve maymun vb.), cambaz, hokkabaz vb. gösterileri gerçekleşir. Nişan talimleri ve savaş oyunları düzenlenir. Büyük bir ziyafetin ardından şenlik son bulur.¹⁹

Osmanlı dönemindeki şenliklerin belirli amaç ve işlevleri vardır: Şenlikler, saray mensuplarıyla halkı bir araya getirir. Kültür, sanat, spor vb. etkinlikler vasıtasıyla toplumsal gerilimi azaltır.²⁰ Padişahın, devletin, iktidarın gücünü halka ve tüm dünyaya gösterir. Farklı sınıf ve statüden insanları bir araya getirdiği gibi hükümdar ile halkı birbirine yakınlaştırır. Toplum düzenini sağlayan yasakların ve kuralların esnetilmesiyle halkın eğlenmesine olanak

15 Metin And, *16. Yüzyılda İstanbul Kent – Saray – Günlük Yaşam*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021, s. 137-147.

16 Hatice Aynur, “Surnâme”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 37, (2009), s. 565-567.

17 Mehmet Arslan, surnâmelerin manzum, mensur veya karışık olarak yazılabildiklerini belirtir. Nâbî, Rif'ât, Tahsin ve Hızır gibi isimler tarafından kaleme alınan eserlerin manzum; İntizâmî, Abdî, Vehbî, Lebîb ve Nâfi' gibi isimlerin yazdıklarını ise mensur surnâmelere örnek olarak gösterir. Mehmet Arslan, *Türk Edebiyatında Manzum Surnâmeler (Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri)*, Atatürk Kültür Merkezi Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 40-68.

18 Hatice Aynur, “Surnâme”, s. 565-567.

19 Mert Ağaoğlu, “Osmanlı Toplumsal ve Kültürel Yaşamının Resmedilmesi: Osmanlı Minyatür Sanatında Surnâmeler”, *Tarih ve Uygurluk İstanbul Dergisi*, 1-2, (2012), s. 125-145.

20 Metin And, oyunun bir ritüel ve törene dönüştüğünde görev veya ödev kavramlarıyla birleştiğini ifade eder. Bu düşünce oyunun bir takım sosyal ve bireysel sonuçları olduğunu gösterir. Bunlar arasında toplum ve insanda enerji fazlasının atılması, boşalma-rahatlama gereksiniminin karşılanması, insanın yaşama ve tabiata hazırlanarak yetiştirilmesi gibi sonuç ve yararlar yer alır. Metin And, *Oyun ve Bügü Türk Kültüründe Oyun Kavramı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012, s. 27-31.

sağlar. İktidarın gücünü ve yetkilerini pekiştirir. Sanatçı, esnaf, zanaatkâr vb. meslek gruplarına tanıtım ve icra imkânı tanıyarak rekabet alanı yaratır.²¹

2. Seyirlik Gösteri Olarak İdam

İdam cezasının ilk olarak nerede, ne zaman görüldüğüne dair kesin bilgi bulunmamakla birlikte idamın tarihi çok eskiye uzanır.²² MÖ. 18. yüzyılda Hamurabi Kanunları'nda, MÖ. 14. yüzyılda Hitit Kanunları'nda, MÖ. 7. yüzyılda Yunanistan'da Drakon Kanunları'nda idam cezasına rastlanır.²³ İdam cezasının infazında ülkelere göre farklı yöntemler kullanılır. İnfazların, halka açık biçimde yapılmasıyla idamlar belirli ritüelleri olan güç gösterilerine dönüşür.²⁴

Durkheim, cezanın tutkulu bir tepki; idamın ise bu tepkilerin en şiddetlilerinden biri olduğunu ifade eder. İdamın infazında kullanılan yöntemler bu tutkunun şiddetiyle ilişkilendirilir.²⁵ İnsanlığın var oluşundan bugüne suç ve cezanın belirlenmesinde dinî ve kültürel değerler etkilidir. İdam cezası için bu değerler çerçevesinde bir meşru dayanak gerekir. Genellikle bu dayanak toplumun geri kalanını koruma güdüsüdür. Bu nedenle idam yetkisi devletin başındaki yöneticiye, hükümdara, onun yetkilendirdiği idarecilere verilir.²⁶

Foucault, halka açık infazları “ceza tiyatrosu” olarak adlandırır. Bunun hukukî ve siyasi bir işlevi olduğunu ileri sürer. Suç ile gölgelenen veya yaralanan hükümdarlığın, bir diğer ifadeyle iktidarın yeniden oluşturulmasının amaçlandığını belirtir. Bu nedenle halka açık idamlar, iktidarın cezalandırma yetkisinin ve yönetme gücünün görkemli bir dışavurumudur. Bu tiyatrodaki seyirciler iktidarı pekiştirme ve yeniden üretme rolünü üstlenirler. Bu bakımdan idam tüm bileşenleriyle beraber bir simgesel anlam taşır: Darağacı hükümdarın gücünün ayinsel bir dışavurumunu simgeler. İnfaz sırasında hükmün okunması suçlunun suçunu kabul ettiği anlamına gelir.²⁷ Pierre Clastres'e göre halka açık infaz, siyasi iktidar ile özneler arasındaki bölünmeyi, bir diğer ifadeyle farklılaşmayı hatırlatır. Jacques Lagroye'a göre darağacı korkutmak dışında,

21 Metin And, *16. Yüzyılda İstanbul Kent – Saray – Günlük Yaşam*, s. 137-147.

22 Ferhan Aktoy, ölüm cezasının infaz şeklinin suça göre değişkenlik gösterdiğini belirtir. Feodal dönemde Avrupa'da idamın infazı sırasında acı-azap çektirerek öldürmenin yaygın olduğunu; kapitalizm ve ulus devletlerin ortaya çıkışından sonra giyotin, boğma, asma gibi yöntemlerin kullanıldığını ifade eder. Ayrıca cezanın şiddetinin suça göre değiştiğini; Eski Mısır'da ebeveynini öldürenlerin işkenceyle, zina yapan kadınların ateşe atılarak öldürüldüğünü ileri sürer. Hamurabi Kanunları'nda idam cezasının infazında suda boğma, ateşe atma, kazığa oturtma yöntemlerinin yer aldığını aktarır. Eski İran'da kafa uçurma, Eski Yunan'da zehirleme, boğma, Araplarda taşlama, kafa kesme, Engizisyon devrinde Avrupa'da yakma, toprağa gömme, asma gibi infaz yöntemleri yaygın olarak kullanıldığını dikkat çeker. Osmanlı İmparatorluğu'nda kılıçla kafa kesme ve ipe asma yöntemlerinin kullanıldığını ifade eder. Ferhan Aktoy, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ölüm Cezaları ve İnfazına Dair Tartışmalar (1923-1950)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2020, s. 8-13.

23 Ahmet Cevdet Aşkın, “Bir İktidar Gösterisi Olarak Halka Açık İnfazlar”, 4, (2019), s. 35-48.

24 Aktaran agm., s. 40.

25 Aktaran Ferhan Aktoy, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ölüm Cezaları ve İnfazına Dair Tartışmalar (1923-1950)*, s. 13.

26 *Agt.*, s. 8.

27 Michel Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara 2015, s. 72-121.

adaletin tecelli ettiğini göstermek ve kanıtlamak için kullanılan bir iktidar ritüelidir.²⁸ Halka açık infazlarla iktidar halka idam ipinin bir gün onların boyunlarına da geçebileceğini hatırlatır. İletilmek istenilen mesajın etkisini artırmak için idamın gerçekleştirileceği alanlar özenle seçilir. Bu alanlar genellikle görkemli ve büyük meydanlardır. Meydanlar, diğer idam ritüelleri ve simgeleriyle beraber “cezalandırma gücünün yeniden onaylanması ve müesses nizamın devam ettirilmesi”nin aracıdır.²⁹ Bu nedenle idamlar seyirlik gösteriye dönüştürülerek halka iktidar ve yasalar karşısında boyun eğmesi gerektiği, yoksa sonunun ölüm olduğu mesajı iletilir.

3. Aziz Nesin'in *Surnâme'si*

Aziz Nesin, *Surnâme*'de biçim ve anlatım özellikleri bakımından eski surnâmelerden yararlanır. Bunlara uygun bir bölümlendirmeye “Öndeyiş”, “Giriş”, “Sondeyiş” gibi başlıklara yer verir. Romanda Osmanlı dönemi saray şenliklerini anımsatan gösteriler ve eğlenceler tasvir eder. Şenlikli bir toplum fantezisi üretir.

Yazar, 1973'te kaleme aldığı *Surnâme*'de tanıklık ettiği bir olayı aktardığını belirtir. 1957 yılında idam edilen Berber Hayri'nin cezaevindeki değişimini ve asılma şenliğini konu edinir.³⁰ Berber Hayri'nin tecavüze uğradığını, intikam için ona tecavüz eden komşularının altı yaşındaki erkek çocuğunun ırzına geçmeye çalışarak boğduğunu belirtir. Hayri'nin idamı için bir asılma şenliği düzenlendiğini aktarır. Romanda bu şenliği anlatan yazar, bu infazın Türkiye'deki halka açık son infazlardan biri olduğunu, olayları aktarırken bazı değişiklikler yaptığını, fakat bunun vermek istediği mesajı değiştirmeyeceğini ifade eder. Yazar “Giriş” kısmında romanı yazma nedenini şöyle açıklar:

Bu Surnâme'de Berber Hayri denilen bir ırz ve namus düşmanının Sultanahmet alanında nasıl asıldığını ve bu asılma sırasında, “Çok şükür, hak hukuk yerine geldi, aramızdan bir ahlâksız daha eksildi de, biz de yakayı kurtardık, şimdilik sırayı savdık!” diyerek seyircilerin gösterdiği sonsuz sevinci ve “İşte namussuzların sonu budur!” diyerek adli ve idari makamların ve anların yanında candarma komutanının ve candarma komutanının yanındaki imamın ve imamın yanındaki Cellat Çingene Ali'nin, halka ibret dersi vermek için hiçbir özveriden kaçınmayarak, büyük bir görevseverlikle, asılma işleminin yerine getirilmesinde gösterdikleri insanüstü çabaları ve asılma törenini ve seyircilerin şenliğini bütün ayrıntılarıyla pek canlı olarak anlatmaya çalışacağım ki, işbu darağacına çekilme törenini görmeleri kismet olmayan

28 Althusser, bugünkü devletlerin halkı kontrol altında tutmak için eğitim kurumları, kolluk kuvvetleri, medya gibi araçlara sahip olduklarını ifade eder. Bu nedenle idam gibi göz dağı vermeyi hedefleyen cezalara gerek duymadıklarını belirtir. Buna karşın eski devletlerin iktidarı korumak, toplum ve devlet düzenini sürdürmek için korku, ceza ve teşhir aracılığıyla halka gözdağı verme ihtiyacı duyduklarını vurgular. Aktaran Ahmet Cevdet Aşkın, “Bir İktidar Gösterisi Olarak Halka Açık İnfazlar”, s. 39-40.

29 Ahmet Cevdet Aşkın, “Bir İktidar Gösterisi Olarak Halka Açık İnfazlar”, s. 42.

30 Türkiye'deki son halka açık infaz konusunda farklı görüşler mevcuttur. Genel olarak son seyirlik idamın 24 Aralık 1960 yılındaki Ali Ünver'in infazı olduğu kabul edilir. Kâmil Ateşoğulları, son halka açık infazın 14 Nisan 1955'te casusluk suçundan hüküm giyen Hayati Kardeş'in infazı olduğunu belirtir. Ferhan Aktoy ise Sarıyer canavarı şeklinde anılan berber çırağı Hayri Uymaz'ın 1957'deki idamının son aleni infaz olarak kayıtlarda geçtiğini ileri sürer. Ferhan Aktoy, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Ölüm Cezaları ve İnfazına Dair Tartışmalar (1923-1950)*, s. 21.

halkımız da, sanki işbu töreni görmüşlercesine gözünde canlandırarak, adaletin nasıl yerine getirildiğini öğrenip temiz vicdanları rahat ede!³¹

Romanı kaleme alma amacını yukarıdaki gibi açıklayan yazar, bu tanıklığını insanların ibret alması için gelecek nesillere aktarmak istediğini belirtir. Yazar, romanı kaleme alırken tarihsel gerçekler üzerinde değişiklikler yaptığını ifade eder: Türkiye’de halka açık son idam Börekçi Ali’nin infazıyla Berber Hayri’nin asılma törenini son seyirlik idam olarak aktardığını, olayların kronolojik akışıyla oynadığını, bunları romanda iletme istediği mesajı daha belirgin kılmak için yaptığını vurgular.³² Kültür tarihi açısından önemli bir belge niteliğinde olan *Surnâme*’yi yazarken “gelecek kuşakların tarihten ders, bizden öğüt almaları” için doğrulardan ayrılmadığını iddia eder.³³

İnfazın gerçekleştiği 6 Haziran 1957 tarihli *Cumhuriyet Gazetesi*’nde Berber Hayri’nin idamına ilişkin bir haber yer alır. Bu haberde Berber Hayri’den “14 Mart 1954 Pazar günü Büyükderede 6 yaşında sağır ve dilsiz Meryem Uzun isminde masum bir kızı 10 kuruş mukabilinde kandırarak önce iğfal eden sonra da bayrak ipiyle boğarak öldüren canavar ruhlu katil berber çırağı Hayri Uymaz” şeklinde söz edilir.³⁴ Gazetede ki bilgiler ile romanda aktarılanların örtüşmediği görülür. Romanda bir erkek çocuğuna tecavüz edip öldürmekten idam cezasına çarptırıldığı belirtilen Berber Hayri’nin idam hükmünün infazına ilişkin *Resmî Gazete* ilanında ise Berber Hayri’den “İstanbul Büyükdere’de Memiş kızı Nezahat’ten doğma beş yaşında sağır ve dilsiz Meryem Uzun’u ırzına geçtikten sonra boğarak öldürmekten maznun” şeklinde söz edildikten sonra infazına karar verildiği bildirilir.³⁵ Aziz Nesin’in belirttiği üzere gerçek ile kurgu arasındaki temel farklılık Türkiye’de halka açık son infazın aktörleriyle ilgilidir. Tarihsel gerçekliğe göre Türkiye’deki son seyirlik idam 24 Aralık 1960’daki Börekçi Ali’nin infazıdır. Ancak yazar bunun yerine Berber Hayri’nin 6 Haziran 1957’deki infazını son seyirlik idam olarak romanda aktarır.

Aziz Nesin *Surnâme*’de bir yandan okura ibret dersi verirken diğer taraftan idam cezalarını ve yargı bürokrasiyi hedef alır. İdam çerçevesinde insan hakları ihlali yaptığını düşündüğü devletin hukuk sistemini eleştirir. İdam cezasına ve cezanın teşhiri uygulamasına muhalefet eder. Aynı zamanda idam

31 Aziz Nesin, *Surnâme*, s. 9.

32 *Age.*, s. 10-11.

33 *Age.*, s. 11.

34 Haberde 23 yaşındaki Hayri Uymaz’ın tutulduğu cezaevinden sabaha karşı asılacağı alana götürüldüğü, idamı izlemek için çok sayıda insanın sabırsızlıkla beklediği, güvenlik güçlerinin insanları durdurduğu, binlerce insanın nefret ve kin dolu bakışları, kahrolsun nidaları eşliğinde, Sultanahmet Camisi’nin sol tarafındaki meydana kurulan idam sehpasında, yasalarca belirlenmiş görevlilerin huzurunda idam hükmü okunduktan sonra infaz edildiği bilgisi yer alır. <https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1957-06-06/0> [Erişim tarihi: 29.09.2022].

35 Bahsi geçen 04. 06. 1957 tarih, 9624 sayılı, 2072 numaralı Resmî Gazete ilanı şu şekildedir: “İstanbul Büyükdere’de Memiş kızı Nezahat’ten doğma beş yaşında sağır ve dilsiz Meryem Uzun’u ırzına geçtikten sonra boğarak öldürmekten maznun İstanbul B.dere Dildar sokak hane 306, cilt 22 ve sayfa 88 de kayıtlı olup 1. VIII. 1934 doğumlu bekâr, sabıkasız, berber çıraklığı yapar Muharremoğlu, Nebiye’den doğma, Hayri Uymaz hakkında İstanbul Birinci Ağır Ceza Mâhkemesinden sâdır olan ve Temyiz Mahkemesi Birinci Ceza Dairesinin 31. I. 1957 tarih ve 2800 esas, 353 karar ve 3447 tebliğ numaralı ilâmı ile tasdik edilmiş bulunan idam hükmünün Teşkilâtı Esasiye Kanununun 26 ncı maddesi mucibince infazına karar verilmiştir.” https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc039/karartbmmc039/karartbmmc03902073.pdf [Erişim tarihi: 29.09.2022].

cezasının ve infazın teşhirinin gerekçeleri üzerinde durur. Bunlar vasıtasıyla iktidarın kamu vicdanını erince ulaştırmayı hedeflediğini, halkı ibret almaya sevk ettiğini ifade eder.³⁶

3.1. Romanda İdam Tartışması

Aziz Nesin, *Surnâme*'de idam cezasını ve halka açık infazları tartışır. İdamı insan hakları ihlali, yaşama hakkına müdahale eden çağ dışı bir uygulama olarak görür. Yazar, Türkiye'nin idam cezasını yasaklayan çeşitli uluslararası bildirimleri imzalamasına karşın buradan doğan yükümlülüklerini yerine getirmediğini ileri sürer. Türkiye'nin 10 Aralık 1948 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'na oybirliğiyle kabul edilen İnsan Hakları Bildirgesi'nin kabulü yönünde oy kullandığını, bu bildirin Bakanlar Kurulu'nun 6 Nisan 1949 günü kararıyla onaylandığını vurgular.³⁷

Yazarın idama ve infaz yöntemine karşı tavrı, romanda Gözlüklü Beyefendi olarak anılan mahkûm tarafından temsil edilir. Buna karşılık diğer mahkûmlar Berber Hayri'nin idam cezasına çarptırılmasına ilişkin sohbetlerinde bu cezanın gerekli olduğu yönünde görüş beyan ederler. İdam karşıtlığı veya taraftarlığı romanın öne çıkan gerilim, çatışma noktalarından biridir. Yazar buradan hareketle infazların uygulanma yöntemini tartışmaya açar. İnfazların halka açık yapılmasını farklı bir yaşam fantezisi üreterek okura aktarır, eleştirir. Berber Hayri'nin infazını tasarladığı şenlik vasıtasıyla gözler önüne serer. Bununla ulaşılmak istenen hedef aslında adaletin yerine geldiğini göstermek, hukuk sistemine veya yargı bürokrasinin işlerliğine ve işlevselliğine methiyeler düzme değildir. Vahşi biçimde küçük bir çocuğa tecavüz girişiminde bulunup öldüren suçlunun öldürülmesini kutlamak niyetinde de değildir yazar. Bilakis devletin vatandaşıyla arasında kurduğu suç-ceza dengesinin işlevsizliğini, devlet ile halk arasındaki uyumsuzluğu ve çatışmayı göstermek ister. Berber Hayri darağacındayken ibret alması gereken halkın arasında türlü suçların işlendiğinin gösterilmesi, Hayri'nin son sözü sorulduğunda kendisinin değiştiğini, suçu işlediği zamanki insan olmadığını vurgulaması bunun göstergesidir. Ayrıca devletin bir cezalandırma biçimi ve güç gösterisi olarak tanzim ettiği töreni halkın bir şenlik atmosferine dönüştürmesi, şenlik olarak algılaması bu ikisi arasındaki uyumsuzluğun, çatışmanın bir yansımasıdır. Burada yazarın sonsuz değişim yasasından söz ederek Hayri'nin cezaevine girdikten sonra yaşadığı değişimi gözler önüne sermesindeki amaç da cezanın yapıcı olmaktan, toplum yararı gözetmekten uzak olduğunu göstermektir. Bununla suçlunun topluma kazandırılmasını sağlayacak bir hukuk ve ceza sisteminin gerektiğine dikkat çeker. Bu nedenle idamın ve teşhirin iktidarı yeniden üreten, cezayı yücelten bir aygıt olarak kullanılmasına karşı çıkar.

Gözlüklü Beyefendi etrafındaki sohbetlerde Zıbıkçı, Mareşal Davit, Anasını Ş'apan Sülüman vb. mahkûmlar, Hayri'nin asılmasından tarafadrlar. Ancak onların işlediği suçların da Berber Hayri'ninkinden aşağı kalır yanı yoktur.³⁸ Böylece yazar, romandaki idam taraftarlarının sağlam

36 Aziz Nesin, *Surnâme*, s. 11.

37 *Age.*, s. 31.

38 Romanda Hayri'nin asılmasına taraftar olan mahkûmlardan Parmakçı, parmağıyla komşusunun beş yaşındaki kızının ırzına geçtikten sonra kızı boğar. Zıbıkçı iktidarsız olduğunun duyulmaması için genç karısını boğazını keserek öldürür. Sülüman, annesinin ondan hamile olduğunu öğrenince olayın duyulmaması için annesi boğarak öldürür. Mareşal Davit ölü seveci olduğu, mezarları eşerek erkek kadın demeden ölümlere tecavüz ettiği için hükümlüdür. Kürt

dayanakları olmadığına dikkat çeker. Bir bakıma Hayri'nin idamını savunurken kendi sonlarını hazırladıklarına ironik biçimde vurgu yapar. Celladın Hayri'nin boynuna indireceği kılıcın bir gün onların boynuna da inebileceğini ima eder. Gözlüklü Beyefendi'nin okuduğu kitaplardan uluslararası antlaşmalara ve insan hakları bildirilerine atıf yapması romanda idam karşıtlığının en sağlam argümanıdır. Çünkü bu atıflarla idamı yasaklayan uluslararası kararlar olduğu vurgulanır. Böylece idam karşıtlığı meşru bir zemine oturtulur, evrensel hukuk prensiplerine dayandırılır. Bu çerçevede 1948 tarihli İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'ne ve 1949 tarihli Avrupa Konseyi Antlaşması'na gönderme yapılır. Avrupa Konseyi'nin idam kararına uymayan devletleri üyelikten çıkaracağı yönünde karar aldığı, Türkiye'nin de konseye üye olduğu ifade edilir.³⁹ Romandaki idam tartışması uluslararası boyuta taşınarak idamla ilgili bazı önemli hadiseler aktarılır. Bunlardan biri Victor Hugo'nun 1882 yılında Trieste Fuarını kana bulayan ve idam cezasına çarptırılan suçlunun affı için Avusturya kralına yazdığı mektuptur. Hugo bu mektupta 20. yüzyılın hukukunda idam cezasının yerinin olmayacağını ifade eder.⁴⁰ Aynı yıl Rusya'da idam cezası alan nihilistlerin affı için Rus çarına yazdığı mektupta ise şunları ifade ettiği aktarılır:

Rasgele bir ses hem hiçkimsedir hem herkeştir. Adı bilinmeyen büyük kalabalıktır. Bu sesi dinleyiniz, 'Af!' diyecektir. Ben de karanlığın içinden af diye bağıyorum. Burda aşağıda af, yukarda da af demektir. Hak için imparatorun af istiyorum; yoksa imparator için Tanrıdan af dilerim.⁴¹

Aziz Nesin, Victor Hugo'nun idam karşıtı düşünce ve eylemlerini kendi idam karşıtlığını pekiştirecek bir argüman olarak kullanır. Onun idam cezasıyla birlikte ele aldığı bir diğer konu ise idam cezalarının infazında kullanılan yöntemlerdir. Eğer idam cezası devam ederse bile insan haklarına uygun hareket edilmelidir. Bu nedenle dünyadaki farklı infaz yöntemlerinden söz edilir.⁴² Yazar, halka açık infaz uygulamasının insan hakları ihlali olduğunu, hatta insanlığa, uygar toplumlara yakışmadığı tezini romanın ana mesajlarından biri hâline getirir. Bu düşüncüyü mahkûmlardan biri "İnsan öldürülür ama, hiçbir zaman insanlık ölmez. Öldür ama insanca öldür."⁴³ şeklinde dillendirir. Bir başka mahkûmun "Bir insanın acı çeke çeke can verişini seyretmek herhalde güzel bir şey olmasa gerek"⁴⁴ şeklindeki sözleri de yazarın idam karşıtlığını, okura vermek istediği mesajı göstermek bakımından dikkat çeker.

Aziz Nesin, romanda idamı iki ayrı bakış açısıyla ele alır. Bunlardan biri devletin resmî ideolojisini yansıtır. Romanda bu bakış açısını ve ideolojiyi Cumhuriyet savcısı temsil eder.

Kamil cezaevindeki mahkûmlar arasından seçtiği erkeklerin zorla ırzına geçer. Romanda bunlar birbirinden azılı caniler olarak nitelenirler. İşledikleri suçlara rağmen kendilerini Berber Hayri'den masum görürler. *Age.*, s. 28-30.

39 *Age.*, s. 31-63.

40 *Age.*, s. 67.

41 *Age.*, s. 68.

42 Bu çerçevede Türkiye'de ipe asma, Fransa'da giyotinle boyun kesme, İspanya'da "garrot" adı verilen bir makineyle öldürme, Amerika Birleşik Devletleri'nde elektrikli sandalyeyle infaz etme, bazı İslam ülkelerinde ise baltayla boyun vurma yöntemlerinin yaygın biçimde kullanıldığı bilgisi verilir. *Age.*, s. 69-70.

43 *Age.*, s. 69.

44 *Age.*, s. 69.

Bu bakış açısına göre idam ve teşhir meşrudur, toplum yararınadır. İkinci bakış açısı yazarın kendi görüşlerini, demokrasi idealini yansıtır. Bu bakış açısı romanın bilgesi kabul edilebilecek Gözlüklü Beyefendi vasıtasıyla ortaya koyulur. Savcı idam cezasının meşruiyetinden kuşku duymaz. Halkın ibret alması bakımından halka açık infaz yönteminin etkili ve yararlı olduğunu savunur. Ona göre idam cezası tartışılabilir. Fakat yasalar da uygulanmalıdır. Çünkü kamu vicdanı ancak bu şekilde erince ulaşır ve rahatlar. Böylece devletin müesses nizamı da sürer.⁴⁵

Cezanın infazı sırasında halkın gösterdiği tepki romanın dikkat çeken noktalarından biridir. Romanda seyircilerin coşku içinde oldukları resmedilir. Hatta kin ve nefret dolu bakışlarla “Yuhhaa”, “Kahrolsun” şeklinde tepkilerle coşkun bir ruh hâli içinde idamı seyrettikleri aktarılır. Seyirciler Foucault'nun ifadesiyle kendilerine verilen rolü yerine getirirler. Foucault, halka açık infazlarda bir rol dağılımı olduğunu, seyircilerin ve görevlilerin cezayı yücelterek iktidarın gücünü pekiştirme rolünü üstlendiklerini belirtir.⁴⁶ Darağacıyla simgelenen iktidarın gücü karşısında seyirciler celladın elinde tuttuğu kılıcın bir gün kendi boyunlarına da inebileceğini kabul ederek boyun eğler. Böylece iktidarın gücünü ve cezalandırma yetkisini onaylamış, pekiştirmiş olurlar. Zaten infazların seyirlik bir gösteriye dönüştürülmesinin ana nedeni insanların korkmasını, ibret almasını ve boğun eğmesini sağlamaktır. Bu nedenle romanda resmî bakış açısını temsil eden savcı, infazın sorunsuz gerçekleşmesi ve seyircilerin ibret alması için çaba sarf eder. Zira dünyada infazlar sırasında istenmeyen hadiselerin yaşandığı çokça görülmüştür. Asılma sırasında şiddet ve coşkunun meydana getirdiği olayların ortaya çıkabileceğini, bunun bir örneği olarak 1807'de İngiltere'deki bir infazı kırk bin kişinin izlediğini, insanların çılgınca kavgaya ettiklerini, tören sonunda yüze yakın insanın hayatını kaybettiğini belirtir.⁴⁷

Resmî ideolojiye göre idam cezalarının uygulanmasıyla halkın geri kalanı korunmuş, adalet tecelli etmiş, insanlar ibret almış olur. Böylece gelecekte işlenmesi muhtemel suçlar engellenir. Bu bakış açısı savcının “Her ne olursa olsun, savcının görevi, yasaların ruhuna uygun olarak, halkın asılma cezasından ibret dersi almaları için elinden gelen her şeyi yapmaktır.”⁴⁸ sözüyle belirginleşir. Yazar, infaz öncesi hazırlıkları anlatırken ironik bir dille “asılan kişi bile – asıldıktan sonra konuşabilse – kendisini uygarca ve insanca asanlara, “Allah sizden razı olsun! Sağolunuz! Hiç canımı yakmadınız, beni ne iyi astınız!” demeliydi.”⁴⁹ diye ekler. Aslında bu yaklaşım romanda insan haklarına karşı yazarın gösterdiği hassasiyetin ters yansıması, ironik bir yankısıdır.

3.2. Romandaki Şenlik: İroni

Aziz Nesin, *Surnâme*'de trajikomik bir şenliği aktarır. Saray şenlikleriyle idamı, edebiyat ile halk kültürünü bir araya getiren yazar, suç ile cezayı, vatandaş ile devleti ise karşı karşıya getirir.

45 *Age.*, s. 121-122.

46 Michel Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, s. 72-121.

47 Aziz Nesin, *Surnâme*, s. 125.

48 *Age.*, s. 126.

49 *Age.*, s. 127.

Böylece ikili karşıtlıklar üzerine kurulmuş bir roman inşa eder. Bu romanın yazınsal manada en dikkat çeken özelliği ironidir. Yazar, ironiyi mizahının ana enstrümanı hâline getirir.

Soren Kierkegaard, ironinin söylev sanatında sık kullanılan bir söz oyunu olduğunu, bununla söylenen sözün aksinin ima edildiğini ifade eder. Ironinin en yaygın iki biçiminin ciddi olmayan bir şeyi ciddiymiş gibi söylemek veya ciddi bir konuyu komik biçimde aktarmak olduğunu belirtir.⁵⁰

Aziz Nesin'in *Surnâme*'de yaptığı şey tam olarak ciddi bir konuyu mizâhî bir tonda aktarmaktır. Bu yaklaşım idamın şenliğe dönüştürülmesinde, idam alanın soytarlarla gülünçleştirilmesinde kendini gösterir. Yazar idama karşı olduğunu romanın hiçbir yerinde söylemez. Bunu ironi vasıtasıyla ima eder. Hatta idamı şenlikle bağdaştırmasından, halkın infaz alanındaki coşkusundan idam cezasının olumlandığı gibi bir görüntü ortaya çıkar. Ancak yazar burada “-miş gibi” yaparak farklı bir şey söyler. Bu tavır Sokrates'in ironi yöntemine uygun düşer. “Sokrates, cahilmiş gibi davranır ve ders alma kisvesi altında başkalarına ders verir.”⁵¹ Aziz Nesin de romanda kendi pozisyonunu farklı göstererek bilge bir tavırla okura ders verir. Devletin korku aracılığıyla insanlara verdiği mesajı (“İbret”) ironi aracılığıyla iletir. Bu nedenle onun elinde idam gibi ağır ve ciddi bir mesele şenliğe, mizah aracına dönüşür. Ciddi ile komiğin yer değiştirmesi, iç içe geçmesi, alışılmamış bağdaştırmalar yapılması yazarın ironi yeteneğinin yansımasıdır. İdamı şenlik atmosferi içinde tasvir etmesi, şenlikli bir hadise gibi resmetmesi onun idama taraftar olduğu izlenimi yaratır. Ancak yazar bu şenlikle tam tersini ima eder. İdamı komik hâle getirir: Devletin bir insanın yaşamına son verme gücüne sahip olup infaz için yağ temin etmekten aciz olduğunu vurgular. İdam ipini yumuşatmak için alınan sıvı yağın cezaevindeki görevlilerce çalınmasını toplumsal ahlakın bir yansıması olarak ön plana çıkarır. Cellat Ali'nin daha önceki infazlardan hak ettiği parayı alamadığı için Berber Hayri'nin infazına zorla getirilişi romandaki ironik uyuşmazlığın bir göstergesi olarak dikkat çeker. Devletin bir yandan suçluyu cezalandırırken diğer yandan yankesicilerin, tacizcilerin, karaborsacıların idam alanında kol gezmesi de romandaki ironiye örnek teşkil eder. Cellat Ali'nin sehpayı tutturamayıp sendelemesi ve düşmesiyle romandaki ironi zirve yapar. Yazar, bu ironik uyuşmazlıklar ve çatışmalar aracılığıyla romanda komiği ve abes hissini açığa çıkarır. Aslında devletin idamla sergilemek istediği kudret, Aziz Nesin'in ürettiği ironi ve mizahla bir iktidarsızlık gösterenine dönüşür.

Yazar, idam ile şenliği ironik biçimde birleştirirken Osmanlı saray şenliklerinden, Avrupa karnavallarından, Anadolu'daki Dionizyak ayinlerden yararlanır. Şenlik kültürünün özü olan değişim ve yenilenme arzusunu, çok sesliliği, çoğulculuğu ön plana çıkarır. Özellikle surnâmelerde aktarılan saray şenliklerini kendi romanı için model alır. Bu nedenle “Giriş” bölümünde surnâmeler ve şenlikler hakkında bilgi verir.⁵² Saray şenlikleriyle kendi aktardığı asılma şenliğini şu şekilde kıyaslar:

50 Soren Kierkegaard, *İroni Kavramı*, çev. Sila Okur, İmge Kitabevi, Ankara 2009, s. 271-272.

51 *Age.*, s. 294.

52 Aziz Nesin, surnâmelerin Osmanlı döneminde, evlenme, düğün-dernek, sünnet gibi sevinçli olaylar nedeniyle yapılan şenlikleri konu edindiğini; bunlara düğün kitabı, şenliknâme gibi adlar verildiğini belirtir. Şenliklerin halkın geniş katılımıyla gerçekleştiğini; büyük eğlenceler, olağanüstü gösteriler, ihtişamlı ziyafetler barındırdığını vurgular. Aziz Nesin, *Surnâme*, s. 10.

[...] işbu şenlik öyle bir şenlikti ki Lale Dönemi'nin Kağıthane eğlenceleri bile yanında pek sönük kalırdı. Binbir gece masallarını bile gölgede bırakan bu asılma şenliği gözler önüne çok parlak, büyüğü bir düşler dünyası sermekteydi. Osmanlı dönemi şenliklerini anlatan surnâme ve suriyyelerdeki minyatürlerde görülen gerek esnaf ve gerek halk bu şenlikte olduğu denli değişik, zengin örneklerle dolu ve çok türlü değildi. Eskilerinde olduğu gibi bu şenlikte de halkın arasında hizmetçiler, yamaklar, cüceler, kamburlar, evlatlıklar, uşaklar, evinden kaçmış çocuklar, sokak çocukları, sokak orospuları, sürtükler, yosmalar, serseriler, görülüyordu, ama bunlardan artık olarak dilenci türleri eski dönemlere göre çok daha zengindi.⁵³

Yukarıdaki alıntıda görüldüğü üzere Aziz Nesin yaşadığı devrin ve toplumun sosyo-ekonomik panoromasını çizer. Alıntıda dilencilerin fazla oluşuna yapılan vurgu aslında sosyal eşitliğin olmadığı, yoksulluğun kol gezdiği bir ülke imajı yaratır. İdam alanında darağacıyla simgelenen devletin ve iktidarın gücünün karşına dilencilerle sembolize edilen halkın yoksulluğu koyulur. Böylece iktidar eleştirilir.⁵⁴

Yazar, asılma şenliğini saray şenliklerinde olduğu gibi belirli bir izleneye göre tasarlayarak dört güne yayar. Birinci gün idam cezası kesinleşen Berber Hayri'nin Üsküdar'daki Paşakapısı Cezaevinden Sultanahmet Cezaevine getirilişini, ikinci ve üçüncü gün asılma şenliği hazırlıklarını, dördüncü gün ise Berber Hayri'nin asılmasını anlatır.⁵⁵ Asılma şenliğinin yapıldığı gün toplumun her kesiminden insanlar bir araya gelir. Meydanda seyyar satıcılar, göstericiler, esnaflar, izleyiciler, resmî görevliler yerlerini alırlar. Halkın şenlik alanına gelmesiyle asılma şenliği başlar. Romanın "*Bu Bölüm, İrz ve Namus Düşmanı Berber Hayri'nin Dara Nasıl Çekildiği, Asılma Şenliğinin Son Günü Cümbüşlerinde Neler Olduğu ve Halkın Nasıl İbret Dersi Aldığı, Onları Bildirir.*" başlıklı bölümü, ağırlıklı olarak şenliğin üçüncü gününde yaşananları konu edinir. Bu bölüm romandaki şenlik atmosferini yansıtmaya bakımından dikkat çeker. Burada şenlik alanının ayrıntılı olarak tasvir edildiği görülür:

Yalnız alan değil, alana gelen yollar da satıcıların çabasıyla baştan sona donanmıştı. El arabaları, sergi tezgâhları, satıcı camekânları ve bunlara benzer şeyler, renkli balonlar, kağıt bayraklar, süs kağıtları, çiçekli otlarla bezenmişti. Gezgin aşevleri de tezgâhlarını kurmuş, hatta satışa bile başlamışlardı. Sahlep güğümleri kaynıyor, gezgin çay ocakları yakılıyordu. Ençok simitçiler, poğaçacılar satış yapıyor ve ençok onların mallarını öven bağırtıları duyuluyordu. Tükürük köftecileri, ızgarada ve tavada balık pişirenler mangallarını, maltızlarını yakmışlardı. Izgara köftelerin iştah açıcı kokulu dumanları ortalığı sarmıştı. Koyun başı söğüşü satanlar, camlı tablada nohutlu pilav satanlar, aşureciler, piyazcılar, su muhallebicileri gibi yiyinti satan esnaf, limon ve şeker sandıkları üzerine müşterileri için portatif sofralar kurmuşlardı. Biyanda mısır kaynatmak için kazanlar kurulmuş, biyanda mısır kebabı, patlatılmış cin mısırı satılıyordu. Kestane kebabçıları da mangallarını yelliyorlardı.⁵⁶

53 *Age.*, s. 149.

54 Levent Cantek özellikle Markopaşa ile yazarın Türkiye'de iktidara karşı bir toplumsal muhalefetin oluşmasının önünü açtığını ifade eder. Bu bakımdan Aziz Nesin'in mizahının sosyal yönünün ağır bastığına dikkat çeker. Levent Cantek, *Markopaşa Bir Mizah ve Muhalefet Efsanesi*, s. 34.

55 Aziz Nesin, *Surnâme*, s. 12.

56 *Age.*, s. 121.

Aziz Nesin için yukarıda betimlenen şenlik ideal bir toplum fantezisi. Burada farklı sosyal, ekonomik ve kültürel sınıftan insanlar bir araya gelir, eğlenirler. Böylece sosyal eşitlik ve adalet sağlanmış olur. Aziz Nesin özellikle şenliğin bu yönüne vurgu yaparak içinde yaşadığı devrin ve toplumun sosyal adalet ve eşitlikten yoksun olduğunu, buna gereksinim duyduğunu ima eder. Yazar bir toplum fantezisi olarak ürettiği şenliğin çok sesli ve çoğulcu yönüne vurgu yapar. İdeal olan ile mevcut arasındaki uyuşmazlığı belirginleştirerek romanda ironik bir çatışma ortaya çıkarır. Böylece iktidara karşı eleştiri görevini yerine getirir.

3.3. Şenliğin Grotesk Doğası

Şenlik, festival, karnaval gibi sosyal organizasyonlar insanların bir araya gelerek eğlendikleri büyük oyunlardır. İnsanlar şenlik süresince gündelik yaşam rutinlerinin, sosyal, ekonomik, hiyerarşik sınıf ve statülerinin, resmî kuralların dışına çıkarak kurgulanmış bir hayatı yaşarlar. Oyunlar, eğlenceler, gösteriler, ritüeller vb. vasıtasıyla özgürleşirler. Toplum içinde yaşama, birlikte hareket etme, uyum sağlama pratiği kazanırlar.⁵⁷ Bu tür şenliklerin karakteristik özellikleri arasında çoğulcu, çok sesli, eğlenceli ve bilhassa grotesk oluşları yer alır.

Friedrich Schlegel, groteskin “insan fantezisinin en eski biçimi” olduğunu ifade eder. Özünün “heterojen unsurlarının fantastik bileşiminde; kurulu dünya düzeninin bozulduğu yerlerde” ortaya çıktığını ileri sürer. L. E. Pinsky groteskte hayatın bütün biçimleriyle eşsiz olarak temsil edildiğine dikkat çeker. Groteskin birbirinden ayrı, birbirini dışlayan unsurları birleştirdiğini belirtir.⁵⁸ Mihail Bakhtin, grotesk kültürün varlığını yaygın olarak halk yaşantısında, karnaval ve bayram gibi popüler şenliklerde sürdürdüğünü; sanatta groteskin nükteli ve eğlenceli bir yapıyı temsil ettiğini ifade eder.⁵⁹

Aziz Nesin’in, *Surnâme*’de “asılma şenliği” Foucault’nun “ceza tiyatrosu” olarak nitelediği seyirlik idamlar da tüm bileşenleriyle sembolik bir oyundur. Bu oyunda seyircilere, görevlilere çeşitli görevler verilir. Bu yönüyle seyirlik idamlar bir karnavalı anımsatır. Belirli bir sahnesi olmayan, katılımcıların da oyuna dahil oldukları şenliklerin özünde grotesk halk kültürü ve eğlence biçimleri yatar. Bir diğer ifadeyle halkın yaşam ve eğlenme biçimleri grotesk kültürü oluşturur. Aziz Nesin’in resmettiği şenlikteki çeşitli müstehcenlikler, aşırılıklar, oyunlar, danslar, soytarılar vb. halk kültürünün grotesk tarafını simgeler. İnfazın gerçekleştiği alanda sosyal statülerin, hiyerarşik sınırların, sınıf ayrımının ortadan kaldırıldığı gözlemlenir. Yazar bunu sosyal eşitsizlik ve adaletsizliğe vurgu yapmak için ideal bir toplum fantezisi olarak sunar. Şenliğin grotesk doğasının birleştirici gücünü öne çıkarmak için “Seyirciler arasında zengin ve yoksul tabakadan insanlar bir arada sınıf farkını ortadan kaldırmışlar ve sosyal adaleti gerçekleştirmişlerdi.”⁶⁰ vurgusu yapar. Şenlik alanında insanların özgürce eğlenmelerini tasvir

57 Johan Huizinga, *Homo Ludens Oyunun Toplumsal İşlevi Üzerine Bir Deneme*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2001, s. 17-27.

58 Aktaran Mihail Bahtin, *Rabelais ve Dünyası*, çev. Çiçek Özbek, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2005, s. 59-62.

59 *Age.*, s. 59-62.

60 Aziz Nesin, *Surnâme*, s. 149.

eder. Bir tarafta çalgı eşliğinde dans ederek vücutlarını sergileyen kadınlara, diğer tarafta kadın kılığına giren erkeklere, kadınlara sarkıntılık edenlerin müstehcen söz ve eylemlerine, soytarıların türlü komikliklerine yer verir.⁶¹ Yazar, bu grotesk ortamı şöyle tasvir eder:

Asılma şenliği alanı hertürden insanın savrulduğu harman yerine döndüğünden, bunca insan arasında göz süzen, gerdan kıran, yürürken göğüs titretip kalça oynatan sokak yosmaları, şıllık şatıfilliler, bıyık buran ve göz kırpan sokak zamparaları, aşk araçları, muhabbet tellalları, sevda pazarcıları, seks prodüktörleri, hayat kadını komisyoncuları da eksik değildi. Efendi giyinişli, kibar görünüşlü hovardalardan başka, işi azıtan abazanlar kadınlara salt söz atmakla ve dil sarkıntılığıyla yetinmeyip, dillerinden başka elleriyle de sarkıntılıkta bulunmakta, saldırmakta, kadınların butlarını çimdiklemede ve kadınları parmaklamaktaydılar.⁶²

Görüldüğü üzere şenlik alanı resmedilirken şenliğin evrensel doğasını simgeleyen gülme, eğlenme, yaşamsal aktiviteler (cinsellik, yeme-içme vb.), tabiatın ve insanın hayatının devinimselliği (değişim, dönüşüm, döngüsellik vb.), özgürleşme, rahatlama, oyun gibi unsurlar öne çıkarılır. Bu sembollerden biri de soytarılardır. Yazar, henüz romanın başında “Öndeyiş” kısmında idam alanını sirke benzetir. Meydanda görülen soytarılarıyla bu gösteriyi eğlenceli hâle getirmek için kullanır. Soytarılığın çok eski bir meslek olduğunu belirttikten sonra soytarıların tarihine ilişkin bilgiler paylaşır. Köklerinin Altay ve Çin’e uzandığını, İsa’dan önce 900-600 yıllarından bugüne kadar soytarıların var olduğunu belirtir. Soytarılara vurgu yapılmasının çeşitli nedenleri vardır: Soytarılık bir komedi ve gülme sembolü olarak hayatın şenlikli ve gülünç tarafını simgeler. Kendi içinde barındırdığı makyaj, maske, kılık kıyafet değişimi gibi ritüelleriyle insana kendi kimliğini gizleyerek özgürleşme, özgürce davranabilme imkânı verir. Orta Çağ Avrupa karnavallarında görülen geçici bir süreliğine soytarının kral ilan edilmesi gibi ritüeller ise toplumsal hiyerarşinin alt üst edilmesi, gücün yer değiştirmesi anlamını taşır. Aziz Nesin ise *Surnâme*'de soytarıları daha çok hayatın komik yanını vurgulamak için kullanır.⁶³ Buna ek olarak kılık kıyafet değişimleri, “mimus oyuncular”, “phallus göstermelikleri”, müstehcen söz ve hareketler romanda tasvir edilen şenliğin grotesk bileşenleri olarak dikkat çeker. Aziz Nesin, Antik Yunan komedyasına gönderme yapar. Böylece komedi türünde olduğu gibi insanları güldürürken düşündürmek, iktidar aygıtlarıyla alay ederek bir sosyal eleştiri yapmak ister. Bu çerçevede resmî düzen ve değer yargılarının dışına çıkarak insan bedeninin dünyevî ihtiyaçlarını, gündelik halk yaşantısının bir parçası olarak sunar. Cinselliğe, cinsel organlara ve cinsel suçlara sıklıkla gönderme yapar. Aziz Nesin şenlikte bu grotesk yaşamı şöyle tasvir eder:

Kadın kılığına girmiş, hoppa kadınlar gibi kırtan, yüzleri boyalı, başları peruklu sapık oğlanlar da kendilerine müşteri aramaktaydılar. Bunlar sodomi davranışlarla kalçalarını dalgalandırarak

61 *Age.*, s. 153-154.

62 *Age.*, s. 150-151.

63 Romanda şenliğin evrensel simgelerinden biri olan soytarıların eski dönemlerden beri var oldukları vurgulanır. Soytarıların Türk kültüründe “maskara” olarak da nitelendiği ve “masharabaz” (yüzünü una veya kömüre bulayarak oynayan kişi) sözcüğünden geldiği ifade edilir. Romanda soytarı sanılan insanların şenliğe gelirken yolların tozundan, çamurundan kirlendikleri için bu duruma düştükleri anlaşılır. *Age.*, s. 153-154.

yürüyorlar, hatta çalgıların havasından coşarlarsa, o zaman da erotik danslar yapıyorlardı Eski Yunan bağbozumu şenliklerindeki Phallus göstermeliği de eksik değildi; bu oğlanlar Phallusu’u el ve kol sallayarak, bilek oynatarak, avuçta bilek şaklatarak simgeliyorlardı.⁶⁴

Yazar, yukarıdaki alıntıda “Phallus”, “Mimus” gibi simgeler aracılığıyla komedyaya ile grotesk kültür arasında ilişki kurar. Edebiyat ile şenliği romansal düzlemde bir araya getirirken halk gülmececinin bu sıradışı öğelerini de edebiyata taşır. Romandaki Phallus göndermesi bu bakımdan önemlidir. Grotesk kültürde bedenın alt bölgelerine yapılan göndermeler toplumsal statülerin, hiyerarşilerin yer değiştirmesini, alt üst edilini, yaşamın devamını, tabiatın döngüsellini simgeler. Antik Yunan komedyasına özğü bir tiyatro biçimi olan Phallus göstermeliğinde oyuncular sahneye cinsel organ dikilmiş kıyafetlerle çıkar. Bunun arka planında komik etki yaratarak seyirciyi coşturmak, güldürmek arzusu vardır. Lacan, penisin (Phallus) eskiden beri bir kastrasyon göstereni kabul edildiğini ve insan bedeniyle keyif ve şehvet arasındaki bağı temsil ettiğini belirtir.⁶⁵ Erkeklik organı aynı zamanda bir iktidar gösterenidir. Romanda Berber Hayri’nin idam edilişi de bir tür kastrasyon (işlevsizleştirme, etkisizleştirme) olarak değerlendirilebilir. Foucault’nun belirttiğı üzere darağacı bir iktidar göstereniye darağacında asılan beden iktidara başkaldırmanın, yasalara uymayanın işlevsiz kılındığı, cezalandırıldığı bir iktidarsızlaştırma dır. Dolayısıyla seyirciler darağacında hem iktidarı hem de iktidarsızlığı görür, korkar ve ibret alır. Zira romandaki bir başka örnekte Gözlüklü Beyefendi olarak anılan kişinin cezaevinde 16 yaşında bir erkek mahkûma tecavüz ettiğı, bu çocuğun onun penisini kökünden keserek cezalandırıldığı, onu iktidarsızlaştırdığı anlatılır.⁶⁶ Böylece kastrasyon ile idam arasında bağı kurulur. İkisinin de bir güç yitimine yol açtığı vurgulanır.⁶⁷ Yazar, Berber Hayri örneğinde devlet-iktidar ile halk arasındaki güç dengesinin bozulmasına vurgu yapar. İdam cezasının ve halka açık infazların anti demokratik bir baskı biçimi olduğunu göstermeye çalışır. Henüz romanın “Öndeyiş” bölümünde “Onsekiz yaşından küçükler giremez çadıra! Çünkü içerde demokrasi ayıptır söylemesi [...] dünyanın sekizinci garibesi”⁶⁸ şeklindeki sözleriyle aslında idam edilenin demokrasi olduğunu ima eder.

Burada üzerinde durulması gereken bir başka husus yazarın Osmanlı dönemi sünnet düğünleriyle idam arasında kurduğı ironik ilişkidir. Sünnet, kültürel olarak bir çocuğun erkeklige ilk adımı olarak simgesel bir anlam taşır. Türk kültüründe sünnet dinin gereğı olmanın yanında, bir iktidar (cinsel güç) ve erkeklik gösterenidir. “Sûr-ı Hümâyun” denilen düğünlerin tertip

64 *Age.*, s. 154.

65 Aktaran Alenca Zupancic, *Komedi: Sonsuzun Metafiziziğı*, çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul 2011, s. 192-209. Bu çalışmada Zupancic, Aristoteles’e göre komedinin kökeninin Dionysos ayinlerindeki “fallik şarkılar” ile yakından ilişkili olduğunu aktarır. Bu ayinlerde insanlar hayvan derilerinden yapılmış büyük bir fallus ile geçiş törenine katılırlar. Bir başka teoriye göre ise Antik dönem komedilerinde oyuncular üzerine fallusların bağlandığı kıyafetlerle sahneye çıkarlar. Bu nedenle Phallus şenliğın ve insan bedenin dünyevi zevklerini simgeler. Alenca Zupancic, *Komedi: Sonsuzun Metafiziziğı*, çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul 2011, s. 192-209.

66 Aziz Nesin, *Surnâme*, s. 107-109.

67 *Age.*, s. 107-108.

68 *Age.*, s. 8.

edilme nedenlerinden biri padişahın erkek çocuklarının sünnet edilmeleridir. Sünnet düğününe katılan halk şehzadeye atfedilen gücü kabullenerek meşrulaştırır. Dolayısıyla bu kutlama bir bakıma devletin ve padişahının gücünün dışavurumudur. Sünnet bir güç göstereniyken idam hem iktidarın gücünü hem de bu güç karşısında suçlu bireyin iktidarsızlığını, acizliğini sembolize eder. İktidar, darağacı üzerinden gücünü pekiştirip yeniden üretirken suçlu kabul edilen vatandaşını bir tür kastrasyon ile iktidarsızlaştırarak cezalandırır.

Aziz Nesin, *Surnâme*'de yaşadığı devrin siyasi ve sosyal topoğrafyasını resmeder. İdam etrafında müesses nizamdan kaynaklanan insan hakları ihlallerine ve anti demokratik uygulamalara dikkat çeker. İronik biçimde sosyal eşitsizlik ve adaletsizliği eleştirir. Devlet ile halk arasındaki güç ve ceza dengesini, uyumsuzluk ve çatışmayı halkın gözünden ve halkın diliyle yansıtır. İdeal toplum fantezisi olarak ürettiği şenliğin grotesk doğasını; değişim, çok seslilik, çoğulculuk gibi niteliklerini müesses nizama alternatif bir yaşam tarzı olarak sunar. Kaleme aldığı asılma şenliğiyle bir demokrasi ve ibret dersi verir.

Sonuç

Aziz Nesin, *Surnâme*'de, okuru içinde yaşadığı dünya ve toplum üzerinde düşündürmek ister. Okurda değişim, değiştirme arzusu uyandırmaya çalışır. Bu nedenle idam gibi çarpıcı bir konuyu komik etki uyandıracak biçimde ele alır. Okura idam cezası, adalet sistemi, yargı bürokrasisi gibi sosyal meseleleri eleştirel bir yaklaşımla sorgulamayı telkin eder. Böylece sosyal adalet ve eşitliğin olduğu, daha demokratik bir toplumun mümkün olacağına inanır. Çok sesli, çoğulcu, demokratik bir toplum fantezisi olarak romandaki şenliği üretir.

Aziz Nesin, *Surnâme*'de kalemini iktidarı dengeleyen bir karşı güç olarak toplumsal muhalefetin oluşması için kullanır. Bunu yaparken bir mizah ve eleştiri yöntemi olarak ironiden yararlanır. Eleştirilerini doğrudan söylemek yerine ima eder. Ciddi konuları gülünçleştirerek aktarır. Bu durum ironiyi romanın yazınsallığının ana unsuru hâline getirir.

Yazar, evrensel hukuk kurallarına ve insan hakları bildirilerine vurgu yapar. Demokratik ve insan haklarına saygılı bir toplum yapısı hayal eder. Bu nedenle şenliklerin demokratik, özgürlükçü, çok sesli niteliğini Cumhuriyet dönemindeki antidemokratik uygulamaların ve insan hakları ihlallerinin karşısına konumlandırır. Şenliğin grotesk doğasının özü olan özgürlük, değişim ve çok sesliliği kendi savunduğu demokratik toplum idealinin temeli hâline getirir. Bu nedenle şenlik kültürünü yaşadığı devrin ve toplumun müesses nizamının alternatifi olabilecek bir yaşam modeli olarak sunar.

KAYNAKÇA

- Ağaoğlu, Mert, “Osmanlı Toplumsal ve Kültürel Yaşamının Resmedilmesi: Osmanlı Minyatür Sanatında Surnameler”, *Tarih ve Uygarlık İstanbul Dergisi*, 1-2, (2012), s. 125-145.
- Aktoy, Ferhan, *Türkiye Cumhuriyeti’nde Ölüm Cezaları ve İnfazına Dair Tartışmalar (1923-1950)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2020.
- And, Metin, *16. Yüzyılda İstanbul Kent – Saray – Günlük Yaşam*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2021.
- _____, *Oyun ve Bügü Türk Kültüründe Oyun Kavramı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2012.
- Arslan, Mehmet, *Türk Edebiyatında Manzum Surnameler (Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri)*, Atatürk Kültür Merkezi Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.
- Aynur, Hatice, “Surnâme”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 37, (2009), s. 565-567.
- Bahtin, Mihail, *Rabelais ve Dünyası*, çev. Çiçek Öztekin, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2005.
- Cantek, Levent, *Markopaşa Bir Mizah ve Muhalefet Efsanesi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2020.
- Ceyhun, Demirtaş, *Asılacak Adam Aziz Nesin*, Ad Yayıncılık, İstanbul 1994.
- Demir, Musa, *Topluma Yönelik Eleştiri Yöntemleri Açısından Aziz Nesin Romancılığı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.
- Foucault, Michel, *Hapishanenin Doğuşu*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara 2015.
- Huizinga, Johan, *Homo Ludens Oyunun Toplumsal İşlevi Üzerine Bir Deneme*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2001.
- Kabacalı, Alpay, *Gözyaşından Gülmeceye Aziz Nesin*, Gürer Yayınları, İstanbul 2007.
- _____, *Kültürümüzden İnsan Adaları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007.
- Kaplan, Mehmet, *Hikâye Tahlilleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2003.
- Nesin, Aziz, *Bütün Oyunları – 4*, Nesin Yayınevi, İstanbul 2006.
- _____, *Cumhuriyet Dönemi Türk Mizahı*, haz. Aziz Nesin, Akbaba Yayınları, İstanbul 1973.
- _____, *Leylâ ile Mecnun*, Nesin Yayınevi, İstanbul 2020.
- _____, *Mahmut ile Nigâr*, Nesin Yayınevi, İstanbul 2017.
- _____, *Seyyahatnâme*, Nesin Yayınevi, İstanbul 2012.
- _____, *Surnâme*, Nesin Yayınevi, İstanbul 2019.
- Zupancic, Alenca, *Komedi: Sonsuzun Metafizigi*, çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul 2011.
- Elektronik Kaynaklar**
- <https://egazete.cumhuriyet.com.tr/oku/192/1957-06-06/0> [Erişim tarihi: 29.09.2022].
- https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc039/karartbmmc039/karartbmmc03902073.pdf [Erişim tarihi: 29.09.2022].

FESTIVAL AND NOVEL: AZİZ NESİN'S SURNÂME

Serkan ÖZDEMİR*

This article examines the relationship between surnâme as a genre dealing with Ottoman palace festivities and Aziz Nesin's novel Surnâme. It seeks to illuminate the author's views on issues such as judicial bureaucracy, democracy, capital punishment and human rights. It also aims to reveal the literary value of the novel and its importance in terms of humor in literature. In this light, the article tries to situate irony in the author's understanding of criticism, humor and art. The relationship between literature and grotesque folk culture is explained within the framework of the association of festivity and execution. In terms of methodology, the study is based on an intertextual and intergenre reading experience. First, it determines the importance of surnames and festivals in the Ottoman period in terms of their political, social and cultural aspects. Then, the relationship between Aziz Nesin's novel Surnâme and Ottoman palace festivities and surnâmes is revealed. The social and political aims of these festivals are compared with the ideals that Aziz Nesin wanted to establish in Surnâme. For this reason, the study is conducted with a comparative analysis method.

Aziz Nesin, an author known for using humor in Turkish literature, has experimented with various literary genres such as novels, stories, plays, poems, memoirs, etc. In these works, he deals with human life with its pains, joys and contradictions. He expresses his observations on daily life and official order through irony and humor. He reflects on issues such as human rights, justice, freedom and equality from the critical perspective of an intellectual. In Surnâme, more specifically, he analyzes capital punishment and methods of execution and argues that they attest to the violation of human rights. Meanwhile, resorting to irony, he combines the incompatibility and conflict between the state and the people, festivities and execution.

The author humorously conveys the social realities of his time through the eyes and language of the people. Rather than proving the truth, he prefers to elicit in people emotional reactions such as pity, love, hatred and laughter. He criticizes the flaws he sees around him, issues such as human rights, social justice and equality. Irony is the main instrument of his criticism and humor. As such, he turns the serious issues into the ridiculous by drawing unconventional associations and implies the opposite of what he says. He conveys messages and lessons to the reader.

* Dr., Erzincan Binali Yıldırım University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Turkish Language and Literature, Erzincan / Turkey, sozdemir_55@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-3620-0779

One of the most important features of Aziz Nesin's art is his relationship with folk culture and oral and written culture. The author, who establishes a new understanding and language of humor, makes use of folk culture by adopting the language spoken by the people. He emphasizes the importance of passing cultural heritage to the next generations. For this reason, he has written new works that are nourished by elements of oral-written culture such as fairy tales, meddah stories, surnâme, mesnevî, etc. He finds it natural to be influenced by this cultural heritage. In this framework, it is possible to trace the influence of folk storytelling in his Mahmut ile Nigâr (1959); the influence of the mesnevî form in the story Leylâ ile Mecnun (1972); the influence of classical travel narratives and the travelogue genre in Seyyahatnâme (1976); the influence of traditional Turkish theater and shadow plays in Üç Karagöz Oyunu (1969); and the influence of palace festivals and surnâmes in the novel Surnâme (1976). In these works, the author reinterprets and reproduces the oral-written tradition and contributes to the transfer of cultural heritage to the future generations.

During the Ottoman period, celebrations organized for occasions such as weddings, circumcisions and births were called palace festivals. Works in verse or prose about these festivities were called "surnâme". In his novel Surnâme, Aziz Nesin emulates this narrative genre and writes a "Republican Surnâme". It deals with the hanging festival/ceremony organized for the execution of a death row inmate. In doing so, he brings together grotesque folk culture and literature. He emphasizes the forms of folk entertainment in the festivities of the Ottoman period; elements such as shows, games and banquets. Building the novel on binary oppositions, the author brings together the serious and the comic, life and death, execution and festivity. The novel depicts a festive, polyphonic and libertarian life. He puts festivity as an alternative way of life against the official discourse on daily life. Aziz Nesin ironically criticizes the judicial bureaucracy and the social inequality and injustice caused by the legal system within the framework of capital punishment. He uses irony as a method of humor and criticism in the novel. Thus, he makes irony the main element of the novel's literariness. The author emphasizes the importance of universal law and human rights. He creates a tragicomic festival from the tragic story of execution by bringing together the death penalty and the joy of life. In doing so, he emphasizes the universal spirit of festivals based on change, freedom and equality.

This article has arrived at a number of conclusions. In Surnâme, Aziz Nesin wants to make the reader think about the world and the society in which s/he lives. He tries to arouse in the reader a desire for change and transformation. For this reason, he deals with a striking subject such as capital punishment in a way to create a comic effect. He gives the reader a critical view of social issues such as capital punishment, the justice system and judicial bureaucracy.

SEYYİD LOKMÂN'IN OSMANLI HANEDANINA DAİR VERDİĞİ DOĞUM, ÖLÜM VE DÜĞÜN TARİHLERİNİN (1566-1595) OSMANLI KRONİKLERİNDEKİ KAYITLARLA KARŞILAŞTIRILMASI

A COMPARISON OF SEYYİD LOKMAN'S RECORDS OF THE BIRTH, DEATH
AND WEDDING DATES OF MEMBERS OF OTTOMAN DYNASTY (1566-1595)
WITH THE RECORDS IN OTTOMAN CHRONICLES

İbrahim PAZAN*

Öz

Osmanlı hanedanı ile ilgili doğum, ölüm, söz, nişan, evlenme ve sünnet düğünü gibi kayıtlar, Osmanlı kroniklerinin içerisine serpiştirilmiş olduğundan fark edilmesi ayrı bir dikkat gerektirir. Ayrıca kroniklerde genelde sadece ölüm, kısmen de doğum tarihleri yer alır. Diğer kayıtların tespiti için müverrihin İstanbul'da olması bile yetmez, ayrıca sarayla yakın ilişkide olması gerekir. Bu bakımdan Şehnâmeçi Seyyid Lokmân, II. Selim ve III. Murad devirleri için çağdaşı olan diğer tarihçilerden daha avantajlıdır. Çünkü 1569-1595 yılları arasında Topkapı Sarayı'nda resmî olarak şehnâmecilik görevini yürütmüştür. Asıl görevi olan şehnâme yazımını yerine getirirken aynı zamanda, geçmiş padişahlar zamanında vuku bulan olayların yazılmakta olduğu *Tümâr-ı Hümayûn*'a bırakıldığı yerden devam etmesi emredilmiştir. Lokmân'ın kendi kaleminden çıkan ve Kanunî'nin son yedi yılı ile II. Selim ve III. Murad dönemlerini kapsayan, Osmanlı tarihinin 1559-1595 yılları arasındaki 35 yıllık bu önemli bölümünün yer aldığı söz konusu tomarda, dönemin önemli hadiselerini nerdeyse gün gün ayrıntılı bir şekilde tam bir vekâyinâme tarzıyla anlatılmıştır.

Bu çalışmada, 26 sene süreyle sarayda görevli olması sebebiyle pek çok olaya bizzat şahitlik etme imkânına sahip olan Lokmân'ın, eserinin II. Selim ve III. Murad devirlerini kapsayan 1566-1595 tarihleri arasındaki 30 yıllık bölümünde geçen Osmanlı hanedanı ile ilgili kayıtlar ele alınmış ve ardından bunlar, çağdaşı olan müverrihlerin eserleri ve sonrasının önemli tarihsel kaynaklarında yer alan kayıtlar ile karşılaştırılmıştır. Bu çalışmada yapılan tespitlerden biri, III. Mehmed'in doğum tarihinin 1567 olduğunu Lokmân'ın da kaydetmesinin, padişahın doğum tarihinin genel kabul olan 1566 olmadığı konusunda yeni bir delil oluşturmasıdır. Ayrıca III. Murad'ın 1577'de vefat eden Süleyman ismindeki şehzadesinin Ayasofya Camii haziresindeki Şehzadeler Türbesi'ne defininin tespiti ile bu türbenin meçhul olan yapım tarihiyle ilgili bir bilgiye ulaşılmış ve türbede mevcut 5 sandukadan birinde yatanın kimliği ortaya çıkarılmış olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Lokmân b. Hüseyin, Osmanlı kronikleri, II. Selim, III. Murad, Osmanlı hanedanı

* Dr. Araştırmacı, İstanbul / Türkiye, ibrahimpazan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2354-0478

Abstract

It takes special attention to identify the records of births, deaths, betrothal, engagement and wedding ceremonies and circumcision festivals related to members of the Ottoman dynasty, which were often interspersed in Ottoman court chronicles. In addition, these records were usually limited to death dates, and partially included the birth dates. The historian, who wanted to keep track of other records, had to be not only located in Istanbul, but also to remain in close contact with the palace. In this respect, the historian Seyyid Lokman, who was appointed as the official *şehnameci* at Topkapı Palace between 1569-1595, had more advantage than his contemporaries for writing about the reigns of sultans Selim II and Murad III. Aside from his official duty, he was also ordered to continue the writing of *Tûmâr-ı Hümâyûn* (scroll of the Sultan), which was an account of events under the previous sultans. Lokman's own account of the thirty-five year history of Ottoman Empire between 1559-1595 including the last seven years of Kanuni's reign and the reigns of Sultan Selim II and Murad III describes the important events of the period in detail almost on a daily basis.

This article covers the dynastic records of Lokman between 1566 and 1595 and compares them with the records of contemporary historians and other important historical sources from later periods. One important finding of this study concerns new evidence for the identification of Sultan Mehmed III's birthdate as 1567, as recorded by Lokman, rather than 1566 as commonly accepted in literature. Moreover, this study has identified the burial site of Murad III's son, Süleyman (d. 1577), at Şehzadeler Mauseloum inside the burial area of Hagia Sophia Mosque. It has also illuminated the hitherto unknown construction date of this mauseloum as well as the identity of one of the five people buried inside.

Keywords: Seyyid Lokman ibn Husayn, Ottoman chronicles, Selim II, Murad III, Ottoman dynasty

Giriş

Osmanlı hanedanı denilince, Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gazi'nin soyundan gelen Osmanlı padişahları, bunların eşleri, şehzade denen erkek, sultan denen kız çocukları, bunların eşleri olan gelin ve damatlar, sultanların çocukları olan sultanzade ve hanımsultanlar ile eşleri akla gelir. Bütün bu hanedan mensuplarıyla ilgili doğum, ölüm, söz, nişan, evlenme ve sünnet düğünü gibi kayıtlar Osmanlı kroniklerinin içerisine serpiştirilmiştir. Hatta bazen tarih sırası dahi takip edilmeden, yeri geldiğinde ve bir münasebetle zikredilirler. Ayrıca kroniklerde genelde padişahların ve veziriazamlık gibi mühim makamlara ulaşmış damatların ve bazen de valide sultanların sadece ölüm, kısmen de doğum tarihleri yer alır. Diğer kayıtların tespiti için müverrihin İstanbul'da olması ve hanedanla ilgili gelişmelerden haberdar olabilmesi için ayrıca saraya yakın olması gerekir. Şehnâmeçi Seyyid Lokmân (ö. 1601'den sonra) 1569-1595 yılları arasında resmî olarak şehnâmecilik göreviyle Topkapı Sarayı'nda bulunduğundan, II. Selim ve III. Murad devirleri için diğer tarihçilerden daha avantajlıdır.

26 yıl süreyle kesintisiz olarak Osmanlı sarayında şehnâmecilik görevini yürüten Lokmân'a, bu görevine ek olarak saray kütüphanesinde mevcut olan *Tûmâr-ı Hümâyûn*'daki¹ Osmanlı tarihine kaldığı yerden devam etmesi emredilmiştir. Söz konusu rulo/tomar şeklindeki *Tûmâr-ı Hümâyûn*'un boyu, Lokmân'ın 1595'de şehnâmecilik görevini bırakana kadar yazdığı tarih ile birlikte 31 metreyi aşmıştır. Çalışmamızda, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde muhafaza

1 Seyyid Lokmân, *Zübde'tü'l-Tevârih (Tûmâr-ı Hümâyûn, Nesebnâme-i Hümâyûn)*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, no. A.3599.

edilen 79 cm enindeki bu tomarın herhangi bir yerine atıf yapabilmek için eserin padişahlara göre bölümlendirilmesinden sonra, ilgili bölümdeki satır numarasını vermek şeklinde bir yol tercih edilmiştir. Buna göre TSMK A.3599'da kayıtlı olan ve TO harfleriyle gösterdiğimiz yazmanın TOK olarak gösterilen Kanûnî bölümünde 333 satır, TOS olarak gösterilen II. Selim bölümünde 234 satır, TOÜ olarak gösterilen III. Murad bölümünde 706 satır ve TOE olarak gösterilen III. Mehmed bölümünde 18 satır vardır.

Tûmâr-ı Hümâyûn olarak bahsedilse de tomarın asıl adı, mukaddimesinde yazılı olduğu gibi *Zübdetü't-Tevârih*'dir. Tomarın kitap şeklinde ve minyatürlü versiyonu olan üç adet nüshası yine bu ismi taşır.² Bu nüshalardan ikisi yurt içi, biri ise yurt dışındaki kütüphanelerdedir. Lokmân, tomarın nesebnâme bölümünü çıkartıp Osmanlı tarihiyle ilgili kendisinden önce yazılan bölümleri kısaltmış ve kendi yazdıklarıyla meydana getirdiği başka bir versiyonuna *Mücmelü't-Tûmâr* adını vermiştir. Bundan ise elde iki farklı nüsha mevcuttur. Biri yurt içinde diğeri de yurt dışındaki kütüphanelerdedir.³

Eldeki iki adet *Mücmelü't-Tûmâr* nüshasından birinde mevcut olan Lokmân'ın kendi el yazısıyla düştüğü bir nottan, *Tûmâr-ı Hümâyûn*'a yazmaya hangi noktada başladığı tarafımızca tespit edilmiş ve söz konusu eserdeki Osmanlı tarihinin 1559-1595 yılları arasındaki 35 senelik bölümünün bizzat Lokmân'ın kendi kaleminden çıktığı hususu, İstanbul'da düzenlenen uluslararası bir kongrede, 12 Şubat 2022 günü sunduğum bir bildiriyle açıklanmıştır.⁴

Bu çalışmada, 26 sene süreyle sarayda görevli olması sebebiyle pek çok olaya bizzat şahitlik eden ve konumu gereği devletin resmî kayıtlarına kolaylıkla ulaşma imkânına sahip olan Lokmân'ın, eserin kendi yazdığı bölümündeki II. Selim ve III. Murad devirlerinde (1566-1595) geçen Osmanlı hanedanıyla ilgili doğum, ölüm, söz, nişan, evlenme ve sünnet düğünü gibi olayların kayıtları ele alınacak ve çağdaşı olan tarih yazarlarının eserlerinde geçen ilgili kayıtlar ile karşılaştırılacaktır.⁵ Bu yazarlardan çalışma için belirlenenler; Mehmed Zaîm (ö. 1578'den sonra),

2 Seyyid Lokmân'ın gerek minyatürlü eserleri gerekse özellikle *Zübdetü't-Tevârih*'te ortaya koyduğu Osmanlı tarihi, Bekir Kütükoğlu ve Günsel Renda gibi öncü araştırmacıların yanı sıra günümüz araştırmacılarının çalışmalarına da konu olmuştur. Bu çalışmalardan bazıları: Günsel Renda, *Üç Zübdet-üt Tevârih Yazmasının İncelenmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara 1969; Bekir Kütükoğlu "Şehnâmecî Lokman", *Vekâyî'nüvis Makaleler*, İstanbul 1994, s. 7-15 (Bu makale, Haziran 1982'de III. Sanat Tarihi Araştırmaları Semineri'ne sunulan tebliğin metnidir.); Christine Woodhead, "An Experiment in Official Historiography: The Post of Şehnâmecî in the Ottoman Empire, c. 1555-1605", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, C 75 (1983), s. 157-182; Baki Tezcan, "Tarih Üzerinden Siyaset: Erken Modern Osmanlı Tarihyazımı", *Erken Modern Osmanlılar-İmparatorluğun Yeniden Yazımı*, ed. Virginia H. Aksan, Daniel Goffman, çev. Onur Güneş Ayas, İstanbul 2011, s. 223-266 (İngilizce aslı 2007'de yayınlanmıştır.); Emine Fetvacı, *Sarayın İmgeleri-Osmanlı Sarayının Gözüyle Resimli Tarih*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul 2013.

3 Söz konusu tomar ile bundan üretilen diğer yazmalar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. İbrahim Pazan, "Şehnâmecî Seyyid Lokmân'ın *Tûmâr-ı Hümâyûn*'u ve Bundan Üretilen Diğer Yazmalar", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S 47 (2022), s. 151-186.

4 Bildiri metni için bk. İbrahim Pazan, "Şehnameci Seyyid Lokmân'ın 1559-1595 Yıllarını Kapsayan Osmanlı Tarihi", *II. International Conference on the Studies of Ottoman Empire in Three Continents, February 11-13, 2022/ Istanbul-Turkey, Proceedings Book*, ed. Ahmed Abdoh Tarabeik, s. 237-244.

5 Bu makalede yer alan Osmanlı hanedanı ile ilgili doğum, ölüm, söz, nişan, evlenme ve sünnet düğünü gibi olayların bir bölümünün listesi, diğer kaynaklarla karşılaştırma yapılmadan Burdur'da düzenlenen uluslararası bir kongrede,

Feridun Ahmed Bey (ö. 1583), Cenâbî Mustafa Efendi (ö. 1590), Selânikî Mustafa Efendi (ö. 1600) ve Gelibolulu Mustafa Âlî'dir (ö. 1600). Bir sonraki dönemin yazarlarından da Nev'îzâde Atâyî (ö. 1635), Hasan Beyzâde Ahmed Paşa (ö. 1636/7), Mehmed b. Mehmed Edirnevî (ö. 1640'tan sonra), Peçevî İbrahim Efendi (ö. 1649?), Kâtip Çelebi (ö. 1657), Solakzâde Mehmed Hemdemî (ö. 1658), Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi (ö. 1658) ve Müneccimbaşı Ahmed Dede (ö. 1702)'dir. Gerekli olduğunda Hüseyin Ayvansarâyî (ö. 1787) gibi daha geç dönemlerdeki yazarların eserlerine de müracaat edilmiştir. Prensip olarak kroniklerin yayımlanmış ya da yüksek lisans ve doktora tezi olarak çalışılmış tenkitli metinlerine itibar edilmiş, ancak tereddüt edilmesi durumunda söz konusu eserlerin yazma ve matbu nüshalarına yönelinmiştir.

Makalede incelenen 48 olay için önce Lokmân'ın eserindeki tarihler verilmiştir. Bu eserin asıl nüshası olan tomar, aynı zamanda en geniş olan nüshadır. Diğer beş nüshadan en geniş olanı dahi tomardan dokuz sene kadar geride olduğundan, bu çalışmada sadece tomar şeklindeki nüshaya atıf yapılmıştır.

1. Hanedan Doğumları

1.1. Şehzade Murad'ın (III. Murad) Mehmed (III. Mehmed) ismi konulan şehzadesinin Manisa'da doğumu, 12 Zilkade 974 (21.5.1567).⁶

III. Mehmed'in doğum tarihini Selânikî ve ondan alarak Solakzâde 973 Zilkade'si olarak vermektedir.⁷ Selânikî, eserinin çok yerinde tekrarladığı gibi “*güvenilir kişilerden işitildi ve yazıldı*” diyerek Sigetvar Seferi'nde ordunun 13 Zilkade 973 (1 Haziran 1566) tarihinde Tatarpazarı'nda konakladığı sırada habercilerin gelerek Şehzade Murad'ın Manisa'da bir şehzadesinin doğduğunu müjdelediklerini ve Kanûnî'den isim ricasında bulduklarını, Padişah'ın da Allah'a şükrederek “*Ecdadımızda Murad oğlu Mehmed olagelmıştır. İsmi Mehmed olsun.*” dediğini aktarır. Aynı bilgiyi Solakzâde de bire bir tekrarlamaktadır.⁸ Sigetvar Seferi'nde bizzat bulunan bir tarihçinin naklettiği bu anekdot hâliyle çok rağbet görmüştür. Mesela İsmail Hâmi Danişmend (ö. 1967) kaynak göstermeden aktardığı bu anekdottan sonra, bazı kaynaklarda III. Mehmed'in doğumu için verilen Kanûnî'nin vefatından sonraki 974 tarihinin doğru olmadığını, çünkü Mehmed ismini bizzat Kanûnî'nin koyduğunu ileri sürmektedir.⁹ Burada şu ayrıntı da dikkat çekicidir ki

19 Mart 2022 günü sunduğum bir bildiriyle açıklanmıştır. Bildiri metni için bk. İbrahim Pazan, “Şehnâmecei Seyyid Lokmân'ın 1559-1595 Yıllarını Kapsayan Osmanlı Tarihinde Yer Alan, Osmanlı Hanedan Ailesiyle İlgili Kayıtlar”, *9th International Conference on Social Sciences & Humanities, March 19-20, 2022/Burdur, Turkey, The Proceedings Book*, ed. İhsan Çapcıoğlu, s. 226-233.

6 “Ve Ma'nisa'dan haber gelüp Şehzâde Sultân Murâd Hân – *tâle bekâhu* – hazretlerinin sülâle-i tayyibelerinden bir şehzâde-i sa'îdî'l-baht sene-i mezbûre [974] Zilka'de'sinün on ikisinde vücûda gelüp Sultân Mehmed nâm konılıp bekâ'-i 'ömr ü devletlerine du'âlar olındı.” Metin, TOS¹⁸. Bu bölüm, eserin eldeki altı nüshasından sadece tomarda ve III. Murad'a sunulan Türk ve İslam Eserleri nüshasında mevcut olup diğer dört nüshada yoktur.

7 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595) ve (1003-1008/1595-1600)*, I-II, haz. Mehmet İpşirli, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 1999, s. 18.

8 Süleyman Lokmacı, *Solak-zâde Tarihi'nin Tahlili ve Metin Tenkidi*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2015, s. 678-9.

9 İsmail Hâmi Danişmend, *İzâhlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, II, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971, s. 343.

Selânikî'nin bu seferde emrinde görev yaptığı ve o sırada Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'nın sır kâtipliği gibi bu tür olayları herkesten önce duymasına imkân verecek önemli bir makamda bulunan diğer bir Osmanlı tarihçisi Feridun Ahmed Bey, başlangıcını tamamen bu sefere ayırdığı eserinde böyle bir isim koyma hadisesinden hiç bahsetmemektedir.¹⁰

Edirnevî ve muhtemelen ondan alarak Müneccimbaşı ise Lokmân'ın verdiği aynı tarihi gün farkıyla, doğum saatini ve yerini de vererek “974 Zilkade'sinin yedinci Cuma gecesi sabaha iki saat kala Saruhan sancağındaki Sart kasabası yakınında” ifadeleriyle vermektedirler.¹¹ Daha önce Selânikî'nin aktardığı bilgiyi tekrarlayan Solakzâde, III. Mehmed devrini anlatmaya başlarken bu defa da Edirnevî'nin ifadelerini bire bir tekrar etmiştir.¹² Bu tenakuz farkedilmiş olacak ki matbu nüshada bu ifadeler yer almamıştır.¹³ Karaçelebizâde de III. Mehmed'in doğum tarihini 974 Zilkade'si olarak vermekte, ancak bazı tarihçilerin Şehzade'nin doğum tarihini 973 Zilkade'si olarak kaydettiklerini belirtmektedir.¹⁴

Selânikî'nin verdiği tarih doğru kabul edilirse, III. Mehmed 16 yaşını doldurduktan iki ay sonra (19.7.1582) sünnet olmuş demektir ki sünnet olmak için ileri bir yaştır. Bu bakımdan Lokmân'ın verdiği tarihin daha doğru olduğu değerlendirilebilir. Nitekim III. Mehmed'in doğumu için Osmanlı devlet salnâmelerinde ay ve günüyle Edirnevî ve Müneccimbaşı'nın verdiği tarih yazılıdır.¹⁵ Bütün bu kayıtların arasını bulabilecek bir ihtimal de şu olabilir: Selânikî'nin doğduğunu bildirdiği şehzade, yaşını doldurmadan vefat etmiş ve bir sene sonra doğan diğer şehzadeye yine Mehmed ismi verilmiştir. III. Murad'ın çok sayıda kızı ve oğlunun bebek yaşta vefat ettiği ve Süleyman, Osman ve Cihangir isimindeki şehzadeleri öldükten sonra yeni doğan şehzadelerine bu isimlerin tekrar verildiği göz önüne alınırsa bu ihtimalin doğru olabileceği düşünülebilir.

1.2. Şehzade Murad'ın (III. Murad) Mahmud ismi konulan şehzadesinin Manisa'da doğumu, 29 Safer 980 Cuma günü (11.7.1572).¹⁶

10 Feridun Ahmed Bey, *Nüzhət-i Esrârü'l-Ahyâr der-Ahbâr-ı Sefer-i Sigetvar: Sultan Süleyman'ın Son Seferi*, haz. H. Ahmet Arslantürk ve Günhan Börekçi, red. Abdülkadir Özcan, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 99.

11 “... sene erba'a ve seb'in ve tis'a mi'e Zilka'de'sinin yedinci günü ki yevmü'l-Cum'a idi, sabâha iki sâ'at kaldığı zamânda, vâlid-i mâcid-i kesîru'l-mehâmidleri Sultân Murâd Hân-ı bülend-âsitân hazretlerin şehzâde-i 'âli-şân iken livâ'-i Saruhan'ı mutasarrıf olduğu evân-ı behcet-iktirânda, Aydın sancağında vâki' Sart nâm kasaba kurbında bir çayırda vâki' olmuşüdi.” Abdurrahman Sağırlı, *Mehmed b. Mehmed er-Rûmî (Edirneli)'nin Nuhbetü'l-Tevârih ve'l-Ahbâr'ı ve Târih-i Âl-i Osman'ı (Metinleri, Tahlilleri)*, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000, s. 443 ve benzer metin s. 8 (tezin “Târih-i Âl-i Osman” bölümü); “On üçüncü pâdişâh Sultân Mehmed Hân zikrindedir. Vilâdeti 974 Zilka'de'sinin yedinci Cum'a gicesi sabâha iki sâ'at kala vukû' bulup mevlüdleri Saruhan sancağında Sart nâm kasaba kurbındaki sahrâda vukû' bulmuşdur.” Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Târihi*, çev. Nedîm Efendi, III, İstanbul 1285, s. 577.

12 Süleyman Lokmacı, *Solak-zâde Tarihi*, s. 785.

13 Solakzâde Mehmed Hemdemî, *Târih-i Solakzâde*, İstanbul 1297, s. 620.

14 Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr el-Mübeyyinü bi-Hakâyıku'l-Ahbâr*, Bulak 1248, s. 445, 496.

15 *1325 Sene-i Hicriyyesine Mahsûs Salnâme-i Devlet-i 'Aliyye-i 'Osmâniyye*, İstanbul 1322, s. 30.

16 “Ve Ma'nisa'dan haber gelüp şehzâde-i cüvân-baht ve sezâ-vâr-ı tâc ü taht Sultân Murâd-ı 'âli-nihâd – râle bekâhu ve nâle münâhu – hazretlerinin hadika-i zât-ı behcet-kâm-rânî ve cüy-bâr-ı sülâle-i tayyibe-i câvidânilerinden bir

1.3. III. Murad'ın Süleyman ismi konulan şehzadesinin doğumu, 1-10 Şevval 984 (22-31.12.1576).¹⁷

1.4. III. Murad'ın Selim ismi konulan şehzadesinin doğumu, 6 Şevval 986'dan (6.12.1578) sonra.¹⁸

1.5. Şehzade Mehmed'in (III. Mehmed) Manisa'da bir şehzadesinin doğumu, 20 Muharrem 993'den (22.1.1585) önce.¹⁹

Lokmân, tomarın son bölümünde III. Mehmed devrine başlarken, içinde III. Mehmed'in isminin yazılı olduğu madalyonun çevresine sıralanmış olarak altı oğlunun isimlerini yazmıştır. Bunlar Selim, Korkud, Mahmud, Ahmed, İbrahim ve Mustafa'dır. Hasan Beyzâde ve Karaçelebizâde, III. Mehmed'in oğullarını Mahmud, Selim, Cihangir, Ahmed ve Mustafa olarak vermektedir.²⁰ Atâyi ise sadece III. Mehmed'in padişahlığı döneminde vefat eden Selim ve katledilen Mahmud ile padişah olan Ahmed ve Mustafa'nın isimlerini zikretmektedir.²¹

Görüldüğü kadarıyla Lokmân dışındaki kaynaklar, III. Mehmed'in 993'te doğmuş bir şehzadesinden bahsetmemektedir. Babası III. Murad'ın aynı günlerde doğan bir şehzadesinin ismi de Cihangir olduğuna göre III. Mehmed'in bu şehzadesinin, sadece Lokmân'ın yazdığı Korkud isimli şehzade olduğu ve muhtemelen küçük yaşta vefat ederek Manisa'daki Şehzadeler Türbesi'ne defnedildiği tahmini yürütülebilir.

1.6. III. Murad'ın Süleyman ve Cihangir isimli iki şehzadesinin aynı günde doğumu, 21 Muharrem 993 (23.1.1585).²²

Lokmân, şehzadelerin isimlerini burada söylemese de birkaç ay sonra her ikisinin vefatlarını kaydederken isimlerini de zikretmektedir.²³ Selânikî de aynı gece doğan bu şehzadelerin isimlerini, vefatlarını anlatırken Süleyman ve Cihangir olarak yazmaktadır.²⁴ III. Murad'ın daha

nihâl-i 'ayş ü şâdmânî ve şehzâde-i sa'îdü'l-vücûd-ı hâkânî ve semere-i ravza-i 'ömr-i câvidânî Safer-i mezbûrun [980] selhi vâki' olan Cum'a günü gur-re-i mâh-ı Rebî' gibi burc-ı şerefden tulû' idüp ve Sultân Mahmûd nâm konılmış." Metin, TOS¹²⁰⁻¹. Lokmân dışındaki kaynaklarda bu olaya dair bir bilgiye rastlanmamıştır.

17 "Bu esnâda burc-ı saltanattan bir necm-i rahşân tulû'idüp Sultân Süleymân nâmiyle tesmiye kılındı." Metin, TOÜ¹⁰³. Lokmân dışındaki kaynaklarda bu olaya dair bir bilgiye rastlanmamıştır.

18 "Bu esnâda pâdişâh-ı 'âlem-penâhün sülâle-i tayyibelerinden bir şehzâde-i celîlü'l-kadr vücûda gelüp Sultân Selîm nâmi ile tesmiye kılındı." Metin, TOÜ¹⁵¹. Lokmân dışındaki kaynaklarda bu olaya dair bir bilgiye rastlanmamıştır.

19 "Ve mâh-ı mezbûrun [993 Muharrem] yigirmisinde Ma'nisa'dan ulak gelüp sa'âdetlü şehzâde – *tâle bekâhu* – hazretlerinin bir ferzend-i ercümendleri – *tavvelallâhu 'umrahü'l-'azîz* – vücûda geldiği müjdeyi getirüp ri'âyet kılındı." Metin, TOÜ³⁸⁴⁻⁵.

20 Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi, Metin ve İndeks (1003-1045/1595-1635)*, III, haz. Şevki Nezihî Aykut, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 765-766; Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 496.

21 Nev'îzâde Atâyi, *Hadâ'îku'l-Hakâ'ik fî Tekmiletî's-Şakâ'ik, Nev'îzâde Atâyi'nin Şakâ'ik Zeyli (İnceleme-Tenkitli Metin)*, II, haz. Suat Donuk, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2017, s. 1282.

22 "Ve hemân ol günün yarındası sa'âdetlü pâdişâhımız – *e'azzallâhu ensârahû* – hazretlerine cenâb-ı Hakk – *celle ve 'alâ*-dan iki şehzâde – *tâle bekâhumâ* – nasîb olmagla cümle-i erkân el öpüp şükrân-ı ni'metle füzûnî-i sürûr u behcete mücib oldı." Metin, TOÜ³⁸⁵.

23 "Ve mâh Cemâziye'l-evvel'ün ikisinde Harem-i Hümâyûn'da Şehzâde Cihângir – *tâbe serâhu* – intikâl idüp ..." TOÜ³⁹²; "Ve mâh-ı mezbûrun evâhirinde Şehzâde Sultân Süleymân – *tâbe serâhu* – vefât idüp ..." Metin, TOÜ³⁹⁶.

24 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, s. 155.

evvel vefat eden Süleyman isminde bir şehzadesi olduğuna göre bu şehzadesine de aynı ismi koymasından, dedesinin ismini taşıyan bir oğula sahip olmayı arzu ettiğini anlıyoruz.

2. Hanedan Vefatları

2.1. Kanûnî Sultan Süleyman'ın vefatı, 21 Safer 974 Cumartesi gecesi (7.9.1566).²⁵

Kanûnî'nin vefat ettiği Sigetvar Seferi'nde hadise mahallinde olan iki tarihçiden Feridun Ahmed Bey, Padişah'ın vefat tarih ve saatini “974 Safer'inin yirmi birinci Cumartesi gecesi yedinci saat geçip sekizinci saate girildiğinde” şeklinde vermektedir.²⁶ Harp sahasında bulunan diğer tarihçi Selânikî ise vefat tarihini “974 Safer ayının yirmi ikinci Cumartesi gecesi sabaha dört saat kala” şeklinde aktarmaktadır.²⁷

Dönemin diğer tarihçilerinden Mehmed Zaîm sadece Safer,²⁸ Cenâbî 13 Safer,²⁹ Âlî ise 974 Safer'inin yirmi ikinci gecesi dokuzuncu saatte³⁰ ifadelerini kullanmaktadır.

Kanûnî'nin vefat tarihini daha sonraki dönem tarihçilerinden Hasan Beyzâde, 974 Safer'inin yirmi ikinci gecesi dokuzuncu saatte,³¹ Edirnevî, 974 Safer'inin yirmi ikinci gününün gecesi dokuz buçuk saat geçtikten sonra (bir nüshasında dokuzuncu saatte),³² Peçevî, Safer ayının yirmi ikinci Perşembe gününün gecesi dokuzuncu saatte,³³ Solakzâde, 974 Safer'inin yirmi ikinci Cumartesi gecesi dokuzuncu saatte,³⁴ Karaçelebizâde, 22 Safer gecesi,³⁵ Müneccimbaşı, Safer'in yirmi ikinci gecesi saat sekiz buçukta³⁶ şeklinde vermektedir.

25 “İttifâk bu hâletde ki sene-i mezbûre [974] Safer'inün yigirmi birinci gecesi vâkı' olan leyletü's-Sebt idi, harb u kıtâlden aslâ ferâgat olunmayup leşker-i enbûh gürûh gürûh fursat ile yürüyüş üzre idiler ki hufyeten nâgâh müşîr-i akdem hazretlerine içerüde mahrem-i râz-ı hudâvendigârî olan ağadan mühürlü tezkire gelüp vezîr-i müşârun-ileyh bizzât açup hazret-i Süleymân-mekân hâk-dân-ı cihândan gülzâr-ı cinâna buyurdıkları haber-i mûhiş-i dil-sûz-ı âteş-êndüz âheste remzile iş'âr olındığı için gâffet ile 'aceb vâkı'a-i hâyileye ugrayup firâset ile Feridûn kulları fehmi itmegin hemân tezkire mücebince girü içerüsüne haber gönderüp bu vechle ...” Metin, TOK²⁹⁹⁻³⁰⁰.

26 Feridun Ahmed Bey, *Nûzhet-i Esrâr*, s. 140.

27 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, s. 39.

28 Ayşe Nur Sır, *Mehmed Za'im, Câmi'ü'l-Tevârih (202a-327b Giriş-Tenkitli Metin-Sözlük-Dizin)*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2007, s. 391.

29 Mehmet Canatar, *Müverrih Cenabi Mustafa Efendi ve Cenabi Tarihi*, I, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993, s. 239.

30 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, no. Y/546, vr. 353a; Cemal Göçmen, *Gelibolulu Mustafa Âli'nin Heft Meclisi*, (Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar 2009, s. 60.

31 Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi, Metin (926-1003/1520-1595)*, II, haz. Şevki Nezihi Aykut, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004, s. 150.

32 Abdurrahman Sağırlı, *Nuhbetü'l-Tevârih*, s. 253.

33 Aysel Yılmaz, *Peçevi Tarihi (150b-184a Metin, Edisyon Kritik, Dizin, Özel Adlar Sözlüğü)*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2005, s. 46.

34 Süleyman Lokmacı, *Solak-zâde Tarihi*, s. 681.

35 İbrahim Özgül, *Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin Ravzatü'l-Ebrâr Adlı Eseri (1299-1648), Tahlil ve Metin*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010, s. 130.

36 Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Târîhi*, III, s. 516.

2.4. II. Selim'in oğlu Şehzade Mehmed'in vefatı ve babaannesi Hürrem Sultan'ın türbesine defni, 11-20 Cemaziyevvel 980 (19-28.9.1572).³⁷

Lokmân, Şehzade'nin küçük yaşta vefat ettiğini bildirmekte, Atâyî, ölümünün vebadan olduğunu belirtmekte ve vefat tarihini 980 Rebiyülahir'i olarak vermektedir.³⁸ Karaçelebizâde ise sadece vefat yılını 980 olarak kaydetmektedir.³⁹ Ayvansarâyî, Hürrem Haseki Sultan Türbesi'ndeki sandukalardan birinin II. Selim'in oğlu Şehzade Mehmed'e ait olduğunu zikretmektedir.⁴⁰

2.5. II. Selim'in vefatı, 29 Şaban 982 Salı (14.12.1574).⁴¹

II. Selim'in vefatını Mehmed Zaîm Şaban'ın son günü,⁴² Cenâbî 28 Şaban Pazartesi güneş batarken,⁴³ Selânîkî Ramazan'ın ilk günü güneş doğarken,⁴⁴ Hasan Beyzâde ve Âlî 18 Şaban 982 Pazartesi güneş batarken, Zemherir'in ikinci günü,⁴⁵ Edirnevî 28 Şaban 982 Pazartesi güneş batarken, Zemherir'in (bir nüshasında Erbaîn'in) ikinci günü,⁴⁶ Peçevî Zemherir'in ikinci günü Pazartesi (18 Şaban 982 tarihini verdikten sonra Padişah'ın Topkapı Sarayı'ndaki hamamda ayağı kayarak bir yamı üzerine düşmesi ile başlayan hastalığını anlatarak başlamaktadır),⁴⁷

37 “Ve bu cânibde mâh-ı Cemâziye'l-evvel'ün [980] evâsıtı idi ki hadîka-i saltanat gonçelerinden merhûm şehzâde Sultân Mehmed – ‘aleyhi'r-rahmetü mine'l-Meliki ş-Samed-ün vücûd-ı latifleri şükûfte vü handân olmamışken harâret-i bâhûra uğrayup nesîm-i hayât-bahş cennât arzûsıyla nakl-i mekân idüp câmi'-i şerîf-i pâdişâh-ı huld-âşîyân magfûrun-leh Sultân Süleymân Hân'un ... bâğçe-i latifinde cedde-i mu'azzamaları – ‘aleyhim ve ‘aleyha'r-rahme – ile hem-civâr kılındı.” Metin, TOS¹³⁶⁻⁷.

38 Nev'îzâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, I, s. 721, 730.

39 Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 455; İbrahim Özgül, *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 147 [Tezde *Ravzatü'l-Ebrâr*'ın metni, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, no. 3206 nüshası esas alınarak Süleymaniye Kütüphanesi, Bağdatlı Vehbi Efendi, no. 1201, Pertev Paşa, no. 485 ve Reisülküttab Mustafa Efendi, no. 650 nüshaları ile karşılaştırılmıştır. Şehzade Mehmed'in vefat tarihi sadece Ayasofya nüshasında (vr. 200b) 970, diğerlerinde ise (Vehbi Efendi, vr. 183b, Pertev Paşa, vr. 153b, Reisülküttab Mustafa Efendi, vr. 245b) 980 olarak yazılmıştır. Ancak bu husus tezde bir dipnot ile belirtilmemiştir. Yurt içi ve yurt dışındaki kütüphanelerde çok sayıda nüshası bulunan eserin, bakabildiğimiz nüshalarından Nuruosmaniye Kütüphanesi, no. 3149 (vr. 177a), no. 3150 (vr. 137b) ve no. 3151 (vr. 286b), Süleymaniye Kütüphanesi, Hazreti Nasuhi Dergâhı, no. 266 (vr. 354a) ve Hacı Selim Ağa Kütüphanesi, no. 762'de (vr. 214b) de 980 tarihi yazılmıştır. Matbu nüshada da bu tarihin tercih edilmesi, Ayasofya nüshasındaki kaydı 980 yerine sehven 970 yazıldığını göstermektedir].

40 Ayvansarâyî Hüseyin Efendi, Alî Sâtu'Efendi, Süleymân Besîm Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmi'* (*İstanbul Câmileri ve Diğer Dini-Sivil Mi'mârî Yapılar*), haz. Ahmet Nezih Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul 2001, s. 57. Latine edilmiş bu neşirde, matbu nüshadaki ilgili cümle atlanmıştır (Hüseyin Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, I, İstanbul 1281, s. 17).

41 “Tâ ki mâh-ı mezbûrun (Şaban) selhi olan Şeşenbih günü mevâdd-ı müştedde dimâğdan ‘asablarına munsabb olup ve bi'l-küllüyye harekete mecâl kalmayup ve ... hümâ-yı rûh-ı pür-fütûhi ‘azm-i ‘âlem-i ‘ulvî kılup ...” Metin, TOS²²⁰⁻².

42 Ayşe Nur Sır, *Câmi'ü'l-Tevârih*, s. 414.

43 Mehmet Canatar, *Cenabi Tarihi*, I, s. 245 (Tezde sehven “yirmi sekizinci” yerine “yirminci” yazılmıştır. *Cenabi Tarihi*'nin Osmanlı tarihine ayrılmış kısmının müellif tarafından Türkçeye tercüme edilmiş hâlinin bulunduğu *Dürr-i Mekkûn ve Sırr-ı Masûn* isimli eserin tezde kullanılan Nuruosmaniye Kütüphanesi, no. 3107 (vr. 192b) nüshasından böyle olduğu kontrol edilmiştir).

44 Selânîkî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânîkî*, s. 98.

45 Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, II, s. 244-5 (Ş.N. Aykut daha önce geçen “... bir ay mîkdârı gâh sıhhat ve gâh hummâ ‘avdet eylemekle ...” ifadesini fark etmediğinden Seyyid Lokmân'ın verdiği tarihi, Recep ayı şeklinde hatalı nakletmiştir); Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, vr. 450b.

46 Abdurrahman Sağırlı, *Nuhbetü'l-Tevârih*, s. 334.

47 Kadir Akıllı, *Peçevî Tarihi (184b-218a Metin, Dizin, Özel Adlar Sözlüğü)*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2008, s. 24-25.

Solakzâde ve Müneccimbaşî 28 Şaban 982 Pazartesi güneş batarken,⁴⁸ Karaçelebizâde 27 Şaban 983,⁴⁹ Atâyî 28 Şaban 982⁵⁰ tarih ve tarifleriyle vermektedirler.

2.6. III. Murad'ın cülusu üzerine babası II. Selim'in beş şehzadesinin katli ve ertesi gün babalarının yanına defni, 8 Ramazan 982 Çarşamba (22.12.1574).⁵¹

Lokmân, tomarda II. Selim devrine başlarken içinde II. Selim'in isminin yazılı olduğu bir madalyonun çevresine sıralanmış olarak sekiz oğlunun isimlerini Murad, Süleyman, Osman, Cihangir, Abdullah, Mustafa, Mehmed ve Mahmud şeklinde vermektedir. Murad padişah olmuş, Mehmed 1572'de vefat etmiştir. Lokmân, kalan altı şehzadeden babalarının vefatında sağ olan ve katledilen beş tanesinin isimlerini yazmamaktadır. Karaçelebizâde ve Atâyî, II. Selim'in yedi oğlunu kaydetmekte, Mahmud'un ismini vermemektedir.⁵² Dört müellif de katledilen şehzadelerin isimlerini Süleyman, Osman, Cihangir, Abdullah ve Mustafa olarak zikretmektedir. Edirnevî ve Müneccimbaşî, katledilen beş şehzadeden sadece Mustafa, Süleyman ve Osman'ın ismini yazmaktadır.⁵³ Âlî, katledilen şehzadelerin isimlerini Mustafa, Osman, Süleyman, Selim ve Mehmed olarak vermektedir.⁵⁴

Selânikî de Lokmân gibi şehzadelerin 8 Ramazan Çarşamba günü boğdurulup 9 Ramazan Perşembe günü defnedildiklerini yazmaktadır.⁵⁵ Âlî, Hasan Beyzâde, Solakzâde ve Müneccimbaşî, II. Selim ile şehzadelerin cenaze namazlarının Ramazan'ın sekizinci Çarşamba günü kılındığını yazmalarına rağmen şehzadelerin ertesi gün defnedildiklerini belirtmemektedirler.⁵⁶ Peçevî, III. Murad'ın Ramazan'ın sekizinci günü cülus ettiğini, II. Selim ve beş şehzadesinin cenaze namazlarının ertesi gün kılındığını yazmakta, definler ve şehzadelerin ne zaman katledildiği konusunda bilgi vermemektedir.⁵⁷ Karaçelebizâde, beş şehzadenin cülus günü katledildiğini yazmaktadır.⁵⁸ Edirnevî, III. Murad'ın Ramazan'ın sekizinci günü Çarşamba gecesi Topkapı Sarayı'na geldiğini, II. Selim ve beş şehzadesinin cenaze namazlarının ertesi gün kılındığını yazmakta, ancak şehzadelerin ne zaman katledildiğini açık bir şekilde belirtmemektedir.⁵⁹

48 Süleyman Lokmacı, *Solak-zâde Tarihi*, s. 708; Müneccimbaşî Ahmed Dede, *Müneccimbaşî Târîhi*, III, s. 520, 532.

49 İbrahim Özgül, *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 146.

50 Nev'izâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, I, s. 723.

51 "... getirüp ve babalarıyla âhret seferin ihtiyâr iden rahmetlü beş nefer şehzâdelerün dahi namâzları kılınup ve bi'l-cümle götürülüp hayme-i 'adniyyede hazret-i magfîret-penâhun kurbında konlup ve ol gice medfenleri tekmlil kılınup yarındası ki Pençşenbih günü idi, hâk-i rahmete teslim olunup ..." Metin, TOÜ¹⁴⁻⁵.

52 İbrahim Özgül, *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 147; Nev'izâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, I, s. 730.

53 Abdurrahman Sağırlı, *Nuhbetü'l-Tevârih*, s. 335; Müneccimbaşî Ahmed Dede, *Müneccimbaşî Târîhi*, III, s. 520.

54 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, vr. 475a.

55 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, s. 102.

56 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, vr. 450b-451a; Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, II, s. 246-8; Süleyman Lokmacı, *Solak-zâde Tarihi*, s. 708, 710; Müneccimbaşî Ahmed Dede, *Müneccimbaşî Târîhi*, III, s. 520, 532.

57 Kadir Akıllı, *Peçevî Tarihi*, s. 25; Peçevî İbrahim Efendi, *Târîh-i Peçevî*, I, İstanbul t.y., s. 504 (Tezde "Ve irtesi" ifadesi sehven "Vartası" olarak okunmuştur).

58 İbrahim Özgül, *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 147.

59 Abdurrahman Sağırlı, *Nuhbetü'l-Tevârih*, s. 334-5.

Atâyî, III. Murad'ın Ramazan'ın sekizinci Çarşamba günü cülus ettiğini, II. Selim ve o gün katledilen beş şehzadesinin cenaze namazlarının aynı gün kılındığını, ancak mezar yerlerinin hazır olmaması sebebiyle şehzadelerin ertesi gün defnedildiğini yazmaktadır.⁶⁰

2.7. Kanûnî'nin oğlu Şehzade Mehmed'in kızı Hümaşah Sultan'ın eşi Ferhad Paşa'nın vefatı ve Eyüp Sultan'daki türbesine defni, 23 Şevval 982 Cumartesi (5.2.1575).⁶¹

Lokmân burada, Ferhad Paşa'nın damat olduğundan bahsetmemektedir. Ancak daha önce Yeniçeri ağası iken Kastamonu sancakbeyi olduğunu ve 1555'te beşinci vezir olarak İstanbul'a geldiğinde Şehzade Mehmed'in kızı ile evlendiğini kaydetmektedir.⁶² Selânikî, Paşa'nın vefat tarihini 14 Şevval 982 Cumartesi günü temcid vakti olarak vermekte ve Şehzade Mehmed'in kızı Hüma Sultan'dan beş oğlu ve üç kızı kaldığını yazmaktadır.⁶³ Hasan Beyzâde, Paşa'nın 1571'de vezirlikten azlini anlatırken “*Şehzade Mehmed kerimesi Hümaşah Sultan'ın zevci*” olduğunu zikretmektedir.⁶⁴ Peçevî, Kanûnî devri devlet adamlarını anlatırken Ferhad Paşa'nın Şehzade Mehmed'in kızı ile evli olduğunu kaydetmektedir.⁶⁵ Atâyî, Sigetvar Seferi'nde bulunan devlet adamlarını anlatırken Ferhad Paşa için “*Şehzade Sultan Murad'ın kızın almış idi*” diyor ki şehzade ismi yanlış yazılmış olup “Şehzade Mehmed” olmalıdır. Paşa'nın vefat tarihi burada da 982 olarak kaydedilmiştir.⁶⁶

2.8. III. Murad'ın Süleyman isimindeki şehzadesinin vefatı ve Ayasofya Camii haziresindeki Şehzadeler Türbesi'ne defni, 7 Rebiyülevvel 985'den (25.5.1577) sonra.⁶⁷

Lokmân dışındaki kaynaklarda bu olaya dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Ayvansarâyî, Ayasofya Camii haziresindeki hanedan türbelerinden Şehzadegân Türbesi'ndeki beş sandukanın III. Murad'ın dört oğlu ve bir kızına ait olduğunu yazmakta, ancak bunların isimlerini vermemektedir.⁶⁸ Hakkı Önkâl, Osmanlı hanedan türbelerini anlattığı eserinde, bu türbenin yapılış tarihinin bilinmediğini, ancak III. Murad Türbesi'nden önce ve III. Murad hayattayken vefat eden çocukları için yapıldığı tahminini yürütmektedir.⁶⁹ Lokmân'ın, “*şehzadenin, dedesi II. Selim'in yakınında ama ondan ayrı bir türbeye defnedildiği*” şeklindeki ifadesinden, söz konusu türbenin 1577'den önce yapıldığı ve içindeki sandukalardan birinin, III. Murad'ın şehzadelerinden Süleyman'a ait olduğu böylece belirlenmiş olmaktadır.

60 Nev'izâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, I, s. 723.

61 “Cum'a günü ki mâh-ı mezbûrun (Şevval) yigirmi ikisi idi, ... Ve yarındası Şenbih günü vezâretten müttekâ'id merhûm Ferhâd Paşa vefât idüp hazret-i Eyyûb semtinde medfûn olan evlâd-ı emcâdı kurbında defn olundu.” Metin, TOÜ³¹⁻².

62 “Ba'dehû Kastamonı sancağı virilen Ferhâd Bey vezîr-i hâmis olup İstanbul'a geldükde merhûm Şehzâde Sultân Mehmedd kerimesine 'akd-i nikâh olup sûr-ı pür-sürûrlar olındı.” Metin, TOK²¹⁰⁻¹

63 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, s. 110-1.

64 Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, II, s. 217.

65 Sevda Gülakan, *Peçevi Tarihi (Yazma Nüshaların Tanıtımı, 1b-20b Metin, Dizin, Özel Adlar Sözlüğü)*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2004, s. 51.

66 Nev'izâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, I, s. 473.

67 “Ve Şehzâde Sultân Süleymân gülşen-i cennete revân olup Ayasofya kurbında cedd-i 'adn-âşiyânları civârında başka türbede riyâd-ı hulda karîn ve medfûn olındı.” Metin, TOÜ¹⁰⁸.

68 Ayvansarâyî Hüseyin Efendi vd., *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 46.

69 Hakkı Önkâl, *Osmanlı Padişah Türbeleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 176.

2.9. Kanûnî'nin oğlu Şehzade Mehmed'in kızı Hümaşah Sultan'ın vefatı ve babasının türbesine defni, 7 Rebiyülevvel 985'den (25.5.1577) sonra.⁷⁰

Selânikî de Lokmân gibi, Sultan'ın ismini “Hümâ” olarak zikretmektedir.⁷¹ Hasan Beyzâde ise “Hümâşâh” olarak vermiştir.⁷² İstanbul'daki Şehzade Camii haziresindeki türbelerden Fatma Sultan Türbesi'ndeki iki kabirden biri Hümaşah Sultan'ın kızına aittir ve ayakucu taşında “*Fâtıma Sultân bint Hümâşâh Sultân bint Şehzâde Sultân Mehmed Hân*” yazılıdır.

Ayvansarâyî, Hümaşah Sultan'ın sandukasının Şehzade Mehmed Türbesi'nde babasının sol tarafında bulunduğunu zikretmektedir.⁷³

2.10. II. Selim'in kızlarından Şah Sultan'ın eşi Dördüncü Vezir Zal Mahmud Paşa'nın vefatı ve Eyüp Sultan'da defni, 5 Şaban 985 Cuma'dan (18.10.1577) sonra.⁷⁴

Atâyî, Paşa'nın vefatını 1 Şaban olarak vermektedir.⁷⁵ Ayvansarâyî, 970 olarak kaydetmektedir ki bu bilgi yanlıştır.⁷⁶ Peçevî, tarih vermeden Şah Sultan ile eşi Zal Mahmud Paşa'nın rivayete göre aynı gün hastalanarak birbirleriyle helalleştikleri ve kucaklaşarak aynı yerde vefat ettiklerini aktarmaktadır.⁷⁷

2.11. II. Selim'in kızlarından Şah Sultan'ın vefatı ve eşi Zal Mahmud Paşa'nın yanına defni, 5 Şaban 985 Cuma'dan (18.10.1577) sonra.⁷⁸

Atâyî, Paşa'nın vefatını 1 Şaban, Sultan'ın vefatını 22 Şaban 985 (4.11.1577) Pazar olarak vermektedir.⁷⁹

2.12. II. Selim'in kızlarından Gevherhan Sultan'ın eşi Piyale Paşa'nın vefatı ve yaptırdığı cami yanına defni, 11-20 Zilkade 985 (20-29.1.1578).⁸⁰

70 “Ve merhûme Hümâ Sultân intikâl idüp babaları Şehzâde Sultân Mehmed kubbesinde hâk-i rahmete teslim eyediler.” Metin, TOÜ¹¹².

71 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, s. 36, 111, 171, 283, 454.

72 Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, II, s. 217.

73 Ayvansarâyî Hüseyin Efendi vd., *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 54. Mehmed Süreyyâ, Hümaşah Sultan'ın III. Murad devri başlarında vefat ettiğini yazmaktadır (Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i 'Osmânî yâhud Tezkire-i Meşâhîr-i 'Osmâniye*, I, İstanbul 1308, s. 88).

74 “Bu esnâda Vezîr-i râbi'Zâl Mahmûd Paşa intikâl idüp hazret-i Ebâ Eyyüb-i Ensârî – *aleyhi rahmetü'l-Bârî* – kurbında defn olındı.” Metin, TOÜ¹¹⁵⁻⁶.

75 Nev'îzâde Atâyî, *Hadâ'îku'l-Hakâ'ik*, I, s. 730, 733.

76 Ayvansarâyî Hüseyin Efendi vd., *Hadikatü'l-Cevâmi'*, s. 340.

77 Aysel Yılmaz, *Peçevi Tarihi*, s. 67. Mehmed Süreyyâ da muhtemelen Peçevî'den alarak 988 Şaban'ında Sultan ile eşi Paşa'nın aynı gecede vefat ettiğini yazmaktadır. Bu da yine yıl olarak Seyyid Lokmân ve Atâyî'nin verdiği tarihlerle uyusmamaktadır (Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i 'Osmânî*, I, s. 45).

78 “Ve merhûme Zâl Mahmûd Paşa sultânı dahi intikâl idüp zevci kurbında hâk-i rahmete teslim olındı.” Metin, TOÜ¹¹⁶.

79 Nev'îzâde Atâyî, *Hadâ'îku'l-Hakâ'ik*, I, s. 730. Mehmed Süreyyâ, Şah Sultan'ın 988 Şaban'ında, eşi Zal Mahmud Paşa ile aynı gecede vefat ettiğini yazmaktadır ki yıl olarak Lokmân ve Atâyî'nin verdiği tarihlerle uyusmamaktadır (Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i 'Osmânî*, I, s. 45).

80 “Ve mâh-ı Zi'l-ka'de'nün evâsıtında merhûm Vezîr Piyale Paşa intikâl idüp Kâsımpaşa'da binâ eyedüğü câmi'-i şerîf kurbında defn olındı.” Metin, TOÜ¹¹⁹.

Atâyî, Paşa'nın vefatını 978 olarak kaydetmektedir.⁸¹ Ancak eserinin başka bir yerinde de 979 olarak geçmektedir.⁸² Solakzâde ise II. Selim devrinin son zamanlarında, 981'de İstanbul'da vefat ettiğini yazmaktadır.⁸³ Müneccimbaşı, III. Murad zamanında vefat etti demekte, ancak muhtemelen Solakzâde'yi kastederek II. Selim zamanında 981'de vefat ettiği yolunda bazı rivayetler olduğunu bildirmektedir.⁸⁴

2.13. Kanûnî'nin kızı Mihrümah Sultan'ın vefatı ve babasının türbesine defni, 11-20 Zilkade 985 (20-29.1.1578).⁸⁵

Karaçelebizâde ve Atâyî, Sultan'ın vefatını 985 Zilkade'si olarak kaydetmektedir.⁸⁶

2.14. Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'nın şehit edilmesi ve ertesi gün Eyüp Sultan'da kendi yaptırdığı türbesine defni, 21 Şaban 987 Pazar (11.10.1579).⁸⁷

II. Selim'in kızı İsmihan Sultan'ın eşi olan Paşa'nın vefat tarihini Hasan Beyzâde 8 Şaban 987 Pazar⁸⁸, Âlî ve Edirnevî 20 Şaban 987 ikinci namazından sonra,⁸⁹ Selânikî 20 Şaban 987 Pazar,⁹⁰ Peçevî 8 Şaban 987 Pazar akşam namazından sonra,⁹¹ Karaçelebizâde ve Müneccimbaşı 987 Şaban,⁹² Atâyî 27 Şaban 987⁹³ olarak vermektedirler.

2.15. Kanûnî'nin kızı Mihrümah Sultan'ın kızı Ayşe Hanımsultan'ın eşi Sadrazam Semiz Ahmed Paşa'nın vefatı ve ertesi gün Edirnekapı Camii yakınına defni, 12 Rebiyülevvel 988 Çarşamba gecesi (27.4.1580).⁹⁴

Lokmân, Hanımsultan'ın ismini yazmamaktadır. Ancak Selânikî, Âlî ve Atâyî, "Ayşe Sultan" olarak zikretmekte,⁹⁵ Uluçay "Ayşe Hümaşah" olarak vermektedir.⁹⁶

81 Nev'îzâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, I, s. 477, 730, 733.

82 *Age.*, I, s. 475.

83 Süleyman Lokmacı, *Solak-zâde Tarihi*, s. 972.

84 Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Târîhi*, III, s. 532.

85 "Ve andan sonra merhûm Rüstem Paşa sultânı intikâl idüp vâlid-i hilâfet-menkabetleri olan Sultân Süleymân Hân'un türbe-i münevvereleri içinde hâk-i rahmete teslim eylediler." Metin, TOÜ¹¹⁹⁻²⁰.

86 Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 458; İbrahim Özgül, *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 149; Nev'îzâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, I, s. 467. Mehmed Süreyyâ, 964 veya 965'de vefat etmiştir diyor ki bu bilgi tamamen yanlıştır (Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i 'Osmâni*, I, s. 83).

87 "Ve mâh-ı mezbûrun yigirmi birinci vâki' olan Yekşenbih günü Vezîr-i a'zam Mehmed Paşa bir fidâyî divânenün bıçağı zahmî ile ikinci divânında bi-takdirillâh şehid oldu." Metin, TOÜ¹⁶⁶⁻⁷.

88 Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, II, s. 276-9.

89 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, vr. 506a; Abdurrahman Sağırılı, *Nuhbetü'l-Tevârih*, s. 376.

90 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, s. 124-5.

91 Sevda Gülakan, *Peçevî Tarihi*, s. 49.

92 İbrahim Özgül, *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 151; Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Târîhi*, III, s. 577.

93 Nev'îzâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, I, s. 473.

94 "Ve mâh-ı mezbûrun on ikisi vâki' olan Çehârşenbih gicesi Vezîr-i a'zam Ahmed Paşa fevt olup ve yarındası kuşlık zamânı ref' olunup Edirnekapusu'nda olan câmi'-i şerîf hareminde defn olunup türbe tertîb kılındı." Metin, TOÜ¹⁷⁹⁻⁸⁰.

95 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, s. 130; Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, vr. 451a; Nev'îzâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, I, s. 732.

96 M. Çağatay Uluçay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985, s. 39.

Paşa'nın vefat tarihini Selânikî ve Karaçelebizâde Rebiyülevvel 988,⁹⁷ Münecimbaşı 13 Rebiyülevvel 988,⁹⁸ Atâyî 13 Rebiyülevvel 988 Çarşamba⁹⁹ olarak vermektedir. Edirnevî ise vefat tarihi olarak 988 Cemaziyelahir evâsıtı diyor ise de atf yaptığımız tezde, tenkitli metin için esas alınan nüsha ile karşılaştırılan diğer iki nüshada ve matbu nüshada böyle bir tarih verilmez.¹⁰⁰

2.16. Kanûnî'nin oğlu Şehzade Mehmed'in kızı Hümaşah Sultan'ın eşi Lala Mustafa Paşa'nın vefatı, 25 Cemaziyelahir 988 Cumartesi akşama doğru (6.8.1580).¹⁰¹

Paşa'nın vefat tarihini Âlî, Edirnevî, Peçevî ve Solakzâde 25 Cemaziyelahir 988,¹⁰² Atâyî 988¹⁰³ olarak vermektedir.

2.17. Kanûnî'nin kızı Mihrumah Sultan'ın kızı Ayşe Hanımsultan'ın eşi Nişancı Feridun Ahmed Bey'in vefatı ve Eyüp Sultan'da defni, 21 Safer 991 Çarşamba (16.3.1583).¹⁰⁴

Selânikî 21 Safer 991 Çarşamba,¹⁰⁵ Hasan Beyzâde 21 Safer 991¹⁰⁶ ve Atâyî 22 Safer 991 Çarşamba¹⁰⁷ olarak kaydetmektedir.

2.18. II. Selim'in eşi ve III. Murad'ın annesi Nurbanu Valide Sultan'ın vefatı ve Ayasofya Camii haziresindeki II. Selim Türbesi'nde eşinin yanına defni, 22 Zilkade 991 Çarşamba (7.12.1583).¹⁰⁸

Selânikî 22 Zilkade 991 Çarşamba,¹⁰⁹ Karaçelebizâde 991 Zilkade'si,¹¹⁰ Atâyî 991 Zilkade'si evâhiri¹¹¹ olarak vermektedir.

97 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, s. 128; İbrahim Özgül, *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 152.

98 Münecimbaşı Ahmed Dede, *Münecimbaşı Târîhi*, III, s. 577.

99 Nev'îzâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, I, s. 473, 1039, 1065.

100 Abdurrahman Sağırlı, *Nuhbetü'l-Tevârih*, s. 380 (*Nuhbetü'l-Tevârih* nüshalarından bu tezde esas alınan Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi no. 589 nüshasında muhtemelen sehven bu tarih zikredilse de karşılaştırma yapılan Üniversitesi Kütüphanesi no. TY 6050 ve Süleymaniye Kütüphanesi, Lâleli no. 2109 nüshalarında ve matbu nüshada böyle bir tarih yoktur.); Mehmed b. Mehmed Edirnevî, *Nuhbetü'l-Tevârih ve'l-Ahbâr*, İstanbul 1276, s. 147.

101 “Ve mâh-ı mezbûrun yigirmi beşi olan Şenbih günü gurûba karîb Vezîr Mustafâ Paşa fevt oldu.” Metin, TOÜ¹⁹⁰.

102 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, vr. 2/506b; Abdurrahman Sağırlı, *Nuhbetü'l-Tevârih*, s. 381; Kadir Akıllı, *Peçevî Tarihi*, s. 43; Süleyman Lokmacı, *Solak-zâde Tarihi*, s. 737.

103 Nev'îzâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, I, s. 474.

104 “Ve mâh-ı mezbûrun yigirmi biri vâkî' olan Çehârşenbih günü merhûm Nişancı Feridûn Beg intikâl idüp hazret-i Ebâ Eyyüb-i Ensârî – ‘aleyhi rahmetü'l-Bârî – kurbında defn olunup üzerinde türbe yapılmak fermân oldu.” Metin, TOÜ²⁸⁰.

105 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, s. 139.

106 Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, II, s. 311.

107 Nev'îzâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, I, s. 477, 734.

108 “Ve mâh-ı mezbûrun yigirmi ikisi olan Çehârşenbih günü cennet-mekân vâlide sultân – *nevverallâhu mazca 'ahâ* – dâru'l-bekâya intikâl eylediler. ... Ayasofya kurbında Sultân Selîm Hân – ‘aleyhi'r-rahmetü ve'l-gufrân – Türbesi'nde hâk-i rahmete teslim eylediler.” Metin, TOÜ³³²⁻⁴.

109 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, s. 140.

110 İbrahim Özgül, *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 153.

111 Nev'îzâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, I, s. 1045.

2.19. III. Murad'ın Cihangir isimli şehzadesinin vefatı ve Ayasofya Camii yakınına defni, 2 Cemaziyelevvel 993 (2.5.1585).¹¹²

Selânikî, Şehzade Cihangir'in 993 Receb'inin evâhîrinde vefat eden ikizi Şehzade Süleyman'dan birkaç gün sonra vefat ettiğini zikretmektedir. Lokmân, Şehzade'nin defnedildiği türbenin ismi vermemektedir. Ancak Selânikî, II. Selim Türbesi olduğunu yazmaktadır.¹¹³

2.20. III. Murad'ın diğer Süleyman isimli şehzadesinin vefatı ve Ayasofya Camii yakınına defni, 21-30 Receb 993 (19-28.7.1585).¹¹⁴

III. Murad'ın Süleyman ismini verdiği ikinci şehzadesidir. İlki 1576'da doğup altı aylıkken 1577'de vefat etmiştir. Selânikî, Şehzade Süleyman'ın 993 Receb'i evâhîrinde, birkaç gün sonra da ikizi Şehzade Cihangir'in vefat ettiğini zikretmektedir. Lokmân, defnedildiği türbenin ismini vermemektedir. Ancak Selânikî, II. Selim Türbesi olduğunu yazmaktadır.¹¹⁵

2.21. III. Murad'ın küçük yaşta bir kızının vefatı ve Ayasofya Camii yakınına defni, 1 Şaban 993 (29.7.1585).¹¹⁶

Selânikî, 993 Receb'i evâhîrinde vefat eden Şehzade Süleyman'dan birkaç gün sonra ikizi Cihangir'in ve iki yaşından küçük bir sultanın vefat ettiğini yazmaktadır. Lokmân, türbe ismi vermemektedir. Ancak Selânikî, hepsinin II. Selim Türbesi'ne defnedildiğini yazmaktadır.¹¹⁷

2.22. II. Selim'in kızı ve Rumeli Beylerbeyi Kalaylıkoz Ali Paşa'nın eşi İsmihan Sultan'ın doğum yaparken vefatı ve babasının türbesine defni, kendinden birkaç gün sonra doğurduğu oğlunun da vefatı, 1 Şaban 993'den (29.7.1585) sonra.¹¹⁸

Selânikî, doğumun Şaban'ın sekizinde olduğunu, Sultan'ın 10 Şaban 993 günü, Mahmud isimli bebeğin Ramazan ayı evâhîrinde 50 günlükken ettiğini vefat ettiğini, Sultan'ın babasının türbesine, bebeğin Eyüp Sultan'daki Sokollu Mehmed Paşa Türbesi'nde diğer kardeşlerinin yanına defnedildiğini yazmaktadır.¹¹⁹ Danişmend muhtemelen Selânikî'den alarak aynı tarihleri tekrarlamaktadır.¹²⁰

112 “Ve mâh Cemâziye'l-evvel'ün ikisinde Harem-i Hümâyûn'da Şehzâde Cihângîr – *tâbe serâhu* – intikâl idüp Ayasofya kurbında defn olunup bezl-i sadakât kılındı.” Metin, TOÜ³⁹².

113 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, s. 155.

114 “Ve mâh-ı mezbûrun evâhîrinde Şehzâde Sultân Süleymân – *tâbe serâhu* – vefât idüp ve Ayasofya kurbında defn olunup hayrât-ı kesîre kılındı.” Metin, TOÜ³⁹⁶⁻⁷.

115 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, s. 155. Mehmed Süreyyâ, III. Murad'ın 993'te küçük yaşta vefat eden Süleyman isimli şehzadesini zikretmektedir (Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i 'Osmânî*, I, s. 43).

116 “Ve mâh-ı Şa'bân'un gurresinde Harîm-i Hümâyûn'da bir küçek sultân – *tâbe serâhâ* – vefât idüp Ayasofya kurbında defn olunup bezl-i hasenât kılındı.” Metin, TOÜ³⁹⁷⁻⁸.

117 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, s. 155.

118 “Ve Müşîr-i mükerrerem 'Ali Paşa'ya virilen merhûme İsmihân Sultân – *tâbe serâhâ* – ‘illet-i vaz' ile vefât idüp oğlı dahi birkaç gün kendüden sonra fevt oldı.” Metin, TOÜ³⁹⁸⁻⁹.

119 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, s. 155-6.

120 İsmail Hâmi Danişmend, *İzâhlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, III, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972, s. 82.

2.23. İsmihan Sultan ile Sokollu Mehmed Paşa'nın kızı olan hanımsultanın eşi Vezir Cafer Paşa'nın vefatı ve Eyüp Sultan'da yaptırdığı tekkedeki türbesine defni, 1-30 Muharrem 995 (12.12.-10.1.1587).¹²¹

Lokmân, Cafer Paşa'nın damatlığından bahsetmemektedir. Ancak Selânikî ve Hasan Beyzâde, Sokollu'nun damadı olduğunu söylemektedir. Selânikî, Paşa'nın 19 Safer 995 günü vefat ettiğini, hamile olan eşinin daha sonra doğan ikiz çocuklarına Mehmed ve Cafer isimlerinin konulduğunu zikretmektedir.¹²² Hasan Beyzâde, Paşa'nın ihtiyar olarak 995'de vefat ettiğini yazmaktadır.¹²³

2.24. II. Selim'in kızı ve Siyavuş Paşa'nın eşi Fatma Sultan'ın vefatı ve babasının türbesine defni, 20 Şaban 998 (24.6.1590).¹²⁴

Selânikî, Sultan'ın 998 Şaban'ında erken doğum yaparak bir kız çocuğu dünyaya getirdiğini, bebeğin iki günlükken vefat ettiğini, Sultan'ın hastalanarak vefat ettiğini yazmaktadır.¹²⁵ Karaçelebizâde, 998 Şaban'ı olarak vermektedir.¹²⁶

Danişmend, Sultan'ın Siyavuş Paşa sadrazam olmadan vefat ettiğini yazıyorsa da bu bilgi yanlıştır.¹²⁷ Çünkü Paşa ilk defa 1582 sonunda, ikinci defa 1586 Nisan'ında sadrazam olmuştur. Zevcesi Sultan, ikinci sadrazamlığından azledildikten 3 sene sonra vefat etmiştir.

2.25. Kanûnî'nin kızı Mihrümah Sultan'ın kızı Ayşe Hanımsultan'ın Sadrazam Ahmed Paşa'dan olan oğlu Hersek Beyi Mehmed Bey'in şehit olması, 6 Şevval 1001'den (6.7.1593) önce.¹²⁸

Selânikî, Kilis sancağı beyi olarak zikrettiği Mehmed Bey'in 5 (nüshalardan birinde 1) Şevval 1001'den önce şehit olduğunu yazmaktadır.¹²⁹ Hasan Beyzâde, Bey'in şehadeti için tarih vermemekte, Kilis sancağı beyi demektedir.¹³⁰ Kâtip Çelebi, 5 Şevval 1001'de İstanbul'a gelen ulaklar, Rüstem Paşa'nın kızı oğlu, Hersek Beyi Mehmed Bey'in şehadeti haber verdi

121 "Ve der-i devletde olan Vezîr Ca'fer Paşa intikâl idüp hazret-i Ebâ Eyyüb-i Ensârî'de binâ eylediği tekve küşesinde olan türbede defn eylediler." Metin, TOÜ⁴⁵².

122 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, s. 178-9.

123 Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, II, s. 405.

124 "Ve mâh-ı mezbûrun yigirminci günü Siyavuş Paşa sâhibesi merhûme Sultân - tâbe serâhâ - sarây-ı âhirete intikâl idüp babası Sultân Selîm Hân - enârallâhu burhânehû-nün türbe-i 'adniyyelerinde defn olındı." (Sultanın isminin yazılacağı yerde boşluk bırakılmıştır.) Metin, TOÜ⁵⁴¹⁻².

125 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, s. 222.

126 İbrahim Özgül, *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 160. Mehmed Süreyyâ, vefat tarihini sehven 988 Şaban'ı olarak vermekte, ancak ikinci cildin sonundaki doğru-yanlış cetvelinde bu hata gösterilmemektedir (Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i 'Osmânî*, I, s. 60).

127 İsmail Hâmi Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, III, s. 63.

128 "Ve 'ıyd-i şerîfden sonra mâh-ı Şevvâl'ün altıncı günü Bosna'dan ulak gelüp Bosna Beğlerbeğisi Hasan Paşa ile Hersek beği olan merhûm Sadr-ı a'zam Ahmed Paşa mahdûmı Mehmed Beğ küffâr-ı hâk-sâr muhârebesinde şehîd oldukları 'arz olındukda derhâl nâyire-i gadab-ı hüsrevâne şu'le-efzûn olup Peç Seferi'ne 'azîmet-i hümâyûn mukarrer buyurıldı." Metin, TOÜ⁶⁰⁴⁻⁵.

129 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, s. 321.

130 Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, II, s. 383.

demektedir.¹³¹ Atâyî, Hersek beyi olduğunu ve şehadet haberinin İstanbul'a 6 Şevval 1001 günü ulaştığını kaydetmektedir.¹³² Âlî de Hersek beyi olduğunu yazmaktadır.¹³³ Karaçelebizâde, Hersek Beyi Mehmed Bey'in şehadetini 1001 Şaban'ı olarak vermektedir.¹³⁴

2.26. III. Murad'ın vefatı, 4 Cemaziyelevvel 1003 gecesi (15.1.1595).¹³⁵

III. Murad'ın vefat tarihini Selânikî, 9 Cemaziyelevvel 1003 Salı günü seher vakti Manisa'ya ulakların yola çıktığını yazmaktadır ki III. Murad'ın o gece vefat ettiğini gösterir.¹³⁶ Âlî 11 Cemaziyelevvel 1003 Pazar,¹³⁷ Hasan Beyzâde Cemaziyelevvel'in altıncı gecesi,¹³⁸ Edirnevî 8 Cemaziyelevvel 1003,¹³⁹ Peçevî 6 Cemaziyelevvel 1003 Pazar,¹⁴⁰ Kâtip Çelebi ve Atâyî 5 Cemaziyelevvel 1003 Pazartesi gecesi,¹⁴¹ Karaçelebizâde Cemaziyelevvel 1003,¹⁴² Müneccimbaşı bir yerde 8 Cemaziyelevvel 1003 diğer bir yerde Cemaziyelevvel'in beşinci gecesi¹⁴³ ve Solakzâde 8 Cemaziyelevvel 1003 (matbu nüshada 1003 Cemaziyelevvel'inin altıncı gecesi)¹⁴⁴ olarak kaydetmektedir.

2.27. III. Mehmed'in tahta geçmesi üzerine 19 şehzadenin katli ve ertesi gün babaları III. Murad ile birlikte definleri, 16 Cemaziyelevvel 1003 Cuma (27.1.1595).¹⁴⁵

Lokmân, tomarda III. Murad devrine başlarken içinde III. Murad'ın isminin yazılı olduğu bir madalyonun çevresine sıralanmış olarak yirmi beş oğlunun isimlerini Mehmed, Alaeddin, Mahmud, Hüseyin, Davud, Ömer, diğer Alaeddin, Ali, Korkud, İshak, Alemşah, Hasan, Yusuf, Yakub, Abdurrahman, Ahmed, Abdullah, Cihangir, Selim, Osman, Bayezid, Mustafa, diğer Cihangir, diğer Selim ve Süleyman şeklinde yazmıştır. Ayrıca isimleri öğrenildikten sonra yazılmak üzere Sultan III. Murad'ın şehzadeleri için 15 adet daha boş daire çizilmiştir. Muhtemelen doğar doğmaz veya bir-iki gün içinde vefat eden bu şehzadelerin isimlerini öğrenmek mümkün olmadığı için daireler boş kalmıştır. Ayrıca Lokmân, III. Murad'ın 1577 ve 1585'te vefat eden iki şehzadesinin adının da Süleyman olduğunu bildirdiğine göre bu listeye

131 Kâtip Çelebi, *Fezleke [Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)]*, I, II, haz. Zeynep Aycibin, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2016, s. 18.

132 Nev'izâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, I, s. 1054.

133 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, vr. 555b.

134 İbrahim Özgül, *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 163.

135 “Ve mâh-ı Cemâziye'l-evvel'ün dördüncü gicesi dâr-ı fenâdan sarây-ı bekâya intikâl idüp....” Metin, TOÜ⁶⁸¹.

136 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, s. 426.

137 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, vr. 566b.

138 Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, II, s. 425-6.

139 Abdurrahman Sağırlı, *Nuhbetü'l-Tevârih*, s. 442.

140 Peçevî İbrahim Efendi, *Târîh-i Peçevî*, II, İstanbul 1283, s. 162.

141 Kâtip Çelebi, *Fezleke*, s. 62; Nev'izâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, I, s. 1056.

142 İbrahim Özgül, *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 166.

143 Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Târîhi*, III, s. 535, 573.

144 Süleyman Lokmacı, *Solak-zâde Tarihi*, s. 783; Solakzâde Mehmed Hemdemî, *Târîh-i Solakzâde*, s. 620.

145 “Ve yarındası merhûm cennet-mekân ile âhîret seferin ihtiyâr iden on tokuz nefer şehzâdeler sah-n-ı Sarây-ı ‘Âmire başka başka ve mollâ hazretleri imâmetiyle namâzları kılınup ve her biri erkân-ı devletün ...” Metin, TOE¹⁷⁻⁸.

diğer Süleyman diye bir şehzadeyi de ilave etmemiz gerekir. Bu durumda III. Murad'ın ismi bilinen şehzadelerinin sayısı 26 olmaktadır.

Selânikî, III. Murad'ın kız ve erkek toplam 75 hatta sahih rivayete göre 100 çocuğunun doğduğunu, vefatında 19 şehzadesinin ve 27 kızının bulunduğunu yazmaktadır. 19 rakamına III. Mehmed'in dâhil olmadığını daha sonra 19 şehzadenin katledildiğini zikretmesinden anlıyoruz.¹⁴⁶ Hasan Beyzâde ve Peçevî, sadece katledilen şehzade sayısını 19 olarak zikretmektedir.¹⁴⁷ Solakzâde, 19 şehzadenin III. Mehmed'in tahta cülus ettiği 16 Cemaziyelevvel 1003 Cuma günü katledildiğini zikrederek isimlerini Mustafa, Osman, Bayezid, Selim, Cihangir, Abdullah, Abdurrahman, Hasan, Ahmed, Yakub, Alemşah, Yusuf, Hüseyin, Korkud, Ali, İshak, Ömer, Alaeddin ve Davud şeklinde saymaktadır. Solakzâde ayrıca, III. Murad'ın vefatında İbrahim Paşa'nın eşi Ayşe Sultan ile Halil Paşa'nın eşi Fatıma Sultan dışında 24 tane kızının hayatta olduğunu yazmaktadır.¹⁴⁸ Atâyî, katledilen şehzadelerin bebeklikten çıkmış olan dördünün isimlerinin Mustafa, Bayezid, Osman ve Abdullah olduğunu bildirerek bunlardan Mustafa'nın doğum tarihini 13 Zilhicce 993 (6.12.1585), Bayezid'inkini 994 olarak vermektedir.¹⁴⁹ Kâtip Çelebi, 4 yetişkin şehzade için Atâyî'nin verdiği bilgileri tekrar etmekte ve katledilen diğer şehzadelerden 14'ünün isimlerini Ömer, Korkud, Orhan, Hasan, Hüseyin, Selim, Alaeddin, Alemşah, Ahmed, Ali, Abdurrahman, Yusuf, Yakub ve Cihangir olarak zikretmektedir.¹⁵⁰ Karaçelebizâde, III. Murad'ın oğlan ve kız toplam 102 çocuğu doğduğunu, vefatında bunlardan III. Mehmed dışında 19 şehzade ve 27 tane kızının bulunduğunu zikretmekte, katledilen şehzadelerden büyükçe olan dördünden Mustafa, Bayezid, Osman ve Abdullah'ın doğum tarihlerini sırasıyla 993, 994, 997 ve 998 olarak vermektedir.¹⁵¹ Âlî, önce 18 şehzadeden dördünün 12'ser, onunun 8'er yaşında olduğu şeklinde bir bilgi vermekte, ancak daha sonra 19 şehzadenin katledildiğini zikretmektedir. Ayrıca III. Murad hayatta iken de 30'a yakın şehzadesinin vefat ettiğini, 26 kızının hayatta olduğunu yazmaktadır.¹⁵² Müneccimbaşı, III. Murad'ın 130 çocuğunun doğduğunu, vefatında III. Mehmed dışında 19 erkek 26 kız evladının kaldığını, 19 şehzadenin katledildiğini kaydetmektedir.¹⁵³

Selânikî'nin yazdıkları arasında, III. Murad'ın yedi adet hamile cariyesinin Eski Saray'a nakledildiği bilgisi de bulunmaktadır. Âlî'nin dikkat çektiği, III. Murad'ın vefatından sonra da şehzadelerinin doğduğu ve bunların da katledildiği bilgisini göz önüne aldığımızda bu şehzadelerin, Selânikî'nin sözünü ettiği cariyelerin bilahare doğurduğu şehzadeler olduğu söylenebilir.¹⁵⁴

146 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, s. 435-6.

147 Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, II, s. 433; Peçevî İbrahim Efendi, *Târîh-i Peçevî*, II, s. 164.

148 Solakzâde Mehmed Hemdemî, *Târîh-i Solakzâde*, s. 620-1.

149 Nev'îzâde Atâyî, *Hadâ'îku'l-Hakâ'ik*, I, s. 1063.

150 Kâtip Çelebi, *Fezleke*, s. 64.

151 İbrahim Özgül, *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 167.

152 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, vr. 566b-567b (Halet Efendi, vr. 412a-b).

153 Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Târîhi*, III, s. 536.

154 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, s. 436; Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, vr. 567a (Halet Efendi, vr. 412b).

3. Hanedan Söz, Nişan, Nikâh ve Düğünleri

3.1. II. Selim'in kızı Fatma Sultan'ın Rumeli Beylerbeyi Siyavuş Paşa ile sözlenmesi, 13 Zilhicce 982 Cumartesi (26.3.1575).¹⁵⁵

3.2. II. Selim'in kızı Fatma Sultan'ın Rumeli Beylerbeyi Siyavuş Paşa ile nişan ve nikâh merasimlerinin yapılp 5 gün sürecek düğünlerine başlanması, 3 Rebiyülevvel 983 Pazar (12.6.1575).¹⁵⁶

3.3. Yedi ay kadar önce Ferhad Paşa'nın vefatıyla dul kalan Kanûnî'nin oğlu Şehzade Mehmed'in kızı Hümaşah Sultan ile Beşinci Vezir Lala Mustafa Paşa'nın nikâhlarının kıyılması, 18 Cemaziyelevvel 983 Perşembe (25.8.1575).¹⁵⁷

3.4. Kanûnî'nin oğlu Şehzade Mehmed'in kızı Hümaşah Sultan ile Ferhad Paşa'nın kızı olan hanımsultanın Kastamonu Sancakbeyi Mustafa Bey ile nikâhlarının kıyılması, 7 Rebiyülevvel 985'den (25.5.1577) sonra.¹⁵⁸

3.5. Kanûnî'nin kızı Mihrümah Sultan'ın kızı Ayşe Hanımsultan'ın, eşi Sadrazam Semiz Ahmed Paşa'nın vefatından 2 yıl kadar sonra Nişancı Feridun Ahmed Bey ile sözlenip bir ay kadar sonra nikâhlarının kıyılması, 11-20 Safer 990 (7-16.3.1582) ve 1-10 Rebiyülevvel 990 (26.3-4.4.1582).¹⁵⁹

Selânikî, Rüstem Paşa'nın kızı Ayşe Sultan'ı Feridun Bey'in alması ferman olunup kendisinin de hazır bulunduğu merasimde nikâhlarının 12 Rebiyülevvel 990 (6.4.1582) günü kıyıldığını yazmaktadır.¹⁶⁰ Atâyî ve Mehmed Süreyyâ, Sokollu Mehmed Paşa'dan dul kalan III. Murad'ın hemşiresi İsmihan Sultan'la evlendiğini yazıyorsa da bu bilgi doğru değildir.¹⁶¹

3.6. II. Selim'in kızı, Sokollu Mehmed Paşa'nın dul eşi İsmihan Sultan ile Rumeli Beylerbeyi Kalaylıkoz Ali Paşa'nın nikâhlarının kıyılması, 21-29 Şevval 991 (7-15.11.1583).¹⁶²

155 “Ve ‘ıyd-i Adhâ’dan sonra mâh-ı mezbûrun on üçü olan Şenbih günü Dîvân-ı ‘Âfide Rûmili Beglerbegisi Siyâvuş Paşa hazretlerine güyegülük beşâreti virilüp cümle-i vüzerâ vü erkân halkı tehniye-i behiyye merâsimin edâ eylediler.” Metin, TOÜ³⁵⁻⁶. Lokmân dışındaki kaynaklarda bu olaya dair bir bilgiye rastlanmamıştır.

156 “Ve mâh-ı Rebî’u’l-’evvel’ün üçü olan Yekşenbih günü Siyâvuş Paşa hazretlerinin sağduci Kapudan Kılıç ‘Alî Paşa Eski Sarây’a sultân için nişân eyleyüp ve nikâh olunup düğüne mübâşeret olındı. Ve mâh-ı mezbûrun yedisi olan Pençşenbih günü ‘âlf cem’iyyet ve şenlik ve ziyâfet kılınup resm-i ‘urs ve âyîn-i ceşn yerine getirilüp ve rûsûm-ı muvâsalat mü’eddâ olup hayr ile encâm u ihtitâm buldı.” Metin, TOÜ³⁹⁻⁴⁰. Lokmân dışındaki kaynaklarda bu olaya dair bir bilgiye rastlanmamıştır.

157 “... irtesi Pençşenbih günü merhûm Ferhâd Paşa sultânı Vezîr Mustafâ Paşa’ya nikâh kılınup sünnet-i hasene yerine geldi.” Metin, TOÜ⁴². Lokmân dışındaki kaynaklarda bu olaya dair bir bilgiye rastlanmamıştır.

158 “Ve Hudâvendigâr-ı kâm-gâr Sarây-ı ‘Atîk’de olmağın Rûmili kâdî-’askeri anda kapuya da’vet olunup merhûme Hümâ Sultân’dan olan vezîrlikden mütekâ’id Ferhâd Paşa kerîmesin yeniçeri ağalığından Kastamoniyeye sancağı tefvîz buyurılan Mustafâ Beg’e ‘akd-i nikâh kılındı.” Metin, TOÜ¹¹³. Lokmân dışındaki kaynaklarda bu olaya dair bir bilgiye rastlanmamıştır.

159 “Ve mâh-ı mezbûrun evâsıtında fevt olan Vezîr-i a’zam Ahmed Paşa sultânı Nişancı Feridûn Beg’e buyurilüp ve mâh-ı Rebî’u’l-’evvel’ün evâyilinde nikâh olunup dâmâd oldılar.” Metin, TOÜ²²².

160 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, s. 130-1.

161 Nev’izâde Atâyî, *Hadâ’iku’l-Hakâ’ik*, I, s. 958; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i ‘Osmâni*, IV, s. 60.

162 “Ve mâh-ı Şevvâl’ün evâhirinde merhûm Vezîr-i a’zam Mehmed Paşa sultânı Rûmili Beglerbegisi ‘Alî Paşa’ya nikâh olunup ...” Metin, TOÜ³²⁹.

Ali Paşa Budin beylerbeyi iken 24 Ramazan 991 tarihinde Rumeli beylerbeyi olmuştu.¹⁶³ Âlî, eserinin bir yerinde Rumeli Beylerbeyi Ali Paşa Budin Eyaletinden gelip Sokollu Mehmed Paşa'nın zevcesi Sultan ile evlenmişti diyerek Lokmân'ın nikâh tarihini doğrulamaktadır.¹⁶⁴ Aynı bilgiyi Solakzâde de tekrarlamaktadır.¹⁶⁵

3.7. II. Selim'in kızı, Sokollu Mehmed Paşa'nın dul eşi İsmihan Sultan ile Rumeli Beylerbeyi Kalaylıkoz Ali Paşa'nın düğünlerinin yapılması, 14 Şaban 992 (21.8.1584).¹⁶⁶

3.8. III. Murad'ın kızı Ayşe Sultan'ın Üçüncü Vezir İbrahim Paşa ile sözlenmesi, 15 Zilhicce 993 Cuma (6.12.1585).¹⁶⁷

Vezir İbrahim Paşa, Kapdan-ı Derya Kılıç Ali Paşa refakatinde 8 Rebiyülahir 991 (1.5.1583) tarihinde donanma ile Mısır'a gitmek için İstanbul'dan ayrılmış,¹⁶⁸ orada 2,5 seneye yakın valilik yaptıktan sonra 993 Ramazan'ı sonlarında İstanbul'a dönmüştü. Daha padişahın huzuruna çıkmadan Mısır'da yaptırdığı muhteşem bir altın tahtı saraya yollamış, hatta o Ramazan Bayramı'ndaki bayramlaşmada III. Murad bu tahta oturmuştu.¹⁶⁹

İbrahim Paşa altın tahtın da dâhil olduğu neredeyse müstakil bir hazine ile döndüğü bu görevinin akabinde Padişah'ın kızı ile sözlenmiştir.

Hasan Beyzâde bu gelişmeleri aktarmakta, ancak tarihi 993 yerine sehven 992 olarak zikretmektedir.¹⁷⁰ Karaçelebizâde, Paşa'nın Ayşe Sultan'la sözlenmesinin Paşa daha Mısır'da iken 992 Zilhicce'sinde gerçekleştiğini, nikâhın da 994 Cemaziyelahir'inde yapıldığını kaydetmektedir.¹⁷¹ Atâyî, Paşa'nın 993 Ramazan'ında İstanbul'a döndüğünü, Şevval ayında Ayşe Sultan ile nişanlandığını ve akabinde düğününün yapıldığını yazmakta ise de doğru değildir, çünkü düğün ertesi yıla tehir edilmiştir.¹⁷²

163 “Ve Ramazân-ı şerîfün yigirmi dördünde Rûmili Beglerbegisi Ca'fer Paşa'ya vezâret ve anun yeri Budun Beglerbegisi 'Alî Paşa'ya ve anun yeri ...” Metin TOÜ³¹⁷.

164 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Kühû'l-Ahbâr*, vr. 525a-b.

165 Süleyman Lokmacı, *Solak-zâde Tarihi*, s. 753.

166 “... leyletü'l-Berâ'et'de müşârun-ileyh 'Alî Paşa vezîr-i a'zam hazretleriyle cemî'-i erkân u a'yâna ziyâfet eyleyüp sultân (diğer bir nüshada “merhûm Mehmed Paşa sultân”) hazretleriyle izdivâcları müyesser oldı.” Metin, TOÜ³⁶⁸. Lokmân dışındaki kaynaklarda bu olaya dair bir bilgiye rastlanmamıştır.

167 “Ve mâh-ı mezbûrun on beşi olan Cum'a günü hazret-i sultân hatt-ı hümâyûn ile İbrâhîm Paşa hazretlerine tebşîr buyurılıp bi'l-cümle mübârek-bâd için el öpdiler.” Metin, TOÜ⁴¹⁸⁻⁹.

168 “Ve mâh-ı Rebî'u's-sânî'nün sekizi vâkî' olan Yekşenbih günü Üskûdar'dan serdâr-ı bâ-vakâr Şark seferine müteveccih olup bu taraftan dahi hemân ol gün 'ale's-seher Vezîr İbrâhîm Paşa ile kapudan paşa Divân-ı Hümâyûna varup hil'at-ı icâzet ile el öpüp ...” Metin, TOÜ²⁸⁴⁻⁵; İbrahim Özgül, *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 153; Nev'îzâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, I, s. 1045.

169 “Ve mâh-ı mezbûrun evâhirinde Vezîr İbrâhîm Paşa kadirge ile gelüp ve pişkeşden mukaddem getürdüğü murassa' taht ile niçe dürlü tuhaf içerü gönderüp ve bi'l-cümle makbûl-ı hümâyûn vâkî' olup ve 'ıyd-i şerîfde ol taht üzere el öpüldü.” Metin, TOÜ⁴⁰¹. Şu anda Topkapı Sarayı'nda muhafaza edilen bu taht imparatorluğun sonuna kadar bütün padişahlarca cülus, biat ve muayede törenlerinde kullanılacaktır. Son olarak Halife Abdülmecid Efendi, 24 Kasım 1922'deki biat merasiminde bu tarihî tahta oturmuştur.

170 Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, II, s. 322-3.

171 İbrahim Özgül, *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 155-6

172 Nev'îzâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, I, s. 1047.

3.9. III. Murad'ın kızı Ayşe Sultan'ın Üçüncü Vezir İbrahim Paşa ile nişan ve nikâh merasimlerinin yapılması, 26 Cemaziyevvel 994 (15.5.1586).¹⁷³

Selânikî, nişan ve nikâh muamelelerinin icra tarihini 994 Cemaziyelahir'i başı olarak vermektedir.¹⁷⁴

3.10. III. Murad'ın kızı Ayşe Sultan ile Vezir İbrahim Paşa'nın düğünlerinin yapılması, 29 Cemaziyevvel-4 Cemaziyelahir 994 Perşembe (18-22.5.1586).¹⁷⁵

Selânikî, Sultan'ın Eski Saray'dan çıkarılışını Lokmân'dan gün farkıyla 3 Cemaziyelahir 994 Perşembe olarak zikretmektedir.¹⁷⁶ Hasan Beyzâde ise verdiği bir yıl eksik tarihe ilave olarak At Meydanı'nda iki gün iki gece süren düğünün ardından zifafın 9 Şevval gecesi olduğunu nakletmektedir ki doğru değildir.¹⁷⁷ Ancak daha sonra 994 yılı Rebiyülahir'i sonundaki sadrazam değişimini anlattıktan sonra söz konusu düğünün o senenin bahar ayında yapıldığını yazmaktadır.¹⁷⁸

3.11. III. Murad'ın kızı Fatıma Sultan'ın Vezir Halil Paşa ile sözlenmesi ve düğün hazırlıklarına başlanması, 21-30 Zilkade 1001 (19-28.8.1593).¹⁷⁹

Selânikî, 1002 Rebiyülevvel'i başında Divan-ı Hümayun faaliyetlerine bir hafta ara verilerek düğün hazırlıklarıyla meşgul olduğunu yazmaktadır.¹⁸⁰

3.12. III. Murad'ın kızı Fatıma Sultan ile Vezir Halil Paşa'nın nikâhlarının kıyılması, 12 Rebiyülevvel 1002 (6.12.1593).¹⁸¹

Atâyî, Fatıma Sultan ile Vezir Halil Paşa'nın nikâhlarının 1002 Rebiyülevvel'inin evâsıtında kıyıldığını ve devamında düğünün yapıldığını yazmaktadır.¹⁸² Selânikî, nikâhın 12 Rebiyülevvel 1002 Mevlid Kandili günü kıyıldığını kaydetmektedir.¹⁸³

173 “Ve mâh-ı mezbûrun yigirmi altısında Vezîr-i mükerrer İbrâhîm Paşa hazretlerinin mübârek düğünleri nişânı sağdıçları olan Kapudan Kılıc ‘Alî Paşa ile Eski Sarây’a iletilüp envâ’-ı ziyâfet ve ri’âyet-i şâhâne birle vazî’ u şerîf toylanup hil’at-i fâhire birle ser-efrâz oldılar. Ve hazret-i ‘aliyyetü’z-zât ve refî’u’d-derecât ... (Sultanın ismi yazılı olmayıp boşluk bırakılmıştır) hazretlerinin ‘akd-i nikâh için bir sâ’at-i müteberrike ihtiyâr olup hitbe-i münâkeha hatt-ı hümayûn-ı sa’âdet makrûn ile hâce efendiye mercû’ olunduğı üzere takdîm olup ri’âyet buyurıldı.” Metin, TOÜ⁴³⁰⁻¹.

174 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, s. 168-9.

175 “Ba’dehû mâh-ı mezbûrun yigirmi tokuzuncu günü Sarây-ı ‘Atîk’de düğüne başlanılup ve beş yüz kıt’adan ziyâde kûçek nahller içerü gönderilüp ol bezm-i ferruh-fezâyî cennetü’l-me’vâya döndi. ... Ve yarındası Pençsenbih günü kuşlıktan sonra cemî’ erkân ü a’yân ve vüzerâ-yı ‘âlfî-şân ve Hâce Efendi kâm-rân haşmet ve şevketile atlu Eski Sarây kapusına varup ve andan içerü piyâde ...” Metin, TOÜ⁴³¹⁻⁴¹.

176 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, s. 169.

177 Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, II, s. 323.

178 *Age.*, II, s. 342.

179 “Ba’dehû Vezîr Halîl Paşa hazretlerine sultân hazretleri emr-i şer’le tebşîr kılınup tehniye itdiler. Ve Kâsım Paşa Sarâyı dahi ‘inâyet olup sa’âdet ile anda teşrif buyurdılar. Ve sağdıçlık hidmeti Düstûr-ı mükerrer Cerrâh Vezîr Mehemed Paşa hazretlerine mukarrer buyurılıp sûr-ı pür-sürür tedârükine mübâşeret eylediler.” Metin, TOÜ⁶¹⁹⁻²⁰.

180 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, s. 340-1.

181 “Ve mâh-ı mezbûrun on ikinci günü kâdî-’asker efendiler cânibeynün vekâleti için ihzâr buyurıldıktan sonra emr-i hümayûn ile sa’âdetlü hâce efendi varup ‘akd-i nikâh bir sâ’at-i müteberrikede takdîm olup Fâtîha-i fâyhâ birle ihtitâm buyurdılar.” Metin, TOÜ⁶³⁰⁻¹.

182 Nev’îzâde Atâyî, *Hadâ’iku’l-Hakâ’ik*, I, s. 1055.

183 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, s. 341.

3.13. III. Murad'ın kızı Fatıma Sultan ile Vezir Halil Paşa'nın düğünlerinin yapılması, 14-15 Rebiyülevvel 1002 (8-9.12.1593).¹⁸⁴

Selânikî, düğünün 15 Rebiyülevvel 1002 Perşembe günü (9.12.1593) yapıldığını yazmaktadır.¹⁸⁵ Karaçelebizâde, Fatıma Sultan'ın Vezir Halil Paşa'yla evlenmesini 1002 Rebiyülevvel'i olarak vermektedir.¹⁸⁶

4. Hanedan Sünnet Düğünleri

4.1. II. Selim'in kızı İsmihan Sultan ile Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'nın oğlu Sultanzade İbrahim Bey'in sünnet düğünü, 1-10 Rebiyülahir 989 (5-14.5.1581).¹⁸⁷

4.2. III. Murad'ın oğlu Şehzade Mehmed'in (III. Mehmed) sünnet düğünü, sünnet ameliyesi 29 Cemaziyelahir 990 Cuma (19.7.1582), düğün iki aydan fazla sürdü.¹⁸⁸

Dönemin tarihçileri ve surname yazarları, Osmanlı tarihinin en uzun süreli ve en muhteşem sünnet düğününün tam olarak ne zaman başladığı konusunda ağız birliği edememişlerdir. Bu karışıklık, hazırlık sürecindeki herhangi bir etkinliği başlangıç olarak göstermelerinden kaynaklanmaktadır.

Lokmân'ın düğünün hazırlık aşamasında kaydettiği ilk kayıt, 16 Rebiyülevvel 990 tarihinden sonra Anadolu Beylerbeyi Cafer Paşa ile Karaman Beylerbeyi Mehmed Paşa'nın düğünde görev almak üzere İstanbul'a gelmeleridir. Eski Osmanlı töresine göre Anadolu beylerbeyi ziyafetlerde sunulacak yiyeceklerden, Karaman beylerbeyi ise içecek ve tatlılardan sorumlu olacaktır.¹⁸⁹ Lokmân, Padişah'ın 6 Cemaziyellevvel 990 (28.5.1582) Pazartesi günü şehzadesiyle birlikte Topkapı Sarayı'ndan At Meydanı'ndaki İbrahim Paşa Sarayı'na geldiğini yazmaktadır.¹⁹⁰ Sünnet

184 “Ve mâh-ı mezburun on dördüncü günü havâss-ı erkân ile ol iki menâre-girdâr nahller ‘azamet ü şükûhla getirilüp Sarây-ı ‘Atık kapusunda konuldu. ... Ve andan cum'a namâzına varılup ve yarındaş hil'at-i dâmâdiyye birle el öpülüp yedisinde dahi bânuyân-ı cihân-bânî hatemât-ı seb'u'l-mesânî tezkârî ile hatmü bi'l-hayr da'avâtundan mesrûrül-bâl menâzil-i ‘aliyyelerine mürâca'at kıldılar.” Metin, TOÜ⁶³²⁻⁴³.

185 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, s. 342-3.

186 Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 474; İbrahim Özgül, *Ravzatü'l-Ebrâr*, s. 164 (Tezde, 1002 senesi gelişmelerinin ilkinde sehven 1003 yazılmıştır, s. 163).

187 “Ve merhûm Sadr-ı a'zam Mehmed Paşa'nun mahdûmî İbrâhîm Beg için sûr-ı sünnet kılınup ‘avâtıf-ı ‘aliyye-i hâkânîye mazhar vâkî’ oldı.” Metin, TOÜ²⁰⁹. Lokmân dışındaki kaynaklarda bu olaya dair bir bilgiye rastlanmamıştır.

188 Metin, TOÜ²²⁴⁻⁶³.

189 “Ve Anatoli Beglerbegisi Ca'fer Paşa'yla Karaman Beglerbegisi Mehmed Paşa sûr-ı pür-sürür hidmetine gelüp kânûn-ı kadîm üzre Anatoli, et'ime-i ziyâfet tertîbine ve Karaman, eşribe ve hulviyyât tevçihine ta'yîn buyurıldı.” Metin, TOÜ²²⁴⁻⁵.

190 “... mâh-ı Cemâziye'l-evvel'ün altısı vâkî’ olan Düşenbih günü İstanbul ve Edirne Sarâyılarında olan oğlanlar ‘umûmen sûr-ı pür-sürür teşrîfine kânûn-ı kadîm üzre Ba'dehü sa'âdetlü Pâdişâh-ı ‘âlem-penâh – *hullidet eyyâmu hilâfetihi* – şehzâde-i cûvân-baht – *tâle bekâhu* – birle Yeni Sarây'dan dârü's-sûr ve's-sürür olan İbrâhîm Paşa Sarâyı'na gelüp ‘ayş ü neşâta meyl eylediler. Ve selâfîn-i ‘ismet-âyin Sarây-ı ‘Atık'e zib ü zeyn virüp her taraftan sâz ü söze başladılar. ...” Metin, TOÜ²³⁵⁻⁶.

ameliyesi ise 29 Cemaziyelahir 990 Cuma (19.7.1582) gecesi gerçekleşmiştir.¹⁹¹ Lokmân, düğünün birkaç gün sonra sona erdiğini ve iki aydan fazla sürdüğünü kaydetmektedir.

En geniş nüshasında düğünün 43 gününü anlatan *İntizâmî Sûrnâmesi*'ne göre düğün 14 Cemaziyelevvel-24 Cemaziyelahir 990 arası devam etmiştir. Müellif ilk günün pazar günü olduğunu yazarken ikinci güne salı demiştir, devamında da yine gün karışıklıkları vardır. Zaten verdiği iki tarih arasındaki gün sayısı da 41'dir. Söz konusu yazmanın iki nüshasını inceleyen Mehmet Arslan, Padişah'ın Topkapı Sarayı'ndan düğün için ayrıldığı günün 52. günü olan 22 Temmuz 1582 tarihinde şehzadesiyle birlikte sarayına döndüğünü söylemektedir, ancak *İntizâmî Sûrnâmesi*'nde bu tarihler yoktur.¹⁹²

Selânikî, sûr-ı hümayûn için emîn ve nâzır görevlendirilerek 6 ay öncesinden harcanacak paranın kendilerine teslim edildiğini, Şehzade'yi 990 Cemaziyelevvel'inin ortalarında Perşembe günü (7.6.1582) Cerrah Mehmed Paşa'nın sünnet ettiğini, düğünün aralıksız 55 gün sürdüğünü, Yeniçeri ve Sipahiler arasındaki kavga sebebiyle düğünün 3 Receb 990 tarihinde son bulduğunu nakletmektedir.¹⁹³ Hasan Beyzâde, 990 baharı olarak tarihlendirdiği düğünde, sünnet ameliyesinin, düğünün kırkinci gününde Cerrah Mehmed Paşa tarafından gerçekleştirildiğini, düğünün on gün daha devam ettiğini, Yeniçeri ve Sipahiler arasındaki kavga sebebiyle mecburen bitirildiğini yazmaktadır.¹⁹⁴ Edirnevî, Padişah'ın At Meydanı'ndaki saraya 6 Cemaziyelevvel 990 günü geldiğini, Şehzade'nin 11 Cemaziyelevvel günü büyük merasim ile padişahın huzuruna getirildiğini, düğünün 60 gün sürdüğünü, Şehzade'yi 20 Şaban gecesi At Meydanı Sarayı'nda Cerrah Mehmed Paşa'nın sünnet ettiğini kaydetmektedir.¹⁹⁵ Atâyî, düğün hazırlıklarına 989 yılı sonlarında başladığını, düğünün 990 Cemaziyelahir'inde başladığını zikretmektedir.¹⁹⁶ Âlî, Şehzade'nin 11 Cemaziyelevvel günü Eski Saray'dan düğün mekânına getirildiğini, düğünün iki ay sürdüğünü, düğünün ayrıntılı anlatımı için *Câmi'ü'l-Buhûr* isimli manzum bir kitap yazdığını anlatmaktadır.¹⁹⁷

Sonuç

Osmanlı hanedan mensuplarıyla ilgili doğum, ölüm, söz, nişan, evlenme ve sünnet düğünü gibi kayıtlar Osmanlı kroniklerinde farklılık gösterir. İnceleme konumuz olan II. Selim ve III. Murad devrini anlatan kroniklerde genelde sadece ölüm, kısmen de doğum tarihleri yer alır. Mesela Kanûnî, II. Selim ve III. Murad'ın vefat tarihleri hemen bütün kroniklerde geçer. Ancak

191 “ ... meş'al-dârlar başına ser-hayl-i şeyyâdân gibi envâ'-ı ri'âyetler olup bi'l-hayri ve's-sa'âdeti ve'l-ikrâm leylettü'l-ihitâmda ki selh-i Cemâziye's-sânî vâki' olan Cum'a gicesi idi, Yeniçeri Ağası Yûsuf Ağa'nun âteş işlerinden mukaddem ...” Metin, TOÜ²⁵⁸.

192 Mehmet Arslan, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri-2, İntizâmî Sûrnâmesi (Sûrnâme-i Hümayûn) (Topkapı Sarayı ve Süleymaniye Kütüphanesi Nüshaları)*, Çamlıca Basım Yayın, Sarayburnu Kitaplığı, İstanbul 2009.

193 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, s. 134-135.

194 Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi*, II, s. 288-294.

195 Abdurrahman Sağırlı, *Nuhbetü'l-Tevârih*, s. 383-384.

196 Nev'îzâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik*, I, s. 1040-1.

197 Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, vr. 512b-513b.

o devirde padişahların vefatı, tahta yeni çıkacak şehzadenin sancağından İstanbul'a gelip saraya dâhil olmasına kadar gizli tutulduğundan bu vefat tarihleri müelliften müellife değişir.

Vefatlar dışındaki kayıtların tespiti için ise müverrihin İstanbul'da bulunmasının yanı sıra gelişmelerden doğru şekilde haberdar olabilmesi için sarayla yakın ilişkide olması da gerekir. Bu bakımdan 1569-1595 yılları arasında Topkapı Sarayı'nda resmî şehnâmecî olarak görev yapan Seyyid Lokmân, II. Selim ve III. Murad devirleri için diğer tarihçilerden göre daha avantajlıdır. Çünkü hem pek çok gelişmeye bizzat şahit olmuştur hem de konumu gereği Divan-ı Hümayun kararlarına ve diğer kayıtlara kolaylıkla ulaşma imkânı elde etmiştir. Onun bu avantajını, bu çalışmada incelediğimiz 6 doğum, 27 vefat, 13 söz, nişan, nikâh ve düğün ile 2 sünnet düğünü olmak üzere toplam 48 olay için verdiği ayrıntı ve tarihlerde görüyoruz. Lokmân'ın çağdaşı olan beş tarihçiye (Mehmed Zaîm, Feridun Ahmed Bey, Cenâbî Mustafa Efendi, Selânîkî Mustafa Efendi ve Gelibolulu Mustafa Âlî) ilaveten, hemen sonraki dönemin sekiz tarihçisinin (Nev'îzâde Atâyî, Hasan Beyzâde Ahmed Paşa, Mehmed b. Mehmed Edirnevî, Peçevî İbrahim Efendi, Kâtip Çelebi, Solakzâde Mehmed Hemdemî, Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi ve Münecimbaşı Ahmed Dede) eserlerindeki ilgili kayıtları incelediğimizde, bu 48 olaydan 10'u hakkında sadece Lokmân'ın bilgi verdiğini tespit ettik. Kalan 38 olayın pek çoğunda diğer kaynaklar sadece ay ve yıl veya sadece yıl olarak tarih verirken Lokmân gününü de vermektedir.

Bu çalışmada yapılan diğer önemli tespitlerden ikisini belirtecek olursak; III. Mehmed'in doğum tarihinin 1567 olduğunu Lokmân'ın kaydetmesi, padişahın doğum tarihinin genel kabul olan 1566 olmadığı konusunda yeni bir delil oluşturmaktadır. Ayrıca III. Murad'ın 1577'de vefat eden Süleyman isimindeki şehzadesinin Ayasofya Camii haziresindeki Şehzadeler Türbesi'ne defininin tespiti ile bu türbenin meçhul olan yapım tarihiyle ilgili de bir bilgiye ulaşılmış ve türbede mevcut 5 sandukadan birinde yatanın kimliği ortaya çıkarılmıştır.

Lokmân'ın vekâyinâme tarzında, neredeyse gün gün kaleme aldığı 1559-1595 yılları arasındaki 35 yılı kapsayan Osmanlı tarihi, orijinal bilgiler ihtiva eden önemli bir kaynaktır. Dolayısıyla bu eserin sadece Osmanlı hanedanı ile ilgili kayıtlarının değil, muhtevastaki diğer hususların da çağdaşı diğer kroniklerdeki verilerle karşılaştırılması; tarihî bilgilerin doğrulanması, yanlışların düzeltilmesi ve yeni tespitlerin yapılması bakımından büyük önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- 1325 *Sene-i Hicriyyesine Mahsûs Salnâme-i Devlet-i 'Aliyye-i 'Osmâniyye*, İstanbul 1322.
- Akıllı, Kadir *Peçevî Tarihi (184b-218a Metin, Dizin, Özel Adlar Sözlüğü)*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2008.
- Arslan, Mehmet, *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri-2, İntizâmî Sûrnâmesi (Sûrnâme-i Hümayûn) (Topkapı Sarayı ve Süleymaniye Kütüphanesi Nüshaları)*, Çamlıca Basım Yayın, Sarayburnu Kitaplığı, İstanbul 2009.
- Ayvansarâyî Hüseyin Efendi, Alî Sâtî'Efendi, Süleymân Besîm Efendi, *Hadikatü'l-Cevâmi' (İstanbul Câmileri ve Diğer Dini-Sivil Mi'mârî Yapılar)*, haz. Ahmet Nezih Galitekin, İşaret Yayınları, İstanbul 2001.
- Canatar, Mehmet, *Müverrih Cenabi Mustafa Efendi ve Cenabi Tarihi*, I-II, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993.
- Danişmend, İsmail Hâmi, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, II-III, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971, 1972.
- Feridun Ahmed Bey, *Nüzhet-i Esrârü'l-Ahyâr der-Ahbâr-ı Sefer-i Sigetvar: Sultan Süleyman'ın Son Seferi*, haz. H. Ahmet Arslantürk, Günhan Börekçi, red. Abdülkadir Özcan, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2012.
- Fetvacı, Emine, *Sarayın İmgeleri-Osmanlı Sarayının Gözüyle Resimli Tarih*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul 2013.
- Gelibolulu Mustafa Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, no. Y/546.
- Göçmen, Cemal, *Gelibolulu Mustafa Âli'nin Heft Meclisi*, (Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar 2009.
- Gülakan, Sevdâ, *Peçevî Tarihi (Yazma Nüshaların Tanıtımı, 1b-20b Metin, Dizin, Özel Adlar Sözlüğü)*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2004.
- Hasan Bey-zâde Ahmed Paşa, *Hasan Bey-zâde Târîhi, Metin (926-1003/1520-1595)*, II, *Metin ve İndeks (1003-1045/1595-1635)*, III, haz. Şevki Nezihi Aykut, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2004.
- Hüseyin Ayvansarâyî, *Hadikatü'l-Cevâmi'*, I, İstanbul 1281.
- Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr el-Mübeyyinü bi-Hakâyıku'l-Ahbâr*, Bulak 1248.
- Kâtib Çelebi, *Fezleke [Osmanlı Tarihi (1000-1065/1591-1655)]*, I-II, haz. Zeynep Aycibin, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2016
- Kütükoğlu, Bekir, “Şehnâmecî Lokman”, Vekayi'nüvis, Makaleler, İstanbul 1994.
- Lokmacı, Süleyman, *Solak-zâde Tarihi'nin Tahlili ve Metin Tenkidi*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2015.
- Mehmed b. Mehmed Edirnevî, *Nuhbetü'l-Tevârîh ve'l-Ahbâr*, İstanbul 1276.
- Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i 'Osmânî yahud Tezkire-i Meşâhîr-i 'Osmâniyye*, I-II-III-IV, İstanbul 1308, 1311, 1311, t.y.
- Müneccimbaşı Ahmed Dede, *Müneccimbaşı Târîhi*, çev. Nedîm Efendi, III, İstanbul 1285.
- Nev 'îzâde Atâyî, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmileti's-Şakâ'ik*, Nev 'îzâde Atâyî'nin Şakâ'ik Zeyli (İnceleme-Tenkitledi Metin), I-II, haz. Suat Donuk, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2017.
- Önkal, Hakkı, *Osmanlı Padişah Türbeleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- Özgül, İbrahim, *Kara Çelebi-zâde Abdülaziz Efendi'nin Ravzatü'l-Ebrâr Adlı Eseri (1299-1648)*, *Tahlil ve Metin*, (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2010.

- Pazan, İbrahim, “Şehnameci Seyyid Lokmân'ın 1559-1595 Yıllarını Kapsayan Osmanlı Tarihi”, *II. International Conference on the Studies of Ottoman Empire in Three Continents, February 11-13, 2022/Istanbul-Turkey, Proceedings Book*, ed. Ahmed Abdoh Tarabeik, s. 237-244.
- _____, “Şehnâmecei Seyyid Lokmân'ın 1559-1595 Yıllarını Kapsayan Osmanlı Tarihinde Yer Alan, Osmanlı Hanedan Ailesiyle İlgili Kayıtlar”, *9th International Conference on Social Sciences & Humanities, March 19-20, 2022/Burdur, Turkey, The Proceedings Book*, ed. İhsan Çapcıoğlu, s. 226-233.
- _____, “Şehnâmecei Seyyid Lokmân'ın *Tûmâr-ı Hümâyûn*'u ve Bundan Üretilen Diğer Yazmalar”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S 47 (2022), s. 151-186.
- Peçevi İbrahim Efendi, *Târîh-i Peçevi*, I, II, İstanbul t.y., 1283.
- Renda, Günsel, *Üç Zübdet-üt Tevârih Yazmasının İncelenmesi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara 1969.
- Sağırılı, Abdurrahman, *Mehmed b. Mehmed er-Rûmî (Edirneli)'nin Nuhbetü't-Tevârih ve'l-Ahbâr'ı ve Târîh-i Âl-i Osman'ı (Metinleri, Tahlilleri)*, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000.
- Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595) ve (1003-1008/1595-1600)*, I-II, haz. Mehmet İpşirli, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 1999.
- Seyyid Lokmân, *Zübdetü't-Tevârih (Tûmâr-ı Hümâyûn, Nesebnâme-i Hümâyûn)*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, no. A.3599.
- _____, *Zübdetü't-Tevârih (Silsilenâme)*, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, no. H.1321.
- _____, *Zübdetü't-Tevârih*, İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi, no. 1973.
- _____, *Zübdetü't-Tevârih*, Dublin Chester Beatty Müzesi, no. T 414.
- _____, *Mücmelü't-Tûmâr*, İstanbul Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi, no. 294.
- _____, *Mücmelü't-Tûmâr*, Londra Birleşik Krallık Millî Kütüphanesi (British Library), no. Or. 1135.
- Sır, Ayşe Nur, *Mehmed Za'im, Câmi'ü't-Tevârih (202a-327b Giriş-Tenkitletli Metin-Sözlük-Dizin)*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2007.
- Solakzâde Mehmed Hemdemî, *Târîh-i Solakzâde*, İstanbul 1297.
- Tezcan, Baki, “Tarih Üzerinden Siyaset: Erken Modern Osmanlı Tarihyazımı”, *Erken Modern Osmanlılar-İmparatorluğun Yeniden Yazımı*, ed. Virginia H. Aksan, Daniel Goffman, çev. Onur Güneş Ayas, İstanbul 2011.
- Uluçay, M. Çağatay, *Padişahların Kadınları ve Kızları*, 2. bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1985.
- Woodhead, Christine, “An Experiment in Official Historiography: The Post of Şehnâmecei in the Ottoman Empire, c. 1555-1605”, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, C 75 (1983).
- Yılmaz, Aysel, *Peçevi Tarihi (150b-184a Metin, Edisyon Kritik, Dizin, Özel Adlar Sözlüğü)*, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2005.

A COMPARISON OF SEYYID LOKMAN'S RECORDS OF THE BIRTH, DEATH AND WEDDING DATES OF MEMBERS OF OTTOMAN DYNASTY (1566-1595) WITH THE RECORDS IN OTTOMAN CHRONICLES

İbrahim PAZAN*

The purpose of this study is to investigate the records of births, deaths, betrothal, engagement and wedding ceremonies, and circumcision festivals related to the Ottoman dynasty, which are mentioned in the thirty-year account (1566-1595) of Seyyid Lokman's history entitled Tûmâr-ı Hümâyûn (Zübdetü'î-tevârih) and to compare them with the same records in the works of contemporary historians and the important historical sources of the later periods.

It takes special effort to identify the records of births, deaths, betrothal, engagement and wedding ceremonies, and circumcision festivals related to the Ottoman dynasty, as they are interspersed in Ottoman chronicles. In addition, these records usually only include death dates and partially birth dates. To be able to keep track of other dates, the historian had to be not only located in Istanbul, but also to remain in close contact with the palace. In this respect, the historian Seyyid Lokman, who was appointed as the official şehnameci at Topkapı Palace between 1569-1595, had more advantage than his contemporaries in writing about the reigns of sultans Selim II and Murad III. Aside from his official duty, he was also ordered to continue the writing of Tûmâr-ı Hümâyûn (scroll of the Sultan), which was an account of events under the previous sultans. Lokman's own account of the thirty-five year history of Ottoman Empire between 1559-1595 including the last seven years of Kanuni's reign and the reigns of Sultan Selim II and Murad III describes the important events of the period in detail almost on a daily basis.

Hence this article deals with the dynastic records of Lokman between 1566 and 1595 covering the reigns of Selim II and Murad III, which he personally witnessed during his twenty-six year court service, and compares them with the records of contemporary historians and other important historical sources from later periods.

Among the contemporary historians utilized in this study are: Mehmed Zaîm, Feridun Ahmed Bey, Cenâbî Mustafa Efendi, Selanikî Mustafa Efendi and Gelibolulu Mustafa Âlî. Among the

* Dr; Independent Researcher; Istanbul / Turkey, ibrahimpazan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-2354-0478

historians of the next period, Nev'izâde Atâyî, Hasan Beyzâde Ahmed Pasha, Mehmed b. Mehmed Edirnevî, Peçevî İbrahim Efendi, Kâtip Çelebi, Solakzâde Mehmed Hemdemî, Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi and Müneccimbaşı Ahmed Dede. When necessary, the works of later historians such as Hüseyin Ayvansarayî were also consulted. In principle, the critical editions of the chronicles that were published or studied as master's and doctoral theses were consulted, but when in doubt, the manuscripts or printed copies of mentioned works were taken as reference.

This study takes into consideration 48 events happening between 1566 and 1595 including 6 births, 27 deaths, 13 betrothal, engagement and wedding ceremonies, and 2 circumcision festivals. It dates these events firstly on the basis of information provided by Lokman. The data from other chronicles, if any, are listed next. The findings reveal that Lokman was the only historian to provide information for 10 of these 48 events. For the remaining 38 events, his chronicle was the only source to list the exact day of the incident, while others named only the year or the month together with the year.

One important finding of this study concerns new evidence for the identification of Sultan Mehmed III's birthdate as 1567, as recorded by Lokman, rather than 1566 as commonly accepted in literature. Moreover, this study has identified the burial site of Murad III's son, Süleyman (d. 1577), at Şehzadeler Mauseloum inside the burial area of Hagia Sophia Mosque. It has also illuminated the hitherto unknown construction date of this mauseloum as well as the identity of one of the five people buried inside.

The thirty-five years of Ottoman history between 1559-1595, as personally witnessed and chronicled in detail by Lokman, constitutes an important source containing original information. Therefore, comparing not only the dynastic records but all data contained in this source with other contemporary chronicles carries great significance for the verification of historical information, correction of mistakes and the making of new findings.

SAHA TÜRKÇESİNDE *SUUY-*, *SUUN* – “*YU-*, *YUN-*”, *IRAAS*, *IRAASTAA-*, *IRAASTAN* – “*ARI*, *ARI-*, *ARIT-*, *ARIN-*” FİİLLERİ ÜZERİNE

ON THE VERBS *SUUY*, *SUUN* – “*YU-*, *YUN-*”, *IRAAS*, *IRAASTAA-*, *IRAASTAN* –
“*ARI*, *ARI-*, *ARIT-*, *ARIN-*” IN SAKHA TURKIC

Mehtap SOLAK SAĞLAM*

Öz

Saha Türkçesi bünyesinde barındırdığı kelimeler ve yapılar açısından her zaman incelemelere konu olmuş, Türk dilinin tarihsel gelişimi hakkında bilgi vermiştir. Konuşurlarının yaşadığı coğrafyanın genel Türk coğrafyasından uzak olması, tarihsel süreçte çevresindeki etkileşimde bulunduğu farklı dillerden etkilenmiş olması nedeniyle Saha Türkçesinde farklılaşmalar meydana gelmiştir. Bu yazıda “temiz” ve “temizlemek” kavramlarıyla bağlantılı iki fiil ve bu fiillerle bağlantılı olarak ortaya çıkmış diğer isim ve fiiller incelenmiştir. Yazıda ilk olarak Eski Türkçe *yū* – fiili incelenmiş, *yū* – fiilin tarihsel süreçte taşıdığı anlamlar, kullanımlar incelendikten sonra Saha Türkçesinde bu fiilin karşılığı olan *suuy* – fiili ile karşılaştırılması yapılmıştır. Saha Türkçesinde bu fiilden türetilmiş olan *suun* – fiili de Eski Türkçe *yun* – fiili ile karşılaştırılmıştır. “Temizlik” kavramıyla bağlantılı olarak Türkçede kullanılan *arı-*, *arı(g)*, *arıt-*, *arın* – sözcükleri makalenin ikinci kısmını oluşturmuştur. Bu isim ve fiillerin Saha Türkçesindeki karşılığı olan *iraas* ismi ve *iraastaa* – fiili Saha Türkçesindeki anlamları ve kullanımları açısından incelenmiştir. Ses denklikleri ve anlam açısından incelenen sözcükler, bu bağlamda değerlendirilmiş, ulaşılan sonuçlar ortaya konulmuştur. Ortaya çıkan sonuçlara bakıldığında, Eski Türkçe *yū* – fiilin Saha Türkçesi karşılığının *suuy-*, Eski Türkçe *arig* isminin Saha Türkçesi karşılığının *iraas* olduğu görülmektedir. Eski Türkçe *arig* ve *arıt-*’in Saha Türkçesindeki eş değerleri olan sırasıyla *iraas* ve *iraastaa* – sözcüklerinin anlamsal olarak manevi temizliği karşıladığı dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Saha Türkçesi, *suuy* – “*yū-*”, *iraas* “*arig*”, söz varlığı, Eski Türkçe

Abstract

Sakha Turkic has always been studied in terms of its words and forms, and has provided information about the historical development of the Turkish language. It has had many variants due to the distance of its geography from the central Turkic lands and its interaction with different languages in the region throughout history. This article examines two verbs in Sakha Turkish related to the concepts of ‘clean’ and ‘to clean’ as well as other nouns and verbs that emerged in connection with these verbs. First, the Old Turkic verb *yū* – is examined followed by an evaluation of its meanings and uses in the historical process. It is then compared with the verb *suuy-*, which is the equivalent of this verb in Sakha Turkic. The verb *suun-*, which

* Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Denizli / Türkiye, mehtapsolak@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0734-4941

was derived in connection with this verb in Saha Turkic, is also compared with the Old Turkic verb *yun-*. The words *arı-*, *arı(g)*, *arıt-*, *arın* – used in Turkish in connection with the concept of cleanliness constitute the second part of the article. The noun *iraas* and the verb *iraastaa-*, which were formed as the equivalent of these nouns and verbs in Sakha Turkic, were examined in terms of their meanings and usages in Sakha Turkic. The words examined in terms of sound equivalence and meaning were evaluated in this context, and the results were presented. The results demonstrate that the Sakha Turkic equivalent of the Old Turkic verb *yū* – is *suuy-*, and the Sakha Turkic equivalent of the Old Turkic *arig* name is *iraas*. It is noteworthy that the words Old Turkic *arig/arıt* – and the Sakha Turkic equivalent *iraas/iraastaa* – are semantically different and contain more spiritual cleanliness.

Keywords: Sakha Turkic, *suuy* – “yū-”, *iraas* “arig”, vocabulary, Old Turkic

Saha (Yakut) Türkçesi, diğer birçok Türk lehçesinden uzak bir coğrafyada konuşulması, erken dönemde ortak dilden ayrılması ve farklı dillerden etkilenmesi sebebiyle farklılıklar göstermektedir. Bununla birlikte Saha Türkçesi diğer Türk lehçeleri ile ses ve şekil özellikleri açısından büyük ölçüde uyumludur. Ses denklilikleri dikkate alındığında pek çok kelime, eski anlamsal farklılıkları koruyarak dil içerisinde bulunmaktadır.

Bu çalışmada *yū-*, *yuy-*, *yun* – fiilleri ve anlamsal olarak bu fiillere yakın *arig* ismi ve *arı-*, *arıt-*, *arın* – fiillerinin Saha Türkçesindeki karşılıkları, anlamlandırmaları ve kullanımları açıklanmaya çalışılmıştır. Aşağıda belirtilen fiillerin ve fiillerle bağlantılı isimlerin tarihsel süreç içerisinde, günümüz Türkiye Türkçesi ve ağızlarındaki kullanımları, çağdaş Saha Türkçesindeki kullanımlarıyla karşılaştırılarak değerlendirilecektir.

***suuy* – “yu:-, yuy-”, *suun* – “yu:n-”**

Fiil *yu:* – şeklinde “bir şeyi yıkamak” anlamıyla Gerard Clauson tarafından sözlüğüne alınmış ve “kelimeye ilk seste bazı fonetik değişikliklerin yanında sonuna konsonantlar da eklenmiştir” notuyla verilmiştir. Clauson fiilin günümüz ve tarihi lehçelerdeki örneklendirmelerini, Hakas Tuva *çuğ-*, Özbek, Nogay, Türkmen *yuv-*, Karakalpak, Kumuk *juv-*, Uygur *yu* – / *burunni arig yup*, Hakas *er to:n yu:di*, Kaşgarlı *yu:r*, *yu:ma:k*, *ol to:n yu:di* şeklinde yapmıştır. *Kutadgu Bilig*’den *cāndın elgin yudi* ve atasözü olarak *cāhil yup arımaz* örneklerini vermiştir. Çağatay *yu* – (*-gan*, – *p* vb) kullanıldığını belirtip “bir nesneyi su ile *yu-*” şeklinde açıklamıştır. Fiilin Osmanlı *yu* – şeklinde vermiş, sonradan *yıka* – ve *yayka* – fiilleri ile takip edildiğini söylemiştir.¹ Clauson *yun* – fiilini *yun* – ve *yu:n* – şeklinde vererek, “tek başına, kendi kendini yıkamak” olarak anlamlandırmıştır.² Özbek *yuvın-*, Azerbaycan *yuyun-*, Türkm. *yuvun* – şeklinde verilen kelime için Uygur metinlerinden *yunguluk törüg kılıp yunzun arıtınzun* “yıkınmasına ve kendini temizlemesine izin verin, kendini yıkamanın kurallarını yerine getirsin” şeklinde açıkladığı cümle ile örneklemiştir. Fiili Osmanlı *yun-/yuvun* – şekline kadar kronolojik olarak vermiştir.

Fiil Annamari Von Gabain tarafından *yu* – şeklinde “yıkamak, yumak” anlamlarıyla kaydedilmiştir. *Yun* – fiili ise Gabain tarafından *yun* – şeklinde kaydedilmiş ve “yıkınmak”

1 Sir Gerard Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Clarendon Press, London 1972, s. 870.

2 Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 942.

anlamlandırılması yapılmıştır.³ *Yu* – fiilini Marcel Erdal “yıkamak” anlamında verir. *Yu-n* – şeklinde verdiği yapıyı yine “yıkamak (kendini)” şeklinde anlamlandırır. Bu fiilden türeyen *yunguk* ismini /-gOk/ eki ile türeyen isimler içerisinde gösteren Erdal, ismi “sabun” olarak anlamlandırmış, “banyo” anlamını karşılayan sözcük olarak ise *yungu* sözcüğünü işaret etmiştir.⁴ *Yu* – fiili *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*’nde Ahmet Caferoğlu tarafından *yumak* olarak verilmiştir. “Yıkamak” şeklinde anlamlandırılan fiil için *yumak* “yıkamak”, *yunguk* “hamam”, *yungulug* “yılanma”, *yunmak* “yılanmak” kullanımları da madde başı olarak verilmiştir.⁵ Kelime Jens Wilkens tarafından *yu* – şeklinde “yılanmak” anlamlandırması ile verilmiştir. Bu fiil ile bağlantılı olarak *yumak* “temizleme, yıkayarak temizleme, yıkama”, *yun* – “yılanmak”, *yuntur* – “arıtmak, temizlememek, yıkayarak temizlemek”, *yuguç* “çamaşırcı, yıkayıcı” madde başlarına yer verilmiştir.⁶

Yu – fiili *Dîvânu Lugâti t-Türk*’te *yū* – şeklinde uzun ünlü olarak *yūdi*, *yūmak*, *yūmas*, *yūr* çekimleriyle yer almaktadır. *Yun* – fiili “yılanmak” anlamında *yunar*, *yundı*, *yundum*, *yunmak* çekimleriyle yer almıştır.⁷ Bu fiil *Güncel Türkçe Sözlük*’te *yumak (-i)* şeklinde “yıkamak” anlamında “halk ağzında” notuyla geçmektedir.⁸ *Yunmak (nesnesiz)* şeklinde verilen *yunmak* fiili de “yılanmak” anlamıyla, yine “halk ağzında” notuyla sözlükte bulunmaktadır. *Yuy-*, *yun* – fiili tarama sözlüğünde *yu* – şeklinde “yıkamak” anlamıyla verilmiştir.⁹ Fiil çok sayıda eserde taranmıştır. Verilen örneklerde fiilin kökü *yu* – şeklinde görülmektedir. Fiil *Derleme (Ağzlar) Sözlüğü*’nde *yumak* “yıkamak”, *yūmak* “yıkamak”, *yuyumak* “yıkamak” şeklinde bulunmaktadır.¹⁰ *Yun* – fiili *yunmak* “yılanmak”, *yuyunmak* “yılanmak” şeklinde derlenmiştir. Bu kullanımların dışında *aykamak* ve *aykalamak* sözcükleri de “yıkamak” anlamında verilmiştir.

Saha Türkçesinde bu fiilin durumuna bakıldığında, *suuy* – ve *suun* – şeklinde yaygın olarak kullanıldığı ve sözlüklerde bu şekilde yer aldığı, Eski Türkçedeki uzunluğun Saha Türkçesinde de korunduğu görülür. Eduard Karloviç Pekarskiy’in sözlüğünde *suuy* – ve *suun* – madde başlıklarıyla yer almaktadır. Pekarskiy fiili *suuy* – şeklinde “Türkçe *yu-*, *yug-*, *cuu-*, *çuu-*; Moğolca *ugiya-*” açıklamasıyla vermiştir. Birinci anlamını “yıkamak (yumak), temizlemek” şeklinde vermiş ve akuzatif şekli ile kullanıldığını belirtmiştir. Saha Türkçesinde bunun dışında “temizlemek” anlamında kullanılan *nikkiy* – şeklinde bir fiil daha bulunmaktadır. Pekarskiy bu maddeyi açıklarken bu fiil ile “karş.” notuyla *suuy* – ve *nikkiy* – fiili arasında gönderme yapmıştır. *Tihin saagin miigine suuyuma* “dişlerinin kirini benimle yıkama, temizleme (yani gülme)”

3 Annamarie Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s. 313.

4 Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation I*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1991, s. 361-362.

5 Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 305.

6 Jens Wilkens, *Handwörterbuch des Altuirischen, Altuirisch-Deutsch-Türkisch*, Universitätsverlag Göttingen, Göttingen 2021, s. 917-922.

7 Ahmet Bican Ercilasun – Ziyat Akkoyunlu, *Dîvânu Lugâti t-Türk (Giriş, Metin, Çeviri, Notlar, Dizin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s. 984.

8 Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 24.05.2022].

9 Türk Dil Kurumu Tarama Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 24.05.2022].

10 Türk Dil Kurumu Derleme Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 24.05.2022].

şeklinde bir atasözünü bu fiilin kullanımı için örnek vermiştir. Ayrıca *site suuy* – “sonuna kadar yıkamak” ve *suuybut* “yıkamış, bataklık bir tarla ile ırmağın adı” kullanımlarını bu maddede belirtmiştir.¹¹

Suun – madde başını *suuy+n* şeklinde çözümleyen Pekarskiy kelimeyi “Türkçe *yun-*, *yuun-*, *çun-*, *cun-*” notuyla “yıkamak, elini yüzünü yıkamak, yüzmek, banyo yapmak, istihmam” anlamlandırmasıyla vermiştir. Saha Türkçesinde “yıkamak” anlamında kullanılan *sütüöle* – ve *çompydon* – fiilleri bulunmaktadır. Pekarskiy *suun* – madde başında bu kelimeleri “krş.” notuyla işaretlemiştir. Pekarskiy *suun* – fiili için *ürex uutugar suunnular* cümlesini “onlar ırmak suyunda (ırmakta) yıkandılar” anlamlandırmasıyla örnek olarak kaydetmiştir. *Könü suun-/hası suun* – şeklindeki kullanımı “tekmil vücudunu yıkamak, yıkamak” olarak anlamlandırarak bu maddeye eklemiştir.¹²

Petr Alekseyeviç Sleptsov *suuy* – fiilini “yıkamak” anlamı ile vermiştir. Sözlükte *ihiti suuy* – “bulaşıkları/taşağı yıkamak”, *oğonu suuy* – “çocuğunu yıkamak” şekliyle kullanımlara yer verilmiştir. Bu fiilin kullanımına örnek olarak *uruuluubutun uunan da suuyuoŋ suoğa* “ilişkimizi/akrabalığımızı su ile yıkayamazsın” cümlesi verilmiştir. Bunların dışında sözlükte farklı kullanımlara ve örneklere de yer verilmiştir.¹³ *Suun* – fiilini “yıkamak” anlamıyla veren Sleptsov, bu kelime için *sireygin suun* – “yüzünü yıkamak”, *baanúkka suun* – “banyoda yıkamak” kullanımlarını kaydetmiştir.¹⁴

Saha Türkçesinin *Saha Tılın Biharılaax Ulağan Tilcita* adlı büyük sözlüğünde *suuy* – madde başı için çok sayıda anlam kaydedilmiştir: 1. *Uunan ebeter atın ubagahınan kim-tuox eme kirin ut ebeter orduk-xohu, naadata suoğun suox gın-, irasta* – “Su ya da başka bir sıvı ile birinin veya bir şeyin kirini temizlemek ya da birikmiş ihtiyaç duyulmayacak şeyleri yok etmek, temizlemek”. 2. *Saa suohun irastaa* – “Silahın isini temizlemek”. 3. *Ulağan köhöŋö taastan ebeter kumaxtan kömühü, kündü taahı (almaahı) uunan suuyan araaran il* – “Büyük kanca ile taştan ya da kumdan altını, değerli taşı (elması) su ile yıkayarak ayırarak almak”. 4. *Tuox eme üörüüleex, belie tügeni as tardan, arıŋı ihen belietee* – “Sevindirici bir şey belli olduğunda yemek verip, içki içerek kutlamak”. Bu fiille bağlantılı olarak farklı kullanımlara da sözlükte yer verilmiştir: *Ayımı (burıy) suuy-*: *kuhağan cayımı, iar burıyü oŋorbokkun tugunan eme boruostaa, ütüö aakkın tönünner* – “suçu (ayıbı) yıka-: kötü etkiyi, ağır suçu işlemediğini bir şeyle ispatlamak, iyi adını geri almak”, *suolbaskın suuy* – “vicdanını temizlemek”. *İliigin xaanınan suuy-*: *elbex kihini ölör* – “elini kanla yıkamak: çok kişiyi öldürmek”.¹⁵ Aynı sözlükte *suun* – fiili için *suuy* – fiiline gönderme yapılmıştır. *Suun* – maddesinde bu fiille alakalı cümle örneklerine yer verilmiştir. Bu cümle örneklerinden bazıları şu şekildedir: *Södüöççüye sireyin suunan, bilaatınan sotunna*. “Södüöççüye yüzünü yıkayıp, başörtüsüyle kuruladı.” *Kıtalıktaax*

11 Eduard Karloviç Pekarskiy, *Slovar Yakutskogo Yazıka I-II-III*, Akademia Nauk, SSSR 1959, s. 2322.

12 Pekarskiy, *Slovar Yakutskogo Yazıka I-II-III*, s. 2336.

13 Petr Alekseyeviç Sleptsov, *Yakutsko-Russkiy Slovar*, İzdatelstvo Sovetskaya Entsiklopediya, Moskva 1972, s. 352.

14 Sleptsov, *Yakutsko-Russkiy Slovar*, 347.

15 *Saha Tılın Biharılaax Tilcita IX*, Novosibirsk, Novosibirskay Nauka 2004, s. 200.

kieŋ xonuuta suunan, çebdigiren xaalbit kurduga. “Beyaz turnalı geniş çayırdı yıkanıp, dinleşmiş gibi.” Bu fiille bağlantılı olarak *xaanınan suun* – “kanla yıkanmak” fiili verilmiş ve *solloŋnoox aymağın bulçuta Saxaarap xaanınan suummuta* “açgözlü halkın avcısı Saxaarap kanla yıkanmış” şeklinde bir cümle ile örneklenmiştir.¹⁶

Suuy – ve *suun* – fiillerinin sözlüklerde kullanımı değerlendirildiğinde Eski Türkçe **yuy*-, *yū* – ve *yun* – fiilleriyle aynı kelime olduğu açıktır. Saha Türkçesinin ses denklikleri dikkate alındığında söz başı /y-/ sesinin Saha Türkçesinde /s-/ şeklini alması Saha Türkçesi için belirleyici bir ses değişmesidir. Bu ses değişmesini *suol* “yol”, *sıt* – “yat-”, *sir* “yer” ve benzeri pek çok sözcük ile örnekleyebiliriz.¹⁷ *Suuy* – ve *suun* – kelimelerinde başta bulunan /s-/ sesi, Eski Türkçe *yū*-, *yuy* – ve *yun* – kelimelerinde bulunan /y-/ sesine denk gelmektedir.

Ayrıca *suuy* – ve *suun* – fiilinde Saha Türkçesinin, asli ünlü uzunluğunu koruduğu görülmektedir. *Yū* – fiili uzunluk açısından değerlendirildiğinde Halaç Türkçesinin günümüzde derlenen metinlerinde de uzun olarak kullanımı verilmiştir. Halaç Türkçesinde *yu* – ve *yū* – şeklinde kullanımı bulunduğu görülmekte ve bu fiil Halaç Türkçesinde birincil ünlü uzunluklarının korunduğu sözcükler arasında listelenmektedir.¹⁸ Saha Türkçesi sistemli olarak Eski Türkçe birincil ünlü uzunluklarını yazı dilinde korumaktadır. *Aat* “ad”, *kiehe* “akşam, gece”, *taas* “taş” kelimeleri eskicil uzunlukların korunduğu kelimelere örnek olarak gösterilebilir.¹⁹ *Yū* – fiilinde bulunan asli uzunluğun, Saha Türkçesinin *suuy* – ve *suun* – fiillerinde de korumuş olduğu görülmektedir. Saha Türkçesi kelime başında /s-/ seslerini düşürür, bu sebeple *suuy* – ve *suun* – fiillerinin “su” sözcüğü ile ilişkisi bulunmaz. “su” sözcüğü Saha Türkçesinde *uu* şeklinde bulunmaktadır.

***iraas, iraaŋtaa-, iraaŋtaan* – “arı(g), arı:-, arıt-, arın-”**

Clauson *arig* sözcüğünü verirken *arı:* – fiiline gönderme yapar. *Arı:* – fiili için sözlüğünde “temiz olmak ya da temiz, pak, saf hale gelmek” anlamlandırmasını yapar. Bu madde başında Uygur metinlerinden *arı:* – şeklindeki fiil için *arımış könüüllüg kutluglar* “saf zihinlerle kuşatılmış varlıklar”, *a:rır* “o temizdir”, *közöm a:rıma:du* “gözüm temiz değildi” örneklerini verir. Hakas *arı:du neŋ* “şey temizdi”, Kutadgu Bilig *bu er ölmekinçe arımaŋ* “bu adamın (ahlaki) pisliği ölünceye kadar temizlenmez”, Kutadgu Bilig *arısızni yalnuk suvun yup arır* “insan (fiziksel) pisliğini su ile yıkar ve temizlenir”, Çağatay *arı* – (-p) “pak ve arı olmak”, Kıpçak *aru* – “temiz olmak” örneklerini ve anlamlandırmalarını bu fiil için sözlüğüne alır.²⁰ *Arıg* ismi için “temiz, pak” anlamını verir. Bazen *arıtı* kelimesi gibi “tamamen” anlamında zarf olarak da kullanıldığını belirtir. Örnek olarak ilk dönem Uygur metinlerinden *arıg dındarlar* “temiz dındarlar”, *arıg baçağ baçaŋ* “saf/temiz oruç tutup”, *arıg yollarda yorıp* “temiz yollarda yürüyüp”, *iki arıg kızlar*

16 *Age.*, s. 230.

17 M. Fatih Kirişçiöğlü, *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, 2. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 38.

18 Mina Dolati, *Halaç Türkçesi (Merkez İli Ağızları)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2021, s. 30, 349.

19 Kirişçiöğlü, *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, s. 22-23.

20 Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 198.

“iki temiz kız” örneklerini verir. Sonrasında tarihi Türk lehçelerinden bu isim için Hakas *arığ ney* “temiz şey”, Kutadgu Bilig *arığ bolsa özi* “özü temiz olsa”, *tili birle teñrig ögerler arığ* “Tanrıyı dilleriyle çok övüyorlar”, *bukün kim okısa ol arığ bilir* “bugün kim okursa o iyi bilir” örneklerini verir. Kaşgarlı’nın ismi “saf, temiz” anlamında verdiğini, altın için “saf, temiz” anlamında kullanıldığını, diğer bir anlam olarak da “tamamen, bütünüyle” anlamında kullanıldığını belirtir ve *alplar arığ alkışur* “alpler tamamen tahrip ettiler” örneğini verir. Çağatay *arığ/ arık* “arı ve pak”, Kıpçak *arı/aru*, Osmanlı *aru* şeklinde kullanımları vererek ismin durumunu ortaya koyar.²¹ Clauson *arın* – şeklinde sözlükte verdiği fiili “kendini temizlemek” şeklinde anlamlandırır. Uygur metinleri için *ol antag ağır ayığ kılınçlarındın arınmak tileser* “bu kadar acıklı kötülüklerden kendilerini temizlemek isterler” örneğini verir. Sonrasında Hakas *er arındı* “adam kendini temizledi”, Kaşgarlı *arındı: ne:ñ* “bir şey temizlendi”, Kıpçak *arın* – “kendini temizlemek”, Osmanlı *arın* – “kendini temizlemek, kendine ait bir şeyi temizlemek” örneklerini verir.²² *Arıt* – madde başında bazı lehçelerde *art* – şeklinin olduğu notunu düşerek, kelimeyi “bir şeyi temizlemek” şeklinde anlamlandırır. Uygur metinleri için *arıtur* “temizler”, *a:ritmiş kirligler* “temizlenmiş kirliler”, *arığsızların arıtıp* “kirlerini temizleyip”, *köñülüg süzer arıtur için* “çünkü zihnini arındırır”, *kentü özümüz arıp ağınağuş yeme arıtıp* “kendimizi arındırıp başkalarını da arındırmak” örneklerine yer vermiştir. Hak. *ol tariğ arıttı* “tahılı temizledi”, *ol ku:zı: arıttı* “o kuzuyu temizledi”, *özünđin arıtğıl yazukuñ münün* “kendinizi günahlarınızdan ve kusurlarınızdan arındırın” örneklerinden sonra Çağatay *arıt-*, Kıpçak *arıt-*, Osmanlı *arıt* – şekillerine yer verir.²³

Gabain *arığ* şeklinde “arı, temiz, saf, mukaddes” anlamlandırmasıyla verilen isimle bağlantılı olarak *arı* – “temizlenmek”, *arıt* – “temizlemek” fiillerini vermiştir.²⁴ *Arığ* ismi Erdal tarafından “temiz, temizlik” anlamında *arı-g* şeklinde /-(X)g/ ile türetilmiş yapılar içerisinde verilmiştir. *Arığ* sözcüğünü *arığ süzök*, *arığ turug*, *tözün arığ*, *arığ yarok* ve *arığ silik* kullanımlarıyla örneklemiştir.²⁵ Willi Bang, *arığ* ismini fiilden yapılmış, sonu /-g/ ile biten sıfatlar arasında gösterir. İsmi *arı* – “temiz olmak” fiilinden getiren Bang, “bir de Uyg. *arıt-ı* gibi ‘tamamiyle’ manasında” notuyla, Şor Sag. *arığ*, Alt. Tel. *arū*, Kom. Osm. *arı*, Doğu Türkçesinde *eriğ*, Prob. II/III 805, 30316’da *arığ kün* “arı gün, temiz gün” kullanımlarını verir.²⁶

Uiurisches Wörterbuch’ta *arı* – fiili “temizlemek” olarak anlamlandırılmıştır. Fiille ilgili olarak *arınur*, *arıyur*, *arır* ve *arıyu* kullanımları örneklenmiştir. Fiil için “temiz olmak”, “temizlenmek, bitme noktasına gelmek”, “gerçeği açıklığa kavuşturmak, gözü açılmak, gerçeği görmek”, “saf olmak, özgür olmak”, “temizlenmek, iptal edilmek, ortadan kaybolmak” ve “kendini arındırmak, kendini özgür kılmak” anlamlandırmaları verilmiştir. *Arığ* ismi “temiz”

21 Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 213.

22 *Age*, s. 235.

23 *Age*, s. 207.

24 Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, s. 261.

25 Erdal, *Old Turkic Word Formation I*, s. 189-190.

26 Willi Bang Kaup, *Berlin’deki Macar Enstitüsü’nden Türkoloji Mektupları (1925-1934)*, çev. Şinasi Tekin, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1980, s. VIII/208, 104.

olarak anlamlandırılmıştır. Bu isimle ilgili olarak *arığlı*, *arığrak* gibi kullanımlar örneklenmiştir. İsim “saf, temiz, kirsiz” ve “saf, berrak, bulutsuz, açık, şeffaf” olarak anlamlandırılmış, çok sayıda örnek ile açıklanmıştır.²⁷ *Arıg* şekli *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*’nde Ahmet Caferoğlu tarafından “temiz, arı, saf, kusursuz, mukaddes” anlamları ile verilmiştir.²⁸ *Arımak* fiili üç farklı anlamla bu sözlükte yer almıştır. Birinci anlam olarak “temizlemek, temiz olmak” anlamı verilmiştir. İkinci anlam olarak “hukuki değerini kaybetmek”, üçüncü anlam olarak da “ölçmek, hesaplamak” açıklamaları sözlükte yer almıştır.²⁹ Bu isim ve fiille bağlantılı olarak *arıtmak/arıtmak* “temizletmek”, *arıtmak* “arınmak, temizlenmek”, *arınmak* “arınmak, temizlenmek” fiilleri yer almıştır.³⁰

Jens Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuirisch-Deutsch-Türkisch* adlı sözlüğünde kelimeyi *arıg* şeklinde “arı, duru, berrak, ışıltılı, kusursuz, kutsal, iffetli, temizlik, iffet, temiz kadın, temiz kişi, temiz insan (Mo. *arig, arigun*)” açıklamasıyla vermiştir. *Arıg* ismi için *arıg turug köñül* “temiz zihniyet”, *arık ağı* “temiz hazine”, *arıg bağçak bağça* – “bozulmamış oruç tutmak”, *arıg süzök köñül* “dini inanç, iman”, *arıg yel* “temiz esinti, kutsal ruh”, *arıg yer* “temiz ülke” gibi pek çok örnek kullanıma yer vermiştir. *Arı* – fiili için *arı~ar(i)* – şeklinde bir madde başına yer veren Wilkens, bu fiili “temiz olmak, temizlenmek, arınmak, arıtılmak, giderilmek, serbest olmak, yok olmak, ortadan kaldırılmak, (göz) açılmak, durmak” şeklinde anlamlandırmıştır. Maddenin devamında *arı – alkın* – “yok olmak”, *arı – ket* – “temizlenmek ve kaybolmak”, *arı – süzül* – “temizlenmek, aydınlanmak” şeklinde ikili kullanımlara yer vermiştir. Bu fiille bağlantılı olarak *arımak* “temizlenme, temiz olma”, *arımaksız* “temizlenmemiş, temiz olmayan”, *arımamak* “temiz olmamak”, *arın* – “temizlenmek, temiz olmak”, *arınur* – “arındırmak”, *arış* “temiz” kullanımlarına yer vermiştir. *Arıt* – fiilini “temizlemek, kirden arındırmak, yıkamak, yok etmek, alıp götürmek, kaldırmak, uzaklaştırmak, ayıklamak, ayırmak” şeklinde anlamlandırmış, bu fiille bağlantılı olarak *arıtgu* “temizleme”, *arıtın* – “temizlenmek”, *arıtma* “temizleme, yıkama” madde başlarına yer vermiştir.³¹

Dîvânu Lugâti’t Türk’te isim *arıg~arîg* şeklinde bulunmaktadır ve “temiz” anlamındadır. *Arîg* şekline “İsimlerin Fazlalıkları Hakkında” başlıklı bölümde, med (uzatma) ve lîn (yumuşatma) harfleri açıklanırken lîn harflerinin örnekleri arasında yer verilmiştir ve “telaffuzda lîn harfîni düşürmek caizdir” şeklinde açıklanmıştır (DLT 13/7).³² Ayrıca kelimenin *arig* şeklinde verilen şekli *Divân*’da “tamamen, iyice” olarak anlamlandırılmıştır. Bu isim dışında *arı* – şekli “temizlenmek” anlamıyla alınmış; *aradı*, *arımak*, *arır* çekimleri ile geçmiştir. Bunun dışında *arıgla* – fiili “iyisini seçmek, temizini seçmek, temizlemek” anlamıyla, *arığlık* ismi “temizlik” anlamıyla, *arın* – fiili “temizlenmek, yıkanmak” anlamıyla, *arıt* – fiili “arıtmak,

27 Klaus Röhrbörn, *Uigurisches Wörterbuch*, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden 1977, s. 180-182.

28 Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, s. 19.

29 *Age.*, s. 19.

30 *Age.*, s. 19.

31 Jens Wilkens, *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuirisch-Deutsch-Türkisch*, s. 59-62.

32 Ercilasun ve Akkoyunlu, *Dîvânu Lugâti’t-Türk (Giriş, Metin, Çeviri, Notlar, Dizin)*, s. 7.

temizlemek” anlamıyla bulunmaktadır.³³ *Arımak* fiili *Derleme Sözlüğü*’nde ikinci anlam olarak “temizlemek” şekliyle yer almaktadır.³⁴ *Arımak* fiili *Tarama Sözlüğü*’nde “temizlemek” anlamıyla yer almamıştır.³⁵ *Güncel Türkiye Türkçesi Sözlüğü*’nde *arı* ismi “1. Temiz 2. Yabancı şeylerden arınmış, katışıksız, saf, halis, öz. 3. Günahsız.” anlamlarıyla verilmiştir. *Tarama Sözlüğü*’nde *arı* ismi *arı, aru, arık* şekliyle yer almakta ve “1. temiz, pak, saf. 2. Müberra, beri. 3. Güzel, parlak” anlamlandırması yapılmaktadır. Pek çok metinde bu anlamıyla fişlendiği görülmektedir. *Derleme Sözlüğü*’nde de isim “temiz, tertemiz, saf, iyi” anlamlarıyla pek çok ağzıda kaydedilmiştir. *Arıtmak* fiili *Güncel Türkçe Sözlük*’te “1. Temizlemek, 2. Katışıksız duruma getirmek, tasfiye etmek” anlamları ile geçmektedir. *Tarama Sözlüğü*’nde “temizlemek” anlamıyla çok sayıda eserde fişlenmiştir. *Derleme Sözlüğü*’nde de fiil “temizlemek” anlamıyla birçok yerde fişlenmiştir.³⁶ *Arınmak* fiil şekli *Güncel Türkçe Sözlük*’te “1. Temizlenmek, 2. Katışıksız arı duruma gelmek, 3. Rahatlamak” anlamlarıyla kaydedilmiştir. *Tarama Sözlüğü*’nde “temizlenmek” anlamıyla çok sayıda eserde yer aldığı belirtilmiştir. *Derleme Sözlüğü*’nde “temizlenmek, yıkanmak”, “sıyrılmak, kurtulmak, temize çıkmak”, “içini temizlemek, kötü huylardan kurtulmak” anlamlarında pek çok yerde kaydedilmiştir.³⁷

Arıg isminin Saha Türkçesindeki karşılığı *iraas* olarak karşımıza çıkmaktadır. *Iraas* ismi Saha Türkçesinde “temiz, saf” anlamlarında kullanılmaktadır. Pekarskiy ismi *iraas* şeklinde “*kürdeex*’in zıddı. karş. Türk. ‘arık, arığ, aruk, aruğ, arı’ Bur. ‘aruy’ Moğ. ‘arigun’ temiz, mukaddes” açıklamasıyla vermiştir. Anlam olarak “temiz, saf, sade; kusursuz, dürüst, günahsız, mukaddes; temiz, düz, temizlik, düzgünlük, ismet” açıklamasını kaydetmiştir. Bu isimle alakalı olarak çokça kullanım örneklemiştir: *Bert iraas* “çok temiz, mukaddeslerin mukaddesi”, *iraas buolar* “temizlik”, *iraasa suox* “temiz olmayan, pis, pislik”, *ıttık iraas kihi* “mukaddesmişçesine pak adam”, *iraas kus* “temiz kız”, *iraas olox* “kusursuz yaşayış”, *iraas sir* “açık, düz yer, temiz yer”, *iraas sürextex kihi* “saf kalpli adam”, *iraas xarçı* “nakit, peşin para”.³⁸

Bu ismin fiil yapım eki ile oluşturulmuş olan fiil şekli *iraastaa –* şeklindedir. Bu fiil Pekarskiy’in sözlüğünde ilk anlam olarak “temizlemek, etrafını temizlemek, içerisini temizlemek, her tarafı silmek (abdest almak)” şeklinde anlamlandırılmıştır. Aynı zamanda fiilin “mesuliyetten kurtarmak, bir şeyi affetmek” anlamında kullanımı olduğu da kaydedilmiştir. Bu kullanıma örnek olarak *min iliibin ataxpin xamsatımna olorobun; iraastay buollağına iraastaa!* “ben elimi ayağımı kıpırdatmadan oturuyorum (şüpheden) beni temizlemek istiyorsan işte temizle! (bulunduğu evde bir şey kaybaldığı zaman misafirin, ev sahibine söylediği sözlerden)” cümlesi verilmiştir. Ayrıca fiilin “(ekin) savurmak (akk. ile), süzmek” anlamlarına da geldiği belirtilmiştir.³⁹

33 *Age.*, s. 554, 555.

34 Türk Dil Kurumu Derleme Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 25.05.2022].

35 Türk Dil Kurumu Tarama Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 25.05.2022].

36 Türk Dil Kurumu Derleme Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 25.05.2022].

37 Türk Dil Kurumu Tarama Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/> [Erişim tarihi: 25.05.2022].

38 Eduard Karloviç Pekarskiy, *Yakut Dili Sözlüğü (A-M)*, çev. Komisyon, Ebuzyiya Matbaası, İstanbul 1945, s. 419.

39 *Age.*, s. 419.

Fiilin *iraastan* – şekli Pekarskiy’in sözlüğünde “temizlenmek, bir şeyle (instr.) temizlenmek, temizlenmiş olmak” temel anlamının yanında “bir şeyden temizlenmek, kendini temize çıkarmaya çalışmak, masum olduğunu ispat etmek, günahlardan temizlenmek, bir şeyle takdis edilmek, nurlanmış olmak, aydınlanmış olmak” anlamıyla da kaydedilmiştir.⁴⁰

İsim olan *iraas* şekli Sleptsov’un sözlüğünde ilk anlam olarak “temiz, düzenli” şeklinde anlamlandırılmış, *tanas iraaha* “elbisenin temizliği” şeklinde örneklendirilmiştir. Aynı ismin ikinci anlamı olarak ise “manen temiz” anlamı kaydedilmiş ve *iraas suobas* “temiz vicdan” örneği verilmiştir. Bu kelime ile bağlantılı olarak *iraas sanaa* “temiz düşünce”, *iraas sir* “açık yer”, *iraas olox* “temiz yaşayış” örneklerine yer verilmiştir. *Iraastaa* – fiili ise Sleptsov’un sözlüğünde “temizlemek” anlamıyla verilmiş, *ihiti iraastaa* – “tabağı temizlemek”, *olbuoru iraastaa* – “avluyu temizlemek”, *balığı iraastaa* – “balığı temizlemek” şeklinde anlamlandırılmıştır. *Iraastan* – şekli “temizlenmek” anlamıyla kaydedilmiştir ve bu kullanıma örnek olarak sözlükte *kini suutunan iraastammuta* “o mahkemedan beraat etti” cümlesi yer almaktadır.⁴¹

Saha Türkçesinin *Saha Tılın Bıharulaax Ulaxan Tılcıta* adlı büyük sözlüğünde *iraas* ismi için çok sayıda anlamlandırma ve kullanım verilmiştir: 1. *Kir-xox sıstıbatax, kirtiybetex, kire suox*. “Kir-pislik bulaşmamış, kirlenmemiş, kirsiz.” 2. *Çeber, çençis*. “Temiz, titiz.” 3. *Bılıta, tumana suox, sırdık (kün, xallaan)*. “Bulutsuz, dumansız, parlak (güneş, gökyüzü).” 4. *Oto-maha suox, ahağas, çelgiyen (sir, xonuu)*. “Otu ağacı olmayan, açık, geniş (yer, kır).” 5. *Kini duohuya tınar, çebdik (bula, kuhağan sıta suox salgın)*. “Doyasıya soluk alınır, selamet (toz, kötü koku olmayan hava).” 6. *Tuox da atıñ bulkuspatax, ebiilige, bilaahıga suox*. “Başka bir şey karışmamış, ilave, karışım olmayan.” 7. *Boruodata bulkuspatax, bulkaahıga suox xaannaax(sılgı, inax süöhü, süöhü tuhunun)*. “Karışmamış, saf kan (yılki, inek, ahır hayvanları için).” 8. *Xaata, suuta, ihite suox, aňardas (ıyaahun)*. “Kesesı, ölçüsü, içi olmayan, yalnız (terazi).” 9. *Sıs tıla, atın omuk tılın bulkaaha nuormatın tutugar*. “Yakın dili, başka milletin dilinden karışmış kuralları ayırmak.” 10. *Çuor, xatan, çuolkaydık ihiller, xos tuaha suox (dorğoon, kuolas)*. “Yüksek sesli, sert, apaçık duyulan, kademeli olmayan (ahenk, ses).” 11. *Sierdeex, könö, ütöö (suobas, sürex, sanaa)*. “Makul, hakiki, iyi (vicdan, yürek, düşünce).” 12. *Tuox da mökküöre suox, bige*. “Tartışmasız, sağlam.”⁴²

Iraas isminden türetilmiş olan *iraastaa* – fiili için bu sözlükte çok sayıda anlam kaydedilmiştir: 1. *Kimiexe, tuoxxa ere sıstıbit, oloron xaalbit kiri suuy-, sot-, iraas oňor-*. “Birinde, bir şeyde yapışıp kalmış kiri yıkamak, ovalamak, temiz yapmak.” 2. *Bögü-sağı, kiri-xoğu xomuyan suox oňor-, xomuyan ıl-*. “Çöpü pıslığı, kiri çamuru ortadan kaldırmak, bir araya toplayıp almak.” 3. *Sieniller astan as buolbat, tuhata suoğun ilgaan, xağılaan, bırağan, sienillerin ere ahılık gına belemnee-*. “Yemeklik yiyecekten yemek olmayacak, faydası olmayanları alıp, kabuklarını ayırıp, yemeklikleri yemek olacak şekilde hazırlamak.” 4. *Anal iraastur eminen-tomunan baahı*

40 Age., s. 419.

41 Sleptsov, *Yakutsko-Russkiy Slovar*, s. 528.

42 *Saha Tılın Bıharulaax Tılcıta XIV*, s. 461.

bis-, *sot-*. “Adak olan hayvanı temizlemek için heyecanla başını çamurlamak, silmek.” 5. *Sirgii-uokkun*, *doyuğun östöötörtön bosxoloo*, *kier kıydaa-*. “Yer ateşini, memleketini düşmanlardan kurtararak, (düşmanları) geri uzaklara kovalamak.” 6. *Kim eme ütüö atun tönünner-*, *tilinner-*. “Birinin iyi adını döndürmek, diriltmek.”⁴³ *Iraastan* – fiili sözlükte ayrı bir madde başı olarak alınmış, *iraastaa* – fiiline gönderme yapılmıştır. Bu fiilin kullanıldığı cümle örneklerine yer verilmiştir: *Tümüger deriebine östööx törtön iraastanan xaalla*. “Bütün köy düşmanlardan temizlendi.”⁴⁴

Saha Türkçesinin çağdaş sözlüklerinde bulunan *iraastaa* – ve *iraastan* – fiilleri *iraas* isminden türetilmiştir. Kelimenin Saha Türkçesinin sözlüklerinde verilen anlamlarına bakıldığında Eski Türkçe *arig* ve *arımak* sözcükleri ile bağlantılı olduğu açıktır. *Arı* – fiilin karşılığı kelimenin ses değişiklikleri dikkate alındığında **ıry* – şeklinde olmalıdır. Fiil, bu şekilleriyle günümüz Saha Türkçesi sözlüklerinde, “temizlemek” anlamıyla örtüşecek şekilde bulunmamaktadır. Eski Türkçede ilk hecede bulunan /a/ sesi Saha Türkçesinde bazı kelimelerde /ı/ sesine dönüşmektedir. Bu değişime örnek olarak ET *al* – ~ ST *ıl* – “almak”, ET *saç* – ~ ST *ıs* – “saçmak”, ET *ay* ~ ST *ıy* “ay”, ET *at* – ~ ST *ıt* – “atmak” gibi fiiller gösterilebilir.⁴⁵ Eski Türkçedeki *arı* – “temizlemek” fiilinin Saha Türkçesi karşılığı olabilecek olan **ıry* – fiilinde kelimenin başında meydana gelmiş olan değişiklik buna paralel olarak gerçekleşmiştir.

Eski Türkçe *arımak* fiilini Clauson *arı-* – şeklinde vermiş ve ikinci heceyi uzun ünlülü olarak işaretlemiştir. Fiil *arı-* – şeklinde kabul edilirse, *iraas* isminin ikinci hecesindeki uzunluğun Eski Türkçe uzunluk ile ilgili olduğu düşünülebilir. Saha Türkçesi, Clauson tarafından Eski Türkçe ikinci hecesi uzun ünlülü olarak verilmiş olan bu fiili, Eski Türkçe şekliyle korumuş, isim şeklinde de bu uzunluğu göstermiş olarak değerlendirilebilir. *Iraas* “temiz, saf” ismiyle benzer olarak, *silaas* “sıcak, sıcaklık” kelimesi için de aynı şekil düşünülebilir. Bu kelime için Pekarskiy’in sözlüğünde bir ayrıntı olarak “Türk. *yılıg*, *jilg*” notu verilmiş, yapısal bir ayrıntıya değinilmemiştir.⁴⁶ Kelimenin Clauson’un sözlüğünde bulunan Eski Türkçe *yılıg* şekline baktığımızda bu ismin türetilmiş olabileceği kök fiilin *yılı-* – şeklinde ikinci hecesi uzun olarak verildiği görülmektedir.⁴⁷ Saha Türkçesinde bu uzunluğun korunması anlamında değerlendirilirse, bu iki kelime örtüşmektedir. Bir başka bu yapıya uyan isim *bilaas/bulaas* “karışık” ismidir. *Bilaa* – / *bulaa* – “bir şeyi diğer şeyle karıştırmak” kökünden /-s/ fiilden isim yapma eki ile türemiş ve son hecedeki, fiil yapım ekine ait uzunluk korunmuştur.⁴⁸ Bu fiilin kök durumundaki Eski Türkçe şeklini de Clauson sözlüğünde Eski Türkçe *bula-* – olarak vermiş ve uzun olarak kaydetmiştir.⁴⁹ Bu fiilin anlamsal olarak örtüşen şekli *Divân*’da Kaşgarlı tarafından

43 *Age.*, s. 466.

44 *Age.*, s.468.

45 Kirişçioğlu, *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, s. 25.

46 Pekarskiy, *Slovar Yakutskogo Yazıka I-II-III*, s. 2444.

47 Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 919.

48 Pekarskiy, *Yakut Dili Sözlüğü (A-M)*, s. 94, 131.

49 Clauson, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, s. 333.

bulga – şeklinde verilmektedir.⁵⁰ Burada bulunan ikinci hecedeki uzunluk /g/ sesinin erimesi ile ilgili olarak düşünülebilir. Bu ikincil bir uzunluk olmalıdır. Laszlo Karoly, *bulaa* – “karıştır-” kökünden türemiş olan *bulaas* “karıştırma, karışık” ismini /-(X)s/ ekinin bağlayıcı ünlüsünün kısa olduğu yönündeki açıklamasından sonra, bu durumun istisnası olarak verir. Bu yapıyı **bulgagaş* < *bulga* – + – *gAç* şeklinde bir eski şekilden türemiş olabileceği yönünde açıklar.⁵¹ Bu durum fiilin *Divân*’da verilen şekliyle de örtüşmektedir. Bu şekilde düşünüldüğünde Saha Türkçesinde bu gibi ikinci hecedeki ünlüsü uzun olan isim yapılarının, ikinci hecedeki farklı sebeplerden dolayı da oluşmuş olabilecek uzunluğu koruduğu söylenebilir. *Iraas* isimindeki uzunluk için, *bulga* – fiiline benzer bir durum olarak kabul edilirse, Eski Türkçe **arıga* – (<*arı-g+a-*>), Saha Türkçesi **iraa* – şeklinde bir yapı değerlendirilebilir. Bu denklik seslik bakımından gerçekleştirilecek özelliktedir.

Bir başka açıdan burada fiillerin sonundaki sesin /aa-/ şeklinde uzun olması Saha Türkçesinde fiil yapısı ile ilgili olarak da değerlendirilebilir. /aa-/ , /ee-/ şekli Saha Türkçesinde yaygın olarak fiillerin ve fiil yapım eklerinin son sesi olarak görülmektedir. **iraa* – şeklinde düşünülebilecek kök fiil Saha Türkçesindeki yapıya uygun olarak, benzer bir şekle gelmiş olabilir. Bu şekilde düşünüldüğünde Saha Türkçesi *iraas* şeklindeki ismin sonunda bulunan /-s/ eki, Saha Türkçesinde yaygın olarak kullanılan fiilden isim yapan bir ektir ve genellikle sıfat yapar. Karoly bu ekle ilgili olarak, çok az örnekte geçişli fiillerle kullanıldığını, çoğunlukla geçişsiz fiillerle kullanılan bir ek olduğunu, bu ekin kökeninin Eski Türkçe /-(X)ş/ eki olduğunu söyler. Bu ekin bağlayıcı ünlüsünün uzun olmadığını, *algaa* – “övmek, dua etmek” > *algıs* “alkış, dua” örneğinde olduğu gibi kısaldığını belirtir.⁵² Bu kısaltmaya örnek olarak *kilgaa* – “kısaltmak” > *kilgas* “kısa”, *kördö* – “istemek, ihtiyacı olmak” > *kördös* “dilenci” sözcükleri de gösterilebilir.⁵³ Ancak bazı durumlarda Pekarskiy sözlüğünde bu ekle türetilen kelimelerin açıklamasında uzun hallerini de vermiştir. Pekarskiy, *algaa* – fiilinden türetilmiş bir isim olan *algıs* ismini verirken “B.’de yanlış olarak *algus*” notunu düşmüş ve Böhtlink’in verdiği bu şeklin yanlış olduğunu söylemiştir.⁵⁴ Bazı durumlarda da kendisinin uzun verdiği kelimenin Böhtlink’te kısa olduğu notunu düşer. Örneğin *çıçaas* “derin olmayan, sığ” kelimesini verirken “Böhtlink’te *çıças*” notuyla verir.⁵⁵ Yine *kuyaas* “güneş harareti, gündüz sıcaklığı” kelimesinin de “Böhtlink’te *kuyas*” şeklinde olduğu belirtilir.⁵⁶ Bu açıdan düşünüldüğünde kelimelerin ikinci hecesindeki uzunluğun varlığı değişkenlik gösterebilmekteyse de *iraas* kelimesinin ikinci hecesindeki uzunluğun bu /-s/ ekinin fiilin sonundaki uzunluğu kısalttığı kuralının istisnası olduğunu söylemek güçtür. Bu durumun sözlükler arasında kelime ve yazım farklılıklarından ortaya çıktığını söylemek daha doğru olacaktır.

50 Ercilasun ve Akkoyunlu, *Divânı Lugâti’-Türk (Giriş, Metin, Çeviri, Notlar, Dizin)*, s. 601.

51 Laszlo Karoly, *Deverbal Nominals in Yakut*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2013, s. 134.

52 Karoly, *Deverbal Nominals in Yakut*, s. 131.

53 Kirişcioğlu, *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, s. 58.

54 Pekarskiy, *Yakut Dili Sözlüğü (A-M)*, s. 15.

55 *Age.*, s. 112.

56 *Age.*, s. 574.

Iraas ismindeki yapının **iraa* – şeklinde düşünülebilecek fiilin üzerine /-s/ fiilden isim yapma ekinin gelmesinden ve aslı uzunluğun korunmasından farklı bir durum olduğu değerlendirilmelidir. *Iraas* sözcüğündeki uzunluk, bu kelimenin **iraagas* gibi bir şekilden kısalmış olabileceğini de düşündürebilmektedir. Nitekim Pekarskiy sözlüğünde yapısı bu şekilde olan bir kelimeye dikkat çekmiştir. *Aralcaas* “dalgın” sözcüğünü verirken “*aralcıgas*’tan kısalma” notuyla vermiştir.⁵⁷ Bu kelimeye ait kök fiil *aralcıy* – “değişikliğe uğramak” şeklindedir.⁵⁸ Bu yapı için sözlükte işaret edilen /-(A)ğAs; – (I)ğAs/ yapısı da /-s/ yapısıyla benzer olarak kullanılan bir fiilden isim yapma ekidir.⁵⁹ Örneğin *kuttaa* – “korkmak” fiilinden *kuttaa-s* > *kuttas* “korkak” şeklinde bir türetme yapılabilirken aynı fiilden *kuttaa-ğas* > *kuttağas* “korkak” sözcüğü de türetilebilmektedir. Nitekim Pekarskiy *kuttaas* madde başını verirken “krş. *kuttağas*” notuyla, *kuttağas* madde başını verirken de “krş. *kutaas*” notuyla vermektedir.⁶⁰ /-(X)ğAs/ ekinin kullanımına *etiges* “konuşmayı seven, konuşkan” (< *et* – “konuş-”), *ahağas* “açık, açılmış, aralıklı” (< *as* – “aç-”) gibi sözcükler örnek olarak verilebilir.⁶¹ *Aralcaas* ismindeki kök fiilin *aralcıy* – şeklinde olması, *silaas* isminin kök fiilinin *sily* – şeklinde olması durumuna da uymaktadır. *silaas* isminin yapısı da bu şekilde oluşmuş olabilir. Bu isim için kök fiil olarak Saha Türkçesi *sily* – “ısınmak, sıcak olmak” fiilini göstermek mümkündür. Böyle düşünüldüğünde *silaas* kelimesinde de /-(A)ğAs/ şeklinde bir ekin varlığı ve bu ekten kısalmış bir /aa/ sesinin ortaya çıkmış olduğu düşünülebilir. Bu şekilde değerlendirildiğinde ismin Saha Türkçesinde *iraas* şeklinde olması, ikinci hecedeki /aa/ şeklinde bir uzunluğun bulunması, **ıry* – şeklinde düşünülebilecek bir fiile /-(A)ğAs/ ekinin gelerek, ekin kısalması ile oluşmuştur denebilir. Bu durumu yukarıda geçen *bulaas* “karıştırma, karışık” örneği de desteklemektedir. Bu durumda *iraas* “temiz” isminin ikinci hecesindeki uzunluk, ikincil olarak ortaya çıkmış bir ünlü uzunluğudur denebilir.

Sonuç

Ses karşılıkları, kullanımları ve anlamlandırmaları açısından değerlendirildiğinde *suuy* – fiilinin Eski Türkçe *yū* – fiili ile ilişkili olduğu açıktır. Aynı şekilde *arı* – fiil kökü, Saha Türkçesindeki *iraas* isminin türediği kök ile bağlantılıdır.

Yū – fiili Türkçenin erken dönemlerinden itibaren kullanılan bir fiil olarak karşımıza çıkmaktadır. Fiilin *yayka* – ve *yaykala* – şeklinde Anadolu ağızlarında halen kullanıldığı görülmektedir. Bu fiilin Saha Türkçesindeki karşılığı *suuy* – şeklindedir. Fiilin eski kullanımı olan *yū* – şekli, Saha Türkçesinde aynı şekilde görülmez. Saha Türkçesinde bugün kullanılan *suuy* – şekli sonunda /y/ konsonantı türemiş olan şekildir. *Suuy* – fiili yaygın olarak Saha Türkçesinde kullanılır. *Yū* – fiili, söz başında /y-/ sesinin Saha Türkçesinde /s-/ sesine değişmesi

57 Pekarskiy, *Yakut Dili Sözlüğü (A-M)*, s. 26.

58 *Age.*, s. 26.

59 Kirişçiöğlü, *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, s. 58.

60 Pekarskiy, *Yakut Dili Sözlüğü (A-M)*, s. 571, 572.

61 Karoly, *Deverbal Nominals in Yakut*, s. 125.

sebebiyle *suuy* – şeklinde kullanılmaktadır. Fiilin vokalinin uzun olması Saha Türkçesinin Eski Türkçede bulunan ünlü uzunluklarını bünyesinde koruduğu şekilde değerlendirilebilir. Clauson’un da sözlüğünde belirttiği gibi fiilin sonu farklı lehçelerde farklı konsonantlar ile genişletilmiştir. Fiilin tarihi ve günümüz lehçelerindeki durumuna bakıldığında fiilin sonuna eklenen konsonantların /y/, /w/, /v/ olduğu görülmektedir. Saha Türkçesinde bu ses /y/ olarak karşımıza çıkar. Bu durumun, Saha Türkçesinde fiillerin son sesi olarak /y/ konsonantının yaygın olarak görülmesinden kaynaklanmış olabileceği kabul edilebilir.

Suuy – fiili ile bağlantılı *suun* – fiilin de Saha Türkçesinde kullanımı yaygındır. Bu fiilde de aynı şekilde aslı uzunluk korunmuştur. *Yū* – fiili ile bağlantılı olarak, bugün Saha Türkçesinde *suuy* – ve *suun* – şeklinde kullanımı olan iki fiil vardır. *Suuy* – ve *suun* – fiillerinin her ikisinin de deyimleşmiş ve birincil anlamıyla kullanımı Saha Türkçesinin sözlüklerinde kaydedilmiştir.

“Temiz” anlamındaki *arıg* isminin Türkçedeki kullanımına bakıldığında, *arı* – fiilden türediği görülmektedir. Tarihsel süreçte ve günümüz Türk lehçelerinde *arı* – fiili ve *arıg* isminin farklı ses denklileri ile kullanımının devam ettiği görülmektedir.

Saha Türkçesinde Eski Türkçe *arıg* isminin karşılığı *ıraas* olarak bulunmaktadır. Saha Türkçesinde, Eski Türkçe bazı kelimelerde bulunan /a/ seslerinin /ı/ şeklinde görülmesinden dolayı ismin başındaki ses değişmesi gerçekleşmiştir. İsmi sonundaki uzun ünlülü yapı /-(A)ğAs/ ekinin kısalması ya da ET **arıga* – (<*arı-g+a-*>) şeklinde bir yapının kısalması ile benzer olarak **iraa* – şeklinde gerçekleştiği değerlendirilebilir. Bu denklik seslik bakımından uygun özelliktedir. Fakat **iraa* – şeklinde bir yapıya /-s/ fiilden isim yapım ekinin gelmesi durumunda, yine /-s/ fiilden isim yapım ekinin ‘kendinden önceki fiilin sonundaki uzunluğu kısaltma’ durumunun ortaya çıkması beklenmelidir. Bu durumda *ıraas* isminin sonundaki uzunluğun Saha Türkçesi /-(A)ğAs/ ekinin kısalması şeklinde değerlendirilmesi ya da **arıga* – /+ – gAç/ şeklinde bir eski yapıdan gelişmiş olabileceğini değerlendirmek uygun olacaktır. Bu iki ses olayı oluşum olarak benzerdir, sadece oluşum zamanı birbirinden farklıdır. Sonuç olarak *ıraas* ismindeki uzunluk, ikincil bir uzunluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Saha Türkçesinde “temizlemek” anlamındaki *iraasta* – fiili ve “temizlenmek” anlamındaki *iraastan* – fiili, *ıraas* isminden türemiştir.

Sözlüklerdeki anlamlandırmalara bakıldığında *arı* – kökü ile bağlantılı sözcüklerin daha kapsamlı bir anlamsal çerçeve çizdiği dikkat çekmektedir. Tarihsel dönemde, günümüz Türk lehçelerinde ve Saha Türkçesinde *arı* – kökü ile bağlantılı sözcüklerin anlamsal genişliği daha fazladır. Birincil/gerçek olan “temizlik” anlamının yanında, mecaz olan “manevi anlamda temizlenmek, düşmanlardan kurtulmak, namus ve zihin olarak temiz olmak ve temizlenmek, yok olmak, ortadan kalkmak” hatta “aydınlanmak” anlamlarında temizlik kavramını karşılamak için *arın-*, *arıt* – fiilleri ve *arı(g)* ismi kullanılmaktadır. *Yū* – kökü ile bağlantılı sözcüklerin ise anlamsal genişliğinin daha dar olduğu görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Bang Kaup, Willi, *Berlin'deki Macar Enstitüsü'nden Türkoloji Mektupları (1925-1934)*, çev. Şinasi Tekin, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1980.
- Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.
- Clauson, Sir Gerard, *An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Clarendon Press, London 1972.
- Dolati, Mina, *Halaç Türkçesi (Merkez İli Ağızları)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2021.
- Ercilasun, Ahmet Bican, Akkoyunlu, Ziyat, *Dîvânu Lugâti't-Türk (Giriş, Metin, Çeviri, Notlar, Dizin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2018.
- Erdal, Marcel, *Old Turkic Word Formation I*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1991.
- Gabain, Annamari Von, *Eski Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995.
- Karoly, Laszlo, *Deverbal Nominals in Yakut*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2013.
- Kirişçiöğlü, Mehmet Fatih, *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Pekarskiy, Eduard Karloviç, *Slovar Yakutskogo Yazıka I-II-III*, Akademia Nauk SSSR, 1959.
- Pekarskiy, Eduard Karloviç, *Yakut Dili Sözlüğü (A-M)*, çev. Komisyon, Ebuzyiya Matbaası, İstanbul 1945.
- Röhrbörn, Klaus, *Uigurisches Wörterbuch*, Franz Steiner Verlag GMBH, Wiesbaden 1977.
- Saha Tılın Biharulaax Ulaşan Tılcıta I-XV*, Novosibirskay Nauka, Novosibirsk 2004-2018.
- Sleptsov, Petr Alekseyeviç, *Yakutsko-Russkiy Slovar*, İzdatelstvo Sovetskaya Entsiklopediya, Moskva 1972.
- Wilkens, Jens, *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*, Universitätsverlag Göttingen, Göttingen 2021.

Elektronik Kaynaklar

<https://sozluk.gov.tr/> (Türk Dil Kurumu, Güncel Türkçe Sözlük) [Erişim tarihi: 25.05.2022].

ON THE VERBS SUUY-, SUUN – “YU-, YUN-”, IRAAS, IRAASTAA-, IRAASTAN – “ARI, ARI-, ARIT-, ARIN-” IN SAKHA TURKIC

Mehtap SOLAK SAĞLAM*

*Sakha Turkic, as a language, has always been studied in terms of its words and forms, and has provided information about the historical development of the Turkish language. It has had many variants due to the distance of its geography from the central Turkic lands and its interaction with different languages in the region throughout history. This article examines two verbs in Sakha Turkish related to the concepts of ‘clean’ and ‘to clean’ as well as other nouns and verbs that emerged in connection with these verbs. First, the Old Turkic verb *yū* – is examined followed by an evaluation of its meanings and uses in the historical process. It is then compared with the verb *suuy-*, which is the equivalent of this verb in Sakha Turkic. The verb *suun-*, which was derived in connection with this verb in Saha Turkic, is also compared with the Old Turkic verb *yun-*. The words *arı-*, *arı(g)*, *arit-*, *arin* – used in Turkish in connection with the concept of cleanliness constitute the second part of the article. The noun *iraas* and the verb *iraastaa-*, which are the equivalents of these nouns and verbs in Sakha Turkic, have been examined in terms of their meanings and usages in Sakha Turkic. The words examined in terms of sound equivalence and meaning were evaluated in this context, and the results were presented.*

*When evaluated in terms of their sound equivalents, usages and meanings, it is clear that the verb *suuy* – is related to the Old Turkic verb *yū-*. Likewise, the verb root *arı* – is related to the root from which the name *iraas* in Sakha Turkic is derived.*

*The verb *yū* – appears as a verb that has been used since the early periods of Turkish. It is seen that the verb is still used in Anatolian dialects in the form of *yayka* – and *yaykala-*. The equivalent of this verb in Sakha Turkic is *suuy-*. The *yū* – form, which is the old usage of the verb, is not seen in the same way in Sakha Turkic. The *suuy* – form used today in Sakha Turkic is the one from which the /y/ consonant is derived. The verb *suuy* – is commonly used in Sakha Turkic. The verb *yū* – is used as *suuy* – because the /y-/ sound changes to /s-/ in Sakha Turkic at the beginning of the word. The fact that the vocal of the verb is long can be evaluated as Sakha Turkic preserves the vowel lengths found in Old Turkic. As Clauson also stated in his dictionary,*

* Assist Prof., Pamukkale University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Modern Turkish Dialects and Literatures, Denizli / Turkey, mehtapsolak@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0734-4941

the ending of the verb is extended with different consonants in different dialects. When we look at the historical and current situation of the verb, it is seen that the consonants added to the end of the verb are /y/, /w/, /v/. In Sakha Turkic, this sound appears as /y/. It can be accepted that this situation may be due to the widespread use of /y/ consonant as the last sound of verbs in Sakha Turkic.

*The use of the verb *suun* – in conjunction with the verb *suuy* – is also common in Sakha Turkic. In this verb, the original length is preserved in the same way. In connection with the verb *yū-*, there are two verbs in Sakha Turkic today that are used as *suuy* – and *suun-*. The idiomatic and primary meanings of both *suuy* – and *suun* – verbs are recorded in Sakha Turkic dictionaries.*

*When we look at the usages of the name *arig*, which means “clean”, in Turkish, it is seen that it is derived from the verb *ari-*. It is seen that in the historical process and in today’s Turkish dialects, the use of the verb *ari* – and *arig* with different sound equivalences continues.*

*In Sakha Turkic, the equivalent of the Old Turkic name *arig* is *iraas*. In Sakha Turkic, the sound change at the beginning of the noun has taken place because the /a/ sounds in some Old Turkic words are seen as /i/. It can be evaluated that the long vowel structure at the end of the name is shortened to /-(A)ḡAs/ or a structure such as ET **ariga* – (<*ari-g+a-*) is formed as **iraa-*, similarly. This equivalence is appropriate in terms of sound. However, if the noun construction suffix comes from the verb /-s/ in a structure like **iraa-*, it should be expected that the noun-making suffix from the verb /-s/ ‘shortening the length at the end of the previous verb’ will occur. In this case, it would be appropriate to evaluate the length at the end of the name *iraas* as shortening of the Sakha Turkic /-(A)ḡAs/ suffix or to evaluate that it may have developed from an old structure such as **ariga* – /+ – ḡAç/. These two sound events are similar in formation, only the time of occurrence is different from each other. As a result, the length in the name *iraas* appears as a secondary length. In Sakha Turkic, the verb *iraasta* – meaning “to clean” and the verb *iraastan* – meaning “to clean” are derived from the name *iraas*.*

*When we look at the meanings in dictionaries, it is noteworthy that the words associated with the root *ari* – draw a more comprehensive semantic framework. In the historical period, the semantic breadth of the words associated with the root *ari* – is greater in today’s Turkish dialects and Sakha Turkic. In addition to the primary/real meaning of “cleanliness”, the name *ari(g)* is used for the metaphorical “purify”, *arin-*, *arit* – verbs are used to meet the concept of cleanliness, which means “to be cleaned in a spiritual sense, to get rid of enemies, to be clean in terms of honor and mind and to be cleansed, to disappear” and even to “enlightenment”. It is seen that the semantic width of the words associated with the root *yū* – is narrower.*

BEHRAM ÇUBİN'İN GÖKTÜRKLER ÜZERİNE SEFERİ HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

AN EVALUATION OF BAHRAM CHOBIN'S EXPEDITION AGAINST THE GÖKTÜRK KHAGANATE

Ali Hüseyin TOĞAY*

Öz

Sasani ve Göktürk mücadeleleri, Hüsrev Anuşirvan zamanında (531-579) başlamasına rağmen halefi IV. Hürmüz döneminde ivme kazandı. 579 ve 590 yıllarında saltanat süren IV. Hürmüz, tahta çıkar çıkmaz birçok *dâhilî ve haricî* sorunlar ile karşı karşıya kaldı. Sasanilerin bu sorunlarını yakından takip eden Göktürkler de Sasani ülkesine akınlar yapmayı başladı. Yaşanan tüm bu saldırılar karşısında sadece Göktürklerin saldırılarını sekteye uğratmaya odaklanan IV. Hürmüz, İran'da henüz yıldızı parlamamış olan Behram Çubin adlı komutanını Göktürkler üzerine sefere gönderdi. Behram Çubin'in, yaşadığı devri etkisi altına alan Göktürk saldırılarını önlemesi, ona şöhretin kapılarını açmakla birlikte, yaşamı ve mücadelelerinin de özellikle Arap ve Fars kaynaklarında mitolojik bir havayla anlatılmasını sağladı. Behram'ın, IV. Hürmüz'e karşı isyan edip Sasani tahtını ele geçirmesinin ardından Hüsrev Perviz ile yaptığı muharebeyi kaybederek Göktürlere sığınması, Sasani ve Göktürk ilişkilerini de farklı bir boyuta taşıyacaktır. Bu çalışmanın amacı; Behram Çubin'in Göktürkler ile yaptığı muharebelerin siyasi boyutuna vurgu yaparak, sonuçlarının Behram'ın kariyerini nasıl şekillendirdiğinin yanı sıra Sasanilerin ne gibi kazançlar elde ettiği konusunu anlamaya çalışmaktır.

Anahtar Kelimeler: Behram Çubin, Türk Kağan, Bermude, Göktürkler, Sasaniler

Abstract

The conflicts between the Sassanid and Göktürk states started in the time of Khosrow Anushirvan (531-579), and gained momentum during the period of his successor, Hormuzd, who reigned between 579 and 590, and faced many internal and external problems as soon as he ascended the throne. The Göktürks were informed about the internal problems of the Sassanids, so they started to raid Sassanid territories. In the face of all these attacks, Hormuzd IV was determined to counter the attacks of the Göktürks and he sent a commander named Bahram Chobin to the border with the Göktürks. Bahram Chobin was relatively unknown commander in Iran until this expedition against the Göktürks. He succeeded in putting an end to the Göktürk attacks, and this success brought him great fame, so that his life and struggles started to be recounted with a mythological style, especially in Arabic and Persian sources. Eventually Bahram rebelled against Hormuzd and took the Sassanid throne himself; later he lost the battle to Khosrow *Parviz* and took refuge with the Göktürks, opening a new chapter in the Sassanid and Göktürk relations. The aim of this study is to emphasize the political dimension of Bahram Chobin's battles with the Göktürks, and trying to asses Sassanids gains as well as to understand how the results of the battles shaped Bahram's career.

Keywords: Bahram Chobin, Turkish Khagan, Bermude, Göktürks, Sassanids

* Dr., Kocaeli / Türkiye, alihuseyintogay25@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7504-8912

Giriş

Sasani ve Göktürk ilişkileri ilk olarak Göktürk Kağanlığı'nın batı kanadını idare eden İstemi Yabgu zamanında başladı. Devrin güçlü devletlerinden sayılan Akhunların, İpek Yolu güzergâhındaki bazı önemli ticari şehirleri elinde tutması¹, iki devletin birbirbirleri ile temasa geçmesinin önünü açtı. Bu bağlamda İstemi Yabgu, muasırı olduğu Sasani şahı Hüsrev Anuşirvan ile anlaşarak Akhunları ortadan kaldırmayı hedefledi. Bazı araştırmacıların belirttiği gibi, iki devlet 557 ve 579 yıllarında yaptığı bu siyasi ittifak sayesinde Akhun devletine saldırarak, sınır Ceyhun olmak üzere Akhun topraklarını kendi aralarında paylaştılar.² Buna göre Göktürkler'e Hotan, Fergana, Kaşgar gibi yerler düşerken; Toharistan, Zabulistan gibi bölgeler de Sasanilerin kontrolüne geçti. İki devlet arasındaki bu dostluk pek uzun sürmedi. René Grousset'in ifadesiyle, Göktürklerin, Belh ve Kunduz şehirlerini Sasanilerden alması iki devleti karşı karşıya getirecektir.³ Ama iki devlet için en büyük çatışma, İpek Yolu'nun hâkimiyeti üzerine olacaktır. Çin'den başlayıp Akdeniz'e kadar uzanan bu tarihî yol, çağın doğu ve batı arasındaki küresel ticari ağını oluşturmaktaydı. Bizans tarihçisi Menander, İstemi Yabgu ile Hüsrev Anuşirvan arasındaki İpek Yolu rekabeti hakkında ayrıntılı bilgiler sunmaktadır.⁴

İki lider arasındaki mücadele, özellikle IV. Hürmüz zamanında (531-579) hız kazanacaktır. Bu zamanda Sasani hükümetinin; Bizans, Hazar ve Arap saldırılarından ziyade Göktürk saldırıları üzerine yoğunlaşmaları onların ileride içte ve dışta ağır bedeller ödemesine neden olacaktır. Ele aldığımız bu çalışma, Göktürk saldırılarının, Sasanileri nasıl zor durumda bıraktığını göstermesi açısından önemlidir.

Göktürk ve Sasani muharebelerinin arka planını ortaya çıkarmak kadar, bu muharebenin hangi yönde seyrettiğini bilmek de önemlidir. Bununla birlikte, Behram Çubin'in Sasani ve Göktürk muharebeleri sonrasında elde ettiği başarının, Sasani Devleti'ne ne gibi kazançlar sağladığını anlamak için Arap ve Fars kaynaklarını incelemekten başka çaremiz yoktur. Bu bağlamda mevcut konumuz hakkında takip edilmesi gereken kaynakların başında Taberî'nin *Tarih-i Taberî'si*, Seâlibî'nin *Ğureru Ahbârî Mülûki'l-Furs ve Siyerihim'i*, Bel'amî'nin *Tarih-i Belamî'si*, Ya'kûbî'nin *Tarih-i Ya'kûbî'si*, İbn'ül Belhî'nin *Farsname'si*, İbn Miskeveh'in *Tecaribü'l-Ümem'i* ve son olarak Dîneverî'nin *Ahbâr'üt-Tivâl* çalışmaları yer almaktadır.

1 K. Enoki, "The Origin of the White Hun or Hephthalites", *East and West*, III, (1995), s. 6.

2 Christopher Beckwith, *The Tibetan Empire in Central Asia*, Princeton University Press, Princeton 1987, s. 116; De La, Étienne Vaissière, *Sogdian Traders: A History*, trans. James Ward, Brill, Leiden 2005, s. 232; Luce Boulnois, *The Silk Road*, trans. Dennis Chamberlian, New York 1966, s. 145; Gibb H.A.R., *The Arab Conquests in Central Asia*, London 1923, s. 3-4; Sims-Williams Nicholas, "The Sasanians in the East A Bactrian archive from northern Afghanistan", *The Sasanian Era The Idea of Iran*, III, (2008), s. 90; Aurel Stein, *Ancient Khotan*, 1907, s. 58; Beckwith Christopher I., *Empires of the Silk Road A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*, Princeton University Press, Princeton 2009, s. 116; Enver Konukçu, "Akhunlar", *Türkler Ansiklopedisi*, I (2002), s. 1313.

3 J. Harmatta – B. A. Litvinsky, "Tokharistan and Gandhara under Western Türk Rule (650-750)", *History of Civilizations of Central Asia*, III, (1992), s. 359; Grousset, s. 95.

4 Menander, Protector, *History of Menander The Guardsman. Introductory Essay, Text, Translation and Historiographical Notes*, trans. R.C. Blockley, Francis Cairns, Liverpool 1995, s. 111, 113, 125, 127, 173, 174-179.

Sasani ve Göktürk muharebelerinin, günümüz batılı modern eserlerde nasıl işlendiği konusunu da bilmemiz icap eder. Bu eserlerin başında ise Arthur Christensen'in, *Destan-ı Behram Çubin* adlı çalışması gelmektedir. Türk tarihi ile ilgili kıymetli çalışmalara imza atan Peter Golden'in "The Great King of the Türks" adlı makalesi, konumuza odaklanması açısından oldukça dikkat çekicidir. Kadim İran tarihi alanında yaptığı değerli çalışmaları ile tanınan Christensen'in, Behram Çubin ve Göktürkler arasında meydana gelen çatışmalar hakkında bilgiler aktarması konumuza ışık tutmaktadır. Bu konuda Lev Nikolayeviç Gumilev'in *Tarih-i Turan (Turkân-ı Kadim)* adlı eseri her ne kadar Göktürk tarihine odaklanmış olsa da Sasani ve Göktürk muharebeleri hakkında bazı önemli bilgiler sunmaktadır. Franz Altheim'in *Sasaniyân ve Hunhâ* adlı eseri de ufuk açıcudur. Bunun dışında konumuza katkı yapan Şapur Şahbazi'nin "Bahrâm VI Çöbîn," adlı makalesi ile İneyatullah Reza'nın *İran ve Türkan Der Rüzigâr-ı Sâsâniyan* isimli eserine de göz atılabilir.

Türkçe literatürde şu ana kadar Behram Çubin ve Göktürkler hakkında birkaç kısa satır dışında pek bilginin olmayışı, ilgili konunun ne kadar ihmal edildiğini göstermektedir. O yüzden bu mütevazı çalışma, söz konusu boşluğun doldurulmasına katkı sağlamayı amaçlamasının yanı sıra Behram Çubin'in Göktürkler üzerine sefere gönderilme sebepleri ile Göktürklerin, Behram Çubin İsyanı sonrası Sasaniilere karşı nasıl bir politika takip ettikleri konusunu, kadim ve modern kaynaklar ışığında ele almayı hedeflemektedir.

Bu makalede ilk olarak, Sasani ve Göktürk muharebelerinin iyi anlaşılması için öncesinde İran'ın genel konjonktürel durumuna kısaca değinilecektir. Akabinde Behram Çubin'in neden bu muharebe için komutan seçildiğinin yanı sıra onunla mücadeleye girişecek olan fakat adı henüz araştırmacılar tarafından tam olarak teyit edilmeyen Göktürk Kağan'ın kim olabileceği sorusu kaynaklar yardımıyla ele alınacaktır. Daha sonra, Behram Çubin ve Göktürkler arasındaki muharebenin nerede ve ne zaman olduğu konusundaki farklı fikirler ile Göktürk ordusunun büyüklüğü hususundaki sayısal çelişkiler tartışılacaktır. Devamında Behram Çubin'in Göktürkler üzerine seferi ve ardından da Sasani hükümetine karşı isyanı üzerinde durulacaktır. Sonuç bölümünde ise Behram Çubin'in Sasani ve Göktürk muharebelerinden sonra elde ettiği başarıların gerçekten Sasaniilere ciddi bir kazanım getirip getirmediğinin bir değerlendirmesi yapılacaktır.

Sasani ve Göktürk Muharebeleri Öncesi İran'ın Genel Durumu

Bu dönemde İran, Hüsrev Anuşirvan'ın oğlu olarak bilinen IV. Hürmüz (579–590) tarafından idare edilmekteydi.⁵ Hürmüz, annesinin⁶ Türk olması nedeniyle hem kadim kaynaklarda hem de çağdaş araştırma eserlerinde "Türkzade" lakabıyla anılmaktadır.⁷ Seâlibî, kaleme aldığı

5 Touraj Daryaee, *Sâsânian Persia The Rise and Fall of an Empire*, New York 2009, s. 31.

6 Arap ve Fars Kaynakları, IV. Hürmüz'ün annesinin adını farklı şekillerde zikretmişlerdir. Örneğin, İbnü'l-Belhî ve el-Makdisi, "Kakım", Mesûdî ise "Fakum" şeklinde (İbnü'l-Belhî, *Farsname*, tsh. Nicholson Rayned, Tahran 1385/2006, s. 98; Ebu Muhammed el-Makdisi, *Ahsenü'l-Takasim*, çev. Alinaki Münzevi, İntişârat-ı Kumeş, Tahran 1385/2006, s. 45; Mesûdî, *Murûc ez-Zehab*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, Ankara 2004, s. 162).

7 Muhammed b. Cerîr Taberî, *Tarih-i Taberî*, II, çev. Ebulkasım Pâyende, 11. bs., İntişârat-ı Esatir, Tahran 1398/2019, s. 232; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötügen Yayınları, Ankara 1997, s. 109; Abdülhüseyin Zerrînküb

eserinde bu şahın zayıf ve güçsüz insanlara karşı sevgi dolu iken zalimlere karşı oldukça sert davrandığını yazmaktadır.⁸ Ya'kübî de Seâlibî'ye benzer şekilde onun adaletli ve merhametli biri olduğuna işaret etmektedir.⁹ Ancak *Mücmelü't-Tevârih ve'l-kısas* adlı eserde; Hürmüz'ün, babası dönemindeki debiran¹⁰, mobadan ve bozorgan üyelerini tek tek öldürdüğü kaydetmektedir.¹¹ Keza Bel'amî de Hürmüz'ün 13 bin yöneticisini öldürdüğünü belirtmektedir.¹²

Sasaniler, IV. Hürmüz devrinde özellikle dışta yabancı devletlerin saldırısı ile karşı karşıya kaldılar. Seâlibî'nin ifadesiyle, bu zamanda Sasanilerin etrafı birçok düşman ile çevriliydi.¹³ *Mücmelü't-Tevârih ve'l-kısas* adlı eserde, bu düşmanların Rum, Hazar, Arap ve Türkler (Göktürkler) olduğu yazılıdır.¹⁴ Dignas ve Winter kaleme aldıkları eserlerinde Göktürklerin doğudan, Hazarların kuzeyden, Arapların ise güneyden İran'a saldırdıklarından bahseder.¹⁵ Nöldeke ise eserinde Bizans imparatorunun 70 bin askeri ile Suriye bölgesine ilerleyerek Sasanileri tehdit ettiğini yazar.¹⁶ Hazarlar da Ya'kübî'nin ifade ettiği gibi Azerbaycan bölgesine saldırarak Sasanilere zor zamanlar yaşatmaktaydı.¹⁷ Diğer taraftan Araplar İran'ın birçok şehrini ele geçirmişti.¹⁸ Tüm bunlara rağmen Fars ve Arap kaynaklarının Göktürkleri, Sasaniler için daha büyük bir düşman olarak lanse etmesi ilginçtir.¹⁹ Sasani Şahı Hürmüz, yaşanan bu olumsuz gelişmelerden sonra derin korku içerisinde düştü ve ivedilikle meclisi toplayıp bu kötü durumdan nasıl kurtulabilecekleri konusunu

ve Ruzbeh Zerrînküb, *Sâsânîlerin Siyasi Tarihi*, çev. Ali Hüseyin Toğay, Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2019, s. 140; Parvaneh Pourshariati, *Decline And Fall Of the Sâsânian Empire*, New York 2008, s. 124; K. Czeglédý, "Bahram Çöbîn and the Persian Apocalyptic Literature", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Akadémiai Kiadó, 8/1, (1958), s. 26.

8 Ebû Mansûr Seâlibî, *Ğureru Ahbâri Mülûki'l-Furs ve Siyerihim*, tsh. H. Zotenberg, Paris 1900, s. 411.

9 İbn Vâzih Ya'kübî, *Tarih-i Ya'kübî*, I, çev. Muhammed İbrahim Ayeti, İntişarat-ı İlmî Ferhendi, Tahran 1382/2003, s. 204.

10 Debîr, Eski İran dilinde, "Dipira", Partça "dibirift", Soğd metinlerinde "Sp'yrpt". Ermeni dilinde ise "Drapet" olarak geçmektedir. Debîrler, güzel yazı yazma konusunda uzmanı ve vezirîâzamlık makamına bile ulaşabilirlerdi. Debîrlerin en önemli görevi, şahın fermanlarını yazmaktı. Bunun yanında kitaplar da kaleme alırlardı. Yabancı dilde eserleri Pehlevîceye tercüme ederlerdi (*Karname-i Erdeşîr-i Babekan*, Farsça ve Pehleviceden çev. Ali Hüseyin Toğay, Selenge Yayınları, İstanbul 2022, s. 93; Ahmad Tafazzoli, *Sasanian Society*, Bibliotheca Persica Press, New York 2000, s. 16).

11 *Mücmelü't-Tevârih ve'l-kısas*, tsh. Melik el Şûra-i Bahar, Tahran 1318/1939, s. 105.

12 Ebû Ali, Bel'amî, *Tarih-i Belamî*, tsh. Muhammed Taki Bahar, Muhammed Pervin Genabadi, İntişârât-î Zavar, Tahran 1353/1974, s. 1173.

13 Seâlibî, s. 413.

14 *Mücmelü't-Tevârih ve'l-kısas*, s. 105.

15 Beate Dignas – Engelbert Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity Neighbours and Rivals*, Cambridge University Press, New York 2007, s. 42.

16 Theodor, Nöldeke, *Tarih-i İraniyan ve Arapha Der Zamani Sâsânîyan*, çev. Abbas Zeryab, İntişârât-ı Asar-i İlmî, Tahran 1378/1999. s. 388; Abdülhüseyin Zerrînküb ve Ruzbeh Zerrînküb, s. 141; Dignas – Winter, s. 42, Richard, N. Frye, *The History of Ancient Iran*, München 1983, s. 334.

17 Ya'kübî, s. 204. Bu arada Ya'kübî ve diğer kadim kaynakların belirttiği, "Sasanilerin, Kafkas bölgesinde Hazarlar ile mücadele ettikleri bilgisine" ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Zira bahsedilen dönemlerde Hazarlar henüz siyasi bir teşekkül olarak tarih sahnesine çıkmamışlardı (Altay Tayfun Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, 3.bs., Kronik Yayınları, İstanbul 2021, s. 66-68).

18 Bel'amî, s. 1073.

19 Firdevsî, Ebül Kasım, *Şehname*, tash. Feridun Cüneydi, 3. bs., İntişarat-ı Belh, Tahran 1399/2020, s. 1659, 1664; İbnü'l Belhî, s. 98; Taberî, s. 234; Dîneverî, s. 59; Bel'amî, s. 1047; İbn Miskeveyh, s. 107.

mobadan²⁰ ve bozorgan²¹ üyelerine danıştı. Bu üyelerin hepsi de öncelikle en tehlikeli düşman olan Göktürklerin durdurulması gerektiğini, aksi takdirde onların İranşehr'i²² ele geçireceklerini belirttiikten sonra Behram Çubin'in Göktürkler üzerine sefere gönderilmesinin elzem olduğunu ifade etmişlerdir.²³ Arthur Christensen eserinde, Yazdan Farrukh ve Abarkan adındaki nüfuzlu Sasani yöneticilerinin Behram Çubin'i bu sefer için şaha önerdiklerini yazar.²⁴

Behram Çubin'in Komutan Olarak Seçilme Nedenleri

Fars ve Arap kaynaklarına efsanevi şekilde konu olan Behram Çubin adlı komutan, İran'ın Rey şehrendi.²⁵ Soyu Eşkanilere²⁶ dayanmakla birlikte İran'ın yedi büyük sülalesinden olan Mehran aşiretine mensuptu.²⁷ Babası, Rey Merzbanı olarak bilinen Behram Guştasp idi.²⁸ Ama Mes'ûdî bundan farklı olarak Milad ismini zikreder.²⁹

Behram Çubin ve Behram Guştasp isimleri kaynaklarda farklı şekillerde geçmektedir. Örneğin Sasani tarihi hakkında bazı bilgiler aktaran Simocatta, Behram Guştasp adını "Bargusnas" şeklinde zikrederken, Behram Çubin'in adını ise "Baram" şeklinde kaydetmiştir.³⁰ Theophanes Confessor ise Çubin'in babasının adını zikretmez; ama oğlunun adını tıpkı Simocatta gibi, "Baram" şeklinde telaffuz etmiştir.³¹

Bir önceki başlıkta, nüfuzlu Sasani yöneticilerinin, Behram Çubin'in komutan olarak Göktürkler üzerine sefere gönderilmesi konusuna işaret ettik. Behram Çubin'in bu muharebe için neden komutan olarak seçildiği sorusunu net şekilde ortaya koymak zordur. Mobadan ve bozorgan üyelerinin Behram'ı komutan olarak Hürmüz'e önermeleri, onun Sasani ülkesinde nüfuzlu biri olduğunu gösterir. Fakat Ya'kübî eserinde, Behram Çubin'in komutan olarak seçildiği zamanlarda şah tarafından bilinmediğinden bahseder.³² Seâlibî de; Hürmüz'ün, huzuruna çağırıp görüştüğü sırada Behram Çubin'in yüzündeki cesareti görmesi ile Göktürkler

20 Sasani devlet teşkilatı içinde dini (Zerdüş) tabakayı temsil eden üyelere denirdi.

21 Soylu Sasani yöneticileri için kullanılan bir unvan.

22 İranşehr mefhumu genel olarak; "İran coğrafyası" veya "Sâsânî şahlarının ülkesini" simgelemek için kullanılırdı.

23 Bel'amî, s. 1047.

24 Arthur Christensen, *Destan-ı Behram Çubin*, çev. Menije A. Aheni, İntişârât-ı Tahuri, Tahran 1385/2006, s. 74.

25 *The History of Theophylact Simocatta*, trans. Whitby Michael and Mary Whitby, Oxford University Press, New York 1986, s. 136.

26 *Age.*, s. 136.

27 Czeplédy, s. 37.

28 Simocatta, s. 136; Rika Gyselen, *Çehar Sipehbed Şehinşah-ı Sasani*, çev. Cyrus Nasrulzade, Istituto italiano per l'Africa e l'Oriente 2001, s. 51; Shapur Shahbazi, "Bahrâm VI Çöbîn," *Encyclopaedia Iranica*, III/5, (2012), s. 514-522; Parvaneh Pourshariati, *Decline and Fall of the Sâsânian Empire*, New York 2008, s. 126.

29 Ali b. Hüseyin, Mes'ûdî, *Mürüccü'z – Zeheb*, çev. Ebulkasım Pâyende, 10. bs., İntişarat-ı İlmi Ferhengi, Tahran 1396/2017, s. 50.

30 Simocatta, s. 185.

31 Theophanes Confessor, *the Chronicle, Byzantine And Near Eastren History, Ad 284-813*, trans. C. Mango and R. Scott, Clarendon Press, Oxford 1997, s. 386.

32 Ya'kübî, s. 205.

üzerine sefere gönderdiğini yazar.³³ Ama Simocatta, Arap ve Fars kaynaklarından farklı olarak Behram Çubin'in, Hüsrev Anuşirvan döneminde, Bizans İmparatoru I. Justinian (527–565) ile Dara³⁴ hakimiyeti yüzünden savaşarak önemli başarılar kazandığından bahsedip, onun bu komutanlık makamını bu sayede elde ettiğine işaret eder.³⁵

Behram'ın bu muharebe için komutan olarak seçilmesinin nedeni, muhtemelen mensubu olduğu Mehran sülalesinin İran'daki nüfuzu ile ilgilidir. Bazı uzman araştırmacılarından öğrendiğimize göre, Mehran sülalesinin, bilhassa Sasani şahları Firuz (459-484) ve Kubad (488-531) zamanlarında Sasani ülkesinde büyük nüfuzu bulunmaktaydı. Şirin Beyani'nin ifadesiyle, Behrâm Çubin de bu sülalenin siyasi, sosyal ve ekonomik gücünden yararlandı. Ayrıca bu komutan halk nezdinde savaşçı, gururlu, mert, metin gibi sıfatları sayesinde efsanevî bir kişilik oldu.³⁶

Behram Çubin ile Mücadele Eden Göktürk Kağan'ının Kim Olduğu Meselesi

Fars ve Arap kaynakları, Behram Çubin zamanında Göktürkleri idare eden kağanın adını tutarsız şekilde zikretmişlerdir. Örneğin Bel'amî, kaleme aldığı eserinin bir yerinde Göktürk Kağanı'nın adını Sabe³⁷ olarak anarken, bir başka sayfasında ise Save³⁸ ismini kullanmıştır. Bu tutarsızlık, aynı şekilde yazarı bilinmeyen *Mücmel-el-tavârih* adlı eserde de mevcuttur.³⁹ Bununla birlikte Firdevsî "Save",⁴⁰ İbnü'l-Belhî ise "Şabe" ismini kaydetmiştir.⁴¹ Taberî,⁴² Ya'kübî⁴³ ve Seâlibî⁴⁴ gibi tarihçiler de Şabe adını tercih etmişlerdir. İbn Miskeveh, ifade edilen bu isimlerden farklı olarak "Şavg" ismini kullanmıştır.⁴⁵

Anlaşılabacağı üzere, Behram Çubin ile mücadeleye girişen Göktürk Kağanı'nın adı tam olarak bilinmemektedir. Zira bu konuda Bizans ve Ermeni kaynaklarının sessiz kalması konumuzu

33 Seâlibî, s. 414.

34 Kuruluşu, Bizans İmparatoru Anastasius dönemine (491-518) kadar uzanan bu tarihi mekân, coğrafi konum itibarıyla günümüz Mardin sınırları içerisinde yer almaktadır (bk. Procopius, *History of the Wars*, trans. H. B. Dewing, vol. 1, Books 1-2, Harvard University Press, Harvard 1914, s. 81; Michael Weiskopf, "Dārā", *Encyclopaedia Iranica*, VI, (2011), s. 671-672.

35 Simocatta, s.136. Bu arada Procopius, Sasani ve Bizans arasındaki Dara sorunu konusunda ayrıntılı bilgiler aktarmaktadır (bk. Procopius, s. 81, 101, 103, 105, 117, 141).

36 Şirin Beyani, *Eşkanilerin (Partların) Düşüşü ve Sâsânilerin Yükselişi*, çev. Ali Hüseyin Toğay, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 107.

37 Bel'amî, s. 1073

38 *Age.*, s. 1077

39 *Mücmelü'l-Tevârih ve'l-kıyas*, tsh. Melik el Şûra-i Bahar, Tahran 1318/1939, s. 105.

40 Ebul Kasım, Firdevsî, *Şehname*, tash. Feridun Cüneydi, 3. bs., İntişarat-ı Belh, Tahran 1399/2020, s. 1664.

41 İbnü'l-Belhî, s. 98.

42 Taberî, s. 234.

43 Ya'kübî, s. 205.

44 Seâlibî, s. 412.

45 İbn Miskeveh, *Tecaribü'l-Ümem ve Tehâküb'ül fi Ahbar Muluk'ul el Arap ve el Acem Ümem*, çev. Yahya Kelanter, Meşhed 1373/1994, s. 107.

daha da güçleştirmektedir. Bazı modern araştırmacılar, Göktürk Kağanı Baga Kağan'ın⁴⁶, 589⁴⁷ yılında çıktığı bir seferde başından okla vurulduğu bilgisini verirken,⁴⁸ bazı araştırmacılar ise bundan farklı olarak, Ta-lo-pien'in bir savaşta vücuduna isabet eden bir ok yüzünden 588 yılında öldüğünü belirtir.⁴⁹ Josef Markwart ve Denis Sinor gibi araştırmacılar, okla vurulan bu kağanın adını Chuluohou olarak kaydeder.⁵⁰ Ancak Peter Golden, "The Great King of the Türks" adlı makalesinde G. Uchida isimli araştırmacının görüşüne yer vererek Chuluohou'nun Türk rakipleriyle yaptığı çatışmada öldüğü bilgisini aktarması, ilgili konuda kesin bir sonuç almamızı engellemektedir.⁵¹ Bununla birlikte, yukarıda bahsedilen hususu yani okla vurulan kağanın tam olarak Arap ve Fars kaynaklarında geçen Save, Şabe veya Sabe olup olmadığı konusunu kesin bir dille ifade etmek zordur. Ancak ilerleyen bölümlerde de ifade edeceğimiz gibi, bu konu hakkında bilgiler veren Arap ve Fars kaynakları, Sasaniler ile savaşan Göktürk Kağanı'nın da okla öldürüldüğünden bahseder. Keza bu kağanın ölüm tarihi de Baga Kağan'ın ölüm tarihine yakındır. Bu açıdan Behram Çubin ile muharebeye giren Göktürk Kağanı'nın ölüm nedeni ve tarihini esas almamız durumunda, onun Baga Kağan olma ihtimali mümkündür.

Diğer yandan Peter Golden'ın kaleme aldığı iki farklı çalışmasında, Bağa Kağanı önce Tardu⁵² daha sonra bu görüşünden vazgeçerek Baga /Chuluohou⁵³ olarak tanıtması işimizi güçleştirmiştir. Lâkin Denis Sinor⁵⁴ ve Grousset'in⁵⁵ gerek Tardu'nun ölüm yılını 603 olarak işaret etmeleri gerekse ölüm sebebinin ok yüzünden olmadığını belirtmeleri bizi, Behram Çubin ile muharebe edenin Tardu Kağan olmadığı sonucuna götürür. Kısaca ilgili durum henüz kesinleşmediğinden ötürü, Sasaniler ile mücadele eden Göktürk Kağanı'nı "Türk Kağan" şeklinde belirtmeyi uygun gördük. Bunun dışında, Behram Çubin ile mücadele edecek olan Türk Kağan'ın halefinin adının ne olduğu konusu da tartışmalıdır. Bazı araştırmacılar Türk Kağan'dan sonra oğlu Bermude'nin⁵⁶ Göktürklerin başına geçtiğini yazmaktadır.⁵⁷ Dîneverî bundan farklı

46 Josef Markwart, *İranşehr Ber Mebani Coğrafya-yi Moses Khorenetsi*, çev. Mir Ahmedi, İntişârât-ı İttılaat, Tahran 1371/1992, s. 133.

47 Denis Sinor, Baga Kağa'nın iktidar yılını (587–588) olarak aktarır (Denis Sinor, "the Establishment And Dissolution of the Türk Empire", *History of Civilization of Central Asia*, Cambridge University Press, Cambridge 1990, s. 306).

48 Ahmet Taşağıl, *Göktürkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s. 49.

49 Saadetin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, Berikan Yayınları, 2011, s. 71.

50 Markwart, s. 133; Sinor, s. 306.

51 Peter Golden, "The Great King of the Türks", ed. Lars Johanson, *Turkic Languages*, XXX/1, (2016), s. 419.

52 Peter Golden, *An Introduction to the History of Turkic Peoples*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1992, s. 133.

53 Peter Golden, "The Great King of the Türks", s. 26.

54 Sinor, s. 305.

55 Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. Reşat Uzmen, Ötüken Yayınları, Ankara 2011, s. 102.

56 Seâlibî, bu adı "Permud", Dîneverî, "Permude", Taberî ise "Bermuze" şeklinde kaydetmiştir. Zeki Veli Togan bu isimlerden farklı olarak "Yer-tegin" adını tercih etmiştir (Seâlibî, s. 417; Dîneverî, s. 234; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1981, s. 75). Bu arada Chavannes kaleme aldığı eserinde Bermude'nin, Türklerin tebaası olan küçük Soğd hanedanlarından birinin kağanı olduğunu yazar (Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, Ankara 2007, s. 271).

57 Gumilev, s. 165; Chavannes, s. 271.

olarak Biltekin isminden bahsetmektedir.⁵⁸ Oysa bu iki ayrı şahsiyeti Arap ve Fars kaynaklarına göre ele aldığımız zaman ortaya farklı sonuç çıkmaktadır. Örneğin Bermude'nin, Behram Çubin karşısında yenilgiye uğrayarak barış istemek zorunda kalması, onun Arap ve Fars kaynaklarında zayıf bir kişi olarak yansılmasına neden olacaktır. Buna karşılık Biltekin'in⁵⁹ Behram Çubin ile barış yapması ve hatta bu barışın bizzat Behram Çubin'in eski defterleri açarak ikna etmeye çalışmasıyla gerçekleşmesi, Behram'ın Biltekin karşısındaki imajının zedelenmesine sebebiyet verecektir.⁶⁰ Sonuç olarak burada yanıtlanması gereken asıl soru, Bermude ve Biltekin'in gerçekten farklı kişiler olup olmadığı sorusudur. Bu konuda çoğu kaynakların Bermude'den bahsetmesi, Bermude ve Biltekin'in aslında aynı kişi olduğu sonucuna götürür. Buna ek olarak, Biltekin'in gerçekten Behram Çubin'in elde ettiği başarılarına gölge düşürecek güçte olmadığı gerçeği vardır. Zira Behram Çubin, Türk Kağan'a karşı kazanacağı zaferden sonra Türk ordusu kendi içinde güç kaybedecektir.

Muharebenin Nerede ve Ne Zaman Olduğu Problemi

Sasanilerin ve Göktürklerin tam olarak hangi bölgede muharebe yaptığı konusu da net değildir. Zira bu konuda kaynaklar tutarlı bilgiler aktarmamaktadır. Örneğin Seâlibî, Türk Kağan'ın İran üzerine sefere çıktığı zaman öncelikle 100 bin kişilik ordusu ile Belh'i ele geçirdiğini yazar.⁶¹ Bu açıdan kendisi muharebenin tam nerede olduğu konusunu açıklamaz. Taberî ise Göktürk ordusunun Badgis ve Herat'ı geçtikten sonra Sasaniler ile karşılaştığını ifade etmekle yetinmiştir.⁶² İbn Miskeveyh de Göktürk ordusunun Badgis bölgesine geldiğini yazar.⁶³ Gerdizi'nin ise bu muharebenin daha geniş bir bölgede yani Türkistan'da vuku bulunduğunu yazması, konuyu daha karmaşık hâle getirmektedir.⁶⁴ Fakat Dîneverî bu konuda daha açık konuşarak, iki ordunun Herat bölgesinde karşılaştığını kaydeder.⁶⁵ Bu konuda Ermeni tarihçi Sebeos'un da görüşüne bakıldığında, kendisi Belh ve Herat bölgesini işaret eder.⁶⁶

58 Dîneverî, s. 60.

59 Franz Altheim kaleme aldığı eserinde Biltekin veya diğer bir isimle Yeltekin hakkında bazı önemli bilgiler aktarmaktadır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. (Altheim, s. 418-420).

60 Dîneverî eserinde, Behram Çubin, Türk Kağan ile yaptığı muharebeden sonra, Horasan bölgesinde bulunan Sasani askerlerini yanına çağırarak, Biltekin'in peşine düşer. Tirmiz yakınlarında karşılaşan iki ordu da endişe içerisine girer. Behram ve Biltekin aralarında barış yapmak için birbirlerine elçi gönderir. Behram, Biltekin'e gönderdiği mektupta şunu ifade eder: "Sizler (Göktürkler), daha önce bizim Şahımız olan Piruz'u öldürdünüz. Ama bizler bu kanın intikamını almak yerine sizler ile barış yaptık. Şimdi aynı barışı sizlerden bekliyoruz." Dîneverî'nin aktardığından yola çıkarak, Behram'ın, Biltekin ile olası muharebeyi göze almadığı anlaşılmaktadır. Dîneverî devamında Biltekin'in, Behram'ın gönderdiği mektubu okuduktan sonra, bu barışın olması için öncelikle Sasani şahının bu barış anlaşmasını teyit etmesi gerektiğini söylediğinden bahseder. Behram da bu durumu kabul ederek bir elçisini, Hürmüz'e gönderir. Hürmüz de bu barışı onaylayarak Biltekin'i, Sasani sarayına davet eder (Dîneverî, s. 60).

61 Seâlibî, s. 413.

62 Taberî, s. 234.

63 İbn Miskeveyh, s. 107.

64 Gerdizi, *Zeynü'l-Ahbâr*, nşr. Abdulhay Habibi, İntişârât-ı Dünya, Tahran 1363/1987, s. 90.

65 Dîneverî, s. 59.

66 Sebeos, *The Armenian History Attributed to Sebeos*, trans. Robert W. Thomson, Comm. James Howard-Johnston, Liverpool University Press, Liverpool 1999, s. 168.

İlgili konuyu modern araştırmacılar da ele almıştır. Mesela kadim İran tarihi alanında dikkate değer çalışmaları olan Richard Frye, iki ordunun Herat yakınlarında savaştığını yazar.⁶⁷ İlgili tartışmaya dâhil olan Nina Pigulevskaia bu muharebenin Belh bölgesinde olduğunu belirtirken,⁶⁸ Nikolayeviç Gumilev⁶⁹, Peter Golden⁷⁰ ve İneyatullah Reza, Herat bölgesini işaret eder.⁷¹ Shapur Shabazi de Behram Çubin'in önce Göktürklerin kontrolündeki Belh'i ele geçirdiğini, akabinde Ceyhun'u geçerek onlarla muharebe ettiğini yazar.⁷² Modern araştırmacıların da bu muharebenin tam olarak nerede olduğu konusunda hemfikir olmamalarının en önemli nedeni, onların da Arap ve Fars kaynaklarına dayanarak bu konuyu açıklamalarıyla ilgilidir. Anlaşılabacağı üzere çoğu kaynaklar bu muharebenin Herat veya Belh bölgesinde meydana geldiği üzerinde durmuşlardır. Herat ve Belh şehirlerinin coğrafi özelliklerine baktığımızda, Belh'in dağın eteklerinde kurulmuş engebeli bir şehir olduğunu, buna karşılık Herat'ın ise düzlük bir coğrafyada yer aldığını göz önünde bulundurursak, bahsedilen muharebenin Herat'ta vuku bulduğu ihtimalinin daha kuvvetli olduğunu söyleyebiliriz.

Muharebenin nerede olduğu sorusu kadar, hangi tarihte gerçekleştiği hususu da bir o kadar önemlidir. Fars ve Arap kaynakları, örneğin Taberî ve İbn Miskeveyh bu muharebenin Sasani Şahı Hürmüz'ün saltanatının (579-590) 11. yılından sonra vuku bulduğunu yazmaktadır.⁷³ Anlaşılabacağı üzere Hürmüz'ün iktidar yılı hesapladığında ilgili kaynakların belirttiği, "...11. yılından" ifadesi 590 yılını kapsamaktadır. Oysa Ermeni tarihçi Sebeos bu muharebenin 589 yılında gerçekleştiğini yazmaktadır.⁷⁴ Richard Frye, Denis Sinor ve Beate Dignas – Engelbert Winter⁷⁵ gibi araştırmacılar da Sebeos'un verdiği tarihi dikkate alarak aynı yılı kabul etmektedirler. Bu konuda 589 yılını esas almamız daha mantıklı gözükmemektedir. Çünkü kabaca ifade edecek olursak; Behram Çubin'in Göktürkler ile yapacağı muharebeden sonra Hürmüz'e isyan etmesi ve ardından devleti ele geçirmesi 590 yılına denk gelecektir. Oysa Behram'ın tüm bu faaliyetlerini aynı yıl içinde yani 590'da yapması pek muhtemel gözükmemektedir.

Göktürk Ordusunun Büyüklüğü Hususundaki Sayısal Çelişkiler

Buradaki bir başka problem, iki ordunun sahip olduğu asker sayısı ile alakalıdır. Çoğu Arap ve Fars kaynakları Behram Çubin'in 12 bin askerden oluşan orduya sahip olduğu konusunda mutabıktırlar.⁷⁶ Ancak ilgili kaynaklar, Göktürklerin ordu büyüklüğü konusunda hemfikir

67 Richard N. Frye, *The History of Ancient Iran*, s. 334.

68 Nina Pigulevskaia, *Şehirha-yi İran Der Ruzigâr-ı Partıyan ve Sâsânîyân*, çev. İneyatullah Rıza, İntişârât-ı İlmi ve Ferhengi, Tahran 1372/1993., s. 115.

69 Gumilev, s. 160-162.

70 Peter Golden, *An Introduction to the History of Turkic Peoples*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1992, s. 132.

71 İneyatullah Reza, *İran ve Türkan Der Ruzigâr-ı Sâsânîyan*, İntişarat-ı İlmi ve Ferhengi, Tahran 1389/2010. s. 114.

72 Shabazi, s. 514-522.

73 Taberî, s. 234; İbn Miskeveyh, s. 107.

74 Sebeos, s. 168.

75 Richard N. Frye, "The Political History of Iran Under the Sâsânîans", *The Cambridge History of Iran*, 3/1, Cambridge University Press, (New York 1983), s. 163; Sinor, s. 329; Beate – Winter, s. 42.

76 İbn Miskeveyh, s. 107; Seâlibî, s. 414; Taberî, s. 234. Ya'kübî, s. 205; Mes'ûdî, s. 150.

değildir. Örneğin, Taberî,⁷⁷ Bel'amî⁷⁸ ve İbn Miskeveyh⁷⁹ gibi tarihçiler Göktürklerin ordu büyüklüğünün 300 bin askerden teşkil olduğunu yazarken, yazarı bilinmeyen *Mecmüel el Tevarih*,⁸⁰ Firdevsî,⁸¹ Mes'ûdî⁸² ve Dîneverî⁸³ bu sayıyı daha da ileri götürerek 400 bin olarak aktarırlar. Anlaşılacağı üzere Fars ve Arap kaynakları, Göktürklerin asker sayısını Sasanilerin çok üstünde göstermişlerdir. Bu konuda Artur Christensen'in görüşü de oldukça önemlidir. Zira kendisi, Arap ve Fars kaynaklarından farklı olarak Göktürklerin asker sayısını 100 bin olarak açıklar.⁸⁴ Christensen'in ifade ettiği bu sayı, her ne kadar Arap ve Fars kaynaklarının belirttiği sayıların aşağısında olsa da onun aktardığı bu sayıya da ihtiyatla yaklaşmamız gereklidir. Zira kaynaklardan öğrendiğimize göre, bu dönemde Göktürk Devleti içinde bazı iç sorunlar yaşanmaktaydı.⁸⁵ O yüzden Göktürkleri idare eden Türk Kağan'ın bu iç sorunlar karşısında, Arap ve Fars kaynaklarının veya Christensen'in belirttiği bu kadar büyük bir ordu ile Sasaniler üzerine sefer düzenlemesi mümkün gözükmemektedir. Bu açıdan, Göktürklerin asker sayısının Sasanilere göre daha az olması kuvvetle muhtemeldir.

Bunun dışında, Göktürklerin ordusunda Belami'nin ifadesiyle 100 aslan ve 200 fil vardı.⁸⁶ Fakat Firdevsî bu konuda 1.200 filden bahseder.⁸⁷ Ya'kübî ise bunlardan farklı olarak Türk Kağan'ın yanında müneccimlerin ve büyücülerin olduğundan bahseder.⁸⁸ Behram Çubin'in ordusunda ilginç olan husus, sadece başka yaşında (yaşını geçmiş) olan askerleri ordusuna dâhil etmesiydi.⁸⁹ Bu komutanın, neden bu yöntemi uyguladığını kaynaklar net olarak cevaplamamaktadır. Bu konuda fikir bildiren Christensen, "Behram Çubin'e göre 40 yaşındaki askerlerin daha tecrübeli oldukları" görüşünü aktarmıştır.⁹⁰

Behram Çubin'in Göktürkler Üzerine Seferi

Daha önce değindiğimiz gibi Sasani şahı Hürmüz, Göktürklerin İran üzerine yapacağı seferi bertaraf edebilmek için Behram Çubin'i komutan olarak seçer. Bazı kaynaklar Hürmüz'ün, Behram'ı muharebeye göndermeden önce yanına çağırdığından bahseder. Örneğin Firdevsî, *Şehname* adlı mübalağalı eserinde Hürmüz'ün Göktürkler ile muharebe mi yoksa barış mı

77 Taberî, s. 233

78 Bel'amî, s. 1073.

79 İbn Miskeveyh, s. 107.

80 *Mecmüel el Tevarih*, s. 105.

81 Firdevsî, s. 1659.

82 Mes'ûdî, s. 51.

83 Dîneverî, s. 59.

84 Christensen, s. 69.

85 Sinor, s. 305.

86 Bel'amî, s. 1088.

87 Firdevsî, s. 1659.

88 Ya'kübî, C. 1, s. 205.

89 Firdevsî, s. 1666.

90 Christensen, s. 77.

yapmalıyım?’ diye sorarak bu konuda Behram’ın görüşünü almak istediğini; Behram’ın da bu soru karşısında, “muharebe hazırlığında olan Göktürlere barış teklifinde bulunmanın bizleri küçük düşüreceği bu nedenle de muharebeden başka çare olmadığı” cevabını verdiğini yazar.⁹¹ Hürmüz de aldığı cevaptan sonra onu komutan olarak tayin edip Göktürkler üzerine sefere göndermeye karar verir. Bu arada Hürmüz bir müneccimini yanına çağırarak ondan, Behram Çubin’in Göktürkler ile yapacağı muharebenin akıbetinin ne olacağı konusunda fala bakmasını emreder. Müneccim de bu emir doğrultusunda baktığı falında; Behram Çubin’in bir çölde, tepsi üzerinde koyun kafası satan bir tacire denk geldiğini ve okunu tepsi üzerine atarak iki kafa aldığını, bu kafalardan birinin Türk Kağan’a diğerinin ise kardeşi Fağfur’a ait olduğunu gördüğünü iletir. Hürmüz tüm bunların ne anlama geldiğini sorunca müneccimi şöyle der: “Behram Çubin kısa zamanda Göktürlere karşı zafer kazanacak; ama ardından Sasani şahına (IV. Hürmüz) karşı isyan edecektir.”⁹² Hürmüz, müneccimin bu sözlerine rağmen Behram’a büyük yetki vererek onu Göktürkler üzerine muharebeye gönderir.⁹³

Burada cevaplanması gereken en önemli soru, Behram Çubin ve Göktürkler arasındaki muharebenin temel nedeninin ne olduğudur? Aslında bu soruyu, Bizans ve Fars kaynaklarının yardımıyla, farklı bir perspektifle değerlendirmek mümkündür. Örneğin Simocatta, eserinde Türklerin (Göktürklerin) önceden Persliler (Sasaniler) ile anlaşma yaptığını ve bu anlaşma sonucunda Perslilerin Türklere vergi ödemek zorunda olduğunu; ancak Türk Kağan’ın daha sonra bu anlaşmayı bozup Perslilerden daha fazla vergi talep etmesinin iki devletin karşı karşıya gelmesine neden olduğunu belirtir.⁹⁴ Fakat Fars kaynakları, Behram Çubin ile Türk Kağan arasındaki muharebenin sebebini Simocatta’dan farklı şekilde açıklamışlardır. Örneğin İbnü’l-Belhî, ve İbn Miskeveyh gibi yazarlar kaleme aldıkları eserlerinde, Türk Kağan’ın muharebeden önce Sasani şahı Hürmüz’e bir mektup gönderdiğinden bahseder. Türk Kağan mektubunda, İran topraklarından Rum (Bizans) üzerine gideceğini, bu yüzden kendisinin ve ordusunun geçeceği yolları ve köprüleri Hürmüz’ün şimdiden onarmasını, eğer yol ve köprü yoksa da bunları inşa etmesini istemiştir.⁹⁵ İbnü’l-Belhî ve İbn Miskeveyh’in bahsettiği bu mektuptan hareketle, Türk Kağan’ın gerçekten Bizans üzerine sefer düzenleyeceği ve bu açıdan bakıldığında Sasanileri ele geçirme gibi bir planının olmadığı anlaşılmaktadır. Ama Türk Kağan’ın, ultimatom şeklinde bu mektubu Hürmüz’e yazması, onun Sasaniler üzerinde etkin olmak istediğini de göstermektedir. Bel’amî de bu konu hakkında bilgi vermektedir. Kendisi, “Sasani şahı Hürmüz’ün, babası dönemindeki Türk Kağan’ın (İstemî Yabgu) hakkımızı gözettiği, buna karşılık bu dayımın oğlunun ise (Türk Kağan) topraklarımıza göz diktiği” sözünü aktararak Sasaniler ve Göktürkler arasındaki muharebenin gerekçesini açıklamaya çalışmıştır.⁹⁶ Sasaniler ve Göktürkler arasındaki muharebeye değinen Lev Nikolayeviç Gumilev’in görüşü de dikkate alınmalıdır. Ona göre, bu

91 Firdevsî, s. 1664.

92 Seâlibî, s. 414.

93 *Age.*, s. 414.

94 Simocatta, s. 116.

95 İbnü’l-Belhî, s. 98; İbn Miskeveyh, s. 107.

96 Bel’amî, s. 1077.

zamanda iki devlet arasındaki muharebenin nedeni İpek Yolu hâkimiyeti ile alakalıydı.⁹⁷ Bu konuda Gumilev'in ileri sürdüğü gerekçe daha ağır basmaktadır. Zira o dönemin en önemli ekonomi ve ticari kazancı, daha çok İpek Yolu üzerinde gerçekleşmekteydi. Sasani ve Göktürk devletleri de bahsedilen kazançlardan mahrum kalmamak için birbirleri ile rekabet etmişlerdir.

Sasani şahı Hürmüz, Göktürklerin yukarıda belirtilen nedenler yüzünden İran'a sefer hazırlığında olduğunu öğrenince, onları durdurmak için öncelikle Hormizd Carabzin adındaki bir adamını Türk Kağan'ın yanına gönderir.⁹⁸ Hormizd Carabzin, Türk Kağan ile görüşüp, Sasani Şahı'nın barış yapmak istediğini bildirir. Dîneverî eserinde, Kağan'ın, Sasani şahının gönderdiği bu kişinin hilesine inanarak ordusunu Horasan'da bekletme kararı aldığı ve bu arada Behram Çubin'in ordusu ile Herat yakınlarına geldiğini yazar.⁹⁹ Bu haberi öğrenen Türk Kağan, Sasani Şahı Hürmüz'ün gönderdiği bu kişinin asıl hedefinin kendisini oyalamak olduğunu anlayınca çok sinirlenir ve askerlerine hemen Hormizd Carabzin'in yakalanmasını emretse de Carabzin çoktan firar etmiştir.¹⁰⁰

Bu arada Türk Kağan Belh şehrine girer.¹⁰¹ Bu haberi duyan Behram Çubin de Fars ve Arap kaynaklarının belirttiği şekilde 12 bin kişilik ordusu ile ivedilikle Göktürkler üzerine yürür. İran şairi Firdevsi, *Şehname* adlı eserinde Behram Çubin'in Göktürkler üzerine düzenlediği muharebeyi uzun ve hamasetli şekilde anlatır. Dîneverî, Türk Kağan'ın, Behram Çubin'in kendi üzerine doğru geldiği haberini duyunca ona bir mektup gönderdiğini kaydeder.¹⁰² Bu arada bazı kaynaklar Türk Kağan'ın başta Behram'ın bu seferinden haberdar olmadığını belirtir,¹⁰³ Dîneverî'nin aktardığı mektupta Türk Kağan'ın, Behram Çubin ile anlaşıp onu kendisine itaat ettirmek istediğini ve bunun karşılığında ona Sasani şahlığını vaadettiğini yazar.¹⁰⁴ Seâlibî, Türk Kağan'ın Behram'a gönderdiği bu mektubu Dîneverî'ye göre daha ayrıntılı şekilde aktarır. Kısaca, Seâlibî'nin aktardığı mektupta, Türk Kağan'ın, Fağfur adındaki kardeşini Behram'ın yanına gönderdiği ve Kağan'ın öncelikle Behram'ın kişisel özelliklerine övgüde bulunduğu, ardından teslim olması durumunda onu Sasani Şahı yapacağı, aksi takdirde onu öldüreceğinden bahseder.¹⁰⁵ Benzer kaynaklar Behram'ın bu mektup karşısında rahatsız olduğu ve bu rahatsızlığını Türk Kağan'a bildirmek için mektup yazdığından söz eder. Mektupta, Behram'ın öncelikle Sasani Şahı Hürmüz'e övgüsü, akabinde her daim ona hizmet edeceği, buraya bizzat şahı tarafından düşmanı olan kağanı avlamak için gönderildiği ve kağanın başını mutlaka şahına göndereceği gibi bilgiler yer alır.¹⁰⁶ Seâlibî, Türk Kağan'ın, Behram'ın kendisine verdiği bu

97 Lev Nikolayeviç Gumilev, *Tarih-i Turan (Turkân-ı Kadim)*, çev. Perviz Z. Şahmersi, İntişârât-ı İhtâr, Tahran 1395/2016, s. 100-101.

98 Christensen, *Destan-ı Behram Çubin*, s. 80.

99 Ebu Hanife Dîneverî, *Ahbâr 'üt-Tivâl*, çev. Mahmud Damğani, İntişârât-ı Bünyad-ı Ferheng, Tahran 1371/1992, s. 59.

100 *Age.*, s. 59.

101 Seâlibî, s. 413.

102 Dîneverî, s. 59.

103 Miskeveyh, s. 107.

104 Dîneverî, s. 59.

105 Seâlibî, s. 415.

106 *Age.*, s. 415.

cevaplardan ötürü oldukça öfkelendiğini ve askerlerine Behram Çubin'in ordusundaki herkesin öldürülmesi gerektiğini emrettiğini yazar.¹⁰⁷ Bu arada Çubin, Göktürlere karşı başarılı olmak için bir hile yoluna girdi. Askerlerine, Göktürkler ile karşılaştıklarında önce yavaş muharebe edip ardından firar etmelerini ve daha sonra hızlıca Göktürlere saldırılarını emretti.¹⁰⁸ Dineverî ise bu konuda abartıya kaçarak, Behram'ın 100 seçkin askeri ile Göktürlere pusu kurduğunu yazar.¹⁰⁹ Nihayetinde iki ordu birbirleri ile karşılaşır.

Şekil 1. Behram Çubin ile Türk Kağan'ın muharebesini yansıtan bir minyatür

Kaynak: Ali Hüseyin Toğay – İran Reza Abbasi Müzesi

Bazı Fars kaynakları Behram Çubin'in emrindeki okçuların Göktürk ordusunu güç durumda bıraktığı ve bunun sonucunda Göktürklerin ordusunda bulunan aslan ve fillerin kaçtığından bahseder.¹¹⁰ Gumilev de eserinde Sasani askerlerinin muharebe sırasında attığı bir ok mesafesinin yaklaşık 700 metreye kadar ulaştığını ifade ederek muharebenin seyri hakkında görüş bildirmiştir.¹¹¹ Kısacası bu muharebe sonucunda Göktürkler, Sasaniler tarafından bozguna

107 *Age.*, s. 415.

108 *Age.*, s. 415.

109 Dineverî, s. 59.

110 Bel'amî, s. 1088.

111 Gumilev, s. 160.

uğratıldı.¹¹² İbnü'l-Belhî, kaleme aldığı eserinde muharebe hakkında bazı bilgiler aktarmaktadır. Eserinde, önce iki ordunun karşı karşıya karargâh kurarak eğlendiklerini ve bu eğlence sırasında Behram Çubin'in bir fırsatını yakalayıp Türk Kağan'ın göğsüne ok atarak öldürdüğünü yazar.¹¹³ Simocatta ve Confessor gibi Bizans tarihçileri de tıpkı Arap ve Fars kaynakları gibi Behram'ın Göktürlere karşı muhteşem bir zafer kazandığından bahseder.¹¹⁴ Sasaniler bu muharebe neticesinde bazı önemli siyasi ve iktisadi kazançlar elde etti. Örneğin Behram Çubin, bu zafer sayesinde Hürmüz hükümetinin içte ve dışta daha aktif politika izlemesini sağladı. Bunun dışında Sasani Devleti'ne saldırma niyeti besleyen diğer devletlere de gözdağı verilmiş oldu. Sasanilerin kazanımlarından bir diğeri de Göktürklerden vergi talep etmeleri idi.¹¹⁵ Theophanes bu verginin miktarını 40.000 altın olarak kaydeder.¹¹⁶ Oysa ki bu olaydan önce aynı miktarı Sasani Şahı Hürmüz vergi olarak Göktürlere ödemekteydi.¹¹⁷ Tabi Behram Çubin'in bu muharebe sonucunda birçok değerli ganimetler ele geçirdiğini de belirtmek gerekir.

Behram çok geçmeden Türk Kağan'ın ve kardeşinin başını Sasani Şahı'na gönderir.¹¹⁸ Hürmüz, Behram'ın bu başarılarından dolayı çok mutlu olur ve Tanrıya secde ile şükreder. Ayrıca emri ile yüzlerce gümüşün fakirlere dağıtılmasını ister.¹¹⁹ Bu arada Sasani Şahı, Behram'a hediye olarak değerli gümüşlerin yanı sıra bir de kıymetli hırka gönderir. Behram da bu hırkayı giyer ve askerlerine ihşanlarda bulunur.¹²⁰

Behram, Göktürk tehlikesinin tamamen bittiğini düşündüğü sırada bu sefer Türk Kağan'ın oğlu Bermude sorunu ile meşgul olmak zorunda kalır.¹²¹ Chavannes ve Gumilev eserlerinde Bermude'nin, Behram Çubin'in Göktürlere karşı kazandığı zaferden sonra Baykent şehrine firar ettiğini yazar.¹²² Muhtemelen kendisi bu şehirdeki bir kaleye sığınmak zorunda kaldı. Behram Çubin çok geçmeden askerleri ile birlikte Bermude'nin kaldığı kaleyi kuşattı.¹²³ Bel'amî'nin dediğine göre, Bermude'nin emrinde toplam 100 bin asker bulunmaktaydı.¹²⁴ Elbette Bel'amî'nin aktardığı bu asker sayısının abartılı olduğu ortadadır. Çünkü Behram Çubin'in, Arap ve Fars kaynaklarının belirttiği gibi 12 bin askerle öncelikle 300 veya 400 bin kişilik kuvvetten oluşan Türk Kağan'ı, ardından da 100 bin kişilik orduya sahip Bermude'yi yenmesi pek mümkün gözükmemektedir. Öyle gözüküyor ki bu zamanda Bermude'nin asker sayısı oldukça azdı.

112 Simocatta, s. 116.

113 İbnü'l-Belhî, s. 98; *Mecmuel el Tevarih*, s. 105; Taberî, s. 234; Seâlibî, s. 416.

114 Theophanes, s. 385; Simocatta, s. 116.

115 Simocatta, s. 116.

116 Theophanes, s. 385.

117 Theophanes, s. 385.

118 Seâlibî, s. 416.

119 *Age.*, s. 417.

120 *Age.*, s. 417.

121 *Age.*, s. 418, Mes'ûdî, s. 51.

122 Gumilev, s. 165; Chavannes, s. 491.

123 Nöldeke, s. 390.

124 Bel'amî, s. 1087.

Seâlibî eserinde, Behram Çubin'in kendi askerlerini, "Bermude ve askerlerine karşı ihtiyatlı davranmaları; zira Bermude'nin babası ve amcasının intikamını onlardan almak istediği" konusunda uyardığını yazar. Devamında, Behram Çubin ile mücadeleye girişen Bermude'nin de kendi askerlerine, Sasanilerden intikam almak için onların yok edilmesi gerektiğini söylediği bilgisini kaydeder.¹²⁵ Kaynaklar, Behram Çubin ve Bermude'nin tam olarak nerede karşı karşıya geldiği hususunda hemfikir değildir. Örneğin Dîneverî, iki ordunun Tirmiz yakınlarında muharebe ettiğini yazarken,¹²⁶ Seâlibî bundan farklı olarak Baykent şehrini işaret etmektedir.¹²⁷ Bu konuda Arap ve Fars kaynaklarını referans alan Chavannes de bu muharebenin Baykent'te olduğunu yazar.¹²⁸ Behram Çubin ve Bermude arasındaki muharebe de Behram'ın lehine sonuçlanır. Hezimete uğrayan Bermude, bir elçisi vasıtasıyla Behram'a barış teklifinde bulunup, Sasanilere tabi olacağını bildirir.¹²⁹ Seâlibî eserinde, muharebe sonrasında Behram Çubin ile Bermude arasında geçen bazı konuşmalar hakkında bilgiler verir.¹³⁰ Behram, Bermude'nin akıbetinin ne olacağı konusunda bir elçisi vasıtasıyla, Sasani Şahı'na danışır. Hürmüz de Behram'dan, Bermude'nin yanına gönderilmesini ister.¹³¹ Ama *Farsname*'de, bundan farklı olarak Bermude'nin Behram ile yaptığı muharebede öldürüldüğü yazar.¹³²

Behram Çubin, Bermude'yi muharebede kazandığı değerli ganimetler ile birlikte Sasani sarayına gönderdi.¹³³ Saraya ulaşan Bermude'yi Sasani Şahı Hürmüz karşıladı. Bermude, şahı gördükten sonra atından inip onu selamladı.¹³⁴ Ardından kendisiyle birlikte getirdiği değerli ganimetleri şaha sundu. Ama şahın yanındaki nüfuzlu kişiler Behram Çubin'in ihanet içerisinde olduğunu söyleyince şah şaşırıldı. Zira onlara göre, bu değerli ganimetler içerisinde Siyavuş'un küpeleri, altın tacı ve mücevherleri yoktu.¹³⁵ Bu olay, Behram Çubin ve Hürmüz arasındaki iyi ilişkilerin zedelenmesine yol açtı. Gerdizi eserinde, bunun nedenini Hürmüz'ün Azin adındaki vezirine bağlar. Çünkü bu vezir, Behram Çubin'i kıskandırdığı için Behram'ın değerli eşyaları şaha göndermediği iftirasında bulunur.¹³⁶ Bel'amî ve Taberî de Behram Çubin ve Hürmüz arasındaki ilişkinin bozulma sebebini tıpkı Gerdizi'nin ifade ettiği gibi Hürmüz'ün vezirine bağlar.¹³⁷

Sasani Şahı Hürmüz daha sonra vezirinin de tahrirleriyle Behram Çubin'e bir mektup yazarak, göndermediği değerli ganimetleri göndermesini emreder. Hürmüz bu mektubun yanında,

125 Seâlibî, s. 418.

126 Dîneverî, s. 59.

127 Seâlibî, s. 416.

128 Chavannes, s. 491.

129 Seâlibî, s. 419.

130 Bu konuda detaylı bilgi için bk. Seâlibî, s. 415-416.

131 Mes'ûdî, s. 51; Seâlibî, s. 419.

132 İbnü'l-Belhî, s. 98.

133 Taberî, s. 234.

134 Seâlibî, s. 420.

135 *Age.*, s. 421.

136 Gerdizi, s. 91.

137 Taberî bu vezirin adını, Erihsiz olarak zikrederken, Bel'amî ise Yezdan Behş şeklinde kaydeder (Taberî, s. 51; Bel'amî, s. 1079).

Behram'ı küçük düşürmek için ona bir de kadın elbisesi gönderir.¹³⁸ Behram, Hürmüz'ün gönderdiği mektup ve kadın elbisesi karşısında oldukça rahatsız olur. Buna karşılık Hürmüz'e mektup yazarak ona Hüsrev'in kızı olarak hitap eder. Daha sonra¹³⁹ askerlerini yanına çağırıp durumu onlarla paylaştıktan sonra, Hürmüz'ün ne kadar sitemkâr ve kötü niyetli olduğundan bahseder. Behram'ın askerleri de "Hürmüz kime vefalı davranmış ki size vefalı davranınız!" şeklinde cevap vererek Hürmüz'e karşı Behram'ı destekleyeceklerini gösterirler.¹⁴⁰ Yaşanan bu gelişmelerden sonra Behram Çubin, Sasani Şahı Hürmüz'e isyan bayrağı açar.¹⁴¹ Behram'ın bu isyan hareketini duyan Hürmüz, yaptıklarından pişman olup Behram'ın gönlünü almaya çalışsa da bu konuda başarılı olamadı. Behram, isyanı simgeleyen eğri bıçakları Hürmüz'e gönderdi. Hürmüz'de buna karşılık kendisine gönderilen eğri bıçakları düzeltip, Behram'a geri gönderdi.¹⁴² Burada bir hususu belirtmekte fayda vardır. Yukarıda Behram Çubin'in neden isyan ettiği konusuna işaret etmiştik. Oysa bazı araştırmacılar Behram Çubin'in isyanı hakkında farklı görüş bildirmişlerdir. Örneğin Sasani tarihi alanında otorite kabul edilen Arthur Christensen; Behram'ın, Göktürlere karşı kazandığı zaferden sonra siyasi açıdan oldukça büyük güç elde ettiğini, bu nedenle Sasani Şahı Hürmüz'ün bu komutanın gücünden çekinerek onu Gürcistan bölgesine, ardından da Bizans üzerine sefere gönderdiğini aktarır. Behram'ın Gürcistan seferinde başarılı olmasına rağmen Aras Nehri civarında Bizans ile yaptığı muharebeyi kaybetmesinden¹⁴³ Hürmüz'ün rahatsız olduğunu ve bu rahatsızlığını kadın elbisesi göndererek göstermesinin Behram Çubin'in isyanına neden olduğunu yazar.¹⁴⁴

Behram Çubin'in isyan hareketi çalışmamızın ana konusunu teşkil etmediğinden ötürü, bu mesele üzerinde ayrıntılı şekilde durmaya gerek yoktur. Ama bu isyan hareketi sonrasında Sasani ülkesinde ne gibi hadiseler yaşandığı konusunu kısaca açıklamakta fayda vardır, zira Behram Çubin'in isyanı sonrasında Göktürlere sığınması çalışmamızı yakından ilgilendirmektedir.

Behram Çubin'in Göktürlere Sığınması

Behram Çubin yukarıda bahsedilen nedenlerden ötürü Sasani idaresine isyan etti. Bu isyan haberini duyan Sasani şahı ve yöneticileri endişe içerisine girdi. Behram Çubin bu isyan hareketinin başarıya ulaşması için planlı şekilde adımlar atmaya çalıştı. Örneğin, öncelikle doğrudan Sasani yönetimi ile muharebe yerine onlar arasında ikilik çıkarmayı daha uygun gördü. Bu amaçla Hürmüz'ün oğlu Perviz adına sikkeler bastırarak, sözde oğlu Perviz'in henüz babası hayatta iken şahlığını ilan ettiği izlenimini yarattı. Çağdaş araştırmalardan edinilen bilgilere

138 Seâlibî, s. 421.

139 Christensen, s. 53.

140 Seâlibî, s. 421.

141 *Age.*, s. 421.

142 Ya'kübî, s. 206.

143 Theophanes, s. 385.

144 Christensen, s. 53; Bu konuda Richard N. Frye da, Christensen'e benzer bilgiler aktarmaktadır. Bk. Richard N. Frye, "The Political History of Iran Under the Sâsânîans", s. 163.

göre bu plan başarıya ulaştı.¹⁴⁵ Perviz, babasının korkusundan Azerbaycan bölgesine firar etmek zorunda kaldı.¹⁴⁶ Behram akabinde Sasani devleti içerisindeki dâhilî karışıklıklardan istifade ederek yanındaki askerler ile birlikte Sasani başkenti Tisfon'a doğru hareket etti. Yaşanan bu gelişmeler, Hürmüz'ün idaresinden memnun olmayan nüfuzlu Sasani yöneticilerinin de işine yaradı. Hürmüz'ün dayıları olan Bistam ve Bendevisi gibi nüfuzlu yöneticiler buna örnektir. Aslında Hürmüz daha önce bu iki dayısını itaatsizlikten ötürü zindana atmıştı. Ancak bir yolunu bulup zindandan firar etmeyi başaran bu iki yönetici, Behram'ın Tisfon'a geldiğini duyunca taraftarları ile birlikte Hürmüz'ü yakalayıp katlettikten sonra yerine oğlu Perviz'i tahta çıkardılar.¹⁴⁷

Sasani tahtına geçen, Hüsrev Perviz'in (590-628) ilk hedefi, devlet için büyük tehlike oluşturan Behram Çubin isyanını bertaraf etmektir. Bu amaçla hemen ordusunu toplayıp Behram'ın üzerine yürüdü. Ermeni tarihçi Sebeos, iki ordu arasındaki muharebenin Zap bölgesinde meydana geldiğini ve Behram'ın lehine sonuçlandığını yazar.¹⁴⁸ Hezimate uğrayan Perviz, Bizans İmparatoru Mauricius'un (582-602) yanına sığınmak zorunda kalır.¹⁴⁹ Bizans İmparatoru ise Perviz'e askerî yardım yapması dışında Sasani ve Bizans ilişkilerini perçinlemek için de kendi kızını Perviz ile evlendirir.¹⁵⁰ Perviz bu olaylar ile meşgulken Behram, Sasani başkentine girip Sasani tahtına oturarak kendisini resmen şah olarak ilan etti (590). Böylelikle onun adı Sasani tarihinde 6. Behram olarak yer alacaktır. Behram ardından kendi adına sikke bastırıldı.¹⁵¹ Ama Reşidüddin Hemedânî'ye göre¹⁵² iktidarı bir yıldan kısa sürdü. Çünkü Perviz, yanına aldığı Bizans askerleri ile birlikte Azerbaycan bölgesinde Behram ile yaptığı muharebeyi kazanarak tekrar Sasani tahtına oturdu.¹⁵³

Bu arada Perviz ve Behram arasındaki muharebeden istifade eden Göktürkler, Tohâristan bölgesini ele geçirdi. Perviz tarafından bozguna uğratılan Behram çareyi, Seâlibî'nin ifadesiyle, Bermude'nin oğlu¹⁵⁴ olan Türk Kağan'ın yanına sığınmakta buldu.¹⁵⁵ Türk Kağan, ülkesine sığınan Behram'ı oldukça iyi şekilde karşıladı ve büyük ihtiramlarla buldu. Hatta Franz Altheim'in aktardığına göre, Türk Kağanı, Behram Çubin için bir şehir inşa etmiştir.¹⁵⁶ Türk Kağan'ın neden Behram'a sahip çıktığı konusunda kaynaklar sessiz kalmayı tercih etmiştir. Oysa

145 Beyani, s. 109.

146 Taberî, s. 235.

147 Gregory Abu'l-Farac (Bar Habraeus), *Abu'l-Farac Tarihi*, I, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 166; Sebeos, s. 170; Pigulevskaia, s. 115-116; Mes'ûdî, s. 51.

148 Sebeos, s. 169.

149 Touraj Deryaee, "Wahrâm Čōbîn the Rebel General and the Militarization of the Sasanian Empire", *Studies on the Iranian World*, I, (2015), s. 196.

150 Czeplédy, s. 43; Matthew P. Canepa, *The Two Eyes of the Earth Art and Ritual of Kingship between Rome and Sasanian Iran*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, California 2006, s. 127.

151 Melikazade Beyani, "Pejuheş-i Der Berayi Behram Şeşom", *Berresiha-yi Tarihi*, S 56, (1354/1975), s. 44.

152 Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedânî, *Câmiu'l-Tevârih*, haz. Muhammed Ruşen, İntişârât-ı Miras-ı Mektep, 1392/2013, s. 848.

153 Sebeos, s. 171.

154 Seâlibî, s. 440.

155 Czeplédy, s. 39; Grousset, s. 97.

156 Franz Altheim, *Sasaniyân ve Hunhâ*, çev. Huşeng Sadıki, 2.bs., İntişârât-ı Farzan, Tahran 1392/2013, s. 420.

Türk Kağan, seleflerinin daha önce Behram Çubin ile muharebeler yaptığını ve onun Göktürlere zor yıllar yaşattığını bilmekteydi. Muhtemelen Behram Çubin ile olan husumetini bir kenara bırakarak, onu Sasaniilere karşı koz olarak kullanmayı düşünmüş olabilir. Bu arada Behram'ın Göktürlere sığındığını duyan Perviz, Türk Kağan'a mektup yazar. Perviz mektubunda, Behram'ın yediği ekmeğe ihanet ettiğini, bu nedenle Göktürlere de ihanet edeceğini söyleyerek onun Sasani ülkesine iade edilmesini ister.¹⁵⁷ Türk Kağan da bu mektuba karşılık, "kendisine sığınan birisini, hiç kimseye teslim etmeyeceğini" bildirir.¹⁵⁸

Anlaşılabacağı üzere Sasani şahı bu dönemde Göktürkler ile olan ilişkilerini bozmamak için siyasi bir adım atmaktan kaçınmıştır. Ama kendisi bu konuda boş durmayarak Hormizd Carabzin adındaki en kurnaz adamını değerli hediyeler eşliğinde Türk Kağan'ın yanına gönderir. Aslında bu kişinin asıl hedefi, Behram Çubin'ı öldürmektir.¹⁵⁹ Carabzin her ne kadar Kağan ile görüşüp onun Behram hakkındaki fikrini değiştirmeye çalışsa da bu konuda başarılı olamamıştır.¹⁶⁰ Carabzin de farklı bir plan çerçevesinde, kağanın eşi ile görüşüp Behram'ın öldürülmesi konusunda onunla işbirliği yaptı.¹⁶¹ Seâlibî'nin aktardığına göre, kağanın eşi ve Carabzin, Behram'ın öldürülmesi için tuttukları suikastçiye 1000 dirhem ödemiştir.¹⁶² Kağan'ın eşinin, Behram Çubin'e daha önce Göktürkler ile yaptığı muharebelerde yakın akrabalarını öldürdüğü için öfkeli olması kuvvetle muhtemeldir. Nihayetinde Behram Çubin, tutulan suikatçi tarafından zehirli bir hançer ile öldürüldü.¹⁶³ Taberî eserinde, Türk Kağan'ın Behram'ın öldürüldüğü haberini duymasından sonra üzüldüğü ve bu durumu (bazı kaynaklarda kardeşi, bazı kaynaklarda ise eşi olarak geçen) Kürdiye'ye haber verdiği ve onun yanında olan kardeşi Natra'nın Kürdiye ile evlenmesini istediği, ancak Kürdiye'nin buna sıcak bakmadığı bilgisini aktarmaktadır.¹⁶⁴

Sonuç

Göktürk-Sasani ilişkileri veya daha spesifik bir ifadeyle, Behram Çubin ve Göktürk muharebesi üzerine odaklanan ayrıntılı bir çalışmanın olmadığı anlaşılmaktadır. Daha çok Behram Çubin'in Göktürkler ile siyasi münasebetlerini ele alan yukarıdaki inceleme, Sasani ordusunun Göktürkler karşısında aldığı yenginin Behram Çubin'in prestijini nasıl arttırdığını buna karşılık Sasani Şahı Hürmüz'ün neden Behram Çubin ile karşı karşıya kaldığının yanı sıra Göktürklerin, Behram Çubin ile Sasani hükümeti arasında cereyan eden çatışmada nasıl bir

157 Seâlibî, s. 440.

158 Christensen, s. 149.

159 *Age*, s. 150.

160 Christensen, Türk Kağan ve Hormizd Carabzin'in, Behram Çubin hakkında yaptıkları konuşmalar hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Bk. Christensen, s. 150-151.

161 Seâlibî, s. 442.

162 Seâlibî, s. 442.

163 Gumilev, s. 166.

164 Taberî, s. 239.

tavır takındığı konusunda fikir verebilme gayesiyle hazırlanmıştır. Bu bağlamda ilgili çalışmanın literatürde küçük de olsa bir boşluğu doldurduğunu iddia edebiliriz.

Sasani ve Göktürk ilişkileri bilhassa IV. Hürmüz zamanında kritik bir sürece girdi. Selefi zamanında Göktürkler ile çözüme kavuşmayan ticari ve politik sorunlar Hürmüz'ü zor durumda bıraktı. Behram Çubin bu sorunları kökünden halletme görevini üstlense de kesin bir başarı elde ettiği söylenemez. Ancak Behram Çubin'in Göktürk saldırılarını kısmen de olsa durdurması, Sasani Devletine iki önemli avantaj sağladı. Bunlardan ilki, Sasanilerin Orta Asya bölgesinde etkin bir devlet konumuna ulaşmaları, ikincisi de Göktürklerin tekelinde bulunan bazı stratejik İpek Yolu şehirlerinin Sasanilerin kontrolüne girmesiydi. Bu durum Sasanilerin siyasi ve iktisadi açıdan güçlenmesini sağladı. Tabii Göktürklerin Sasaniler ile yaptıkları muharebelerde hezimete uğramalarına rağmen, bu onların sonu anlamına gelmemekteydi. Zira Göktürkler bu yenilginin intikamını almak için Hüsrev Perviz döneminde Kafkaslar üzerinden Sasanilere karşı akınlar düzenleyerek onları güç durumda bırakacaktı. Fars ve Arap kaynakları, Eşkani soyundan olan Behram Çubin'in Göktürlere karşı kazandığı zaferler sayesinde onu övgüye layık görseler de bu komutanın asıl başarısı, IV. Hürmüz'e karşı isyan ederek Sasani tahtını ele geçirmesiydi. Bu hadise, Sasani saltanatının ciddi şekilde sarsılmasına neden oldu.

KAYNAKÇA

- Ali b. Hüseyin Mes'ûdî, *Murûc ez-Zeheb*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, Ankara 2004.
- Altheim, Franz, *Sasaniyân ve Hunhâ*, çev. Huşeng Sadıki, 2.bs., İntişârât-ı Farzan, Tahran 1392/2013.
- Gregory Abu'l-Farac (Bar Habraeus), *Abu'l-Farac Tarihi*, I, çev. Ömer Rıza Doğrul, Türktarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- Bel'amî, Ebû Ali, *Tarih-i Belamî*, tsh. Muhammed Taki Bahar – Muhammed Pervin Genabadi, İntişârât-î Zavar, Tahran 1353/1974.
- Beyani, Melikazade, “Pejuheş-i Der Berayi Behram Şeşom”, *Berresiha-yi Tarihi*, LVI, (1354/1975), s. 1-23.
- Beyani, Şirin, *Eşkanilerin (Partların) Düşüşü ve Sâsânilerin Yükselişi*, çev. Ali Hüseyin Toğay, Selenge Yayınları, İstanbul 2020.
- Boulnois, Luce, *The Silk Road*, trans. Dennis Chamberlian, New York 1966.
- Canepa, Matthew P., *The Two Eyes of the Earth Art and Ritual of Kingship between Rome and Sasanian Iran*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, California 2009.
- Christensen, Arthur, *Destan-ı Behram Çubin*, çev. Menije A. Aheni, İntişârât-ı Tahuri, Tahran 1385/2006.
- Chavannes, Edouard, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, Selenge Yayınları, Ankara 2007.
- Christopher, Beckwith, *The Tibetan Empire in Central Asia*, Princeton University Press, Princeton 1987.
- Beckwith, Christopher I, *Empires of The Silk Road A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*, Princeton University Press, Princeton/Oxford 2009.
- Czeglédy, Károly, “Bahrâm Čöbîn and the Persian Apocalyptic Literature”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Akadémiai Kiadó, VIII, (1958), s. 21-43.
- Daryaeae, Touraj, *Sâsânîan Persia The Rise and Fall of an Empire*, New York 2009.
- _____, “Wahrâm Čöbîn the Rebel General and the Militarization of the Sasanian Empire”, *Studies on the Iranian World*, I, (2015), s. 193-202.
- Dignas, Beate – Engelbert Winter, *Rome and Persia in Late Antiquity Neighbours and Rivals*, Cambridge University Press, New York 2007.
- Dîneverî, Ebu Hanife, *Ahbâr 'üt-Tivâl*, çev. Mahmud Damğani, İntişârât-ı Bünyad-ı Ferheng, Tahran 1371/1992.
- Ebul Kasım Firdevsî, *Şehname*, tash. Feridun Cüneydi, 3. bs., İntişârât-ı Belh, Tahran 1399/2020.
- Ebû Mansûr Seâlibî, *Ğureru Ahbâri Mülûki 'l-Furs ve Siyerihim*, tsh. H. Zotenberg, Paris 1900.
- Ebu Muhammed el-Makdisî *Ahsenü 'l-Takasim*, çev. Alinaki Münzevi, İntişârât-ı Kumeş, Tahran 1385/2006.
- Enoki, K, “The Origin of the White Hun or Hephthalites”, *East and West*, III, (1995), s. 231-237.
- Frye, Richard, N, *The History of Ancient Iran*, C. H. Beck, München 1983.
- _____, “The Political History of Iran Under the Sâsânîans”, *The Cambridge History of Iran*, vol. 3 (1), ed. Ehsan Yarshater, Cambridge, University Press, New York 1983.
- Gibb, H.A.R., *The Arab Conquests in Central Asia*, Andesite Press, London 1923.
- Golden, Peter, *An Introduction to the History of Turkic Peoples*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1992.
- Golden, Peter, “The Great King of the Türks”, *Turkic Languages*, XXX/1, (2016), s. 26-60.
- Grousset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. Reşat Uzmen, Ötüken Yayınları, Ankara 2011.
- Gumilev, Lev Nikolayeviç, *Tarih-i Turan (Turkân-ı Kadim)*, çev. Perviz Z. Şahmersi, İntişârât-ı İhtâr, Tahran, 1395/2016.

- Gömeç, Saadettin, *Kök Türk Tarihi*, Berikan Yayınları, 2011.
- Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr*, nşr. Abdulhay Habibi, İntişârât-ı Dünya, Tahran 1363/1987.
- Harmatta, J – B. A. Litvinsky, “Tokharistan and Gandhara under Western Türk Rule (650–750)”, *History of Civilizations of Central Asia*, III, (1992), s. 358-383.
- İbn Miskeveh, *Tecaribü'l-Ümem ve Tehâküb'ül fi Ahbar Muluk'ul el Arap ve el Acem Ümem*, çev. Yahya Kelanter, Meşhed 1373/1994.
- İbnü'l-Belhî, *Farsname*, tsh. Nicholson Rayned, Tahran 1385/ 2006.
- İbn Vâzih el-Ya'kübî, *Tarih-i Ya'kübî*, I, çev. Muhammed İbrahim Ayeti, İntişarat-ı İلمي Ferhendi, Tahran 1382/2003.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötügen Yayınları, Ankara 1997.
- Karname-i Erdeşîr-i Babekan*, Farsça ve Pehleviceden çev. Ali Hüseyin Toğay, Selenge Yayınları, İstanbul 2022.
- Konukçu, Enver, “Akhunlar”, I, *Türkler Ansiklopedisi*, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 1310-1318.
- Markwart, Josef, *İranşehr Ber Mebani Coğrafya-yi Moses Khorenetsi*, çev. Mir Ahmedi, İntişârât-ı İttılaat, Tahran 1371/1992.
- Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin, *Mürüçü'z-Zeheb*, çev. Ebulkasım Pâyende, 10. bs., İntişarat-ı İلمي Ferhengi, Tahran, 1396/2017.
- Mücmelü'l-Tevârih ve'l-kısas*, tsh. Melik el Şûra-i Bahar, Tahran 1318/1939.
- Nicholas, Sims-Williams, “The Sasanians in the East A Bactrian archive from northern Afghanistan”, *The Sasanian Era the Idea of Iran*, III (2008), s. 88-103.
- Nöldeke, Theodor, *Tarih-i İraniyan ve Arapha Der Zamani Sâsâniyan*, çev. Abbas Zeryab, İntişârât-ı Asar-i İلمي, Tahran 1378/1999.
- Özcan, Altay Tayfun, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, 3. bs., Kronik Yayınları, İstanbul 2021.
- Pigulevskaia, Nina, *Şehirha-yi İnan Der Ruzigar-ı Partiyân ve Sâsâniyân*, çev. İneyatullah Rıza, İntişârât-ı İلمي ve Ferhengi, Tahran 1372/1993.
- Pourshariati, Parvaneh, *Decline and Fall of the Sâsâniân Empire*, New York 2008.
- Procopius, *History of the Wars*, I, trans. H. B. Dewing, Harvard University Press, Harvard 1914.
- Protector, Menander, *History of Menander The Guardsman. Introductory Essay, Text, Translation and Historiographical Notes*, trans. R.C. Blockley, Francis Cairns, Liverpool 1995.
- Reşidüddîn Fazlullah-ı Hemedânî, *Câmiu'l-Tevârih*, haz. Muhammed Ruşen, İntişârât-ı Miras-ı Mektep, Tahran 1392/2013.
- Reza, İneyatullah, *İnan ve Türkan Der Ruzigâr-ı Sâsâniyan*, İntişarat-ı İلمي ve Ferhengi, Tahran 1389/2010.
- Gyselen, Rika, *Çehar Sipehbed Şehinşah-ı Sasani*, çev. Cyrus Nasrulzade, Istituto italiano per l’Africa e l’Oriente, 2001.
- Sebeos, *The Armenian History Attributed to Sebeos*, trans. Robert W. Thomson, Comm. James Howard-Johnston, Liverpool University Press, Liverpool 1999.
- Shahbazi, Shapur, “Bahram VI Çöbîn,” *Encyclopaedia Iranica*, III/5 (2012), s. 514-522.
- Sinor, Denis, “The Establishment And Dissolution of the Türk Empire”, *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Cambridge University Press, Cambridge 1990.
- Stein, Aurel, *Ancient Khotan*, Clarendon Press, Michigan 1907.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr, *Tarih-i Taberî*, II, çev. Ebulkasım Pâyende, 11. bs., İntişarat-ı Esatir, Tahran 1398/2019.
- Tafazzoli, Ahmad, *Sasanian Society*, Bibliotheca Persica Press, New York 2000.

- Taşagül, Ahmet, *Göktürkler I-II-III*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.
- The History of Theophylact Simocatta*, trans. Whitby Michael and Mary Whitby, Oxford University Press, New York 1986.
- Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1981.
- Theophanes, Confessor, *The Chronicle, Byzantine and Near Eastren History, Ad 284-813*, trans. C. Mango and R. Scott, Clarendon Press, Oxford 1997.
- Vaissière, De La Étienne, *Sogdian Traders: A History*, trans. James Ward, Brill, Leiden 2005.
- Weiskopf, Michael, "Dārā", *Encyclopaedia Iranica*, VI, (2011), s. 671-672.
- Zerrînkûb, Abdülhüseyin ve Ruzbeh Zerrînkûb, *Sâsânîlerin Siyasi Tarihi*, çev. Ali Hüseyin Toğay, Önsöz Yayıncılık, İstanbul 2019.

AN EVALUATION OF BAHRAM CHOBIN'S EXPEDITION AGAINST THE GÖKTÜRK KHAGANATE

Ali Hüseyin TOĞAY*

This study, by emphasizing the background of the battle between Bahram Chobin and the Göktürks, aims to reveal the importance of its results, especially for the Sassanids, in the light of both ancient and modern sources.

Towards the end of the Late Antiquity western and central Asia was dominated by two powerful states. One of these states was the Sassanids, and the other was the Göktürks, which was the first state in history to bear the name of Türk. While the Sassanids ruled over Mesopotamia and the Caucasus, and particularly in Iran, the Göktürks dominated Central Asia both politically and commercially.

The first political and commercial relations between the Sassanids and Göktürks started during the reigns of Sassanid Shah Khosrow Anoushirvan and Western Göktürk leader Istemi Yabghu. The two rulers made an alliance against the White Huns, that has controlled some strategically and commercially important cities of Central Asia since the 5th century AD. As part of their alliance Anoushirvan and Istemi Yabghu attacked the White Hun state and ultimately divided the lands of the White Hun lands among themselves. However, the friendship between the two leaders would be short-lived. Both states wanted to seize the control of the historical Silk Road, which started from China and extended all the way up to the Mediterranean.

With the reign of Hormuzd IV' ((531-579), Sassanid and Göktürk rivalry became even more intense. Especially the Göktürk raids on the eastern borders of the Sassanids left the Hormuzd government in a difficult situation. Meanwhile, other states that were in conflict with the Sassanids, apart from the Göktürks, increased their pressure on the Sassanids, which seriously disturbed Hormuzd. Sassanid Shah decided to launch an expedition against the Göktürks in order to secure Iran's eastern borders. The exact reason of this renewed conflict between the Sassanid and the Göktürks is however quite controversial. Some ancient sources state that the Göktürks had made an agreement with the Sassanids and according to this agreement, the Sassanids had to pay taxes to the Türks; However, when the Türk Khagan broke this agreement and demanded more taxes from the Persians, the two states started clashing. Some sources, on the other hand, state that the war broke out because the Göktürks coveted the Sassanid territories.

* Dr., Kocaeli/ Turkey, alihuseyintogay25@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7504-8912

The fact that the Göktürks controlled a significant part of the Silk Roads at this time was not a situation easy to accept for the Sassanids. Therefore, the main reason that brought the two states against each other was the rivalry to control the eastern routes of the Silk Road completely, and benefit from the significant commercial profits. In this context, the Sassanid shah Hürmuz decided to send a commander named Bahram Chobin onto a military expedition against the Göktürks. Most Persian and Arabic sources and modern works referencing them agree that Bahram Chobin achieved a great victory against the Göktürks. Bahram Chobin's success in stopping the Göktürk attacks gave the Sassanid state two important advantages. Firstly, the Sassanids consolidated their control in their Central Asian regions, and secondly, some strategic cities on the Silk Road, which used to be dominated by the Göktürks came under the control of the Sassanids. Thus, the Sassanids increased their political and economic strength. Although the Göktürks were defeated in these wars with the Sassanids, this did not mean their ultimate end. In the following years, the Göktürks resumed their attacks in the regions under the control of the Sassanids even more powerfully and effectively. In this article, as we review the course of events that led to the victory of Bahram Chobin against the Göktürks we also seek to answer some questions that are not yet fully clear about these battles. These questions can be summarized as follows: What were the real reasons of Bahram Chobin's war with the Göktürks? What was the number of soldiers of the Göktürk and Sassanid armies in this war? Where and when exactly did the two armies fight each other? Did the defeat of the Göktürks by Bahram Chobin prepare their end? In other words, did the Sassanids achieve lasting success with this battle? These questions constitute some of the main subjects of our study. Of course, it is very difficult to answer these questions definitively. One of the most important reasons for this is the lack of sufficient sources from the Sassanid and Göktürk periods. Moreover, the legendary tone of the accounts of Bahram Chobin's expedition in Arabic and Persian sources complicates working with these sources. Nevertheless, a dearth of studies on Bahram Chobin and the Göktürks in modern Turkish historiography warrants a reassessment of the subject based on available sources.

TÜRKÇEDE *-Dİ idi ~ -Dİydİ* BİÇİM BİRİMİNİN AYIRICI ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE

ON THE CHARACTERISTICS OF THE MORPHEME *-DI idi ~ -DİydI* IN TURKISH

Soner TOKTAR*

Özlem DENİZ YILMAZ**

Öz

Bu yazının konusu, Türkçe dil bilgisi çalışmalarında genellikle “görülen geçmiş zamanın hikâyesi” biçiminde adlandırılan Türkiye Türkçesindeki *-Dİ idi ~ -Dİydİ* biçim birimidir. Eş zamanlı metodun kullanıldığı çalışmanın amacı; *-Dİ idi ~ -Dİydİ* şeklinin, Viktor Grigoryevič Guzev tarafından geliştirilen şimdiki, geçmiş ve gelecek olmak üzere “üç kerterizli zaman” sistemindeki yerini belirlemek ve kiplik, dil bilgisel zaman ve görünüşlük (kılınış ve görünüş) açısından ayırıcı özelliklerini tespit ederek anlamını biçimlendirmektir.

Literatürde *-Dİ idi ~ -Dİydİ* şekli ile “uzak geçmiş” bildirildiği fikri öne çıkar. Ancak bu çalışmanın bütüncesini oluşturan çağdaş Türkiye Türkçesi edebî eserlerinden alınan örneklerin de tanıkladığı üzere, şeklin, çok yakın bir geçmişten uzak geçmişe kadar çeşitli dil bilgisel zamanları ifade edebildiği görülür. Bu çalışmada, şeklin, sadece biçimsel olarak “geçmiş zaman kesiti kerterizi” ile ilgili olduğu, işlevsel bakımdan ise “şimdiki zaman kesiti kerterizi” alt sisteminin geçmiş zaman biçim birimlerinden biri olduğu fikri desteklenmektedir.

-Dİ idi ~ -Dİydİ biçim birimi, “sınır sonrası görünüş/bitmişlik görünüşü” anlam birimliği ile işaretli *-mİş idi ~ -mİşİl*’den herhangi bir görünüş değil kılınış anlam birimliğine sahip olmasıyla da ayrışır. Şekil, anlatımlarda kullanılan sözcük ve sözcük öbekleri ile bağlamın da yardımıyla “hatırlama/hatırlatma” anlatılanını (nüansını) dile getirebilir. Ancak bu, onun anlamının ayrılmaz bir bileşeni, yani anlam birimliği değildir. Türkçede *-Dİ idi ~ -Dİydİ*, resmî yazışma, gazete, bilimsel eser vb. ölçünlü dil kullanımı gerektiren alanlarda verimsiz (kullanım sıklığı az), günlük konuşma ve ağızlarda ise verimli, yani kullanım sıklığı daha fazladır.

-Dİ idi ~ -Dİydİ şekli, eylemin, şimdiki zaman kesitinden önce yakın ya da uzak belirsiz bir geçmişte gerçekleştirildiğini bildiren *zaman* anlam birimliği ile eylemin, bir veya birkaç kereliği *kılınış* (anlam birimliği) ve *bildirme kipliği* anlam birimliğinden oluşan anlama sahip işlek ve verimsiz fiil bitimli şeklidir.

Anahtar Kelimeler: *-Dİ idi ~ -Dİydİ* biçim birimi, kiplik, kip, dil bilgisel zaman, kılınış, görünüş, üç kerterizli zaman sistemi

* Arş. Gör., Kırklareli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kırklareli / Türkiye, sonertoktar@klu.edu.tr; ORCID: 0000-0001-8435-4233

** Prof. Dr., Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul / Türkiye, ozlem.yilmaz@marmara.edu.tr; ORCID: 0000-0002-7998-131X

Abstract

The subject of this article is the morpheme *-DI idi ~ -DİyDİ* in Turkish, which is generally referred to as *görülen geçmiş zamanın hikâyesi* “the narrative of past definite” in Turkish grammars. This study utilizes the synchronic method and aims to determine the place of the form *-DI idi ~ -DİyDİ* in the “three-oriented tense” system developed by Viktor Grigorevich Guzev and to formulate the meaning of this morpheme by identifying its distinctive features in terms of modality, tense and aspectuality (modes of actions/aktionsart and aspect).

In the literature, it is claimed that the form *-DI idi ~ -DİyDİ* expresses “pluperfect, distant past”. However, as evidenced by the examples taken from modern Turkish literary works, this form can express various tenses from the near past to the distant past. Due to its ability to convey the near past, it is suggested in this study that the form is only formally related to the “past period of orientation”. In terms of functionality, it is a unit belonging to the “current/present period of orientation” subsystem, and to be precise, it is one of the past tense morphemes of this subsystem.

The morpheme *-DI idi ~ -DİyDİ* differs from *-mİş idi ~ -mİştİ*, marked with the *postterminal aspect* seme, in that it has an *aktionsart* seme rather than any aspect seme. The form can express the sense of “remembering/reminder” through words, word groups and the context, but this is not an inseparable component of its meaning, that is, its seme. *-DI idi ~ -DİyDİ* is ineffectual (low frequency of use) in texts such as official correspondence, newspapers, scientific works that require the use of standard language. It is effectual (high frequency of use) in colloquial speech and dialects.

-DI idi ~ -DİyDİ is a productive and ineffectual verb finite form with a meaning consisting of the *tense* seme indicating that the action occurred in the near or distant indefinite past before the present period of orientation, and the *aktionsart* seme indicating that the action occurred once or several times and the *indicative modality* seme.

Keywords: The *-DI idi ~ -DİyDİ* morpheme, modality, mood, tense, aktionsart, aspect, three-oriented tense system

Giriş

Bu çalışmada, Türkçe bildirme kipi ulamının bir üyesi olan *-Dİ İdi ~ -DİyDİ* şekli üzerinde durulacaktır. *-DİyDİ* şeklinin dil bilgisel zaman özelliği üzerinde durulan bazı çalışmalarda, şeklin “uzak geçmiş zaman” bildirdiği görüşü öne çıkar. Çalışmamızın temel amacı, şeklin dil bilgisel zaman özelliklerini tüm yönleriyle ortaya koymak, onun, ne tür bir geçmiş zaman bildirdiğini tespit etmek ve elde edilen bulgulardan hareketle Viktor Grigoryeviç Guzev tarafından geliştirilen üç kerterizli zaman sistemindeki¹ konumunu belirlemektir.

Yukarıda belirtilen amaç doğrultusunda şeklin dil bilgisel zaman özellikleri, çağdaş Türkiye Türkçesi edebî eserlerinden derlenen örneklerle tanıklanacaktır. Bilindiği üzere resmî yazışmalar, gazeteler, dergiler, bilimsel eserler vb. alanlarda genellikle ölçünlü dil kullanılır. Günlük konuşmalarda ise konuşucuların her zaman ölçünlü dil kullanmadıkları, tersine bazen ağız özelliklerini yansıttıkları görülür. Edebî eserlerin diyalog bölümlerinde de yazarlar genellikle günlük konuşmaları birebir yansıtır. Dolayısıyla *-DİyDİ* şekline dair örnekleri tespit

1 “Üç kerterizli zaman sistemi” kavrayışı, V. G. Guzev tarafından aşamalı olarak geliştirilmiştir. Buna dair Türkçe kaynak için örneğin bk. Viktor G. Guzev, “Teorik Türk Dil Bilimi Açısından Eski Anadolu Türkçesinin Özelliklerinin Kıymeti Üzerine II: Zaman Kategorisi”, *Uluslararası Eski Türkiye Türkçesi Toplantısı Bildirileri (03-04 Aralık 1999)*, 2. bs. (e-kitap) [1. bs.: Ankara 2007], Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2022, s. 61-72; Viktor G. Guzev - Özlem Deniz Yılmaz, *Opit postroyeniya ponyatiynogo apparata teorii turetskoy grammatiki: Uçebnoye posobiye na turetskom yazıke*, İzdatel'stvo S.-Peterburgskogo universiteta, S.-Peterburg 2004, s. 27-33, 83.

edebilmek için edebî eserlerin özellikle diyalog bölümleri incelenecektir. Bu çalışmada temel metot olarak ise dilin belirli bir dönemi esas alınarak dil unsurlarının o dönem içerisindeki bağıntı ve işlevlerini, başka bir deyişle dil dizgesinin işleyişini ortaya koymayı amaçlayan eş zamanlı dil incelemesi yöntemi kullanılacaktır.

Türkçe kip ulamları, dil bilgisi kitapları başta olmak üzere çeşitli monografik çalışma ve makalelerde hem betimleyici hem de işlevsel olarak çeşitli yönleriyle işlenir. Bu ulamlar literatürde genellikle iki ana başlık altında toplanır: Haber/bildirme kipi ve tasarlama/dilek kipleri. Türkçe dil bilgisi çalışmalarında kip kavramının, genellikle kiplik kavramından bağımsız olarak, onunla ilişkisi üzerinde durulmadan ele alındığı², bazı çalışmalarda ise “zaman kipi”³ ifadesinden de anlaşılacağı üzere “kip” ve “dil bilgisel zaman” kavramları arasında fark gözetilmeden incelendiği görülür. Son dönem çalışmalarında ise kip kavramı, isabetli olarak kiplik ile ilişkilendirilerek işlenir.⁴

Kiplik, literatürde, anlatım içeriğinin gerçekte bağıntısının karakterini ileten; konuşucunun, anlatımın ihtivası ve hakikiliği üzerine tutumunu, görüşünü bildirdiği anlamsal bir ulam kabul edilir.⁵ Yine literatürde kipliklerin, “dolaysız-dolaylı” karşıtlığından hareketle sınıflandırıldığı görülür⁶: “Haber/bildirme kipliği”, dolaysız; “tasarlama/dilek kipliği”, dolaylı kiplik olarak adlandırılır.⁷

- 2 Bk. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul 2009, s. 289; Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi*, 3. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1975, s. 295; M. Kaya Bilgegil, *Türkçe Dilbilgisi*, 2. bs., Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum 2014, s. 238; Haydar Ediskun, *Türk Dilbilgisi*, 13. bs., Remzi Kitabevi, İstanbul 2017, s. 173; Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, 4. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 517.
- 3 Bk. Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, 10. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 458-465; Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi*, s. 275-285.
- 4 Bk. Jaklin Kornfilt, *Turkish (Descriptive Grammars)*, Routledge, London 1997, s. 366; Frank Robert Palmer, *Mood and Modality*, Second edition, Cambridge University Press, Cambridge 2001; Guglielmo Cinque, “A note on mood, modality, tense and aspect affixes in Turkish”, *The Verb in Turkish*, ed. Eser Erguvanlı Taylan, John Benjamins Publishing, Amsterdam 2001, s. 47-59; Aslı Göksel -Celia Kerslake, *Turkish: A Comprehensive Grammar*, Routledge, Oxon 2005, s. 294; Seçil Hirik, “Türkçede Kip-Kiplik Terimleri ve Tanımları Üzerine”, *Bengü Belâk Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*, ed. Bülent Gül, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2013, s. 243-252; Eser Erguvanlı Taylan, *The Phonology and Morphology of Turkish*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015, s. 173-174; Turgay Sebzecioğlu, *Dilbilim Kavramlarıyla Türkçe Dilbilgisi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2017, s. 230-231; Caner Kerimoğlu, *Kiplik ve Kip*, 2. bs., Pegem Akademi, Ankara 2019, s. 2.
- 5 Ol'ga S. Axmanova, *Slovar' lingvističeskix terminov*, İzdaniye vtoroye, stereotipnoye, İzdatel'stvo “Sovetskaya Entsiklopediya”, Moskva 1969, s. 237; V. Z. Panfilov, *Vzaimootnoşeniye yazıka i mişleniya*, İzdatel'stvo “Nauka”, Moskva 1971, s. 192, 198, 200; D. G. Tumaşeva, “Modal'niye formı tatarskogo glagola i mejkategorial'niye svyazi”, *Sovetskaya tyurkologiya*, № 4, Baku 1990, s. 3; Hadumod Bussmann, *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*, Translated and edited by Gregory P. Trauth and Kerstin Kazzazi, Routledge, London and New York 1996, s. 307-308, 312; Viktor G. Guzev - Özlem Deniz Yılmaz, *Opt postroyeniya ponyatiynogo apparata teorii turetskoy grammatiki: Učebnoye posobiye na turetskom yazıke*, s. 54; Sema Aslan Demir, *Türkçede İsteme Kipliği Semantik -Pragmatik Bir İnceleme*, Grafiker Yayınları, Ankara 2008, s. 17-18, 21-25; Kâmile İmer, Ahmet Kocaman ve A. Sumru Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011, s. 175-176; Caner Kerimoğlu, *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*, Dinazor Kitabevi, İzmir 2011, s. 14, 15, 19-24, 70-72, 83-105, 142-147; Caner Kerimoğlu, *Kiplik ve Kip*, s. 1-3; Mehmet Volkan Demirel, *Dilde Zaman, Görünüş ve Kip/Kiplik*, Pegem Akademi, Ankara 2021, s. 54.
- 6 “Dolaysız-dolaylı” ayrımına ek olarak kiplikler ile ilgili dil bilimcilerin çok çeşitli sınıflandırma denemeleri vardır. Detaylı bilgi için bk. Caner Kerimoğlu, *Kiplik ve Kip*, s. 88-112.
- 7 Ol'ga S. Axmanova, *Slovar' lingvističeskix terminov*, s. 248; Özlem Deniz Yılmaz, “Türkiye Türkçesinde Gerçekleşmemiş Olanak Kipi”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I/1, (2014), s. 138.

Bildirme kipliği, anlatım içeriğinin gerçeklikle örtüştüğünü, gerçeği yansıttığını bildirmez: Konuşucu dil araçları vasıtasıyla anlatım içeriği ile ilgili herhangi bir öznel tutumunu dile getirmeden nesnel olarak bir olguyu ifade eder. Bildirme, yani dolaysız kipliğe karşıt olarak *emir, istek, şart*,⁸ *gereklilik, gerçekleşmemiş olanak (subjonktif, konyonktif)* vb. anlamlar ise genellikle *tasarlama/dilek kipliği*, bir başka deyişle *dolaylı kiplikler* kabul edilir.⁹ Bu kavramlar, konuşucunun, anlatımla ilgili öznel tutumunun/tavrının bildirildiği anlamlar sayılır. Bunlar vasıtasıyla konuşucu, anlatımla ifade edileni gerçekliği yansıtan bir olgu olarak değil de, emir, istek, şart, *gereklilik*, olayın gerçekleşmesi mümkünken aslında gerçekleşmediği (gerçekleşmemiş olanak) biçiminde görüp yorumladığını bildirir. Diğer bir deyişle konuşucu bu kiplikler vasıtasıyla anlatıma kendi tutumunu/tavrını yansıtır. *Kip* ise söz konusu kiplik anlamlarının biçim bilimsel yolla, yani biçim birimleri ile işaretlenmesi, kipliği ifade etmenin dil bilimsel yöntemidir.¹⁰ Literatürde bildirme ve tasarlama kipliklerine ek olarak *olasılık, olanak, çıkarım, varsayım, izin, üzüntü, beklenti, şaşkınlık, rica, pişmanlık, şüphe, tahmin* vb. kiplik türlerinden de söz edilir.¹¹ Ancak kipliklerin tamamı dillerde biçim birimleri, yani kip şekilleri ile işaretlenmez. Biçim birimlerine ek olarak, kiplik anlamına sahip sözcük birimleri, ton gibi dizim üstü birimler, söz dizimsel yapılar, sözcük sırası, bağlam vb. vasıtasıyla da çeşitli kiplik anlamları ifade edilebilir.¹² Bu çalışma biçim bilimi alanıyla sınırlı olduğundan ve çalışmada -DİyDİ biçim birimi ele alınacağından burada onunla işaretlenen kiplik türüne odaklanılmıştır.

Bu çalışmada da kiplik, anlam bilimi; kip ise biçim bilimi alanıyla ilgili bir kavram olarak kullanılmaktadır. Açmak gerekirse, örneğin Türkçede, tasarlama kipliklerinden biri olan *gereklilik kipliği* anlamını işaretleyen -mEİİ, *kip* şeklidir. Bununla kurulan ve altı şahsa göre çekimlenen tüm bitimli şekiller *gereklilik kipi* ulamını meydana getirir. Yine tasarlama kipliklerinden kabul edilen *emir, istek, şart* -Tartışmalıdır.- ve *gerçekleşmemiş olanak* kipliklerinin her biri, kendilerine ait biçim bilimsel araçlar olan kip şekilleriyle bildirilir. Tasarlama kiplerinden farklı

- 8 Literatürde “şart” anlamının kiplik değil, belirteç anlamlarından biri sayıldığı, dolayısıyla bu anlamı biçim bilimsel yolla bildiren araçların “kip” değil “ulaç” şekli kabul edildiği çalışmalar da vardır: Örneğin bk. Özlem Deniz Yılmaz, *Türkiye Türkçesinde Eylemsi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009, s. 90, 159-160. Ancak bu konu çalışmamızın doğrudan kapsamına girmediği için burada ele alınmayacaktır.
- 9 Krş. Ol’ga S. Axmanova, *Slovar’ lingvističeskix terminov*, s. 249; Özlem Deniz Yılmaz, “Türkiye Türkçesinde Gerçekleşmemiş Olanak Kipi”, s. 138.
- 10 Alıntılayan Ye. A. Referovskaya, “Nakloneniye”, *Yazıkoznaniye. Bol’şoy entsiklopedičeskij slovar’*, Glavnıy redaktor V. N. Yartseva, 2-ye izdaniye, “Bol’şaya Rossiyskaya entsiklopediya”, Moskva 2000, s. 321; Özlem Deniz Yılmaz, agm., s. 137-138.
- 11 Caner Kerimoğlu, *Kiplik ve Kip*, s. 33-42; Seçil Hirik, *Türkiye Türkçesinde Bilgi Kiplikleri*, 2. bs., Pegem Akademi, Ankara 2021, s. 10.
- 12 Ol’ga S. Axmanova, *Slovar’ lingvističeskix terminov*, s. 237; Şükriye Ruhi, Deniz Zeyrek ve Necdet Osam, “Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler”, *Dilbilim Araştırmaları*, Kebikeç Yayınları, Ankara 1997, s. 105-111; Gürkan Doğan ve Ahmet Kocaman, “Sözcede Kişisel Tutum ve Belirteçler”, *Dilbilim Araştırmaları*, Simurg, İstanbul 1999, s. 65-78; Eser Erguvanlı Taylan ve Ayhan Aksu Koç, “Belirteçlerde Görünüş ve Kiplik İlişkisi”, *XXI. Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri*, Mersin 2007, s. 89-97; Nergis Biray, “Kazak Türkçesinde Modal Söz (Kelimenin Dokuzuncu Türü mü?)”, *Turkish Studies*, Vol: 4/3, (2009), s. 338-361; Caner Kerimoğlu, *Kiplik ve Kip*, s. 42-48; Özlem Deniz Yılmaz, “Türkiye Türkçesinde Gerçekleşmemiş Olanak Kipi”, s. 137; Seçil Hirik, *Türkiye Türkçesinde Bilgi Kiplikleri*, s. 10.

olarak bildirme kipinin, Türkçede belirtik/maddi bir biçim birimi yoktur. Bazı araştırmacılar, onun, sıfır biçim birimiyle temsil edildiği, bazıları ise konuşucu açısından doğal, çıkış noktası olarak algılananın Türkçede hiç işaretlenmediği, yani sıfır ya da belirtik olsun herhangi bir biçim birimiyle bildirilmediği görüşündedir. Ancak şu bir gerçektir ki Türkçe fiil genel zaman ulamını meydana getiren, *-Dİydİ* de dahil, 20 biçim birimi, aynı zamanda bildirme kipi ulamını oluşturur.¹³ Diğer bir deyişle “zaman şekilleri” olarak adlandırılan biçim birimleri vasıtasıyla hem dil bilgisel zaman hem de bildirme kipliği dile getirilir. Üstelik bu şekiller anlamının ayrılmaz bir parçası niteliğinde ortak kategorik anlamları olarak *yargı*, bunun yanı sıra şahsa göre çekimlendiklerinden *eden* (fâil) ve bazıları *görünürlük* (yani *kılmış* ve *görünüş/aspekt*) de bildirir:

(1) *Yemek yedim.* (informant¹⁴) (Anlatımla *yargı*, bildirme kipliği, geçmiş zaman ve eden iletili.)

(2) *Yemek yiyorum.* (informant) (*Yargı*, bildirme kipliği, şimdiki zaman ve eden bildirildi.)

(3) *Yemek yiyeceğim.* (informant) (*Yargı*, bildirme kipliği, gelecek zaman ve eden dile getirildi. *-(y)EcEk* şekliyle “gerekliklik, niyet, emir, olasılık, varsayım vb.” anlatılanları/nüansları da içeren, tarafımızdan “gizillik/potansiyellik” olarak adlandırılan kiplik de iletilir.)

Yukarıdaki örneklerden görüldüğü üzere, konuşucu nesnel gerçekliği yansıtan ya da nesnel gerçeklik gibi takdim ettiği bir olay dile getirmektedir. Söz konusu zaman şekillerinin hem dil bilgisel zamanı hem de bildirme kipliğini iletmesi ve bildirme kipinin kendi belirtik biçim biriminin bulunmaması, onların, Türkiye Türkolojisinde “zaman kipi” şeklinde adlandırılmalarına sebebiyet vermiş olmalıdır. Ancak çalışmamızda *dil bilgisel zaman (zaman)* ve *kip* kavramları arasında fark gözetildiğinden bu terim kullanılmayacaktır.

Aşağıda *-Dİydİ* biçim biriminin literatürde ele alınışına kısaca değinilecektir.

1. *-Dİ idi ~ -Dİydİ* Biçim Biriminin Literatürde Ele Alınışı

Yerleşmiş Türkçe dil bilgisi çalışmalarında *-Dİydİ*, fiillerin birleşik çekimleri kapsamında ele alınır ve “görülen geçmiş zamanın hikâyesi”¹⁵, “geçmişin anlatması”¹⁶, “-di’li geçmiş kipinin öykülenmesi”¹⁷, “-di’li geçmişin hikâyesi”¹⁸ biçimlerinde adlandırılır. Bu çalışmalarda, *i-* ek fiilinin görülen geçmiş zaman çekimi ile hikâye birleşik çekimlerinin oluşturulduğu (ör. *gelmiş idi ~ gelmişti, geldi idi ~ geldiymiş, gelir idi ~ gelirdi, geliyor idi ~ geliyordu, gelmekte idi ~*

13 Viktor G. Guzev - Özlem Deniz Yılmaz, *Opıt postroyeniya ponyatiynogo apparata teorii turetskoy grammatiki: Uçebnoye posobiye na turetskom yazıke*, s. 27-33, 83.

14 Bir dilsel malzemenin ana kaynağı olarak doğal dil taşıyıcısı/konuşuru, kaynak kişi. (Ol’ga S. Axmanova, *Slovar’ lingvistiçeskix terminov*, s. 184).

15 Muharem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, s. 322; Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, s. 645.

16 Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, s. 459.

17 Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi*, s. 353.

18 M. Kaya Bilgegil, *Türkçe Dilbilgisi*, s. 246; Haydar Ediskun, *Türk Dilbilgisi*, s. 196.

gelmekteydi, gelecek idi ~ gelecekti) ve bu birleşik çekimlerde geçmişte gerçekleşen bir eylemin hikâye edilmesi/öykülenmesi/anlatılması anlamı bulunduğundan söz edilirken, *-DİyDİ* de genel hatlarıyla ele alınır, ancak onun dil bilgisel zaman özelliği ile ilgili detaylı bilgi verilmez. Bu çalışmalar Türkçenin genel dil bilgisini betimlemek amacıyla kaleme alındığı için *-DİyDİ* üzerinde detaylı bilgi verilmemesi doğal kabul edilebilir. Bazı monografik eserler ile bilimsel makalelerde ise *-DİyDİ*'nin dil bilgisel zaman ve görünüş özellikleri, işlevleri ve kullanım sıklığına dair detaylı bilgi bulunur. Bu çalışmanın temel amacı *-DİyDİ*'nin dil bilgisel zaman özelliklerini ortaya koymak olduğu için aşağıda buna dair görüşler yorumlanacak, burada şeklin görünüş anlamı, kullanım alanı ve sıklığı, *-mİştİ* ile olan benzer ve farklı yönleri gibi konulara ise gerektiği ölçüde değinilecektir.

Bir görüşe göre *-DİyDİ* ve *-mİştİ* benzer veya aynı anlamlara sahip, yani birbirlerinin yerine kullanılabilen şekiller olarak yorumlanırken, bu iki şeklin dildeki verimlilikleri bakımından ayrıştığı, yani *-DİyDİ*'nin, *-mİştİ*'ye göre daha az kullanıldığı ifade edilir.¹⁹ Zeynep Korkmaz, verimliliği az olan *-DİyDİ*'nin daha ziyade ağızlara yakın anlatımlarda kullanıldığını ekler.²⁰ *-DİyDİ* ve *-mİştİ* şekillerini karşılaştırdığı çalışmasında İmdat Demir, *-DİyDİ*'nin yazı dilinde neredeyse kullanımdan düştüğünü ifade eden Korkmaz'ın görüşlerinden hareketle, Milli Eğitim Bakanlığının belirlediği "100 Temel Eser" listesinde yer alan roman ve hikâyeleri incelemiş, bu eserlerde *-mİştİ*'nin %99,98, *-DİyDİ*'nin ise %0,02 gibi bir oranla yer aldığını belirlemiştir.²¹ Ayrıca Demir, Korkmaz'ın ağız çalışmalarından hareketle, *-DİyDİ*'nin Güney Batı Anadolu ağızlarında *-mİştİ*'den daha sık kullanıldığını tespit etmiştir.²² Lars Johanson, *-DİyDİ* ve *-mİştİ*'nin birbiri yerine kullanılabilirdiği fikrine karşıdır. Araştırmacı, iki şeklin benzerliği ile ilgili literatürdeki görüşlere yer vererek özellikle Andrey Nikolayeviç Kononov'un *-DİyDİ* için yaptığı "aynı cümlede ifade edilen iki 'geçmiş hareketin' önce gerçekleşmiş olanı için kullanılır" yorumunu ele alır. Johanson, "*Çocukluğumuz bir arada geçti, hep birlikte gittiydik askere, kahvede aynı masada otururduk.*" örneğinden hareketle askerliğin çocukluktan önce olmasının mümkün olmadığını ifade eder.²³ Dolayısıyla, geçmişte gerçekleşen iki eylemden önce olanı, yani "geçmişte geçmiş zaman" anlamı *-mİştİ* ile verilebilirken *-DİyDİ* her durumda bu anlamı dile getirmez.²⁴ Johanson, iki şekil arasındaki farkın görünüşsel olduğunu da ekler.²⁵ Aslı Göksel ve Celia Kerslake tarafından da *-DİyDİ*'nin, her durumda eylemi geçmişteki bir referans noktasının öncesine yerleştirmede olduğu, yani her zaman "geçmişte geçmiş" bildirmediği ifade edilir.²⁶

19 Jean Deny, *Türk Dil Bilgisi (Modern Türk Dil Bilgisi Çalışmalarının Kapsamlı İlk Örneği)*, çev. Ali Ulvi Elöve, uy. Ahmet Benzer, s. 385; Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, s. 459; Robert Underhill, *Turkish Grammar*, Fourth printing, The MIT Press, Massachusetts 1985, s. 185; Geoffrey L. Lewis, *Turkish Grammar*, Oxford University Press, Oxford 2001, s. 128; Soner Akşehirli, "Türkçe'de Konuşma Zamanı, Olay Zamanı ve Referans Zamanı İlişkileri", *Turkish Studies*, V/4, (2010), s. 53-54; Turgay Sebzecioğlu, *Dilbilim Kavramlarıyla Türkçe Dilbilgisi*, s. 253.

20 Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, s. 645.

21 İmdat Demir, "Türkiye Türkçesinde *-dİyDİ* ve *-mİştİ* Biçim Birimleri Üzerine", *TÜBAR -Türklük Bilimi Araştırmaları*, 37, Bizim Büro Matbaası, (Niğde 2015), s. 99.

22 Agm., s. 101-102.

23 Lars Johanson, *Türkçede Görünüş*, çev. Nurettin Demir, Grafiker Yayınları, Ankara 2016, s. 64.

24 *Age.*, s. 64.

25 *Age.*, s. 65.

26 Aslı Göksel - Celia Kerslake, *Turkish: A Comprehensive Grammar*, s. 286.

-Dİydl̂ şekli literatürde görünüş açısından da ele alınır. Bazı araştırmacılar *-Dİydl̂* birleşik şeklinde yer alan *-Dİ̂*'nin bitmişlik görünüşünü, *-ydl̂*'nin ise geçmiş zamanı işaretlediği yorumunu yapar.²⁷ Demir'in çalışmasında, *-Dİydl̂*'nin “deneyimli bitmişlik” bildirmesi bakımından *-mİ̂stl̂*'den ayrıştığı ifade edilir. Deneyimli bitmişlik, “...geçmişten konuşma anına kadar geçen süre içinde en az bir kere gerçekleşmiş olan durumlara/olaylara işaret eder.”²⁸ şeklinde tanımlanırken, “sonuçsal bitmişlik” ve “deneyimli bitmişlik” kavramlarına vurgu yapılır ve bu kavramlar şöyle açıklanır: “*Ahmet Ankara'ya gitti.*” tümcesi “*Ahmet hala Ankara'dadır.*” anlamındaysa sonuçsal bitmişlik; “*Ahmet'in en az bir kez Ankara'ya gitmişliği var, ancak şu an orada değil.*” anlamındaysa deneyimsel bitmişlik bildirir.²⁹ Araştırmacı bu ayırmadan hareketle *-Dİydl̂*'nin, konuşma anından önce en az bir kez gerçekleşmiş, kişinin hafızasında iz bırakmış ve geçmişte denenmiş/söylenmiş veya önemi ön plana çıkarılmış bir olaya vurgu yapması dolayısıyla “hatırlatma odaklı deneyimli bitmişlik” anlamına sahip olduğunu belirtir.³⁰ “Sınır/terminalite” kavram ve terimini kullanarak Türkçenin görünüş sistemini ele alan Johanson, “sınır sonrası görünüş” anlamına sahip *-mİ̂stl̂*'ye karşın *-Dİydl̂*'nin, görünüş bakımından yansız olduğunu ifade eder.³¹ İbrahim Ahmet Aydemir ise şeklin, görünüş açısından “terminallik” ifade ettiğini, fiil kelime şekliyle dile getirilen eylemlerde sürecin veya sınırların önemli olmadığını, eylemin “topyekün” olarak öne çıkarıldığını dile getirir.³²

Literatürde rastlanan bir diğer görüşe göre *-Dİydl̂*'nin “hatırlama/hatırlatma” anlamına sahip olduğu bildirilir. Tahsin Banguoğlu ve Johanson'da, *-Dİydl̂*'nin “hatırladığım kadarıyla”, “hatırlayacağın(ız) üzere” gibi hatırlama anlamı taşıyan tümcelerde kullanıldığından söz edilir.³³ Salih Kürşad Dolunay, hem *-Dİydl̂* hem de *-mİ̂stl̂*'nin hatırlama/hatırlatma işlevleri olduğunu dile getirir.³⁴ Margaret I. Ersen-Rasch ve Erdoğan Onası'nın çalışmasında ise *-Dİydl̂* şeklinin iki farklı çekimlenişi olduğu, bu iki çekimlenişten *sevdimdi* biçimindeki örneklerde bilinen bir eylemin; *sevdiydim* biçimindeki örneklerde ise bilinmeyen, ancak uzun bir süre önce gerçekleşen eylemin hatırlanması anlamı bulunduğu ifade edilir.³⁵ Aydemir'de de Csató ve Johanson'a atıfla şeklin, “hatırlama ve hatırlatma göndermesi” olarak özetlenebilecek bir “hafıza kanıtı” ifade ettiği belirtilir.³⁶ Bizce de *-Dİydl̂* biçim birimi sahip olduğu anlam vasıtasıyla “hatırlama/hatırlatma” anlatılanını bildirebilir:

27 Nadir Engin Uzun, “Türkçede Görünüş/Kip/Zaman Üçlüsü”, *Ankara Üniversitesi Dil Dergisi*, 68, (1998), s. 9; Ahmet Benzer, *Türkçede Zaman, Görünüş ve Kiplik*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2012, s. 152-153; Eser Erguvanlı Taylan, *The Phonology and Morphology of Turkish*, s. 194; Turgay Sebzecioğlu, *Dilbilim Kavramlarıyla Türkçe Dilbilgisi*, s. 253.

28 İmdat Demir, “Türkiye Türkçesinde *-dİydl̂* ve *-mİ̂stl̂* Biçim Birimleri Üzerine”, s. 108.

29 Agm., s. 108-109.

30 Agm., s. 110.

31 Lars Johanson, *Türkçede Görünüş*, çev. Nurettin Demir, s. 252.

32 İbrahim Ahmet Aydemir, *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2019, s. 58.

33 Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, s. 459; Lars Johanson, *Türkçede Görünüş*, çev. Nurettin Demir, s. 65.

34 Salih Kürşad Dolunay, *Türkiye Türkçesinde Zaman*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012, s. 55.

35 Margaret I. Ersen-Rasch - Erdoğan Onası, *Yabancı Dil Olarak Türkçe Dilbilgisi*, Papatya Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 192-193.

36 Alıntılan İbrahim Ahmet Aydemir, *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*, s. 57.

Bu evin delilikleri adamdan adama bulaşır. Bilmez misin dışarıda bir uşak çıldırıldı. Sonra delilik iki adama daha bulaştı. (HRG, G, 158); Bir yaz, samanlıkta oynarken anam üstümüne geldiydi! Aklında mı? Kapıyı kapadı, harman deliğinden çıktı. (KT, Gİ, 158); Ama ben sana ne dediydim? Ha? Hatırla bakayım... İşgâlcinin iyisi olmaz, dedim di mi? (BU, UBB, 167) vb.

Örneklerden görüleceği üzere konuşucu, muhatabına, geçmişte yaşanmış ve her iki tarafın da bildiği bir olayı hatırlatmaktadır. Ancak bunun ortaya çıkmasında hem metin bağlamının hem de *bilmez misin, aklında mı, hatırla bakayım* gibi ifadelerin etkisi yadsınamaz. Hatırlama/hatırlatma anlatılanının her zaman bildirilmediği anlatımlar da kurulabilir. Bu da şeklin, anlamının ayrılmaz bir bileşeni olarak bu anlam birimciğe sahip olmadığını gösterir:

– *İşte buna akcinli derler kız. Bunu içen kudurur.*

– *Bildim. Amcamın oğlu Bekir bir akşam bunu içti de delirdiydi. (HRG, Eİ, 252)*

Bazı yabancı araştırmacıların eserleri ile son dönemde ülkemizde yapılan bazı çalışmalarda ise -DİyDİ'nin anlatım anına uzak bir geçmişte gerçekleşen eylemi dile getirdiği ifade edilir. -DİyDİ'nin uzak geçmişi bildirdiği, örneğin Kononov'da görülür.³⁷ Kononov, şekli *I. uzak geçmiş zaman/davnoproşedşeye I vremya* olarak adlandırır. Ona göre -DİyDİ şekli, uzak geçmişte gerçekleşen eylem bildirir ve şu durumlarda kullanılır: “a) bir cümlede iki geçmiş eylem bulunduğu: önce gerçekleşmiş olan, I. uzak geçmiş zaman ile bildirilir; b) konuşucuya göre uzun zaman önce gerçekleşen bir geçmişin varlığında...”³⁸. Son dönemde yapılan bazı çalışmalarda ise araştırmacılar -DİyDİ'nin kesin olarak ve yalnızca uzak geçmiş bildirdiğini ifade etmeseler de, şekille dile getirilen eylemlerin anlatım anından uzak olduğunu belirtirler.³⁹

Aşağıda V. G. Guzev tarafından geliştirilen ve tarafımızdan da benimsenen “üç kerterizli zaman sistemi” ve -DİyDİ'nin, bu sistemin “şimdiki zaman kesiti/birincil kerteriz” alt sistemine ait geçmiş zaman şekillerinden biri olduğu görüşü üzerinde durulacaktır.

2. Üç Kerterizli Zaman Sistemi ve -Dİ İdi ~ -DİyDİ Biçim Biriminin Bu Sistemdeki Yeri

V. G. Guzev'e göre Türkçe; şimdiki, geçmiş ve gelecek olmak üzere üç kerterizli zaman sistemine sahiptir. Buna göre “eylemlerin, kerteriz işlevi gören (geçmiş, şimdiki ve gelecek) zaman kesiti soyut imgesine göre konumlarını bildiren anlamlara sahip bütün fiil bitimli şekilleri”⁴⁰ Türkiye Türkçesi bildirme kipi *fiil genel zaman ulamını* oluşturur. Başka bir deyişle Türkçede şimdiki zaman, geçmiş

37 A[ndrey] N[ikolayeviç] Kononov, *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*, İzdatel'stvo Akademii nauk SSSR, Moskva-Leningrad 1956, s. 240, § 485-486.

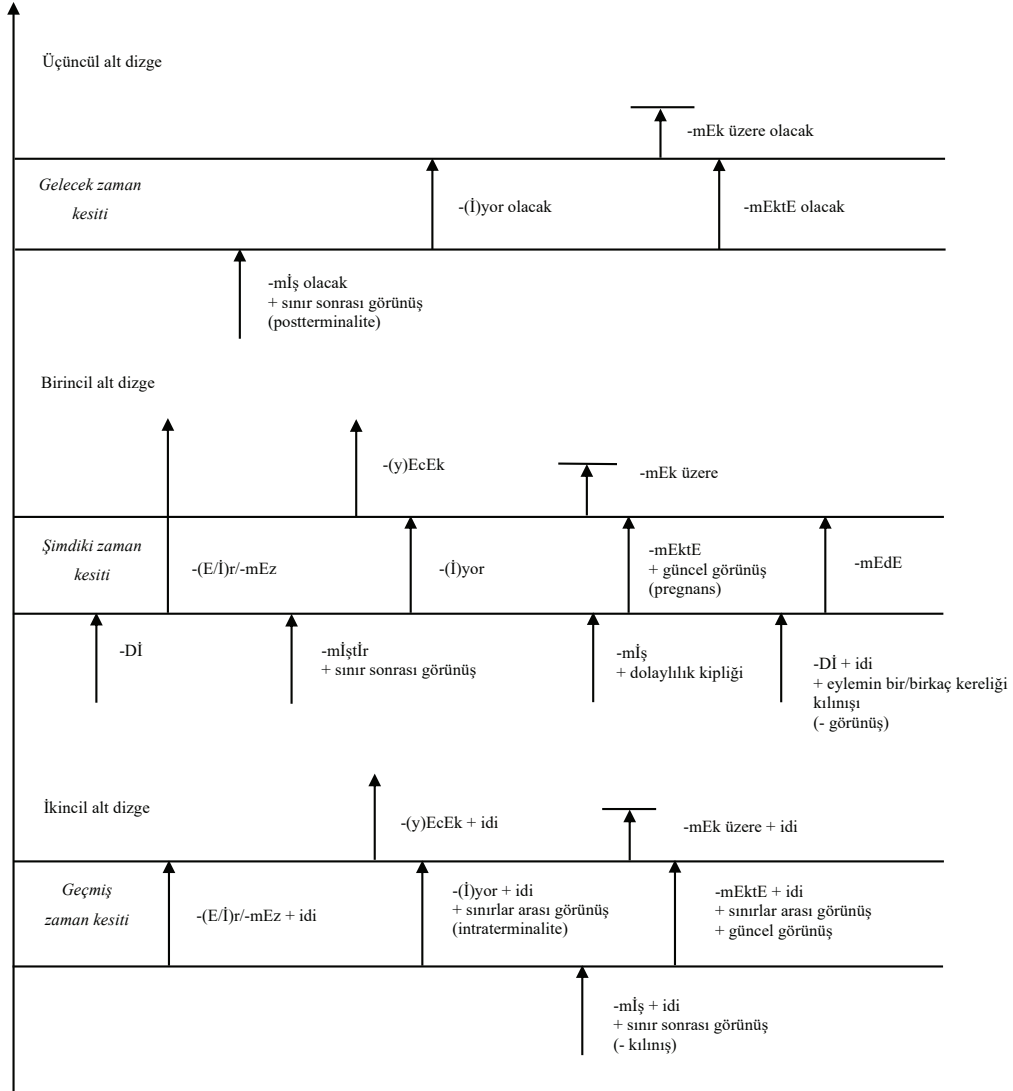
38 *Age*, s. 240, § 486.

39 Salih Kürşad Dolunay, *Türkiye Türkçesinde Zaman*, s. 55; Lars Johanson, *Türkçede Görünüş*, çev. Nurettin Demir, s. 65; Hasene Aydın, *Türkiye Türkçesinde Dilbilgisel Zaman -Oktay Akbal Öyküleri Örneği-*, Efe Akademi Yayınevi, İstanbul 2021, s. 254; İbrahim Ahmet Aydemir, *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*, s. 57.

40 Viktor G. Guzev - Özlem Deniz Yılmaz, *Opit postroyeniya ponyatiynogo apparata teorii turetskoy grammatiki: Uçebnoye posobiye na turetskom yazıke*, s. 27.

zaman veya gelecek zaman kesiti soyut imgesine göre belirlenen 20 ulam/şekil⁴¹ vardır. Söz konusu şekiller, eylemin, kerteriz alınan bu zaman kesitlerinden önce, zaman kesiti içinde -onunla eş zamanlıya da zaman kesitinden sonra gerçekleştiğini bildirir (bk. Şema 1).

Şema 1. Türkiye Türkçesi Bildirme Kipi Genel Zaman Ulamı

41 Türkiye Türkçesi bildirme kipi genel zaman ulamı Şema 1'de gösterilmiştir. *Age.*, s. 83'te yer alan şemada 19 zaman şekli yer almaktadır. Burada verilen şemaya ise her ne kadar oldukça verimsiz de olsa Türkçe bildirme kipi genel zaman ulamının bir üyesi olarak ele alınması gerektiğini düşündüğümüz *-mEdE* de eklenmiştir.

Şimdiki zaman kesiti kerterizli zaman ulamları/şekilleri, söz konusu şimdiki zaman kesiti soyut imgesi öncesi gerçekleşen eylemleri bildiriyorsa “geçmiş zaman ulamları/şekilleri” (*-Dİ, -mİş ve -mİştİr*), bu soyut zaman kesiti içinde gerçekleşen eylemi dile getiriyorsa “şimdiki zaman ulamları/şekilleri” [*-(İ)yor, -mEktE ve -mEdE*], soyut zaman kesiti içi veya içi ve sonrası meydana gelen eylemi ifade ediyorsa “geniş zaman ulamı/şekli” [*-(E/İ)r* (olumsuzu *-mEz*)], bu soyut zaman kesiti sonrası yerine getirilen eylemi iletiyorsa “gelecek zaman ulamları/şekilleri” [*-(y)EcEk ve -mEk üzere*] meydana gelir.⁴²

Türkçede şimdiki zaman kesiti soyut imgesine ait, yani kerterizin “şimdiki” olduğu bu zaman ulamlarının yanı sıra kerterizin “geçmiş” veya “gelecek zaman” olduğu, yani geçmiş veya gelecek zaman kesiti soyut imgelerine göre belirlenen zaman ulamları da vardır.⁴³ Bu durumda eylem gerçekleştirmelerinin kerteriz alınan kesite göre konumlarından hareketle, kerteriz “geçmiş zaman kesiti” ise “geçmiş zaman kesiti öncesi ulam/şekil (geçmişte geçmiş zaman ulamı/şekli)” (*-mİştİ*), “geçmiş zaman kesiti içi ulamlar/şekiller (geçmişte geniş ve şimdiki zaman ulamları/şekilleri)” [*-(E/İ)rdİ* (olumsuzu *-mEzdİ*), *-(İ)yordu ve -mEktEyrdİ*] ve “geçmiş zaman kesiti sonrası ulamlar/şekiller (geçmişte gelecek zaman ulamları/şekilleri)” [*-(y)EcEktİ ve -mEk üzereydi*]; kerteriz “gelecek zaman kesiti” ise “gelecek zaman kesiti öncesi ulam/şekil (gelecekte geçmiş zaman ulamı/şekli)” (*-mİş olacak*), “gelecek zaman kesiti içi ulamlar/şekiller (gelecekte şimdiki zaman ulamları/şekilleri)” [*-(İ)yor olacak ve -mEktE olacak*] ve “gelecek zaman kesiti sonrası ulam/şekil (gelecekte gelecek zaman ulamı/şekli)” (*-mEk üzere olacak*) meydana gelir.⁴⁴

Bu çalışmanın konusu olan *-DİyDİ*'nin, zikredilen şimdiki ya da geçmiş zaman kesitlerinden hangisine ait olduğu ve ne tür bir zaman iletmediği ise üzerinde tartışılan hususlardan biridir.

3. *-DİyDİ* Biçim Biriminin Dil Bilgisel Zaman Özellikleri

-DİyDİ, Guzev -Deniz Yılmaz 2004'te her ne kadar geçmiş zaman kesiti öncesi ulam/şekil, yani geçmişte geçmiş zaman ulamı/şekli olarak ele alınsa da, şeklin, yalnızca biçimsel olarak bu kesite ait gibi görüldüğü, yerleşmiş görüşlerin aksine her durumda “uzak geçmiş” dile getirmediği, tersine işlevsel olarak farklı zaman özelliklerine sahip olduğu ve genel zaman ulamının ana kerterizi olan şimdiki zaman kesiti soyut imgesiyle ilişkili olduğu ifade edilir.⁴⁵ Bu ve yukarıda değinilen görüşler aşağıda örneklerden hareketle sınanacaktır.

-Dİ idi ~ -DİyDİ biçim birimi şimdiki zaman kesiti soyut imgesi öncesi yakın veya uzak bir geçmişte gerçekleşen eylemleri bildirebilir. Zaman ifade eden sözcük ve sözcük öbekleri ile metin bağlamı, *-DİyDİ* nin yakın veya uzak geçmiş zamanı bildirebildiğini göstermektedir.

42 Age., s. 28-30.

43 Erkman Akerson - Ozil'in çalışmalarında da dil bilgisel zamanın belirlenmesinde, onların ifadesiyle “merkez”in her zaman anlatım anı, yani “şimdiki” olmadığı, geçmiş zaman veya gelecek zaman merkezli dil bilgisel zamanların da bulunduğu belirtilir. Bk. Fatma Erkman Akerson -Şeyda Ozil, *Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler*, Türk Dil Kurumunda 1. bs., Ankara 2015, s. 224-225.

44 Viktor G. Guzev - Özlem Deniz Yılmaz, *Opit postroyeniya ponyatiynogo apparata teorii turetskoy grammatiki: Učebnoye posobiye na turetskom yazıke*, s. 30-33.

45 Age., s. 30-31.

3.1. -DİYDİ Biçim Biriminin Şimdiki Zaman Kesiti Öncesi Yakın Geçmiş Bildirisi

-DİYDİ şekliyle anlatım anına çok yakın bir geçmişte gerçekleşen eylemler dile getirilebilir.

Bilindiği üzere olayların gerçekleşme zamanlarının belirgin hale gelmesi için zaman biçim birimlerine ek olarak zaman ifade eden sözcükler (*dün, bugün, yarın* vb.) veya sözcük öbekleri de (*az önce, iki yıl önce, on yıl sonra* vb.) kullanılır.⁴⁶ Bu tür sözcük birimsel (leksik) araçların devreye girmesiyle aynı zaman şekli getirilmiş fiille ifade edilen eylemin geçmişteki konumu değişir ya da netleştirilir.

Aşağıda verilen örneklerden görüleceği üzere -DİYDİ getirilmiş fiille iletilen eylemin yakın bir geçmişte gerçekleştiği, anlatımda yer alan *demin* ve *demincek* sözcükleri [(4), (5), (6), (7)] ile *biraz önce, az evvel* ve *yarım saat kadar evvel* sözcük öbekleri [(8), (9), (10)] ile belirgin hale getirilmiştir. Örneklerden de anlaşılacağı üzere eylem çok yakın bir geçmişte gerçekleşmiştir:

(4) *Demin Bekir ayısına dedindi.* (KT, KÖK, 132)

(5) *Küçük Ağa demin bi lâf ettin amma ben pek iyi anlayamadımdı. Bi daha den mi?* (TB, KA, 330)

(6) *Ne dediydim sana demincek! 'Burada deli damı işleri yoktur ve de şarap sarhoşu olup göze görünmek hiç yoktur,' demedim miydi?* (KT, DA, 122)

(7) ... *sen esdüdücülerle⁴⁷ birlikte gelmedin miydi demincek?* (KT, BÇ, 302)

(8) *Bizimkinden, söylemesi ayıp, hamam takımlarını istediymi, biraz önce...* (KT, KUK, 19)

(9) *Az evvel bir "Şimdilik" lâfi ettindi. Ne demek şimdilik?* (TB, KA, 288)

(10) *Yarım saat kadar evvel buraya kıvrak, süslü bir taze hanım girdiydi. Hiçbiriniz görmediniz mi nereye gitti?* (HRG, T, 257)

Sözcük ve sözcük öbeklerine ek olarak metin bağlamı da eylemin gerçekleşme zamanına dair bilgi verir.⁴⁸ Konuşucunun çok kısa süre önce gerçekleşen bir eylemden söz ettiği, bağlamdan anlaşılabilir. Bu durum özellikle karşılıklı konuşmalarda kendini gösterir. Edebî eserlerin diyalog içeren bölümlerinde, bağlamdan hareketle -DİYDİ'nin, anlatım anına çok yakın bir eylemi bildirdiği görülür [bk. (11), (12), (13), (14)]:

(11) -... *Karı dört yanına bir baktı, samanlığa giriverdi zırpadak...*

Kızlar;

- *Karı kim? diye atıldılar.*

- *Adı yok mu? Karının adı?*

46 Bk. Hatice Şahin, "Türkçede Şimdiki Zaman Eklerinin Zaman Belirleyicilerle Kullanımı", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, (2006), s. 216; Kerime Üstünova, *Dil Bilgisi Sorunları*, Kesit Yayınları, İstanbul 2010, s. 36; Hasene Aydın, "Türkiye Türkçesinde Zaman Ekleri ve Bağlam İlişkisi Üzerine", *VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri -I. Cilt*, ed. Hatice Şahin ve İbrahim Karahancı, Uludağ Üniversitesi, Bursa 2014, s. 791.

47 Eserde *esdüdü*, *enstitü* kelimesinin halk ağzındaki söylenişi olarak verilmiştir.

48 Detaylı bilgi için bk. Hasene Aydın, "Türkiye Türkçesinde Zaman Ekleri ve Bağlam İlişkisi Üzerine", s. 793-798.

...

– *Bırakın da dinleyelim. Adı batsın!*

Çalık oğlan Adviye'nin "Dinleyelim" demesine sevinmişti. Kaba kaba öksürerek:

– *Ne dediydik -diye kaldığı yerden aldı- "Karı samanlığa girdi" dediydik.* (KT, KÖK, 79)

(12) *Tayfur – Bu gece herhâlde boş dönmeyeceğiz...*

Feyzi yürek çarpıntısıyla:

– *Ne demek istiyorsunuz? Bu akşam mutlaka çarpılacak mıyız?*

Tayfur – Çarpılmak zaten çok korkmadan olur. Korkan düşünsün... Fakat ben o maksatla söylemedim...

Feyzi – Ne maksatla söylediniz?

Tayfur sol böğründen sarkan çantadan küçük bir fotoğraf makinesi çıkararak:

– *Boş dönmeyeceğimizi işte bunun için söyledimdi.* (HRG, Dİ, 141)

(13) – *Hemen öksürüp başladı –: "Sahraya baharın daha ilk indiği gün..."*

– *Durunuz! Sahtekarlık ediliyor! Bu Faruk Nafiz'in "Suda halkalar" isimli şiiridir.*

– *Aman yarabbi! Hepsini de biliyorlar...*

– *Mataralar'ı isteriz. Hakkınızı kaybettiniz... Tamam!*

– *Necip Bey, siz de bir şey söylesenize...*

– *Şiir mi okuyayım?.. Aman...*

– *Hayır! Şu sahtekar şaire...*

– *İyi başladıydı... Sahra... diyerek... Bırakmadınız ki...* (KT, HŞİ, 690-691)

(14) – *Bol bol selâm getirdim sana.*

Salih'de konuşacak hal kalmamıştı. Reis bey aracılık etti:

– *Salih'de epey haber var, Ali emmi, istersen dinleyelim.*

Ali emmi kendini zorladı:

– *öyle ya, öyle ya, ne susar bilmem ki, selâm dediydin len Çolak kimden?* (TB, KA, 359)

Demek ki Türkçe bildirme kipi ulamı birleşiminde yer alan şekillerin dil bilgisel zaman özelliği belirlenirken, onların sözcük birimsel araçlarla kullanımlarının yanı sıra metin bağlamına da odaklanmak gerekir. -DİyDİ de bu doğrultuda incelendiğinde, şeklin, şimdiki zaman kesiti öncesi çok yakın bir geçmişten, aşağıda görüleceği üzere uzak geçmişe kadar çeşitli dil bilgisel zaman anlatılanlarını ifade edebildiği görülür.

3.2. -DİyDİ Biçim Biriminin Şimdiki Zaman Kesiti Öncesi Uzak Geçmiş Bildirisi

-DİyDİ, araştırmacıların haklı olarak ifade ettiği gibi, anlatım anına çok yakın olmayan, "uzak" veya "uzak" olarak yorumlanabilecek bir geçmişte gerçekleşen eylemleri de bildirebilir.

Eylemin gerçekleşme zamanının uzak geçmiş olduğu *iki yıl önce* (15), *dört yıl önce* (16), *geçen yıl* [(17), (18)] gibi sözcük öbeklerinden anlaşılır. (19)'da ise metin bağlamından anlaşılacağı üzere, konuşucu, yaşadığı dönemden yıllar önce gerçekleşen Kurtuluş Savaşı günlerine atıf yapmaktadır:

(15) *Karısı iki yıl önce yakaladıysa evde yakaladıydı.* (OK, YYB, 11)

(16) *Dört yıl önce Benli Nazmiye'yi, Kavat Recep'ten, elli altına satın aldığı zaman Çorumlu ne dediydi...* (KT, YY, 271)

(17) *Rahmetli Osman Aşam, geçen yıl, bizim hizmetkâr hakkımızdan onaracaktı ya, ekin kıt olduğundan bu yıla bıraktıydı.* (KT, KM, 19)

(18) *Geçen yıl Milli Korunmacılar dükkanı teftişe geldiklerinde alt kata da iniverirler diye ödün bokuna karıştıydı.* (AA, ÖY, 223)

(19) *Babamı düşünüyorum. Kurtuluş harbinde Ankara'da bulunduysa da... Yaralandığı zaman burada hastanede yatıydı.* (KT, HŞİ, 496)

3.3. -DİYDİ Biçim Biriminin Şimdiki Zaman Kesiti Öncesi Belirsiz Geçmiş Bildirisi

-DİYDİ, *bi(r) zamanlar* (20), *bir defasında* (21), *bir gün* (22), *vaktiyle* (23), *bir akşamüstü* (24) vb. belirsiz bir geçmiş işaret eden sözcük ve sözcük öbekleriyle birlikte kullanılabilir. Bu tür örneklerde eylemin, geçmişte tam olarak ne zaman gerçekleştiği bilinmese de gerçekleşme zamanının anlatım anına yakın bir geçmiş olmadığı görülür:

(20) *Söylendiydi öyle ya, bi zamanlar, Hacı Kenan'la bunun gelini?* (KT, BM, 499)

(21) *Bak bizim buralara İstanbul'dan Ankara'dan kocaman kocaman karularla herifler geldiymiş bir defasında biliyo musun hele?* (BU, UBB, 164)

(22) *Bir gün bana geldiymiş. Eylülde galiba değil mi? İyice sarhoştum!* (OP, CBO, 122)

(23) *Beni dinle kopuk, dedim, bak rahmetli deden bize vaktiyle ne dediymiş?* (KT, YY, 125)

(24) *O iki katlı, taş evde bana, bir akşamüstü yalnızlıktan şikâyet ettiydi.* (OP, KK, 190)

Metin bağlamından bağımsız ve zaman ifade eden sözcük birimsel araçların bulunmadığı anlatımlarda da -DİYDİ ile ifade edilen eylemin geçmişte ne zaman gerçekleştiği belli değildir:

(25) *Ulan alçak Topal, ne dedimdi sana ben? "Bu derbederi Esef kopuğu yellemekte" demedim miydi?* (KT, BÇ, 62)

(26) *Yahu bu herifin gözleri bozulduysa ama bu kadar mı bozulduysa?* (KT, YY, 81)

(27) *Kapağı açılan şu kristal şekerliği Nigân çeyiziyle getirdiydi!* (OP, CBO, 101)

Örneklerden de görüldüğü üzere -DİYDİ, şimdiki zaman kesiti kerterizine göre belirlenen, yalnız uzak geçmiş zamanı değil, anlatım anına çok yakın da olabilen belirsiz bir geçmişte gerçekleştirilen eylemleri dile getirir. Bu belirsizlik ortadan kaldırılmak istendiğinde anlatıma belirli bir zaman kesitini belirli bir dereceye kadar işaretleyen sözcük veya sözcük öbeği getirilir.

Sonuç

Bildirme kipi ulamının bir üyesi olan ve Türkçe literatürde çoğunlukla “görülen geçmiş zamanın hikâyesi” biçiminde adlandırılan -DİyDİ şekli üzerine yaptığımız inceleme neticesinde şu genel sonuçlara varılmıştır:

-DİyDİ, zaman anlamına sahip sözcük, sözcük öbekleri ve metin bağlamının açıkça kanıtlandığı gibi, yalnız “uzak geçmiş”i değil, “yakın geçmiş”i de bildirebilir. Şimdiki zaman kesitine (birincil alt dizgeye/kerterize) çok yakın da olabilen geçmiş eylemleri bildirebilmesi, şeklin, geçmiş zaman kesiti (ikincil alt dizge/kerteriz) ile ilgisini yitirdiğini ve şimdiki zaman kesitine ait bir biçim birimi olduğunu gösterir. Dolayısıyla -DİyDİ biçim birimi, Şema 1’de “şimdiki zaman kesiti kerterizi” alt sisteminin geçmiş zaman biçim birimi olarak gösterilmiştir.

Johanson, -DİyDİ’ nin, -MİŞTİ’ den farklı olarak her durumda “geçmişte geçmiş” bildirmediğini, *sınır sonrası görünüş/bitmişlik görünüşü* anlamına sahip olan -MİŞTİ’ ye karşın -DİyDİ’ nin görünüş bakımından yansız olduğunu ve iki şekil arasındaki ayrımın burada aranması gerektiğini ifade eder. Bu görüş tarafımızca da desteklenmektedir: Bizce de -DİyDİ, herhangi bir belirli görünüş anlam birimciğine sahip değildir, yani belirli bir görünüş anlam birimciğiyle işaretli değildir, diğer bir deyişle görünüşü bildirme bakımından yansızdır.

-MİŞTİ, “sınır sonrası görünüş” anlam birimciğine sahipken, -DİyDİ; eylemlere, süreçlere özgü bir nitelik olan “eylemin bir veya birkaç kez gerçekleştiği” kılınış anlam birimciğine sahiptir. Başka bir deyişle -MİŞTİ’ nin anlam birleşiminde *sınır sonrası görünüş*; -DİyDİ’ nin ise *bir veya birkaç kerelik kılınış* anlam birimciği vardır. Bizce bu iki şekli birbirinden ayıran özelliklerden biri, bu anlam birimcikleridir. Görünüş ve kılınış anlamlarının akraba oldukları, bu anlamların genel “görünürlük (aspektüel) anlamı”nın türleri olduğu, görünüş anlamlarının kılınışlardan ayrışıp doğduğu⁴⁹ ve bir anlamın dillerde değişik araçlarla bildirilebildiği göz önüne alındığında söz konusu şekillerin bu anlam birimcikleriyle işaretlenmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

-DİyDİ, ölçünlü dilde verimsiz, ağızlarda ise daha verimlidir. -DİyDİ ve -MİŞTİ bu bakımdan da birbirinden ayrışır.

-DİyDİ; gazete haberleri, bilimsel çalışmalar, resmî yazışmalar vb. ölçünlü dil kullanımını gerektiren alanlarda neredeyse hiç kullanılmaz. Daha ziyade gündelik konuşma dilinde tercih edilir. Şeklin, ağızlara özgü bir biçim birimi olup olmadığı, arkaik bir biçim birimi olma sürecine girip girmediği ise tartışılabilir. Bunu belirlemek için bizce Türkiye’nin tüm bölgelerini içeren daha kapsamlı çalışmaların yapılmasına ihtiyaç vardır. Çalışma kapsamında Hüseyin Rahmi Gürpınar, Reşat Nuri Güntekin, Halide Edip Adivar, Sait Faik Abasıyanık, Sabahattin Ali, Peyami Safa, Aziz Nesin, Kemal Tahir, Tarık Buğra, Adalet Ağaoğlu, Orhan Pamuk gibi edebiyatçıların eserleri taranmıştır. Ancak sözü edilen yazarların birçoğunun eserlerinde -DİyDİ şeklinin çok az kullanıldığı veya hiç kullanılmadığı görülmüştür. Örneklerin çoğu, roman kahramanlarını

49 Viktor G. Guzev - Özlem Deniz Yılmaz, *Opit postroyeniya ponyatiynogo apparata teorii turetskoy grammatiki: Uçebnoye posobiye na turetskom yazıke*, s. 40-42.

yaşadıkları bölgenin ağız özelliklerini yansıtacak biçimde konuşuran ve diyalog ağırlıklı eserler kaleme alan Kemal Tahir'den alınmıştır. Bu durum *-Dýdî* şeklinin ağızlarda sık kullanılmasıyla ilgili olabileceği gibi yazara has bir üslup özelliği olarak da yorumlanabilir.

-Dýdî, sahip olduğu anlam vasıtasıyla “hatırlama/hatırlatma” anlatılanını (nüansını) bildirebilir, ancak bu onun anlamının ayrılmaz bir bileşeni, bir anlam birimciği değildir. Belirtildiği üzere şeklin sahip olduğu anlamla iletilen bir anlatılandır.

Çıktık idi ve *çıktı idik*'in tersine *çıktıktı* ve *çıktıydık* kullanımlarının verimli olması, *-Dýdî* nin, *bireşimli (sintetik) birleşik* biçim birimi olma sürecinin hızlandığına, *çıktıydık* örneğinde olduğu gibi, şahıs biçim birimlerinin şeklin sonuna getirilişinin *çıktıktı*'ya oranla daha verimli olması, Türkçenin sondan eklemeli bir dil oluşu ve şahıs biçim birimlerinin kelime şeklindeki olağan hiyerarşik sırası (sonda yer alma) ile uyumlu olduğuna işaret eder.

Söylenenler ışığında şeklin sahip olduğu anlam şöyle formüle edilebilir: *-Dýdî*, *bildirme kipliği* anlam birimciğinin yanı sıra eylemin, şimdiki zaman kesiti soyut imgesinden önce *yakın ya da uzak belirsiz bir geçmişte* izole edilmiş bir olay olarak gerçekleştirildiğini bildiren *zaman* anlam birimciği ile *eylemin bir veya birkaç kereliği kılınış* anlam birimciğinden oluşan karmaşık anlama sahip işlek ve verimsiz fiil bitimli şeklidir.

Taranan Eser Adları Kısaltmaları

AA, ÖY	Adalet Ağaoğlu, <i>Ölmeye Yatmak</i> , 2. bs., Everest Yayınları, İstanbul 2015.
BU, UBB	Buket Uzuner, <i>Uzun Beyaz Bulut Gelibolu</i> , 13. bs., Remzi Kitabevi, İstanbul 2002.
HRG, Dİ	Hüseyin Rahmi Gürpınar, <i>Dirilen İskelet</i> , yön. Emine Gürsoy Naskali, haz. Habibe Demir, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2021.
HRG, Eİ	Hüseyin Rahmi Gürpınar, <i>Eşkıya İnde</i> , yön. Emine Gürsoy Naskali, haz. Emine Gürsoy Naskali, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2021.
HRG, G	Hüseyin Rahmi Gürpınar, <i>Gulyabani</i> , yön. Emine Gürsoy Naskali, haz. Nilüfer Tañç, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2021.
HRG, T	Hüseyin Rahmi Gürpınar, <i>Tesadüf</i> , yön. Emine Gürsoy Naskali, haz. Hamdi Üngör, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2022.
KT, BÇ	Kemal Tahir, <i>Bozkırdaki Çekirdek</i> , 5. bs., İthaki Yayınları, İstanbul 2011.
KT, BM	Kemal Tahir, <i>Büyük Mal</i> , 2. bs., İthaki Yayınları, İstanbul 2008.
KT, DA	Kemal Tahir, <i>Devlet Ana</i> , 19. bs., İthaki Yayınları, İstanbul 2019.
KT, Gİ	Kemal Tahir, <i>Göl İnsanları</i> , 2. bs., İthaki Yayınları, İstanbul 2008.
KT, HŞİ	Kemal Tahir, <i>Hür Şehrin İnsanları</i> , 2. bs., İthaki Yayınları, İstanbul 2008.

- KT, KM** Kemal Tahir, *Kelleci Memet*, 2. bs., İthaki Yayınları, İstanbul 2008.
- KT, KÖK** Kemal Tahir, *Köyün Kamburu*, 5. bs., İthaki Yayınları, İstanbul 2019.
- KT, KUK** Kemal Tahir, *Kurt Kanunu*, 2. bs., İthaki Yayınları, İstanbul 2008.
- KT, YY** Kemal Tahir, *Yediçinar Yaylası*, 5. bs., İthaki Yayınları, İstanbul 2020.
- OK, YYB** Orhan Kemal, *Yağmur Yüklü Bulutlar*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1974.
- OP, CBO** Orhan Pamuk, *Cevdet Bey ve Oğulları*, 13. bs., Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2022.
- OP, KK** Orhan Pamuk, *Kara Kitap*, Yapı Kredi Yayınlarında 1. bs., İstanbul 2013.
- TB, KA** Tarık Buğra, *Küçük Ağa*, 15. bs., İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

KAYNAKÇA

- Akşehirli, Soner, “Türkçe’de Konuşma Zamanı, Olay Zamanı ve Referans Zamanı İlişkileri”, *Turkish Studies*, V/4, (2010), s. 15-73.
- Aslan Demir, Sema, *Türkçede İsteme Kipliği. Semantik -Pragmatik Bir İnceleme*, Grafiker Yayınları, Ankara 2008.
- Axmanova, Ol'ga S., *Slovar' lingvistiçeskix terminov*, İzdaniye vtoroye, stereotipnoye, İzdatel'stvo “Sovetskaya Entsiklopediya”, Moskva 1969.
- Aydemir, İbrahim Ahmet, *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*, Nobel Akademik Yayıncılık, Ankara 2019.
- Aydın, Hasene, “Türkiye Türkçesinde Zaman Ekleri ve Bağlam İlişkisi Üzerine”, *VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri -I. Cilt*, ed. Hatice Şahin ve İbrahim Karahancı, Uludağ Üniversitesi, Bursa 2014, s. 787-799.
- _____, *Türkiye Türkçesinde Dilbilgisel Zaman -Oktay Akbal Öyküleri Örneği-*, Efe Akademi Yayınevi, İstanbul 2021.
- Banguoğlu, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, 10. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- Benzer, Ahmet, *Türkçede Zaman, Görünüş ve Kiplik*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2012.
- Bilgegil, Mehmet Kaya, *Türkçe Dilbilgisi*, 2. bs., Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum 2014.
- Biray, Nergis, “Kazak Türkçesinde Modal Söz (Kelimenin Dokuzuncu Türü mü?)”, *Turkish Studies*, Volume 4/3, (2009), s. 338-361.
- Bussmann, Hadumod, *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*, Translated and edited by Gregory P. Trauth and Kerstin Kazzazi, Routledge, London and New York 1996.
- Cinque, Guglielmo, “A note on mood, modality, tense and aspect affixes in Turkish”, *The Verb in Turkish*, ed. Eser Erguvanlı Taylan, John Benjamins Publishing, Amsterdam 2001, s. 47-59.
- Demir, İmdat, “Türkiye Türkçesinde -dİyDI ve -mİştI Biçim Birimleri Üzerine”, *TÜBAR -Türklük Bilimi Araştırmaları*, 37, Bizim Büro Matbaası, Niğde 2015, s. 97-117.
- Demirel, Mehmet Volkan, *Dilde Zaman, Görünüş ve Kip/Kiplik*, Pegem Akademi, Ankara 2021.
- Deniz Yılmaz, Özlem, *Türkiye Türkçesinde Eylemsi*, 1. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2009.
- _____, “Türkiye Türkçesinde Gerçekleşmemiş Olanak Kipi”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, I/1, (2014), s. 135-147.
- Deny, Jean, *Türk Dil Bilgisi (Modern Türk Dil Bilgisi Çalışmalarının Kapsamlı İlk Örneği)*, çev. Ali Ulvi Elöve, uy. Ahmet Benzer, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2012.
- Doğan, Gürkan - Ahmet Kocaman, “Sözcede Kişisel Tutum ve Belirteçler”, *Dilbilim Araştırmaları*, Simurg, İstanbul 1999, s. 65-78.
- Dolunay, Salih Kürşad, *Türkiye Türkçesinde Zaman*, Berikan Yayınevi, Ankara 2012.
- Ediskun, Haydar, *Türk Dilbilgisi*, 13. bs., Remzi Kitabevi, İstanbul 2017.
- Ergin, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul 2009.
- Erguvanlı Taylan, Eser - Ayhan Aksu Koç, “Belirteçlerde Görünüş ve Kiplik İlişkisi”, *XXI. Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri*, Mersin 2007, s. 89-97.
- Erguvanlı Taylan, Eser, *The Phonology and Morphology of Turkish*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2015.
- Erkman Akerson, Fatma - Şeyda Ozil, *Türkçede Niteleme Sifat İşlevli Yan Tümceler*, Türk Dil Kurumunda 1. bs., Ankara 2015.
- Ersen-Rasch, Margaret I. - Erdoğan Onası, *Yabancı Dil Olarak Türkçe Dilbilgisi*, Papatya Yayıncılık, İstanbul 2015.

- Gencan, Tahir Nejat, *Dilbilgisi*, 3. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 1975.
- Göksel, Aslı - Celia Kerslake, *Turkish: A Comprehensive Grammar*, Routledge, Oxon 2005.
- Guzev, Viktor G., “Teorik Türk Dil Bilimi Açısından Eski Anadolu Türkçesinin Özelliklerinin Kıymeti Üzerine II: Zaman Kategorisi”, *Uluslararası Eski Türkiye Türkçesi Toplantısı Bildirileri (03-04 Aralık 1999)*, 2. bs. (e-kitap) [1. bs.: Ankara 2007], Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2022, s. 61-72.
- Guzev, Viktor G. - Özlem Deniz Yılmaz, *Opit postroyeniya ponyatiynogo apparata teorii turetskoy grammatiki: Uçebnoye posobiye na turetskom yazıke*, İzdatel'stvo S.-Peterburgskogo universiteta, S.-Peterburg 2004.
- Hirik, Seçil, “Türkçede Kip-Kiplik Terimleri ve Tanımları Üzerine”, *Bengü Belâk Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*, ed. Bülent Gül, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2013, s. 243-252.
- _____, *Türkiye Türkçesinde Bilgi Kiplikleri*, 2. bs., Pegem Akademi, Ankara 2021.
- İmer, Kâmile, Ahmet Kocaman ve A. Sumru Özsoy, *Dilbilim Sözlüğü*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2011.
- Johanson, Lars, *Türkçede Görünüş*, çev. Nurettin Demir, Grafiker Yayınları, Ankara 2016.
- Kerimoğlu, Caner, *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*, Dinazor Kitabevi, İzmir 2011.
- _____, *Kiplik ve Kip*, 2. bs., Pegem Akademi, Ankara 2019.
- Kononov, A[ndrey] N[ikolayeviç], *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*, İzdatel'stvo Akademii nauk SSSR, Moskva-Leningard 1956.
- Korkmaz, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*, 4. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- Kornfilt, Jaklin, *Turkish (Descriptive Grammars)*, Routledge, London 1997.
- Lewis, Geoffrey, *Turkish Grammar*, Oxford University Press, Oxford 2001.
- Palmer, Frank Robert, *Mood and Modality*, Second edition, Cambridge University Press, Cambridge 2001.
- Panfilov, V. Z., *Vzaimootnoşeniye yazıka i mışleniya*, İzdatel'stvo “Nauka”, Moskva 1971.
- Referovskaya, Ye. A., “Nakloneniye”, *Yazıkoznaniye. Bol'soy entsiklopediçeskiy slovar'*, Glavniy redaktor V. N. Yartseva, 2-ye izdaniye, “Bol'shaya Rossiyskaya entsiklopediya”, Moskva 2000, s. 321-322.
- Ruhi, Şükriye, Deniz Zeyrek ve Necdet Osam, “Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler”, *Dilbilim Araştırmaları*, Kebikeç Yayınları, Ankara 1997, s. 105-111.
- Sebzecioglu, Turgay, *Dilbilim Kavramlarıyla Türkçe Dilbilgisi*, Kesit Yayınları, İstanbul 2017.
- Şahin, Hatice, “Türkçede Şimdiki Zaman Eklerinin Zaman Belirleyicilerle Kullanımı”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, (2006), s. 213-221.
- Tumaşeva, D. G., “Modal'niye formı tatarskogo glagola i mejkategorial'niye svyazi”, *Sovetskaya tyurkologiya*, № 4, Bakı 1990, s. 3-9.
- Underhill, Robert, *Turkish Grammar*, Fourth printing, The MIT Press, Massachusetts 1985.
- Uzun, Nadir Engin, “Türkçede Görünüş/Kip/Zaman Üçlüsü”, *Ankara Üniversitesi Dil Dergisi*, 68, (1998), s. 5-22.
- Üstünova, Kerime, *Dil Bilgisi Sorunları*, Kesit Yayınları, İstanbul 2010.

ON THE CHARACTERISTICS OF THE MORPHEME *-DI idi ~ -DIydI* IN TURKISH

Soner TOKTAR*

Özlem DENİZ YILMAZ**

The subject of this article is the morpheme -DI idi ~ -DIydI in modern Turkish, which is generally referred to as “the narrative of past definite” (görülen geçmiş zamanın hikâyesi) in Turkish grammars.

This study utilizes the synchronic method and aims to determine the place of the form -DI idi ~ -DIydI in the “three-oriented tense” system developed by Viktor Grigorevich Guzev and to formulate the meaning of this morphemes by identifying its distinctive features in terms of modality, tense and aspectuality (modes of actions/aktionsart and aspect).

In the literature, it is claimed that the form -DI idi ~ -DIydI expresses “pluperfect, distant past”. However, as evidenced by the examples taken from modern Turkish literary works, this form can express various tenses from the very near past (1, 2) to the distant past (3). This can be understood from the context or words and word groups that indicates time:

(1) *Ne dediydim sana demince!* (KT, DA, 122) “What did I just tell you!” (-DI idi ~ -DIydI indicates the near past before current/present period of orientation. The meaning of near past is also understood from the word “demince” (just).)

(2) *Yarım saat kadar evvel buraya kıvrak, süslü bir taze hanım girdiydi.* (HRG, T, 257) “A lithe-bodied, fancy young lady entered here half an hour ago.” (The form expresses the near past. The word group “yarım saat kadar evvel” (half an hour ago) signalizes that.)

(3) *Babamı düşünüyorum. Kurtuluş harbinde Ankara’da bulunduğuydu da... Yaralandığı zaman burada hastanede yattıydı.* (KT, HŞİ, 496) “I think of my father. He was in Ankara during the Turkish War of Independence. He was hospitalized here when he was injured.” (As can be seen from the context the form expresses the pluperfect/distant past.)

* Research Assistant, Kırklareli University, Faculty of Arts and Letters, Department of Turkish Language and Literature, Kırklareli / Turkey, sonertoktar@klu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8435-4233

** Prof. Dr., Marmara University, Institute of Turcic Studies, Istanbul / Turkey, ozlem.yilmaz@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7998-131X

The morpheme *-Dİ idi ~ -Dİydİ* can also express isolated actions occurred in an indefinite past (4, 5) before the current/present period of orientation:

(4) *Ulan alçak Topal, ne dedimdi sana ben? (KT, BÇ, 62) “Damn Cripple, what did I tell you?” (The action occurred in an indefinite past. The exact time of action is unknown.)*

(5) *Bir gün bana geldiymi. Eylülde galiba değil mi? İyice sarhoştun! (OP, CBO, 122) “He came to me one day. It’s in September, right? He was pretty drunk! (The action occurred in an indefinite past. The word group “bir gün” (one day) proves that.)*

As can be seen from the examples given above, the form is only formally related to the “past period of orientation”. In terms of functionality, it is a unit belonging to the “current/present period of orientation” subsystem, to be precise, it is one of the past tense morphemes of this subsystem. As compared with *-Dİ idi ~ -Dİydİ*, the form *-mİş idi ~ -mİştİ* is a member of the “past period of orientation” subsystem and one of the past tense morphemes of this subsystem. The morpheme *-mİş idi ~ -mİştİ* indicates that the action occurred before the “past period of orientation”.

Both *-Dİ idi ~ -Dİydİ* and *-mİş idi ~ -mİştİ* has the indicative modality same as a component of their meanings. *-mİş idi ~ -mİştİ* has the postterminal aspect same but the morpheme *-Dİ idi ~ -Dİydİ* does not have any aspect same. On the other hand *-Dİ idi ~ -Dİydİ* has an aktionsart same unlike *-mİş idi ~ -mİştİ*. Based on this aktionsart same it is understood that the action occurred once or several times (6, 7, 8). Also the form can express the sense of “remembering/reminder” through words, word groups and the context. But it is not an inseparable component of its meaning (8), that is, its seme. Moreover, both the context (6) and expressions such as *bilmez misin* “don’t you know”, *aklında mı* “do you remember”, *hatırla bakayım* “remember” (7) have an effect on the sense of “remembering/reminder”:

(6) *Ben sana demedim miydi? Dedydim. (informant) “Didn’t I tell you? I told you.” (In this example, an action that occurred once in the past is reported and, as can be understood from the context, this action is reminded.)*

(7) *Bir yaz, samanlıkta oynarken anam üstümüze geldiymi! Aklında mı? Kapıyı kapadıymi, harman deliğinden çıktıkti. (KT, Gİ, 158) “One summer, when we were playing in the barn, my mother came! Do you remember? She closed the door, and we came out of the hole.” (An action that occurred once in the past is expressed by the finite word forms *geldiydi* “she came”, *kapadıymi* “she closed”, *çıktıkti* “we came out”. The expression *aklında mı* “do you remember” signalizes the sense of “remembering/reminder”.)*

(8) – *İşte buna akcinli derler kız. Bunu içen kudurur.*

– *Bildim. Amcamın oğlu Bekir bir akşam bunu içti de delirdiydi. (HRG, Eİ, 252)*

– *That’s what they call akcinli [some kind of liquor], girl. Anyone who drinks it gets mad. – I knew. My uncle’s son Bekir drank this one evening and went crazy.” (In this example, the*

speaker has only indicated an action that occurred in the past. As can be seen from this example -DI idi ~ -DIydI does not always express the sense of “remembering/reminder”. This proves that the sense of “remembering/reminder” is not an inseparable component of its meaning.)

-DI idi ~ -DIydI is ineffectual (low frequency of use) in texts such as official correspondence, newspapers, scientific works that require the use of standard language. It is effectual (high frequency of use) in colloquial speech and dialects.

In summary, the meaning of -DI idi ~ -DIydI can be formulated as follows: -DI idi ~ -DIydI is a productive and ineffectual verb finite form with a meaning consisting of the tense seme indicating that the action occurred in the near or distant indefinite past before the present period of orientation, and the aktionsart seme indicating that the action occurred once or several times and the indicative modality seme.

KÜLTÜREL MİRAS TAŞIYICISI OLARAK DİJİTAL KÜTÜPHANELER: *DEDE KORKUT KİTABI*'NİN DRESDEN DİJİTAL NÜSHASI*

DIGITAL LIBRARIES AS CARRIERS OF CULTURAL HERITAGE: DRESDEN
DIGITAL COPY OF THE *BOOK OF DEDE KORKUT*

Özlem GÖKKURT DEMİRTEL**
Banu Fulya YILDIRIM***
Şerife Funda CAN****

Öz

Kütüphanelerin kültürel miras niteliği taşıyan yazma ve nadir eserleri dijitalleştirerek çevrim içi platformlarda sunmasının önündeki yazılım ve teknik engeller günümüzde yeni araç ve teknolojiler sayesinde ortadan kalkmıştır. Dünya genelinde birçok kütüphane dijital koleksiyonlarını web siteleri üzerinden çevrim içi sunmaktadır. Bu sayede kullanıcılar söz konusu dijital koleksiyonlara erişebilmekte, bununla kalmayıp bilgisayarlarına, tablet veya akıllı telefon gibi mobil cihazlarına ücretsiz olarak indirebilmektedir. Kütüphanelerin dijital koleksiyonlarına erişilebilirliğin artması aynı zamanda tarihsel, kültürel ve bilimsel değerlere de erişimi artırmaktadır. Kültürel mirasımızın önemli eserlerinin dijitalleştirilmiş nüshalarını web siteleri üzerinden erişime sunan yurt dışında birçok dijital kütüphane örneği bulunmaktadır. Bu kütüphaneler arasında yer alan Dresden Dijital Kütüphanesi'nin erişime açmış olduğu eserler arasında kültürel mirasımızın en değerli eserlerinden biri olan *Dede Korkut Kitabı*'nin dijitalleştirilmiş nüshası da bulunmaktadır. Bu çalışmada, ülkeler arasında dağılmış bellek kurumlarında yer alan kültürel miras eserlerinin bütünsel bir sunumunun daha fazla önem kazanmış olmasından hareketle Dresden Dijital Kütüphanesi dijital koleksiyonlarında yer alan *Dede Korkut Kitabı*'nin dijitalleştirilmiş nüshası üzerinden kültürel bellek kurumu olarak dijital kütüphanelerin kültürel miras açısından önemini ortaya koymak amaçlanmaktadır. Bu çalışmada dijital kütüphanelerin kültürel mirasın devamlılığı konusundaki etkileri ve kültürel işlevleri detaylı olarak ele alınarak anlatılmakta olup aynı zamanda dijital kütüphanelerin kültürel mirasın korunması, geliştirilmesi ve sunumu konularında yeni açılımlar sunmaktadır. Çalışmanın sonucuna göre farklı ülkelerin bellek kurumlarında yer alan kültürel miras eserlerinin erişim ve kullanımını daha etkili bir düzeye taşıyacak olanakların kapsamlı bir şekilde değerlendirilmesi önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Dede Korkut Kitabı*, dijital kütüphane, kültürel miras, el yazması, dijitalleştirme

* Bu çalışma Marmara Üniversitesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümünün kuruluşunun 35. yılına özel olarak kaleme alınmıştır.

** Prof. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Bilgi Yönetimi ve Teknolojisi Bölümü, İzmir / Türkiye, sozlem.gokkurt.demirtel@ikc.edu.tr; ORCID: 0000-0002-1858-0061

*** Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü, İstanbul / Türkiye, bfyildirim@29mayis.edu.tr; ORCID: 0000-0002-4988-7584

**** Yüksek Lisans Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi Türk Halkbilimi Bölümü, Ankara / Türkiye, fundacan@hacettepe.edu.tr; ORCID: 0000-0003-3142-2938

Abstract

New tools and technologies have allowed libraries around the world to overcome the technical barriers that stood in the way of digitizing manuscripts and rare works of cultural heritage. Many libraries now offer their digital collections online through which users can download documents to their computers and mobile devices such as tablets or smartphones free of charge. The increased accessibility to the digital collections of libraries has also led to a heightened awareness of historical, cultural and scientific values. There are many examples of digital libraries abroad that offer digitized copies of notable works of our cultural heritage on their websites. One such work is the *Book of Dede Korkut*. This study employs a discussion of the digitized copy of the Dede Korkut Book in the digital collections of the Dresden Digital Library to highlight the importance of digital libraries in terms of cultural heritage as institutions of cultural memory. It points to their cultural function and discusses their impact on the maintenance of cultural heritage. It also suggests new paths for the role of digital libraries in the preservation, development and presentation of cultural heritage. The findings of this study reveal the need to reconsider the possibilities that would maximize access to works of cultural heritage kept at memory institutions of different countries and increase their usage to more productive levels.

Keywords: *Book of Dede Korkut*, digital library, cultural heritage, manuscript, digitalization

Giriş

Dünya çapında daha fazla kütüphane, koleksiyonlarını dijitalleştirmekte ve bu koleksiyonları dünyanın her yerinden erişime açmaktadır. Bilgiye hızlı erişimin önem kazandığı dijital çağda bu durum kullanıcılar tarafından büyük ilgi görmektedir. Bu şekilde kullanıcıların kültürel miras ürünlerine hızlı ve kolay erişim sağlamaları kültürel miras ürünlerinin varlığından haberdar olmalarını mümkün hale getirmekte, bunlara ilgi duymalarını sağlamakta ve/veya bu alandaki ilgilerini artırmaktadır.

Özellikle yazma eserler gibi bir kez kaybolduklarında yerine bir daha konulamayacak nadir eserlerin dijitalleştirilip erişebilirliğinin sağlanması, söz konusu eserlerin gelecek kuşaklara aktarılabilmesi için etkili ve faydalı bir yol olarak görülmektedir. Bunun yanı sıra kütüphane, arşiv ve müze gibi bellek kurumlarına fiziksel olarak ulaşmakta güçlük çeken ya da internet üzerinden ulaşmayı tercih eden kullanıcılar için dijitalleştirilmenin yararlı olabileceği düşünülmektedir.

Gelişen teknolojiyle beraber kültürel mirasın korunması ve saklanması dijital sistemler ve buna bağlı olarak dijitalleştirme çalışmaları gündeme gelmiştir. Kültürel mirasın dijitalleştirilmesinde uluslararası anlamda çok önemli projelere imza atılmıştır.¹ Dijitalleştirme projeleri daha çok kültürel mirasın tanınması, korunması, geliştirilmesi ve paylaşımı ile bu kurumlar arası entegrasyona odaklanmaktadır. Söz konusu projelerin de etkisi ile dünya çapında birçok bellek kurumu kültürel mirası koruma ve kullanmaya yönelik çabalarını sürdürmektedir.

Dresden Dijital Kütüphanesi, dijitalleştirdiği kültürel mirasımızın en değerli kaynağı ve sözlü (şifahi) halk kültürümüzün en büyük eseri olan *Dede Korkut Kitabı*'nın el yazmasının tam metnini web sitesinde üyelik koşulu gerektirmeksizin herkesin erişimine ücretsiz olarak sunmaktadır.

1 Duygu Kevser Ülger – Özgür Külcü, “Dijitalleştirme Çalışmalarına Kültürel Miras Ölçeğinde Genel Bir Bakış: VEKAM Örneği”, *Akademia Disiplinlerarası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, II/1, (2016), s. 42-55.

Bu çalışmaya “The Dede Korkut digital library: a student project faces the real world” başlıklı proje çalışması² dayanak oluşturmaktadır. Söz konusu çalışmada yukarıda sözü edilen değerlendirmeler kapsamında Dresden Dijital Kütüphanesi'nin ilgili koleksiyonunda yer alan *Dede Korkut Kitabı*'nin dijitalleştirilmiş nüshası üzerinden kültürel bellek kurumu olarak dijital kütüphanelerin tarihi ve kültürel mirasımız açısından önemini ortaya koymak, kültürel mirasın devamlılığı konusundaki etkilerini ve kültürel işlevlerini detaylı olarak ele almak amaçlanmaktadır. Ayrıca bu çalışmada dijital kütüphanelerin, kültürel mirasın korunması ve geliştirilmesi için yeni açılımlar sunulmaktadır.

Dede Korkut Kitabı

Ergin, “*Dede Korkut Kitabı*” adlı eserinin ön sözüne, Türk edebiyatı tarihinin büyük bilgini Fuad Köprülü'nün “Bütün Türk edebiyatını terazinin bir gözüne, Dede Korkut'u öbür gözüne koysanız, Dede Korkut ağır basar.” sözüyle başlayarak okuyucu açısından eserin önemine dikkat çekmektedir. Ön sözün devamında ise eserin bir milletin ortak dâhiliğinin ürünü olan destan tanımından hareketle Türk milletinin tarih boyunca süregelen ortak dâhiliğini ve hayat görüşünü ortaya çıkararak millî destan olma özelliği kazandığını ifade etmektedir.³ Ergin, aynı eserinde *Dede Korkut Kitabı*'nda en önemli kısmın dil ve destan ilişkisi olduğunun altını çizerek, millî destanın vasıflarını ve Dede Korkut ilişkisini on iki kısma ayırarak önemli tespitlerde bulunmuştur.⁴

Bu tespitlere ilave olarak, *Dede Korkut Kitabı*, Türk milletinin İslâm öncesi dönemine ve sözlü kültürüne ait kültürel kodları barındırırken aynı zamanda İslâm sonrası döneme ait İslâmî kültürel unsurları da içermektedir. Bu özelliği ile eser Türk tarihini, Türk edebiyatını ve folklorunu tanımak ve araştırmak isteyen bilim insanlarına ve araştırmacılara önemli bir kaynak oluşturmaktadır.

Dede Korkut Kitabı'nin Kitâb-ı Dedem Korkud ‘alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzân başlığını taşıyan Dresden nüshası 1815’te Heinrich Friedrich von Diez tarafından bulunmuştur. Dresden Kütüphanesi’ndeki Fleischer külliyatı arasında bulunan eser halen orada yer almaktadır.⁵ Ayrıca dijitalleştirilmiş nüshasına aynı kütüphanenin dijital koleksiyonundan ulaşılabilmektedir

Dede Korkut Kitabı'nin Vatikan yazması olmak üzere bir nüshası daha bulunmaktadır.⁶ Dresden nüshası, bir mukaddime ve on iki boyu (destanî hikâye) ihtiva etmektedir. Vatikan

2 Özlem Bayram – Astrid Emel, “The Dede Korkut Digital Library: A Student Project Faces The Real World”, *Library Student Journal*, II, (2007).

3 Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, haz. Murat Emre Şahin, Hasan Kadıköylü, Hisar Kültür Gönüllüleri, İstanbul 2003, s. 3.

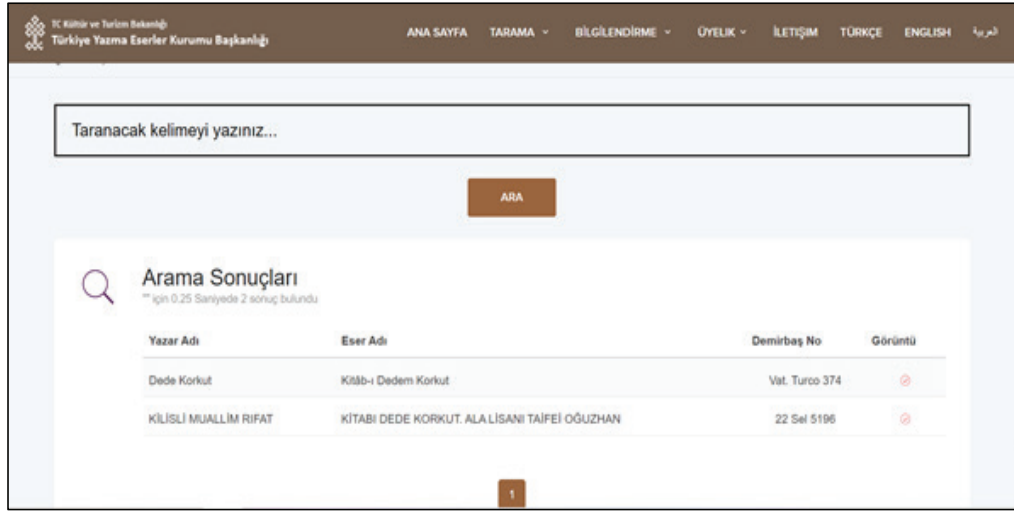
4 *Age.*, s. 3-6.

5 Orhan Şaik Gökyay, “Dede Korkut”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, IX, (1994), s. 77-80.

6 Adnan Binyazar, *Dede Korkut*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, s. 32.

nüshasında ise bir mukaddime ve altı boy bulunmaktadır.⁷ Dede Korkut, 2018 yılında Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Teşkilâtı (UNESCO) Dünya Miras Komitesi tarafından UNESCO İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirasının Temsili Listesi'ne dâhil edilmiştir.⁸

Türkiye Yazmalarına ilişkin Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yazma Eserler Portalı'nda yapılan taramalarda ise *Dede Korkut Kitabı*'nın Dresden nüshasına ilişkin herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Aynı katalog taramasında Kilisli Muallim Rıfat'ın ilk defa Türkçeye kazandırdığı *Dede Korkut Kitabı*'nın Edirne Selimiye Kütüphanesi'nde yer aldığı anlaşılmaktadır (Şekil 1).

Şekil 1. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yazma Eserler Portalı

Kaynak: <http://yazmalar.gov.tr/basit-arama?q=dede+korkut>

El yazması *Dede Korkut Kitabı*'nın bibliyografik keşfine ilişkin yapılacak çevrim içi bir taramada, eserin farklı nüshalarına ilişkin kayıtların farklı dijital kütüphanelerde yer aldığı görülmektedir. Bu değerli eserin bibliyografik tanımlamalarına ilişkin bilgiye çevrim içi ortamda bir arada erişilemediği gibi dijital içeriğine açık erişim olanağı da ülkemizde bulunmamaktadır. Eser, araştırmacılar için korunduğu kütüphaneye bizzat gidilerek ve önceden yapılan başvurunun kabul edilmesi sonrasında alınacak izinle dijital olarak görüntülenebilmektedir. Bu durumda eserin özelinde kültürel mirasa sahip çıkılarak uygun koruma, saklama ve hizmete sunma koşullarını yerine getirme konusunda duyarlılık gösterildiği açıktır. Bununla birlikte, dijitalleşmenin asıl amacına uygun olarak eserin daha çok sayıda araştırmacının erişimine açılarak zaten sahip olduğu

7 Salahaddin Bekki, “Dedem Korkut Kitabı'nın Mukaddimesi ile Boylar Arasındaki Organik Bağ”, *Milli Folklor*, XXVII/CVII, (2015), s. 5-13.

8 UNESCO, “UNESCO İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsil Listesi”, <https://www.unesco.org.tr/Pages/126/123/UNESCO-%C4%B0nsanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1n-Somut-Olmayan-K%C3%BCrel-Miras%C4%B1-Temsil%C3%AE-Listesi> [Erişim tarihi: 20.08.2021].

değeri daha yaygın bir ortama taşınması yönünde geliştirilecek uygulamaların bu duyarlılığa zarar vermeyeceği düşünülebilir. Bu açıdan ele alındığında, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yazma Eserler Portalı üzerinden tek bir merkezden *Dede Korkut Kitabı* Dresden dijital nüshası gibi ülkemiz dışındaki kültürel bellek kurumlarında bulunan yazma eserlere ait üstverilerin (metadata öğelerinin) açılması ve bu eserlerin tam metinlerinin erişilebilir hale getirilmesi için link verilmesi araştırmacılar için büyük kolaylık sağlayacağı gibi eserlerin kullanımını da yaygınlaştıracaktır. Bu olanağın sunulması ile Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yazma Eserler Portalı'nın dünya çapında, geniş bir coğrafya üzerinde bulunan yazma eserlerimizin bibliyografik keşif kapsamı genişletilmiş olacak, böylelikle kullanıcılar için daha etkileşimli ve katılımcı bir ortamda bu eserlere açık erişim sağlanacaktır.

Somut Olmayan Kültürel Miras Kavramı

Somut olmayan kültürel miras kavramı, 17 Ekim 2003 tarihinde Paris'te UNESCO'nun 32. Genel Konferansında Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi⁹ ile tüm dünyaya tanıtılmıştır. UNESCO'nun bu sözleşmede tanımladığı ve öğelerini belirlediği somut olmayan kültürel miras, büyük ölçüde halk bilimcilerin öteden beri çalışmakta olduğu ve çoğu zaman “folklor” olarak adlandırdıkları alanda belirmektedir.¹⁰ Kurin'e göre somut olmayan miras adlandırmasıyla yeni bir terim yaratılarak farklı ülkeler için farklı çağrışımlara sahip olan eski adlandırmaların bir bakıma önüne geçilmiştir.¹¹

Kültürel miras taşıyıcısı olarak dijital kütüphaneler, buldukları bölgenin kültürel mirasının korunmasını ve kullanımının yaygınlaştırılmasını sağlama misyonunun yanı sıra dünya kültürel mirasına katkı sağlama misyonuna da sahip olmalı ve günümüz toplumlarının ihtiyaç duyduğu dijital kültür alanındaki gelişmeleri takip etmelidir. Dijital kütüphanelerin çalışmalarında hangi ulusa ait olduğuna bakılmaksızın kültürel mirasa erişim öncelenmelidir. Nitekim tüm insanların kültürel mirasa eşit erişim hakkı, bir dizi uluslararası sözleşme ve standartlar ile garanti altına alınmaktadır. Örneğin, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'nde¹² 27. maddenin 1. bendinde ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin¹³ 15. maddesinde bu husus ele alınmıştır. Ayrıca web sitelerin, belgelerin ve diğer dijital ortamların erişilebilirliğine ilişkin standartlar ve yönergeler hazırlanmıştır. Bu kapsamda WCAG 2.1 (Web İçeriği Erişilebilirlik Yönergeleri) en yaygın olarak tanınan ve kullanılan standartlardan biridir.

9 Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi, 2003, <https://ich.unesco.org/doc/src/00009-TR-PDF.pdf>, [Erişim tarihi: 26.06.2021].

10 Öcal Oğuz, “Terim Olarak Somut Olmayan Kültürel Miras”, *Milli Folklor*, XXV/C, (2013), s. 5-13.

11 Richard Kurin, “Safeguarding Intangible Cultural Heritage in the 2003 UNESCO Convention: A Critical Appraisal”, *Museum International*, LVI/I-II, (2014), s. 66-77.

12 İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, 2010, http://www.claiminghumanrights.org/udhr_article_27.html, [Erişim tarihi: 26.09.2021].

13 Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme, 1966, <https://insanhaklimerkezi.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/08/03/EkonomikSosyalKulturelHaklarSozlesmesi.pdf> [Erişim tarihi: 23.05.2021].

Dijital Kütüphane Kavramı

Geçmişte birçok kütüphane, satın alınan veya dönüştürülen dijital koleksiyonları elinde bulundurmaktaydı. Ancak, “dijital kütüphaneler” olarak adlandırılan ayrı varlıklar ve bunları ele alan önemli miktarda araştırma, temel olarak 1990’ların ortasından sonuna kadar ulusal devlet kurumlarının veya büyük ölçekli katılımcıların ortak çabaları sayesinde ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında Amerika Birleşik Devletleri’nde (ABD) Ulusal Bilim Vakfı (National Science Foundation-NSF) tarafından yönetilen, federal olarak finanse edilen “Dijital Kütüphane Girişimi” (DLI – Digital Libraries Initiative) de bulunmaktadır.¹⁴ NSF sponsorluğunda Dijital Kütüphanelerin Sosyal Yönleri çalışması yapılmıştır. Bu çalışmanın başlıca çıktılarından biri dijital kütüphane tanımının yapılmasıdır.¹⁵ Söz konusu çalışmada, dijital kütüphane koleksiyonlarına internet üzerinden erişim sağlayabilen toplulukların kapsamının bilgi profesyonellerini ve kullanıcıları da kapsayacak şekilde genişlediği görülmektedir. Aynı zamanda çalıştay raporunda, dijital kütüphane teriminin kapsamının iki tamamlayıcı fikri içerecek şekilde genişletildiği görülmektedir.¹⁶

1. Dijital kütüphaneler, bilgi yaratmak, aramak ve kullanmak için kullanılan elektronik kaynaklar ve ilgili teknik imkânlar bütünüdür. Bu anlamda, herhangi bir ortamda (metin, görüntü, ses, statik veya dinamik görüntüler) dijital verileri işleyen ve dağıtık ağlarda bulunan bilgi depolama ve erişim sistemlerinin bir uzantısı ve gelişmiş bir hali olarak tanımlanabilir.

2. Dijital kütüphaneler, bir kullanıcı topluluğu tarafından ve yine kullanıcı topluluğu için oluşturulmakta, toplanmakta ve düzenlenmekte ve dijital kütüphanelerin işlevsel imkânları, bu topluluğun bilgi ihtiyaçlarını ve kullanımlarını desteklemektedir. Dijital kütüphaneler, kişi ve grupların veri, bilgi, bilgi kaynakları ve sistemlerini kullanarak birbirleriyle etkileşime girdiği toplulukların bir bileşenidir.

Lesk, çalışmasında dijital kütüphanelerin sunduğu yeni imkânları vurgulayarak onları “geleneksel kütüphanelerde asla sahip olmadığımız güçler” olarak betimlenmekte olup düzenlemeyi temel bir unsur olarak vurgulamakta ve dijital kütüphaneyi basitçe “hem dijitalleştirilmiş hem de düzenlenmiş bir koleksiyon” olarak tanımlamaktadır.¹⁷ Ona göre, dijital kütüphanelerin en büyük avantajı yalnızca erişimle ilgili değil, aynı zamanda indeksleme ve tam metin erişimiyle zenginleştirilmiş dijital içerik düzenlemesiyle ilgilidir.¹⁸ Benzer

14 Candy Schwartz, “Digital Libraries: An Overview”, *The Journal of Academic Librarianship*, XXVI/VI, (2000), s. 385-393.

15 Christine L. Borgman, “What Are Digital Libraries? Competing Visions”, *Information Processing & Management*, XXXV/III, (1999), s. 227-243.

16 Christine L. Borgman vd., “Social Aspects of Digital Libraries”, Final Report to the National Science Foundation, Computer, Information Science and Engineering Directorate, Division of Information, Robotics and Intelligent Systems; Information Technology and Organizations Program, 1996, s. 4.

17 Michael Autor Lesk, *Practical Digital Libraries: Books, Bytes & Bucks*, Morgan Kaufmann Publishers, California 1997, s. 1.

18 *Age.*, s. 1.

şekilde Lynch,¹⁹ dijital kütüphaneleri, birçok kurumun ve amacın hizmetinde kullanılmaya hazır, nispeten olgun araçlar, mühendislik yaklaşımları ve teknolojiler sunan yapılar olarak değerlendirmektedir. Subaşıoğlu ise dijital kütüphaneleri bilginin üretilmesi, araştırılması ve kullanılması amaçlarına yönelik bir dizi teknik yetenek ve güç sergileyen elektronik kaynaklar grubu olarak tanımlamaktadır.²⁰ Erişim yönünden bakıldığında ise, bazı dijital kütüphaneler açık erişim (open access) esasına göre çalışmakta olup bazıları ise yalnızca kayıtlı kullanıcılar veya kurumlar tarafından kullanılabilir. Bu durum genellikle, belirli kaynakların kullanılabilir hale geldiği lisans kısıtlamalarının bulunup bulunmamasından kaynaklanmaktadır.

Dijitalleştirme Kavramı

Dijitalleştirme uygulamalarının tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de 2000’li yıllardan itibaren gelişmeye başladığı söylenebilir. Dijitalleştirme uygulamaları ile kültürel bellek merkezlerinin koleksiyonlarında bulunan el yazması eserler, görsel işitsel nesnelere, müze objeleri, arşiv malzemeleri, özel koleksiyonlar vb. eserler çevrim içi olarak hizmete sunulmaya başlanmıştır.²¹ Aynı zamanda ülkemizde stratejik planlar vb. belgelerde kültürel mirasın dijitalleştirilmesine yer verilmiştir. Yine dijitalleştirme kapsamında ülkemizde gerçekleşen önemli çalışmalar bulunmaktadır. Örneğin T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı 2020 Yılı Faaliyet Raporu’na²² göre ülkemizde yazma ve nadir eserler koleksiyonlarının zenginleştirilmesi, korunması, sayısal ortama aktarılacak, çeviri ve yayım yoluyla bilim ve kültür hayatına kazandırılması ve gelecek nesillerin bu eserlerden faydalanmasının sağlanması hedefi ile 2019 yılında dijitalleştirilen yazma ve nadir eser sayısı 5.804’tür. Eserlerin dijital kopyaları, “www.yazmalar.gov.tr” adresinden ya da Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı’na bağlı kütüphanelerden Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları için ücretsiz bir şekilde talep edilebilmektedir.²³ Başvurular, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı’na Bağlı Birimlerdeki Yazma ve Nadir Basma Eserlerden Ücretsiz Faydalanma Yönergesi kapsamında değerlendirilmektedir. Uygun görülürse başvuru sahipleri belirledikleri beş konudan yılda her bir konudan en fazla 1000 varak dijital görüntü alabilmektedir.²⁴ Bununla birlikte, ülkemizde yazma eserlere çevrim içi erişim ve paylaşım IRCICA Farabi Sayısal Kütüphanesi ve Koç Üniversitesi örnekleri dışında görülmemektedir.²⁵

19 Clifford Lynch, “Where Are We Going Next? The Next Decade of Digital Libraries”, <https://www.dlib.org/dlib/july05/lynch/07lynch.html>, [Erişim tarihi: 21.09.2021].

20 Fatoş Subaşıoğlu, “Dijital Kütüphaneler: Tanımlama Sorunu”, *Türk Kütüphaneciliği*, XV/1, (2011), s. 45-54.

21 Semanur Öztemiz, *Türkiye’de Dijitalleştirilen Kültürel Miras Ürünlerine Açık Erişim: Bir Model Önerisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2020, s. 24-25.

22 Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, “Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı 2020 Yılı Faaliyet Raporu”, http://www.strateji.yek.gov.tr/Home/ShowLink?LINK_CODE=36, [Erişim tarihi: 17.08.2021].

23 Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, “Kişisel Verilerin İşlenmesi Aydınlatma Metni”, <http://www.yazmalar.gov.tr/sayfa/kisisel-verilerin-islenmesi-aydinlatma-metni/17> [Erişim tarihi: 14.08.2021].

24 Şükrü Çelebi, *Yazma Eser Kütüphanelerinde Çalışan Kütüphaneciler için Hizmet İçi Eğitimi: Bir Model Önerisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2020, s. 48.

25 Tuğçe Kozan, *Türkiye’de Yazma Eser Kütüphanelerinin Organizasyonu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016, s. 10.

Kültürel Miras Taşıyıcısı Olarak Dijital Kütüphaneler

Dijital kütüphaneler, dijital arşivler, dijital kütüphane sağlayıcıları ve veri derleyicileri (data aggregators) gibi kurumlar da bellek kurumu olarak nitelendirilmekte olup birbirleriyle yakın ilişki içerisindedirler.²⁶ Her bir bellek kurumu taşıdığı kültürel mirası korumak adına çaba göstermektedir. İnternet kullanımının yaygınlaşması ile giderek daha fazla kullanıcı kütüphanelerin kültürel miras eserlerini oluşturan dijital koleksiyonlarına erişim sağlamak istemektedir. Bu kapsamda kültürel mirasa erişilebilirlik kolaylaştıkça kullanıcıların kültürel mirasa ilgisi de artmakta, kendi kültürlerini tanımaya daha istekli hale gelmektedirler. Bu bakımdan ele alındığında Conway, erişimin “internet aracılığıyla yaygın, açık ve evrensel erişilebilirlik” olarak tanımlandığında, dijital vekillerin (digital surrogates) yaratılmasını, yayılmasını ve yönetilmesini mümkün kılan temel teknolojilerin de yaşamları dönüştürme gücü olduğunu belirtmektedir.²⁷

1996 yılında Brewster Kahle, dijital medya eserlerini arşivleyecek ve “tüm bilgilere evrensel erişim” sağlamaya yarayacak İnternet Arşivi’ni kurmuştur. İnternet Arşivi, büyük ölçüde kitapların dijitalleştirilerek korunmasına odaklanmıştır. İnternet Arşivi’nden 1923’ten önce yayımlanan el yazmaları indirilebilmekte, modern eserler arşivin açık kütüphane sitesi aracılığıyla ödünç alınabilmektedir.²⁸ HathiTrust Dijital Kütüphanesi, monograflar, süreli yayımlar ve el yazmaları gibi diğer formatlar da dâhil olmak üzere yaklaşık 17,4 milyon cilt içermektedir.²⁹ Dünya Dijital Kütüphanesi ise ABD Kongre Kütüphanesi ve UNESCO öncülüğünde, çok sayıda ülkeden kütüphane ve arşiv kurumlarının katılımıyla oluşturulan uluslararası dijital arşiv projesidir.³⁰

Yukarıda ifade edilen dijital kütüphane örnekleri de göz önünde bulundurulduğunda, dijital çağ olarak nitelendirdiğimiz ve içinde bulunduğumuz bu dönemde dijital kütüphanelerin, bilişim teknolojilerini, kültürel mirası korumada ve dijital bilgi hizmetlerinin sunumunda daha fazla kullanması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Özbağ’ın çalışmasında belirttiği gibi UNESCO tüm ulusların dijital mirasının ortadan kalkması riskini düşünerek Dijital Mirası Koruma Sözleşmesi ile kayıpların önlenmesine yönelik adımlar atılmıştır.³¹

Erdem’e göre, dijitalde için olan veriyi kapsamlı depolama, kolayca bulup geri alma ve küresel erişim sağlayabilme özellikleri, bilginin devamlı surette uygun bir şekilde erişilebilir durumda tutulmasını sağlamaktadır.³² Nitekim dijital kütüphanede yapay zekâ teknolojisi, kullanıcılara çağın gereksinimlerini ve kullanıcıların ihtiyaçlarını karşılamak için

26 Memory Institution, http://en.wikipedia.org/wiki/Memory_institution [Erişim tarihi: 25.06.2021].

27 Paul Conway, “Digital Transformations and the Archival Nature of Surrogates”, *Archival Science*, XV(I), (2015), s. 51-69.

28 Ollie Gratzinger, “The Internet Archive”, *American Journalism*, XXXVIII/II, (2021), s. 249-251.

29 Heather Weltin – Natalie Fulkerson “Old Texts, New Networks: HathiTrust and the Future of Shared Print”, *Transforming Print: Collection Development and Management for Our Connected Future*, ed. Lorrie McAllister and Shari Laster, ALA Editions, Chicago 2021, s. 65-79.

30 Dünya Dijital Kütüphanesi, “Dünya Dijital Kütüphanesi – World Digital Library”, <https://dijital tarih.wordpress.com/2015/05/21/dunya-dijital-kutuphanesi-world-digital-library/> [Erişim tarihi: 16.08.2021].

31 Diğdem Özbağ, *Ulusal Dijital Kültür Mirasının Korunması ve Arşivlenmesine Yönelik Kavramsal Bir Model Önerisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2020, s. 10.

32 Persude Erdem, “Dijital Kültür Ortamında Belleğin Durumu”, *Journal of Communication Theory & Research / İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, XLVIII, (2015), s. 529-545.

kişiselleştirilmiş ve özelleştirilmiş hizmetler sunmaktadır. Yapay zekâ, veri depolama kapasitesini artırmakta ve geleneksel depolamayı değiştirip dijital ortamda okunabilirliği iyileştirmek için bulut depolamadan faydalanmaktadır.³³ Bu kapsamda dijital kütüphanelerin, yapay zekâ teknolojilerini kütüphane hizmetlerine dâhil ederek kullanıcıların bilgi gereksinimlerine daha uygun hizmetler vermesi, bu hizmetleri iyileştirmesi ve verimli hale getirmesi önerilmektedir.

***Dede Korkut Kitabı*'nın Dresden Dijital Nüshası**

Dresden Dijital Kütüphanesi koleksiyonlarındaki materyallerin dijitalleştirilmesi ve erişime açılması konusunda önemli bir yol kat etmiştir. Şu anda dünyanın her yerinden araştırmacılar sözü konusu dijital koleksiyonlara çevrim içi erişebilmektedir. Aynı şekilde araştırmacılar, *Dede Korkut Kitabı*'nın dijitalleştirilmiş nüshasının tam metnine ulaşabilmekte ve kullanabilmektedir. *Dede Korkut Kitabı*'nın ve bu kapsamda, gelenek ve göreneklerimizimizin tanıtılması ile yaşatılması açısından Dresden Dijital Kütüphanesi'nin sözü edilen hizmetleri önem arz etmektedir. Dünyada birçok el yazması eserin tek nüsha ve/veya çok az sayıda olduğu göz önünde bulundurulacak olursa yazma eserlerin dijitalleştirilerek erişime açılması; toplumun tarihi ve kültürel mirasını, sanatsal değerlerini, manevi geleneklerini tanımlarına ve bu alandaki araştırmaların genişletilmesine, bilginin yaratılmasına, biriktirilmesine ve yayılmasına olanak tanımaktadır. Dijital kütüphanelerin kültürel mirası korumanın yanı sıra en önemli işlevlerinden birisi kültür araştırmalarına hizmet etmekle ilgili olan kültürel özelliğidir. Bu doğrultuda, her bellek kurumunun kültürel işlevini başarılı bir şekilde yerine getirmek için açık erişimi sağlayarak kullanılabilirliği artırma konusunda çaba göstermesi beklenmektedir. Açık erişimde ilerleme sağlamak amacıyla ülkemizdeki bellek kurumlarının kültürel miras niteliği taşıyan eserlerini daha fazla çevrim içi erişime açması önerilmektedir. Öte yandan bu eserlere ve genel olarak kültürel kayıtlara çevrim içi hızlı ve kolay erişim özellikle dijital dönüşüm; başta dijital kütüphaneler olmak üzere bellek kurumlarının, günümüz insanının kültürel miras ile karakterize edilen halk kültürünün önemi konusundaki farkındalığının artırılması, küreselleşen dünyada kültürel mirasın hayatta kalabilme şansını artırmaktadır. Bu açıdan ele alındığında bellek kurumlarının, geleneksel değerlerin nasıl korunacağı ve gelecek nesillere nasıl aktarılacağı konusundaki rolü önemlidir.

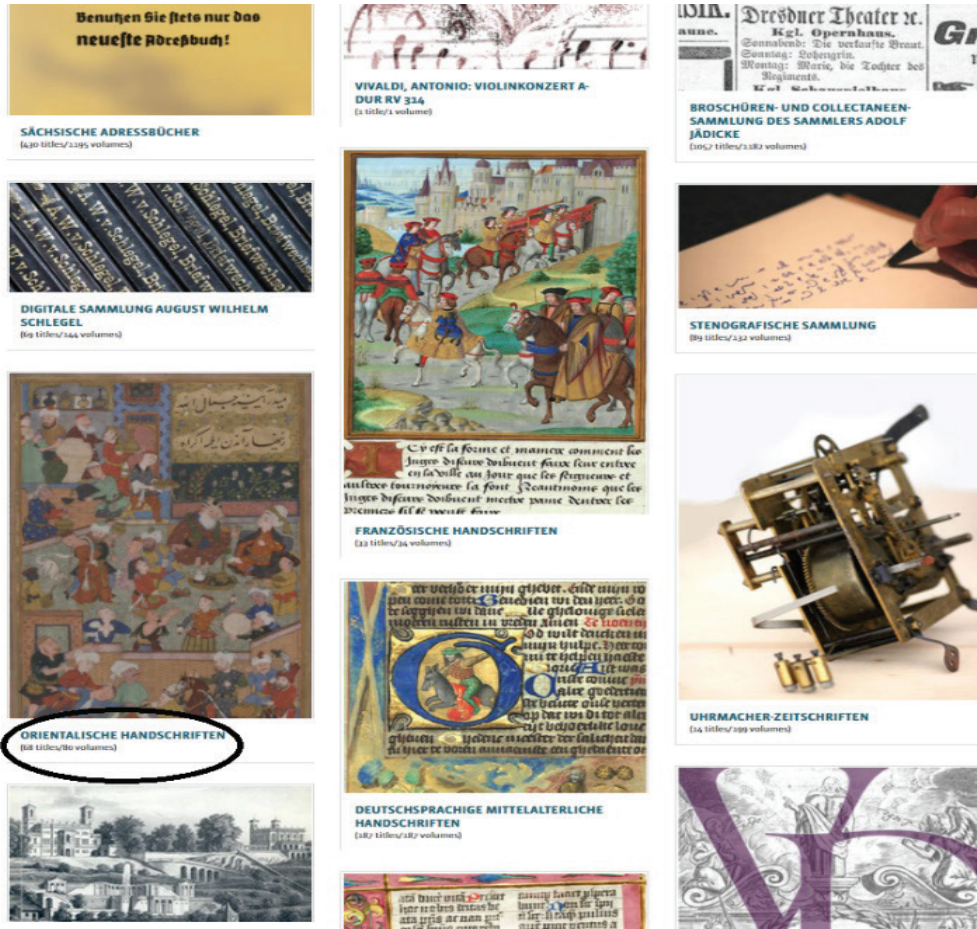
Dresden Dijital Kütüphanesi, dijital koleksiyonlarını oluşturmak için yazma eserler hakkında bilgi sahibi olan uzmanlardan oluşan bir ekip ile çalışmakta, ileri tarama ve görüntüleme teknolojileri kullanmaktadır. Dresden Dijitalleştirme Merkezi, kamu sektöründe Almanya'nın önde gelen toplu dijitalleştirme merkezlerinden biri olup değerli materyalleri büyük bir özenle ve dikkatle dijitalleştirilmektedir. Bunun yanı sıra, çeşitli ortaklarla birlikte geriye dönük dijitalleştirme alanında çok sayıda üçüncü taraf projesi üzerinde çalışan Dresden Dijitalleştirme Merkezi, robot teknolojilerinin ve açık kaynaklı yazılım çözümlerinin geliştirilmesinde etkili bir kurumdur. Dresden Dijital Kütüphanesi dijital koleksiyonunda, Dresden Maya el yazması veya Sachsenspiegel'in ışıklı el yazması gibi büyük kültürel ve tarihi değere sahip eserler de dâhil olmak üzere yaklaşık 140.000 el yazması, baskı ve yazılı müzik materyali bulunmaktadır.³⁴

33 Jie Kong, "Application and Research of Artificial Intelligence in Digital Library", *Big Data Analytics for Cyber-Physical System in Smart City: BDCPS*, ed. Mohammed Atiquzzaman, Neil Yen and Zheng Xu, Springer, Singapore 2021, s. 318-325.

34 Dresden Digitization Center, "Dresden Digitization Center (DDZ)", <https://www.slub-dresden.de/en/visit/digitization-on-demand/ddz> [Erişim tarihi: 08.07.2021].

Dresden Kütüphanesi'nin web sitesi ana sayfası üzerinde “keşfet” (explore) sekmesine tıklandığında açılan menüden dijital koleksiyonun çevrim içi kataloğuna hızlıca ulaşılabilir. Aynı zamanda bu kısım dijital koleksiyonların tamamının görsellerine genel bir bakış sunmaktadır.

Dede Korkut Kitabı'nın dijitalleştirilmiş nüshası, Dresden Dijital Kütüphanesi'nin 57 adet dijital koleksiyonundan biri olan Doğu Yazmaları Dijital Koleksiyonu başlıklı koleksiyon (Şekil 2) da yer almaktadır.³⁵ Bununla birlikte bu koleksiyonda aralarında Fuzûlî'nin Beng ü Bâde eseri ve Pîri Reis'in Kitâb-ı Bahriyye olmak üzere 80 cilt önemli Osmanlıca yazma eser bulunmakta ve bu eserlerin tam metinlerine üyelik koşulu gerekmeksizin erişilebilmektedir.³⁶

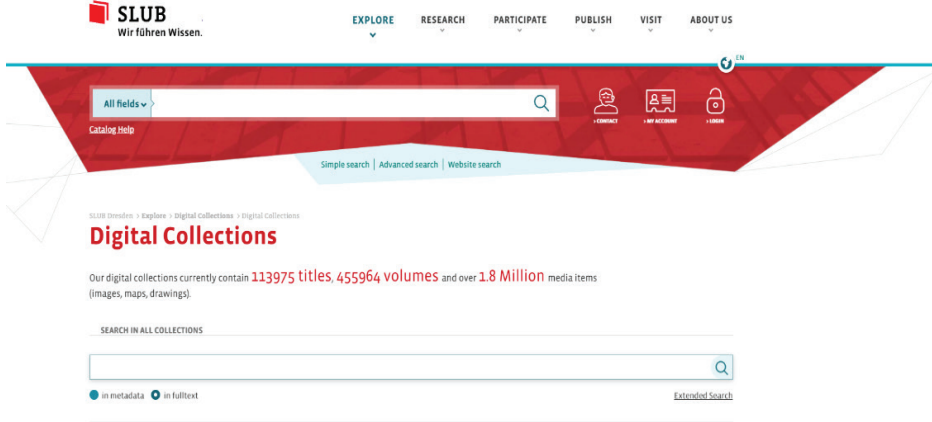
Şekil 2. Doğu Yazmaları Dijital Koleksiyonu

Kaynak: <https://digital.slub-dresden.de/en/digital-collections>

35 SLUB Dresden, “Digital collections”, <https://digital.slub-dresden.de/en/digital-collections>, [Erişim tarihi: 16.09.2021].

36 SLUB Dresden, “Orientalische Handschriften”, <https://www.slub-dresden.de/en/explore/manuscripts/oriental-manuscripts> [Erişim tarihi: 23.06.2021].

Kullanıcılar, Dresden Dijital Kütüphanesi'nin dijital koleksiyonuna çevrim içi katalog (Şekil 3) aracılığıyla basit arama (simple search), kapsamlı arama (advanced search) veya serbest metin araması (free text search) yapabilmektedir. Kapsamlı arama alanında ise Boolean operatörleri (AND, OR ve IN) kullanılarak arama yapılabilmektedir. Bu alanda eserin başlığına, yazarına, yayın yerine ve PURL'sine göre arama seçeneği bulunmaktadır. "Serbest metin araması" alanında ise üçüncü harf girilir girilmez ilk üç harf ile başlayan öneriler açılmakta; arama terimine ilişkin kombinasyonlar gelmektedir.

Şekil 3. Dresden Dijital Kütüphanesi Dijital Koleksiyonu çevrim içi katalogu

Kaynak: <https://digital.slub-dresden.de/en/digital-collections>

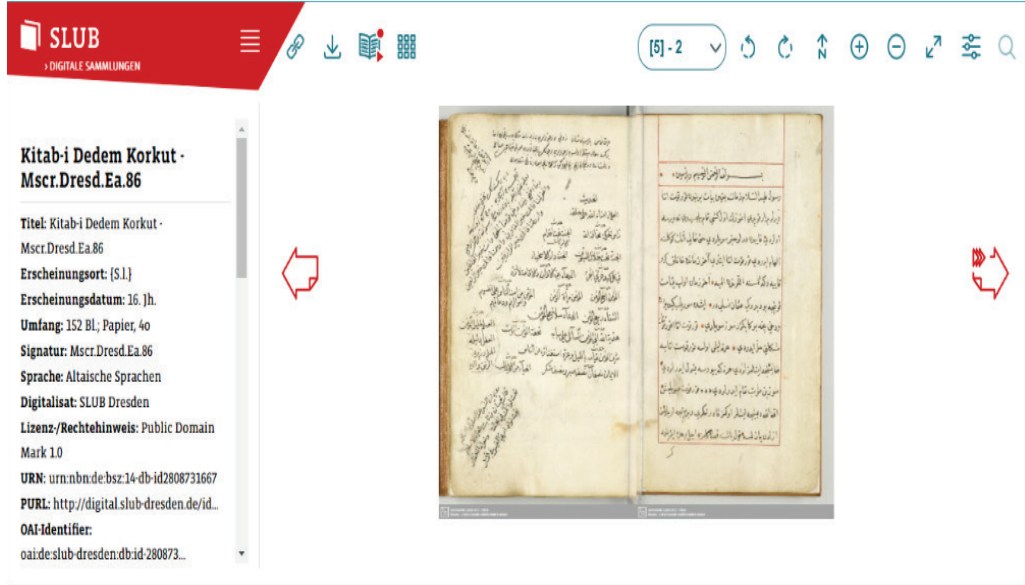
Şekil 4'te görüldüğü gibi arama sonuçları kullanıcının tercihlerine (örneğin ilgililik) uygun bir şekilde sıralanmakta ve varsayılan arama ilgililik düzeyine göredir. Burada eserin üstveri öğeleri ve eser ile ilgili daha fazla bilgi yer almaktadır.

Şekil 4. Arama sonuçları

Kaynak: <https://digital.slub-dresden.de/en/search-in-collections>

Dede Korkut Kitabı'nın dijitalleştirilmiş nüshası Dresden Dijital Kütüphanesi dijital koleksiyonunda yer almaktadır. Eserin dijital görüntüsüne (Şekil 5), katalog linkine ve sol tarafta gösterilen üstveri öğelerine hızlı erişim sağlanabilmektedir. Fakat üstveri öğelerinin İngilizce karşılıkları mevcut değildir. Kullanıcılar bu kısımdan *Dede Korkut Kitabı*'nın yüksek çözünürlüklü görüntüsünü büyütme veya döndürme suretiyle ayrıntılı inceleyebilmekte; sayfaları teker teker ve yan yana, tek bir varak hâlinde görüntüleyebilmekte; sayfalar arası geçiş yapabilmekte; parlaklık, kontrast, renk ayarlamaları yapabilmekte ve sayfayı tam ekran olarak görüntüleyebilmektedir. Bu bakımdan incelendiğinde, eserlerin orijinal görüntülerine en yakın formatta erişim olanağının sağlanması için kullanıcı odaklı dijitalleştirme yapılması ve bunun çevrim içi sunumunun olanaklı hale getirilmesi gerekmektedir.

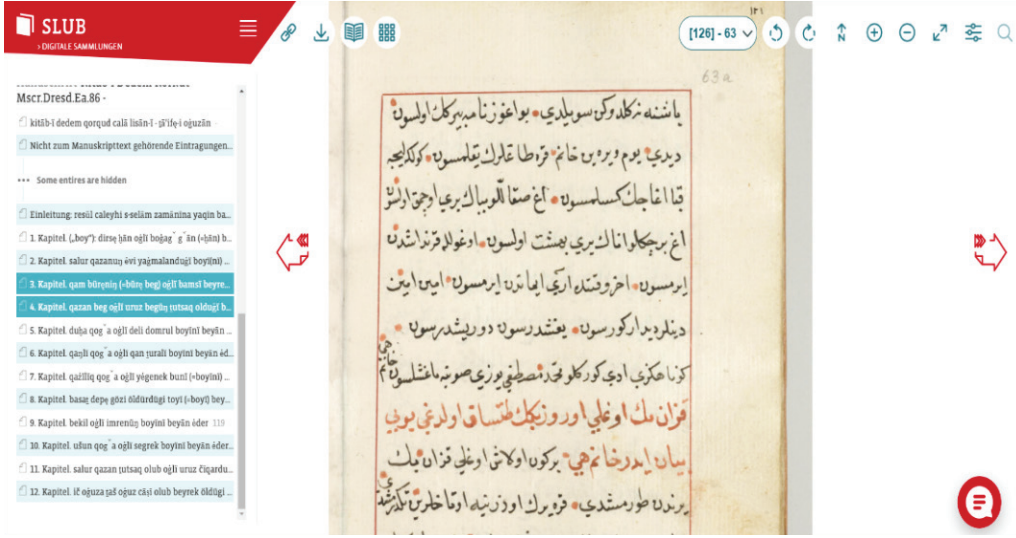

Şekil 5. *Dede Korkut Kitabı*'nın dijital görüntüsü

Kaynak: <https://digital.slub-dresden.de/en/workview/dlf/10013/1>

Robertson'a göre kullanıcıların el yazmaları arasında gezinmelerine ve belirli bölümleri anlamalarına yardımcı olan görsel bir hiyerarşi oluşturmak için çeşitli yazı biçimleri, renkler, büyük harf ve renk kullanımından faydalanılmaktadır.³⁷ *Dede Korkut Kitabı*'nın dijitalleştirilmiş nüshasının görüntülerini açıklayan üstveri öğeleri (örneğin yayın yeri, yayın tarihi) ve aynı zamanda kırmızı mürekkep ile yazılan bölüm başlıklarının tam olarak transkribe edilmiş hali sol sütunda gösterilmektedir. Burada kullanıcılar, doğrudan eserin istedikleri bölümüne gidebilmektedir (Şekil 6).

37 Abigail G. Robertson, "A Note on Technology and Functionality in Digital Manuscript Studies", *Medieval Manuscripts in the Digital Age*, ed. Benjamin Albritton, Georgia Henley and Elaine Treharne, Routledge, New York 2020, s. 33-36.

Şekil 6. *Dede Korkut Kitabı*'nın dijital görüntüsü

Kaynak: <https://digital.slub-dresden.de/en/workview/df/10013/126>

Dijital dosyalar, özellikleri açısından değerlendirildiğinde, paylaşılabilir, başka aygıtlara aktarılabilir ve uzun süre boyunca kullanılabilir olmalıdır.³⁸ Bu açıdan bakıldığında Dresden Kütüphanesi Oryantal El Yazması Dijital Koleksiyonu'ndan erişilen *Dede Korkut Kitabı*'nın tamamı, PDF veya JPG formatında tek sayfası/ METS (Metadata Encoding and Transmission Standard) ve JSON (JavaScript Object Notation – JavaScript Nesne Notasyonu) dosyası olarak bilgisayar, tablet veya akıllı telefon gibi farklı cihazlardan indirilebilmekte, bu cihazlarda kolayca taşınabilmekte ve bu durum eserin kullanılabilirliğini artırmaktadır. Aynı zamanda Dresden Dijital Kütüphanesi, dijital ortamda e-posta metin sohbeti ve sesli sohbet şeklinde çevrim içi sohbet uygulamaları ile danışma hizmetleri sunmaktadır. Kullanıcı, e-posta adresini girdiği takdirde sohbet sonrasında sohbet geçmişinin tamamının bir kopyasını alabilmektedir. Ayrıca kullanıcı memnuniyet ile ilgili geri bildirimde de bulunulabilmektedir. Yukarıda belirtilen diğer özellikleri ile eserin sunulduğu arayüzün kullanıcı dostu ve sezgisel olduğu görülmektedir. Buna karşın sistemin dijital nüsha içerisinde kelime araması yapılabilme ve diğer dillere çeviri olanağı sunulması gibi özelliklere sahip olmadığı görülmektedir.

Böyle bir uygulamaya ilk adımda Türkiye Yazma Eserler Kurumu tarafından oluşturulan *Dede Korkut Kitabı* kayıtlarının arasına Dresden Kütüphanesi'nde yer alan nüshanın işlenmesi ile başlanabilir. Ardından, bu eserin açık erişimde hizmete sunulan Dresden Dijital Kütüphanesi'ndeki nüshalarına üstveri kayıtları üzerinden bağlantı adresinin eklenerek dijital olarak görüntülenebilme olanağı sağlanabilir. *Dede Korkut Kitabı* el yazmasının Türkiye'deki dijital nüshalarına ilişkin kayıtlarına farklı bir lokasyondan erişen ve Dresden Dijital Kütüphanesi'nde açık erişime sunulduğunun farkında olmayan bir araştırmacı için eserin çevrim

38 Hüseyin Odabaş, "Osmanlı Yazma Eserleri ve Türkiye'de Yazma Eser Kütüphaneciliği", *Bilgi*, LVI, (2011), s. 143-164.

içi olarak görüntülenebilmesi büyük kolaylık sağlayacaktır. Diğer durumda, çevrim içi yazma eser taramasında *Dede Korkut Kitabı*'nın metinlerine dijital olarak erişebilme beklentisi ve olanağı içinde olan araştırmacının fiziksel olarak ilgili kütüphanenin okuma salonuna başvurması gerekmektedir. Nadir eserlerin bir bölümünün dahi çoğaltılması olanaksız olduğu göz önünde bulundurulursa araştırmacının bulunduğu yerden esere dijital olarak erişip baskısını edinebileceği bir ortamdan yararlanması büyük önem taşımaktadır. Bu uygulamanın dijital kütüphaneler açısından önemi ise, bir esere ilişkin farklı bibliyografik kayıtların bütünleştirme anlayışı ile mekândan bağımsız olarak bir araya getirilmesi ve hizmetlerin de birleştirilmesi anlayışıdır.

Dede Korkut Kitabı'nın dijital erişiminin kalitesini/verimliliğini sorgulama amacıyla başlatılan bu çalışmada ikinci olarak da ülkemizdeki kayıtları üzerinden, burada *Dede Korkut Kitabı*'na ilişkin üst verilerin bir araya getirilmesi ve zaten açık erişimde olan ancak ülkemizde olmayan açık erişim hizmetinin bu üst veri bütünleştirilmesi hizmetiyle verilebilir hale getirilmesine dikkati çekmek ve bu yönde araştırmacıların da farkındalığını yükseltmek vurgulanmaktadır.

Sonuç

Dijital kütüphaneler; bilgi ve iletişim teknolojilerindeki ilerlemeler, dijitalleştirme yöntemlerindeki son gelişmeler ve dijitalleştirme projelerinin de etkisi ile kültür mirasını dijitalleştirmek, çevrim içi hale getirmek, korumak, kullanımını yaygınlaştırmak ve özellikle dijital arşivleme konusunda destekleyici olmalıdır. Dijital kütüphanelerin kültürel çalışmaları, hem yerel hem uluslararası düzeyde toplumların sosyo-kültürel gelişimine katkıda bulunmalıdır. Kültürel miras taşıyıcısı olarak dijital kütüphanelerin desteklenmesi, millî hafızayı koruma hedefi doğrultusunda paha biçilemezdir. Bu bağlamda, kültürel mirasını koruma sorumluluğunu alan uluslar, kültürel mirasın gelecek nesillere aktarılması konusunda daha fazla beklentiye sahip olmaktadır.

Kültürel miras niteliğindeki yazma ve nadir eserleri içeren dijital koleksiyonlara çevrim içi erişim, farklı kültürdeki ve coğrafyadaki bireylerin dijital platformlarda bir araya gelmelerini ve kültürlerini daha iyi anlamalarını olanaklı hale getirecek ve aynı zamanda kullanıcıların bu kütüphanelere ilgi göstermesini sağlayacaktır. Dresden Dijital Kütüphanesi örneğinde olduğu gibi, kültürel miras ürünü olan yazma ve nadir eserlerin dijitalleştirilmiş nüshalarının tam metinlerine hızlı ve kolay bir şekilde çevrim içi erişim sağlanarak yerel ve dünya kültür değerlerine erişimin daha olanaklı hale getirilmesi, bilişim teknolojilerindeki ilerlemeler de göz önünde bulundurulduğunda günümüzde daha fazla anlam kazanmaktadır. Nitekim, bu durum bireylerin dünya kültür mirasının bir parçası olarak yerel kültürlerini tanımalarına, kültürel mirası deneyimlemelerine, kültürel değerlerini, millî kimliklerini ve geleneklerini korumalarına dair önemli fırsatlar sunmakla beraber nesiller arasındaki bağı güçlendirmektedir.

Sonuç olarak, çeşitli nedenlerle kütüphanelere fiziki erişimin zorluklar içermesi (örneğin maliyetin görece yüksek olması, çeşitli prosedürlerin uygulanması), yapılacak çalışmalarda zaman kısıtının olması gibi durumlar göz önünde bulundurulduğunda yazma ve nadir eserlerin dijitalleştirilmesinin ve bu eserlere çevrim içi ücretsiz erişim sağlanmasının önemi anlaşılacaktır.

KAYNAKÇA

- Bayram, Özlem, Astrid, Emel, “The Dede Korkut Digital Library: A Student Project Faces The Real World”, *Library Student Journal*, II, (2007).
- Bekki, Salahaddin, “Dedem Korkut Kitabı'nın Mukaddimesi ile Boylar Arasındaki Organik Bağ”, *Milli Folklor*, XXVII/CVII, (2015), s. 5-13.
- Binyazar, Adnan, *Dede Korkut*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996.
- Borgman, Christine L. vd., “Social Aspects of Digital Libraries”, *Final Report to the National Science Foundation, Computer, Information Science and Engineering Directorate*, Division of Information, Robotics and Intelligent Systems; Information Technology and Organizations Program, 1996.
- Borgman, Christine L., “What Are Digital Libraries? Competing Visions”, *Information Processing & Management*, XXXV/III, (1999), s. 227-243.
- Conway, Paul, “Digital Transformations and the Archival Nature of Surrogates”, *Archival Science*, XV(I), (2015), s. 51-69.
- Çelebi, Şükrü, *Yazma Eser Kütüphanelerinde Çalışan Kütüphaneciler için Hizmet İçi Eğitimi: Bir Model Önerisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2020.
- Erdem, Persude, “Dijital Kültür Ortamında Belleğin Durumu”, *Journal of Communication Theory & Research/ İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, XLVIII, (2015), s. 529-545.
- Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*, haz. Murat Emre Şahin, Hasan Kadıköylü, Hisar Kültür Gönüllüleri, İstanbul 2003.
- Gökyay, Orhan Şaik, “Dede Korkut”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, IX, (1994), s. 77-80.
- Gratzinger, Ollie, “The Internet Archive”, *American Journalism*, XXXVIII/II, (2021), s. 249-251.
- Heather, Weltin, Fulkerson, Natalie, “Old Texts, New Networks: Hathitrust and the Future of Shared Print”, *Transforming Print: Collection Development and Management for Our Connected Future*, ed. Lorrie McAllister and Shari Laster, ALA Editions, Chicago 2021, s. 65-79.
- Ioannides, Marinos vd., “Digital Libraries and Their Contribution in the Documentation Of The Past”, *Mixed Reality and Gamification For Cultural Heritage*, ed. Marinos Ioannides, Nadia Magnenat Thalmann and George Papagiannakis, Springer, Switzerland 2017, s. 161-199.
- Kong, Jie, “Application and Research of Artificial İntelligence in Digital Library”, *Big Data Analytics for Cyber-Physical System in Smart City: BDCPS*, ed. Mohammed Atiquzzaman, Neil Yen and Zheng Xu, Springer, Singapore 2021, s. 318-325.
- Kozan, Tuğçe, *Türkiye’de Yazma Eser Kütüphanelerinin Organizasyonu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2016.
- Kurin, Richard, “Safeguarding İntangible Cultural Heritage in the 2003 UNESCO Convention: A Critical Appraisal”, *Museum International*, LVI/I-II, (2014), s. 66-77.
- Lesk, Michael Autor, *Practical Digital Libraries: Books, Bytes & Bucks*, Morgan Kaufmann Publishers, California 1997.
- Odabaş, Hüseyin, “Osmanlı Yazma Eserleri ve Türkiye’de Yazma Eser Kütüphaneciliği”, *Bilgi*, LVI, (2011), s. 143-164.
- Öcal, Oğuz, “Terim Olarak Somut Olmayan Kültürel Miras”, *Milli Folklor*, XXV/C, (2013), s. 5-13.
- Özbağ, Diğdem, *Ulusal Dijital Kültür Mirasının Korunması ve Arşivlenmesine Yönelik Kavramsal Bir Model Önerisi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2020.

- Öztemiz, Semanur, *Türkiye’de Dijitalleştirilen Kültürel Miras Ürünlerine Açık Erişim: Bir Model Önerisi*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2020, s. 24-25.
- Robertson, Abigail G., “A Note on Technology and Functionality in Digital Manuscript Studies”, *Medieval Manuscripts in the Digital Age*, ed. Benjamin Albritton, Georgia Henley and Elaine Treharne, Routledge, New York 2020, s. 33-36.
- Subaşıoğlu, Fatoş, “Dijital Kütüphaneler: Tanımlama Sorunu”, *Türk Kütüphaneciliği*, XV/I, (2011), s. 45-54.
- Ülger, Duygu Kevser, Külçü, Özgür, “Dijitalleştirme Çalışmalarına Kültürel Miras Ölçeğinde Genel Bir Bakış: VEKAM Örneği”, *Akademia Disiplinlerarası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, II/I, (2016), s. 42-55.

Elektronik Kaynaklar

- “Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme”, 1966, <https://insanhaklarimerkezi.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/08/03/EkonomikSosyalKulturelHaklarSozlesmesi.pdf> [Erişim tarihi: 23.05.2021].
- “İnsan Hakları Evrensel Beyanname”, 2010, http://www.claiminghumanrights.org/udhr_article_27.html, [Erişim tarihi: 26.09.2021].
- “Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi”, 2003, <https://ich.unesco.org/doc/src/00009-TR-PDF.pdf>, [Erişim tarihi: 26.06.2021].
- Dresden Digitization Center, “Dresden Digitization Center (DDZ)”, <https://www.slub-dresden.de/en/visit/digitization-on-demand/ddz> [Erişim tarihi: 08.07.2021].
- Dünya Dijital Kütüphanesi, “Dünya Dijital Kütüphanesi – World Digital Library”, <https://dijital tarih.wordpress.com/2015/05/21/dunya-dijital-kutuphanesi-world-digital-library/> [Erişim tarihi: 16.08.2021].
- Lynch, Clifford “Where Are We Going Next? The Next Decade of Digital Libraries”, <https://www.dlib.org/dlib/july05/lynch/07lynch.html>, [Erişim tarihi: 21.09.2021].
- Memory Institution, http://en.wikipedia.org/wiki/Memory_institution [Erişim tarihi: 25.06.2021].
- SLUB Dresden, “Digital collections”, <https://digital.slub-dresden.de/en/digital-collections>, [Erişim tarihi: 16.09.2021].
- SLUB Dresden, “Orientalische Handschriften”, <https://www.slubdresden.de/en/explore/manuscripts/oriental-manuscripts> [Erişim tarihi: 23.06.2021].
- Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, “Kişisel Verilerin İşlenmesi Aydınlatma Metni”, <http://www.yazmalar.gov.tr/sayfa/kisisel-verilerin-islenmesi-aydinlatma-metni/17> [Erişim tarihi: 14.08.2021].
- Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, “Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı 2020 Yılı Faaliyet Raporu”, http://www.strateji.yek.gov.tr/Home/ShowLink?LINK_CODE=36, [Erişim tarihi: 17.08.2021].
- UNESCO, “UNESCO İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Mirası Temsil Listesi”, <https://www.unesco.org.tr/Pages/126/123/UNESCO-%C4%B0nsanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1n-Somut-Olmayan-K%C3%BCl%C3%BCrel-Miras%C4%B1-Temsil%C3%AE-Listesi> [Erişim tarihi: 20.08.2021].

DIGITAL LIBRARIES AS CARRIERS OF CULTURAL HERITAGE: DRESDEN DIGITAL COPY OF THE *BOOK OF DEDE KORKUT*

Özlem GÖKKURT DEMİRTEL*

Banu Fulya YILDIRIM**

Şerife Funda CAN***

Many libraries around the world digitize their collections and make them accessible from anywhere in the world. This worldwide movement has received great attention from users, who, through quick access to works of cultural heritage, have become more aware and hence more interested in the concept of cultural heritage. Especially the digitization of rare works and their increased accessibility proves to be an efficient and useful way to transmit these works to future generations.

New tools and technologies have allowed libraries around the world to overcome the technical barriers that stood in the way of digitizing manuscripts and rare works of cultural heritage. Many libraries now offer their digital collections online through which users can download documents to their computers and mobile devices such as tablets or smartphones free of charge. There are many examples of digital libraries abroad offering copies of notable works of our cultural heritage on their websites. Dresden Digital Library, for instance, has become an important source for digitizing and hence allowing access to the material in its collections. In particular, it has digitized the full text of the Book of Dede Korkut, which is the most valuable resource of our cultural heritage and the major work of our verbal folk culture and made it available to everyone through its website. These services are important in terms of promoting the Book of Dede Korkut and keeping its legacy alive in the context of our traditions and customs. Considering that many manuscripts in the world exist in a single copy or in very few numbers, their digitization allows users to recognize the historical and cultural heritage, artistic values, and spiritual traditions of society. Digitization further promotes the ability to create, accumulate and disseminate knowledge. The digital libraries, hence, serve an important cultural function.

* Prof. Dr., Izmir Katip Celebi University Department of Information and Records Management, İzmir/Turkey
sozlem.gokkurt.demirtel@ikc.edu.tr; ORCID: 0000-0002-1858-0061

** Assist. Prof., Istanbul 29 Mayıs University Faculty of Arts and Letters Department of Information and Records Management, Istanbul/Turkey, bfildirim@29mayis.edu.tr; ORCID: 0000-0002-4988-7584

*** Master Student, Hacettepe University Department of Turkish Folklore, Ankara/Turkey, fundacan@hacettepe.edu.tr; ORCID: 0000-0003-3142-2938

This study aims to underline the importance of digital libraries as institutions of cultural memory through a discussion of the digitized copy of Dede Korkut Book in the digital collections of Dresden Digital Library. It is based on an understanding of the need for a holistic approach to works of cultural heritage, which are dispersed between memory institutions in different countries. In this context, this article discusses the cultural functions of digital libraries and their impact on the continuity of cultural heritage and examines the Dresden Digital Copy of Dede Korkut Books as an intangible work of cultural heritage. It questions the quality/efficiency of digital access to the Book of Dede Korkut. It has emphasized that the metadata related to the Book of Dede Korkut, which is already in open access in foreign countries, should be gathered and integrated in Türkiye. In addition, this study has introduced new initiatives for the preservation and development of cultural heritage through digital libraries. The findings reveal the need to reconsider the possibilities that would maximize access to works of cultural heritage kept at memory institutions of different countries and increase their usage to more productive levels.

Digital libraries, with advances in information and communication technologies, and the latest developments in digitization methods, should also support the digitization and archiving of works of cultural heritage, making them online, preserving and expanding their use. Moreover, cultural studies of digital libraries should be conducted to contribute to the socio-cultural development of societies, both locally and internationally. Supporting digital libraries as cultural heritage carriers is valuable for the preservation of national memory. In this context, nations that take responsibility of protecting their cultural heritage harbor more hope for the transfer of cultural heritage to future generations.

Online access to digital collections containing cultural heritage manuscripts and rare works will enable individuals from different cultures and geographies to gather on digital platforms and better understand their culture. It will also attract more users to these collections. In fact, online access provides important opportunities for individuals to get to know their local cultures, to experience their cultural heritage and to preserve their cultural values, national identities, and traditions. It also strengthens the bond between generations.

Okan Yeşilot – Bihter Gürışık Köksal (Ed.), *Türk Tarihinin Kadim Şehirleri, Selenge Yayınları, İstanbul 2022, 600 s. (ISBN: 978-625-7459-97-6).*

ŞEHİRLERİN RUHUNA SİNEN KADİM MEDENİYETLERİN İZLERİNİ *TÜRK TARİHİNİN KADİM ŞEHİRLERİ* ADLI KİTAPTAN OKUMAK

Şehir ve medeniyet kavramları arasında kop(arıl)maz bir bağ vardır. Geçmişten bugüne medeniyetler şehirleri kurar, şehirler medeniyetlerin sembolleri olur. Kadim şehirlerin oluşumu uzun bir süreç almıştır. Dünya üzerinde geniş bir coğrafyaya yayılan Türkler, tarihin farklı dönemlerinde inşa ettikleri şehirlere kendi mühürlerini vurmuşlardır. Öyle ki bu şehirlere bazılarını Türklerin hâkimiyetinden çıksa da ruhlarına sinen Türk-İslam kimliği asla silin(eme) mektedir.

Okan Yeşilot ile Bihter Gürışık Köksal'ın editörlüğünde hazırlanan *Türk Tarihinin Kadim Şehirleri* adlı kitap, Müslüman Türk medeniyetinin mührünü taşıyan, mimarisinde ve silüetinde Türk-İslam medeniyetinin izleri belirgin biçimde hissedilen Medine'den Kazan'a, Buhara'dan Bosna'ya medeniyet şehirlerine ilişkin kısa monografilerden oluşmaktadır. Özbekistan Bilimler Akademisi'nden Azerbaycan Millî İlimler Akademisi'ne, Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi'nden Saraybosna Uluslararası Üniversitesi'ne çağdaş Türk dünyasının birçok şehirden/üniversitesinden akademisyenin katkıda bulunduğu bu kitap; şehir tarihi, kültür ve medeniyet tarihi alanları başta olmak üzere birçok disiplin için başucu kaynağı olacaktır.

Türk akademisinde son yıllarda editöryal kitapların sayısındaki artış dikkati çekmektedir. Nicelikteki bu artışın nitelikte de olduğunu söylemek ne yazık ki mümkün değildir. *Türk Tarihinin Kadim Şehirleri* adlı kitaba akademik titizlik, bilimsel yaklaşım ve üslup ekseninde bakıldığında her bir şehre ilişkin yazının bu konuya hâkim, daha önce bu şehirlere dair doğrudan ya da dolaylı çalışması/çalışmaları olan akademisyenler tarafından yazıldığı görülmektedir. Kitaba bölüm yazacak araştırmacıların tespiti titiz bir akademik tavrın neticesiyle büyük bir emek ortaya konularak mümkün olmuştur. Daha önce de birbirinden kıymetli birçok editöryal kitap çalışmasına imza atan Okan Yeşilot ile Bihter Gürışık Köksal, bu kitap için de her bakımdan ciddi bir emek harcamış, bilimsel bir bakış ve yöntemi öncelikli tutmuştur.

Türk Tarihinin Kadim Şehirleri adlı kitaba bir bütün olarak bakıldığında şehirlerin yazımında bazı ortaklıklarla birlikte kendine özgülük de dikkati çeker. Bu farklılık araştırmacıların bakış açıları ya da bilimsel yaklaşımıyla da ilgili olmakla birlikte daha çok şehirlerin tarih içinde ya da hâlihazırdaki yüklendikleri simgesel anlam ve işlevlerle ilintilidir. Örneğin Mekke, Medine

şehirleri daha çok manevi yönleriyle değerlendirilirken Bakü, Semerkant, Buhara, Selanik vb. şehirler ise tarihî mimari yapılarıyla birlikte ticari önemlerine yoğunlaşarak incelenmiştir. Ancak çoğu yazıda şehrin kuruluş süreci ve tarih içindeki değişim ve gelişimi ayrıntılı biçimde anlatıldığı gibi, şehrin adının kökeni, topografyası da özlü biçimde anlatılmıştır.

Osmanlı tarihinde “dibace şehir”/“öncü şehir” olarak öne çıkan Bursa’nın Osmanlı hâkimiyeti öncesindeki tarihine de kısaca yer veren Mefail Hızlı, şehrin kısa monografisini oluştururken onun tarih içindeki gelişimini, geçmişten bugüne ülke ekonomisindeki önemini, özellikle tekstil sanayisindeki ayrıcalıklı konumunu son derece özlü biçimde anlatmıştır.

Bazı şehirlere ilişkin incelemelerde şehrin tarihî/mimari eserlerine ilişkin fotoğraflara yer verilerek bu şehirleri görme imkânı bulamayanlar için görsel şölen oluşturulmuştur. Sanat tarihine ilişkin birçok çalışması bulunan Ahmet Çaycı, Konya’nın şehir estetiği ve silüetinde oldukça önemli bir yere sahip olan Alaeddin Camii ve Türbeleri, Eflatun Mescidi ve Saat Kulesi, Kılıçarslan Köşkü vb. mimari yapılarla birlikte, Alaeddin Camii ve Türbelerinin Planı, Konya Kalesi ve Kapılar haritası vb. fotoğrafları da eklemiştir. Yine Özbekistan’ın “şiiir gibi şehir”lerinden biri olan Hive’ye ilişkin incelemede her biri abidevi eser hüviyetine sahip “Taş Hauli Sarayı”, Muhammed Emin Han Minaresi”, “Muhammed Emin Han Medresesi”, “Seyid Alaaddin Türbesi”, “Şirgazi Han Medresesi”, “Kutluk Murad İnak Medresesi”, “Allah Kulu Han Medresesi”, “Nurullahay Sarayı” vb. mimari yapılar ve şehrin açık hava müzesini andıran semtlerinin fotoğraflarına yer verilerek okurlar kısa seyahate çıkarılmıştır. Bu bağlamda Üsküp şehriyle ilgili fotoğrafları anmak da gerekir. Yahya Kemal’in “Firûze kubbeleriyle bizim şehrimizdi o!” şeklinde söz ettiği Üsküp şehri sadece Osmanlı hâkimiyetinde iken değil bugün de her bakımdan Müslüman Türk şehri kimliğini korumaktadır. Üsküp şehrinin tarihçesini, Türk kültür ve medeniyetin içindeki ayrıcalıklı yerini, Üsküp’teki yine her biri abidevi eser olma vasfına sahip tarihî/mimari yapılarını, geçmişten bugüne şehrin demografik yapısını özlü biçimde anlatan Mehmet İnbaşı, şehirdeki anıtsal eserlerden bazılarının fotoğrafını vererek Üsküp’te tarih içinde değişimi gösterdiği gibi bugün Makedonların egemenliğinde olan Üsküp’ün Türk kimliğini nasıl koruduğuna da dikkat çeker. “1900’lü yıllarda Üsküp”, “1892 tarihli Üsküp Haritası” vb. fotoğraflar arşivlerden alınırken 2008 tarihli Üsküp şehrine panoramik bir bakış fotoğraflarıyla birlikte “Fatih Sultan Mehmed Köprüsü”, “Üsküp Kalesi”, “Fatih Sultan Mehmed Köprüsü Üzerindeki Mihrap”, “Davud Paşa Hamamı”, “İsa Bey Camii” vb. fotoğraflar ise İnbaşı’nın kendi arşivine aittir.

Selanik adının kökeni ve zaman içindeki değişimi ve farklı telaffuzlarıyla birlikte şehrin tarihsel gelişimini ayrıntılı biçimde anlatmaya özen gösteren Levent Kayapınar, şehrin çok kültürlü yapısını da sıklıkla vurgular. Osmanlı Devleti zamanında her bakımdan özel bir konuma sahip olan Selanik şehrinde Osmanlı hâkimiyeti ve etkisinin görmezden geldiği Kayapınar’ın dikkat çektiği önemli hususlardandır. Aynı eleştiri Filibe şehriyle ilgili yazıda da yapılmıştır. Her iki şehir de zaman içinde Türk şehri görünümü almasına ve Türkler bu şehirde ciddi bir imar faaliyeti gerçekleştirmesine rağmen bu gerçek, Yunanlı ve Batılı tarihçiler tarafından ihmal edilmiştir. *XIX. Yüzyılda Filibe Şehri (1839-1876)* adlı doktora tezi de hazırlayan Neriman Ersoy

Hacıalihoğlu, Filibe şehrinin tarih içindeki konumuna da kısaca değinmekle birlikte şehrin etnik yapısına ilişkin ayrıntılı bilgiler vermiştir.

Bosna şehrine ilişkin kısa monografisi ise kendisi de Saraybosna Üniversitesi'nde öğretim üyesi olan Muhittin Mulalic tarafından yazılmıştır. Birçok araştırmacı tarafından Bursa'ya benzetilen Bosna şehrinin tarihini özlü biçimde anlatan Mulalic, şehrin Osmanlı hâkimiyetinde, özellikle de İsa Bey ve Gazi Hüsrev Bey tarafından nasıl mamur hâle getirildiğini ifade edip şehirdeki anıtsal yapılarına, yemek kültürüne, folkloruna ilişkin de önemli bilgiler verir. Şehri ikiye bölen Mlaçka Nehri'nin üzerinde kurulan İsa Bey, Kömür Köprü ve Latin Köprüsünün kültürel etkileşimde ve ticaretteki işlevselliğine işaret eder.

Türk Dünyasının Kadim Şehirleri adlı kitapta tarihî süreçteki onca talisizliklere karşın Türk şehri olma vasfını hep koruyan şehir estetiği ve şehrin demografik yapısında Türk varlığının belirgin biçimde hissedildiği Tebriz, Kazan, Kaşgar vb. şehirlere ilişkin kısa monografilerin bulunması büyük önem arz etmektedir. Tebriz şehrine ilişkin yazısında Leyla Yıldız, arşiv kaynaklarından fazlasıyla yararlanarak şehrin tarih içinde tanık olduğu gelişmelere geniş bir yer vermiştir. Bugün ne yazık ki Türkçe konuşmanın yasak olduğu Kaşgar şehrine ilişkin monografisinde Kürşat Yıldırım, İslamiyet'in Türkler arasında yayılmasında oldukça işlevsel olan, tarih içinde kültür, medeniyet ve ticaret şehri vasıflarına sahip Kaşgar şehrinin tarihî süreçteki konumunu/durumunu özlü biçimde anlatmıştır. Kazan şehrine ilişkin monografisinde şehrin tarihine ve demografik yapısına ilişkin özlü bilgiler veren İlyas Kemaloğlu, şehirdeki mimari harikaları Süyümbike Minaresi/Kulesi, Kul Şerif Camii gibi şehrin estetiğinde/silüetinde oldukça öneme sahip anıtsal eserlerin inşa edilmiş sürecine ilişkin önemli bilgiler de verirken Kazan şehrinde Apanay Camii, Ak Mescit, Burnay Camii vb. birçok İslam mabedinin de olduğuna dikkat çekerek şehrin Türk/İslam medeniyetinin sembollerinden olduğunu ifade eder. Kemaloğlu, Kazan şehrinin bugün de kültür, sanat, turizm ve ticaret şehri vasfını koruduğunu örneklerle belirtir. Kitabın en sonunda yer alan, asırlardır Türk dünyasının merkezi olma işlevini koruyan İstanbul şehri monografisinde Yunus Uğur, “Büyük İstanbul”un tarihi, topografyası ve demografik yapısına ilişkin oldukça öz bilgiler vermiştir. İncelemenin sonuna eklenen İstanbul haritaları da şehir tarihi meraklıları için önemli başvuru kaynağıdır.

Türk Dünyasının Kadim Şehirleri adlı kitapta Özbekistan'ın her biri “şiiir gibi şehir” olarak nitelendirilmeye müsait Hive, Semerkant ve Buhara şehirlerine ilişkin kısa monografilerin yer alması oldukça önemlidir. Bu şehirlerdeki tarihî/mimari eserler, Türk İslam medeniyetinin en özgün eserlerinden olup birçok şehirde inşa edilen mimari yapılar için örnek olmuştur. Türk dünyasındaki birçok şehir “açık hava müzesi” olarak nitelendirilse de bu şekilde tavsifi en çok hak eden şehirler arasında Taşkent, Semerkant, Buhara, Hive, Türkistan'ın adı anılmadan geçilemez. Bu bağlamda Murat Özkan'ın incelemesinin “Doğu ve Batı'nın Bilge Menzili: Mavi Kubbeli Semerkant” şeklindeki başlığının oldukça çarpıcı olduğunu vurgulamak gerekir. Her üç şehre ilişkin kısa monografilerde bu şehirlerin tarih içinde ticaret, medeniyet, turizm vb. yönlerden ne kadar işlevsel olduğuna dikkat çekilmiştir.

Büyük emek ürünü, her bakımdan oldukça işlevsel başvuru kaynağı olan *Türk Dünyasının Kadim Şehirleri* adlı kitapta Türk dünyasının kadim şehirlerinden çoğuna ilişkin kısa monografiler bilimsel bir bakış ve üslupla yazılmıştır. Tez vakitte Taşkent, Herat, Bağdat, Şam, Halep, Kahire, Zağra, Silistre, Prizren, Kalkandelen, Mostar, Travnik, Vidin, Erzurum, Maraş, Antep, Diyarbakır, Urfa, Elazığ, Sivas, Kayseri, Ankara, İzmir, Çanakkale vb. şehirlerin dâhil edildiği *Türk Dünyasının Kadim Şehirleri II* adlı editöryal kitabın yayımlanmasının uygun olacağını ve beraberinde birçok akademik faydalar getireceğini/şehir araştırmalarına ve kültür envanterine/belleğine nice katkılar sağlayacağını belirtmek isterim.

Mehmet GÜNEŞ*

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yeni Türk Edebiyatı Ana Bilim Dalı, İstanbul / Türkiye, mgunes@marmara.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2330-6339

MARMARA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (MUTAD) YAZIM KILAVUZU

MARMARA UNIVERSITY JOURNAL OF TURKOLOGY (MUJOT) INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi (MUTAD), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü'nün (Göztepe Yerleşkesi, 34722, Kadıköy, İstanbul / Türkiye) çıkardığı altı aylık, açık erişimli, hakemli, uluslararası bir bilimsel dergidir.

MUTAD'da Türk Dünyası ile ilgili tarihî ve güncel olguları bilimsel bakış açısıyla ele alan Türk dili, kültürü, edebiyatı, tarihi, halk bilimi, coğrafyası, sanatı üzerine yazılan araştırma makalesi, derleme makale gibi bilimsel yazılara; araştırma tarihi, belge ve metin neşri, bilimsel çeviri ve aktarı, bibliyografya ve kronoloji, kitap ve tez tanıtımı, söyleşi, vefat yazısı gibi çalışmalar ile alana ilişkin etkinlikleri duyuran haber yazılarına yer verilir.

MUTAD'a gönderilen makaleler, herhangi bir yerde yayımlanmamış, yayımlanmak üzere kabul edilmemiş veya bir dergide değerlendirme sürecinde bulunmayan bilimsel ve özgün çalışmalar olmalıdır. Daha önce bilimsel bir toplantı, kongre, konferans ya da sempozyumda sunulmuş olan bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek, tam metin olarak yayımlanmamış olmak, gözden geçirilip geliştirilmek, makale formatı ve içeriğine dönüştürülmek şartıyla kabul edilebilir.

Yazılar <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mtad> adresine yüklenmelidir. Bilimsel makale çevirilerinde makalenin orijinal metni de gönderilmelidir. *MUTAD*'da yayımlanacak tüm makalelerin yazışmaları <https://dergipark.org.tr/tr/pub/mtad> adresi üzerinden gerçekleştirilir.

MUTAD'da yayımlanan yazıların dil, üslup ve içerik yönünden bilimsel ve hukukî her türlü sorumluluğu yazar(lar)ına aittir.

Makalelerin Değerlendirilme ve Yayımlanma Süreci

MUTAD'a gönderilen makaleler, önce dergi yazım kurallarına uygunluk, ardından editör tarafından derginin amaç ve kapsamına uygunluk ve içerik açısından incelemeden geçirilip çift kör hakem değerlendirmesine tâbi tutulur. Dergi yazım kurallarına, bilimsel yazı formatına uymayan, dipnotsuz, kaynakçasız ya da özsüz yazılar için hakemlik süreci başlatılmaz. Yazıların değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsellik en önemli ölçüttür. Değerlendirme için uygun bulunan yazılar,

yazar(lar)ın adı gizli tutularak ilgili alanda uzman iki hakeme gönderilir. –Hakemlik, her bir yazı/ yayın için alanında uzman kişilerden görüş ve tavsiye almak demektir. –Hakem değerlendirme raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya yayın kurulu, alanda uzman yayın kurulu üyesi ya da editör hakem değerlendirme raporlarını inceleyerek nihaî kararı verebilir. Hakem değerlendirme raporları beş yıl süreyle saklanır. Yazar(lar); hakem, yayın kurulu, alanda uzman yayın kurulu üyesi veya editörün eleştiri, öneri ve değerlendirmelerini dikkate alır. Yazar(lar)ın, kendilerinden istenen düzeltmelere titizlikle uyması ve yazının işlenmiş varyantını 15 gün içinde Dergipark'a yüklemesi beklenir. Yazar(lar), katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme –Bu durumda nihaî karar, yayın kurulu ve/ veya editöre aittir. – ya da yazılarını çekme hakkına sahiptir. Değerlendirme sonuçları en geç üç ay içerisinde yazar(lar)a bildirilir. Yazılar, hakem ve/veya editör görüşleri doğrultusunda istenen düzeltmeler yazar(lar) tarafından yapıldıktan sonra yayımlanır. Yayına kabul edilmeyen yazılar yazar(lar)ına iade edilmez.

Dergide yer alan yazıların telif hakkı *MUTAD*'a ait olup yazılar kaynak gösterilmeden kısmen veya tamamen iktibas edilemez, başka bir yerde yayımlanamaz. *MUTAD*'da makale değerlendirme ve yayın aşamasında yazar(lar)dan ücret alınmaz, yazar(lar)a telif ücreti ödenmez.

MUTAD'a yayımlanmak üzere gönderilen yazılarda ulusal ve uluslararası geçerliliği olan yayın etiği kurallarına uyulmalıdır.

Yayın Dili

MUTAD'ın yayın dili Türkçedir. Bununla birlikte dergide İngilizce ve Rusça yazılmış yazılara da yer verilir.

Yazım Kuralları

Makaleler, derginin amaç ve kapsamına uyan, alana özgün katkı sunan, yüksek nitelikli bilimsel yazılar olmalıdır. Makaleler, öz ve anahtar kelimeler ile kaynakça içermelidir. Öz ve anahtar kelimeler uluslararası standartlara uygun olmalıdır. Bunun için TR Dizin Anahtar Terimler Listesi gibi kaynaklar kullanılabilir. Gönderilen Türkçe yazılarda T.C. Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu'nun yazım kuralları uygulanmalıdır.

Rusça yazılmış makalelerde, makalelerin ulusal ve uluslararası alanlarda etkisinin artırılması amacıyla mutlaka Latin alfabesiyle yazılmış, sırasıyla Türkçe ve İngilizce başlık (*title*), yazar isim(ler)i [*name(s) of author(s)*], öz (*abstract*) ve anahtar kelimeler (*keywords*) verilmeli, ayrıca Latin alfabesiyle hazırlanmış kaynakça (*bibliography*) da bulunmalıdır.

Dergiye gönderilen araştırma ve derleme makaleleri, kaynakça hariç **10.000 kelimeyi** aşmamalı ve aşağıda belirtilen şekilde düzenlenmelidir:

1. Başlık: İçerikle uyumlu, içeriği en iyi ifade eden net, anlaşılır ve spesifik bir başlık olmalı; koyu (bold) ve büyük harflerle ortalanmış, Times New Roman yazı stilinde 12 punto olarak yazılmalıdır. Makale başlığının, 10-12 kelimeyi geçmemesine dikkat edilmelidir.

2. Yazar Ad(lar)ı ve Adres(ler)i: Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı başlığın altında bir satır boşluk bırakılarak koyu, sağa yaslı, soyad(lar)ının tüm harfleri büyük (**Ad SOYADI**) olmalı; adresler ise normal ve eğik (italik) harflerle yazılmalı, yazar(lar)ın unvanı, görev yaptığı kurum ve varsa kurumsal iletişim adresi yazar isminin sonuna yıldız işaretiyle dipnot düşülerek sayfa altında verilmelidir [*Unvan, Üniversite, Fakülte veya Enstitü, Bölüm, Şehir / Ülke, e-posta adresi, ORCID iD*].

Yazar adı vasıtasıyla yapılan yayın/atıf taramalarında isim benzerlikleri, soyadı değişikliği, millî alfabe özgü harfler, farklı yazımlar, kurum değişiklikleri gibi durumlar sorun oluşturabildiğinden yazarların “tanımlayıcı araştırmacı-katılımcı kimlik numarası” [Open Researcher ve Contributor ID (ORCID iD)] edinmeleri ve bu kimlik numarasını yazılarında belirtmeleri gerekmektedir. ORCID ID numarası, <https://orcid.org> adresinden kayıt yapılarak ücretsiz olarak temin edilebilir.

3. Öz ve Anahtar Kelimeler: Makalenin başında konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden, en az 150 kelimedenden oluşan öz bulunmalıdır. Öz içinde, tablo, şema, şekil numaralarına ve gerekmedikçe yararlanılan kaynaklara yer verilmemelidir. Özün altında en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler bulunmalıdır. Anahtar kelimeler makale içeriği ile uyumlu, içeriği kapsayıcı ve spesifik olmalıdır. Türkçe özden sonra İngilizce yazı başlığı, öz ve anahtar kelimeler yer almalıdır.

4. Ana Metin: MS Word programında, Times New Roman yazı tipi ile 12 punto olarak 1,5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Paragraflar, 1 cm içeriden başlamalıdır. Sayfa kenarlarında sol, sağ, üst ve alttan 2,5 cm boşluk bırakılmalı; sayfa numaraları, sayfanın altında sağa dayalı olarak verilmelidir. Dipnotlar, ilgili sayfanın altında 10 punto olarak 1 satır aralığıyla her iki yana yaslı şekilde yazılmalıdır. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, koyu değil eğik karakterlerle, çift tırnak içinde veya altı çizili olarak yazılmalıdır. Metinde tırnak işareti, eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir. Özel fontlar kullanılmış ise makale ekinde gönderilmelidir. Makalede düzenli bilgi akışı ve aktarımını sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir. Kullanıldığı takdirde ana başlıklar (ana bölümler, kaynakça ve ekler); koyu, dik ve büyük harfler ile ara ve alt başlıklar ise her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere koyu ve dik karakterlerle yazılmalı ve numaralandırılmalıdır.

5. Genişletilmiş İngilizce Özet: Dergimiz, Türkçe-İngilizce Öz ve Anahtar Kelimelerin yanı sıra Ocak 2023 tarihinden itibaren “yayına kabul edilen” Türkçe ve Rusça makaleler için çalışmanın amacını, kapsamını, metodunu ve sonuçlarını ele alan 750-1000 kelimelik Genişletilmiş İngilizce Özet (Extended Abstract) talep etmektedir.

6. Tablo, Şema, Şekil, Çizim, Grafik, Harita, Fotoğraf ve Ekler

Tablo, şema, şekil, çizim, grafik, harita ve fotoğrafların, yazının üçte birini aşmamasına dikkat edilmelidir. Yazarlar, bunları aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler.

Tablo ve şemaların Arap rakamları ile yazılmış numarası bulunmalı ve başlığı olmalıdır. Tablo ve şema numarası, tablo ve şemanın üstünde, sola dayalı olarak koyu harflerle dik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Tablo 1.**, **Şema 1.**). Tablo ve şema başlığı, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablo ve şemanın alıntılındığı kaynak, tablo ve şemanın altına, sola dayalı olarak 10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır. Tablo ve şemalar metin içinde ilgili yerde bulunmalıdır.

Tablo 1. *Uluslararası Öğrenci Sayısına Göre Üniversiteler (2016-2017)*

[tablo]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Şema 1. *Fiil Çekimleme Ulamları*

[şema]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Şekil ve çizimler, siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil ve çizimin numarası ve başlığı, şekil ve çizimin hemen altına ortalı şekilde yazılmalı ve metinde ilgili yerde bulunmalıdır. Şekil ve çizimin numarası Arap rakamları ile eğik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. *Şekil 1.*, *Çizim 1.*). Hemen ardından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil ve çizimin başlığı dik yazılmalıdır. Şekil ve çizimlerin alıntılındığı kaynak, şekil ve çizim başlığının altına sola dayalı biçimde 1 satır aralığıyla 10 punto olarak yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır.

[şekil]

Şekil 1. Ferdinand de Saussure'ün dil göstergesi modeli

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

[çizim]

Çizim 1. Mum sekili oda, aksonometrik kesit

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Grafik ve haritaların Arap rakamları ile yazılmış numarası bulunmalı ve başlığı olmalıdır. Grafik ve harita numarası, grafik ve haritanın altında, sola dayalı olarak koyu harflerle dik yazılmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Grafik 1.**, **Harita 1.**). Grafik ve harita başlığı, sadece ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde dik yazılmalıdır. Grafik ve haritanın alıntılındığı kaynak, grafik ve harita başlığının altına, sola dayalı şekilde 1 satır aralığıyla 10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da gösterilmelidir. Grafik ve haritalar metin içinde ilgili yerde bulunmalıdır.

[grafik]

Grafik 1. Orta Asya Cumhuriyetleri'nde üzüm üretimi

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

[harita]

Harita 1. Dünya dil haritası

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

Fotoğraflar, yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Fotoğraf adlandırmalarında grafik ve harita düzenlemedeki kurallara (bk.) uyulmalıdır.

Ekler, siyah beyaz baskıya uygun olmalı ve kaynakçadan sonra yer almalıdır. Ekin, Arap rakamları ile koyu karakterle dik yazılmış numarası bulunmalı ve nokta ile bitmelidir (ör. **Ek 1.**). Hemen ardından ekin başlığı sadece ilk sözcüğün ilk harfi büyük olacak şekilde dik yazılmalıdır. Ekin numarası ve başlığı, ekin üstüne sola dayalı şekilde yerleştirilmelidir. Ekin alıntılanacağı kaynak, ekin altına, sola dayalı şekilde 1 satır aralığıyla 10 punto ile yazılmalı ve kaynak kaynakçada da yer almalıdır.

Ek 1. Günlük yaşlı kadın giysisi

[ek]

Kaynak: Kaynak bilgisi verilmelidir.

7. Kaynak Gösterimi: Dergiye gönderilen Türkçe ve İngilizce yazılarda alıntı, atıf yapma ve kaynakça düzenlemede Chicago Not-Kaynakça Yöntemi / Dipnotlu Kaynak Gösterme Yöntemi [*Chicago of Manual Style* (CMS)], Rusça yazılarda ise Vancouver yöntemi uygulanmalıdır.

7.1. Alıntı ve Atıf Yapma: Doğrudan alıntılar çift tırnak içinde (“..”) dik karakterlerle verilmelidir: 40 sözcükten az alıntılar, satır içinde; 40 sözcükten uzun alıntılar, tırnak kullanılmadan satırın sol ve sağından 1 cm içeride, her iki yana yaslı biçimde ve 1,5 satır aralığıyla 11 punto olarak yazılmalıdır. Alıntı, eserin aslından değil de ikincil kaynaktan yapıldığında, dipnot, ikincil kaynağa verilmeli ve ikincil kaynağın künyesini yazmaya “Alıntılayan” denilerek başlanmalıdır:

Alıntılayan Viktor G. Guzev, “Opıt primeneniya ponyatiya «gipostazirovaniye» k tyurkskoy morfologii”, *Vostokovedeniye: filologičeskiye issledovaniya*, Otvetstvennyy redaktör İ. M. Steblin-Kameskiy, Vıpusk 21, İzdatel'stvo Sankt-Peterburgskogo Universiteta, Sankt-Peterburg 1999, s. 29.

Atıf ve açıklamalar, dipnotla yapılmalı; dipnotlarda ise otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir. Dipnotlar, ilgili sayfanın altında 10 punto olarak 1 satır aralığıyla her iki yana yaslı şekilde yazılmalıdır. Dipnotlarda geçen kaynaklar, 12 punto olarak 1 satır aralığıyla ayrıntılı künyeleriyle birlikte “Kaynakça”da da verilmelidir. Kitap ve dergi adları eğik; makale, ansiklopedi maddesi, kitap

bölümü gibi kaynaklar çift tırnak içinde ve dik karakterlerle yazılmalıdır. Çeviren (çev.), derleyen (drl.), yayıma hazırlayan (haz.), düzenleyen (dzl.) ya da editör (ed.) ismine yazar ve eser bilgisinden sonra yer verilmelidir. Aynı konuda birden çok kaynağa atıf yapılacaksa bunlar dipnotta en eski tarihli olandan yeniye doğru sıralanmalı ve kaynaklar birbirinden noktalı virgül ile ayrılarak yazılmalıdır.

Tek yazarlı kaynaklara dipnot verme

Telif kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı*, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, 19. bs., Bayrak. Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul 1993, s. 115.

Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, Akçağ Yayınları, Ankara 1997, s. 68.

Annamarie von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Harroassowitz, Leipzig 1941, s. 247.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı* (Kısaltma yapılabilir), sayfa numarası.

Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, s. 116.

Ahmet Bican Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, s. 68.

Annamarie von Gabain, *Alttürkische Grammatik*, s. 247.

Kaynak ardışık olarak (arka arkaya) yer aldığıında: *Age.* (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Age.

Age., s.116.

Çeviri kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Eser Adı*, Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Jean Deny, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, çev. Ali Ulvi Elöve, Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 323.

Annamarie von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1988, s. 116.

Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Öyküsü 1300-1923*, çev. Zülal Kılıç, 2. bs., Timaş Yayınları, İstanbul 2007, s. 20.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar adı ve soyadı, *Eser Adı* (Kısaltma yapılabilir), sayfa numarası.

Jean Deny, *Türk Dili Grameri*, s. 301.

Annamarie von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, s. 116.

Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı*, s. 20.

Kaynak ardışık olarak yer aldığına, dipnot, telif kitaplarda olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Derleme kitaplar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: *Kitap Adı*, (varsa) Cilt, Derleyen (drl.) Adı ve Soyadı, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri, C 445, drl. Ehliman Akhundov – Semih Tezcan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978, s. 110.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: *Kitap Adı*, (varsa) Cilt, Derleyen (drl.) Adı ve Soyadı, sayfa numarası.

Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri, C 445, drl. Ehliman Akhundov – Semih Tezcan, s. 110.

Kaynak ardışık olarak yer aldığına, dipnot, telif kitaplarda olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Makaleler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, *Makalenin Yayınlandığı Dergi*, Cilt (Roma rakamları ile)/Sayı (Arap rakamları ile), (yıl), sayfa numarası.

Reşit Rahmeti Arat, “Uygurca Yazılar Arasında”, *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnogğrafya Dergisi*, III, (1936), s. 101.

Musa Duman, “Türkmencede Ünlü Uzunluklarıyla Birbirinden Ayrılan Kelimeler Üzerine”, *Türk Dili*, 447, (2011), s. 201.

Gülşen Seyhan Alışık, “Şeybânîler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: *Mihmân-Nâme-i Buhārâ* II”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, III/1, (2006), s. 103.

Janos Eckmann, “Eastern Turkic Translations of the Koran”, *Studia Turcica*, XVII, (1971), s. 149.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, sayfa numarası.

Reşit Rahmeti Arat, “Uygurca Yazılar Arasında”, s. 101.

Musa Duman, “Türkmencede Ünlü Uzunluklarıyla Birbirinden Ayrılan Kelimeler Üzerine”, s. 201.

Gülşen Seyhan Alışık, “Şeybâniler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: *Mihmân Nâme-i Buhârâ* II”, s. 103.

Janos Eckmann, “Eastern Turkic Translations of the Koran”, s. 149.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında: Agm. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agm.

Agm., s. 101.

Çeviri makaleler için dipnot örneği

Kitapta yayımlanan kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, *Makalenin Yayımlandığı Eser*, (varsa) baskı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Sergey G. Klyāstornıy, “Merkezi Tiyan-Şan’da Yeni Keşfedilen Eski Türk Runik Yazıtları”, çev. Özlem Deniz Yılmaz, *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 261.

Dergide yayımlanan kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, Çeviren (çev.) Adı ve Soyadı, *Makalenin Yayımlandığı Dergi*, Cilt/Sayı, (yıl), sayfa numarası.

Roger M. Savory, “Taclu Hanum: Çaldıran Savaşı’nda Osmanlılar Tarafından Esir Alındı mı Alınmadı mı?”, çev. Osman G. Özgüdenli, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1/2, (2014), s. 221.

Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, sayfa numarası.

Sergey G. Klyāstornıy, “Merkezi Tiyan-Şan’da Yeni Keşfedilen Eski Türk Runik Yazıtları”, s. 261.

Roger M. Savory, “Taclu Hanum: Çaldıran Savaşı’nda Osmanlılar Tarafından Esir Alındı mı Alınmadı mı?”, s. 221.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında: Agm. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agm.

Agm., s. 261.

Yayınlanmak üzere kabul edilmiş makaleler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, *Yayınlanacağı Dergi*, (yıl), (Baskıda), (varsa DOI numarası).

Adnan Eskikurt, “Roger de Hoveden ve Kardinal Boso’nun Myriokephalon Savaşı’na Dair Bahisleri”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (Haziran 2017), (Baskıda), (DOI: 10.16985/MTAD.201.713.0404).

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Makale Adı”, (Baskıda).

Adnan Eskikurt, “Roger de Hoveden ve Kardinal Boso’nun Myriokephalon Savaşı’na Dair Bahisleri”, (Baskıda).

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, atıf, “Agm.” kısaltmasıyla yapılmalıdır.

Agm.

Ansiklopedi maddesi için dipnot örneği

Madde yazarı biliniyorsa adı ve soyadı, sonra sırasıyla çift tırnak içinde madde başlığı, eğik harflerle ansiklopedi adı (Kısaltma yapılabilir), Roma rakamları ile cilt numarası, Arap rakamları ile parantez içinde basım yılı ve sayfa numarası yazılmalıdır.

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Madde Başlığı”, *Ansiklopedi Adı* (Kısaltma yapılabilir), Cilt, (yıl), sayfa numarası.

Fuad Köprülü, “Çağatay Edebiyatı”, *İslam Ansiklopedisi*, III, (1945), s. 270.

Cengiz Kallek, “Hisbe”, *DİA*, XVIII, (1998), s. 137.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde veya kaynak ardışık olarak yer aldığında, dipnot, makalelerde olduğu gibi, verilmelidir (bk.).

Madde yazarı bilinmiyorsa: *Ansiklopedi Adı* (Kısaltma yapılabilir), Cilt, (yıl), “Madde Başlığı”, sayfa numarası.

Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, V, (1981), “Kolxoz”, s. 452.

Tezler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, *Tez Adı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans veya Doktora Tezi olduğu bilgisi), Tezin Hazırlandığı Kurum, Yer ve yıl, sayfa numarası.

Mehmet Emin Açar, *Kitâb fi’l-Fıkh bi-Lisân-ı Türkî*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012, s. 122.

Stuart Gorman, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, (Unpublished PhD Thesis), Trinity College Dublin, Dublin 2016, s. 139.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, *Tez Adı*, sayfa numarası.

Mehmet Emin Ağar, *Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisân-ı Türkî*, s. 122.

Stuart Gorman, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, s. 139.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında: Agt. (Gerektiği takdirde sayfa bilgisi).

Agt.

Agt., s. 139.

Çalıştay, sempozyum, kongre ve kurultaylarda sunulan tebliğler/bildiriler için dipnot örneği **Basılmış bildiriler için dipnot örneği**

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, *Çalıştay, Sempozyum, Kongre ya da Kurultay Bildiri Kitabı Adı (yılı)*, Yayına Hazırlayan (haz.) Adı ve Soyadı, Yayınevi, Basım Yeri ve yılı, sayfa numarası.

Cevat Heyet, “Sungur Türkçesi”, *Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1992 (26 Eylül-1 Ekim 1992)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 61.

Müjgân Cunbur, “Çelebi Halife Cemâl-i Halvetî Hayatı ve Eserleri”, *Aksaray ve Cemalettin Aksarayî Sempozyumu*, haz. Ruhi Özkanlı, Aksaray Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 79.

Bernt Brendemoen, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, *Studies in Turkish Linguistics: Proceedings of the Tenth International Conference in Turkish Linguistics, August 16-18, 2000*, ed. A. Sumru Özsoy vd., Boğaziçi University Press, İstanbul 2003, s. 313.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, sayfa numarası.

Cevat Heyet, “Sungur Türkçesi”, s. 61.

Müjgân Cunbur, “Çelebi Halife Cemâl-i Halvetî Hayatı ve Eserleri”, s. 79.

Bernt Brendemoen, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, s. 313.

Kaynak ardışık olarak yer aldığında, atıf, “Agy.” kısaltmasıyla yapılmalı ve gerektiğinde sayfa bilgisi verilmelidir.

Agy., s. 61.

Basılmamış bildiriler için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Bildiri sahibi Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, (Basılmamış Bildiri Metni), *Çalıştay, Sempozyum, Kongre ya da Kurultay Adı (yılı)*, Düzenleyen (dzl.) kurum(lar), Bildirinin Sunulduğu Yer ve yıl.

Hüseyin Dalli, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni), *IV. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağzı Araştırmaları Çalıştayı (27-29 Ekim 2011)*, dzl. Trakya Üniversitesi ve Türk Dil Kurumu, Edirne 2011.

Kemal Gurulkan, “Arnavut Ulusçuluğu Sürecinde Anadilde Eğitim Sorunu, Osmanlı Devletinin Konuya Yaklaşımı”, (Basılmamış Bildiri Metni), *“Arşiv Belgelerinde Kosova ve Osmanlı Devleti” Uluslararası Sempozyumu (14-16 Nisan 2009)*, dzl. Kosova Milli Arşivi ve TİKA, Priştine 2009.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Bildiri sahibi Adı ve Soyadı, “Bildiri Adı”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Hüseyin Dalli, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Kemal Gurulkan, “Arnavut Ulusçuluğu Sürecinde Anadilde Eğitim Sorunu, Osmanlı Devletinin Konuya Yaklaşımı”, (Basılmamış Bildiri Metni).

Kaynak ardışık olarak yer aldığı anda, atıf, “Agb.” kısaltmasıyla yapılmalıdır.

Agb.

Yazmalar için dipnot örneği

Kaynağa ilk kez atıf yapıldığında: Yazar Adı, *Eser Adı*, Kütüphane Adı, Koleksiyon Adı, katalog numarası, yaprak.

Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'âr*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Efendi, nr. 1326, vr. 45a.

Niyâzî-i Mısri Mehmed b. Ali Malatî, *Risâle-i Etvâr-ı Seb'a*, Millî Kütüphane, Yazmalar A, nr. 1053/2, vr. 8b.

Sonraki atıflarda: Araya başka kaynaklar girdiğinde: Yazar Adı, *Eser Adı*, yaprak.

Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'âr*, vr. 45a.

Niyâzî-i Mısri Mehmed b. Ali Malatî, *Risâle-i Etvâr-ı Seb'a*, vr. 8b.

Kaynak ardışık olarak yer aldığı anda, atıf, “Agy.” kısaltmasıyla yapılmalı ve yaprak bilgisi verilmelidir.

Agy., vr. 45a.

Agy., vr. 8b.

Web sitesi için dipnot örneği

Bir web sitesine atıf yapıldığında, yazar ya da kurum adı, çift tırnak içinde yazı başlığı, erişildiği sitenin linki ve köşeli parantez içinde siteye erişim tarihi bilgisi verilmeli ve bu kaynaklar, kaynakçanın sonunda “Elektronik Kaynaklar” adı altında yer almalıdır:

Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, “Aile İçi Şiddetin Sebep ve Sonuçları”, http://istifhane.files.wordpress.com/2013/03/aile_ici_siddetin_sebep_ve_sonuc_lari_199_5.pdf [Erişim tarihi: 07.03.2017].

Milliyet, “Başbakan bizi şoke etti.”, <http://www.milliyet.com.tr/-basbakan-bizi-soke-etti/siyaset/haberdetay/21.07.2010/1266280/default.htm> [Erişim tarihi: 07.03.2017].

TBMM, “Komisyon Tutanakları (24. Dönem 5. Yasama yılı)”, http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.donem_listele?pKomKod=1014 [Erişim tarihi: 07.03.2017].^{1*}

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye – Azerbaycan Siyasi İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> [Erişim tarihi: 26.02.2016].

İki yazarlı kaynaklara dipnot verme

Hem ilk hem de sonraki atıflarda her iki yazarın adı da yazılmalıdır:

Fatma Erkman-Akerson – Şeyda Ozil, *Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler*, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 1998, s. 97-98, 103-105.

Aslı Göksel – Celia Kerslake, *Turkish: A Comprehensive Grammar*, Routledge, London – New York 2009, s. 49.

Viktor G. Guzev – Dmitriy M. Nasilov, “Slovoizmenitel’niye kategorii v tyurkskix yazıkax i ponyatiye «grammatičeskaya kategoriya»”, *Sovetskaya tyurkologiya*, № 3, (1981), s. 22.

Üç yazarlı kaynaklara dipnot verme

Üç yazarlı bir kaynağa ilk kez atıf yapıldığında bütün yazarların adları yazılmalıdır:

Şükriye Ruhi, Deniz Zeyrek ve Necdet Osam, “Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler”, *Dilbilim Araştırmaları*, Kebikeç Yayınları, Ankara 1997, s. 105.

Sonraki atıflarda ise çalışmada ismi önce yazılmış yazarın adı ve soyadı yazılmalı, sonra “vd.” kısaltması kullanılmalıdır:

Şükriye Ruhi vd., “Türkçede Kiplik Belirteçleri ve Çekim Ekleri İlişkisi Üzerine Bazı Gözlemler”, s. 106.

1 * Web sitesine atıf için verilen ilk üç örnek, şu makaleden uyarlanmıştır: Tutku Ayhan, “Korunan Kadın mı Yoksa Aile mi? Türkiye’de Kadına Karşı Şiddet Vakalarında Kanun ve Uygulaması Arasındaki Çelişki”, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, V/1, (2017), s. 159, 161, 162.

Dört ve daha fazla yazarlı kaynaklara dipnot verme

Kaynağın dört ve daha fazla yazarı varsa, hem ilk hem de sonraki atıflarda çalışmada ismi ilk olarak yazılmış olan yazarın adı ve soyadı yazılmalı, sonra “vd.” kısaltması kullanılarak kaynağın künyesi verilmelidir.

İlk kez atıf yapıldığında:

Berke Vardar vd., *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. bs., NovaPrint Basımevi, İstanbul – Ankara – İzmir 1998, s. 77.

Araya başka kaynağın girdiği sonraki atıflarda:

Berke Vardar vd., *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, s. 78.

Kolektifçe hazırlanan kaynaklara dipnot verme

Kurumlar, topluluklar, çalışma grupları vb. tarafından hazırlanan kaynaklara ilk kez atıf yapıldığında:

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 10. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 526.

Araya başka kaynaklar girdiğinde:

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, s. 529.

Kaynak ardışık olarak yer aldığı:

Agy., s. 530.

Kişisel görüşmelere dipnot verme

Kişisel görüşmelere dipnot verilmeli ve kaynakçada da gösterilmelidir: Görüşülen kişinin Adı ve Soyadı, görüşme tarihi (“gün. ay. yıl” olarak), (Kişisel Görüşme), görüşmenin yapıldığı yer.

Sergey G. Klyaştorıny, 20.05.2004, (Kişisel Görüşme), St. Petersburg.

7.2. Kaynakça düzenleme: Yararlanılan kaynaklar, metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenen kaynakça bölümünde sıralanmalı ve ayrıntılı künyeleriyle birlikte verilmelidir. Künyelerde kısaltma yapılmamalıdır. Atıf yapılmayan eserlere kaynakçada yer verilmemelidir. Web sitesi kaynakları, basılı kaynaklardan sonra “Elektronik Kaynaklar” adı altında yer almalıdır. Kaynak, yazarın soyadı önce, adı sonra gelecek şekilde yazılmalı ve araya virgül işareti konmalıdır. Kaynakların birden fazla yazarı varsa her bir yazarın ad ve soyadı yazılmalıdır. Birden fazla yazarlı kaynaklarda ilk yazardan sonrakilerin soyadlarının öne alınmasının bir işlevi yoktur. Aynı yazarın birden fazla eseri kullanıldığında, yazarın çalışmaları kronolojik olarak eskiden yeniye doğru sıralanmalı; aynı yazarın aynı yıl yayımlanmış yayınları ise eserlerin alfabetik sırasına göre verilmelidir. Aynı yazara ait ilk eserin künyesi verildikten sonra diğer eserlerinde ad ve soyadı bilgisini yinelemek yerine bir uzun çizgi konabilir. Kitap künyesi verilirken sayfa bilgisi gerekmezken makale, ansiklopedi maddesi, kitap bölümü gibi kaynaklarda sayfa aralığı bilgisi mutlaka yer almalıdır. Kaynakça metnin sonunda [varsa ek(ler)in önünde] yer almalı, 1 satır aralığı ile verilmeli ve yeni bir sayfada başlamalıdır. Örnek:

KAYNAKÇA

- Ağar, Mehmet Emin, *Kitâb fi'l-Fıkh bi-Lisân-ı Türki*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2012.
- Âsım, *Zeyl-i Zübdetü'l-Eşâr*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Efendi, nr. 1326.
- Azerbaycan Halk Yazını Örnekleri*, C 445, drl. Ehliman Akhundov – Semih Tezcan, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1978.
- Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, V, (1981), “Kolxoz”, s. 452-453.
- Brendemoen, Bernt, “A Note on Vowel Rounding in the Trabzon Dialects”, *Studies in Turkish Linguistics: Proceedings of the Tenth International Conference in Turkish Linguistics, August 16-18, 2000*, ed. A. Sumru Özsoy, Didar Akar, Mine Nakipoğlu – Demiralp, E. Eser Erguvanlı-Taylan and Ayhan Aksu-Koç, Boğaziçi University Press, İstanbul 2003, s. 313-320.
- Dallı, Hüseyin, “Keremedin (Milino) Ağzında Kiplik Anlamı Taşıyıcıları ve Bunların Sözdizimsel İşlevleri Üzerine”, (Basılmamış Bildiri Metni), *IV. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı (27-29 Ekim 2011)*, dzl. Trakya Üniversitesi ve Türk Dil Kurumu, Edirne 2011.
- Deny, Jean, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, çev. Ali Ulvi Elöve, Maarif Matbaası, İstanbul 1941.
- Develi, Hayati, *Evlıya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmesi ve Uyumlar*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2002.
- _____, *XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garîbe*, Kitabevi, İstanbul 2002.
- Eckmann, Janos, “Eastern Turkic Translations of the Koran”, *Studia Turcica*, XVII, (1971), s. 149-159.
- Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- _____, *Türk Dil Bilgisi*, 19. bs., Bayrak. Basım/Yayım/Tanıtım, İstanbul 1993.
- Erkman-Akerson, Fatma – Şeyda Ozil, *Türkçede Niteleme Sıfat İşlevli Yan Tümceler*, Simurg Kitapçılık ve Yayıncılık, İstanbul 1998.
- Gorman, Stuart, *The Technological Development of the Bow and the Crossbow in the Later Middle Ages*, (Unpublished PhD Thesis), Trinity College Dublin, Dublin 2016.
- Heyet, Cevat, “Sungur Türkçesi”, *Uluslar arası Türk Dili Kongresi 1992 (26 Eylül-1 Ekim 1992)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996, s. 61-68.
- Kallek, Cengiz, “Hisbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XVIII, (1998), s. 133-143.
- Klyaştorıny, Sergey G., 20.05.2004, (Kişisel Görüşme), St. Petersburg.

Köprülü, Fuad, “Çağatay Edebiyatı”, *İslam Ansiklopedisi*, III, (1945), s. 270-323.

Seyhan Alışık, Gülşen, “Şeybâniler Dönemi için Kaynak Araştırmaları: *Mihmân-Nâme-i Buhârâ II*”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, III/1, (2006), s. 103-131.

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Edebiyat Üzerine Makaleler*, haz. Zeynep Kerman, Dergâh Yayınları, İstanbul 1992.

Tarlan, Ali Nihat, *Edebiyat Meseleleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1981.

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, 10. bs., Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2005.

Vardar, Berke, Nüket Güz, Emel Huber, Osman Senemoğlu ve Erdim Öztokat, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, 2. bs., NovaPrint Basımevi, İstanbul – Ankara – İzmir 1998.

Elektronik Kaynaklar

TBMM, “Komisyon Tutanakları (24. Dönem 5. Yasama yılı)”, http://www.tbmm.gov.tr/develop/owa/komisyon_tutanaklari.donem_listele?pKomKod=1014 [Erişim tarihi: 07.03.2017].

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye – Azerbaycan Siyasi İlişkileri”, <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-azerbaycan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> [Erişim tarihi: 26.02.2016].